Давня історія України

Том 3

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Присвячується
80-річчю
Національної академії наук
України

Давня історія УКРАЇНИ

В ТРЬОХ ТОМАХ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. Толочко (голова), *В. Д. Баран*, *С. М. Бібіков*, *В. М. Зубар*, *С. Д. Крижицький* (заступник голови), *О. П. Моця*, *В. Ю. Мурзін* (відповідальний секретар), *В. В. Отрощенко*, *В. Н. Станко*, *Р. В. Терпиловський*

Слов'яно-Руська доба

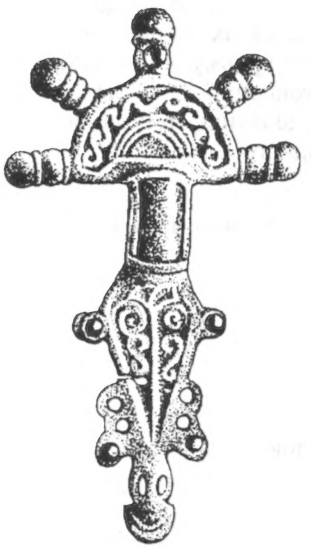

ТОМ 3

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ
П. П. Толочко
(відповідальний редактор),
Я. Є. Боровський
(відповідальний секретар),
В. Д. Баран, Г. Ю. Івакін,
О. П. Моця,
Р. В. Терпиловський

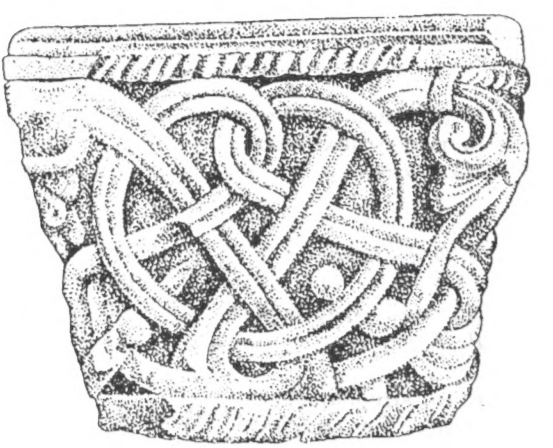

КИЇВ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
2000

А В Т О Р И

Ю. С. АСЄЄВ,
В. Д. БАРАН,
Я. В. БАРАН,
С. О. БІЛЯЄВА,
Я. Є. БОРОВСЬКИЙ,
В. М. ЗОЦЕНКО,
Г. Ю. ІВАКІН,
Д. Н. КОЗАК,
Б. В. МАГОМЕДОВ,
В. Л. МИЦ,
О. П. МОЦЯ,
Р. С. ОРЛОВ,
С. П. ПАЧКОВА,
О. М. ПРИХОДНЮК,
С. П. СЕГЕДА,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
П. П. ТОЛОЧКО,
О. В. ХАРЛАМОВ

Видання є першою фундаментальною працею, присвяченою найдавнішому періоду історії України, написаною із залученням найширшого кола археологічних, історичних, етнографічних та антропологічних джерел. У третьому томі висвітлюється давня історія населення України слов'янської та давньоруської доби (кінець I тис. до н. е. — XIII ст.) в усіх її аспектах — політичному, соціально-економічному, культурному. У книзі викладено найголовніші гіпотези, концепції та погляди на проблему походження слов'ян, шляхи формування Київоруської держави, зв'язки східного слов'янства з Візантією і кочовим світом.

Для істориків, археологів, усіх, хто цікавиться історією України.

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології НАН України

Видання підтримане Міжнародним фондом
«Відродження»

Редакційно-видавнича група
Інституту археології
НАН України

Редактор
В. О. Коваленко

Художнє оформлення
Р. В. Терпиловський

Комп'ютерна верстка
О. М. Петрашенко

Коректор
Н. В. Блажевич

Д $\frac{0504000000-}{00}$ —00

ISBN 966-02-1396-4(т. 3)
ISBN 966-00-0009-X

© Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, Я. В. Баран,
С. О. Біляєва, Я. Є. Боровський,
В. М. Зоценко, Г. Ю. Івакін,
Д. Н. Козак, Б. В. Магомедов,
В. Л. Миц, О. П. Моця, Р. С. Орлов,
С. П. Пачкова, О. М. Приходнюк,
С. П. Сегеда, Р. В. Терпиловський,
П. П. Толочко, В. О. Харламов, 2000

Передмова до третього тому

Третій том «Стародавньої історії України» присвячений історії східних слов'ян від рубежу нової ери до XIII ст. включно. За цей тривалий період вони пройшли кілька етапів етногенетичного і суспільно-політичного розвитку. Умовно можна виділити три етапи: етап пізньої античності, коли слов'яни вперше з'являються на історичній арені, етап раннього середньовіччя, коли відбувається консолідація східнослов'янських племен у великі етнополітичні об'єднання, й етап розвинутого середньовіччя, що характеризується виникненням і розвитком держави, яка увійшла в історіографію під назвою «Київська Русь».

Структурно том поділений на дві частини. У першій — висвітлюється історія східних слов'ян та їхніх сусідів упродовж I тис. нашої ери, у другій — подається історія Русі до монголо-татарської навали в 40-х рр. XIII ст. Джерельною базою дослідження є писемні свідчення вітчизняних та іноземних авторів, а також археологічні матеріали, масове нагромадження яких створило сприятливі можливості для широких історичних реконструкцій. Академічний характер дослідження зумовив ретельний добір і аналіз свідчень писемних та археологічних джерел, залучення даних допоміжних дисциплін, використання набутків вітчизняної та зарубіжної історіографії. Отже, висновки, що містяться у пропонованому фундаментальному дослідженні, максимально обгрунтовані й відповідають сучасному рівню знань про походження і ранню історію східних слов'ян та Київську Русь.

У лінгвістиці та археології склалася більш-менш усталена думка, що вже на рубежі III—II тис. до н. е. разом з іншими етнічними утвореннями із індоєвропейської спільноти виокремилась германо-слов'янська група племен, представлена культурами кулястих амфор та шнурової кераміки. У II тис. до н. е. окрему праслов'янську племінну спільність археологи співвідносять з тшинецькою та комарівською культурами, що займають велику територію в межиріччі Одри та Дніпра. В I тис. до н. е. диференційовані групи праслов'ян пов'язуються з певними групами пам'яток лужицької і поморсько-підкльошової культур у Середній Європі та землеробськими культурами лісостепової частини України. Але ця схема надто загальна. Встановити етнічну належність археологічних культур глибо-

кої давнини без їх прив'язки до більш пізніх етнічно визначених старожитностей та зіставлень з даними писемних джерел і результатами досліджень інших наук (лінгвістики, антропології) майже неможливо. Тому дослідники етногенезу праслов'ян, як правило, свої висновки роблять у вигляді більш чи менш вірогідних припущень та гіпотез. Що стосується навколонаукових археологічних «розробок», автори яких нібито знаходять слов'ян і навіть предків українців у степових культурах кочових аріїв доби бронзи, населення яких спілкувалось іранськими і, пізніше, тюркськими мовами, то вони тут із зрозумілих причин не розглядатимуться.

Велике значення у розв'язанні проблем етногенезу має історична лінгвістика. На жаль, для згаданого періоду вона обмежується виявленням на території Середньої і Східної Європи шарів давньоєвропейських гідронімів, що слабо піддаються мовній диференціації. До того ж давні назви важко, а в більшості випадків неможливо продатувати. Кращі справи з датуванням археологічних культур. Їх хронологія є більшменш чіткою, але етнічне визначення завжди ускладнене. В археології відомі поліетнічні культури, які покривають кілька етнічних груп (лужицька, пшеворська, черняхівська та ін.). Крім того, археологічні матеріали без зіставлення їх з писемними джерелами або мовними даними самі по собі не можуть визначити конкретного етносу. Тому дослідження починається з рубежу нашої ери, коли з'являються перші писемні відомості про слов'ян-венедів. Має свої особливості й історична антропологія. Зокрема, всі слов'янські ранньосередньовічні поховання, за поодинокими винятками, являють собою трупоспалення, що значно звужує їх інформативність. Все це якоюсь мірою обмежує можливості дослідників кожної окремої науки у вивченні етногенетичних процесів та етногенезу слов'ян, зокрема, і вимагає комплексного підходу до їх вирішення із використанням результатів усіх суміжних дисциплін, які б корелювали і доповнювали одна одну. Таким чином, перша частина тому побудована на основі широкого комплексного використання археологічних, писемних, лінгвістичних і антропологічних даних.

Внесок археології у вивчення складних проблем етногенезу і ранньої історії слов'ян загальновизнаний. Він у міру нагромадження все нових джерел, які практично невичерпні, постійно зростає, однак просте нагромадження артефактів не завжди збільшує можливості вирішення проблем. Якісні зміни у більшості випадків залежать від знаходження нових ланок в історичному розвитку народів, що є предметом вивчення.

Загальновизнано, що відкриття і широке дослідження слов'янських ранньосередньовічних пам'яток VI—VII ст. після Другої світової війни, а в останні десятиліття виокремлення слов'янських пам'яток V ст. не тільки заповнили хронологічну лакуну в історичному розвитку матеріальної культури слов'ян I тис. н. е., але й поставили дослідження етнічних груп на наукову основу. Нововідкриті слов'янські культури раннього середньовіччя вдалося достовірно зіставити з писемними джерелами, довести археологічними методами їх переростання в культуру Київської Русі, а також шляхом ретроспекції зв'язати з більш ранніми старожитностями Східної і Середньої Європи. Виявилось, що вже у VI—VII ст. н. е. слов'янські старожитності розділяються на чотири різні культурні групи (колочинську, пеньківську, празьку і дзедзіцьку). Перші три виникають вже у V ст. н. е. на території України і суміжних областей Білорусі та Росії, а дзедзіцька група — в Середній і Північній Польщі, але не раніше VI ст. Кожна із названих слов'янських ранньосередньовічних культур має свої підоснови, які необхідно шукати в більш ранніх культурах на цій же території. До виявлення слов'янських пам'яток V—VII ст. такі пошуки, як правило, закінчувались безрезультатно. Вони породжували велику кількість суперечливих концепцій, оскільки етнічну належність археологічних культур першої половини I тис. н. е. і більш ранніх без типологічної прив'язки до етнічно визначених культур раннього середньовіччя неможливо було визначити. Ще важче виокремити певні етнічні групи в багатоетнічних культурних ареалах. Деякі археологи навіть вважали, що жодну з культур I—V ст. н. е. і більш ранніх неможливо визначити як слов'янську.

Безнадійність і зневіра в можливості використання археологічних джерел для вирішення проблеми слов'янського етногенезу в міру виявлення нових слов'янських пам'яток V—VII ст., заповнення реальними матеріалами хронологічних лакун і зі-

ставлення з більш ранніми культурами стали поступово зникати і тепер згадуються як труднощі, які свого часу переживала слов'янська археологія.

Отже, в першій частині тому на новій методологічній основі розкриваються процеси історичного розвитку слов'ян на території Південно-Східної Європи й України зокрема. Аналіз та класифікація пам'яток рубежу і I тис. нашої ери з урахуванням нововідкритих слов'янських пам'яток V ст. дозволили шляхом ретроспективного порівняння вирізнити ті культури та елементи у лісовій та лісостеповій смугах України, що можуть бути пов'язані із слов'янським етносом у більш ранній час. Дніпро-Дністровські групи носіїв цих культур можна розглядати як далеких предків українського народу. Картографування цих пам'яток визначає регіони, що входили до складу слов'янської прабатьківщини. При цьому встановлено, що в першій половині I тис. н. е. із слов'янами на території України в різний час жило германське, балтське, іраномовне, фракійське населення. Це знайшло своє відображення в археологічних матеріалах.

Значна увага приділена також проблемі Великого слов'янського розселення, коли слов'янські племена з'являються в глибинних районах Балканського півострова на півдні, доходять до балтійського узбережжя на заході, заселяють верхів'я Дону і Волги на сході. У другій половині I тис. н. е. розселення слов'ян досягло таких розмірів, що вони стали однією з основних груп, які формували етнічну карту ранньосередньовічної Європи. Одночасно велике розселення слов'ян започаткувало процеси формування слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів.

На території України на рубежі VII—VIII ст. в результаті соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства відбуваються помітні зміни в матеріальній культурі. На основі празької, пеньківської та колочинської культур виростають райковецька на Правобережжі, волинцевська та роменська культури на лівому березі Дніпра. В межах цих культурних ареалів формуються нові племена і племінні союзи, які зафіксовані на сторінках літопису. Нові археологічні матеріали дозволяють по-новому осмислити витоки процесів поділу східних слов'ян на три народності. Зокрема, визначити місце склавинів як предків тієї групи слов'ян, що взяли участь у формуванні українського народу.

Процеси формування слов'янства відбувалися у тісних взаємозв'язках із сусідніми народами. Тому проблемам взаємовідносин слов'ян з сусідніми південними і західними цивілізаціями, починаючи від кельтів і закінчуючи Візантією, присвячена належна увага. Авторський колектив не обминув історичних подій, часто надто драматичних, які найчастіше розгорталися на південних рубежах українського лісостепу і були пов'язані зі східними кочовими племенами. Викладені факти відображають реальну історію народів Східної Європи і спростовують спроби підміни одної етнічної групи іншою, наприклад слов'ян — гунами.

Питанням походження і ранньої історії слов'ян присвячено чимало фундаментальних праць. В українській науці це передусім роботи видатного історика М. С. Грушевського, мовознавця й археолога В. П. Петрова, археологів В. В. Хвойка, М. Ю. Смішка, В. Д. Барана та ін. Серед російських вчених визначний внесок у вивчення слов'янського етногенезу зробили археологи П. М. Третяков, В. В. Сєдов, І. П. Русанова, історики В. Д. Королюк, Г. Г. Літаврин, мовознавці О. О. Шахматов, Ф. П. Філін, О. М. Трубачов. Серед зарубіжних науковців не можна не згадати П. Шафарика, Л. Нідерле, Й. Поуліка, Б. Хроповського, Т. Лер-Сплавинського, Г. Ловмянського, В. Генселя, К. Годловського, Й. Германа та ін.

Проблеми праісторії слов'янства належать до числа найактуальніших у вітчизняній науці, оскільки саме територія України знаходилась у центрі слов'янської прабатьківщини. В Інституті археології НАН України колективом відділу археології ранніх слов'ян провадяться дослідження пам'яток ранніх слов'ян, опрацювання здобутих даних, а також їх історико-культурна інтерпретація.

Значне місце в роботі займають питання соціально-економічного розвитку слов'ян переддержавного періоду. Широкі польові дослідження ранньослов'янських поселень разом з писемними джерелами відкрили можливості нових методологічних підходів до вивчення слов'янських суспільних структур, зокрема слов'янської общини —

верві. Широко розкрито духовний світ слов'ян, наповнений новими фактами, які в міру проведення археологічних досліджень постійно зростають.

На рубежі VIII—IX ст. в результаті тривалого розвитку східних слов'ян, збагаченого впливами сусідніх народів, у Середньому Подніпров'ї склалось ранньодержавне утворення «Руська земля». Рівень його політичної організації був вищим порівняно з союзами племен попереднього етапу. Рання Русь об'єднувала в єдиній політичній структурі вже кілька літописних союзів племен. Йдеться, насамперед, про полян, сіверян, древлян, можливо, південних дреговичів.

Процес становлення східнослов'янської державності набув якісно нового змісту наприкінці IX — на початку X ст., коли в Києві утвердилась князівська династія Рюриковичів, а Південна і Північна Русь склали єдиний територіальний і адміністративно-політичний простір.

У вітчизняних писемних джерелах нова держава виступає під назвою «Русь» або «Руська земля», в іноземних — «Русь». В історичній літературі найчастіше трапляється термін «Київська Русь», хоч вживаються також «Давня Русь» і «Давньоруська держава».

Така термінологічна розмаїтість зумовлена не лише потребами пошуку найприйнятнішої наукової дефініції для перших століть української державності, але, на жаль, і певними ідеологічними настановами. В радянський час термін «Київська Русь», що був результатом кабінетної творчості істориків Москви і Санкт-Петербурга, несподівано зазнав репресій. Особливо запопадливими були цензори і редактори в Україні, які старанно вилучали нібито націоналістичний термін «Київська Русь» і заміняли його нейтральними — «Давня Русь», «Давньоруська держава». В іноземній історіографії фігурують терміни «Київська Русь», «Руська держава», «Русь», «Київська держава».

Дещо випадають з цього ряду праці істориків української діаспори. Спершу вони, очевидно, під впливом М. С. Грушевського, широко використовували у своїх дослідженнях термін «Русь-Україна», а згодом взагалі почали обходитись без слова «Русь», заміняючи його словом «Україна». Їх видання рясніють дефініціями — «княжа Україна», «хрещення України», «українські язичницькі боги», «українські князі». В наш час щось подібне відбувається вже й в Україні.

Треба сказати, що жодної необхідності в цих нових термінах немає. По-перше, їх не знають стародавні джерела, а по-друге, саме через це вони не стільки утверджують українців у правах на київоруську спадщину, скільки дискредитують цю засадно правильну ідею.

Ситуацію не рятує і словосполучення «Русь-Україна», яке стало часто вживаним у наш час. Такої назви в минулому не було. Посилання на авторитет М. С. Грушевського щонайменше некоректні. Так він найменував свою багатотомну працю, яка висвітлює історію і Русі, і її спадкоємниці України. Що ж стосується праці, присвяченої тільки Русі, то вона названа істориком «Київська Русь».

Не може вважатись коректним і намагання ряду істориків обмежити територіальний зміст поняття «Київська Русь» лише межами сучасної України. Така тенденція не є науковою, оскільки суперечить усім наявним джерелам. Упродовж IX—XIII ст. Русь становила територіально окреслений і цілісний державний організм. На першому етапі існування Русі (з кінця IX по 30-і рр. XII ст.) її політична форма являла собою ранньофеодальну монархію з певними ознаками федералізму, на другому (30-і рр. XII — 40-і рр. XIII ст.) — вона набула більш виразного федеративного устрою. Політичним центром Русі обох періодів був Київ, він же лишався церковною столицею, символом етнокультурної єдності давньоруського народу.

У пропонованій праці головну увагу приділено історії Південної Русі, яку складали землі Київська, Чернігівська, Переяславська, Волинська і Галицька, але її виклад подається на широкому загальноруському тлі. Археологічні матеріали, здобуті розкопками давньоруських міст і городищ, поселень і могильників від південних окраїн Київщини до ладозької півночі, і від Карпат до суздальського залісся, показують, що на Русі склався єдиний (з певними локальними відмінностями) стиль культури, **творцем якої була давньоруська етнокультурна спільність.**

Міцно «зв'язують» воєдино усі давньоруські землі й писемні джерела, в яких регіональна історія практично невіддільна від загальноруської. В основу поземельних літописів було покладено «Повість минулих літ», яка увібрала весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, а також досягнення європейської історичної думки. Незважаючи на певні відмінності у свідченнях та ідейній спрямованості, літописання удільних центрів успадкувало від попереднього періоду загальноруські традиції.

Крім літописів, важливим джерелом для висвітлення історії Русі є літературні твори — «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання Володимира Мономаха», «Житіє і ходіння ігумена Даниїла», «Слово о полку Ігоревім» та ін. Оригінальним історичним джерелом є «Києво-Печерський патерик», в основі якого лежить листування єпископа Володимирського Симона, колишньогоченця Печерського монастиря, з ченцем того ж монастиря Полікарпом. «Патерик» містить унікальні замальовки київського життя. Крім того, в ньому знайшли місце так звані «витяги» із «Літописця старого Ростовського», Іпатіївського і, можливо, Никонівського літописів. Багато цінних свідчень з історії Русі міститься в «Історії Російській» В. М. Татищева, хоч їх використання вимагає критичного джерелознавчого аналізу.

Унікальним джерелом з соціально-економічної історії Русі є «Руська Правда» — звід юридичних законоположень, чинних на території всієї держави. Початок їй поклала так звана «Правда Ярослава», розроблена Ярославом Мудрим у 1015—1016 рр. Подальший розвиток давньоруського законодавства пов'язаний з іменами синів Ярослава («Правда Ярославичів»), Володимира Мономаха («Статут Мономаха»), Всеволода Ольговича та Ізяслава Мстиславича («Пространна Правда»).

Останнім часом до джерелознавчого фонду історії Русі широко увійшли так звані графіті. Це насамперед берестяні грамоти Новгорода, Старої Руси, Пскова, Твері, Звенигорода, написи на стінах храмів Києва, Новгорода та інших міст, а також на археологічних знахідках.

Важливі свідчення вміщують також іноземні писемні джерела — арабські, єврейські, перські, візантійські, західноєвропейські.

Висвітлення питань історичного розвитку Русі неможливе без залучення археологічних джерел. Це було слушно за часів В. Б. Антоновича і М. С. Грушевського й ще більше справедливо в наш час, коли давньоруська археологія нагромадила велику кількість нових артефактів.

Широкі археологічні розкопки проведені у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Луцьку, Новгород-Сіверському, Любечі, Вишгороді, Звенигороді, Білгороді, Львові та інших містах, а також на багатьох городищах, селищах і могильниках уздовж Дніпра, Стугни, Росі, Десни, Тетерева, Горині, Случі та інших рік. Виявлений археологічний матеріал у ряді випадків є єдиним джерелом висвітлення життя того чи іншого давньоруського центру.

Київській Русі присвячено велику кількість наукової літератури. Вітчизняна історіографія має низку фундаментальних монографічних праць, у яких розгорнуто широку панораму історичного розвитку Русі від IX до XIII ст. В українській історичній науці це насамперед роботи Д. М. Бантиш-Каменського, М. О. Максимовича, М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, В. Й. Довженка, М. Ю. Брайчевського, М. Ф. Котляра, П. П. Толочка та ін. Серед російських істориків визначний внесок у вивчення історії Русі зробили М. М. Карамзін, С. М. Соловйов, В. Й. Ключевський, С. В. Юшков, А. М. Насонов, Б. Д. Греков, М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаков, В. Т. Пашуто, І. Я. Фроянов, В. Л. Янін. Русь перебуває також у сфері постійних інтересів зарубіжних істориків. Ряд вартісних праць присвятили їй Г. Вернадський, А. Стендер-Петерсен, Х. Арбман, Е. Доннерт, В. Водов, Л. Мюллер, Д. Оболенський, Я. Пеленський, О. Пріцак, І. Шевченко, Ф. Дворнік, С. Френклін та ін.

Тема «Київська Русь» для української науки традиційно є одною з пріоритетних, оскільки в ній знаходимо витоки багатьох явищ історичного розвитку наступних епох. В Інституті археології НАН України працював і працює кваліфікований колектив науковців, який провадить велику роботу в галузі археологічних досліджень

пам'яток Київської Русі, джерелознавчого опрацювання здобутих матеріалів, а також їх історичної інтерпретації. В наш час, коли писемні джерела практично вичерпали свої можливості, а сподіватись на відкриття нових не доводиться, лише археологія здатна якісно збагатити знання про Київську Русь.

Авторський колектив сподівається, що археологічні матеріали, які широко використані у цій праці, внесуть в історичний образ Русі нові важливі риси. Це стосується усіх сторін її політичного життя, але насамперед соціально-економічного, етнічного і культурного розвитку.

* * *

Третій том «Давньої історії України» підготовлений до друку авторським колективом у складі П. П. Толочка (передмова до третього тому, вступ, розділи I, III, глави 1, 2, 3, 6, 7 розділу IV, розділ V частини другої), В. Д. Барана (вступ, глави 1, 2, 4 розділу I, розділ II частини першої), Я. В. Барана (розділ IV частини першої), Д. Н. Козака (глави 1, 2, 3 розділу I, розділ V частини першої), Б. В. Магомедова (глави 2, 3 розділу III, глави 1, 2 розділу VI частини першої), С. П. Пачкової (глави 1, 2 розділу III частини першої), О. М. Приходнюка (глави 2, 3, 4 розділу VI частини першої), Р. В. Терпиловського (глави 1, 2 розділу I, розділи IV, V частини першої), Ю. С. Асєєва (глава 4 розділу VIII частини другої), С. О. Біляєвої (глави 4, 5 розділу IV частини другої), Я. Є. Боровського (глава 2 розділу VIII частини другої), В. М. Зоценка (глави 8, 9 розділу IV частини другої), Г. Ю. Івакіна (глави 4, 5 розділу II, глави 1, 2, 5 розділу VII частини другої), В. Л. Мица (глава 3 розділу VII частини другої), О. П. Моці (глави 1, 2, 3 розділу II, глави 1, 2, 3, 4 розділу VI, глава 4 розділу VII частини другої), Р. С. Орлова (глави 1, 3, 5 розділу VIII частини другої), С. П. Сегеди (глава 5 розділу VI частини другої), В. О. Харламова (глава 4 розділу VIII частини другої).

Бібліографія складена авторами.

Покажчики імен та географічних назв, пов'язаних з археологічними пам'ятками, уклали Л. Є. Скиба, О. В. Петраускас, Ю. Г. Писаренко.

Авторський колектив і редколегія третього тому висловлюють щиру подяку колегам, які взяли участь в обговоренні книги у відділах археології ранніх слов'ян та давньоруської і середньовічної археології, а також рецензентам і всім тим, хто любязно надав допомогу у підготовці цього тому до друку.

Частина ПЕРША

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

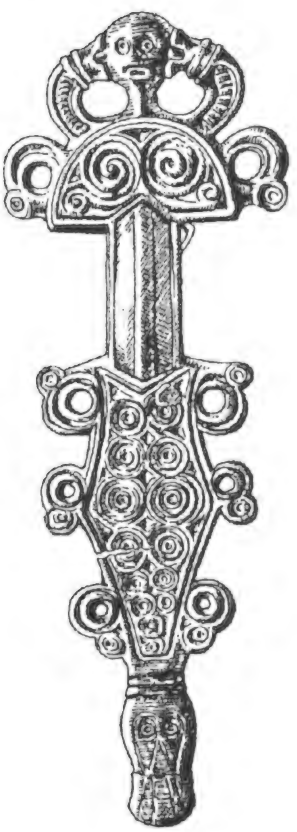

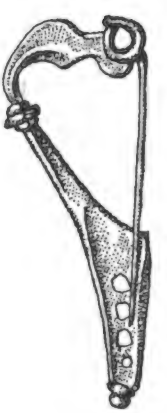

Розділ I

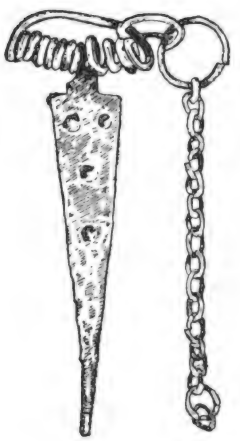

Походження слов'ян

Глава 1

НАЙДАВНІШІ ПИСЕМНІ СВІДЧЕННЯ ПРО СЛОВ'ЯН

Початкові етапи життєдіяльності слов'ян як сформованого етносу проходили, очевидно, в глибинах Європейського континенту, на територіях, віддалених від центрів культурного життя. Тому давні історики, політики, географи, які цікавилися варварським світом і багато про нього писали, залишили про слов'ян інформацію уривчасту, скупу і до того ж суперечливу. Впевнено можна спиратися лише на ті дані про слов'ян, які походять з раннього середньовіччя.

Для розуміння проблеми етногенезу слов'ян надзвичайно цінними є повідомлення історика VI ст. Йордана, вміщені в його основній праці «Гетика». Він пише, що всі групи слов'янського люду, відомі за його часів під іменем склавенів, антів і венетів, «походять з одного коріння» і в давнину називалися одним спільним іменем — «венети»[1].

Спробуємо відштовхнутися від цього важливого повідомлення і розглянути всі відомі нам дані про венетів (венедів).

Найраніша згадка цього етноніма на європейському континенті міститься у листах римського історика Помпонія Мели. Вона датується I ст. до

[1] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов / Вступительная статья, перевод и комментарий Е. Ч. Скржинской.— М., 1960.— С. 90.

н. е. й дійшла до нас через праці історика початку I ст. н. е. Плінія Старшого. Ці автори зазначають, що римський проконсул у Галлії отримав у дар від германців двох «індів» (віндів?), торговців з балтійського узбережжя, яких буря загнала до берегів, населених германськими племенами. Ці дані розглядаються багатьма історикамиславістами, особливо польськими і чеськими (П. Шафарик, Г. Ловмянський), як свідчення проживання венедів-слов'ян на балтійському узбережжі вже в I ст. до н. е.[2]. Достовірності такого тлумачення повідомлення Мели заважає те, що етнонім «венеди», або «венети», був у Європі на той час досить поширеним. Він трапляється у Бретані, на Адріатиці тощо. Г. Ловмянський пояснює це тим, що назва «венеди» прийшла до індоєвропейських народів, у тому числі й слов'ян, від корінного населення Європи[3]. Отже, повторення етноніма «венеди» в різних місцях Європейського континенту є закономірним явищем. Питання лише в тому, яку з груп венедів можна пов'язувати з венетами Йордана, тобто вважати слов'янською?

Якщо повідомлення Мели можна роглядати, як таке, що опосередковано стосується слов'ян-венедів, то дані римського географа і природознавця Плінія Старшого з більшою впевненістю можна розглядати як пряму згадку про венедів-слов'ян. Описуючи народи Прибалтики, він говорить, що тут живуть сармати, венеди, скірри, гірри[4]. Дані Плінія базуються на матеріалах експедиції римського флоту в 5 р. н. е. до гирла р. Вісли. Вони подані римським істориком Філемоном. Г. Ловмянський та інші дослідники вважають, що етноніми «сармати», «венеди» тут слід читати разом як «сарматські венеди», а не окремо[5]. Тим самим Пліній Старший нібито хотів підкреслити негерманське походження венедського народу, його відмінність від інших (адріатичних чи бретанських) венедів.

Дані Плінія Старшого значною мірою доповнюються римським істориком другої половини I ст. н. е. Корнелієм Тацитом. Його повідомлення настільки для нас важливе, що заслуговує на повне відтворення.

У своїй великій праці «Германія», завершеній у 98 р., але відтворюючій реалії середини I ст. н. е., він пише:

«Тут кінець Свебії. Чи віднести певкинів, венетів і феннів до германців чи сарматів, я не знаю, хоча певкіни, яких деколи називають бастарнами, мовою, способом життя, осілістю і домівками повторюють германців. Неохайність у всіх, ледарство і млявість серед знаті. Через змішані шлюби їх вигляд робиться все огиднішим і вони набувають рис сарматів.

---

[2] *Шафарик П. И.* Славянские древности.— М., 1848.— Т. 1.— С. 171—199.

[3] *Łowmiański H.* Początki Polski.— Warszawa, 1963.— Т. 1.— S. 136—138.

[4] *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ.— 1949.— № 2.— С. 853.

[5] *Łowmiański H.* Op. cit.— S. 159, 160.

Венети перейняли багато з їх звичаїв, бо ради грабунку рискають між певкінами і феннами. Все ж їх скоріше можна зарахувати до германців, бо будують собі домівки, носять щити і пересуваються пішими, причому з великою швидкістю: все це відмежовує їх від сарматів, які проводять своє життя на возі і на коні»[6].

Отже, в цьому уривку подано єдиний в давній літературі і детальнний опис не лише території венетів, але й кількох важливих елементів їхнього життя і побуту.

Венети, на відміну від сарматів, будують домівки, тобто є осілим народом — землеробами. Венети носять щити, вони хороші воїни — ведуть активні воєнні дії з певкінами і феннами, при цьому застосовують продуману тактику, оскільки у Тацита склалося враження, що в зоні воєнних дій вони пересуваються з великою швидкістю.

Тацит не визначає меж території розселення венетів, проте вказує, що вона розміщена на схід від германців. При описі діяльності венетів уточнює, що вони пересуваються на просторах між феннами і певкінами, грабуючи і тих, і інших. Певкіни, як припускають дослідники, жили в гирлі Дунаю і, можливо, десь над Дністром, уздовж східних відрогів Карпат. Фенни (фінни?) жили на північ від балтів, за Двіною і Верхньою Волгою, германці — на захід від Вісли. Отже, за Тацитом, територія венетів у I ст. н. е. простягається на схід від Вісли, на південь від феннів та естіїв (балтів) і на північ від бастарнів. На думку Г. Ловмянського, ареал венетів на сході сягав лівого берега Дніпра, оскільки лінгвісти простежують контакти слов'янської мови з племенами Приазов'я[7].

Підтвердження, хоча і суперечливі, факту розселення великого народу венедів у басейні Вісли знаходимо у географічній праці вченого з Олександрії — Клавдія Птолемея (90 — близько 178 рр.). Його дані, отримані з більш раннього джерела, належать, як вважають дослідники, до того ж часу, що й дані Тацита. Описуючи Сарматію, Птолемей вказує, що цей край населяють великі народи і серед них — венеди над цілою Венедською затокою, а над Дакією — певкіни і бастарни[8]. Дані Птолемея не збігаються з даними Тацита. Його венеди локалізуються на великій відстані від бастарнів і сарматів на східному узбережжі Балтики, де Тацит і пізніші автори вказують на племена готонів (готів) та естіїв. Дослідники вважають, що Птолемей поєднав давніші свідчення про староєвропейських венетів (венедів), які проживали на південно-східному побережжі Балтики, й пізніші дані про великий народ венедів, які жили далеко від моря у Східній Європі. Визначаючи ареал розселення венедів, Птолемей

---

[6] *Тацит Корнелий.* Сочинения.— Л., 1969.— Т. 1.— С. 372, 373.

[7] *Łowmiański H.* Op. cit.— S. 166—183.

[8] *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 231.

використав давнє джерело, а їх етнополітичну значимість («великий народ») почерпнув з іншого, можливо, недавнього або сучасного йому джерела.

В «Географії» Птолемея, на думку окремих дослідників, є також певні дані про слов'ян під їх власною назвою, але дещо перекрученою. Поряд з племенами, що мешкали на південь від венедів, Птолемей називає народи, які утворили інший ряд, що сягав від Прибалтики далеко на схід або південний схід. Це галінди, судини, ставани, алани. На думку Г. Ловмянського, розселення цих народів пов'язане з напрямком торгового шляху від Балтійського до Азовського морів, який міг існувати у I—II ст. н. е. Ставанів Г. Ловмянський локалізував у Середньому Подніпров'ї та Подесенні. Назва ставани (слов'яни) вживалася, на його думку, купцями, що вели діяльність серед народів Балтійського узбережжя та аланів. Від них ця назва потрапила в одне з джерел, яке використав Птолемей. Етнонім «венеди» вживався лише тими народами, які проживали вздовж бурштинового шляху, що контролювався германцями[9].

Якщо ім'ям венеди (венети), ймовірно, називали слов'ян (до речі, як і деякі інші народи Європи) їхні сусіди-германці, то під «ставanами», не виключено, криється змінена самоназва цього народу або одного з його племен. Назви «ставани» і «слов'яни» ідентифікувало багато вчених, починаючи від Ломоносова і Татищева. Зазначимо, що за нормами грецької мови сполучення «слав» було неможливим, тому у візантійських джерелах VI—VII ст. греко-римські автори слов'ян називали склавинами, склавами тощо.

Ще одну, більш пізню згадку про венедів знаходимо в так званих «Певтінгерових таблицях» — карті римських доріг, які, ймовірніше, датуються другою половиною III ст. н. е. Документ дійшов до нас у копії, зробленій у XIII ст., і являє собою довгий сувій паперу із позначенням доріг. Він використовувався для потреб подорожніх і купців як географічна карта. Тут дається перелік народів та земель, розміщених у напрямку із заходу на схід, до якого входять венеди. Вони локалізовані на північ від Дакії і на схід від лугіїв. Це територія на північ від Карпат, у Верхньому Подністров'ї і західніше[10].

Вдруге назва «венеди» трапляється на карті значно південніше, в гирлі Дунаю, між Дунаєм і Дністром[11].

Інтерпретація цього джерела викликала значну дискусію. Майже в кожній роботі, присвяченій раннім слов'янам, воно згадується і пояснюється по-різному. Дослідники, які локалізують слов'ян у Верхньому Подніпров'ї або межиріччі Вісли і Одри, як правило, ігнорують дані Певтінгерових таблиць, прихильники південної,

---

[9] *Łowmiański H.* Op. cit.— S. 175—179.

[10] *Ibid.*— S. 269—271.

[11] *Ibid.*— S. 271—273.

подунайської, прабатьківщини слов'ян наголошують на їх достовірності.

З аналізу писемних джерел перших століть н. е. можна зробити такі висновки. Етнонім «венеди (венети)» принаймні частково стосується слов'ян. Слов'яни (венеди-ставани) становили в цей час великий народ північної частини Сарматії. Вони проживали на території між Віслою, східними відрогами Карпат і Подніпров'ям. Тут слов'яни мали свої домівки. З цієї території вони здійснювали військові походи проти бастарнів на півдні, естіїв і феннів (балтів та фіно-угрів) на півночі. Їх західні кордони межували з територією германців, а південні проходили між Степом та Лісостепом, межуючи з іраномовним кочовим населенням. Північний та східний кордони за писемними джерелами не простежуються.

Наведене тлумачення здається дуже вірогідним, але необхідно ще раз нагадати, що у відомостях згаданих авторів немає жодної позитивної вказівки на слов'яномовність пізньоантичних венедів (венетів). Особливо це зауваження стосується народів Південної Прибалтики та пониззя Дунаю.

Виразно, з прив'язкою до певної території, писемні джерела фіксують слов'ян у середині I тис. н. е., коли вони виступають на історичній арені Європи як численна і сформована суспільно-політична сила. На цей час припадає їх найбільш інтенсивне розселення аж до межиріччя Ельби та Заале, Подунав'я і Балканського півострова, де вони ведуть активні війни з Візантійською імперією. Все це збуджує інтерес до слов'ян. Візантійські автори VI ст.— Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Симокатта, а також Маврикій Стратег, які знають слов'ян під іменем антів та склавинів, у своїх працях відводять їм значне місце як численному народові, що бере активну участь у подіях в Південній та Південно-Східній Європі й впливає на її історичний розвиток. Виходячи з інтересів Візантії, вони розглядають питання внутрішньої організації та соціально-політичної структури слов'янського суспільства, розвитку військової справи, взаємовідносин з імперією та іншими народами, як її союзниками, так і противниками. Не торкаючись тут питань, пов'язаних з реаліями VI—VII ст., звернемося до повідомлень, що висвітлюють проблему слов'ян першої половини I тис. н. е.

Історик Йордан у своїй праці «Гетика», написаній у середині VI ст. і присвяченій північно-германському племені готів, характеризує низку племен Центральної і Східної Європи, в тому числі венетів, з якими готи у III—IV ст. зустрілися на шляху свого переходу із Нижнього Повісленння в Північне Причорномор'я. Дуже важливо, що Йордан, порівняно з писемними даними більш раннього часу, крім венетів, у своїй праці називає ще антів і склавинів, підкреслюючи єдність їх походження. За Йорданом, вони походять від одного коріння.

«...Хоч їх (венетів) найменування тепер міняються відповідно

до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами й антами»[12].

Йордан окреслює територію розселення багатолюдного племені венетів VI ст. на заході верхів'ям Вісли та північними схилами Карпат[13]. На північ і на схід ця територія простягалась на далекі відстані, але її межі йому невідомі. Отже, дані Йордана підтверджують відомості, які містяться в авторів I—II ст. н. е. Плінія Старшого, Тацита і Птолемея. Через них ми можемо ретроспективно припустити, що й серед пізньоантичних венедів також були слов'яни. Йордан торкається також місця антів у подіях попереднього часу.

Після смерті Германаріха у 375 або 376 р. анти намагались відновити свою незалежність, але, зрештою, були розбиті наступником Германаріха — Вінітарієм. Їхній «король Боз» (на думку О. М. Трубачова, «Боз» чи «Бож» не ім'я, а статус ватажка — «вождь») та 70 старійшин були страчені[14]. Близькість або певну тотожність венедів та антів підтверджує також ім'я готського короля Вінітарія, яке на германському мовному грунті може інтерпретуватися як «потрошитель венедів», але ж при цьому він відомий насамперед як переможець антів[15].

Слід, однак, враховувати, що ці відомості носять ретроспективний характер і віддалені від часів написання «Гетики» півтора-двома сотнями років. Тому не можна виключати, що назву добре всім відомих сучасних (VI ст.) антів Йордан міг перенести на народ венетів, який воював з готами наприкінці IV або на початку V ст.

У всякому разі можна констатувати, що в середині I тис. н. е. слов'яни фігурують у писемних джерелах під самоназвою, а також під назвами, які вони отримали насамперед від германців (венеди (венети)) та іраномовних кочових етносів Південного Сходу (анти). До цього ж періоду відносять достовірне використання самоназви, яка зафіксована у формі типу «склавини». На думку деяких мовознавців, самоназва «слов'яни» не була споконвічною і на різних етапах історії етноніма могла супроводжуватися частковими змінами фонетичного вигляду слова. Це фіксує зміни семантичних мотивувань та асоціацій. Найраніше найменування слов'ян могло бути пов'язане з давньоіндоєвропейським коренем s̯uobh-, для якого реконструюється значення «свобода», «людина, що належить до свого народу» (опозиція «свої» — «чужі»). «Своїх» об'єднувало в першу чергу розуміння мови, звідки йде більш пізня етимологія імені слов'яни — від «слить», «слову — сливу», в значенні «бути зрозумілим», тобто слов'яни — люди слова — своєї мови. Нарешті, ще

---

[12] *Иордан.* Указ. соч.— С. 90.

[13] *Там же.*— С. 71.

[14] *Там же.*— С. 115.

[15] *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян.— М., 1991.— С. 11, 89.

в пізніші часи це слово входить до ряду нових асоціацій. Найбільш поширеним є зв'язок етноніма слов'яни із словом «слава», що утримався до середини XIX ст. в ранній науковій літературі, публіцистиці тощо[16].

Глава 2

ТЕРИТОРІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН (за даними мовознавства)

Важливе місце в дослідженні слов'янського етногенезу належить мовознавчій науці, оскільки вивчення мови в її розвитку нерозривно пов'язане з історією народу — її носія. Мовознавці багато зробили для реконструкції загальнослов'янської мови «як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть». Вони досить успішно вирішили питання зв'язку слов'янської мови з іншими індоєвропейськими мовами і, таким чином, показали слов'ян як окрему етнічну спільноту у сім'ї індоєвропейських народів. Разом з тим слід мати на увазі, що методи історико-діалектологічного дослідження, які спираються винятково на мовний матеріал (порівняльно-історичний, внутрішньореконструктивний тощо), надійно показують послідовність певних явищ у часі («що раніше від чого») та зв'язки мов і діалектів («що з чим пов'язано»), але вони не можуть вказати на абсолютний час розвитку тих чи інших особливостей або на конкретні географічні райони мовних контактів[17]. Таким вимогам відповідають історико-археологічні матеріали, тому «тільки узагальнені археологічні дані можуть бути критерієм для перевірки історично реальної можливості тих чи інших лінгвістичних гіпотез, що висуваються при спробах реконструкції доісторичних етапів створення, розвитку і розпаду мовних груп»[18].

Тому суто лінгвістичні ідеї мовознавців XIX — першої половини XX ст., а також необхідність комплексного вивчення проблем етно- і глотогенезу, яку усвідомлював визначний російський філолог та історик О. О. Шахматов, поступово набирають нового змісту в зв'язку з успіхами археологічної науки, яка у повоєнні роки почала стрімко нагромаджувати матеріали. Праслов'янська проблема, тобто проблема виникнення, розвитку та розпаду реконструйованої початкової єдності слов'янських мов, перетворилась із мовної на ет-

---

[16] *Иванов В. В., Топоров В. Н.* О древних славянских этнонимах (основные проблемы и перспективы) // Славянские древности.— К., 1980.— С. 14—18; *Трубачев О. Н.* Указ соч.— С. 90.

[17] *Хабургаев Г. А.* Становление русского языка.— М., 1980.— С. 32, 33.

[18] *Горнунг Б. В.* Из предыстории образования общеславянского языкового единства.— М., 1963.— С. 12.

номовну, тобто на проблему формування, розвитку та розпаду племінного союзу, що користувався системою реконструйованої праслов'янської мови. Оскільки методи порівняльно-історичного мовознавства не вказують прямо на абсолютну хронологію мовного розвитку та на географічні межі функціонування праслов'янської мови (якщо така система існувала реально, а не є набором реконструйованих ознак, що насправді існували не одночасно), то роблять спроби її вирішення з допомогою інших джерел, які краще піддаються хронологізації та локалізації. Таким чином, майже всі лінгвісти після Другої світової війни, розробляючи проблеми слов'янського етногенезу, тією чи іншою мірою звертаються до досліджень археологів. З іншого боку, багато археологів використовують висновки мовознавців, які уможливлюють етнічне визначення «німих» археологічних пам'яток.

Дослідження останніх років показали, що одним із ефективних шляхів етномовної інтерпретації давніх культурно-етнографічних комплексів є звернення до ономастичних даних. Найбільші успіхи тут пов'язані з дослідженням східноєвропейської гідронімії. Картографування архаїчних слов'янських назв річок дозволяє визначити райони розселення давніх слов'ян та намітити шляхи їх розселення. Найбільш відомі в цьому плані роботи В. М. Топорова та О. М. Трубачова, присвячені аналізу гідронімів Верхнього і Середнього Подніпров'я, а також Верхнього Подністров'я[19]. В результаті досліджень виявилось, що слов'янські назви найбільш чітко і кількісно простежуються на південь від Прип'яті й Десни, по Дніпру до ріки Псел і на Лівобережжі у межиріччі Псла та Орелі. В Правобережжі на півдні вони простежуються до верхньої течії Південного Бугу та середнього Дністра, на заході у верхів'ях Дністра та Прип'яті. На північ від Прип'яті та Десни виступають суцільним шаром балтські гідроніми, які дещо заходять на Правобережжя, де чергуються зі слов'янськими назвами. З півдня в лісостепову смугу України, головним чином в межиріччя Дністра та верхів'я Прип'яті, заходять гідроніми іллірійського та фракійського походження, а на Лівобережжя — іранські. Германські гідроніми складають на схід від Вісли лише сім назв[20].

Таким чином, з'ясувалося, що центральна частина лісової смуги Східної Європи в дослов'янську добу була заселена балтомовними племенами. Але якому періоду відповідає ця ситуація?

Тут необхідно торкнутися різних підходів до проблеми балто-слов'янських (передусім мовних) зв'язків. Зазначимо, що слов'янські і балтійські мови об'єднує дуже високий ступінь близькості.

---

[19] *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962; *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины.— М., 1968.

[20] *Баран В. Д.* Славяне в середине I тыс. н. э. // Проблемы этногенеза славян.— К., 1978.— С. 9, 10.

Цей факт мовознавці пояснюють по-різному. На думку, наприклад, О. М. Трубачова, праслов'янські та прабалтійські мови з самого початку належали до різних груп індоєвропейських діалектів, а зближення їх відбулося, починаючи з доби раннього заліза[21]. Інші вважають, що загальнослов'янська прамова склалася на основі периферійних балтійських (або балто-слов'янських) діалектів[22].

З іншого боку, етнічні масиви, що були вирізнені за даними гідронімії, досить чітко збігаються з серіями непогано вивчених культур доби раннього заліза. При цьому вимальовуються три головні етнокультурні масиви: фіно-угорський на півночі лісової смуги Східної Європи, іранський (скіфо-сарматський) у степовій та лісостеповій смугах та балтійський між ними. На цій карті начебто немає місця для слов'ян. Але беручи до уваги можливість існування балто-слов'янської або прабалтійської спільноти, можна припустити, що предки слов'ян входили до складу балтського масиву[23].

Щодо архаїчних слов'янських гідронімів, то вони поширені компактними групами аж до деяких областей Центральної Європи та Балкан, а тому, можливо, відповідають добі широкого розселення слов'ян у VI—VII ст., а не їх ареалу напередодні цих подій. Вважають, що місце споконвічного розселення повинне давати не купчастість однорідних назв, тобто не яскраві спалахи, а трохи змазану суцільну картину[24].

Проте існують й інші погляди мовознавців на праслов'янську проблему. Різні методи та результати досліджень найбільш помітні при розгляді деяких концепцій локалізації слов'янської прабатьківщини.

Розповідь «Повісті минулих літ» («...По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаєві, де есть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми...») стала основою так званої балканської чи дунайської теорії походження слов'ян. Вона була панівною у творах польських і чеських хроністів середньовіччя (XIII—XV ст.), а також підтримувалася визначними російськими істориками (С. М. Соловйов, М. П. Погодін, В. Т. Ключевський та ін.). В наш час дунайську теорію походження слов'ян розвиває відомий лінгвіст О. М. Трубачов. Підставою для цього послужив його аналіз давньослов'янської мови, в якій дослідник виявив праіталійські мовні елементи. Звідси робить-

---

[21] *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян.— С. 29.

[22] *Топоров В. Н.* К проблеме балто-славянских языковых отношений // КСИС.— 1961.— Вып. 33, 34.— С. 213; *Лер-Сплавинский Т.* О северо-восточных окраинах праславянского языка // ВЯ.— 1964.— № 1.— С. 136.

[23] *Лебедев Г. С.* Этногенетические процессы и образование государств в Восточной Европе (балты, финно-угры, славяне) // Проблемы этногенетических исследований Европейского Северо-Востока.— Сыктывкар, 1982.— С. 45—48.

[24] *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян.— С. 16, 101.

ся висновок, що в найдавніші часи слов'яни жили по сусідству з праіталіками, десь у Подунав'ї, і лише міграція кельтів у середньодунайські землі примусила слов'ян, на думку О. М. Трубачова, посунутися на північ, на Прикарпаття і Повісленння. Тут почалося зближення слов'ян з балтським субстратом[25]. Проте, як визначив В. В. Сєдов, археологія не дає підтвердження гіпотезі про дунайське походження слов'ян. У лінгвістичних побудовах, що стосуються цього питання, може йтися про якийсь середньодунайський діалект давньоєвропейської мови, носії якого після переселення на північ від Карпат взяли участь у формуванні давньослов'янської мови[26].

Більш популярними є спроби розміщення праслов'янської прабатьківщини десь на стику Середньої та Західної Європи, започатковані в працях відомих чеських учених П. Шафарика та Л. Нідерле (прикарпатська та вісло-одерська теорії походження слов'ян). Остання стала основою для різних концепцій, згідно з якими слов'яни розселялися у двох протилежних напрямках від течії Вісли.

Наприклад, Ю. Ростафінський поклав в основу своїх досліджень оригінальну джерело-флористичну лексику. Вивчаючи давньослов'янську мову, дослідник дійшов висновку, що в ній відсутня назва бука при розповсюдженні назв граба, плюща і тиса. З цього робиться висновок, що слов'янська прабатьківщина знаходилася поза ареалом бука, але в межах розповсюдження рослин, добре відомих слов'янам. Такою територією, на думку Ю. Ростафінського, було Прип'ятське Полісся та Верхнє Подніпров'я[27]. Цю ж Прип'ятсько-Дніпровську територію як прабатьківщину слов'ян обстоював відомий славіст М. Фасмер. До аргументів із галузі ботаніки він додав матеріали гідронімії. На території Подніпров'я, в прип'ятському басейні, М. Фасмер виявив кілька десятків річок з давньослов'янськими назвами. У Центральній Європі знаходяться, на його думку, лише кельтські, германські, іллірійські та фракійські гідроніми. Взагалі для слов'ян не є типовими слова, що позначають специфічні риси гір та моря[28].

Західне походження слов'ян з позицій автохтонізму обстоювали, починаючи з 30-х рр., польські лінгвісти, археологи й антропологи.

В основі вісло-одерської концепції прабатьківщини слов'ян лежить гіпотеза археологів про слов'янську належність лужицької культури, яка була поширена між Одрою і Віслою, а також у верхі-

---

[25] *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян.— С. 16, 101.

[26] *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 28.

[27] *Rostafiński I.* O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w predhistorycznych czasach // Sprawozdania Akademii Umiejetności.— 1908.— № 12.— S. 6—25.

[28] *Vasmer M.* Die Urheimat der Slaven // Der ostdeutsche Volksboden.— Breslau, 1926.— S. 118—143.

в'ях Ельби і частково на Західній Україні в період пізньої бронзи і ранньозалізного часу. На думку Ю. Костшевського, спадкоємцями лужицької групи стали племена так званої пшеворської культури, яка нібито виникла в результаті розселення в середовищі лужицької культури носіїв поморської культури. Пшеворська культура пов'язувалася з історичними венедами[29].

Подальше обгрунтування віcло-одерська теорія походження слов'ян отримала в дослідженнях видатного польського славіста Т. Лер-Сплавинського. На підставі лінгвістичних, антропологічних, археологічних даних, а також даних гідронімії Т. Лер-Сплавінський побудував привабливу концепцію слов'янського етногенезу. Згідно з цією концепцією більша частина Європи до 2000 р. до н. е. була заселена фінно-уграми. Археологічним відповідником цього етносу є культура гребінчастої кераміки. На рубежі III—II тис. до н. е. з Центральної Європи на схід, аж до Середнього Поволжя і Північного Кавказу, просунулася частина індоєвропейців — носіїв культури шнурової кераміки. В результаті їх змішування з фінно-уграми на просторах між Віслою і Одрою сформувалися балто-слов'яни. Слов'яни відгалузилися від балтів, на думку дослідника, десь близько середини I тис. до н. е., після розселення носіїв поморської культури з Нижнього Повіслення серед лужицьких племен півдня Польщі. Слідом за Ю. Костшевським цей вчений вважав, що пшеворська і оксивська культури є археологічними відповідниками слов'ян-венедів[30].

Глибоко обгрунтованою є теорія слов'янської праісторії, висунута в 60-х роках Г. Ловмянським — відомим польським істориком. Піддавши аналізу топонімічні досліди свого наукового попередника Т. Лер-Сплавинського, особливо етимологію водних назв, Г. Ловмянський дійшов висновку, що ці назви мають ще дослов'янське походження, а не праслов'янське, як вважалося. В процесі їх вивчення, вважає дослідник, можна визначити етнічні групи, які проживали до слов'ян на їхніх історичних територіях. Г. Ловмянський не підтримав тих вчених, які доводять, що більшість назв річок України і південної Росії (Дніпро, Дністер, Дон) слов'яни перейняли від іранців чи праугро-фіннів.

На думку Г. Ловмянського, ці землі первісно були заселені староєвропейськими народами. Дані, отримані в результаті аналізу топоніміки, переконали його в тому, що слов'яни перейняли назви цих та інших річок безпосередньо від староєвропейського населення ще за часів існування балто-слов'янської спільноти. Ця спільнота розпалася, на думку вченого, десь у першій половині I тис. до

---

[29] *Kostrzewski I.* Prasłowiańszczyzna // Biblioteca słowiańska.— 1935.— Ser. 1, № 2; *Kostrzewski I.* Prasłowiańszczyzna zarys dziejów kultury Prasłowian.— Poznań, 1956; *Kostrzewski I.* Wielikopolska w pradziejach.— Warszawa; Wrocław, 1955.

[30] *Lehr-Spławiński T.* O pochodzeniu i praojczyźnie słowian.— Poznań, 1946.

н. е. Це означає, що вже на цей час слов'яни жили на своїх історичних місцях — території між Одрою, Вислою і Дніпром.

Більш ранні, так би мовити, зародкові етапи праслов'янської історії Г. Ловмянський уявляє собі так.

Десь близько середини II тис. до н. е. з-поза Середньої Волги і Нижньої Оки на захід і північ почали просуватися групи північної частини індоєвропейського населення. Праве крило цього людського масиву складали предки германців, центральне — балти, а ліве — предки слов'ян. Унаслідок асиміляції прийшлою індоєвропейською людністю північної групи староєвропейців сформувалися германські народи, а південної, яка мала назву «венеди», — слов'яни і балти. Слов'яни запозичили й етнічну назву попередників.

Час появи окремої слов'янської етнічної групи Г. Ловмянський, як згадувалося вище, визначає приблизно першою половиною I тис. до н. е.[31].

На думку сучасних мовознавців, праслов'янська спільнота існувала до VII ст. і засвідчена розповсюдженням первісних («безсуфіксних») слов'янських етнонімів (словене, севери, серби, хорвати, дулеби та ін.). Розпад праслов'янської мовної єдності зумовлений тим, що окремі групи праслов'янських племен, розселяючись на терені Європи, губили зв'язки між собою. З VIII ст. з'являються територіальні об'єднання з етнонімами на «-ане», а з IX ст.— найпізніші слов'янські назви на «-ічі», що відображають поглинання слов'янами субстратних автохтонних угруповань[32].

Наведені приклади показують, що врешті-решт саме сполучення археологічних даних з мовними свідченнями, з урахуванням нечисленних писемних джерел дозволяє створити узгоджену картину процесів етногенезу та ранньої історії слов'ян. При цьому важко погодитись з думкою Ф. П. Філіна, О. М. Трубачова та інших, які чільне місце у вивченні цих явищ відводять лінгвістиці, ігноруючи археологічні дані або відводячи їм другорядне місце[33].

Не можна не відзначити тієї корисної роботи, яку провели антропологи з виявлення фізичного типу слов'ян, виділення його серед інших етнічних угруповань. Визначаючи єдність процесів слов'янського етногенезу, антропологи встановили, що в різних регіонах слов'янської території існують помітні відмінності в фізичній будові слов'янського населення. Це дало їм можливість зробити висновок про вплив на фізичну будову слов'ян іншоетнічних рис — балтських, германських, фракійських та ін. Цей висновок дуже важливий при визначенні ядра території стародавніх слов'ян. На жаль, антропологічні дослідження в галузі слов'янського етногенезу також мають свої труднощі. До них у першу чергу слід віднести

---

[31] *Łowmiański H.* Op. cit.

[32] *Хабургаев Г. А.* Указ. соч.— С. 66, 89—91, 95—97.

[33] *Баран В. Д.* Славяне в середине I тыс. н. э.— С. 10, 11.

обмеженість джерел і навіть їх повну відсутність протягом цілих століть. Загальновідомо, що в V—VIII ст. н. е. більшість лісостепового населення Східної та Центральної Європи ховала своїх небіжчиків шляхом трупоспалення. Зокрема, найбільш ранні достовірні слов'янські поховання V—VIII ст. виявилися трупоспаленнями[34].

Глава 3

СЛОВ'ЯНИ У II ст. до н. е.— ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ I тис. н. е. (за археологічними даними)

У цей період давньослов'янські племена вперше привертають увагу античних авторів під іменем венедів. Зрештою, саме з цього часу ми можемо починати історію слов'янського етносу, хоча початкові процеси його формування, безперечно, тривали значно раніше.

На рубежі ери давнім слов'янам на території між Віслою і Дніпром належало кілька археологічних спільнот: зарубинецька та пізньозарубинецька, пшеворська-верхньодністровська і зубрицька.

Найбільш відомою і вивченою є зарубинецька культура. Перший могильник, який дав назву культурі, був досліджений В. В. Хвойкою ще у 1898 р. Другою, широко дослідженою пам'яткою зарубинецької культури був Корчуватівський могильник на околиці Києва, розкопаний І. М. Самойловським у 1939 р.

Глибокий науковий інтерес до зарубинецьких пам'яток з'явився лише у повоєнний час, коли стала особливо актуальною проблема походження та ранньої історії слов'ян. З 50-х рр. інтенсивно досліджуються численні поселення та могильники у Середньому, а також у Верхньому Подніпров'ї та Прип'ятському Поліссі. Особливо широкі розкопки були проведені на городищі Пилипенкова Гора у Каневі та на Пироговському могильнику поблизу Києва. Нині відомо кілька сот зарубинецьких пам'яток, різні за обсягом розкопки були проведені на 70-ти з них[35].

Значне розширення джерелознавчої бази дозволило дослідникам з'ясувати ряд питань хронології та походження культури, етнічної належності зарубинецьких племен, їх внеску в формування слов'янських старожитностей.

Дослідники зарубинецької культури Ю. В. Кухаренко, Є. В. Максимов, К. В. Каспарова, Л. П. Поболь та ін. мають певні розбіжності у тлумаченні цих проблем, але єдині в тому, що зарубинецька

---

[34] *Там же.*— С. 11.

[35] Див.: *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 10—12.

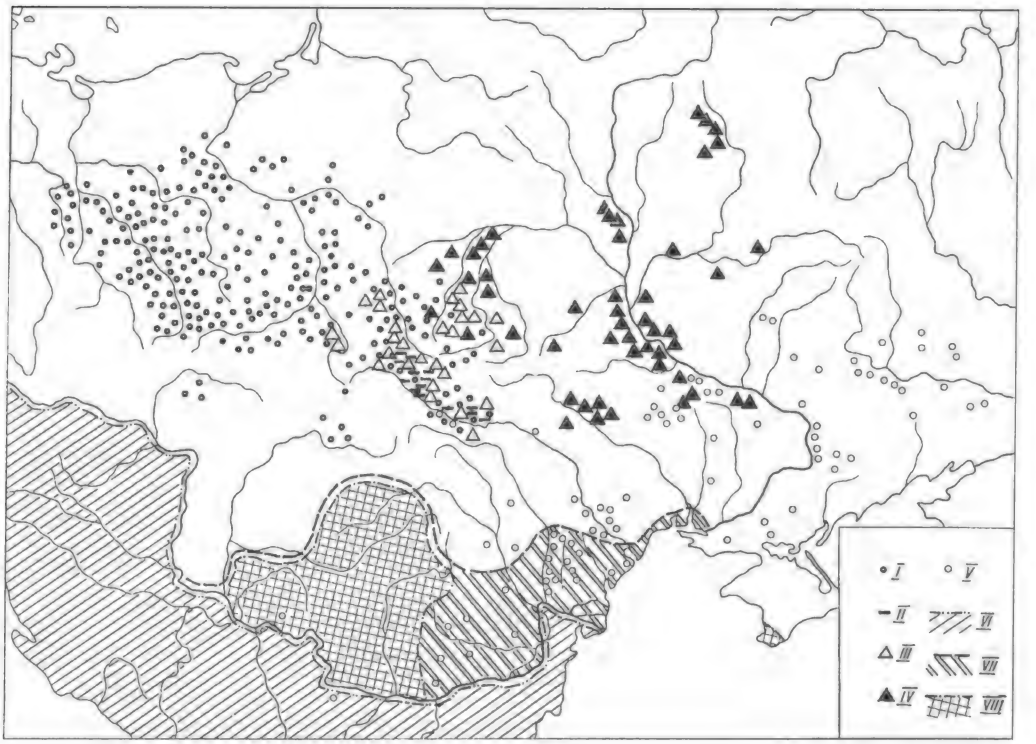

Рис. 1. Поширення археологічних культур рубежу — першої чверті I тис. н. е.:

I — пам'ятки пшеворської, II — липицької, III — зубрицької, IV — зарубинецької культур, V — сарматські пам'ятки, VI — кордони Римської імперії (до 98 р. н. е.), VII — кордони Римської імперії (105—117 рр.), VIII — кордони Римської імперії (117—271 рр.).

культура стала важливою віхою в процесі формування та розвитку давньослов'янського етносу.

Пшеворська культура заходить на територію України лише південно-східною частиною свого ареалу. Вивчення пшеворських поселень на Західній Волині і Поділлі розпочато в останні десятиріччя. На сьогоднішній день відкрито близько 40 селищ. Вивчення Д. Н. Козаком матеріалів з широко досліджених пам'яток біля сіл Підберізці, Пасіки-Зубрицькі, Чишки, Гірка Полонка, Загаї-II, Гринів та ін. дозволили дійти висновку, що носії пшеворської культури з'явилися на Волині і Поділлі в результаті розселення з території Мазовії та Підлясся. Внаслідок симбіозу з місцевим населенням у цьому регіоні сформувався своєрідний варіант пшеворської культури, носіями якого, очевидно, були слов'яно-германські племена[36].

[36] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині.— К., 1992.— С. 131, 132.

Пшеворська культура римського часу представлена в Україні невеликою кількістю поховань із зброєю, виявлених випадково ще на початку століття. М. Ю. Смішко у 30-х рр. визначив ці поховання як пам'ятки воїнів-вершників, що з боями просувалися у складі озброєних загонів германців-вандалів до кордонів Римської імперії[37].

Криза культур латенського кола спричинила розпад зарубинецької та пшеворської культур у Східній Європі. Їх змінюють своєрідні старожитності, які сформувались на зарубинецько-пшеворській основі за участю різних місцевих етнокультурних угруповань.

За останнє десятиріччя у Верхньому Подністров'ї та на Західній Волині Д. Н. Козаком відкрито близько 100 поселень, віднесених ним до зубрицької культури. Найбільш повно дослідженими є поселення біля сіл Підберізці, Сокільники-II, Давидів, Пасіки-Зубрицькі (Верхнє Подністров'я), Боратин, Гірка Полонка, Загаї-II, Линів, Городок (Волинь)[38].

З'ясувалося, що зубрицька культура склалася в результаті інтеграції верхньодністровського варіанта пшеворської культури та прип'ятсько-поліського варіанта зарубинецької культури. Встановлено також, що зубрицькі пам'ятки стали основою, на якій сформувалися старожитності черняхівського типу Подністров'я.

Дещо раніше було розпочато вивчення пізньозарубинецьких пам'яток. Зокрема, ще у 50-х рр. Ф. М. Заверняєв та А. К. Амброз здійснили розкопки поселень Почеп та Синьково на Верхній Десні. У 60-х рр. були проведені великі роботи на селищах Лютіж (В. І. Бідзіля, С. П. Пачкова) та Оболонь у Києві (Г. М. Шовкопляс). На рубежі 60—70-х рр. ряд пам'яток був виявлений П. І. Хавлюком у поріччі Південного Бугу. З кінця 70-х рр. тривають роботи у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, розпочаті Є. О. Горюновим. Нині відомо близько 50 пізньозарубинецьких пам'яток, на половині з яких провадилися розкопки. Дослідники вирізняють типи пам'яток за набором етнокультурних компонентів. Триває дискусія про причини кризи зарубинецької культури, роль різних пізньозарубинецьких пам'яток у формуванні київської культури наступного часу[39].

Спинимося більш детально на характеристиці цих культурних утворень.

Зарубинецька культура охоплювала східний регіон давньослов'янського масиву в басейнах верхньої і середньої течії Дніпра. За підрахунками Є. В. Максимова, зарубинецькі пам'ятки охоплюють площу близько 500 тис. км^2, що дорівнює території таких сучасних

---

[37] *Smiszko M.* Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.— Lwów, 1932.

[38] *Козак Д. Н.* Зазн. праця.— С. 30—70.

[39] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры.— М., 1991.

європейських держав, як Франція[40]. Але реальні розміри території зарубинецької культури були в декілька разів меншими, оскільки зарубинецькі племена заселяли лише береги рік, а значні простори між ними залишалися необжитими. Територія зарубинецьких племен не залишалася незмінною. Протягом раннього періоду (кінець III— I ст. до н. е.) до її складу входили Середнє і Верхнє Подніпров'я та Прип'ятське Полісся, а також Путивльське Посейм'я. Площа кожного з цих регіонів складала до 2—4 тис. км^2.

У цей час у Середньому Подніпров'ї існували три пов'язані між собою групи з 10—15 поселень (між Стугною та Ірпенем, Стугною та Россю і Тясмином).

У другий період розвитку (друга половина I ст. до н. е.— середина I ст. н. е.) територія проживання зарубинецьких племен дещо розширилася внаслідок більш широкого освоєння басейнів рік Ірпінь, Рось, Стугна і Тясмин[41].

У середині I ст. н. е. зарубинецька культура переживає кризу, викликану комплексом різних факторів. Змінюється ареал розселення, який включає також у східному напрямку Подесення і вододіл Дніпра та Дону, а у західному — Південне Побужжя. Обезлюднилося Прип'ятське Полісся. Зарубинецьке населення, яке залишилося у Середньому та Верхньому Подніпров'ї, значною мірою змінює характер своєї культури, що дає змогу говорити про формування нової, пізньозарубинецької групи. Змінюються місця розташування поселень та поховальні звичаї. Лише частина матеріальної культури попереднього часу (окремі форми посуду, житлобудівництво) продовжує свій розвиток[42].

Формування пізньозарубинецької культурної групи відображає процес інтеграції давніх слов'ян з іншими етнокультурними спільнотами Східної Європи.

Західна частина слов'янства була представлена пшеворською культурою. Її ареал протягом II ст. до н. е.— початку V ст. н. е. охоплював межиріччя Одри і Вісли в Центральній і Південній Польщі. Верхньодністровський варіант пшеворської культури обмежений Віслою і Сяном на заході, Горинню на сході, доходячи до Прип'яті на півночі й Збруча на півдні[43].

Ця група проіснувала з I ст. до н. е. до середини I ст. н. е. Її територія охоплює близько 60 тис. км^2. Пам'ятки розташовані чотирма скупченнями (у верхів'ях Західного Бугу, верхів'ях Стиру, верхів'ях Горині, верхів'ях Стоходу). Відстань між цими гніздами значна, між пам'ятками вона сягає 3—6 км. Очевидно, як і в зарубин-

---

[40] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 9.

[41] *Там же.*— С. 27—30.

[42] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Указ. соч.— С. 3—12.

[43] *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 3—6.

нецьких племен, розміщення поселень відображає племінну структуру пшеворського населення[44].

У другій половині I ст. н. е. пшеворську культуру змінили пам'ятки зубрицької культури, що належали до західного відгалуження венедського масиву. Поширення зубрицьких старожитностей обмежене на півночі Прип'яттю, на сході Горинню, на півночі охоплює північну і середню частини Подністров'я, на заході — східну частину Люблінщини і Посяння[45]. Освоєння середньодністровських земель, зайнятих дакійцями і бастарнами, відбувалось, очевидно, не лише мирним шляхом. Тацит свідчить, що венеди «ради грабунку рискають» на землях між певкінами (бастарнами) та феннами й озброєні щитами рухаються з великою швидкістю. Нині дослідникам відомо близько ста поселень, які розташовані 10 гніздами. Шість із них розміщені на території Волині, чотири — в прилеглому Подністров'ї.

Походження давньослов'янських культур рубежу ер ще не з'ясоване до кінця. Це, зокрема, стосується зарубинецької культури. Дослідники (Є. В. Максимов, К. В. Каспарова, С. П. Пачкова) вважають, що зарубинецька культура виникла в результаті руху різних європейських племен, які наприкінці III — на початку II ст. до н. е. досягли басейнів Вісли, Дніпра і Дністра, вплинули на внутрішній розвиток автохтонного населення. Саме на цій території виникають дещо подібні зовні, але різні за етнічним змістом культури, в тому числі: зарубинецька, пшеворська, оксивська, поєнештілукашівська. Тому, розглядаючи генезис як зарубинецької, так і пшеворської культур, слід враховувати роль у цьому процесі місцевих племен і внесок прийшлого населення. В різних регіонах ці два фактори проявилися неоднаково[46].

Зарубинецька культура чітко ділиться на чотири локальні варіанти: прип'ятський, верхньо- та середньодніпровський, посеймський. Відмінності між цими локальними варіантами визначені різним співвідношенням автохтонного і прийшлого населення. Так, Прип'ятське Полісся в дозарубинецький час було заселене групами носіїв пізньолужицьких та поморсько-кльошових пам'яток, а також носіями милоградської культури. Роль останньої у створенні нової культури, на думку Є. В. Максимова, незначна. Основним компонентом зарубинецької культури в Поліссі стали прийшлі носії пізньопоморської та підкльошової культур.

Інше співвідношення культурних елементів у Верхньому та Се-

---

[44] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині.— С. 3—30.

[45] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян.— К., 1991.— С. 28—43.

[46] *Максимов Е. В.* Указ. соч.— С. 155—165; *Каспарова К. В.* Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1981.

редньому Подніпров'ї. У верхньодніпровському регіоні зарубинецькі пам'ятки мають виразні риси милоградської культури, у середньодніпровському — культури місцевих племен пізньоскіфського часу. У Середньому Подніпров'ї прийшлі елементи чітко фіксуються за рисами поморсько-кльошової культури, а також за рисами пізньолатенської культури Балкано-Дунайського регіону[47].

Отже, утворення зарубинецької культури було складним процесом, який мав у кожному з регіонів свої особливості, зумовлені специфікою культурної спадщини автохтонів і їх взаємодією з чужинцями. Все ж саме поморсько-кльошова культура дала забарвлення найважливішим елементам культури різних груп зарубинецьких племен, особливо їх керамічному комплексу[48].

Ще більш дискусійним є питання генези пшеворської культури. Наприкінці XIX ст. вважалося, що пшеворська культура походить від кельтів. У післявоєнний період більшість польських дослідників (Ю. Костшевський, К. Яжджевський, В. Генсель) дотримувалися думки, згідно з якою пшеворська культура є одним із етапів розвитку слов'янства на даній території[49]. Основним доказом слов'янського походження пшеворських пам'яток при цьому був генетичний зв'язок між пшеворськими, пізньолужицькими і поморсько-кльошовими пам'ятками, тобто безперервний розвиток культури, а отже, незмінність населення у Вісло-Одерському межиріччі протягом всього латенського часу (від IV ст. до н. е. до I ст. н. е.). Слов'янське коріння пшеворських племен визнавалося і багатьма радянськими вченими (Б. О. Рибаков, І. П. Русанова, В. В. Сєдов)[50].

У 70-х рр. стало ясно, що різниця між пшеворською та ранньосередньовічною слов'янською культурами була дуже великою. Тому панівною стала думка про належність цих пам'яток германському союзу племен, відомих у писемних джерелах під назвою лугіїв[51].

Найновіші дослідження пшеворської культури польськими археологами засвідчили неабияку складність її формування. Виявилося, що пшеворські пам'ятки виникли на території Вісло-Одерського межиріччя раптово, на рубежі III—II ст. до н. е., а не в результаті

---

[47] *Максимов Е. В.* Указ. соч.— С. 156, 157.

[48] *Пачкова С. П.* О соотношении поморско-клешевой и зарубинецкой археологических культур по керамическим материалам // Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami.— Rzeszów, 1992.— S. 265—287.

[49] *Kostrzewski I.* Zagadnienie ciągtości osadnictwa ziem Polskich w pradziejach.— 1961; *Hensel W.* Polska starożytna.— 1980.

[50] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981; *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V Международном конгрессе слав. археол.— М., 1985.— С. 43, 44; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.

[51] *Godlowski K.* Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i srodkowej Polsce w młodszym okresie przedrymskim i w okresie rzymskim.— Ossoleneum, 1985.

розвитку місцевих поморських і підкльошових племен. Польські дослідники А. Невенгловський, Т. Домбровська та ін. дійшли висновку, що пшеворська культура була привнесена на територію Вісло-Одерського межиріччя у сформованому вигляді східними германцями. Пам'ятки цієї культури існували посмужно з пам'ятками місцевої людності. Лише через століття спостерігається процес включення місцевого компонента (очевидно, слов'янського) у пшеворську культуру[52].

На цих нових основах грунтується і гіпотеза про походження верхньодністровського варіанта пшеворської культури. Пам'ятки цієї культури з'явилися у Подністров'ї і на Волині у сформованому вигляді в I ст. до н. е., тобто саме тоді, коли на території Польщі спостерігається процес змішування прийшлої, германської за походженням, і місцевої, поморсько-кльошової, культур. Помітний поморсько-кльошовий компонент у пшеворських пам'ятках Волино-Дністровського регіону може свідчити про те, що сюди переселилися змішані племена. Певна ізоляція від основного пшеворського (в цілому германського) масиву, вплив частково спорідненого місцевого поморсько-кльошового населення, а дещо пізніше — сусіднього зарубинецького призвели до того, що у пшеворців Подністров'я та Волині перевагу отримала «поморсько-кльошова» (давньослов'янська) лінія етногенетичного розвитку. На відміну від цього, у Вісло-Одерському межиріччі пшеворські племена, серед яких, ймовірно, було і давньослов'янське населення, перебували під постійним впливом західних і північно-західних германських культур[53].

Порівняльний аналіз поморсько-кльошової та пшеворської культур у Подністров'ї та на Волині свідчить про ряд спільних рис між ними. Так, збігаються територіальні межі двох культур, однакова топографія їхніх поселень. У ряді випадків поморсько-кльошові і пшеворські поселення розташовані на одному і тому ж місці (Гірка Полонка II, Линів, Городок). Близька у цих двох культурах структура селищ, а також житла прямокутної форми.

Важливим доказом зв'язків поморсько-кльошової та пшеворської культур на Волині й Подніпров'ї є подібність рис поховальної обрядовості, зокрема перевага урнових трупоспалень. Близькість двох культур знаходить своє підтвердження і в такій категорії матеріальної культури, як кераміка. Вона має багато спільних рис у формах, технології виконання, орнаментиці, способі обробки зовнішньої поверхні тощо. Про те, що поморсько-кльошова людність Волині і Подніпров'я злилася з прийшлими носіями пшеворської культури, свідчать бікультурні комплекси на окремих поселеннях,

---

[52] *Niwęglowski A.* Uwagi o chronologii i genezie kultur zarubinieckej i przeworskiej // AP.— 1986.— T. XXXI.— 1.— S. 203—215; *Dąbrowska T.* Stan i potreby badan nad młodszym okresem przedrymskim w Polsce // Stan i potrzeby badan nad młodszym okresem wplywow rzymskich w Polsce.— Kraków, 1986.— S. 51—73.

[53] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині...— С. 8—30.

тобто такі, де поєднуються елементи обох культур. Таким чином, внаслідок активних інтеграційних процесів створюється своєрідний Подністровський варіант пшеворської культури. В ньому, очевидно, розчинилися ті германські елементи, які входили до складу культури в процесі переселення з території Польщі. Така ж доля спіткала й інші групи германських племен, що проникли на Волинь і Подністров'я в останніх століттях до нашої ери, зокрема носіїв ясторфської культури. Сліди цієї культури простежені в Підберізцях, Черепині на Дністрі, Городку, П'ятиднях на Волині. Вони досить помітні в матеріалах поморсько-кльошової культури, зокрема, ранніх фазах її розвитку, і ледь проявляються в ареалі пізнішої, пшеворської культури.

Носії зарубинецької культури були східними і північними сусідами пшеворських племен західної частини України. Кордон між ними проходив приблизно по лінії середніх течій правих притоків Прип'яті та по Горині. Взаємопроникнення пам'яток цих двох праслов'янських культур на даному етапі досліджень не простежено, хоча хронологічно вони співіснують протягом I ст. до н. е.— середини I ст. н. е., тобто більше 100 років[54].

Аналіз пшеворських та зарубинецьких матеріалів Західної Волині вказує на їх відмінність. Різна топографія поселень. Чіткі відмінності демонструє керамічний матеріал, за винятком тих форм, які мають спільне походженння від поморсько-кльошової культури. Це ж стосується й орнаментальних мотивів, способу обробки зовнішньої поверхні. В жодному випадку на пшеворських пам'ятках не виявлено специфічних елементів зарубинецької культури, а на зарубинецьких — пшеворської.

Існування на території Волині суто пшеворських і зарубинецьких пам'яток у пізньолатенський час свідчить про відсутність між ними в цей період зв'язків, які б позначилися на їхніх культурах. Того ж висновку дійшла польська дослідниця Т. Домбровська, зіставляючи матеріали з могильників пшеворської та зарубинецької культур[55]. У цілому культурна специфіка зарубинецьких племен, яка відображена в наборі таких елементів матеріальної культури, як прикраси, металеві частини одягу, зброя, керамічний комплекс, чітко відрізняється від культури пшеворських племен. Кожен з цих регіонів має свої особливості. Так, фібули «зарубинецького» типу (з трикутною спинкою), велика кількість булавок, браслетів, різноманітних підвісок, намист притаманні лише зарубинецькій культурі. Більшість з цих речей мають свої прототипи у милоградській та юхнівській культурах. Для давньослов'янських племен Волині і Верхнього Подністров'я властиві предмети (фібули, речі домашнього вжитку, багато зброї), які походять з Вісло-Одерського межи-

---

[54] *Козак Д. Н.* Зазн. праця.— С. 110—114.

[55] *Dąbrowska T.* Wschodnia granica kultury przeworskiej w poznym okresie Latenskim i młodszym okresie rzymskim // MSW.— 1973.— T. 2.

річчя, тобто з периферійних областей германського світу та кельто-дакійського культурного ареалу. Обидва регіони чітко вирізняються поховальною обрядовістю. У них були свої традиції в житлобудівництві, планіграфії поселень. Ці регіони пов'язані на рубежі ери лише наявністю одного спільного компонента — поморсько-кльошової культури, що найкраще демонструють керамічні комплекси. Саме через елементи цієї культури можна пов'язати етнокультурні процеси рубежу ери з етнокультурним розвитком на території України першої чверті I тис. н. е., зокрема виникненням зубрицької та пізньозарубинецької культурних спільнот, які належали давньослов'янським племенам венедів.

Зубрицька та пізньозарубинецька групи пам'яток виникли в результаті етнокультурних процесів, що відбувались на території України в I ст. н. е. Саме в цей час розпалися культури латенського циклу — пшеворська, зарубинецька, поянешті-лукашівська. Знову наступає міграція племен. Зарубинецькі племена, що населяли Прип'ятське Полісся, пересунулися, як згадувалося, на територію Подністров'я, зарубинці Середнього Подніпров'я перемістилися в Подесення, інші північні та східні райони, а також Південне Побужжя. З іншого боку помітне пересування на південь і схід носіїв пшеворської культури. Їхній вплив сягає верхів'їв Сейму, Псла, Дінця. З півдня в Український Лісостеп проникають дакійські племена, що принесли липицьку культуру, а також сармати. Спільне проживання на близькій території різних племен, що перебували приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку, створило передумови для етнічної інтеграції, асиміляції, консолідації[56]. Саме ці процеси між племенами пшеворської культури і прийшлими з Полісся групами зарубинецького населення зумовили створення пам'яток зубрицької культури. Широкі дослідження дали можливість простежити деталі цього історичного явища. З'ясувалося, що зарубинці йшли на Волинь та Подністров'я невеликими, очевидно, сімейними, групами. Вони не створювали на цій території своїх поселень, а зупинялися на вже існуючих, пшеворських, змішуючись з автохтонними сім'ями і привносячи елементи своєї культури. Так, на пшеворських поселеннях з'явилися нові, вже бікультурні комплекси. Значно виросло число людей на поселеннях. Тому неминуче настала необхідність відселення пшеворсько-зарубинецьких сімейних общин, які створювали нові селища. Це відбилося в археологічних матеріалах. Кількість пам'яток Волині і Подністров'я другої половини I—II ст. н. е., порівняно з попереднім часом, зросла в 2—3 рази. Збільшилась площа поселень, щільність забудови. Якщо, наприклад, на пшеворських поселеннях рубежу н. е. одне житло розміщувалося на площі приблизно 1100 м^2, то на зубрицьких селищах — вже на площі 432 м^2. Ці дані підтвер-

[56] *Козак Д. Н.* Зазн. праця.— С. 3, 4.

джують значний ріст кількості населення Волині і Подністров'я в другій половині I ст. н. е.[57].

Зарубинецькі племена вплинули на зміну планової структури нових поселень. На них з'явилася велика кількість ям-погребів, розташованих на окремій ділянці. Зарубинці почали будувати звичайні їм житла — квадратні півземлянки, виготовляти свій традиційний посуд. Еклектизм матеріальної культури на зубрицьких селищах, який відображає різноплемінність їх жителів, спостерігається до кінця I ст. н. е. В наступний час оформлюються вже сталі синкретичні риси матеріальної культури зубрицьких племен. Про остаточне завершення процесу пшеворсько-зарубинецької інтеграції свідчать пам'ятки черняхівського типу цього регіону[58].

У Верхньому та Середньому Подністров'ї до формування зубрицьких пам'яток були причетні дакійські племена липицької культури. Це населення, як відомо, прибуло на Подністров'я в 20—40-х рр. н. е. з території Дакії і пов'язується дослідниками з дакійськими племенами костобоків[59]. Липичани не займали якоїсь компактної території, а оселилися серед місцевої слов'янської людності. Тісне сусідство двох груп населення протягом майже двох століть не могло не спричинитися до взаємопроникнення липицької і пшеворської культур. Це підтверджується великою кількістю археологічного матеріалу, зокрема матеріалами поховальних комплексів у Звенигороді, Болотні, Неполківцях, матеріалами поселень у Звенигороді, Бернашівці, Підберізцях. На могильниках простежено симбіоз дакійських і пшеворських поховальних звичаїв[60].

Взаємовпливи двох етнокультурних груп Подністров'я помітні на знаряддях праці, виробах ремесла, зброї. Зокрема, широкого вжитку у слов'ян набули липицькі прясла у вигляді утятого конуса, а дакійці використовували більш досконалі пшеворські прийоми вироблення заліза, виготовлення зброї. Мабуть, саме від липичан венеди перейняли прогресивні методи обробітку землі, переробки продуктів сільського господарства, що дозволило їм наприкінці II ст. здійснити якісний стрибок у своєму розвитку.

Результатом тісних взаємозв'язків липичан і пшеворців у Подністров'ї були, мабуть, глибокі асимілятивні процеси, які спричинилися до поступового розчинення дакійців у слов'янському середовищі. До кінця I ст. більшість липицьких пам'яток зникає. До цього явища, очевидно, безпосередньо причетні племена зарубинецької культури.

---

[57] *Козак Д. Н.* Зазн. праця.— С. 114—117.

[58] *Козак Д. Н.* Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія.— 1982.— № 37.— С. 31—48.

[59] *Smiszko M.* Op.cit.

[60] *Козак Д. Н.* Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині // Археологія.— 1978.— № 25.— С. 96—107.

Інтеграція пшеворських і зарубинецьких племен на Волині і Дністрі зумовила зникнення пшеворської культури і формування зубрицьких пам'яток. Зарубинці втрутилися також в дако-пшеворський інтеграційний процес у Подністров'ї, що завершувався. На дако-пшеворських поселеннях та могильниках з'являється кількісно помітний зарубинецький компонент. Про це свідчать матеріали з поселення в Ремезівцях, поселення і могильника у Верхній Липиці[61]. Ці обставини створили умови для ще більш глибоких культурно-етнічних контактів між уже значною мірою спорідненим населенням — носіями пам'яток типу Ремезівців і мешканцями зубрицьких селищ. На обох групах пам'яток виникають споріднені форми ліпного посуду, все Подністров'я використовує гончарний посуд, поширюються однакові типи фібул, пряжок, прясел, ножів та ін. Остаточно дакійські елементи зникають у Галичині наприкінці II ст. н. е. Це явище пов'язане, мабуть, з приходом туди нових численних груп зубрицького населення з Волині, витісненого експансією германських племен вельбарської культури.

У Середньому Подніпров'ї та на Лівобережжі в подібних складних умовах інтеграції різних етнокультурних елементів йшов процес формування пізньозарубинецької культурної групи. На жаль, недостатня дослідженість пізньозарубинецьких пам'яток не дозволяє у всіх деталях розкрити питання їх походження. Але вже тепер очевидно, що основою пізньозарубинецьких старожитностей, була зарубинецька культура[62]. Дослідникам відомо кілька типів пам'яток кінця I—II ст. н. е. у Середньому Подніпров'ї і Південному Побужжі, де зарубинецькі елементи поєднуються з іншими етнокультурними елементами: тип Лютежа, тип Почепа, тип Тернівка, тип Гринів[63]. Ці пам'ятки мають між собою багато спільних рис, вони синхронні. Лютезькі старожитності, як показав аналіз основних категорій матеріальної культури, продовжують розвиток місцевих класичних зарубинецьких традицій. Лівобережні пам'ятки типу Почепа і Тернівки-II з'являються внаслідок розселення середньодніпровських зарубинецьких племен. Кожна з цих груп пам'яток має і своєрідні риси, зумовлені інтеграцією зарубинецьких та місцевих елементів. Так, специфіка почепських пам'яток полягає у синтезі культурних традицій зарубинецького середньодніпровського населення і балтських пізньоюхнівських племен[64].

На пам'ятках типу Тернівки-II помітне місце займають елемен-

---

[61] *Цигилик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.

[62] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины.— К., 1990.

[63] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Указ. соч.

[64] *Там же.*— С. 47—78.

ти пшеворської культури, особливо в керамічному комплексі. Деякі елементи цієї культури простежуються і на лютезьких пам'ятках. Це свідчить про присутність у Середньому Подніпров'ї та на сході Лівобережжя деяких груп пшеворського середньоєвропейського населення, яке було втягнуте в процес культурно-етнічної інтеграції з корінним населенням.

Пам'ятки типу Гринів, найпізніші за часом (друга половина II ст.), відрізняються тим, що вони не розміщені компактною групою, а розкидані на широкому просторі. Вони походять від своєрідних пам'яток типу Кистені-Чечерськ на території Білорусі, що поєднали зарубинецькі риси та окремі елементи культури штрихованої кераміки[65]. Ще мало досліджені пам'ятки типу Гринів, що, на думку дослідників, з'явилися у Подніпров'ї в результаті міграції на південь і південний схід нащадків зарубинецького населення Середнього Посожжя і середньої течії Березини.

Наприкінці II— на початку III ст. н. е. в результаті взаємодії всіх згаданих вище типів пам'яток викристалізовується нова давньослов'янська культура, яка отримала назву київської.

Розглянемо питання співвідношення двох слов'янських культур — зубрицької і пізньозарубинецької. Аналіз основних елементів двох груп пам'яток[66] дозволив віднайти в них ряд спільних рис. Так, однакова в двох культурах структура селищ з великою кількістю господарських ям, по суті, мало відрізняється як за формою, так і за конструктивними особливостями житлових споруд. Певна подібність спостерігається в керамічному комплексі. Зокрема, спільними є горщики з високими округлими плічками, біконічні горщики, напівсферичні та циліндричні миски, диски-сковорідки. Спільним є також орнамент у вигляді пальцевих вдавлень і насічок по вінчику. На пізньозарубинецьких пам'ятках згадані форми є основними, на зубрицьких вони становлять 6—10%. Подібність посилюється присутністю пшеворських елементів на пізньозарубинецьких пам'ятках. Тут вони становлять приблизно такий процент, як зарубинецькі на зубрицьких.

Проникнення пшеворських культурних традицій на Південне Побужжя та Середнє Подніпров'я почалося ще у пізньолатенський час, але особливо помітним стало в I ст. н. е. Дослідники відзначають ряд пшеворських рис на пізньозарубинецьких пам'ятках цих регіонів, особливо у Південному Побужжі[67]. Пшеворські традиції проникають навіть у такий консервативний елемент культури, як поховальна обрядовість. Спостерігаються спільні риси в організації ремісничої діяльності, зокрема в залізодобувній.

---

[65] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Указ. соч.— С. 94, 95.

[66] *Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія.— 1986.— № 56.— С. 37—47.

[67] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.

Отже, основою подібності двох груп пам'яток є наявність у них двох компонентів: пшеворського і зарубинецького. На зубрицьких пам'ятках основним був пшеворський компонент, хоча на Волині він співвідноситься рівною мірою із зарубинецьким. У свою чергу, далі на схід значно переважав зарубинецький (власне, пізньозарубинецький) компонент.

Подібність культурного розвитку племен західних регіонів України і Наддніпрянщини ще більш посилюється наприкінці II — на початку III ст. н. е. На Подністров'ї в цей час сформувалися пам'ятки типу Сокільників, які увібрали в себе всі культурні компоненти більш раннього часу (пшеворські, липицькі, зарубинецькі) і вже відзначені сильними впливами провінційно-римської культури. В Наддніпрянщині поширюються ранні київські пам'ятки, яких ще не торкнувся вплив черняхівської культури (Козаровичі, Сушки-II). Порівняння цих пам'яток засвідчує на досить значну близькість характеру поселень, житлобудівництва, особливо керамічного комплексу. Основними типами кераміки на пам'ятках обох регіонів є горщики з максимальним розширенням тулуба у верхній частині, біконічні горщики, посудини з короткою шийкою і слабопрофільованими плічками. Остання форма набула особливого поширення в ранньосередньовічних слов'янських культурах. Перші дві форми сягають походженням до зарубинецьких прототипів, третя — до пшеворських. На пам'ятках обох культур відсутні такі популярні раніше види кераміки, як миски, кухлики, сковорідки. Зникає орнамент[68]. На всій території поширюються однакові типи прикрас, господарських, побутових предметів. Причому всі ці речі мають або південне, або південно-західне, або західне походження.

Таким чином, до III ст. н. е. культурна специфіка Подністров'я і Подніпров'я значною мірою втрачається, що може свідчити про початок формування на цій великій території єдиного слов'янського етносу.

У другій половині II ст. н. е. сусідні з Волинню землі Мазовії та Підлясся, на яких жили східно-германські племена, а також, ймовірно, групи слов'янського населення, були захоплені готами. Готи були войовничим і добре організованим народом, який у I ст. н. е. переселився з Ютландії в Повісленння[69]. Судячи з того, що в цей час припинили існування майже всі пам'ятки пшеворської культури Мазовії і Підлясся, готське завоювання, на думку польських дослідників, супроводжувалося винищенням місцевої людності[70].

В останній чверті II ст. н. е. готи, навколо яких об'єдналися й інші германські племена, в тому числі бургунди, вандали, а потім і гепіди, рушили на Волинь. Наближення германців, носіїв так зва-

---

[68] *Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Зазн. праця.— С. 32—47.

[69] *Godłowski K.* Op. cit.— S. 86.

[70] *Ibid.*— S. 86—88.

ної вельбарської культури, примусило волинських слов'ян покинути домівки. Вони переселяються на південь, у Подністров'я, а також, можливо, у Середнє Подніпров'я[71]. Дані археології підтверджують, що в останній чверті II ст. н. е. припинили існування всі слов'янські поселення Волині. На них з'являється шар вельбарської культури — культури германців. Зате у Подністров'ї наприкінці II ст. н. е. спостерігається значне збільшення кількості нових поселень і розширення вже існуючих. Підрахунки свідчать, що населення Подністров'я збільшилося в цей час у 2,5—3 рази[72]. Нові археологічні дані засвідчують, що пам'ятки, дуже близькі до зубрицьких, з'являються далеко на півдні, у Буджацькому степу, біля гирла Дунаю[73].

На пам'ятках Верхнього Подністров'я елементи вельбарської культури відсутні повністю. Ймовірно, численні слов'янські племена цього регіону зуміли зупинити дальше просування вельбарців на південь. Сліди германців губляться на території Малого Полісся — болотяного й сьогодні району, що відокремлює Волинь від Поділля. Можливо, саме Мале Полісся було в той час тією смугою, що розмежовувала дві різні етнічні групи.

Готи змушені були повернути на схід, у Південне Побужжя та Середнє Подніпров'я, з більш розрідженим населенням. З першого регіону готи, обігнувши Верхню Подністрянщину, перейшовши в районі Хотина — Кам'янця-Подільського Дністер, направилися у Подунав'я (везеготи), а з другого, через Дніпро,— до Азовського побережжя (остроготи)[74]. Через Верхнє Подністров'я, з території Посяння в напрямку Подунав'я, проникли лише озброєні військові загони вершників. Вважають, то були вандали, потиснуті у верхів'ях Вісли готами[75]. Свідченням цього є поява у Подністров'ї, головним чином між гирлами Золотої Липи і Збруча, поховань із зброєю (Кам'янка Велика, Добростани, Твірж, Рудки, Іване-Золоте, Репуженці тощо). Всього відомо близько 20 таких пам'яток. Селища відсутні[76]. А це означає, що через Подністров'я пробивалися лише окремі дружини вандалів. На характері матеріальної культури слов'ян ці пересування не позначилися. Ніяких територіальних або демографічних зрушень тут у цей час не спостерігається.

Отже, археологічні матеріали відбивають складний процес становлення давньослов'янського етносу на рубежі і в перших сто-

---

[71] *Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Зазн. праця.— С. 32—47.

[72] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія...— С. 108—130.

[73] *Гудкова А. В.* Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1987.

[74] *Буданова В. П.* Готы в эпоху великого переселения народов.— М., 1990.

[75] *Smiszko M.* Op. cit.— S. 110.

[76] *Козак Д. Н.* Пшеворська культура...— С. 12—16.

літтях I тис. н. е. Він йшов шляхом взаємодії з сусідніми групами населення, засвоєня елементів їхньої культури і, відповідно, зміни власної. Цей процес продовжувався і в наступний пізньоримський період.

Глава 4

СЛОВ'ЯНИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

У попередньому розділі розглянуто зарубинецькі і пшеворські старожитності, пам'ятки зубрицької та пізньозарубинецької культурних груп. У другій чверті I тис. н. е. головним джерелом для вивчення давніх слов'ян стають пам'ятки черняхівської та київської культур, які виникають якоюсь мірою на їхній основі. Черняхівська культура є одним з найбільших і яскраво виражених соціально-економічних і культурних утворень цього часу на території Південно-Східної Європи. Вона займає всю лісостепову і степову частини України, Молдови і значну частину території Румунії, сягаючи на південному заході Дунаю. Першим дослідником пам'яток черняхівської культури був відомий київський археолог В. В. Хвойка, який у 1900—1901 рр. провів розкопки могильника в с. Черняхові Кагарлицького району на Київщині[80]. Цей могильник дав назву культурі.

Приблизно в той же час у верхів'ях Західного Бугу і Дністра почав дослідження черняхівських пам'яток К. Гадачек[81]. Дослідження цих пам'яток продовжили на Дніпрі М. О. Макаренко, М. Я. Рудинський, на Дністрі — М. Ю. Смішко[82]. Таким чином, уже на перших етапах досліджень пам'яток черняхівської культури була охоплена широка територія від Західного Бугу до Дніпра. Планомірне систематичне вивчення черняхівської культури почалося після Другої світової війни. В цей час співробітниками Інституту археології АН України проведено багато розвідок, що уможливило виявити й зафіксувати сотні черняхівських поселень і могильників. Багато з них розкопано. Серед дослідників черняхівських пам'яток цього часу на Подніпров'ї слід назвати: А. Т. Сміленко, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевського, Е. О. Симоновича, Н. М. Кравченко та ін. У Подністров'ї й на Волині широкомасштабні дослідження проводили М. Ю. Смішко, М. О. Тиханова, В. Д. Баран, Й. І. Винокур, Л. В. Вакуленко та ін., в Молдові — Г. Б. Федоров, Е. А. Рікман; на тери-

---

[80] *Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО.— 1901.— Т. 12.— Вып. 1/2.— С. 172—190.

[81] *Hadaczek K.* Kultury dovzecza Dniestru w epose cesarstwa rzymskiego // MAAE.— Kraków, 1912.— T. 12.— S. 1—42.

[82] *Смішко М. Ю.* Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія.— 1948.— Т. 2.— С. 98—130.

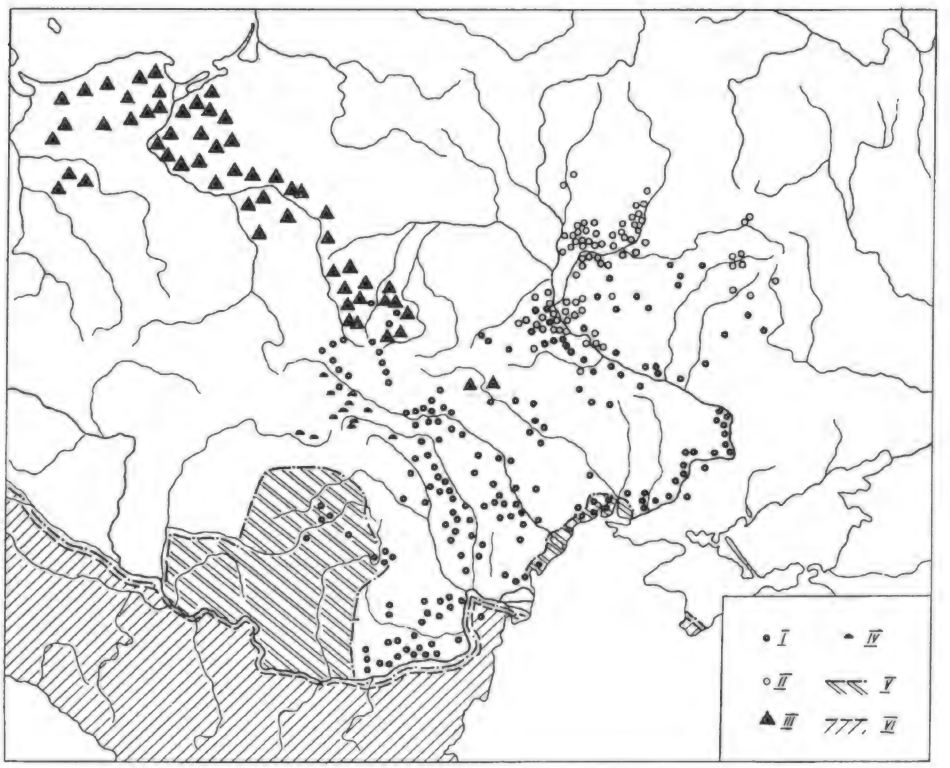

Рис. 2. Поширення археологічних культур другої чверті I тис. н. е.:

I — пам'ятки черняхівської, II — київської, III — вельбарської культур, IV — культури карпатських курганів, V — кордони Римської імперії (117—271 рр.), VI — кордони Римської імперії (272—395 рр.).

торії Румунії — Р. Вульпе, Б. Мітреа, Г. Діакону, І. Іоніце та ін.[83].

Велику роботу провела Є. В. Махно по створенню карти пам'яток черняхівської культури на території України, яку опублікувала у 1960 р.[84]. На ней позначено більше тисячі поселень і могильників. У 80-х рр. на карті вже було позначено близько трьох тисяч черняхівських пам'яток. Проте і зараз чимало цих старожитностей ще не виявлено. Отже, перед нами велика за територією і густотою заселення, багата за матеріалами археологічна культура. Тому й не дивно, що зразу після виявлення перших могильників і поселень черняхівської культури почалась дискусія про територію її поширення, хронологію й особливо етнічну належність.

В. В. Хвойка, якому належить пальма першості у вивченні пам'яток черняхівської культури, визначив час її існування: II—

---

[83] *Баран В. Д.* Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К., 1981.— С. 6—17.

[84] *Махно Е. В.* Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА.— 1960.— IV 82.— С. 9—83.

V ст. н. е. Він вважав, що вона являє собою дальший, вищий етап розвитку слов'янського населення, яке залишило нам зарубинецькі старожитності кінця III ст. до н. е.— II ст. н. е. Його підтримали український археолог і етнограф М. Біляшівський та російський археолог О. А. Спіцин, а також польський археолог К. Гадачек[85]. До цієї концепції, хоч і з певним застереженням, схилявся видатний чеський славіст Л. Нідерле.

Зацікавились цими пам'ятками після публікації їх В. В. Хвойкою і німецькі археологи (П. Рейнеке, Е. Блюме, Е. Бреннер, К. Такенберг та ін.)[86]. Вони пов'язували їх появу на території Подніпров'я з експансією германських племен готів і гепідів з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я. До цієї дискусії, яка не закінчилась і сьогодні, прилучилось ще багато вчених-археологів з різних країн Центральної і Західної Європи, що поставило черняхівську проблематику на одне з чільних місць у вивченні європейських старожитностей I тис. н. е.

Зважаючи на актуальність згаданої проблематики та її місце у вивченні слов'янського етногенезу, Інститут археології АН України у післявоєнні роки приділив велику увагу всебічному вивченню пам'яток черняхівської культури, згуртувавши на цій ділянці значні сили археологів.

Проведено археологічні розкопки близько 200 поселень черняхівської культури, із них понад 100 селищ знаходиться на території України.

Поселення, як правило, розташовані на південних схилах невеликих річок, потічків, поблизу джерел питної води. Інколи — на підвищених місцях у заплавах річок або на мисах, які заходять у заплаву. Як правило, вони тяжіють до родючих чорноземних ґрунтів, що свідчить про землеробський характер господарства черняхівського населення. Розміри поселень звичайно невеликі — 200—300 м завдовжки і 100—180 м завширшки. Але нерідко трапляються і селища довжиною до 1 км і більше. Житла і господарські споруди на поселеннях Верхнього і лівобережжя Середнього Дністра розташовані групами, що чергуються з групами господарських ям (Ріпнів II, Бовшів II, Теремці). Нерідко на вільній від забудови площі поряд з ямами знаходять вогнища. На деяких поселеннях Молдови простежуються ряди жител, витягнуті вздовж схилу. До цього часу немає жодного черняхівського селища, розкопаного повністю,

---

[85] *Белящевский Н.* Поля погребальных урн // АЛЮР.— К., 1904.— С. 1, 2; *Спицын А. А.* Расселение древнерусских племен по археологическим данным // Журнал министерства народного просвещения.— СПб., 1889.— Кн. 8; *Hadaczek K.* Kultury dovzecza Dniestru w epose cesarstwa rzymskiego // МААЕ.— 1912.— Т. 12.— S. 23—33; *Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО.— СПб., 1901.— Т. 12.— Вып. 1/2.— С. 172—190.

[86] *Reineke P.* Aus der russische archeologiszen Literatur Meinzer Zeitsehrift.— Meiuz, 1906.— Bd. 1.— S. 46; *Takkenberg K.* Zuden wanderungen der Ostgermanen, Mannus 22.— Leipzig, 1930.— S. 268—295.

проте навіть шляхом розвідок встановлено лінійну забудову. Система забудови може бути реконструйована лише на основі тих пам'яток, де розкопано більш-менш великі ділянки. Як правило, господарські ями кількісно переважають над житлами. Вони скупчені на певних ділянках (Бовшів II), що дозволяє припустити їх спільне використання членами общини. Разом з тим ми розуміємо, що в межах всієї великої території черняхівської культури могли бути відмінності у соціально-економічній структурі її носіїв. Наприклад, на поселенні в Леськах, що на Черкащині, А. Т. Сміленко і М. Ю. Брайчевським виявлено садибу, в якій наземне житло і господарська споруда становили один господарський комплекс[87].

Житла на черняхівських поселеннях у різних районах поширення культури відзначаються розмаїтістю архітектурних рішень. Їх можна звести до трьох типів. Це заглиблені в материк напівземлянки і землянки, які поширені в лісостеповій смузі України, наземні глинобитні житла, часто тричленної конструкції, що переважають в Прутсько-Дністровському межиріччі, хоч там відомі також заглиблені житла; кам'яні будівлі, які характерні для порівняно вузької смуги Північного Причорномор'я.

Напівземлянки, нижня частина яких була вкопана на 0,8—1,20 м у землю, мали стовпову конструкцію і сплетені з хмизу, обмазані глиною стіни або зрубну конструкцію (стіни, складені з колод). Середня площа жител складала 10—20 м^2.

Наземні глинобитні житла, наявність і форму яких археологи визначають за нашаруванням завалів обпаленої глиняної обмазки, були зведені на дерев'яному каркасі. Нерідко в них можна вирізнити два і навіть три приміщення: житлове, господарське і хлів. Їх площа сягає від 50 до 120 м^2.

Будівлі, стіни яких були складені з каменю, також вміщали в одному блоці житлові і господарські приміщення. До них примикав дворик, нерідко обмурований кам'яною стіною.

Житла опалювалися вогнищами, зрідка глиняними печами, а на заключному етапі розвитку черняхівської культури на Дністрі в напівземлянках з'явилися печі, складені з каменю. Господарськими підсобними спорудами слугували різної величини ями конічної або циліндричної форми, глибина яких інколи сягала від 1 м до 2—2,50 м від давньої поверхні. На окремих поселеннях споруджувались легкі наземні будівлі.

Поряд з поселеннями на підвищених місцях знаходились могильники. Черняхівські могильники, що являють собою поля поховань без будь-яких зовнішніх ознак (поле вічного спокою), часто залишаються непоміченими, а отже, не відкритими. Тому відомі

---

[87] *Брайчевский М. Ю., Брайчевская А. Т.* Раскопки в с. Леськи близ Черкас // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 8.— С. 48—54.

поселення цієї культури за кількістю значно переважають могильники, хоч могли бути й інші причини цього явища.

Могильники залежно від величини і тривалості існування поселень налічують від декількох десятків до декількох сотень поховань. Як і житлове будівництво, похоронні обряди черняхівського населення досить різноманітні. На більшості могильників ми натрапляємо на поєднання таких рис, як трупоспалення і трупопокладення. Такі могильники найбільш характерні для всієї території поширення культури. Однак є окремі могильники лише з трупопокладеннями. Так, у Чернелові Руському біля Тернополя археолог І. П. Герета досліджує черняхівський могильник, де на 202 відкритих поховання є лише одне трупоспалення. В Північному Причорномор'ї могильники з трупопокладеннями або значною кількісною перевагою трупопокладень не менш характерні, ніж біритуальні. Крім того, тут виявлено велику кількість черняхівських поховань в ямах з катакомбами або з виступами-заплічками, в той час як у лісостеповій смузі відкрито звичайні прямокутні ями, і лише іноді вони мають заплічки або підбої. Як правило, небіжчиків укладали на спині у витягнутому положенні головою на північ або на захід. Трапляються скорчені поховання, але також здебільшого в причорноморській смузі.

Трупоспалення бувають в урнах, рідше просто в невеликих ямах. Спалення відбувалось збоку від могили, частіше за межами могильника.

Разом з тілом у могилу потрапляла одежа, прикраси (бронзові й срібні пряжки, фібули-броші, намиста, підвіски), предмети побуту (кістяні гребені, глиняні пряслиця, посуд, залізні ножі, шила, довізні скляні кубки). Усі ці предмети ставили й при трупоспаленнях. В окремих багатих могилах бувало до 20-и посудин. Поховання зі зброєю на черняхівських могильниках поодинокі.

В землі, якою засипалась могила, і поряд археологи нерідко знаходять битий посуд, кістки тварин, сліди вогнищ, пошкоджені предмети побуту. Все це матеріальні залишки обряду, який умовно можна вважати тризною.

Як і в інших культурах, найбільш масовим на черняхівських пам'ятках є глиняний посуд. На відміну від культур рубежу і першої чверті І тис. н. е., коли в побуті використовувався переважно ліпний посуд, черняхівське населення, поряд з ліпною керамікою, використовувало великою мірою досконалий гончарний посуд, виготовлений у ремісничих майстернях. Гончарний посуд на території України з'являється в готовому досконалому вигляді вже в останніх століттях І тис. до н. е. разом із старожитностями кельтів. Найбільш масове поширення гончарного посуду припадає на початок III—IV ст. н. е., коли тут проживали носії черняхівської культури. В цей же час тут з'являються і гончарні майстерні, в яких цей посуд виготовлявся. У дослідників виникло питання, хто виготовляв цей посуд, який і сьогодні вражає своєю досконалістю і довершеніс-

тю форм, багатством орнаментаційних мотивів. Слов'янське населення цього краю в VI—VII ст. користувалось хоч і досить досконалим, але ліпним посудом. Готи прийшли на Волинь також із своїм специфічним ліпним посудом, отже, вони за часів свого перебування в Причорномор'ї були не продуцентами, а споживачами культурних надбань цього краю. Вивчаючи це питання, слід врахувати ряд обставин: і вражаючу тотожність конструкції гончарних печей на всій території Південної і Південно-Східної Європи, і їх аналогічність печам причорноморських міст і придунайських римських провінцій, і єдину технологію виробництва, і єдність форм та орнаментації. Важливо й те, що на території Центральної і Південно-Східної Європи гончарний посуд з'являється вже в готовому досконалому вигляді. Все це дозволяє вважати, що техніка гончарного виробництва була привнесена на нашу територію ззовні гончарами — вихідцями із римських придунайських провінцій. Це були ремісники-торгівці, а може, й полонені. Лише гончарі з глибокими виробничими традиціями і високими професійними навичками могли виготовляти такий досконалий і довершений посуд, який за технічними і художніми якостями не поступається навіть виробам сучасних майстрів гончарної справи.

Культурний рівень тогочасного населення України, в тому числі й слов'янського, визначається уже тим, що ці вишукані високохудожні вази, кубки, глечики, миски знаходили широкий збут в його середовищі. Правда, у житлах на вогнищах і в печах археологи, поряд з гончарним столовим посудом, знаходять і прості ліпні горщики, в яких готували їжу і які використовували для інших господарських потреб. На деяких поселеннях Подністров'я вони складають половину всього керамічного комплексу. Саме вони відображають місцевий етнографічний колорит і у зіставленні з різними типами жител та поховального обряду служать джерелом для виокремлення певних етнічних груп, у тому числі й слов'ян, у складі черняхівської культури. Гончарний посуд як продукт масового ремісничого виробництва поширений на всій території черняхівської культури, тому він нівелює етнографічні відмінності. Також досить однакови-ми є предмети побуту: пряслиця, гребені, проколки, голки; знаряддя праці — наральники, долота, шила, ножі, прикраси. Вони відбивають лише рівень розвитку матеріальної культури європейського населення, але диференціюються за етнографічними ознаками дуже нечітко. Це ж стосується і предметів озброєння.

На пам'ятках черняхівської культури чимало амфор, в яких з півдня провінційно-римські торговці привозили олію або вино, червонолакові мископодібні посудини, невеликі, прикрашені рельєфним орнаментом, які надходили із далеких надрейнських майстерень, скляні кубки і флакони, римські монети і багатотисячні скарби монет. Увесь цей імпорт свідчить про широкі зв'язки місцевого населення з римським світом. Більше того, в с. Комарів Кельменецького району Чернівецької області над Дністром відкрито по-

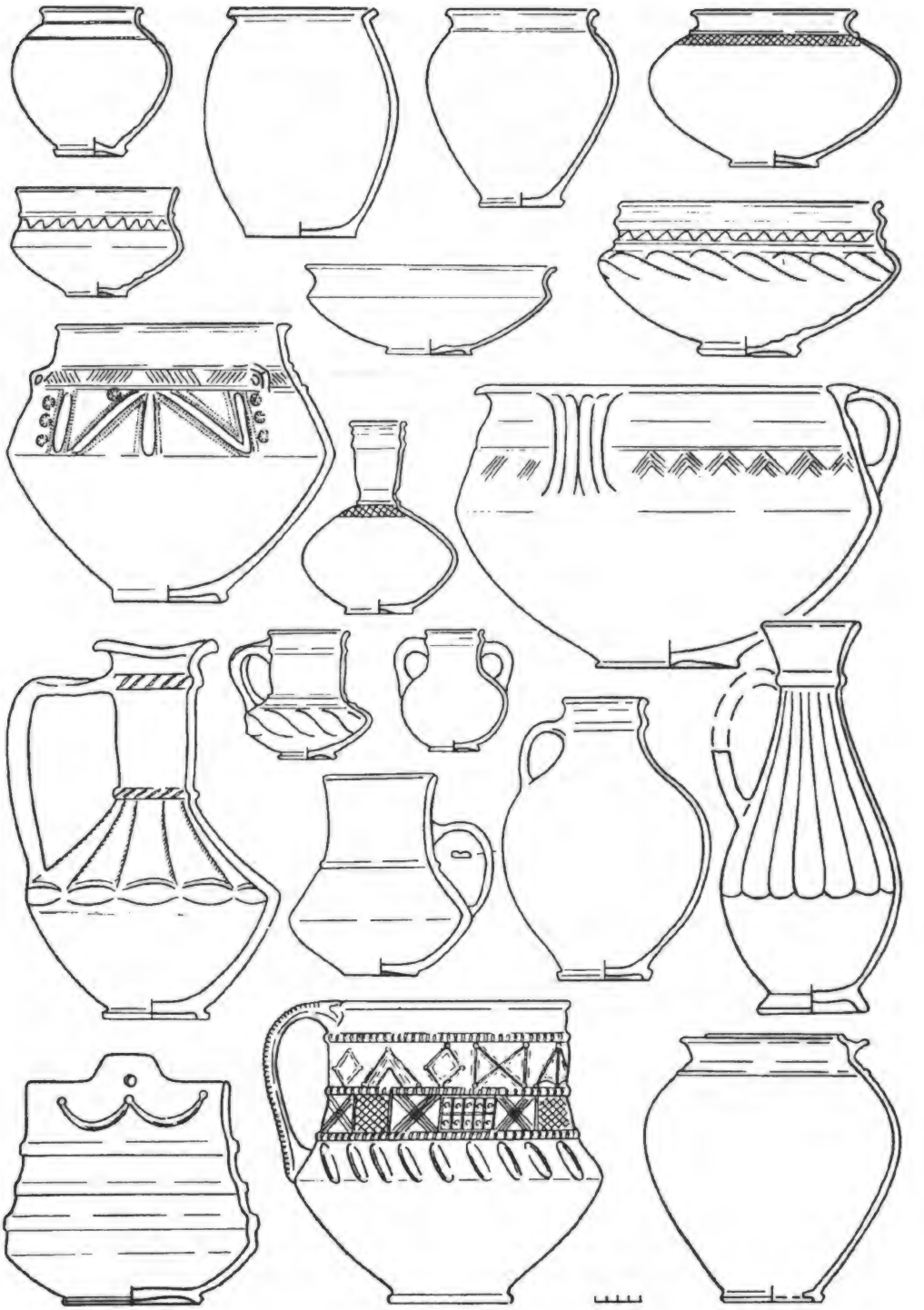

Рис. 3. Гончарний посуд черняхівської культури.

селення з численними майстернями, де вихідці з римських провінцій виготовляли скляні вироби. Очевидно, це була якась провінційно-римська факторія (ремісничо-торговий центр) на території черняхівської культури. Дуже цікаву картину дало картографування римських амфор. Як відомо, амфори — це посудини, що використовувалися як тара для вивозу з римських провінцій різних рідин. Отже, можна вважати, що населення будь-якого району Європи, де знайдено амфорну тару, користувалось привезеним у ній продуктом — головним чином вином або олією. Основні знахідки амфорного матеріалу III—IV ст. на території Південно-Східної Європи відповідають поширенню пам'яток черняхівської культури. Їх немає ні в синхронній пшеворській культурі на території Польщі, ні в більш північній вельбарській культурі Нижнього Повісляння. Найбільше знахідок амфор виявлено в районах, що межують з Північним Причорномор'ям і Подунав'ям. Звідси випливає, що споживачем вина та олії було населення, яке мало довготривалі традиції співжиття з населенням римських провінцій. Це могли бути пізні скіфи, сармати і фракійці, які входили до складу різноетнічних груп черняхівської культури. Від них давні слов'яни перейняли багато здобутків провінційно-римської культури і побутових звичок, у тому числі й споживання вина.

Формування черняхівської культури, на думку більшості дослідників, припадає на першу половину III ст., її розквіт на другу половину III—IV ст. і період занепаду на кінець IV — першу половину V ст.

Пам'ятки черняхівської культури поділяються на три локальні групи, пов'язані з певними регіонами[88].

За характером пам'яток (кам'яне домобудівництво, поховання в основному з трупопокладеннями в ямах з підбоями і заплічками, великий процент імпортного посуду, скіфо-сарматські форми ліпної кераміки) можна вважати, що у Північному Причорномор'ї жило в основному скіфо-сарматське населення — давні мешканці причорноморських степів.

Між Дністром і Дунаєм переважали гето-даки, для побуту яких були характерні наземні глинобитні житла і специфічний ліпний посуд.

Великий регіон лісостепової України займали пам'ятки з чотирикутними напівземлянками, часто з піччю, складеною з каменю, особливо на Середньому і Верхньому Дністрі, і специфічним керамічним комплексом. Вони належали слов'янам-венедам.

В усіх згаданих регіонах відкрито пам'ятки з елементами вельбарської культури, що засвідчує наявність тут значних груп готів. Ці старожитності також стали одним із компонентів черняхівської культури, тому вона більшістю археологів вважається багатоетнічною. Найбільш виразні вельбарські пам'ятки виступають компакт-

[88] *Баран В. Д.* Черняхівська культура...— С. 163—165.

но на Волині та в межиріччі Південного Бугу і Дніпра, куди пролягав шлях готів з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я.

З приводу етнічної належності черняхівської культури з моменту її відкриття і до сьогодні ведуться гострі дискусії.

До 50-х рр. у радянській історіографії домінуючою залишалась слов'янська концепція В. В. Хвойки. Підтримана О. О. Спіциним і розвинута в роботах Б. О. Рибакова, П. М. Третьякова, М. І. Артамонова та М. Ю. Смішка, вона була беззастережно сприйнята Є. В. Махно, А. Т. Сміленко, М. Ю. Брайчевським, Е. О. Симоновичем та іншими археологами й увійшла в такі узагальнюючі роботи, як «Нариси стародавньої історії Української РСР» і «Очерки истории СССР». Якийсь час слов'янськими вважалися не лише всі пам'ятки черняхівської і зарубинецької культур, але й липицька культура на Верхньому Дністрі. Окремі дослідники, крім липицьких пам'яток, до черняхівської культури відносили карпатські кургани, пам'ятки всієї Південної Польщі та Сілезії, а також Словаччини[89].

Таке розширене трактування черняхівської культури в середині 60-х років породило концепцію її багатоетнічності. П. М. Третьяков, обгрунтовуючи згадану концепцію, писав, що черняхівські старожитності охоплювали весь простір України, за винятком її північних лісових областей, поширювались на Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію. Вони, на його думку, не могли «... належати якійсь одній етнічній групі, а об'єднували багатоетнічне населення східної і північної території римських володінь»[90].

Детальне вивчення археологічного матеріалу пам'яток першої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи показало, що вони піддаються як територіальному, так і хронологічному членуванню. В межах згаданої території вирізняються певні етнографічні області, матеріальна культура яких має специфічні риси.

Працями львівських археологів доведено, що липицькі пам'ятки і карпатські кургани треба розглядати як окремі культури. Окрему етнокультурну групу утворюють пам'ятки вельбарської культури на Волині. Немає сумніву, що пам'ятки другої чверті I тис. н. е. Південно-Східної Польщі та Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі й насичені елементами провінційно-римської культури, вираженими у «сірій» гончарній кераміці та металевих виробах, характерних для всієї північної периферії Римської імперії, не мають з нею нічого спільного.

Виокремлення згаданих областей з ареалу черняхівської культури не знімає питання щодо її поліетнічності. Сучасні дослідження не мають даних для заперечення наявності в черняхівському ма-

---

[89] *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності.— К., 1964.— С. 6—16; *Баран В. Д.* Черняхівська культура...— С. 14—17.

[90] *Третьяков П. Н.* Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей // КСИА АН СССР.— 1969.— Вып. 118.— С. 23, 24.

сиві, поряд із слов'янськими, елементів культури скіфо-сарматських, фракійських і германських племен. Деякі з них вдається локалізувати в певних територіальних межах степової частини Дніпровського Лівобережжя і межиріччя Нижнього Дністра і Дунаю, що звужує групу неслов'янських компонентів на основній території черняхівської культури у межиріччі Дніпра, Дністра і Верхньої Вісли.

Виявлення на Волині пам'яток вельбарської культури (Брест-Трішин, Дитиничі, Любомль, Машів та ін.), пов'язаних з германськими племенами готів, підірвало концепцію готської належності черняхівських старожитностей. Їх відмінність від вельбарських пам'яток, незважаючи на синхронність обох культур, що простежується, зокрема, в ліпній кераміці, якоюсь мірою в поховальному обряді та житловому будівництві, свідчить, що це були дві різні етнокультурні групи. Готи принесли на Волинь свою самобутню культуру і, лише просуваючись далі на південь, у Північне Причорномор'я, вступали в контакти з іншими племенами, що створювало ситуацію, за якої відбувалося взаємопроникнення різнокультурних елементів. Це засвідчено матеріалами таких могильників, як Раковець Чеснівський, Журівка, Компанійці, Косанове, Рижівка та ін., розташованих в основному у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Таким чином, «готській теорії», що завжди піддавалася критиці майже всіма археологами, які безпосередньо займались дослідженням пам'яток черняхівської культури і штучність побудови якої грунтовно показана М. Ю. Смішком[91], завдано непоправного удару. У світлі досліджень останніх років стало ясно, що кількість пам'яток черняхівської культури (понад 3 тисячі), територія поширення яких простягається від Сіверського Дінця до Верхньої Вісли й від верхів'їв правих приток Прип'яті і до Дунаю, ніякою мірою не відповідає тим історичним даним про готів, які наводить Йордан та інші античні автори. Визначення залишених ними пам'яток вельбарської культури дозволяє уточнити їхні місце та роль в історії племен Східної Європи, що перебільшувались, а подекуди й нині перебільшуються окремими дослідниками.

Як відомо, в першій чверті I тис. н. е. готи займали територію Нижнього Повісленння. В II — на початку III ст. вони поширюються на Волинь, у III ст.— у верхів'я Південного Бугу, а наприкінці цього століття з'являються між Південним Бугом і Дніпром. Вони розривають слов'янську спільноту, представлену археологічними пам'ятками пізньозарубинецької та зубрицької культурних груп. В IV ст. елементи готсько-вельбарської культури відомі вже на багатьох черняхівських пам'ятках Середнього Подніпров'я, Північного Причорномор'я, Попруття і Подунав'я. Вони поєднуються тут з елементами культур місцевого населення. Таким чином, спостереження

---

[91] *Смішко М. Ю.* Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // МДАПВ.— К., 1961.— Вип. 3.— С. 59—65.

археологів сходяться з даними готського історика Йордана, який пише, що наприкінці II — на початку III ст. н. е. готи почали своє переселення з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я і Приазов'я. Археологічні пам'ятки вельбарської культури визначають шлях їх переходу через Волинь, межиріччя Південного Бугу й Дніпра і далі на південь.

Осторонь основного шляху готів при переході їх з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я залишився регіон Верхнього Подністров'я. Тому тут краще, ніж в будь-яких інших регіонах черняхівського ареалу, збереглися місцеві культурні традиції.

Вельбарські племена готів привносять свої типи жител, специфічний ліпний посуд та інші елементи матеріальної культури, невідомі на території України до їх появи. Більше того, характерні для них довгі дво- або трикамерні глинобитні житла, низькі вигладжені мископодібні посудини з «іксоподібними» ручками є на цій території не тільки привнесеними, а й тупиковими. Вони не знаходять продовження в наступних культурах.

Чужинці зі своєю матеріальною культурою вливаються в місцеве середовище і стають ще одним його компонентом. З їх приходом змінюється політична обстановка. Настає період розпаду старих і виникнення нових племінних союзів. Готи в процесі пограничних війн з Римською імперією («скіфські» війни) на певний час очолюють новоутворені військово-політичні союзи в рамках черняхівської культури, що, можливо, відповідає згаданій Йорданом «державі Германаріха».

Визначаючи значною мірою політичну і воєнну ситуацію, готи — носії вельбарської культури, залишаються менш помітними в матеріальній і соціальній сферах, особливо порівняно з тим внеском, який зробило в розвиток черняхівської культури осіле скіфосарматське і фракійське населення Півдня, що мало багатовікові економічні та культурні зв'язки з античною цивілізацією. Саме вони були носіями провінційно-римських надбань у черняхівській культурі. Вся технічно досконала і високохудожня гончарна кераміка, більшість металевих виробів, нові технології в землеробстві та ремісничому виробництві мають південне провінційно-римське походження. Недарма археологи ще в 40—50-х рр. нашого століття влучно називали черняхівські старожитності культурою римських впливів (М. Рудинський).

Таким чином, сьогодні археологічна наука цілком відкидає декларативні твердження про просте перетворення вельбарської культури на черняхівську.

За останні двадцять років було відкрито й досліджено значну кількість пам'яток черняхівської культури — поселення у Верхньому і Середньому Подністров'ї (Черепин, Бовшів, Дем'янів, Куропатники), на Дніпровському Лівобережжі (Рідний Край, Боромля), могильники в Причорномор'ї і межиріччі Дністра і Дунаю (Біленьке). Вони пов'язуються у Подністров'ї та Подніпров'ї зі слов'янами, а

в Причорномор'ї зі скіфами і сарматами. При цьому встановлено, що жодна з попередніх культур, зокрема і вельбарська, не могла бути єдиною основою, на якій виникли черняхівські старожитності. Пов'язувати виникнення черняхівської культури лише з переселенням у Північне Причорномор'я гото-гепідів чи ставити знак рівності між її носіями і готами, як це роблять деякі дослідники,— означає не зважати на реальні факти. Черняхівська культура, у синкретичності якої ми не сумніваємося, сформувалася не лише на основі вельбарських старожитностей, але й ряду культур місцевих — зубрицької та пізньозарубинецької, дако-гетської та скіфо-сарматської.

Тепер важко зрозуміти характер взаємозв'язків і процесів їх інтеграції. Але про те, що такі процеси мали місце, свідчить різноманітність поховального обряду на черняхівських могильниках, коріння якого сягають попередніх культур, різні прийоми житлобудівництва і наявність різноманітних елементів у матеріальній культурі черняхівського населення. Можливо, готи — носії вельбарської культури, які в той час створили напівдержавні структури, були якоюсь мірою засновниками поліетнічного союзу, що в матеріальній культурі позначилось процесами інтеграції її різнокультурних елементів. На ці процеси впливала провінційно-римська культура, яка не лише визначила характерні риси черняхівських старожитностей, які притаманні всім культурам римської периферії, але й настільки вплинула на місцеві етнографічні особливості, що виявити їх дуже важко[92].

Внаслідок дії всіх цих факторів у III — першій половині V ст. склалась велика соціально-економічна спільнота, очолена готськими вождями, яка посіла одне з провідних місць в історії Південно-Східної Європи. Одним із компонентів цієї спільноти були слов'яни, які у більш ранні часи представлені зубрицькою та пізньозарубинецькою групами.

Отримані нами результати вивчення археологічних пам'яток підтверджуються й писемними даними. Готський історик Йордан вказує на війни готів зі слов'янами-венедами, які проводив готський король Германаріх, а після 375 р., коли готи вже були підкорені гунами, їхній вождь Вінітарій знову вступив у боротьбу із слов'янами-антами[93]. Питання, чи йдеться тут про ті слов'янські племена, які входили у спільноту, що в археології отримала назву черняхівської культури, чи якоюсь мірою київської, про яку йтиметься нижче, поки що залишається відкритим.

Північніше черняхівської культури, на широкій смузі межі лісу і лісостепу знаходяться пам'ятки київської культури. Вони широко відомі в Подесенні й Посейм'ї, а також у верхів'ях Сули, Псла, Вор-

---

[92] *Баран В. Д.* Черняхівська культура...— С. 152—162.

[93] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 90, 115.

скли і Сіверського Дінця. На Правобережжі Дніпра ці пам'ятки вузькою прирічною смугою охоплюють територію від Могильова на півночі до Канева на півдні, але концентруються переважно на південь від Києва.

Пам'ятки київської культури було відкрито наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. В. М. Даниленком[94]. Цю назву вони отримали за розміщення перших відкритих поселень на околицях Києва. Згодом аналогічні старожитності було виявлено також у поріччі Десни роботами П. М. Третьякова, Є. О. Горюнова, Е. О. Симоновича та у Верхньому Подніпров'ї, де їх розкопками займався Л. Д. Поболь. За понад тридцять років їх вивчення, завдяки роботам Є. В. Максимова, Н. М. Кравченко, Р. В. Терпиловського, Н. С. Абашиної, Є. Л. Гороховського, А. М. Обломського та багатьох інших дослідників на терені України, Білорусі та Росії, зафіксовано близько 180 поселень і могильників. На 70-ти пам'ятках проведено розкопки[95].

Київська культура генетично пов'язана із зарубинецькою через пізньозарубинецькі пам'ятки, хоч не була прямим її продовженням і становила специфічний культурно-хронологічний комплекс. Його головні елементи чітко відрізняються від синхронних, більш ранніх та пізніх культур цієї території. На думку сучасних дослідників, київська культура сформувалась внаслідок складної перебудови традицій різних місцевих груп пізньозарубинецьких старожитностей та їх інтеграції із західними (пшеворськими) і північними (балтськими) елементами.

Поселення переважно невеликі — 0,5—2 га. Вони займають краї першої чи другої надзаплавної тераси, горби в межах заплав тощо. Житла розташовані на значній відстані одне від одного, тому виявлено їх порівняно мало, навіть на тих поселеннях, на яких відкрито значну площу (Обухів II, Сушки 2, Деснянка, Роїще, Глеваха та ін.). На основі аналізу 72 жител можна зробити висновок, що серед них переважають невеликі напівземлянки, форма яких близька до квадрата. Досить типовими є ями від центрального стовпа та вогнища в середній частині чи в одному з кутів. Рідко трапляються глинобитні печі з черенями, підбитими керамікою. На території Білорусі відомі поодинокі печі-кам'янки (Гудок, Щатково). Стіни жител складалися з колод у вигляді зрубу або кріпилися вертикальними стовпами. На ділянках між житлами знаходились численні ями-льохи, іноді — відкриті вогнища або печі, господарські будівлі.

Могильники київської культури досліджені мало. Нині відомо 9 невеликих могильників та декілька поодиноких поховань.

---

[94] *Даниленко В. Н.* Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра // КСИА АН УССР.— 1955.— № 4.— С. 27—29.

[95] Підсумки досліджень див.: *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры. Свод археологических источников.— К., 1992.— 224 с.

Вони розташовані біля поселень і не мають зовнішніх ознак. Всі поховання — трупоспалення. В могильних ямах разом з перепаленими кістками небіжчика відзначено сліди тризни у вигляді фрагментів битого посуду і кісток тварин. Іноді у похованнях трапляються металеві предмети (фібули, пряжки та ін.), якими прикрашали одяг. Кілька поховань, де перепалені кістки були засипані в посудину-урну, відомі лише у верхів'ях Псла.

Кераміка київської культури ліпна. Кухонний посуд представлений різноманітними за формою горщиками і плоскими дисками-кришками. Часто трапляються великі товстостінні посудини для збереження припасів. Окрему невелику групу складає столовий посуд — миски і низькі горщикоподібні посудини з чорною лискованою поверхнею. На деяких пам'ятках є також кераміка (миски, горщики, глечики), виготовлена на гончарному колі. Це сироглиняний досконалий посуд, який потрапляв сюди через різноманітні зв'язки з населенням сусідньої черняхівської культури.

Крім кераміки, на київських пам'ятках трапляються знаряддя праці й побуту, прикраси, але набір їх значно бідніший, ніж у черняхівській культурі: знайдено залізні ножі, серпи, скобелі, сверла, мініатюрна наковальня, пружинні ножиці тощо; відомі бронзові фібули, пряжки, лунниці, прикраси з виїмчастою емаллю, браслети, срібні пластинчасті підвіски, скляні намистини, кістяні гребені, проколки, лощила для вичинки шкіри. Частина цих предметів (переважно прикраси) імпортувалась від населення черняхівської культури. Очевидно, від носіїв черняхівських пам'яток на поселення київської культури потрапляли окремі амфори, які служили тарою для таких товарів із римських провінцій, як вино і олія.

Датується київська культура від кінця II — початку III до середини V ст. н. е. В цих межах її можна розділити на три хронологічні періоди: ранній — кінець II—III ст., середній — друга половина III—IV ст., пізній — друга половина IV — перша половина V ст.[96].

З розширенням досліджень пам'яток київської культури і нагромадженням археологічного матеріалу за рядом місцевих особливостей все чіткіше окреслюються її локальні варіанти: середньо- і верхньодніпровський, деснянський, лісостеповий лівобережний[97].

Взагалі можна відзначити двобічний характер зв'язків київської культури. З одного боку, вона певною мірою пов'язана з колом культур лісової смуги Східної Європи, зокрема з балтськими старожитностями, з другого боку, її носії входять у контакт із черняхівськими племенами — своїми сусідами з півдня. На заключному етапі існування київської і черняхівської культур ці контакти простежуються за поширенням черняхівського імпорту. Можна припустити, що на Лівобережжя в III ст. н. е. переселяється якась части-

---

[96] *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Указ. соч.— С. 91.

[97] *Там же.*— С. 20—23.

на черняхівського слов'янського населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Внаслідок їхніх зв'язків з місцевим київським населенням тут виникли поселення Букреївка 2, Рідний Край III, Тазово та ін.[98].

Керамічні комплекси цих і сусідніх з ними київських поселень є яскравим прикладом того, як співіснували різнокультурні групи населення одного етнічного коріння. Однак у ряді випадків, коли на територію київської культури приходили неслов'янські племена, носії київської культури були змушені залишати місця свого проживання. Такі випадки відомі у вигляді двох різнокультурних шарів на поселеннях Глеваха на Київщині та Гочево 4 у верхів'ях Псла. На цих поселеннях верхні черняхівські горизонти представлено комплексами з елементами вельбарської культури, носіями якої були гото-гепіди. Проте проблема співвідношення київських і черняхівських племен потребує дальшого дослідження.

Питання походження київської культури ще остаточно не з'ясоване. Її територія в першій чверті I тис. н. е. була зайнята носіями пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютежа та Оболоні в Середньому Подніпров'ї, типу Почепа в Подесенні, Чаплина та Кістеней-Чечерська у Верхньому Подніпров'ї, Картамишево II і Терновки II у лісостеповому Лівобережжі[99]. Усі ці пам'ятки, з одного боку, зберігають традиційні риси класичної зарубинецької культури, з другого, у різних регіонах їх розташування піддаються впливам північних — балтських племен, або західних — пшеворських чи пшеворсько-зарубинецьких, відомих у літературі під назвою волино-подільської або зубрицької культурної групи[100]. Очевидно, різне походження київських старожитностей та зв'язки з сусідами зумовили їх різне регіональне забарвлення.

Етнічна належність носіїв київської культури є предметом дискусії. В. В. Сєдов та І. П. Русанова вважають київські племена східними, або дніпровськими балтами, базуючись головним чином на поширенні у північній частині басейну Дніпра річкових назв балтського походження[101]. Однак невідомо до якого часу належать ці гідроніми. Деякі мовознавці вважають, що вони належать ще до періоду балто-слов'янської мовної єдності, тобто до епохи раннього заліза або бронзи. Разом з тим В. В. Сєдов не виключає, що частина носіїв пізньозарубинецьких пам'яток взяла участь у генезисі слов'янського ядра черняхівського населення[102].

---

[98] *Некрасова А. Н.* К вопросу о начальному этапе распространения черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини (Тези доповідей).— Полтава, 1990.— С. 150, 151.

[99] *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Указ. соч.— С. 93.

[100] *Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Зазн. праця.— С. 32—46.

[101] *Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.— С. 72—75.

[102] *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 76.

Переважна більшість археологів, що безпосередньо займається вивченням київської культури, розглядає ці пам'ятки як своєрідний місток, що зв'язував зарубинецьку культуру рубежу н. е. та ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки колочинської і пеньківської культур[103]. Більше того, багато вітчизняних і європейських дослідників вбачають у київській культурі єдине джерело — витоки всіх слов'янських культур раннього середньовіччя*.

Третьою групою археологічних пам'яток, які не можна оминути при вивченні процесів формування слов'янської спільноти, є пам'ятки типу Етулії. Їх відкрито молдавськими (Т. О. Щербакова) та українськими (А. Т. Сміленко, О. В. Гудкова) археологами в пониззі Дністра, Дунаю і Пруту. Частина їх заходить у район Буджацького степу[104].

Поселення типу Етулії невеликі за розмірами, мають мало жител і багато господарських ям, як і пізньозарубинецькі, київські та верхньодністровські черняхівські селища. На відміну від поселень прибережної смуги Чорного моря, для яких характерні наземні житлові будівлі, часто кам'яні, етулійське населення жило в напівземлянках, близьких за своєю архітектурою до жител середнього і верхнього Дністра. Ще більш рідкісними для цього регіону є етулійські поховання. На відміну від місцевого скіфо-сарматського населення, яке ховало своїх покійників виключно трупопокладенням в склепах або ямах з підбоями, етулійці покійників спалювали, а їх рештки ховали в невеликих ямах.

Лише форми ліпного посуду часто близькі до місцевої скіфської кераміки. Разом з тим значна частина посуду має близькі аналогії на поселеннях Верхнього Подністров'я, а кришки-диски не відрізняються від цього типу керамічних виробів пізньозарубинецьких і київських поселень.

Таким чином, житлові й господарські споруди, поховальний обряд, значна частина посуду вказують на типологічні зв'язки носіїв пам'яток етулійського типу з населенням верхів'їв Дністра і Південного Бугу, а також більш північних районів. Носії етулійської групи пам'яток з'являються в пониззі Дністра і Дунаю унаслідок тих самих міграційних процесів, які відбувались на території Південно-Східної Європи в першій чверті I тис. н. е. і спричинилися до переходу певних груп слов'ян у Лівобережжя, про що йшлося вище. Вони хоч і створювали ситуацію певної нестабільності і роз-

* Це питання детально розглядається в наступному розділі.

---

103 *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Указ. соч.— С. 95—97.

104 *Щербакова Т. А.* Жилые и хозяйственные сооружения на поселениях позднеримского времени в зоне Буджакской степи // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э.— К., 1987.— С. 42—58; *Гудкова А. В.* Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э.— Автореф. дисс... докт. ист. наук.— К., 1987.— С. 8—13.

паду уже сформованих культур (зарубинецької), але й призводили до взаємодії різні культурні компоненти напередодні виникнення нових культурних спільнот типу черняхівської і київської культур. Цілком припустимо, що етулійська група III—IV ст. н. е.— це уламок тих же слов'янських племен, які до свого відходу жили в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Його витоки слід шукати в середовищі пізньозарубинецьких та зубрицьких пам'яток. Можна погодитись з О. В. Гудковою, що принаймні одним із поштовхів до відколу якоїсь групи слов'янського населення, могли бути готи. Саме вони наприкінці II — у III ст. н. е. вклинились на територію Волині, межиріччя Дніпра й Південного Бугу.

Цілком можливо, що ці процеси, які зрушили з місця різні групи місцевого населення, охопили і частину слов'ян-венедів — носіїв пізньозарубинецької і зубрицької груп.

Якщо про переселення груп дністровського населення у Дніпровське Лівобережжя, засвідченого там пам'ятками типу Рідного Краю й Боромлі II, писемні джерела не згадують, то поява венедів у межиріччі Нижнього Дністра і Дунаю, що залишили пам'ятки етулійської групи, не зосталась непоміченою. У Певтінгерових таблицях у Нижньому Подунав'ї, поряд з сарматами, гепідами, даками та іншими етнічними групами, зафіксовані й венеди. Про появу венедів на території, що контролювалась римлянами, може свідчити і такий відомий факт: римський імператор Волузіан (251—253) серед інших титулів мав титул венедського.

Таким чином, у першій половині I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи вирізняються пам'ятки пізньозарубинецької та зубрицької, київської та частини черняхівської культур, що займають прикордоння Лісу й Лісостепу і в хронологічній послідовності відображають різні етапи становлення й розселення слов'янського етносу. Очевидно, до них слід додати групу пам'яток типу Етулії в пониззі Дністра і Дунаю, яка типологічно з ними пов'язується. Водночас вона є «чужою» серед субстратного населення цього регіону.

Південними сусідами черняхівської культури були племена культури карпатських курганів III—IV ст. н. е. Її носіїв дослідники (М. Ю. Смішко, Л. В. Вакуленко) пов'язують з фракійськими племенами карпів[105]. Ми згадуємо цю культуру лише тому, що її носії перебували у тісних економічних відносинах з черняхівським населенням. Крім того, слов'янська група «черняхівців» Подністров'я наприкінці IV ст. н. е. стала досить помітно проникати в райони Верхнього Попруття на територію культури карпатських курганів. Цей процес проникнення слов'ян у Карпати тривав і на початку другої половини I тис. н. е. В результаті велика частина насе-

[105] *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тис. н. е.— К., 1960.— 186 с.; *Вакуленко Л. В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н. е.— К., 1977.— 140 с.

лення культури карпатських курганів була асимільована слов'янами. На ряді поселень цієї культури (Кодин II, Глибока), починаючи з V ст. н. е., з'являються підквадратні житла з піччю-кам'янкою — типові для слов'ян Середнього Дністра[106]. У другій половині I тис. в Карпатах, де жили карпи, уже згадується слов'янське плем'я хорватів.

Окремого розгляду вимагають західні сусіди черняхівської культури, представлені пшеворськими пам'ятками. На основі археологічних досліджень останніх десятиліть встановлено, що вже на початку I ст. до н. е. носії пшеворської культури з районів Верхнього Повісленння поступово почали поширюватися у західні області Волині та Верхнього Подністров'я[107].

Наприкінці II — на початку III ст. н. е. спостерігається поява нових невеликих груп пшеворського населення у Верхньому Подністров'ї. Вони із Мазовії та Верхнього Повісленння по лівих притоках Дністра — Золотій Липі, Стрипі, Серету і Збручу просуваються вниз, на південний схід до північних кордонів Римської імперії. Цей перехід позначений окремими або невеликими групами поховань (до десяти на одному пункті) переважно озброєних воїнів з інвентарем, характерним для пшеворської культури на території Польщі. Вони розкидані серед пам'яток липицької культури, в окремих випадках розміщені на липицьких могильниках. М. Ю. Смішко справедливо вважав, що ці поховання є свідченням просування окремих пшеворських військових загонів через Верхнє Подністров'я в Семигороддя, де з'являються аналогічні пам'ятки[108].

Проведене Д. Н. Козаком порівняльне вивчення пам'яток ранньоримського часу на території Волині і Верхнього Подністров'я показало, що пшеворські пам'ятки I ст. до н. е.— I ст. н. е., які типологічно близькі до більш ранніх кльошово-поморських старожитностей, входять одним із компонентів до наступної волиноподільської групи (зубрицької) і тим самим включаються в процеси слов'янського культурогенезу[109]. На відміну від них, пшеворські поховання II—III ст., що мають ознаки, притаманні синхронним їм германським культурам, випадають з цього процесу. Слід відзначити, що на території Польщі пшеворська культура не виступає як моноетнічне явище. Одна частина польських дослідників по-

---

[106] *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.—С. 40—45; *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 31—36.

[107] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1991.— С. 8—29.

[108] *M. Smiszko.* Kultury wczesnego okresu epoki Cezarstwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej.— Lwow, 1932.— S. 109—111; 177—182.

[109] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія...— С. 131—140.

в'язує її з слов'янами-венедами[110], інша — з германцями[111]. В. Генсель, а також Л. Лєцієвич більш схильні розглядати пшеворську культуру в плані багатоетнічності, вважаючи, що поряд з кельтським та германським компонентом у ній присутній і слов'янський компонент[112]. Елементи слов'янської культури в пшеворських старожитностях вирізняє І. П. Русанова. Вони, поряд з кельтськими та германськими елементами, спостерігаються в усіх періодах існування пшеворської культури: від пізньолатенського до пізньоримського[113].

Таким чином, до процесів формування черняхівської культури має стосунок в першу чергу та частина пшеворських старожитностей пізнього латену і ранньоримського часу, що ввійшла одним із компонентів до складу зубрицької групи. В цілому пшеворська культура, яка на території Польщі проіснувала до першої половини V ст., має свої специфічні риси і фактично на рубежі і в першій половині І тис. н. е. визначає основний напрям соціально-економічного розвитку населення межиріччя Вісли та Одри.

Її сусідство в другій чверті І тис. н. е. позначається на пам'ятках черняхівської культури наявністю пшеворських елементів, особливо на тих поселеннях і могильниках, де виявлено матеріали вельбарської культури. Звідси випливає, що готи, носії останньої, під час своєї мандрівки до берегів Чорного моря захопили якісь групи пшеворського населення. Не можна виключати прямих зв'язків між племенами черняхівської і пшеворської культур. Однак, якщо в першій чверті І тис. н. е. спостерігається інфільтрація пшеворського населення на схід, то в другій половині III—V ст. відбувається зворотний процес. Черняхівські пам'ятки поступово поширюються на захід і доходять до Посяння та Верхньої Вісли[114].

* *
*

---

[110] *Chmielewski W., Jażdżewski K., Kostrzewski J.* Pradzieje Polski.— Wrocław, Warszawa, Kraków, 1965.— S. 290, 291.

[111] *Godłowski K.* Zagadnienie ciągłości Kulturowei i kontynuacji osadnicej na ziemiach polskich w mlodszym okresie Pzymskim i wędruwek ludow // Archeologia, Polski.— Warszawa, 1976.— S. 378—399.

[112] *Hensel W.* Skąd przyszli słowianie.— Wrocław, 1984.— S. 181—198; *Leciejewiez L.* Slowiańszczyzna zachodnia.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976.— S. 40—45.

[113] *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— С. 195—199.

[114] *Reyman T.* Problem ceramiki siwej na kole toczonej na tle odkryé w górnym dorzeczu Wisły // Widomości archeologiezne.— 1936.— T. 14.— S. 147—173.

Таким чином, аналіз археологічних старожитностей першої половини I тис. н. е. на території України показав, що тут уже на рубежі і в першій чверті існувало декілька окремих етнокультурних утворень: зарубинецька культура в Середньому і Верхньому Подніпров'ї та Поліссі, пшеворська і липицька на Верхньому Дністрі, пізньолатенська в Закарпатті, поєнешті-лукашівська в межиріччі Дністра і Пруту, скіфо-сарматська у Північному Причорномор'ї та степовій частині України.

Скіфо-сарматські старожитності перших століть нашої ери склалися в результаті завоювання сарматами скіфських степів Північного Причорномор'я. І степові скіфи, і сармати, за свідченнями лінгвістів,— іраномовне населення. В підоснові пізньолатенської культури Закарпаття, поєнешті-лукашівської і липицької культур лежать кельтські, фракійські і германські (бастарнські) старожитності Середньої Європи.

Найбільш важливою для розв'язання проблеми слов'янського етногенезу є зарубинецька культура, що виникла на межі III—II ст. до н. е. у Середньому і Верхньому Подніпров'ї та Прип'ятському Поліссі. В попередній час ця територія була зайнята культурами лісостепових скіфів-землеробів і підгірцівсько-милоградською, а на Волині поморсько-підкльошовою. Остання як один з компонентів складає підоснову пшеворської культури Повісленння. Порівняльне вивчення зарубинецької культури і більш ранніх старожитностей показало, що на ранніх етапах її розвитку в ній присутні елементи усіх вищезгаданих культур. У наступному періоді (I—II ст. н. е.) простежуються дві лінії її розвитку: західні елементи досить виразно проявляються на пам'ятках зубрицької культури, що склалася головним чином на основі пшеворських і зарубинецьких старожитностей, східні у поєднанні із західними — у пізньозарубинецьких пам'ятках Подніпров'я.

Ареал пізньозарубинецьких і зубрицьких пам'яток досить широкий. На півночі, у лісовій смузі, він обмежений територією поширення балтських культур (культура штрихованої кераміки, дніпро-двинська, верхньоокська), на заході, у верхів'ях Вісли,— пшеворською, на півдні його межа майже збігається з північним кордоном степової смуги, де поширені пізньоскіфські і сарматські старожитності; східна ж межа проходить по верхів'ях Сіверського Дінця.

У другій половині II ст. помітні тенденції уніфікації культурних груп на цій території і формування єдиного етносу. Однак цей процес був припинений наприкінці II — на початку III ст. появою на території України гото-гепідських груп населення, що значною

мірою ускладнило дальший розвиток процесу культурогенезу в межиріччі Дніпра і Вісли. Готи не тільки завойовують землі слов'янських венедів на Волині, але й підкоряють пізніх скіфів і сарматів у степовій частині України, доходять до районів, заселених дако-гетами у межиріччі Дністра і Дунаю. На усій цій величезній території виникає нове культурне і соціально-економічне утворення — черняхівська культура, яка включила в себе всі перелічені групи. Її культурно-економічна єдність базувалась на воєнно-політичному союзі, очоленому готськими вождями, що робили безперервні наскоки на дунайські провінції Римської імперії. Однак за цією єдністю на території прикордоння Лісу і Лісостепу чітко простежуються елементи, які вказують на типологічний зв'язок черняхівських пам'яток цього регіону з попередніми старожитностями зубрицької та пізньозарубинецької груп.

У Середньому і Верхньому Подніпров'ї сформувалася синхронна черняхівській київська культура. На відміну від черняхівської, що мала багатоетнічну основу і являла собою більшою мірою соціально-економічну і політичну, ніж етнічну спільноту, київська культура була спадкоємицею пізньозарубинецьких старожитностей Подніпров'я. Інші компоненти — пшеворський у Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі і балтський на Верхньому Дніпрі — в ній дуже незначні. Завдяки своєму географічному положенню київська культура залишилась за межами провінційно-римських впливів, що позитивно позначилось на збереженні її самобутності.

Таким чином, вивчення взаємозв'язків культур рубежу і першої половини I тис. н. е. на території України в їх хронологічній послідовності показало, з одного боку, безперервний розвиток етнокультурних рис субстратного слов'янського населення, з другого — наявність рис, привнесених ззовні іраномовними, фракійськими, германськими, балтськими групами населення. Останні в середині I тис. н. е. або відходять за межі вказаного регіону (готи, сармато-алани), або асимілюються з носіями тих культур, які стають основою слов'янських старожитностей раннього середньовіччя.

У цей час імена венетів/венедів і антів, які були дані слов'янам їхніми сусідами — германцями та індоіранцями, поступовов поглинаються самоназвою «слов'яни».

Злиття в одне ціле культурно-побутового комплексу (він охоплює формування достатньо близьких археологічних культур, єдність соціально-економічної структури їх носіїв, єдність релігійних уявлень, про що свідчить існування кількох варіантів поховань з кремацією), близькість мовних діалектів, зафіксованих давніми авторами і реконструйованих сучасними лінгвістами, а головне — зростання самосвідомості, виражене в широкому застосуванні самоназви, дозволяє говорити про завершення процесу загальнослов'ян-

ського етногенезу в середині I тис. н. е. Можна також констатувати, що ці процеси значною мірою відбувалися на території сучасної України.

Вже з середини I тис. н. е. розпочинається власне історія слов'янських народів, початковий період якої водночас є етногенезом східних, західних та південних слов'ян.

Розділ II

Слов'яни у другій половині I тис. н. е.

Глава 1

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СЛОВ'ЯН V—VII ст.

Друга половина I тис. н. е. в історії слов'ян посідає особливе місце. Це період формування на території Східної та Центральної Європи великих слов'янських об'єднань, які в подальшому своєму розвитку зумовлюють виникнення слов'янських державних утворень. Ще однією важливою віхою цього періоду є велике розселення слов'ян, яке стало одним з основних чинників, що формували етнокультурну карту ранньосередньовічної Європи. Із малопомітних розрізнених племен, які після Тацита та Птолемея на деякий час випадають із поля зору античних авторів, слов'яни перетворюються на могутню воєнно-політичну силу. Вже наприкінці V ст. вони заселяють межиріччя Дністра і Дунаю, стають серйозною загрозою для кордонів Візантійської імперії. Тепер вони потрапляють у коло народів, які беруть активну участь у доленосних подіях Європейського континенту і, починаючи з VI ст., стають об'єктом вивчення освічених візантійців. Кількість писемних свідчень про слов'ян помітно зростає, вони стають більш повними і конкретними, розширюється їх географія. Виходячи з інтересів імперії, візантійські автори цікавляться питаннями внутрішньої організації та суспільно-політичної структури слов'янського суспільства, постановки військової справи, взаємовідносин з імперією та іншими на-

родами (як її союзниками, так і противниками), фіксують переселенські процеси слов'ян, що були складовою частиною великого переселення народів.

Серед авторів VI ст. найбільш широко характеризують слов'ян готський історик Йордан у своїй праці «Гетика», написаній у середині VI ст., та візантійський автор Прокопій з Кесарії в роботі «Війна з готами», що з'явилась приблизно в той же час, що й «Гетика».

Описуючи племена Центральної і Східної Європи, з якими готам довелося вступати у взаємини на шляху свого переходу з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я, Йордан значне місце відводить їхнім стосункам з венедами. Останні рішуче виступили проти готів і протягом III—IV ст. вступали з ними у відкриті воєнні сутички. Йордан пише: «Після поразки герулів Германаріх (готський король.— *В. Б.*) направив військо проти венедів. Останні, хоч і достойні презирства, через слабкість зброї, одначе могутні завдяки своїй чисельності, намагалися спочатку дати відсіч. Але нічого не варта велика кількість нездатних до війни, особливо в тому випадку, коли і Бог допомагає і багато озброєних підступає. Ці венеди, як ми уже розповідали на початку нашого викладу — саме на початку переліку племен,— походять від одного коріння і сьогодні відомі під трьома назвами: венедів, антів, склавинів. Хоч зараз через наші гріхи вони бушують повсюдно, але тоді всі вони підкорялись владі Германаріха»[1]. Оскільки венеди згадуються римськими авторами I—II ст. н. е., то процитований текст Йордана зв'язує венедський період в історії слов'ян з ранньосередньовічним, коли вони вже виступають під іменем антів та склавинів і пов'язуються на території України з двома чітко вираженими археологічними культурами V—VII ст. В літературі ведеться дискусія з приводу того, чи анти та склавини — це пізніші племінні утворення, що виникли в результаті поділу венедів на дві частини з новими найменуваннями, чи ця згадка Йордана припускає тричленний поділ слов'ян, що виникає в надрах венедського союзу. Ми схильні підтримати іншу думку, обгрунтовану В. П. Петровим і Я. Пастернаком[2]. Вона узгоджується з новими археологічними джерелами, які, як це буде показано нижче, уже в першій половині I тис. н. е. відображають декілька племінних груп слов'янського населення на території України: зубрицькі і пізньозарубинецькі пам'ятки I — початку III ст. н. е., київська та частина черняхівської культури III — початку V ст. Цей поділ у більш завершеній формі зберігається і в VI ст., коли візантійські джерела фіксують, крім венедів, ще два слов'янські племінні об'єднання — склавинів та антів. На території України вони представлені пам'ятками празької та пеньківської культур VI—VII ст.

---

[1] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 90.

[2] *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— К., 1972.— С. 11—18; *Пастернак Я.* Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях.— Нью-Йорк; Париж; Мюнхен.— 1975.— С. 5—106.

На території Середньої і Північної Польщі в VI ст. викристалізовується із більш ранніх пшеворських старожитностей ще одна окрема дзедзіцька група слов'янських пам'яток, яка, очевидно, відображає дальший розвиток західної частини слов'янського населення, що зберігає свою стару назву венедів. Подібної думки дотримується німецький дослідник К.-В. Штруве. Він упевнений, що вперше вжитий Йорданом термін «слов'яни» (в латинізованій формі «sklavus») стосується тієї частини слов'янського населення, що входила в більш раннє слов'янське племінне об'єднання, яке до його тричленного поділу відоме під загальною назвою венедів. «Із тексту Йордана,— пише К.-В. Штруве,— можна ясно зрозуміти, що назва «венети» розумілася в першій половині VI ст. як узагальнена назва слов'янських племінних союзів»[3]. Отже, склавини та анти — це нові слов'янські племінні утворення, що відокремились від венедського союзу племен. Можливо, те слов'янське населення, яке зберегло свою стару назву венедів, у VI ст. набуває назви «відіваріїв», згаданих Йорданом. Г. Лябуда вважає це плем'я венедським, інтерпретуючи його назву як венді-варії[4]. Спираючись на Йордана, який описує війну готського князя Вінітарія з антами, очоленими князем Божем, у другій половині IV ст.[5], можна припустити, що процес поділу на венедів, антів та склавинів почався не в V ст., а значно раніше, принаймні з IV ст. н. е. В VI—VII ст. цей поділ вже був завершений, що підтверджується й археологічними джерелами. Більше того, археологічні дослідження останніх десятиліть показали, що пеньківські пам'ятки, які пов'язуються з антським об'єднанням, та празькі, пов'язані із склавинами, виникають як дві окремі археологічні культури вже в середині V ст. Тобто антське та склавинське угруповання вже в V ст. чітко розрізняються за характером матеріальної культури, що пояснюється різними витоками кожної із них, про що буде сказано нижче.

Деякі дослідники вважають, що антам належали й колочинські пам'ятки, розташовані в лівобережній частині верхів'я Дніпра, оскільки їх витоки, як і витоки пеньківської культури, сягають київських старожитностей[6]. Однак це питання до кінця не з'ясоване. Колочинська культура, яка включає в себе й балтський компонент, могла належати ще якомусь четвертому об'єднанню. Останнє, будучи віддаленим від центру готського союзу племен, не потрапило на сторінки «Гетики» й залишилось без найменування.

---

[3] *Schtruwe K.-W.* Zur Ethnogeneze der Slawen // Starigard/Oldenburg ein Slawischer Herschersitz des Fruhen Mittelalters in Osthostein.— Neumunster, 1991.— S. 13.

[4] *Labuda G.* Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej.— Poznań, 1960.— S. 37.

[5] *Иордан.* О происхождении...— С. 115.

[6] *Терпиловский Р. В.* Киевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э.— К., 1985.— С. 58, 59.

Йордан, Прокопій Кесарійський, а також інші візантійські автори визначають приблизно регіони, де жили слов'янські племена склавинів та антів у VI ст. н. е. «... На північ, починаючи від місця зародження ріки Вістули, на безмежних просторах розташувалось багатолюдне плем'я венедів. Хоч їх найменування тепер змінюються відповідно до різних родів та місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами та антами... Склавини живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Вістули... Анти, сильніші із них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин»[7]. За даними Маврикія, ці племена займали суміжні регіони: «Місцевості, зайняті склавинами та антами, розташовані вздовж рік, і вони так співвідносяться між собою, що між ними немає такої великої відстані, щоб про неї варто було згадувати. Племена склавинів та антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, своєю любов'ю до волі. Їх ніяким чином не можна схилити до рабства»[8]. Якщо кордони розташування склавинів та антів, окреслені Дніпром та Дністром, не викликають сумнівів, і зараз на основі археологічних даних їх можна лише уточнити, то географія міста Новієнтуна та Мурсіанського озера залишається дискусійною. Їх пошуки проводяться вже багато років, вони не закінчені й нині. Подібні назви місцевостей відомі в Паннонії та дельті Дунаю. В. П. Кобичев вважає, що південно-західна межа Склавії Йордана знаходилась у Середньому Подунав'ї[9]. В цьому його переконують такі рядки із «Гетики» Йордана: «Скіфія межує з землею Германії аж до того місця, де народжується ріка Істр (Дунай) і простягається Мурсіанське Озеро. Вона тягнеться до рік Тіри і Данастра (обидві назви стосуються р. Дністра) і Вагосоли (судячи за порядком переліку рік — Південний Буг), а також великого того Данапра»[10]. Однак можливості прив'язок давніх втрачених географічних назв до сучасних надто відносні. Крім того, у звістках античних авторів відсутні відомості про час заселення слов'янами того чи іншого району, тому немає підстав усі регіони, де перебували ті чи інші слов'янські племена в часи Йордана вважати їхньою первісною територією. Ці відомості треба перевіряти даними археології та інших наук. Слов'янські пам'ятки на Середньому Дунаї з'являються лише в VI ст. н. е., тобто в часи великого розселення слов'ян. Усі раніші старожитності Середньо-Дунайського регіону археологам не вдається зв'язати із слов'янами. Про те, що слов'яни в VI ст. н. е. займали землі на північ від Середнього Подунав'я, свідчать дані, наведені Прокопієм Кесарій-

---

[7] *Иордан.* О происхождении...— С. 71, 72.

[8] *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских авторов по VII в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 253—256.

[9] *Кобычев В. П.* В поисках прародины славян.— М., 1973.— С. 83—95.

[10] *Иордан.* О происхождении...— С. 71.

Черняхівська
культура.
Скляні кубки
III—IV ст.

Дніпропетровська обл.,
с. Військове.
Календар на вазі
черняхівської культури.

Миколаївська обл.,
могильник Каборга.
Керамічне відерце IV ст.

ським у відомій його праці «Війна з готами», написаній у 50-х рр. VI ст.: «Коли герули були переможені в бою з лангобардами і повинні були піти із місць проживання батьків, то одні з них... поселились в країнах Іллірії, останні не захотіли ніде переходити ріку Істр, а влаштувались на самому краю заселеної землі. Очолені багатьма вождями царської крові, вони перш за все пройшли через усі слов'янські племена, а потім через велику пустинну область і досягли країни так званих варнів»[11]. Таким чином, згідно з відомостями Прокопія Кесарійського, величезна територія між Середнім Подунав'ям і Прибалтикою, де жили варни у VI ст. н. е., була зайнята вже раніше слов'янами, очевидно, склавинами.

Анти, за писемними даними, займали регіони на схід від склавинів та на північ від утігурів, між Дніпром і Дністром. Прокопій Кесарійський пише про них: «Народи, які тут живуть, в древності називались кімерійцями, тепер звуться утігурами. Дальше на північ від них (утігурів) займають землі незліченні племена антів»[12]. Сама назва «анти» проіснувала недовго, до початку VII ст. Останній раз їх згадує Феофілакт Сімокатта, що жив у першій половині VII ст. Він описує під 602 р. один з епізодів аваро-антських війн, коли анти потерпіли поразку. Після цього назва «анти» зникає зі сторінок історичних хронік. Очевидно, вони не могли бути повністю знищені аварами. Скоріше за все вони змішалися з племенами склавинів і прийняли загальну назву слов'ян, хоч з цього приводу існують різні погляди як істориків, так і лінгвістів. Деякі з них сумнівалися в тому, чи анти є слов'янськими племенами. Так, Г. Вернадський схилявся до думки про сармато-аланське походження антів[13]. А. Вірт, Л. Шмідт, А. Орлик та інші вважали антів черкесами[14]. Ці концепції в різний час були піддані справедливій критиці визначними слов'янськими істориками[15]. Нині, після відкриття й дослідження на території Південно-Східної і Центральної Європи, в регіонах, де за писемними джерелами жили анти та склавини, археологічних пам'яток V—VII ст. н. е., які однозначно визнані слов'янськими, ці концепції остаточно втратили своє наукове значення.

---

[11] *Прокопий из Кесарии.* Война с готами.— М., 1950.— С. 297, 298.

[12] *Там же.*

[13] *Vernadsky G.* Ancient Russia.— New Haven, 1946.— S. 105.

[14] *Wirt A.* Geschichte Asiens und Osteuropas.— Halle, 1905.— S. 249, 250; *Orlik A.* Radnarok — die Sagen vow Weltuntergang.— Berlin; Leipzig, 1922.— S. 464; *Schmidt L.* Geschichte der deutchen Stamme, die Ostgermanen.— München, 1941.— S. 256.

[15] *Łowmiański H.* Podstawy gospodarcze formowania sie państw słowiańskich.— Warszawa, 1953.— S. 252; *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Львів, 1904.— Т. 1.— С. 153—162.

Склавини, назва яких у дещо зміненому вигляді поширилась на всі слов'янські племена в V—VI ст., уже вийшли за південні межі венедських земель. Їх візантійські автори знають не лише на північ від Карпат, але й на Дунаї. На північному Прикарпатті писемні джерела їх пов'язують із Віслою та Дністром, де вони межували з антами, які займали в цей час межиріччя Дніпра, Дністра і Дунаю. Прокопій із Кесарії склавинів та антів вважав одним народом: «Колись,— пише Прокопій,— навіть ім'я у слов'ян та антів було одне і те ж»[16]. Північні і східні межі землі склавинів та антів візантійським авторам були маловідомі, тому вони не називали їхніх кордонів, а обмежувались загальною термінологією, що визначала їх просторовість або характер ландшафту. Торкаючись характеру побутових і соціально-економічних умов життя склавинів, Йордан вказує, що вони живуть у болотах і лісах. Маврикій Стратег характеризує побут антів таким чином, що він може відповідати ландшафтним характеристикам Полісся. Щодо згадки Йордана про заселення антами вигину чорноморського узбережжя, то її у світлі сучасних археологічних досліджень слід вважати дуже приблизною. Пам'ятки, які, безсумнівно, пов'язуються з антами, відкрито в Середньому Подніпров'ї та лісостеповому Лівобережжі, середній частині Південного Бугу, Дністра, а також у Молдові, але вони невідомі на нижньому Дніпрі. Серед племен Подунав'я VI ст. склавинів неодноразово називають Менандр і Феофілакт Сімокатта.

Оцінюючи в цілому дані Йордана та Прокопія про слов'ян, треба мати на увазі, що вони датуються серединою VI ст. н. е., а тому повинні відображати становище слов'ян у дещо раніший час, можливо, в першій половині цього століття або в V ст. н. е. Ми хочемо лише підкреслити, що писемні джерела VI ст. чітко фіксують склавинів та антів на лівому березі Дунаю, відзначаючи їхні набіги на прикордонні райони імперії по всій середній течії цієї великої ріки. Десь наприкінці VI — на початку VII ст. слов'яни поступово осідають на правому березі Дунаю. Втім, в історичних джерелах цього часу неможливо знайти відповіді на питання про те, чи є межиріччя Дністра, верхньої Вісли та Дунаю прабатьківщиною слов'ян, чи вони були тут прийшлим населенням, коли і з яких районів вони сюди приходять, де знаходиться північний кордон зайнятих ними земель і т. ін. Таких відомостей не містять і більш ранні історичні джерела. Тому багато питань лишаються дискусійними і до кінця не вирішеними.

---

[16] *Прокопий из Кессарии.* Война с готами.— С. 297, 298.

Глава 2

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯН V—VII ст.

У вивченні стародавньої історії слов'ян на етапі їх етнічного самовизначення важливого значення набувають археологічні матеріали, які відкривають нові можливості в дослідженні історичного процесу. Саме археологія, що добуває і вивчає матеріальну культуру: поселення з їх топографічними та архітектурними особливостями, могильники і поховальні обряди, предмети побуту та праці, одежу та прикраси, створені відносно замкнутими групами людей, які характеризуються певними, лише їм властивими усталеними рисами, а головне, піддаються просторовим і хронологічним визначенням при зіставленні з історичними джерелами, дозволяє відтворити життєві реалії, які в інших джерелах представлені лише загально або уривчасто.

Археологічну культуру не можна розглядати як щось застигле, незмінне. Вона може змінюватись, втрачати ті чи інші риси і набувати нові, розширювати територію, входити компонентом у нові культурні утворення, відображаючи зміни в розвитку тієї спільноти, яку вона представляє. При цьому треба мати на увазі, що на кожному новому етапі в ній завжди залишаються елементи, що пов'язують її з попереднім. Таке розуміння археологічної культури дозволяє простежити послідовність розвитку матеріальної культури слов'ян, визначити її територіальні зміни і, застосовуючи ретроспективний метод, поступово заглиблюватись до її джерел.

Проте ретроспективно-типологічні дослідження можуть дати позитивні результати лише за наявності матеріалів усіх хронологічних ланок, що вивчаються. Невивченість будь-якої з них знижує можливості типологічних зіставлень і, як наслідок, призводить до помилкових висновків. До недавнього часу таким вразливим місцем у вивченні слов'янських старожитностей були слов'янські пам'ятки V—VII ст. н. е., дослідження яких почалися лише в 50-х рр. XX ст. Незадовільний стан вивчення цих пам'яток був основною причиною невдач, що спіткали археологів, які шукали пряму генетичну лінію розвитку від старожитностей першої половини I тис. н. е. і більш ранніх до пам'яток давньоруського періоду. Матеріальна культура слов'ян третьої чверті I тис. н. е. виявилася не такою, якою уявляли її археологи навіть в 50-х рр. XX ст.

Ще більш неспроможними виявилися побудови, в яких, виходячи з вірної в принципі думки про глибоку давність слов'ян на території Європи, їм довільно приписувались стародавні археологічні культури на певній території, зайнятій у пізньому середньовіччі і тепер різними слов'янськими народами, а більш пізні культури розглядалися як наступні ланки нерозривного ланцюга їх історичного розвитку.

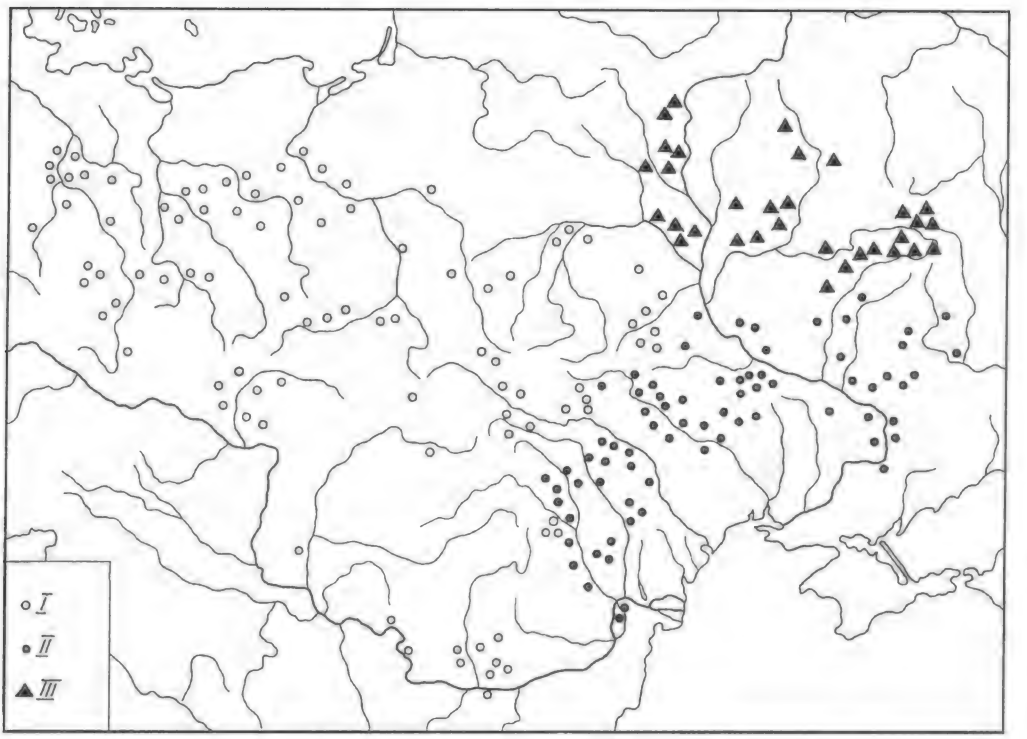

Рис. 4. Поширення археологічних культур третьої чверті I тис. н. е.:
I — празька, *II* — пеньківська, *III* — колочинська.

В останні роки пошуки слов'янських старожитностей ведуться шляхом ретроспекції. Цей метод став давати позитивні результати лише після того, коли були відкриті слов'янські поселення V—VII ст., які вдалося однозначно пов'язати з писемними даними про слов'ян. Це відкрило нові можливості пов'язати склавино-антський період в історії слов'ян з етапом, коли всі вони виступали під одним іменем венедів.

Наше завдання тепер полягає в тому, щоб на основі археологічних джерел окреслити регіони становлення і кристалізації слов'янських ранньосередньовічних культур, які відповідають склавинам та антам, і шляхом ретроспекції розкрити їх витоки. Це, в свою чергу, буде обгрунтуванням слов'янської належності тих старожитностей більш раннього часу, які типологічно пов'яжуться з найбільш ранніми пам'ятками ранньосередньовічних слов'ян.

На території Східної і Центральної Європи вирізнено чотири групи слов'янських пам'яток раннього середньовіччя, які датуються в межах V—VII ст. н. е. Це колочинська, пеньківська, празька і дзєдзіцька культури. Вони, безсумнівно, належать історичним слов'янам, відомим за писемними джерелами під іменем венедів, скла-

винів та антів[17]. Слов'янські елементи помітні також в іменьківській культурі Саратовського Поволжя. Найбільшою і географічно центральною серед них є празька культура. Уже в VI ст. вона займає територію від Прип'яті та Середнього Дніпра на північному сході, до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході. На північ від Карпат вона доходить до верхів'я Вісли. Перші пам'ятки празької культури були відкриті на Волині наприкінці XIX ст. С. С. Гамченком[18]. Проте широкі археологічні дослідження цих пам'яток почалися лише після Другої світової війни. Поштовхом до них стала робота чеського археолога українського походження І. Борковського, видана в 1940 р. Саме І. Борковський на основі слов'янських поховань у Празі та інших зібраних ним музейних колекцій визначив хронологію цих пам'яток і місце серед слов'янських старожитностей[19]. На території України дослідженням празьких старожитностей займались Ю. В. Кухаренко, І. П. Русанова, В. Д. Баран, В. В. Ауліх, Г. І. Смирнова, Й. С. Винокур, О. М. Приходнюк, Б. О. Тимощук, Л. В. Вакуленко, К. В. Бернакович, С. І. Пеняк та ін.[20]. Одночасно пам'ятки празької культури досліджувались на території Румунії, Чехії і Словаччини, Польщі, Німеччини.

На схід від празьких старожитностей розташована пеньківська культура, що тягнеться широкою смугою з північного сходу на південний захід, від верхів'я Сіверського Дінця через Середнє Подніпров'я і Південний Буг, Середнє Подністров'я до Попруття. Далі на південь, у Нижньому Подунав'ї, на території Румунії схрещуються потоки празьких і пеньківських пам'яток. Вони нашаровуються на романський субстрат і на цій основі виникає група Іпотешт-Кіндешт-Чурел.

Дослідження пеньківської культури почалися лише в 50-ті рр.

---

[17] *Баран В. Д.* Славяне в середине I тысячелетия н. э. // Проблемы этногенеза славян.— К., 1978.— С. 5—39.

[18] *Гамченко С. С.* Раскопки в бассейне р. Случи // Тр. X АС.— 1898.— С. 360—384.

[19] *Borkovski I.* Neistarsi slivansky ze Stredni Cech // PA.— 1939.— № 41.— S. 97—108.

[20] *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю.— К., 1972.— 244 с.; *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья // САИ.— 1961.— Вып. Е1-57.— С. 39; *Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.— 215 с.; *Ауліх В. В.* Зимнівське городище.— К., 1972.— 124 с.; *Смирнова Г. И.* Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // СА.— 1960.— № 51.— С. 222—238; *Винокур Й. С., Приходнюк О. М.* Раннеславянские поселения на р. Смотрич // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 227—241; *Borkovski I.* Staroslovanska keramika ve Sredni Evrope.— Praha, 1940.— 130 s.; *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі.— К., 1975.— 154 с.; *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— 176 с.; *Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М.* Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре.— К., 1984.— 106 с.; *Бернакович К. В.* Древнеславянские памятники Закарпатской области УССР // М.,— 1957.— № 2.

XX століття розкопками Д. Т. Березовця декількох поселень поблизу с. Пеньківка на Тясмині. Після публікації цих матеріалів і визначення їх хронології почалося вивчення багатьох інших пеньківських пам'яток В. П. Петровим, О. М. Приходнюком, Є. О. Горюновим, Г. Б. Федоровим, І. А. Рафаловичем та ін.[21].

Лівобережжя верхнього Дніпра, Десну, Сейм та верхів'я Сули, Псла і Сіверського Дінця займає колочинська культура. Дослідження її були розпочаті Е. О. Симоновичем, який у 1955—1960 рр. дослідив городища в Колочині[22]. Значні дослідження колочинських пам'яток здійснили П. М. Третяков, Л. Д. Поболь, Є. О. Горюнов, Ю. О. Ліпкінг та ін.[23].

Межі усіх цих трьох культур сходяться на Київщині. Можливо, однією з умов закріплення Києва як столиці східного слов'янства, було те, що він з самого початку виник на стику всіх трьох ранньослов'янських племінних груп.

На північний захід від празької культури, на території Центральної і Північної Польщі, в VI—VII ст. існувала ще одна, четверта група слов'янських старожитностей типу Дзєдзіце[24]. Цю групу Й. Германн об'єднує в більш широку під назвою Суків-Дзєдзіце або Суків-Шеліги[25]. Існування самостійної дзєдзіцької групи визнає І. Земан[26].

Хронологія і періодизація цих груп слов'янських пам'яток розроблена слабо. Однак на багатьох поселеннях празької, пеньківської

---

[21] *Березовец Д. Т.* Поселения уличей на Тясмине // МИА.— 1963.— № 108.— С. 145—208; *Березовець Д. Т.* Могильники уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.— С. 58—71; *Петров В. П.* Стецовка, поселения третьей четверти I тыс. н. э. (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясминье) // МИА.— 1963.— № 108.— С. 209—233; *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980.— 150 с.; *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— 131 с.; *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— № 89.— 378 с.; *Рафалович Э. А.* Славяне VI—IX вв. в Молдавии.— Кишинев, 1972.— 242 с.

[22] *Сымонович Э. А.* Городище Колочин I на Гомельщине // МИА.— 1963.— № 108.— С. 97—137.

[23] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л., 1966.— 308 с.; *Поболь Л. Д.* Основные итоги изучения памятников позднего этапа зарубинецкой культуры в Белоруссии // Древности Белоруссии.— Минск, 1966.— С. 205—217; *Горюнов Е. А.* Указ. соч.; *Липкинг Ю. А.* Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 136—152.

[24] *Porzezinski A.* Zasiedlenie Pomorza Zachodniego v VI—VII wieku w swietle dotychczasowych wynikow badan archeolodichnych // Slavia Antiqua.— Szczecin.— T. 22.— S. 29—63.

[25] *Herrmann I.* Die Slawen in Deutschland.— Berlin, 1985.— S. 21—32.

[26] *Zeman I.* K problematice casne slovanske kultury v Sredni Evrope // PA.— 1979.— 70.— S. 113—130.

і колочинської культур вдалося вирізнити найбільш ранні комплекси, що датуються V або V — початком VI ст. н. е. В празькій культурі — це Кодин, Лука-Каветчинська, Рашків II і III, Зелений Гай, Устя, Гореча та ін.[27]. Всі вони розташовані у верхів'ї Пруту, на середньому і верхньому Дністрі. В житлових комплексах поселень у Кодині і Луці-Каветчинській разом з ліпною і гончарною сироглиняною керамікою черняхівського типу знайдено фібули V ст.[28]. Всі останні ранні комплекси на перелічених поселеннях датуються на основі поєднання в них ранніх типів ліпної і гончарної сироглиняної кераміки, а в ряді випадків й археомагнітних дат[29]. На заході ці пам'ятки доходять до верхньої Вісли. Однак поселення Нова Гута, Бахуж та інші в цьому районі не мають датуючих речей V ст.

Ранні комплекси пеньківської культури визначені на таких поселеннях, як Куня, Пархомівка, Обухів, Хитці, Голики і деяких інших, могильнику Велика Андрусівка. Вони датовані фібулами і сироглиняним гончарним посудом черняхівського типу, а також пряжкою V ст.[30]. Крім того, із регіону пеньківської культури відомо ще вісім знахідок фібул із старих розкопок, продатованих Є. Л. Гороховським V ст.[31].

Комплекси V ст. відкрито і на пам'ятках колочинської культури, але порівняно з датованими пам'ятками празької і пеньківської культур їх дещо менше. Фібулу V ст. знайдено на поселенні Колодязний Бугор. Ранні форми ліпних посудин і фрагмент гончарної сироглиняної кераміки представляють комплекс одного з жител на поселенні Заяр'є. Таке ж поєднання ліпної і гончарної кераміки з трилопатевим наконечником стріли гунського часу зафіксоване на поселенні Пісчане. По аналогії з предметами гунського часу V ст. може бути датована мініатюрна бронзова пряжка у вигляді розетки з могильника Смяч, а також квадратна бронзова пряжка з сусіднього поселення Целіків Бугор[32].

---

[27] *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков).— К., 1988.— С. 56—79.

[28] *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 22; *Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М.* Указ. соч.— С. 72, 73.— Рис. 40.

[29] *Баран В. Д.* Пражская культура...— С. 61—67.

[30] *Хавлюк П. И.* Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 21, 22; *Хавлюк П. И.* Исследование славянских памятников на Южном Буге // АО.— 1979.— С. 395.

[31] *Гороховский Е. Л.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья.— Дис. ... канд. ист. наук.— К., 1989.— С. 15—65.— Табл. 80.

[32] *Терпиловский Р. В.* Колочинская культура // Этнокультурная карта...— С. 95, 96.

Таким чином, найбільш ранні празькі, пеньківські та колочинські пам'ятки з'являються в середині — другій половині V ст. Дуже важливо, що вони виникають одночасно в усіх трьох культурах на території від верхів'я Пруту на заході до Сіверського Дінця на сході. Ніяких даних про те, що одна зі згаданих культур виникає раніше, немає. Встановлено, що і культури їх попередників на цій території — київська (Улянівка, Роїще), черняхівська (Теремці, Сокіл) — доживають до першої половини V ст. Звідси випливає, що жодна з трьох названих культур (наприклад, колочинська) не могла бути основою двох інших. Усі ці ранньосередньовічні культури виникли одночасно, незалежно одна від одної, хоч і в певному історичному взаємозв'язку.

Датувати групу Дзєдзіци-Шеліги, яка на ранньому етапі характеризується наявністю винятково ліпного посуду, дуже важко. Переважна більшість датуючих знахідок із слов'янських ранньосередньовічних пам'яток цієї групи (пальчаста фібула, браслет з розширеними кінцями, шпори з загнутими до середини кінцями із Шеліг і Любеча, аварська бляшка з Хорулі, ніж з волютовидною ручкою із Челядзі та ін.) належить до VI—VII ст. і більш пізнього часу[33]. Однак тут слід врахувати, що згадані предмети датують комплекси, в яких ліпний посуд поєднується вже з одиничними посудинами, обточеними у верхній частині. Останні з'являються з VII ст. на ранньосередньовічних слов'янських поселеннях. Звідси випливає, що комплекси з винятково ліпним посудом повинні датуватись більш раннім часом, не пізніше VI ст. Вони відкриті на багатьох поселеннях, в тому числі в Дзєдзіцах[34]. А. Пожезінський визначає 20 пунктів з комплексами VI ст. в Помор'ї. І. П. Русанова на основі типології кераміки також вирізняє форми VI ст. н. е.[35]. Комплекси VI ст. вирізняє З. Гільчерувна[36]. Поряд з цим слід відзначити, що поки що ні на одній пам'ятці групи Дзєдзіци-Шеліги, на відміну від ранньосередньовічних слов'янських пам'яток України, не виявлено датовані комплекси V ст. К. Годловський вважає, що останні пам'ятки пізньоримського часу зникають у межиріччі Одри і Вісли в середині V ст. Появу ранньосередньовічних слов'янських поселень він відносить до початку VI ст.[37]. Виходячи з датування К. Годлов-

---

[33] *Szymanski W.* Szeligi pod Ploskiem na poczatku wczesnego sredniowiecza, Wrocław, 1967.— S. 293—308; *Baran V.* Entstehung und Ausbreitung der fruhslawischen Kulturen // Starigard-Oldenburg ein slawischen Herrschersitz des fruhan Mittelalters in Ostholstein.— Neumünster, 1991.— S. 29—51.

[34] *Porzezinski A.* Zasiedlenie Pomorza...— S. 38—44.

[35] *Русанова И. П.* Славянские древности...— С. 161—168.

[36] *Hilcherówna Z.* Z badan nad geneza ceramiki wczesnosredniowiecznej // Archeologia Polski.— 1963.— 8.— S. 328.

[37] *Godłowski K.* Z badan nad zagadneniem rozprzesrzenenia slowian v V—VIII w. n. e.— Kraków, 1979.— S. 34—43.

Рис. 5. Напівземлянка празької культури з поселення Рашків III.

ського й А. Пожезінського, на території Польського Помор'я слов'янські ранньосередньовічні поселення з винятково ліпним посудом також з'являються в VI ст. Це стосується й групи Дзєдзіци. Але слід врахувати те, що у Північно-Західному регіоні зміна культур відбувається дещо пізніше, ніж на південному сході.

Таким чином, ми встановили, що в VI ст. на великій території від Дніпра до Одри вже існували усі чотири групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток. На території України етап їх формування припадає на середину V ст., між Вислою і Одрою — на початок VI ст. У VI ст. слов'ян у цих регіонах згадують і писемні джерела: Йордан, Прокопій, Феофілакт Сімокатта та ін. Встановлено, що слов'янська матеріальна культура в цей час зберігає свою внутрішню єдність. Вона виражається в поховальному обряді, наборі певних форм ліпного посуду, наявності заглиблених жител. Однак уже на першому етапі усі чотири перелічені групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток мають свою специфіку, що дозволяє розглядати їх як окремі культури, а їх носіїв як окремі племінні групи. На поселеннях Південно-Східної Європи відмінності найбільш яскраво виражені в характері опалювальних споруд та кераміки. Так, на поселеннях празької культури в V—VII ст. в усіх житлах були печі-кам'янки, розташовані завжди в одному з його кутів. Вогнища виявлені лише на декількох поселеннях, до того ж в поодиноких напівземлянках.

У житлах пеньківської культури на першому етапі її існування печі трапляються рідко, причому на пам'ятках Правобережної України, розташованих на прикордонні з празькою культурою. Основною опалювальною спорудою тут було відкрите вогнище, яке не

мало свого постійного місця і переважно знаходилося в центрі напівземлянки. Печі-кам'янки витісняють вогнища лише у другій фазі пеньківської культури приблизно наприкінці VI—VII ст.

В житлах колочинської культури протягом всього часу її існування відомі в основному вогнища, печі трапляються дуже рідко. Крім того, житла колочинської, а на ранньому етапі і пеньківської культур від празьких напівземлянок відрізняє наявність у них центрального стовпа, пов'язаного з традиціями домобудівництва київської культури.

На поселеннях дзєдзіцької групи домобудівництво інше. В цьому обширному регіоні переважають житла овальної, видовженої форми із переважно такої ж форми досить великою, дещо заглибленою в материк ямою, що займає центральну частину споруди. Опалювальна споруда — вогнище, інколи з кам'яною основою. Характерні для Південно-Східної Європи підквадратні напівземлянки трапляються рідко, лише починаючи з VI ст. Їх наявність на поодиноких поселеннях Польщі (Жуковіци і Вишеград) можна пояснити зв'язками з населенням празької культури.

Поховальний обряд слов'янського населення в ранньому середньовіччі більш одноманітний, ніж житла. Для всіх слов'янських культур V—VII ст. характерні безурнові та урнові трупоспалення в різних кількісних співвідношеннях: групові на Волині, поодинокі на Дніпрі й у верхів'ях Вісли. Крім того, на кінцевому етапі празької та колочинської культур з'являються кургани.

Керамічні комплекси всіх чотирьох груп ранньосередньовічних слов'янських старожитностей складаються з ліпного посуду. Незважаючи на їх зовнішню схожість, вони помітно різняться за кількісним співвідношенням різних форм, типів, варіантів.

Колочинський посуд характеризується перевагою циліндричноконічних горщиків за наявності поодиноких біконічних та округлобоких посудин, а також пласких дисків. У пеньківській культурі кількісно переважають біконічні горщики, трапляються округлобокі, відомі сковорідки і диски, а також миски. Провідною формою посуду в празькій культурі є витягнутий, в основному тонкостінний, горщик з найбільшою опуклістю у верхній частині посудини, з відносно вузьким горлом і низькими вінцями. Біконічні, округлобокі та інші типи горщиків на пам'ятках празької культури — всі разом за своєю кількістю поступаються посудинам провідного типу. Крім того, в празьких комплексах є сковорідки й поодинокі миски. Ніколи не буває дисків.

Посуд дзєдзіцької групи виразно різниться від колочинської та пеньківської кераміки і ближче стоїть до празьких форм посуду. Проте він характеризується перевагою низьких широкогорлих горщиків, які І. Земан називає мископодібними[38]. Значно ширше, ніж в інших ранньосередньовічних культурах, тут трапляються миски.

[38] *Zeman I.* Op. cit.— S. 113—130.

Якщо прийняти датування цієї групи, запропоноване А. Пожезінським, В. Лозинським, Й. Германном, І. П. Русановою і особливо І. Земаном, які не сумніваються, що поселення в Дзєдзіцах і близькі до нього пам'ятки виникли в VI ст., то слід погодитися з тим, що ми маємо справу з окремою групою ранньослов'янських старожитностей.

Визнаючи існування в VI—VII ст. щонайменше чотирьох різних самостійних ранньосередньовічних культур, які займали окремі великі регіони Східної та Середньої Європи, слід погодитися з тим, що й різними були їхні витоки.

Глава 3

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В археологічній літературі висловлені різні погляди на процеси формування слов'янських ранньосередньовічних культур. П. М. Третяков, В. М. Даниленко, Й. Вернер, К. Годловський, М. Парчевський бачать витоки слов'янських ранньосередньовічних культур у лісовій смузі України та Південної Білорусі у районах поширення київської та її попередниці зарубинецької культур. Звідси, на їх думку, слов'яни лише в ранньому середньовіччі поширились в усі інші області Центральної й Південно-Східної Європи[39]. Й. Вернер навіть припускав, що між відходом з лісостепової частини України готів, з якими він ототожнює всю черняхівську культуру, і приходом сюди слов'ян у VI ст., тут сто років існував хіатус. П. М. Третяков не виключав можливості, що слов'яни створили не тільки зарубинецьку культуру, але й були якоюсь незначною частиною носіїв пшеворської та черняхівської культур.

Іншого погляду на процеси формування слов'янських ранньосередньовічних культур дотримуються І. П. Русанова та В. В. Сєдов. Вони вважають, що витоки празької культури слід шукати в межиріччі Вісли й Одри у пшеворських старожитностях[40]. В останні роки І. П. Русанова провела велику роботу по виявленню кельтських, германських і слов'янських елементів у пшеворській куль-

---

[39] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне...— С. 301—302; *Даниленко В. М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— Вип. 19.— С. 65—91; *Вернер И.* К происхождению и распространению антов и склавинов // СА.— 1972.— № 4.— С. 102—115.

[40] *Русанова И. П.* Славянские древности...— С. 196—215; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 1—133.

турі[41]. Однак останніх, пов'язаних з поморсько-підкльошовим субстратом, виявилося дуже мало. Північні області Подніпров'я, на думку вчених, займали балтські племена. І. П. Русанова до них відносить не тільки старожитності Білорусі типу Тушемлі-Колочина, а й пам'ятки київської та зарубинецької культур. Таким чином, регіон Верхнього Подніпров'я, в тому числі Київщина, виключається з процесів, що зумовили створення ранньосередньовічних слов'янських культур. Пеньківська група пам'яток, за В. В. Сєдовим, є дальшим розвитком середньодніпровської частини черняхівської культури. Так само розглядає виникнення пеньківської культури й І. П. Русанова, але вона вважає, що пеньківські пам'ятки на ранньому етапі ще не можна пов'язувати із слов'янами. За І. П. Русановою, носії пеньківської культури слов'янізуються лише в процесі інфільтрації в Подніпров'я населення празької культури. В останніх роботах В. В. Сєдов дещо змінив свою концепцію. Він об'єднав частину празьких і пеньківських пам'яток України в одну групу і дійшов висновку, що вони ведуть своє походження від того землеробського населення пшеворської і черняхівської культур, яке «... не покинуло свого місця проживання в епоху великого переселення народів»[42].

Більш компромісної думки дотримуються Й. Германн і З. Ваня. Перший бачить слов'янські компоненти в ранньоримський час у зарубинецькій культурі Полісся і пшеворській культурі Верхнього Повіслення, а в пізньоримський час у ріпнівській групі черняхівської культури, іголомській, пшеворській, нижньосілезькій, добродзенській культурних групах[43]. З. Ваня вважає, що процеси формування слов'янських етнічних груп охопили південні області київської, північно-західні області черняхівської і східні частини пшеворської культур. Саме в цьому регіоні формувалися старожитності празької культури VI—VII ст., що належали склавинам. Пеньківська культура відображає слов'янізацію антів, а колочинська — південну частину балтів[44].

В. Генсель бачить слов'янський компонент у складі пшеворської, черняхівської та київської культур між Одрою і Дніпром. Разом з тим він визнає в першій культурі кельтські і германські елементи, а в другій — готські, фракійські, пізньоскіфські і сарматські. Ця територія, за В. Генселем, стала вихідною для слов'янських рухів, які охопили в ранньому середньовіччі Центральну, Східну і Південно-Східну Європу[45]. Слід відзначити, що серед польських ар-

---

[41] *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры...— С. 195—199.

[42] *Седов В. В.* Проблема происхождения и начальной истории славян // Историко-археологическое изучение Руси.— Л., 1988.— С. 14.

[43] *Herrmann G.* Germanen und Slawen in Mitteleuropa.— Berlin, 1984.— S. 3—10.

[44] *Vana Z.* Poznamky k etnogenezi, a diferenciaci slovanu z hlediska poznatku archeologie a jazykovedy // PA.— 1980.— 70.— S. 225—237.

[45] *Hensel W.* Skąd przyszli słowianie.— Wrocław, 1984.— S. 181—192.

хеологів немає єдиної думки щодо витоків ранньосередньовічних слов'янських культур між Віслою та Одрою. К. Яжджевський, В. Генсель, З. Курнатовська, Л. Лєцієвич, В. Шиманський вбачають можливість культурних і етнічних зв'язків між ранньосередньовічними й пізньопшеворськими старожитностями. К. Годловський, М. Парчевський ці зв'язки рішуче заперечують.

Б. О. Рибаков у пошуках підоснов слов'янських старожитностей зіставив територію поширення празької культури з ареалом культур більш ранніх періодів межиріччя Дніпра й Одри, починаючи з епохи бронзи. Він намітив п'ять етапів їх розвитку. Два з них охоплюють різні культури (тшинецько-комарівську, лужицьку, білогрудівську, чорноліську, скіфську лісостепову) епохи бронзи і раннього заліза. На третьому і четвертому етапах (II ст. до н. е.— IV ст. н. е.) на цій території відомі пшеворська, зарубинецька, черняхівська й київська культури. Оскільки всі вони знаходяться в межах Дніпро-Одерського межиріччя, дослідник пов'язує з ними поетапне формування слов'янської етнокультурної спільноти. На п'ятому етапі, який відноситься до раннього середньовіччя, вже виникають празька і пеньківська культури, які належать історичним слов'янам[46].

Не вдаючись до аналізу пам'яток доримського часу (їх поширення на одній і тій самій території нічого не вирішує), відзначимо, що зарубинецька, київська, черняхівська і пшеворська культури відносяться до кола тих старожитностей, які, на думку багатьох дослідників, повністю або частково володіють ознаками, що дозволяють зіставити їх із старожитностями слов'ян V—VII ст.

Окремий погляд на походження слов'ян висловив німецький археолог К.-В. Штруве. Він вважає, що розв'язання на основі археологічних джерел проблеми походження слов'ян необхідно починати з моменту, коли вони повністю й однозначно узгоджуються з писемними джерелами. Таке узгодження археологічних та історичних джерел він бачить лише починаючи з VI—VII ст. Усі спроби поєднання більш ранніх історичних звісток про слов'ян-венедів з певними культурними провінціями К.-В. Штруве вважає малопереконливими. Він сумнівається в тому, чи взагалі можливо в першій половині I тис. н. е. і раніше виокремити якусь культурну групу, що пов'язувалася б з історичними слов'янами. Разом з тим, вчений не виключає того, що слов'яни, пригноблені в культурному плані своїми сусідами, могли входити до складу багатоетнічних культурних утворень. К.-В. Штруве вважає, що античні автори перших століть нової ери залишили достовірні звістки про проживання слов'ян-венедів на схід від Вісли, лише складно знайти їх археологічні відповідники. В результаті К.-В. Штруве прийняв концепцію лінгвіста Ю. Удольфа, який на основі гідронімії визначає прабатьківщину слов'ян у Північному Прикарпатті і Верхньому Подністров'ї. На

[46] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 214—230.

думку К.-В. Штруве, ця концепція відповідає історичним джерелам про слов'ян[47].

Останнім часом представники санкт-петербурзької історико-археологічної школи (М. Б. Щукін, Г. С. Лебедєв та ін.) зробили ще одну спробу знайти витоки ранньосередньовічних слов'янських старожитностей у так званих «безфібульних», «горщикоподібних» культурах ранньозалізного часу Північно-Східної Європи. Маються на увазі: милоградська, штрихованої кераміки, юхновська, дніпродвінська та верхньоокська культури[48]. Однак названі старожитності справедливо визначені їх дослідниками як балтські або угро-фінські, тому ця концепція нічого суттєвого у вирішення проблеми формування слов'янських ранньосередньовічних етнокультурних спільнот не вносить, хоч і претендує на «нову» постановку питання. Уже сам факт існування між ними хронологічної лакуни в декілька століть і зовсім відмінна морфологічна структура робить їх порівняння некоректним. Культури, що лежать між ними, мають південно-східне або західне походження. Крім того, ранньосередньовічні пам'ятки слов'ян уже не «безфібульні», оскільки останніми роками на багатьох із них, особливо ранніх, знайдено фібули, причому в житлових комплексах. Отже, за своєю структурою вони вписуються в середньоєвропейський світ, а не в північно-східний.

Якщо проаналізувати згадані концепції, то не можна не помітити, що одні з них локалізують формування ранньосередньовічних слов'янських культур в якомусь одному невеликому регіоні, наприклад у Верхньому Подніпров'ї (В. М. Даниленко, Й. Вернер, К. Годловський) або Південній і Середній Польщі (І. П. Русанова), інші на більш широкій території в декількох регіонах (Б. О. Рибаков, П. М. Третяков, Й. Германн, І. Земан, В. Генсель, В. В. Сєдов, З. Ваня та ін.). Звідси й різні оцінки джерел та підходи до пошуків підоснов слов'янських ранньосередньовічних старожитностей.

Питанням місця території України в процесах етногенезу слов'ян багато уваги присвятили М. Грушевський та Я. Пастернак[49]. Ними зібрано, проаналізовано і широко використано писемні та інші джерела, в тому числі, особливо Я. Пастернаком,— археологічні. Вони розглядають слов'ян як окрему етнічну групу європейського населення, яка проживала поруч з кельтами, германцями, фракійцями, іраномовними, тюркомовними племенами, угро-фіннами та ін. Вони застерігали проти спроб перенесення іменної номенклатури останніх на слов'ян. Так, М. Грушевський пише: «Популярна ж

---

[47] *Schtruwe K.-W.* Op. cit.— S. 9—28.

[48] *Щукин М. Б.* Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // Славяне. Этногенез и этническая история.— Л., 1989.— С. 56—62; *Лебедев Г. С.* Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза // Славяне. Этногенез и этническая история.— Л., 1989.— С. 105—115.

[49] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Львів, 1904.— Т. І.— С. 1—121; *Пастернак Я.* Ранні слов'яни в історичних...— С. 5—106.

своїх часів, а й досі не зовсім забута ще слов'янська теорія (що гуни були слов'янами. — *В. Б.*) не має за собою нічого, крім кількох подробиць, що можуть вказувати щонайбільше на слов'янські елементи в державі Аттіли»[50].

Викладаючи свої погляди на згадані проблеми, ми виходимо з того, що лише порівняльним методом ретроспекції можна досягти певних успіхів у пошуках джерельних витоків слов'янських ранньосередньовічних старожитностей.

Слід зазначити, що найбільшою перешкодою на шляху їх порівняльного вивчення з старожитностями римського часу Південно-Східної Європи була до останнього часу відсутність пам'яток V ст. Це створювало враження хіатусу на вказаній території після відходу готів і до появи ранньосередньовічних слов'ян. Виявлення і дослідження пам'яток гунського часу показало, що саме вони розкривають основні закономірності переходу від культур пізньоримського часу до раннього середньовіччя.

На межі Лісу і Лісостепу Південно-Східної Європи пам'ятки V ст. займають значну територію, яка тягнеться від верхів'їв Псла на сході до верхів'їв Дністра й Пруту на південному заході.

За характером матеріалу ці пам'ятки діляться на дві територіальні групи. Перша з них пов'язана з Середнім Подніпров'ям на обох берегах Дніпра і верхів'ями Південного Бугу, друга — із Середнім та Верхнім Подністров'ям і верхів'ями Пруту. Вже на найбільш ранньому етапі ці групи мали свої особливості в домобудівництві і кераміці. Вони пояснюються тим, що дніпровсько-бузька група типологічно пов'язана не лише з черняхівськими пам'ятками типу Хлопкова, але й з київськими старожитностями, а дністровсько-прутська — із слов'янською частиною черняхівської культури (пам'ятки типу Бовшева). В свою чергу, останні сягають своїм походженням пізньозарубинецьких і зубрицьких старожитностей ранньоримського часу.

Шляхом картографування пам'яток римського часу з достатньо вираженими місцевими ознаками, які, починаючи від зарубинецької культури, доходять до раннього середньовіччя, вдалося встановити певну стабільність їх розташування в широкій смузі прикордоння Лісу і Лісостепу, вже у II ст. Оскільки найбільш ранні пам'ятки ранньосередньовічних слов'янських культур, які виникають у V ст., також знаходяться у цій смузі і типологічно з ними пов'язані (однакові типи жител, ліпної кераміки), то можна зробити висновок, що пограниччя Лісу й Лісостепу Південно-Східної Європи було зайняте слов'янами (протослов'янами) принаймні з рубежу н. е., що узгоджується з писемними джерелами I—II ст. та VI ст. н. е.

Усі ці старожитності, незалежно від того, до якої культури вони належали, пов'язуться типологічно і хронологічно із ранньосередньовічними слов'янськими культурами (празькою, пеньків-

---

[50] *Грушевський М.* Зазн. праця.— С. 127.

ською і колочинською), що передбачає їх генетичну спадкоємність і належність їх носіїв до споріднених груп.

В слов'янських ранньосередньовічних старожитностях відбивається інтеграція елементів згаданих культур римського часу, але у кожній із них їх частка різна. Київська культура стала підосновою колочинської та якоюсь мірою пеньківської груп з урахуванням того, що в другій помітний і черняхівський компонент, а в першій — балтський. Черняхівські пам'ятки Верхнього та Середнього Дністра (Черепин, Бовшів, Теремці, Сокіл, Бакота та ін.) лягли в основу празьких старожитностей, у формуванні яких певну, хоч і незначну, роль відіграли елементи київської культури Дніпровського Правобережжя.

Однак не можна не відзначити складності процесів етнокультурного розвитку на рубежі і в першій половині I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. Майже усі культури цього великого регіону, особливо черняхівська, включали в себе, крім слов'янського населення, елементи, які свідчать про присутність тут різних груп германського, балтського, іраномовного, фракійського населення. Лише після відходу під ударами гунів готських племен, а з ними й сарматів-аланів у Подунав'я і далі, на Південний Захід, слов'яни стають основною політичною силою в лісостеповій частині Східної Європи. В цей час, починаючи з V ст. н. е., проявляється повною мірою їх самобутня матеріальна культура.

Що стосується дзєдзіцької групи VI—VII ст., то ми приєднуємося до тих дослідників, які шукають її підоснову в пшеворській культурі. Значна частина археологів, зокрема В. Генсель та І. П. Русанова, бачать в пшеворській культурі, крім кельтських та германських, також слов'янські елементи[51]. Хоч останні, порівняно з двома першими, дуже незначні, а все ж свідчать про наявність у складі пшеворської культури якогось незначного слов'янського компонента.

Порівняльний аналіз пам'яток слов'ян раннього середньовіччя і культур римського часу дає підставу для висновку, що уже в першій половині I тис. н. е. слов'яни не тільки займали регіон Верхнього Подніпров'я (київська культура), але й були одним із складових компонентів черняхівської культури в лісостеповій частині України, а можливо, й пшеворської культури на території Польщі. Інакше не можна пояснити існування в VI ст. чотирьох відмінних слов'янських культур — колочинської, пеньківської, празької і дзєдзіцької. Вони разом ніяк не могли бути продуктом розвитку якоїсь одної — київської (Й. Вернер, К. Годловський) чи пшеворської (І. П. Русанова) культури. Тим більше не вирішує проблеми витоків ранньосередньовічних слов'янських культур концепція «безфібульних», «горщикоподібних» культур. Ні окремо, ні в сукупності такі

[51] *Hensel W.* Op. cit.— S. 181—192; *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры.— С. 195—199.

культури ранньозалізного часу, як юхнівська, штрихованої кераміки, дніпро-двінська чи верхньоокська, не можуть вважатися підосновою празької, пеньківської, а навіть колочинської культур[52]. Остання, будучи слов'янською, лише включає в себе певні балтські елементи.

Таким чином, шляхом ретроспекції встановлюється слов'янська належність великої частини старожитностей на території України, принаймні з рубежу нашої ери. Процеси, які призвели до зміни культур римського часу (на території України київської і черняхівської) на нові ранньосередньовічні культури, завершились вже в середині V ст., в той час як на території Польщі зміна культур пшеворської на дзєдзіцьку спостерігається на початку VI ст. Причому цей процес у межиріччі Вісли й Одри проходив під впливом населення празької культури, яке в цей час, поширюючись зі сходу на захід, з'явилося у південно-східній частині Польщі.

Процеси формування на території України великих слов'янських племінних союзів тепер знаходять підтвердження в усіх трьох видах джерел — писемних, археологічних та лінгвістичних, які взаємно доповнюють одне одного. Можна не сумніватися в тому, що складовим компонентом племінних груп східного слов'янства в V—VII ст. були й предки українського народу.

На основі аналізу писемних джерел видатний український історик М. Грушевський висунув припущення, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів[53]. У світлі сучасних археологічних досліджень його гіпотеза може бути дещо уточнена й розширена.

Як зазначено вище, на території України в V—VII ст. існувало три суміжні групи слов'янських старожитностей: празька культура між Дніпром, Дністром та Верхньою Вислою, де, за писемними даними, у цей час жили склавини, пеньківська культура в Середньому Подніпров'ї, де Йордан розміщує антів, та колочинська культура у лівобережній частині Верхнього Подніпров'я, імені носіїв якої ми не знаємо.

На основі празьких старожитностей виникають пам'ятки типу Луки-Райковецької між Дніпром і Дністром, що датуються VIII—X ст., а пам'ятки пеньківської і колочинської культур є одним із компонентів волинцевської та роменської культур Дніпровського Лівобережжя цього ж часу. Друга складова лівобережних культур VIII—X ст. привнесена нащадками празької культури, які наприкінці VII—VIII ст. не лише зайняли все Правобережжя Дніпра, але й проникли на його лівий берег. Про це свідчить наявність на

---

[52] *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М., 1970.— С. 14; *Шмидт Е. А.* Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства.— М., 1992.— С. 116—143.

[53] *Грушевський М.* Зазн. праця.— С. 156.

поселеннях і городищах роменської культури керамічних форм, які типологічно пов'язуються з посудом празької культури, а також печей, нижня частина яких вирізана в материковому останці, спеціально залишеному в одному з кутів житла. Такі печі в VI—VII ст. відомі лише на поселеннях празької культури на Західному Бузі (Ріпнів I, Ріпнів II, Ріпнів III), на Волині і в Румунії, куди у V—VI ст. переселилась частина склавинів — носіїв празьких старожитностей[54].

Із старожитностями VIII—X ст. хронологічно позв'язується більш пізній список племен, добре відомих за літописом. Це — дуліби-бужани-волиняни (назви одного й того ж племені в хронологічній послідовності), деревляни й хорвати на Волині, у Верхньому Подністров'ї та Прикарпатті, де відкрито численні пам'ятки типу Луки-Райковецької, сіверяни — носії роменської культури на Лівобережжі Дніпра. Крім того, поляни, уличі та тиверці займали регіони, що також у VIII—X ст. характеризуються керамікою типу Луки-Райковецької. В більш ранній період (VI—VII ст.) тут проходила смуга стику пам'яток празької і пеньківської культур.

Цілком можна припустити, що саме ці племена складали частину східнослов'янського населення, яке в подальшому своєму розвитку спричинилося до утворення своєрідної етнокультурної спільноти із своїми мовними особливостями; вона стала ядром України-Русі[55].

Якщо це припущення вірне, то, виходячи з археологічних джерел, ще невідомих у часи М. Грушевського, витоки предків українців слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, залишених антами, але й у празьких — на території Верхнього Подністров'я і Волині, де відкрито численні поселення склавинів. Це тим більш можливо, що вже у VIII—X ст. пам'ятки типу Луки-Райковецької, які з'являються на основі празької культури склавинів, не лише займають все Правобережжя від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат та Буковини, але й стають одним із вагомих компонентів волинцевської і роменської культур Дніпровського Лівобережжя. У другій половині VII ст. і надалі ім'я антів вже не згадується в писемних джерелах. На них поширюється загальне ім'я слов'ян. Це відображено і в матеріальній культурі, пам'ятки якої вказують на проникнення склавинів в райони антського ареалу. Усі літописні племена VIII—X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі культури типу Луки-Райковецької, а лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавино-антській основі.

Все це й визначає місце склавинів у тих історичних процесах,

---

[54] *Баран В. Д.* Ранні слов'яни...— С. 80—94.

[55] *Півторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.— К., 1988.— С. 52—87.

що зумовили зародження етнокультурної спільноти, яка на кінцевому етапі свого розвитку стає ядром українського народу.

Глава 4

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Період V—VII ст. відзначається в історії слов'ян не лише завершенням процесів їх етнічного самоутвердження і створенням крупних слов'янських племінних союзів. У цей час починається велике розселення слов'ян, що на півдні сягнуло глибинних районів Балканського півострова, а на заході — межиріччя Одри та Ельби до Балтійського узбережжя.

В результаті вивчення слов'янських культур раннього середньовіччя на території Східної і Центральної Європи після Другої світової війни і зіставлення здобутої інформації з писемними джерелами значно розширилась джерелознавча база до вивчення цих процесів. Вихідним регіоном, звідки почалися походи слов'янських дружин, які, за висловом Йордана, «тепер» (тобто у VI ст.) «бушують повсюдно», було межиріччя Дніпра й Дністра на стику пам'яток празької і пеньківської культур.

На основі картографування датованих комплексів V ст. встановлено зону формування ранньосередньовічних слов'янських культур на території Європи. Вона простягається від верхів'їв Псла і Середньої Десни до верхів'їв Дністра і Пруту. Шляхом ретроспекції визначена спадкоємність археологічних старожитностей від ранньосередньовічних культур через київську і слов'янську частини черняхівської культури, пізньозарубинецьку і волино-подільську групи пам'яток углиб, до рубежу I тис. н. е. Це й визначає регіон, де проходили історичні процеси, що спричинилися до виникнення крупних слов'янських об'єднань. Звідси й почалося їх велике розселення.

Певні пересування слов'янського населення мали місце й в більш ранній час. Під тиском племен пшеворської і вельбарської культур і, зокрема, гото-гепідів, з північного заходу та зустрічних потоків сарматів з південного сходу вже наприкінці I—II ст. н. е. якась частина носіїв зарубинецької культури пересувається з Волині у Верхнє Подністров'я і з Середнього Дніпра у верхів'я Десни і Сейму. В III ст. н. е. частина верхньодністровського населення відходить на схід, у райони Дніпровського Лівобережжя. Останніми десятиріччями на Сумщині, Полтавщині, Харківщині, Курщині відкрито поселення другої половини III — початку IV ст. н. е. (Боромля II, Букреївка II, Рідний Край III та ін.), які за характером жител, ліпного і гончарного посуду, фібул з високим приймачем (VII група за Альмгреном), грибоподібних прясел, конічних кухлів на кільцевому піддоні та інших елементів матеріальної культури пов'язуються з верхньодністровською групою черняхівських старо-

житностей[56]. На Лівобережжі вони розташовані посмужно з пам'ятками київської культури. Нерідко в їх комплексах трапляються фрагменти київської кераміки. Однак все це не стирає суттєвих відмінностей між ними і київськими поселеннями, позбавленими гончарного посуду і багатьох інших знахідок, характерних для цієї групи пам'яток і черняхівських селищ Верхнього Подністров'я. Відносити пам'ятки типу Боромлі II до київської культури неправомірно. Це пам'ятки етнічно спорідненого населення, але належать вони до різних культурних груп. Разом з тим вони беззаперечно свідчать про наявність у складі носіїв черняхівської культури Лісостепу слов'янського населення.

Ще одна група слов'янських пам'яток III—IV ст. відкрита не так давно в Буджацькому степу на території Молдови. Вони засвідчені в пониззі Дністра, Пруту й Дунаю поселеннями і могильниками типу Етулії[57], про що сказано вище. Ці пам'ятки також близькі до старожитностей Верхнього Подністров'я II—IV ст. н. е. та пізньозарубинецьких пам'яток Верхнього Побужжя. Цікаво, що регіон їх розташування збігається з місцем позначення на Певтінгерових таблицях одної із груп венедів, яким вона належала. Можна припустити, що поява етулійської групи пам'яток у Нижньому Подунав'ї є свідченням тих же процесів, що відбувалися у лівобережній групі типу Боромлі.

Привертають увагу дві групи пам'яток IV—V ст., відкриті на території Словаччини (пряшівський тип) та на Моравії (злехівський тип). За характером ліпного посуду вони вирізняються серед германських старожитностей у цьому регіоні. Я. Тейрал вважає, що появу цих пам'яток можна пояснити привнесенням у германське середовище слов'янської ліпної кераміки тими германськими племенами, які повернулися з регіонів Північного Прикарпаття[58]. Однак не можна виключати того, що разом з германцями в ці регіони переселилася якась група слов'ян. Адже важко припустити, щоб германські переселенці перевозили з собою слов'янський товстостінний ліпний посуд. Більш вірогідним може бути припущення,

---

[56] *Некрасова А. Н.* К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепровском Лесостепном Левобережье // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини.— Полтава, 1990.— С. 150, 151; *Кропоткін А. В., Обломський А. М.* Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III—V ст. н. е. // Археологія.— 1991.— Вип. I.— С. 75—89; *Сымонович Э. А.* Развитие культуры черняховских племен Левобережья Днепра // КСИА АН СССР.— 1984.— № 178.— С. 73—80.

[57] *Щербакова Т. А.* Жилые и хозяйственные сооружения на поселениях позднеримского времени в зоне Буджакской степи // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э.— К., 1987.— С. 42—58; *Гудкова А. В.* Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1987.— С. 8—13.

[58] *Tejral I.* K otarce pozdne rimskych sidist «Zlechovskoho typu // Casopis Moravskeho Muzea.— 1989.— 74.— S. 77—87.

що цей посуд виготовлено на нових місцях самими слов'янськими переселенцями.

Переселенські рухи слов'ян у II—IV ст., про які йшлося вище, були незначними й зумовлювались переважно зовнішніми причинами. Це лише провісник того демографічного вибуху, який у V—VIII ст. викликав глобальні процеси переселення на території Європи, що увійшли в історію під назвою Великого переселення народів. Однією з основних рушійних сил цих процесів були слов'яни. І не вони винні у тому, що їхня діяльність фактично до VI ст. н. е. залишалась малопомітною для римських істориків, які, однак, навіть у коротких згадках, завжди підкреслювали численність слов'ян. Заповнити ці прикрі прогалини покликана археологія. Вона, хоч і з великими труднощами, починає розв'язувати це справді історичне завдання.

Отже, велике розселення слов'ян, що вийшло далеко за межі прабатьківщини, почалося у ранньому середньовіччі. Вже у V ст. н. е. слов'янські поселення з'являються на правому березі Дністра, берегах Пруту й Сирету, у верхів'ях Сейму й Сули.

За даними археологічних джерел, слов'янське населення колочинської культури в VI—VII ст. розселилося на північ та північний схід, поступово займаючи ліві притоки Верхнього Дніпра аж до самого верхів'я. На етапі роменсько-боршевської культури (VIII—X ст.) кордони слов'янських племен Дніпровського Лівобережжя розширюються до басейну Дону. У верхів'ях Південного Бугу та на Середньому Придніпров'ї спостерігається інфільтрація носіїв празької культури.

Хоч процеси розселення слов'ян у північному та північно-східному напрямках у писемних джерелах не висвітлено, їх зафіксувала археологія. Слов'яни, за свідченням останньої, поступово переходили в райони, заселені балтським та угро-фінським населенням, внаслідок чого тут з'являються нові типи пам'яток.

Найбільш інтенсивні потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь, до кордонів Візантійської імперії, шляхом, прокладеним готами. Вважаємо, що воно зумовлювалося тими ж причинами, що виникли з приходом гунів у Північно-Західне Причорномор'я. Гуни, які розбили готів, чинили тиск на всі племена, що входили у готське об'єднання.

Виходячи з характеру археологічного матеріалу на місцях слов'янського переселення, в ньому брало участь населення празької та південно-західної частини пеньківської культур, що займало територію між Дніпром, Дністром та Верхньою Вислою. Археологічні джерела (відсутність датованих слов'янських поселень V ст. на території Південної Польщі між Вислою та Одрою) не дозволяють включати цю територію в регіон, звідки почалися перші переселенські процеси слов'ян на південь та на захід, хоч далі вони охопили й область Повіслення. Лише на території Словаччини та Моравії на деяких поселеннях трапляються окремі напівземлянки з вогнищем,

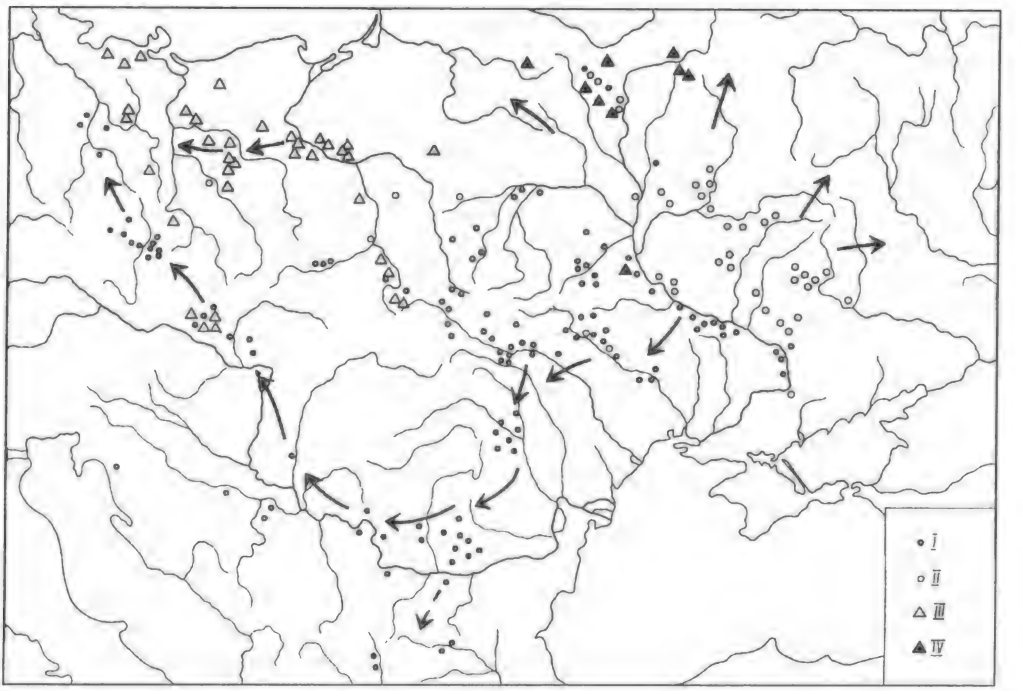

Рис. 6. Поширення слов'янських поселень V—VIII ст. і напрямки розселення слов'ян:

I — напівземлянки з печами, II — напівземлянки з вогнищами, III — «ночвоподібні» житла, IV — наземні житла.

що вказує на можливість переселення у ці райони якихось невеликих груп населення з Повіслення, але не раніше VI ст.

У Подунав'ї та на Балканах розселялися слов'яни з Середнього та Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття (празька культура), а також верхів'їв Південного Бугу та Середнього Дніпра (пеньківська культура). Вони спускалися Прутом, Серетом та притоками Тиси й принесли у Подунав'я празькі й пеньківські типи кераміки і характерні квадратні житла. Але пеньківська кераміка відома лише у Нижньому Подунав'ї та на Балканах. Потоки слов'ян, що спрямували свій рух уверх по Дунаю, принесли з собою кераміку празького типу.

Питання про час заселення слов'янами Дністро-Дунайського межиріччя, особливо його нижньої частини, ще чекає на своє вирішення. Як сказано вище, до найбільш ранніх писемних джерел, що містять відомості про слов'ян-венедів у Нижньому Подунав'ї, належать Певтінгерові таблиці — дорожня карта, що датується не пізніше IV ст. н. е., а найбільш ймовірно, кінцем III ст.[59]. На карті вене-

[59] *Нидерле Л.* Славянские древности.— М., 1956.— С. 36—42.

ди розміщені між Нижнім Дністром та Дунаєм поряд з сарматами, гепідами, даками, гетами та іншими етнічними угрупованнями. Більш пізні джерела, що згадують слов'ян-склавинів (празька культура) та антів (пеньківська культура) у Північному Подунав'ї, відносяться до першої половини VI ст.[60].

Зокрема, на північному березі Дунаю відзначає слов'ян Прокопій. Він, на відміну від Йордана, у Подунав'ї знає не лише склавинів, але й антів, вважаючи їх одним народом[61]. За часи правління Юстина (518—527) та Юстиніана (527—565) склавини й анти вже вторгалися на територію Візантійської імперії, переходячи Дунай[62].

Археологічними матеріалами слов'яни на південь від Дністра представлені на деяких поселеннях III—IV ст. культури карпатських курганів (Кодин II, Гореча, Рогізна під Чернівцями на Верхньому Пруті), де відкрито поодинокі підквадратні напівземлянки з піччю-кам'янкою поряд з іншими, неслов'янськими типами жител, у тому числі й наземними[63].

Цілком визначені слов'янські поселення, добре датовані фібулами, з'являються у Попрутті в V ст. н. е. (Кодин I). До пам'яток цього ж часу належить також поселення Ботошани I за 70—80 км нижче Кодина на території Румунії[64].

Д. Теодор вирізняє на Пруті та Сереті досить велику групу пам'яток V—VI ст., які відносить до типу Костіша-Ботошани[65]. Вони Прутом та Серетом спускаються до Дунаю, причому охоплюють не лише Молдову, але й інші регіони вздовж східної дуги Карпат.

Дослідження таких поселень, як Ботошани, Костіш, Додешти та ін., виявили, що для них характерні напівземлянкові підквадратні житла з піччю-кам'янкою в одному з кутів, іноді з вогнищем. Керамічні комплекси напівземлянок складаються з ліпної (горщики, сковорідки), гончарної сіроглиняної кераміки (горщики, миски), аналогічної посуду з Теремців, Сокола та інших слов'янських поселень Придністров'я гунського часу. На поселенні у Ботошанах знайдено фібулу, що датується післячерняхівським часом не пізніше V ст. н. е. Датування цих поселень V—VI ст. підтверджується й присутністю густорифлених червоноглиняних амфор, знайдених на

---

[60] *Иордан.* О происхождении...— С. 72.

[61] *Прокопий из Кессарии.* Война с готами.— М., 1950.— С. 297, 298.

[62] *Lowmiański H.* Początki Polski.— Warszawa, 1964.— T. 2.— S. 262, 263.

[63] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 31—36.

[64] *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Указ. соч.— С 40—45; *Teodor D.-G.* Teritoriul est Carpatic in veacurile V—XI c. n.— Jasi, 1978.— S. 11—74.

[65] *Teodor D.-G.* Civilizatia romanica est de Karpati in secolele V—VII e. n. Asezarcade la Botosana-Suceava.— Bucuresti, 1984.— S. 31, 32.

поселеннях у Ботошанах та Додештах[66]. Ліпна кераміка типологічно добре пов'язується з посудом більш пізніх слов'янських поселень як на території Північного Подунав'я, так і Придністров'я. Гончарна подібна до посуду римського часу на тій же території. Однак треба відзначити, що, на відміну від Придністров'я, де гончарна сироглиняна кераміка в V—VI ст. цілком виходить із ужитку, в Подунав'ї вона існує і в більш пізні часи (VI—VII ст.) на пам'ятках типу Іпотешти-Кіндешти-Чурел, а також трапляється, але в значно меншій кількості, на поселеннях типу Сучава-Шипот.

З. Курнатовська, яка спеціально займалася вивченням слов'янських пам'яток Подунав'я та Балканського півострова, цілком справедливо вважає, що домінуючим компонентом у цих культурах були слов'яни[67]. Із слов'янами вона пов'язує чотирикутні напівземлянкові житла з піччю-кам'янкою, празькі та пеньківські типи ліпних горщиків, сковорідки, трупоспалення, відомі з великого могильника Серата-Монтеору. До дакійських та дако-романських елементів вона відносить поодинокі напівземлянкові житла з вогнищем, окремі форми ліпного посуду та гончарну кераміку, що сягають провінційно-римських традицій. З. Курнатовська вирізняє також візантійські елементи як у кераміці, так і у виробах із металу.

Таким чином, нові археологічні матеріали не тільки підтверджують, але й уточнюють дані писемних джерел, що стосуються слов'ян Північного Подунав'я. Вони дозволяють віднести початок заселення слов'янами цього регіону до гунських часів, не виключаючи можливості їх інфільтрації на ці землі і в першій половині I тис. н. е. (пам'ятки типу Етулії).

Останнім часом деякими румунськими археологами здійснені спроби інтерпретувати пам'ятки типу Костиша-Ботошани та Іпотешти-Кіндешти-Чурел як поселення лише місцевого дако-романського населення. Хибність цієї інтерпретації очевидна. У Дністро-Дунайському регіоні матеріальна культура слов'ян зберігає ті ж самі риси, що й у більш північних регіонах між Дніпром та Дністром. Ні напівземлянкові житла з характерною лише для слов'ян піччю-кам'янкою, ні провідні форми кераміки (горщики празького та пеньківського типів, сковорідки) не були відомі в Північному Подунав'ї до приходу сюди слов'ян. Розселення слов'ян у Подунав'ї було тривалим процесом. Це сприяло розвитку близьких контактів із залишками місцевого дако-романського населення, що знайшло своє відображення у матеріальній культурі, яка поєднує на ряді поселень як слов'янські, так і субстратні елементи.

Протягом VI ст. н. е. слов'яни не лише заселяють дунайське Лівобережжя. Їх окремі групи поселяються на його правому березі,

---

[66] *Teodor D.-G.* Teritoriul est Carpatio... Fig. 62, 1, 5, 7.

[67] *Kurnatowska Z.* Slowianszczyzna Poludniowa.— Wroclaw; Warszawa, 1977.— S. 25—31.

про що свідчить поселення празької культури біля с. Нова Черна в Болгарії.

У Подунав'ї слов'яни поділяються на дві групи, й подальше їх розселення йде двома потоками. Один потік слов'янського населення, для якого характерна кераміка пеньківського типу, просувається в глиб Балканського півострова, а другий, для якого характерний посуд празького типу, рухається вверх по Дунаю. Вже у VI ст. слов'янські поселення празької культури з'являються на території Моравії та Словаччини[68]. Освоївши верхів'я Дунаю, можливо, під тиском аварів, слов'янські угруповання просуваються далі на захід і сягають верхів'їв Ельби. Досить швидко вони заселяють межиріччя Ельби та Заале, де наприкінці VI — на початку VII ст. з'являються поселення типу Дессау-Мозігкау[69]. Характер жител (квадратні напівземлянки з піччю-кам'янкою) не залишають сумніву в тому, що цей регіон було заселено тим же слов'янським населенням, що й Моравію та Словаччину[70]. Поки що важко сказати, як далеко на північний захід просунулися ці угруповання. Присутність у VIII—IX ст. у Шлезвіг-Гольштинії слов'янських поселень з аналогічними житлами (Козель, Шуба та ін.) свідчить про інфільтрацію сюди невеликих груп слов'ян — вихідців із Дністро-Дунайського межиріччя.

Однак у північних районах Німеччини вони зустріли інше слов'янське населення, представлене городищами та поселеннями з керамікою типу Суків-Фельдберг. Ми вважаємо, що суківська кераміка пов'язана своїм походженням з пам'ятками типу Дзєдзіце на території Середньої та Північної Польщі. Просування на захід дзєдзіцької групи було більш масовим та інтенсивним. Нашарування з суківсько-фельдбергською керамікою передують більш пізнім горизонтам майже на всіх городищах Мекленбурзької групи й землі Шлезвіг-Гольштейн, у тому числі й Старигарді-Ольденбурзі, дослідження якого проводилось спільною німецько-українською експедицією[71].

Таким чином, на Ельбі зустрілися й схрестилися два переселенські потоки слов'ян, що рухалися з півдня, з території Моравії, на північ, та з північного сходу, з території Польщі, на захід. Як видно, ця обставина, а також вплив субстратного германського населення й більш західних германських сусідів створюють умови для

---

[68] *Zeman I.* Op. cit.— S. 113—130; *Bialekova M.* Zur datierung der oberen Grenze des Prager Typus inder Sudwestslowakei // AR.— 20.— 5.— S. 619—635.

[69] *Brachman H.* Slawische Stamme an Elbe und Saale.— Berlin, 1983.— S. 7—20; *Kruger B.* Dessau-Mosigkau.— Berlin, 1967.

[70] *Herrmann G.* Germanen und Slawen in Mitteleuropa.— Berlin, 1984.— S. 3—10.

[71] *Kempke T.* Die Keramik des 8—12 Jahrhunderts. Starigard/Oldenburg — hautburg der Slawen in Wagrien // Offa-Bucher 53.— Neumunster, 1984; Starigard/Oldenburg — ein slawischer Hevrschevsitz des fruhen Mittelaltevs in Ostholstein.— Neumunster, 1991.— S. 11—26; 53—72; 123—147.

виникнення багатьох нових слов'янських угруповань, кожне з яких характеризується своїми типами кераміки. Одним із них є племінне об'єднання вагрів з головним містом Старігард-Ольденбург, в основі якого лежать шари з суківсько-фельдбергським посудом. Слід відзначити, що серед ліпних керамічних форм є й деякі близькі до празького посуду, а окремі найбільш ранні житла в Ольденбурзі являють собою зрубні будівлі з глиняною піччю в одному з кутів, що, можливо, вказує на збереження якихось традицій домобудівництва Південно-Східної Європи. Таким чином, велике розселення слов'ян у ранньому середньовіччі, спрямоване на Балкани і на захід, почалось з території України, де й проходили основні процеси слов'янської консолідації й формування слов'янських племінних союзів.

Історичне значення великого переселення народів, що охопило і слов'янський світ, полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які залежно від історичних обставин заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів. Виходячи з археологічних джерел, склавини, представлені празько-корчацькою культурою, стали не тільки предками українського народу, а й склали основний компонент предків словаків, моравів, чехів та українсько-польського населення у Верхньому Повісленні. Поляки середньої та північної частини сучасної Польщі мають окремі історичні витоки, що сягають дзєдзіцької культури. Пеньківські старожитності антів на території України були поглинуті празько-корчацькою культурою. Це змішане антсько-склавинське населення дало сіверян — предків лівобережних українців. Та частина антів, що принесла з собою пеньківську культуру на Балкани, стала основою болгарської, сербської, хорватської та інших етнічних груп південних слов'ян. Предками білорусів та росіян було населення Верхнього Подніпров'я, представлене у III—IV ст. київською, а у V—VII ст. колочинською культурою, яке поступово займало області із балтським та угро-фінським субстратами. Ці висновки знаходять підтвердження в культурах VIII—X ст., що відображають стан суспільного розвитку в Східній Європі напередодні утворення Київської держави.

Глава 5

СЛОВ'ЯНИ У VIII—IX ст.

Процес великого розселення слов'ян, який почався в V ст., не охопив всього східнослов'янського населення. Більша його частина залишилась на старих місцях. У своєму розвитку воно створило нові культурні утворення, що датуються VIII—X ст.

На основі празьких старожитностей виникають пам'ятки типу Луки-Райковецької між Дніпром, Дністром і Верхньою Віслою, а пам'ятки пеньківської культури входять одним із компонентів у во-

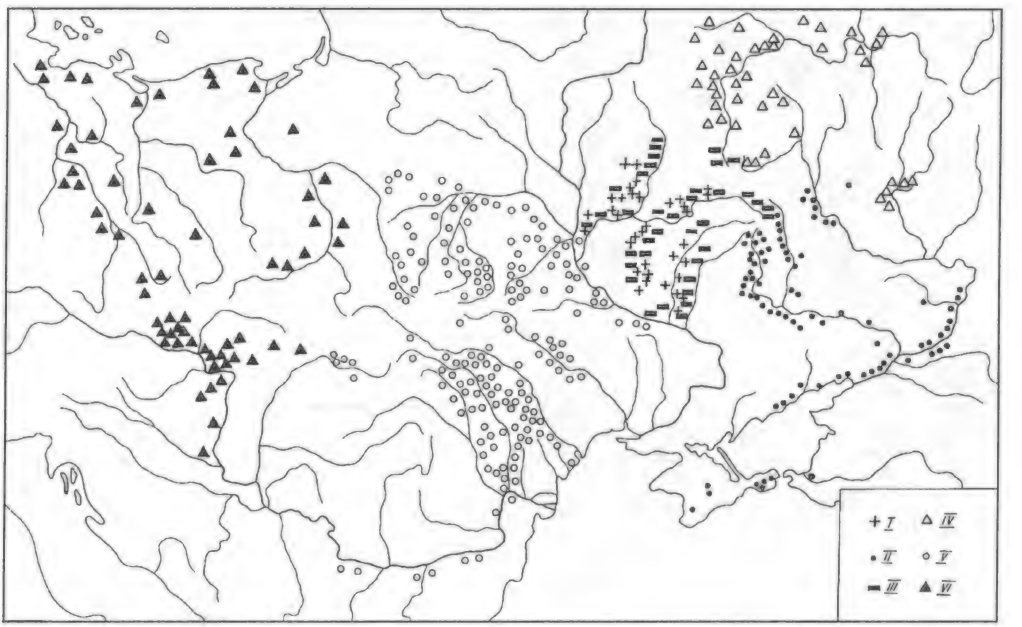

Рис. 7. Поширення археологічних культур останньої чверті I тис. н. е.:

I — пам'ятки волинцевської, II — салтівської, III — роменської, IV — боршевської культур, V — культури Луки-Райковецької, VI — слов'янські пам'ятки IX—X ст. у Центральній Європі.

линцевську та роменську культури Дніпровського Лівобережжя, де не менш відчутні й елементи празької культури, нащадки носіїв якої наприкінці VII—VIII ст. досить інтенсивно переселялися на лівий берег Дніпра, про що йшлося вище.

Пам'ятки типу Луки-Райковецької, волинцевської та роменської культур займають величезну територію від Вісли на заході до Дону на сході. Вони уже виразно відрізняються від культур західних і південних слов'ян, зокрема у регіонах, віддалених на сотні кілометрів від вихідної території. Представлені поселеннями, городищами, безкурганними та курганними похованнями.

Їх вивчення почалося наприкінці XIX — на початку XX ст. Воно пов'язане з такими вченими-археологами, як М. Ю. Макаренко, Ф. М. Мовчанівський, О. А. Спіцин, І. І. Ляпушкін, П. М. Третьяков, Б. О. Рибаков, І. П. Русанова, А. Т. Сміленко, О. В. Сухобоков, С. П. Юренко та ін.[72]. В житловому будівництві цих культур продовжуються традиції попереднього періоду, воно представлене квадратними напівземлянками зрубної або стовпової конструкції. В одному з кутів житла, переважно в північній частині, стояла пічкам'янка або піч, споруджена з глини, основа якої найчастіше ви-

[72] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1991.— С. 266—307.

Рис. 8. Ліпний горщик VII—VIII ст. з поселення Рашків I.

Рис. 9. Ранньогончарний горщик VIII—IX ст. з поселення Рашків I.

різана в материковому останці.

Незважаючи на те що процес розселення слов'ян ще триває, збільшується число поселень, з'являється значна кількість городищ, укріплених земляними валами та ровами, заповненими водою (Лука-Райковецька, Буківна, Стільсько, Новотроїцьке, Монастирьок та ін.). За своїм соціальним призначенням деякі з них виконували функцію городищ-сховищ, інші були заселені постійно. Помітно зростає матеріальна культура, поліпшується оснащення землеробства, розширюється ремісниче діяльність.

Городища стають крупними ремісничими центрами й осередками торгівлі, виконують функції оборонних, політичних та адміністративних центрів, на їх території нерідко розміщуються резиденції племінної знаті.

Поховальні пам'ятки VIII—X ст. досліджені значно краще, ніж поховання V—VII ст., але меншою мірою, ніж синхронні їм поселення і городища. Як і в попередніх слов'янських культурах, небіжчиків ховали за обрядом трупоспалення в урні або ямці. Але в цей час, крім плоских могил, значно більше з'являється могил-курганів. Поховальний обряд цього часу значною мірою відповідає опису давньоруського літописця: «Мертвеца сжигаху и посемь собравше кости вложаху в судину малу и поставяху на столпе (тобто у курганному насипі.— *В. Б.*) на путѣх»[73]. Починаючи з X ст. поступово трупоспалення замінюється трупопокладеннями.

[73] *Літопис* Руський.— К., 1989.— С. 9.

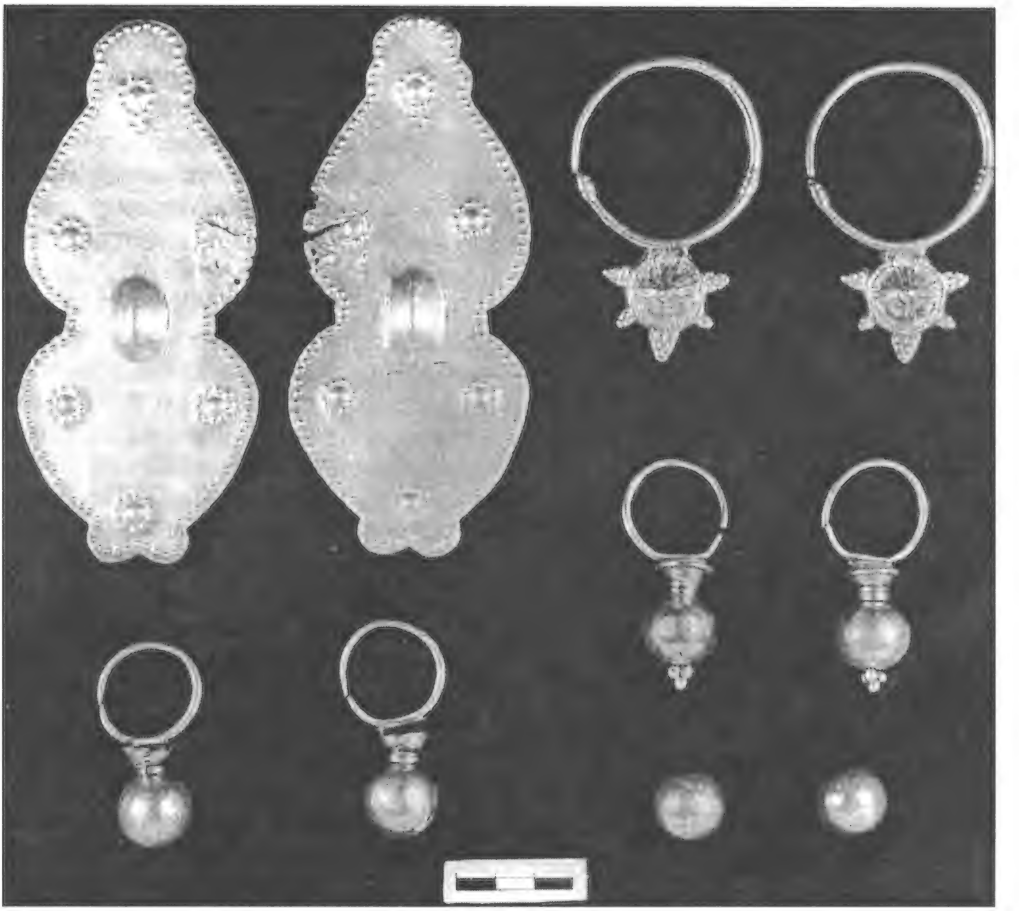

Рис. 10. Скарб срібних прикрас, знайдений на Пастирському городищі у 1992 р.

На Волині і Прикарпатті відомі й культові пам'ятки — святилища, в центрі яких, на площі, нерідко трапляються залишки жертовних вогнищ, а інколи кам'яні фігури поганських богів.

Змінюється керамічний комплекс. Поряд з ліпним посудом, який кількісно переважає, з'являються посудини, виготовлені на примітивному гончарному колі. Вони багато орнаментовані врізними лініями. Особливо практикується орнамент у вигляді хвилястих смуг. Інколи орнаментом вкрита вся поверхня посудини. Крім посуду на пам'ятках VIII—IX ст. знайдено велику кількість знарядь праці, пов'язаних із землеробством і ремеслами. Це наральники, мотики, серпи, коси-горбуші, жорна, розтиральники, сокири, тесла, долота, різці для токарного станка, відливні форми, пряслиця тощо. З предметів озброєння виявлено наконечники списів, дротиків, стріл. Прикрасами служили скроневі кільця (бронзові та срібні), сережки-лунниці, підвіски, браслети, каблучки.

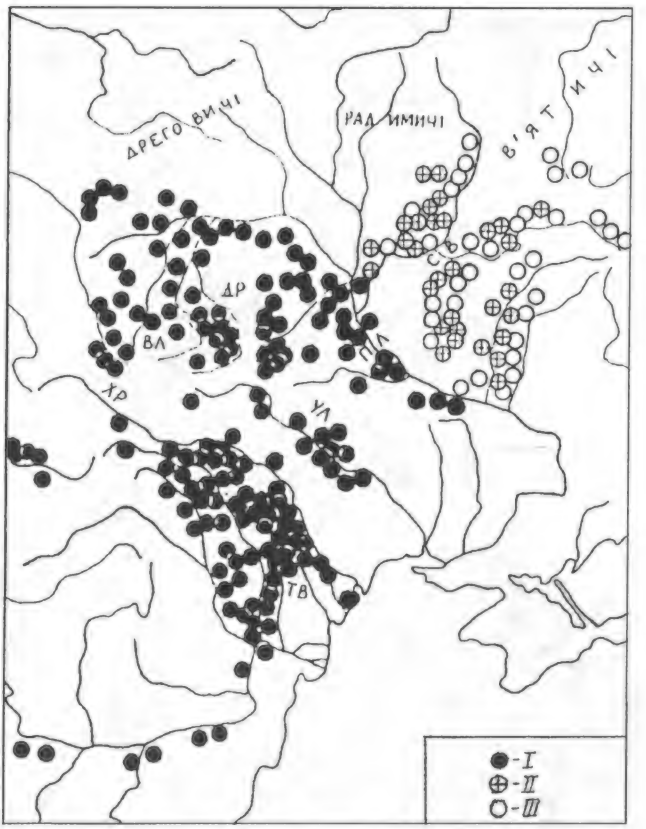

Рис. 11. Поширення пам'яток VIII—X ст. і літописних слов'янських племен:

I — пам'ятки райковецької, *II* — волинцевської, *III* — роменської культур.

Основним питанням етнокультурної карти Східної Європи останньої чверті I тис. н. е. є визначення культурних ознак племінних союзів та племен, згаданих літописом. Їх вважали територіальними об'єднаннями (С. М. Середонін, В. Й. Ключевський), окремими етнографічними або етнічними групами (М. С. Грушевський, О. О. Шахматов, О. А. Спіцин), політично-географічними утвореннями (М. П. Барсов та інші). В. В. Сєдов, А. Т. Сміленко за Б. О. Рибаковим вважають, що літописні племена слід розглядати як політично-племінні об'єднання[74]. Це підтверджують й археологічні джерела, які фіксують на території України та суміжних областей Білорусі та Росії крупні культурні ареали, що характеризуються спільними етнографічними ознаками й свідчать про крупні племінні союзи. Такі археологічні культури V—VII ст., як празька та пеньківська, а в VIII—X ст. райковецька, не могли належати лише окремим поодиноким племенам. Разом з тим при поглибленому вивченні в їхніх межах виокремлюються групи пам'яток із специфічними, властивими лише для них рисами, які територіально збігаються з визначеними літописом племенами, що входили в більш широкі племінні об'єднання.

Одним із найраніших східнослов'янських племен, яке виокремилося вже в VII ст., є дуліби. Літописець згадує їх у зв'язку з на-

[74] *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XII ст.).— К., 1975.— 209 с.; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—VIII вв.— М., 1982.— С. 269—273.

падом на них аварів за часів імператора Іраклія (610—641): «... си же обри воеваху на словенах и примучиша дулеби, сущая словени и насилье творяху женам дулебским»[75]. Дуліби, а за ними й бужани, волиняни займали територію західної Волині та Верхнього Подністров'я. На це вказують і топоніми, похідні від назви дуліби. З ними пов'язуються пам'ятки празької культури та Луки-Райковецької, розташовані в цих областях. З цього випливає, що дуліби у VI—VII ст. становили частину, а власне, серцевину склавинської спільноти, а не антської, як це вважалося раніше.

Л. Нідерле та інші історики вважають, що назви бужан, волинян утворилися пізніше, ніж назва дуліби, і означають одне й те саме плем'я[76]. На відміну від назви дуліби, яку Б. Д. Греков вважав етнічним іменем, вони виникли як територіальні найменування, що походять від назв рік і таких міст, як Волинь та Буськ, які були свого часу значними економічними й політичними центрами. Коли саме змінилася назва, сказати важко. В усякому разі раніше IX ст., оскільки історичні джерела (Географ Баварський, Масуді, Константин Багрянородний) в цей час на згаданій території вже знають бужан і волинян[77]. Спираючись на відомості київського літописця про боротьбу слов'ян з аварами, які вже в середині VI ст. утворили в Паннонії свій каганат і «воєваша на царя Ираклия»[78], можна з упевненістю сказати, що назва дулібів у цей час існувала. Про боротьбу дулібів з аварами згадують також інші історичні джерела[79], приблизно сучасні цим подіям, а деякі дослідники, зокрема Б. Застерова, вважають, що вже в 562—566 рр. авари, виступаючи проти франків, пройшли далеко на захід по території дулібів, північніше Карпат[80]. Про їхні стосунки з населенням Волині свідчать знахідки на слов'янських поселеннях з цієї території аварських трилопатевих стріл та інших предметів аварського типу[81].

Багато спеціальних досліджень, як історичних, так і лінгвістичних, присвячено питанню визначення території, яку займало плем'я дулібів. Ми не будемо зупинятися на історії цих досліджень, скажемо лише, що більшість провідних дослідників-славістів (О. О. Шахматов, Л. Нідерле, В. Й. Ключевський, М. С. Грушевський, Б. О. Рибаков, Г. Ловмянський, Б. Д. Греков, Е. Шімек,

---

[75] *Ипатьевская* летопись.— М., 1962.— С. 10.

[76] *Нидерле Л.* Славянские древности.— С. 156; *Греков Б. Д.* Борьба Руси за создание своего государства.— М., 1945.— С. 26.

[77] *Нидерле Л.* Славянские древности.— С. 156.

[78] *Ипатьевская* летопись.— С. 10.

[79] *Fredegarius.* Chronicorum.— С. 48.

[80] *Zasterova B.* Avari a slovane // Vznik a počatky slovanu.— Praha, 1958.— T. 2.— S. 38—39.

[81] *Баран В. Д.* Раннеславянские памятники на Западном Буге...— С. 362—363.

Г. Лябуда, В. В. Мавродін та ін.) за літописом пов'язують племена дулібів у першу чергу з територією Волині[82].

Визначити обсяг території, яку займали дуліби, важко. Проте зараз історичні відомості та дані топоніміки[83], що стосуються цього питання, доповнюються новими археологічними джерелами, що збільшує можливості досліджень. Зіставлення усіх цих даних і, зокрема, врахування досліджень археологічних пам'яток VI—VII ст. дає підстави говорити про єдність матеріальної культури населення, яке жило в межах території, що на півночі сягає Прип'яті, на заході займає басейн Західного Бугу і Сяну, на сході сягає Дніпра, на півдні заходить у басейн Верхнього Дністра. Це, зокрема, випливає із зіставлення карти топонімів, похідних від назв «дуліби», і карти археологічних пам'яток VI—VII ст. Щоправда, тут не можна не враховувати того, що топонімічні назви «дуліби» дещо виходять за межі дулібської території[84].

За М. П. Барсовим, який спирався на топонімічні дані, «дуліби займали верхні течії Південного і Західного Бугу, доходячи на північному сході до Прип'яті, де знаходяться село Дулбунів, на південь від Ровно, с. Дуліби — на південний схід від м. Острога, між Ганнополем і Гущею, та с. Дуліби — на р. Турії, поблизу Турійська в Ковельському повіті. Їх західні і південно-західні поселення могли заходити на територію між Вислою і Дністром. Ми бачимо там Дуліби на південний схід від Львова, між річками Зуброю і Липою, Дуліби — недалеко від р. Стрипи, на північ від Чорткова, Дупліски (Дубліски) — на південь від цього ж міста, Дуліби — на р. Стрий, трохи вище м. Стрия, та село Дулонбен (Дулубен) — на Віслоці Вислянському, на південний захід від м. Ясла»[85]. Останню назву Г. Ловмянський подає як село Дулабка[86]. У Г. Ловмянського не викликає сумніву дулібська генеза назви острова Дуліби, що знаходився на правому березі Прип'яті, на південь від Пінська. Він згаданий у документах Зігмунда I в 1523—1524 рр.[87]. Разом з тим зазна-

---

[82] *Шахматов А. А.* Древнейшие судьбы русского племени.— Пг., 1919.— С. 25—27; *Niederle L.* Slovanske Starozytnosti.— Puvod a pocatky slovanu vychodnich.— Praha, 1924.— S. 172—177; *Ключевский В. О.* Курс русской истории.— М., 1987.— Т. I.— С. 103—104; *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Львів, 1904.— Т. 1.— С. 180—183; *Łowmiański H.* Poczatki Polski.— Warszawa, 1964.— Т. 2.— S. 106—111; *Греков Б. Д.* Борьба Руси за создание своего государства.— С. 25—29; *Simek E.* Dudlebi volynane, česti chorvate a čechove // Slavia antiqua.— Poznań, 1948.— Т. 1.— S. 349—365; *Labuda G.* Dulebowie // Slownik starożytności slowiańskich.— Wrocław; Warszawa; Kraków.— Т. 1, 2, «d».— S. 400; *Мавродин В. В.* Древняя Русь.— М., 1946.— С. 61—63.

[83] *Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии: География начальной (Нестеровской) летописи.— Варшава, 1885.— С. 102.

[84] *Łowmiański H.* Op. cit.— Т. 2.— S. 107, 108.

[85] *Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии...— С. 102.

[86] *Łowmiański H.* Op. cit.— S. 109.

[87] *Ibid.*

чений автор вважає, що топонімічні назви «дуліби» могли виходити за межі дулібської території. Тому такі топоніми, як с. Дуліби на р. Дулібі, притоці Березени, Долобське озеро поблизу Києва, яке в літопису назване Дулібським[88], а також інші похідні назви від Дулібів, розташованих у північно-східній частині Київської Русі, далеко від основної дулібської території, він вважає утвореннями, які виникли у зв'язку з тим, що тут жили свого часу полонені дуліби. Можна погодитися, що згадані топоніми виникли в результаті переселення в північно-східну частину Русі якоїсь частини населення із Західної Волині, хоч це необов'язково були полонені.

Археологічні матеріали не дають підстав щось певне сказати про проникнення дулібів у глибинні райони Північно-Східної Русі. Зате вони мають ряд даних про інфільтрацію певних груп населення з Волині на лівий берег Дніпра.

Звертає на себе увагу близькість пам'яток VI—VII ст. Західної Волині та Верхнього Подністров'я до виявлених у Закарпатті та певних груп ранньосередньовічних пам'яток південно-східних районів Польщі[89].

Як відомо, інфільтрація населення, яке жило в межиріччі Верхнього Дністра і Західного Бугу, на захід почалася вже в другій чверті I тис. В цей період у верхів'ях Вісли з'являються пам'ятки черняхівського типу, відомі з багатьох пунктів[90]. Разом з гончарною керамікою, характерною для широкої території, на поселеннях у Злотій Сандомирського повіту, Іголом'ї Мехівського повіту виступає ліпна кераміка[91], яка не відрізняється від ліпного посуду з поселення Ріпнів II, Черепина та інших пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я. У Злотій і Могилі під Краковом виявлено заглиблені житла і господарські ями, які мають аналогії на поселеннях VI—VII ст. у Верхньому Подністров'ї. В третій чверті I тис. цей процес проходив активніше й охопив дальші райони Центральної і Південної Європи, про що свідчать історичні й археологічні джерела.

Наявність у VI—VII ст. на території Словаччини пам'яток, які за характером жител, поховального ритуалу, кераміки та інших виробів не відрізняються від синхронних пам'яток Верхнього Дністра і Волині, пов'язана з переселенням на згадану територію частини слов'янських племен, що жили перед тим північніше Карпат, про

---

[88] *Ibid.*— S. 110.

[89] *Budinski-Krička V.* Slovenske osidlenie na Severo-vychodnom Slovensku // SA.— IX.— 1—2.— 1961.— S. 366, 367; *Bialekowa D.* Nove včasnoslovenske nálezy...— S. 97—145; *Borkovsky I.* Staroslovanska keramika...— S. 1 і далі; *Marciniak J.* Przyczynki do zagadnienia...— 24.— 1—6.

[90] *Reyman T.* Problem ceramiki...— S. 147—173.

[91] *Marciniak J.* Przyczynki do zagadnienia...— S. 234—255, 35, *4*; 17, *1*, *2*; *Kostrzewski J., Chmielewski K.* Pradzieje Polski.— S. 288.

що йшлося вище. Такого висновку на основі аналізу історичних джерел, проведеного незалежно від археологічних досліджень, дійшов ряд істориків, зокрема Е. Шімек, Г. Ловмянський, Г. Лябуда, які пов'язують появу племені дулібів на території Чехії з переселенням у ці райони частини східнослов'янського племені[92] цього ж імені, що розділилося на окремі частини і ввійшло до складу як східних, так і західних слов'ян.

В. Й. Ключевський, Б. Д. Греков, Л. Нідерле, М. С. Державін та інші[93] дослідники слов'янських старожитностей, спираючись на писемні відомості арабських авторів, зокрема Масуді, про плем'я валіняна, яке мало свого князя і якому віддавна підкорялися інші слов'янські племена, дійшли висновку про існування з VI ст. на території Волині і Прикарпаття племінного союзу східнослов'янських племен, що об'єдналися навколо племені дулібів[94].

В. В. Сєдов вважає, що в племінне об'єднання дулібів у третій чверті I тис. входили племена деревлян, волинян, полян, навіть південна частина дреговичів[95].

В. Й. Ключевський пише, що в Прикарпатті «в IV ст. існує великий воєнний союз під керівництвом князя дулібів... Цей воєнний союз і є факт, який можна поставити при початку нашої історії. Вона почалася в VI ст., на самому краю, в південно-західному кутку нашої рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат»[96]. Початковим етапом державності східних слов'ян вважають це об'єднання Б. Д. Греков і В. В. Мавродін[97].

Археологічні дослідження на Волині й у Верхньому Подністров'ї ряду слов'янських поселень середини I тис., зокрема, укріпленого городища VI—VII ст. в с. Зимне, недалеко від Володимира-Волинського, що було значним виробничим центром, доповнюють висновки істориків, оскільки дають матеріали, які свідчать, що на цій території вже тоді існували такі соціально-економічні передумови, за яких виникнення племінних об'єднань було неможливе. Проте археологічні матеріали не дають ніяких даних щодо можливості ототожнення дулібів та антів, представлених пеньківською культу-

---

[92] *Šimek E.* Dudlebi...— S. 355, 356; *Łowmiański H.* Opt. cit.— T. 2.— S. 111, 112; *Labuda G.* Słownik starożytnosci słowiańskich.— I.— S. 400.

[93] *Ключевский В. О.* Указ. соч.— С. 442, 443; *Греков Б. Д.* Киевская Русь.— М., 1953.— С. 442, 443; *Niederle L.* Slovanske Starozitnosti...— S. 173—177; *Державин Н. С.* Славяне в древности.— М., 1946.— С. 14, 15.

[94] *Ключевский В. О.* Указ. соч.— С. 103, 104; *Греков Б. Д.* Киевская Русь.— С. 442, 443; *Niederle L.* Slovanske Starozitnosti...— S. 173—177; *Державин Н. С.* Славяне в древности.— С. 14, 15.

[95] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— С. 93.

[96] *Ключевский В. О.* Указ. соч.— С. 103, 104.

[97] *Греков Б. Д.* Борьба Руси за создание своего государства.— С. 29; *Мавродин В. В.* Древняя Русь.— С. 62.

рою. Дуліби в VII ст.— це частина склавинів — носіїв празької культури. В цей союз племен на якомусь етапі могло входити населення Східної Волині, представлене пам'ятками типу Корчака[98]. Археологічні матеріали дають підстави включати сюди племена, які жили на Нижньому Дністрі і Південному Бузі. Л. Нідерле і М. П. Барсов Південне Побужжя також відносять до території дулібів[99].

Окремі польські дослідники заперечують існування на території Західного Побужжя дулібського союзу східнослов'янських племен[100]. Так, Р. Якимович пише, що плем'я дулібів потрібно викреслити з історії Волині, а можливо, і взагалі з історії східних слов'ян[101]. Його підтримали С. Кучинський, Й. Скжипек та Ф. Персовський, які намагаються заперечити історичні джерела, що стосуються племені дулібів і його пізніших назв — бужан, волинян і лучан, вважаючи, що жодного союзу східних слов'ян під керівництвом дулібів над Західним Бугом не було[102]. Оцінюючи згадану концепцію, не можна не відзначити її тенденційності, яка проявляється в підході авторів до оцінки тих історичних джерел, що стосуються східнослов'янських племен, зокрема їх південно-західної групи — дулібів-бужан-волинян, і некритичній інтерпретації відомостей про плем'я лендзян[103]. С. Кучинський висунув ряд припущень, далеких від наявних історичних фактів, згідно з якими слов'янські племена, що жили над Західним Бугом і які він називає надуманим терміном бужанські, до X ст. входили до «спільноти» лендзянських племен. Ця «спільнота» включає в себе, на його думку, і «племена, що жили над Верхньою і Середньою Віслою», та інші, і становить східну частину пізнішої держави П'ястів[104]. Таким чином, С. Кучинський намагається підмінити дулібський союз племен спільнотою лендзян.

Плем'я лендзян уперше згадується лише в IX ст. Географом Ба-

---

[98] *Петров В. П.* Памятники корчакского типа.— С. 16—38; *Русанова И. П.* Поселение у с. Корчак на р. Тетерев...— С. 39—50; *Русанова И. П.* Керамика раннеславянских поселений Житомирщины...— С. 576—582.

[99] *Нидерле Л.* Славянские древности.— С. 155, 156; *Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии.— С. 102.

[100] *Jakimowicz R.* Szlak wyprawy kijowskiej Boleslawa Chrobrego w swietle archeologji.— Rowne, 1933; *Kuczyński S.* Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980); *Persowski F.* Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962; *Skrzypek I.* Studia nad pierwotnym pograniczen polsko-ruskim w rejoňe Wolynia i grodow czerwieńskich.— Warszawa, 1962.

[101] *Jakimowicz R.* Op. cit.— С. 15.

[102] *Kuczyński S.* Op. cit.— С. 238—240; *Skrzypek I.* Op. cit.— С. 126, 127; *Persowski F.* Op. cit.— С. 31.

[103] *Kuczyński S.* Op. cit.— С. 239, 240.

[104] *Там же.*

варським під назвою Lendizi[105], а в X ст. Константин Багрянородний згадує плем'я Lenzanenoi[106]. Фрагментарність цих повідомлень та їх віддаленість значним проміжком часу не дають змоги встановити, чи йдеться про одне й те саме плем'я, чи про різні. В більш ранніх джерелах це плем'я не згадується, отже відсутні будь-які дані, які б пов'язували його з подіями, що відбулися раніше, ніж IX—X ст. Немає виразних даних про те, на якій території це плем'я жило і до яких груп слов'ян, західних чи східних, воно належало. Брак писемних відомостей щодо цього племені спричинився до багатьох гіпотез, часто суперечливих. Навіть польські вчені висунули чимало протилежних думок про територію цього племені і його місце серед інших слов'янських племен.

Так, К. Тименецький включає лендзян до племені полян, що жило на території Великопольщі, і вважає їх одним із творців племінної держави над Вартою[107]. Г. Ловмянський дотримується думки, що лендзяни жили на Сандомирській землі і платили данину Київській державі[108], а Й. Відаєвич вважає, що це одне з руських племен[109]. Чеський славіст Л. Нідерле ототожнює плем'я Lenzanenoi Константина Багрянородного з лучанами[110]. На користь західної належності лендзян вказує ототожнення цієї назви з ляхами наприкінці X—XI ст.[111].

Таким чином, питання, хто такі були Lendizi Географа Баварського і Lenzanenoi Константина Багрянородного і яку займали територію, не з'ясоване. Ці джерела занадто фрагментарні, щоб на їх основі можна було висунути якусь більш-менш ймовірну гіпотезу, і вже ні в якому разі не суперечать прямим відомостям літопису про дулібів — попередників бужан і волинян, які жили на Західному Бузі, що підтверджується й рядом інших історичних джерел та лінгвістичними даними. Тепер межі дулібської території уточнюють археологічні пам'ятки VI—VII ст. М. Парчевський, аналізуючи пам'ятки празької культури Південно-Східної Польщі, виокремлює декілька скупчень, одне з яких — ясельсько-сяноцьке, на його думку, ближче до східних, ніж до західних груп пам'яток[112].

---

[105] *Persowski F.* Op. cit.— C. 87.

[106] *Constantine Porphyrogenetus.* De administrendo imperio.— Budapest, 1949.— S. 56, 68.

[107] *Tymieniecki K.* Początki państwa Polan.— Przegląd historyczny.— 1959.— T. 50; *Tymieniecki K.* Ledzicze (Lechici) czyli Wielkopolska w wieku IX.— Przegl. Wielkopolski.— Poznań, 1946.— T. 2.

[108] *Łowmiański H.* Op. cit.— T. 2.— S. 66, 106.

[109] *Widajewicz J.* Pierwotna nazwa polaków.— Pamietnik słowiański.— 1952.— S. 43—48.

[110] *Нидерле Л.* Славянские древности.— С. 156.

[111] *Parczewski M.* Początki ksztaltowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach.— Kraków, 1991.— S. 38.

[112] *Ibid.*— S. 36.

Відкриття на Верхньому Дністрі празьких поселень V ст., а в Південно-Східному регіоні Польщі не раніше VI—VII ст.— беззаперечно свідчать про напрямки розселення склавинів-дулібів на захід, а не в протилежний бік. Крім того, в останні десятиліття на території Середньої і Північної Польщі відкрито численні поселення своєрідної дзєдзіцької групи VI—VII ст., яка доходить до Середньої Вісли і представляє племена західної частини слов'ян-венедів. На нашу думку, більш перспективно шукати предків лендзян і вислян у цьому культурному ареалі, ніж у середовищі склавинів-дулібів або хорватів. Дулібське племінне об'єднання не було довготривалим. Воно розпалося на окремі племена, так і не досягнувши своєї державної завершеності.

На схід від дулібів-волинян, на території Східної Волині мешкало плем'я древлян. Літопис засвідчує: «Зане седоша в лесех». У 945 р. вони вбили київського князя Ігоря, який прибув з невеликою дружиною збирати данину. Княгиня Ольга — дружина Ігоря — жорстоко помстилась за чоловіка, спаливши головне місто древлян — Іскоростень, вбивши майже всіх його мешканців. Древляни представлені курганними похованнями з трупоспаленнями, а з X ст. трупопокладеннями і поселеннями типу Луки-Райковецької. Це городище знаходилось саме на землі древлян.

На південний схід від древлян розміщувались землі полян. Літописець пише, що поляни «мужи мудри и смислені». Центр знаходився в Києві, який пізніше став столицею всієї Давньоруської держави — Київської Русі. Назву «поляни» літописець виводить від слова поле — «в поле седяху». Існує думка, що полянами були перші відомі за літописом київські князі — Кий, Щек і Хорив. На полянській землі — Київщині — у VI—VII ст. сходилися кордони трьох культурних груп пам'яток — празької, пеньківської та колочинської, а у VIII—X ст.— Луки-Райковецької та волинцевської. Звідси випливає, що Київ з самого початку виникнення був центром не одного, а кількох племінних угруповань східних слов'ян.

Південну околицю східнослов'янських земель займали племена уличів і тиверців, що жили по Дністру і «приседаху к Дунаеви». Перед переселенням уличів на Дністер вони мешкали на Дніпрі. З тиверцями археологи пов'язують пам'ятки типу Луки-Райковецької на правому березі Середнього Дністра та межиріччя Дністра і Пруту. В цьому регіоні досліджено велику кількість поселень і округлих городищ, характерних для землі тиверців.

Великий племінний союз становили хорвати, які проживали у Прикарпатті. Навіть найменування їх деякі дослідники пов'язують з Карпатами. У Північному Прикарпатті поселення хорватів займали Посяння і регіон Червенських градів. Можна припустити, що північна частина предків хорватів у VII ст. входила в дулібський союз племен, який, як це сказано вище, поширювався на згадані області. Це підтверджується археологічними матеріалами, які беззаперечно свідчать, що поселення і городища хорватів у VIII—X ст.

характеризуються керамікою типу Луки-Райковецької. Крім того, розміщення топонімів, утворених від етноніма хорвати, на думку В. В. Сєдова, також вказує, що вони були сусідами дулібів. Незрозуміло лише, чому В. В. Сєдов пов'язує походження хорватів з носіями пеньківської культури — антами, якщо пам'ятки останньої не відомі ні у Верхньому Подністров'ї, ні в Закарпатській області, ні в Посянні[113]. В цих областях, як і на Волині, виявлені пам'ятки празької культури, які наприкінці VII—VIII ст. переростають у культуру Луки-Райковецької. Хронологія цих пам'яток показала, що вони поширюються зі сходу на захід. Це спостерігають і польські археологи[114]. Разом з тим у польській літературі переважає тенденція до виділення ранньосередньовічних пам'яток Верхнього Повісля в окрему групу, яку нерідко пов'язують із західнослов'янським племенем лендзян, що згадується в писемних джерелах не раніше IX ст. Про це йшлося вище.

На нашу думку, в Посянні, починаючи з VI ст. н. е., археологічні пам'ятки відображають культуру східнослов'янських племінних об'єднань.

Крім східнослов'янських хорватів, літопис називає разом з сербами і хорутанами їх південне відгалуження — білих хорватів, які переселилися на Балканський півострів. Відомі також чеські хорвати. Л. Нідерле і В. В. Сєдов пов'язують це переселення з нападом на них аварів у 560 р.[115]. В останні роки І. Корчинським досліджується велике, обнесене могутніми валами городище Стільсько на Львівщині, яке могло бути центром східних хорватів. Очевидно, і в Крилосі над р. Луквою існувало хорватське городище, на місці якого був заснований Княжий Галич. Поряд з Галичем над Дністром Б. П. Томенчук розкопав городище Буківну.

Серед хорватських поховань, крім грунтових і курганних могильників, відомі й могильники з підплитовими похованнями, які найбільш густо розміщені на хорватсько-тиверському прикордонні.

Географія хорватських городищ та могильників значною мірою збігається з тим регіоном Прикарпаття і Подністров'я, який пізніше іменується Галицькою землею.

Значну частину Лівобережжя Дніпра займали сіверяни, представлені пам'ятками волинцевської і роменської культур VII—X ст. Літопис поміщає сіверян по лівих притоках Дніпра: «... а другие седоша по Десне и по Семи, по Суле и нарекошася север»[116].

У складі волинцевської культури археологи вирізняють салтівські елементи, які вказують на присутність тут якоїсь частини іраномовного населення. Останні трапляються і на пам'ятках ромен-

---

[113] *Седов В. В.* Восточные славяне...— С. 123—129.

[114] *Parczewski M.* Op. cit.— S. 30—43.

[115] *Седов В. В.* Восточные славяне...— С. 125.

[116] *Літопис* Руський.— С. 3.

ської культури, наприклад на городищі Новотроїцькому, але в меншій кількості. Археологи, зокрема Б. О. Рибаков і В. В. Сєдов, визначають межі сіверянських пам'яток по середній течії Десни, Сейму і верхній течії Сули, що збігається з літописними даними. Основні міста сіверян це — Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ та ін.[117]. Досить грунтовно вивчені їх городища Битиця та Новотроїцьке[118]. І. І. Ляпушкін звернув увагу на типологічну близькість матеріалів роменської культури і пам'яток типу Луки-Райковецької.

У світлі нових археологічних досліджень не можна погодитися з думкою про те, що перші слов'яни з'явилися на Лівобережжі лише в середині I тис. н. е. разом з поселеннями пеньківської культури антів[119]. На Лівобережжі Дніпра, як і на його правому березі, при ретроспективному вивченні пам'яток другої і першої половини I тис. простежується лінія етнокультурного розвитку слов'ян, принаймні з пізньозарубинецької культури II ст. н. е.

Слід вважати, що саме це місцеве слов'янське населення склало ту основу, на якій виникають ранньосередньовічні слов'янські культури в цьому регіоні[120]. Хоч, без сумніву, другим важливим їх компонентом були елементи, привнесені слов'янським населенням Правобережжя, окремі групи якого переселяються на лівий берег Дніпра.

Якщо поселення і городища сіверян та виявлені на них житла мало відрізняються від аналогічних пам'яток їх правобережних сусідів, то керамічний матеріал, а також прикраси мають здебільшого свою специфіку. Зокрема, для сіверянського ареалу характерні скроневі спіральні кільця, які вирізняють його серед інших синхронних культурних груп.

Окремі слов'янські курганні поховання відомі вже з VI—VII ст., але цей обряд стає масовим лише в IX ст. У них виявлено трупоспалення, які були поховані переважно у верхній частині курганного насипу. Кургани з трупопокладенням датуються здебільшого XI ст. Тобто зміни в поховальному ритуалі тут спостерігаються з певним запізненням, порівнюючи з Правобережжям, де ця зміна відбулася в X ст.

У цілому матеріальна культура сіверян близька до старожитностей полян та інших правобережних племен і до культури північно-західних та східних сусідів.

---

[117] *Седов В. В.* Восточные славяне...— С. 133.

[118] *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое.— МИА.— 1958.— № 74.; *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.— К., 1992.— С. 125—134.

[119] *Седов В. В.* Восточные славяне...— С. 133.

[120] *Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V ст. н. э.— Москва—Сумы, 1991.— С. 135—147; *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры.— К., 1992.— С. 90—97.

На північ від древлян, між Прип'яттю і Двіною, мешкали дреговичі. Їх назва походить від слова «дрегва» — болото. Племінним центром дреговичів був Турів. На території розселення дреговичів відоме широко розкопане городище Хотомель. Найхарактернішою ознакою дреговицьких курганних поховань є знахідки великих металевих намистин, прикрашених зерню.

У басейні Дніпра і Сожа, за літописом, розміщувалися радимичі: «бяста бо два брата в Лясех — Радимь, а другий Вятко,— и пришедши седоста Радим на Сожью и прозвашася Радимичи». Матеріальна культура радимичів представлена переважно курганними похованнями IX—X ст. Характерними для радимичів були семипроменеві скроневі кільця. За літописом, другий брат «... Вятко седесь родом своим по Оце, от него же прозвашася вятичи...». З цими племенами археологи пов'язують групу городищ, поселень і курганних могильників на верхній Оці.

Верхів'я Дніпра, Західної Двіни та Волги займали племена кривичів: «кривичи, иже седят на верхь Волги, и на верхь Двины и на верхь Днепра». Кривичі представлені характерними довгими курганами VI—VIII ст. Фахівці на основі вивчення даних археології та лінгвістики вважають, що кривичі переселилися з Вісло-Одерського межиріччя. У IX—X ст. довгі кургани змінюються круглими. Для кривичів у X—XII ст. характерні браслетоподібні зав'язані скроневі кільця.

Найпівнічнішою групою східнослов'янських племен були ільменські словени, що жили над озером Ільмень. На думку деяких дослідників, вони прийшли сюди з півдня, на думку інших — із заходу, з Польського Помор'я. Найширше дослідженим городищем на території ільменських словен є Стара Ладога.

Перелічені племена в другій половині IX ст. були об'єднані (часто силою зброї) династією Рюриковичів у державу Київська Русь. Незважаючи на об'єднуючу силу державних інститутів, основні етнографічні риси матеріальної культури слов'янських племен другої половини I тис. н. е. зберігаються, відбиваючи історичну послідовність племінного розвитку східного слов'янства. Спостерігаються й певні відмінності різних культурних груп, основи яких закладено ще в першій половині I тис. н. е. (черняхівська та київська культури) і ранньому середньовіччі. Однак найвиразніше в матеріальній культурі спостерігається племінний поділ слов'ян, зафіксований літописом. Дослідники вважають, що навіть у XII ст. у період роздроблення Київської держави на окремі князівства останні значною мірою відповідають ареалам літописних племен[121]. Очевидно, все це й створило передумови поділу східного слов'янства на три окремі слов'янські народи.

---

[121] *Седов В. В.* Славянские племена...— С. 270.

Розділ III

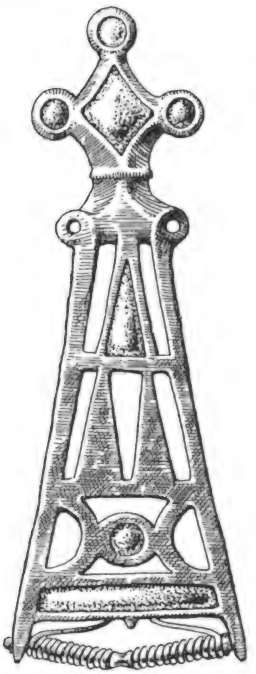

Економічний розвиток слов'янського суспільства у I тис. н. е.

Глава 1

ЗЕМЛЕРОБСТВО ТА СКОТАРСТВО

Слов'янські племена населяли територію, де здавна розвивалося землеробство та скотарство. Вони значною мірою були нащадками попереднього населення й користувалися його здобутками в різних галузях господарства. Разом з тим економіка слов'ян мала свої особливості, зумовлені характером життя на цій території, етнічною специфікою.

Територія давньої України в цілому мала досить сприятливі умови для життя людини. На більшій її частині протягом I тис. клімат був помірний, переважно континентальний, хоча зафіксовані й деякі його коливання, наприклад, похолодання на рубежі н. е., на що вказує значне потовщення льодовиків; близько 400 року — посилення вологості та зниження середньорічної температури, а, починаючи приблизно з VIII ст., у Європі всюди встановлюється так званий малий кліматичний оптимум — клімат теплішає[1]. Всі ці коливання, безумовно, позначались на господарчій діяльності населення. Велике значення для економіки мала добра забезпеченість водою. В більшості районів було достатньо і навіть багато атмосферних опадів. Річкова мережа добре розвинута. Грунти здебільшого придатні для землероб-

[1] *Борисенков Е. П., Пасецкий В. М.* Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы.— М., 1988.— С. 55, 60; *Берг Л. С.* Климат и жизнь.— М., 1950.— С. 57—84.

ства (різні види чорноземів, а також заплавні та торфяні, підзоли, сірі лісові тощо), розмаїтий рослинний та тваринний світ. Територія України багата корисними копалинами, насамперед покладами залізної руди, особливо болотної, різними мінералами. Це успішно використовувало населення.

Стародавні автори, починаючи з середини I тис., донесли до наших днів деякі свідчення про господарську діяльність слов'ян. Так, Маврикій сповіщає, що у слов'ян велика кількість різної худоби і плодів, які лежать просто неба у великих купах, особливо багато проса й пшениці. Пізніші автори також підтверджують це. Арабський автор X ст. Ібн-Руста писав, що слов'яни розводять багато свиней. Про землеробсько-тваринницький характер господарської діяльності слов'янського населення з часу формування його як окремого етносу свідчать також історико-лінгвістичні дослідження[2].

Господарство кожного стародавнього колективу — це певна збалансована система, в якій окремі галузі мали гармонійно поєднуватись або ж компенсувати своїм розвитком нерозвинутість інших. І хоч не всі прояви життя давніх суспільств відбиті в матеріальних залишках однаковою мірою, все ж у загальних рисах можна окреслити основу господарства населення I тис., головним чином, завдяки комплексному використанню археологічних джерел та даних природничих наук.

Східнослов'янські племена, як і населення Лісостепу та Полісся, що їм передувало, вели осілий спосіб життя, про що свідчить тривалість поселень. Основу господарчої діяльності складали рільництво і тваринництво, з тенденцією перетворення рільництва на провідну галузь виробництва. Розкрити суттєві ознаки рільництва допомагають палеоботанічні дослідження, що провадилися в останні десятиріччя[3]. У рослинних домішках до кераміки різних археологічних культур I тис., у глиняній обмазці стін, господарських ям тощо, внаслідок промивки заповнень житлових і господарчих споруд вдалося отримати достовірну інформацію про видовий і популяційний асортимент культурних рослин, які вирощувались у той час.

Основу рільництва у населення лісостепової і південної частини лісової смуг складали зернові, насамперед просо, ячмінь плівчастий, пшениця-двозернянка (полба). Крім них, культивувалися також овес, рідко спельта (м'яка і голозерна та карликова), пшениця та жито і бобові (горох, сочевиця). З технічних культур відомі льон, конопля. Набули поширення, і, можливо, значного, городні культури: коренеплоди (ріпа, редька), а також цибуля, часник.

---

[2] *Трубачев О.* Этногенез и культура древнейших славян.— М., 1991.— С. 211—255.

[3] *Янушевич З. В.* Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям.— Кишинев, 1976.— 214 с.; *Пашкевич Г. А.* Палеоботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э.— II тыс. н. э. Каталог I.— К., 1991.— 47 с.; Каталог II.— К., 1991.— 48 с.

Кількісний склад окремих культур протягом I тис., за даними Г. Пашкевич, не залишався незмінним, що є свідченням еволюційних процесів у розвитку землеробства у східнослов'янських племен. З часом збільшується питома вага голозерних пшениць. Вони йшли практично лише на виготовлення борошна, тоді як плівчасті — тільки на виготовлення круп. Якщо на рубежі н. е. у племен зарубинецької культури голозерні пшениці становили 1,65% усіх сільськогосподарських культур, то у слов'янського населення VIII—X ст.— вже 5,3%. А серед знахідок обвугленого зерна на слов'янському поселенні VIII—X ст. біля с. Стадники (Рівненська обл.) голозерні пшениці (карликова і м'яка) становили 78%. Виходячи з цього, реальна вага голозерних пшениць у господарстві слов'ян могла бути значно більшою. Це саме стосується жита. Якщо на рубежі н. е. його можна вважати ще бур'яном пшениць, оскільки відбитки зернівок жита становлять лише 3,3% загальної кількості досліджених відбитків, то наприкінці I тис. жито вже є однією з головних зернових культур, що вирощувалась слов'янським населенням (11,2% усіх відбитків).

Зернові культури сусідніх з слов'янами етнічних масивів подекуди суттєво відрізнялися не тільки питомою вагою кожної конкретної рослини в загальному обсязі посівів, а й асортиментом рослин в цілому. Наприклад, склад культурних рослин у черняхівських племен, що були об'єднанням провінційно-римського типу, відрізнявся значною різноманітністю та мав регіональні особливості. Якщо в землеробстві Лісостепу, де переважало, мабуть, слов'янське населення, широко розповсюджені були, як свідчать матеріали поселень Хлопків, Теремці, Сокіл та ін., просо звичайне, ячмінь плівчастий, пшениця-двозернянка і якоюсь мірою жито, горох, льон, тобто той самий набір, що й у сусідніх племен київської культури, то в Прутсько-Дністровському межиріччі черняхівські племена не вирощували жита, гороху і льону, а в Причорноморському степовому регіоні віддавали перевагу голозерним пшеницям (м'якій та карликовій), різноманітним бобовим — гороху, віці-ервілії, чині, сочевиці та особливо плівчастому ячменю.

У фракійського населення Українського Прикарпаття у першій половині I тис. (племена липицької культури та культури карпатських курганів) набуває значного поширення овес та чумиза (італійське просо)[4]. Однак ще на рубежі н. е. у носіїв поєнешті-лукашівської культури Пруто-Дністровського регіону, за матеріалами поселення Круглик (Чернівецька обл.), склад землеробських рослин був близьким до зарубинецької культури Середнього Подніпров'я. Взагалі видовий склад рослин, що культивувались на території сучасної України протягом I тис., був досить специфічним. Тут велику питому вагу мало просо. У I тис. відбувається кількісне і якіс-

[4] *Вакуленко Л. В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н. е.— К., 1977.— С. 52, 53.

не районування сільськогосподарських рослин, що зумовлювалося як фізико-географічними та кліматичними умовами проживання населення, так і їхньою етнічною специфікою. У цей час помітні прогресивні зрушення в землеробстві, насамперед у розвитку системи землекористування, в удосконаленні знарядь праці, що мало своїм наслідком значне підвищення врожайності і водночас створювало необхідну базу для соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства. На жаль, поки що немає даних про місцезнаходження давніх ланів, які добре зафіксовані для доби раннього залізного віку в Північній і Середній Європі[5]. Щоправда, в одному випадку можна припустити приналежність підсічного лану в уроч. Прірва біля м. Трубчевськ слов'янському поселенню середини I тис.[6]. В усіх інших випадках ландшафт ланів слов'янського населення можна умовно реконструювати за топографією поселень, виходячи з якості розташованих поблизу грунтів. За етнографічними даними, оптимальне місцезнаходження ланів від поселень могло бути в радіусі 1—5 км від житла[7]. На рубежі н. е. поселення відзначались тривалою осілістю і тому, мабуть, населення використовувало під лани різні земельні ділянки — зволожені розчленовані пагорби, пагорби в заплавах річок, краї першої надзаплавної тераси. З I—II ст. використовуються здебільшого ландшафти надзаплавного та заплавного типу. Поселення стають менш тривалими, тому значно зростає ареал пам'яток цього часу, але щільність їх зменшується. В цей час дещо змінюється клімат у Східній Європі — середньорічні температури підвищуються, а вологість повітря зменшується[8]. Це, мабуть, якоюсь мірою пояснює зміни в господарчому укладі населення, що знайшло свій вияв в освоєнні нових територій, посиленні внутрішньої і зовнішньої міграції. Процес інтенсивного використання заплавних земель став характерною рисою населення лісостепової і поліської смуг майже до кінця I тис. Це може свідчити про те, що східнослов'янські племена орієнтувалися не на найродючіші і важкі для обробки чорноземні плато, а на легші для обробки грунти перших надзаплавних терас[9]. Можливо, що під городину використовували також болотяні сухі торф'яники і чорноземи у заплаві.

---

[5] *История* крестьянства в Европе.— М., 1985.— С. 102—105.

[6] *Горюнов Е. А.* К истории Днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тыс. н. э. // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1977.— С. 9, 10.

[7] *Проблемы* изучения древних поселений в археологии (социологический аспект).— ИА АН СССР.— М., 1990.— С. 8.

[8] *Шнитников А. В.* Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария // Записки Географического общества СССР.— Л., 1957.— Вып. 17.— С. 58—115; *Раунер Ю. Л.* Динамика экстремумов увлажнения за исторический период // Известия АН СССР.— Серия географ.— М., 1981.— № 6.— С. 5—22.

[9] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины.— К., 1990.— С. 5—12.

Отже, слов'яни протягом I тис. використовували для землеробства різні ландшафтно-екологічні ніші з грунтами неоднакової родючості (від деградованих чорноземів до піщаних ділянок). Ця варіантність в освоєнні земельних угідь сприяла подоланню залежності слов'янських племен від екологічних криз. Підтвердженням цьому може бути порівняння землекористування у населення другої чверті I тис. на прикладі пам'яток київської та черняхівської культур Середнього Подніпров'я. Якщо київським пам'яткам притаманна різноманітність природно-екологічних умов з тенденцією найбільшого тяжіння до надзаплавних терас з різними за складом грунтами, то для населення черняхівської культури характерна певна екологічна ніша, пов'язана здебільшого з наявністю рівнинних чорноземів[10]. Обробка ж чорноземів на мисових плато стала посильною головній масі східних слов'ян лише в переддержавний період — у VIII—X ст.[11]. Використання різноманітних грунтів зумовило появу різних систем обробки ланів і підготовку їх до посіву. Безперечно, на той час землеробство було орним. Але характер землекористування був екстенсивним. Ділянки використовувалися до повного виснаження[12], а потім їх залишали (короткочасний або тривалий переліг). Це підтверджують відбитки зернівок специфічних бур'янів на кераміці, зокрема волошки лучної, з часів зарубинецької культури (поселення Лютіж, Пирогівське городище тощо). Значного поширення набула підсіка як засіб розчищення земель під посіви і як окрема система землеробства. На це вказує питома вага ячменю в посівах протягом I тис., який потребує добрих, незасмічених грунтів і дає найбільші врожаї на згарищах[13]. Практика використання сільськогосподарських угідь до повного їх виснаження призводила до необхідності періодично змінювати населенню постійні місця проживання і таким чином поступово освоювати нові території (так звана землеробська колонізація). Екстенсивне землекористування за наявності великої кількості вільних земель було досить продуктивним і давало змогу з мінімальною витратою сил отримувати відносно великі врожаї[14].

---

[10] *Шишкин Р. Г.* Некоторые вопросы методики физико-географического описания археологических памятников (по материалам Киевского Поднепровья 2-ой четверти I тыс. н. э.) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов.— К., 1987.— С. 177, 178.

[11] *Довженок В. Й.* Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С. 102—104.

[12] *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— С. 11—15; *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 40—45.

[13] *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского народа северо-западного края.— СПб., 1902.— Т. 2.— С. 12, 13.

[14] *Беранова М.* Сельское хозяйство в I тыс. и в первой половине II тыс. н. э. // Материалы III Международного конгр. слав. археол.— Братислава, 1980.— С. 43—49.

На рубежі н. е. і в перші століття І тис. основні сільськогосподарські культури були яровими (пшениця-двозернянка, плівчастий ячмінь, просо), що також підтверджується складом бур'янів. Переважають супутники саме ярових посівів (спориш, гірчак в'юнковий, лобода біла, кукіль, осот). Але у другій чверті І тис. населення Лісостепу, можливо, вже використовувало системи землеробства з чергуванням ярових і озимих культур. На це вказують зернівки супутників озимих у матеріалах черняхівської культури (в'юнок польовий, волошка синя, стоколос житній та польовий у сполученні з голозерними пшеницями і житом, посіви яких набувають у цей час подальшого поширення у черняхівських племен). Мабуть, у посівах озиме жито чергувалося з яровою пшеницею, просом чи ячменем. І все ж протягом майже всього І тис. головною системою землеробства залишалися перелогова (коротко- чи довготривала) у Лісостепу і підсічна у Поліссі. Лише наприкінці VIII ст. стають помітними якісні зміни у землеробстві — перехід до інтенсивного землекористування, який спричинився поліпшенням кліматичних умов у Європі та збільшенням народонаселення. Це, у свою чергу, призвело до нестачі сільськогосподарських угідь і було поштовхом до пошуків досконалих агротехнічних прийомів. Протягом VIII—X ст. частіше використовуються родючі важкі чорноземи на плато. Термін перебування ділянок під перелогом зменшується. Зрештою, слов'янські племена починають застосовувати двопільну систему рільництва. Це підтверджує використання голозерної пшениці та жита у пам'ятках роменської, боршевської та Луки-Райковецької культур, а також знахідки своєрідних бур'янів озимих культур. Але, незважаючи на наявність більш інтенсивних систем землеробства наприкінці І тис., переліг і підсіка не зникають остаточно.

Протягом І тис. відбулися значні зрушення в удосконаленні землеробських знарядь праці. На рубежі н. е. орними знаряддями, мабуть, були дерев'яні рала схожі на знайдені у торфовищах поблизу с. Токарі Сумської області та с. Жабичи (Полісся) Чернігівської області. Орні знаряддя цього типу відповідали знаряддям збирання врожаю, останні представлені залізними слабковигнутими асиметричними серпами латенського типу, довжина леза яких — від 10 до 24 см. Більше 30 таких серпів знайдено на пам'ятках зарубинецької культури. Такими серпами користувались і племена, що займали у перші століття н. е. Волинь і Середнє Подністров'я. Доповненням до них у Поліссі були серпоподібні ножі, довжина леза яких не перевищувала 12—16 см, відомі й залізні коси.

Для подрібнення зерна на рубежі і в перші століття н. е. застосовувались одноручні сферичні й дворучні плоскі кам'яні зернотерки і кам'яні ступи. Ротаційні жорна лише починають з'являтися у I—II ст. на Середньому Дніпрі (поселення Бабина Гора), на Середньому Дністрі (Пасіки Зубрецькі). У племен, що жили ближче до кельтів, сильніше помітні впливи латенської культури на землеробських знаряддях. Так, серед пам'яток перших століть у Закарпатті

знайдено скарби й окремі знаряддя праці кельтського типу: наральники, серпи, коси, зернотерки, жорна. Такі ж знахідки зафіксовано на території поєнешті-лукашівської культури в Пруто-Дністровському межиріччі (біля Круглика, Лукашівки, Лозни, Негри, Оничени).

Деякі зрушення в агротехніці по всій слов'янській ойкумені спостерігаються у другій чверті I тис. Найпомітніші вони у племенносіїв черняхівської культури. Ці племена користувалися досягненнями провінційно-римської культури більшою мірою, ніж поліські слов'янські племена. Тому серед їхніх пам'яток дещо ширший набір сільськогосподарських знарядь праці — залізні наральники й подекуди чересла, мотики, серпи, оковки лопат, коси. Для переробки зерна застосовувались ручні млини з ротаційними жорнами та ножні ступи. Показовою є знахідка у могильнику Чернелів-Руський — 9 серпів і 4 коси. Великий центр виробництва жорен з вулканічного туфу зафіксовано в Південному Побужжі. Племена черняхівської культури користувались плужним ралом із залізною кінцівкою. Рівень розвитку, близький до черняхівської культури, мали ті етнічні утворення з території сучасної України, які також були під впливом римських провінцій. Це стосується населення Прикарпаття, де серед пам'яток культури карпатських курганів знайдено залізний наральник, мотики, серпи, жорна з пісковику і кварциту. Агрокультура античних міст Північного Причорномор'я помітно впливала на рівень сільськогосподарських знарядь пізньоскіфського населення Нижнього Подніпров'я, де вже з IV—III ст. до н. е. з'являються чотирикутні жорна елліністичного, а з рубежу н. е.— круглі жорна римського типу.

Слов'янські племена другої чверті I тис., відомі нам за пам'ятками київської культури, використовували місцеві традиційні знаряддя, але також перейняли деякі провінційно-римські досягнення. Так, у Роїщі знайдено залізний серп, на деяких пам'ятках Подесення — кам'яні жорна черняхівського походження. Залізні знаряддя праці в цей час стають досконалішими. Серпи, наприклад, більші за розмірами і сильніше загнуті, ніж зарубинецькі. Зернотерки повністю замінені ручними млинами, що підвищило продуктивність праці в декілька разів.

Ранньосередньовічні слов'яни дещо вдосконалили землеробські знаряддя праці, пристосувавши їх до потреб місцевого землеробства. Так, голозерні пшениці та жито вимагали глибшої оранки, ніж просо чи полба. Тому в ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках все частіше трапляються знахідки залізних наральників з плічками (поселення Селище, Бакота, Городок та ін.), а також серпи з відігнутим держаком, хоча в ужитку використовувалися й слабозігнуті серпи, коси-горбуші (Зимне, Городок, Устя). У VI—VII ст. існувало два типи рал: з полозом і без нього. Ралом без полоза, як і сохою, можна було розпушувати грунт на 5—7 см, без особливих зусиль орача працювати на кам'янистому чи засміченому корінням рослин грунті. Ралом з полозом і залізним наральником обробляли

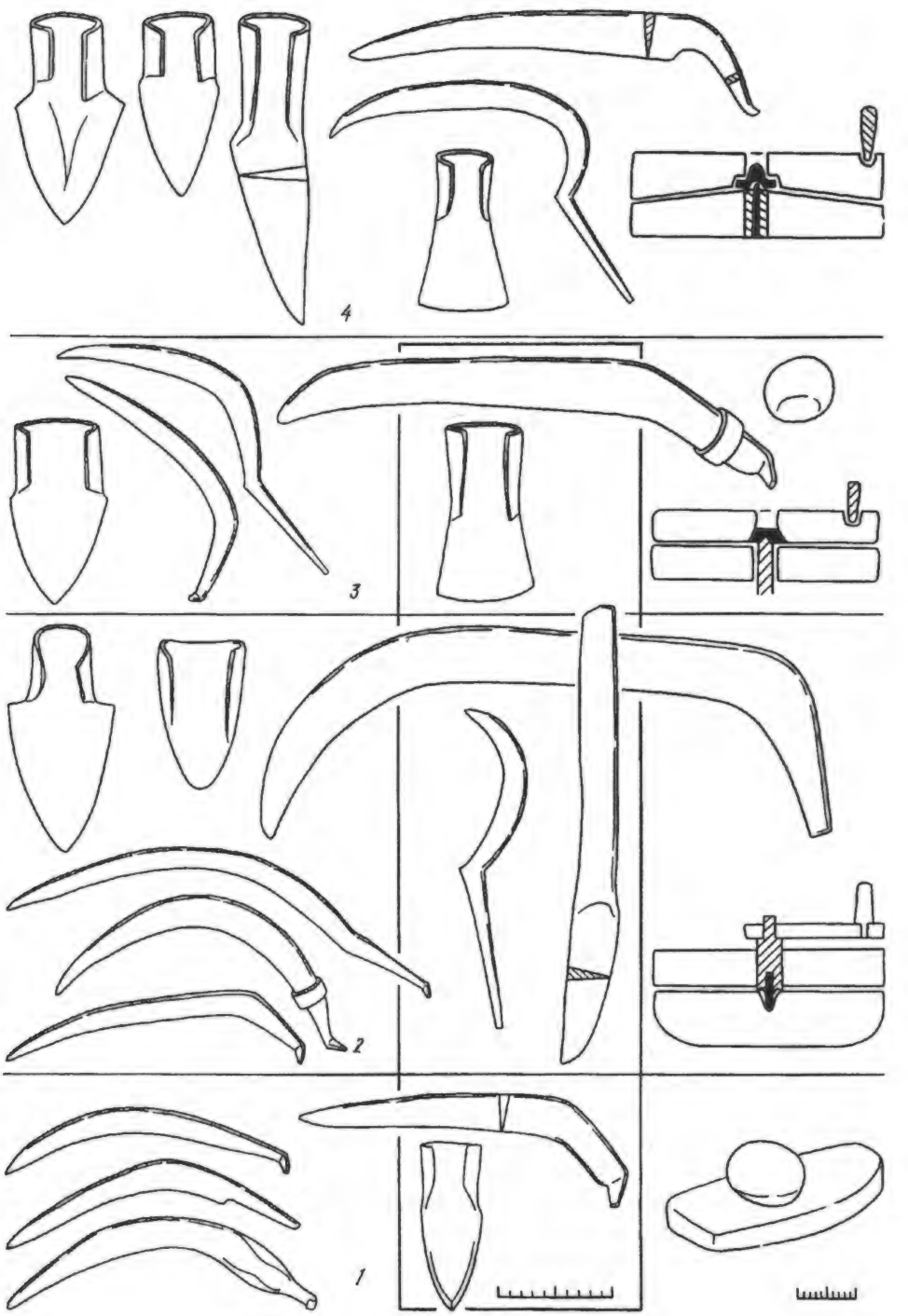

Рис. 12. Комплекс слов'янських сільськогосподарських знарядь:

1 — II ст. до н. е.— II ст. н. е.; *2* — III—V ст.; *3* — V—VII ст.; *4* — VIII—X ст.

ділянки з важким грунтом на плато, щоправда, не перевертаючи підрізаного пласта. Для обробки зерна поряд із сферичними ручними зернотерками застосовували ротаційні кам'яні жорна.

Прискорене вдосконалення сільськогосподарського інвентаря припадає на останню чверть I тис. У цей час в усій східнослов'янській ойкумені широко розповсюджуються знаряддя праці, характерні для Подунав'я та Балкан. Це, зокрема, досконаліші рала, які складалися з чересла, відвальної дошки і наральника з широким лезом та асиметричними плічками (Новотроїцьке городище, Хотомель). Такими ралами можна було підрізати шар грунту вже на глибину 10—15 см, що значно підвищувало врожайність. Це знаряддя було перехідним типом від рала до плуга. У Поліссі найбільшого поширення набула дерев'яна соха, яка найкраще відповідала вимогам лісових піщаних грунтів. Всюди, як і раніше, використовували мотики та лопати з залізним окуттям. Для обробки врожаю слугували серпи з асиметричним лезом і відігнутим держаком, що наближаються до сучасних. Частіше трапляються знахідки кіс, а також жорен. Скарби залізних землеробських знарядь праці походять із Макарового острова і Битиці. В цілому сільськогосподарський інвентар VIII—X ст. з пам'яток Луки-Райковецької, волинцевської, роменської та боршевської культур є тією основою, на якій виник давньоруський комплекс. У цей час спостерігається чітка зональна спеціалізація, що знайшла яскраве відображення, насамперед на орних знаряддях.

На кожному культурно-хронологічному ступені розвитку слов'янських племен I тис. поряд з металевими та кам'яними знаряддями праці значне місце посідали й дерев'яні, подібні відомим за етнографічними даними — різноманітні ступки, суковатки тощо.

Врожай (зернові, коренеплоди) зберігали у великих корчагах, мішках, плетеній тарі, які розміщувались у коморах, льохах, під укриттям. Залишки ям у великій кількості відкрито на поселеннях усіх археологічних культур I тис. Але якщо на рубежі і в перші століття н. е. вони мали округлу чи грушоподібну форми, розмірами 1,0—1,5 м у перетині й глибиною в середньому 1,0—1,3 м, то розміри зернових ям у VIII—X ст. значно збільшуються і нерідко перевищують 2,0—2,5 м у розрізі і завглибшки. Трапляються ями зі східцями, стінами, укріпленими хмизом і глиною, які, до речі, нерідко були обпалені. Відомі численні господарські споруди, які складалися з зернових ям-льохів, приміщень для інвентаря і ручних млинів.

Поряд із землеробством найважливішою галуззю господарства у східних слов'ян було тваринництво. Ця галузь виробництва пов'язана з розведенням свійських тварин з метою отримання продуктів харчування (молока, м'яса, яєць тощо), сировини для виготовлення одягу (вовни, шкіри тощо), матеріалу для різних виробів з кістки, рогу, копит. Крім того, тваринництво забезпечувало населення тягловою силою та засобами пересування. Без тваринництва важко уявити життя хліборобів і вирішити, яка галузь була першорядною

у структурі господарства слов'ян. Можливо, ці галузі розвивалися приблизно однаково. Для характеристики тваринництва маємо дві групи джерел: різні засоби для утримання, вирощування та використання тварин і остеологічні залишки, грунтуючись на яких можна мати уявлення про видовий склад худоби та м'ясний раціон харчування.

Із скотарського начиння в поодиноких випадках відомі ботала у матеріалах культур другої чверті I тис. (Леськи, Улянівка) і в ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках другої половини I тис. (Волинцево, Лука-Райковецька). Зафіксовано фрагменти та мініатюрні моделі-амулети залізних ножиць, які могли вживати як у побуті, так і для стрижки овець. Трапляються різні типи кіс, якими заготовляли сіно упродовж всього I тис., починаючи з часів зарубинецької культури. Знайдено вудила та шпори, які поширились, мабуть, під впливом кельтів у східних слов'ян вже з рубежу н. е.

З'ясувати склад свійського стада значною мірою допомагають дослідження кісток, знайдених під час розкопок[15]. На жаль, остеологічні збірки часто малочисельні, що утруднює порівняльне вивчення якості і ступеня розвитку тваринництва різних культурно-хронологічних періодів історії східних слов'ян. Та все ж виявляється, що перше місце серед слов'янських культур посідала велика рогата худоба, друге — свині, третє — дрібна рогата худоба або коні. Але подекуди, зокрема в черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я і Побужжя, кількість корів та свиней була приблизно однакова. У південних районах Лісостепу вівці за кількістю голів іноді займали друге місце після великої рогатої худоби. Незначна кількість кісток коней, можливо, вказує не на їх реальне місце у стаді, а на те, що конина рідше вживалась у їжу, ніж яловичина, баранина чи свинина. Таким чином, у тваринництві східних слов'ян переважав м'ясо-молочний напрям.

Серед залишків їжі трапляються також кістки свійської птиці. Кістки курей знайдено в пам'ятках усіх археологічних культур I тис.

За своїм складом свійське стадо у східних слов'ян відрізнялося від стада сусідніх племен, що були носіями інших культур. Так, у східних балтів і фінів — північних сусідів слов'ян, серед остеологічних матеріалів домінують кістки свині та коня; у населення степової смуги, тобто південних сусідів,— кістки вівці та коня.

Осілий спосіб життя східних слов'ян зумовлював певний тип тваринництва. Ймовірно, воно було стійлово-вигінним. Це означає, що вночі худоба перебувала у хліві або в кошарі на поселенні чи недалеко від нього, а вдень у теплу пору року її виганяли на пасовись-

[15] *Цалкин В. И.* Животноводство и охота племен восточнославянской Лесостепи в раннем железном веке // МИА.— 1966.— № 135.— С. 55—70; *Бєлан Н. Г.* До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія.— 1977.— Вип. 24.— С. 29—37.

ка[16]. Можливо, у весняно-літні місяці частина худоби знаходилась на пасовиськах досить далеко від постійних поселень. Тобто східні слов'яни могли поєднувати стійлово-вигінну та відгінну форми утримання худоби. Оскільки слов'яни у другій половині I тис. заселяли різні фізико-географічні ландшафти, то складалися різні за характером типи тваринництва, тобто виникали локальні відмінності в утриманні тварин (до речі, як і в землеробстві), що відбилося на складі стада і характері тваринництва. Такі особливості мало тваринництво передусім у Прикарпатті й Карпатському регіоні, а також пристеповій і до деякої міри степовій смугах.

Чимале значення в житті слов'ян I тис. мали різні промисли, пов'язані із збиральництвом, полюванням та рибальством. На жаль, дані, які дали б змогу висвітлити рівень їх розвитку, нечисельні. Мисливством займалися з подвійною метою: по-перше, воно було додатковим способом отримання продуктів харчування на доповнення до м'яса свійських тварин і, по-друге, способом отримання хутра і шкур диких звірів головним чином для пошиття одягу чи окремих його деталей. Шкури були предметом торгівлі. Виходячи з етнографії різних мисливських народів, обробка тушок хутряних звірів, м'ясо яких не вживалося до їжі, відбувалося на місці полювання, а тому даних про цей різновид промислу небагато. Та все ж нечисленні кістки хутряних звірів, а саме: ведмедя, бобра, вовка, рисі, барсука, куниці, лисиці, видри тощо, систематично, хоча й в обмеженій кількості, фіксуються археологами в пам'ятках усіх періодів історії слов'ян I тис. Свідчення про хутряний промисел у слов'ян залишили також східні автори[17]. На цій підставі деякі дослідники вважають, що хутро наприкінці I тис. було тим самим товаром, який сприяв розвитку жвавих торговельних зв'язків з арабським Сходом, унаслідок чого на слов'янські землі потрапили численні східні монети і вироби із срібла. Звірі, м'ясо яких вживалося в їжу і шкури яких використовувались у господарстві, відомі ширше — це кабан, лось, олень, тур, косуля, зубр, заєць тощо.

Знаряддями полювання були лук і стріли, дротики, рогатини, різні пристосування (сіті, капкани, пастки). Важко оцінити значення мисливства у житті слов'ян. Однак із 15 видів диких звірів, кістки яких знайдено серед археологічних матеріалів, до пам'яток першої чверті I тис. н. е. віднесено 14, до пам'яток другої чверті — 9 і до другої половини I тис.— лише 8. Якщо навіть взяти до уваги неповноту і випадковість цих даних, то все ж простежується тенденція до зменшення питомої ваги мисливського промислу в житті східних слов'ян. Є деякі свідчення про полювання на диких птахів. Зокрема, кістки тетері й рябчика знайдено серед пам'яток черня-

---

[16] *Бунятян Е. П.* Классификация и типология скотоводства // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 32.

[17] *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русах.— СПб., 1870.— С. 219.

хівської культури у Верхньому Подністров'ї і на ранньосередньовічних поселеннях слов'ян Лівобережжя.

Про рибальство свідчать залізні гачки й остроги, важки для сіток, знайдені серед матеріалів усіх культур I тис. Кістки риб і луска мають значно менше шансів зберегтися до наших днів порівняно з кістками тварин та звірів. Все ж матеріали розкопок вказують на широкий асортимент риби, яку виловлювали у той час. Це судак, щука, сом, сазан, лящ, плотва, лин, осетр.

За даними етнографії і фольклору, у слов'янських племен було значно розвинуте бортництво. Є свідчення про цей промисел і в писемних джерелах. Археологічно бортництво зафіксоване тільки у пам'ятках кінця I тис. Так, на городищі Монастирьок у житлі VIII—X ст. знайдено шматки обвугленого дупла з стільниками й медом, на городищі Воргол на Сеймі — горщик із залишками меду.

Крім промислів в економіці слов'янського населення певну роль відігравало збиральництво горіхів, жолудів, ягід, грибів, диких плодів.

Викладене вище дає змогу деякою мірою реконструювати їжу слов'ян. Можна припустити, що на початку I тис. н. е. головною їжею були каші й прісні коржики. В асортименті зернових культур головне місце належало просу й голонасінним різновидам пшениць, тобто загалом круп'яним культурам. На це вказують знаряддя їх переробки — численні зернотерки, товкачі, за допомогою яких дробили зерно на крупу, і брак знахідок жорен, якими перемелювали зерно на борошно. На випічку коржиків вказують численні знахідки глиняних дисків цього часу — коржечників. У другій чверті I тис. поряд з прогресом в агротехніці, що був певною мірою зумовлений впливами провінційно-римської культури Подунав'я і Північного Причорномор'я, спостерігаються деякі зрушення і в харчовому раціоні племен Лісостепу. Широке розповсюдження ручних млинів, що давало змогу збільшити інтенсивність помолу зерна на борошно в 3—4 рази порівняно із зернотерками, спричинилося до широкого впровадження в їжу хліба. Ймовірно, саме з цього часу кислий хліб став постійним продуктом харчування східнослов'янських племен. У зв'язку з цим збільшуються посіви голозерних пшениць та жита. Крім зернових культур, значну роль у харчуванні слов'ян відігравали овочі й фрукти, обвуглені залишки та відбитки яких зафіксовано палеоботанічними дослідженнями (ріпа, слива, яблука, терен, суниці, малина тощо).

Другим головним продуктом харчування упродовж I тис. були продукти тваринництва. Це насамперед м'ясо: яловичина, баранина, свинина, можливо конина. Велика роль молочних продуктів (молока, сиру, масла) в харчовому раціоні підтверджується численними знахідками різних за формою глиняних дуршлагів, глеків та іншого посуду, що належав носіям усіх слов'янських культур I тис. Підмогою в харчуванні були продукти бортництва (мед), мислив-

ства, рибальства й збиральництва. Можна припустити, що в неурожайні роки роль збиральництва значно зростала.

Землеробство, тваринництво й промисли забезпечували східнослов'янські племена та їхніх попередників протягом I тис. не тільки продуктами харчування. Вони були базою для розвитку ремесел та інших галузей господарства.

Глава 2

РЕМЕСЛО

Серед різних видів ремесел важливе місце посідала металургія як галузь виробництва, що об'єднувала процеси видобутку руди, підготовки її до плавки, отримання металу та його обробку. Металургійне виробництво завдяки своїй специфіці одне з перших виокремилось в окрему галузь. Базуючись на широких кроскультурних зіставленнях, етнографи та історики розвитку техніки дійшли висновку, що практично з часу виникнення металургія мала общинний характер, тобто ніколи не була домашнім виробництвом[18].

У житті східнослов'янських племен виробництво й обробка заліза посідали особливе місце. Ці галузі виробництва до появи історичних слов'ян мали вже тисячолітню історію розвитку, внаслідок чого було зроблено рішучий крок на шляху до другого великого суспільного розподілу праці. Розвиток металургії в I тис. визначається головним чином не рівнем удосконалення технології виготовлення та обробки металу, а зростанням його значення в побуті та трудовій діяльності населення, зміною соціально-економічного статусу самого металургійного виробництва як галузі суспільної діяльності.

Протягом всього I тис., як і в попередні часи, застосовувався сиродутний спосіб отримання заліза. Це був найдавніший і єдиний метод одержання заліза у вигляді криці з руди шляхом безпосереднього його відновлення в горнах при температурі 1100—1300 °С. До рубежу н. е. на території сучасної України вже склалася в загальному вигляді техніка залізодобування із застосуванням двох типів сиродутних печей, пристосованих для відновлення кричного заліза з широко вживаних болотних руд і залізних кварцитів. Ці печі були стаціонарними спорудами зі шлаковипуском багаторазового використання: перший тип — горни з наземною шахтою або часто заглибленою в землю і передпічною ямою; другий тип — горни у вигляді ям зі шлаковипуском. Обидва типи існували в деяких варіаціях залежно від культурної традиції та місцезнаходження в часі і просторі.

У племен рубежу та перших століть н. е. побутував перший тип горнів. Наприклад, на поселенні носіїв зарубинецької культури, що біля с. Лютіж Київської обл., було знайдено залишки глинобитних

---

[18] *История* первобытного общества.— М., 1988.— С. 2—90.

печей з наземними та дещо заглибленими у землю топками заввишки до 0,7—0,8 м, та в перетині топкової частини 0,4—0,45 м, що досить добре збереглися. Сліди залізодобування у вигляді уламків стінок горнів та залізних шлаків віднайдено майже на 20 зарубинецьких пунктах з 50, які розкопувались[19]. З цього випливає, що металурги одного пункту забезпечували залізом найближчу околицю, тобто кілька сусідніх общин. Але водночас існували й спеціалізовані центри з виготовлення заліза, які були відокремлені від общин. Прикладом може служити Лютіж, де здійснювалися всі процеси, пов'язані з отриманням металу, а саме: випал і заготівля деревного вугілля, видобуток і підготовка до металургійного процесу болотяної руди й, нарешті, виготовлення заліза. Про це свідчать залишки приблизно 400 ям для випалювання та збереження вугілля і вогнищ з купами болотяної руди та залишки 15 горнів. Враховуючи можливі масштаби виробництва заліза та деревного вугілля у Лютежі, місцезнаходження і характер забудови цього поселення, можна вважати, що йому в соціальному плані були притаманні більш значні функції, ніж забезпечення сировиною ковалів найближчих общин. Можливо, завданням таких центрів, як Лютіж, було задоволення потреби в залізі всього племені чи навіть союзу племен. Горни, аналогічні до зарубинецьких, зафіксовано у населення Подністров'я цього ж часу. Так, на поселенні Ремезівці знайдено дві майстерні із залишками горнів.

У племен, які дещо тісніше були пов'язані з латенським світом, використовувався інший тип залізодобувного горна, схожий до зафіксованого поблизу с. Ново-Клинове в українському Закарпатті, тобто саме ямний горн одноразового використання. Такі горни отримали широке застосування пізніше, у другій чверті I тис., у носіїв пшеворської культури на території Польщі (Свентокжиський металургійний центр). Залишки подібних горнів виявлено також у районі Умані, але культурна їх належність остаточно ще не з'ясована.

У другій чверті I тис. продовжували функціонувати горна наземного типу. Вони відомі серед пам'яток черняхівської культури у різних її регіонах: Лепесівка на Волині, Іванківці в Середньому Подніпров'ї тощо й подекуди в модифікованому вигляді, наприклад, у Молдові на поселенні Лопатна. Тут горни були складені з вапнякових плит на глиняному розчині. Були також горни багаторазового використання у вигляді ями. Стінки таких горнів викладені з плиток вапняку, що обмазані глиною. Серед пам'яток цього часу поки що не знайдено спеціалізованих металургійних центрів.

У другій половині I тис. відбуваються значні зрушення у соціально-економічному розвиткові слов'ян. Потреби в залізі суттєво збільшуються. І хоч технологічні традиції залізодобування залиша-

---

[19] *Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі н. е.— К., 1974.— С. 50—60.

ються тими самими, що й у попередні часи, кількісно видобуток заліза значно зростає. На ряді поселень VI—VII ст. відкрито залишки поодиноких сиродутних горнів наземного типу. Вони знаходяться на тих самих поселеннях, на яких мешкали всі члени общини — це Ріпнів-II на Львівщині, Волоське в Надпоріжжі, Семенки і Самчинці на Південному Бузі тощо. Мабуть, металурги цих поселень забезпечували потреби в залізі членів своїх общин. Але для цього часу відомі також відокремлені спеціалізовані центри з виробництва заліза типу Гайворона на Південному Бузі, де відкрито 24 сиродутні горни наземного типу і залишки агломераційних печей для обпалу руди. Технічні потужності цього пункту, ймовірно, були розраховані на задоволення потреб у залізі одного з племінних об'єднань східних слов'ян, що займало на той час Південне Побужжя.

У пам'ятках VIII—X ст. сліди залізодобування знаходять також у вигляді поодиноких горнів, шматків шлаку чи уламків стінок горщиків на окремих поселеннях, наприклад у с. Черневе в Закарпатті, Парієвка і Хрінівка на Південному Бузі, Рашків-I на Дністрі, Ріпнів-I на Львівщині, Волинцеве на Сумщині, Лопатна, Бранешти в Молдові тощо, а також на городищах — Пастирське та Монастирьок на Черкащині, Битиця на р. Псел і, нарешті, Григорівка на Середньому Дністрі, де відкрито залишки 25 сиродутних горнів. Ці горни наземні, але деякі були у вигляді ям, як і в Рашкові-I. На перелічених пунктах виробництво заліза, ймовірно, мало різний соціально-економічний характер. У цей період триває процес утворення суперсоюзу східних слов'ян, до якого входила більшість літописних слов'ян (волиняни, поляни, древляни, сіверяни, полочани, дреговичі). Тому залежно від характеру і потужності металургійного виробництва можна визначити соціально-економічний статус окремих пунктів, на яких знайдено залишки цього виробництва. Поселення, на яких знайдено незначні залишки виробництва, ймовірно, забезпечували металом невелику сільську околицю. Це такі поселення, як Лопатна, Рашків-I та ін. Спеціалізовані ремісничі поселення із залишками майстерень широкого профілю могли задовольняти потреби племінної верхівки (Парієвка, Хрінівка). І, нарешті, великі залишки ремісничої діяльності на городищах можна пов'язати з торгово-ремісничими та політико-адміністративними центрами (Пастирське, Битиця, Монастирьок тощо). Саме в цей час йшов процес формування структури майбутнього давньоруського виробництва, яке складалось з міського, сільського та вотчинного ремесла[20].

Залізообробне ремесло було тісно пов'язане з виробництвом заліза й базувалось на продукції сиродутних горнів — кричному залізі та сталі. Тому й рівень його розвитку був обмежений можливостями криці, тобто губчастого залізного коржа з великою кількістю шлаків (у криці була якась частина сталі). Для того, щоб такий метал став придатним для наступної обробки, крицю кілька разів проко-

[20] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 482—515.

вували для ущільнення та вилучення шлаків. Це був досить важкий процес, тому криці виробляли здебільше невеликі, вагою до 2 кг. І хоча якість кричного заліза не була високою, воно протягом майже двох тисячоліть задовольняло потреби людства в основних знаряддях праці і предметах побуту. Крім того, майстри вміли поліпшувати якість кричного заліза шляхом цементації залізних напівфабрикатів. Для цього їх закладали у вогнетривкий горщик — тигель — разом з товченим деревним вугіллям, кістками або рогом, який щільно закривали і ставили в піч або ковальське горно. Таким чином залізо цементувалося, перетворюючись на залізо-вуглецевий сплав — сталь. Можливо, саме для цього використовувалися горна на черняхівському поселенні Іванківці, поруч з якими виявлено велику кількість уламків тиглів, шлаку, обрізків кісток тощо. Поруч з виробничим центром знайдено кам'яні ідоли. Зв'язок капища з виробництвом можна пояснити соціальним статусом слов'янського коваля як чаклуна та жерця поганського бога Сварога. Взагалі цементація заліза була досить трудомісткою і складною, тому сталь йшла тільки на якісні вироби, найчастіше шляхом її наварювання здебільшого лише на леза або інші робочі частини. Якщо в Київській Русі сталь використовували у 8—10 разів рідше, ніж залізо, то у додержавний період цей розрив був ще більшим. У І тис. ковальством, ймовірно, займалися ті ж майстри, які видобували залізо. Доказом цього слугують знахідки залишків ковальства не тільки поруч з сиродутними горнами на рядових общинних поселеннях чи городищах протягом всього досліджуваного часу, а й у спеціалізованих металургійних центрах типу Лютежа. Втім, з'являються вже очевидні ознаки відокремлення процесу обробки заліза від його виробництва. Прикладом цього є металургійний центр у Гайвороні VI—VII ст., де зосереджувалося виробництво кричного заліза[21] і городище Зимне — адміністративно-ремісничий центр слов'янського племені дулібів, на якому зафіксовано велике ремісниче виробництво ковалів та ювелірів, але немає слідів залізодобування[22]. З кузнями можна пов'язати об'єкти на пам'ятках другої половини І тис. Зазвичай це залишки будівель з розвалами відкритих кам'яних вогнищ чи горнів, біля яких зосереджено шматки криць, шлаків, уламки тиглів, сопла (Ріпнів II, Паріївка, Ломачинці, Добринівці, Волоське та ін.), а інколи й з набором робочих інструментів, як, зокрема, на Пастирському городищі, в майстерні якого знайдено молот-кувалду, невелике кувадло, молоток-ручник, великі та малі ковальські лещата, ножиці для різання металу, зубило. Поодинокі ковальські інструменти походять з пам'яток різного часу. Але виробничих споруд, які, безумовно, були б пов'язані з металооброб-

[21] *Бідзіля В. І.* Залізоплавильні горни середини І тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія.— 1963.— Т. 14.— С. 123—144.

[22] *Ауліх В. В.* Зимнівське городище.— К., 1972.— С. 91—120.

кою на пам'ятках першої половини I тис. поки що не виявлено. Тому найоб'єктивнішим показником рівня ковальського ремесла є самі залізні вироби.

Результати металографічного аналізу продукції ковалів, зростання з часом її асортименту дають змогу виявити рівень розвитку техніки та технології металообробки, професіоналізму ремісників та уявити розвиток виробничих потужностей суспільства. На сьогодні проведено металографічне дослідження близько 700 ковальських виробів I тис.[23]. Метал, що датується рубежем н. е., особливо з Середньодніпровського регіону, дуже зашлакований, нерідко занадто загартований і погано прокований. Очевидно, зарубинецькі ковалі ще недосконало володіли прийомами пластичної обробки металу в гарячому стані, хоч іноді трапляються знаряддя з цементацією леза та з подальшим гартуванням і пакетуванням. Зарубинецьке ковальство за своїми особливостями наближається до традицій латенської металообробки. Проте технологія ковальського ремесла у Поліссі та Верхньому Подніпров'ї того часу при більш досконалій техніці пластичної обробки залізних виробів в гарячому стані дещо примітивніша і наближається до рівня ковальства германських культур півдня Польщі.

Відносно вищого рівня розвитку досягло ковальство у другій чверті I тис. За матеріалами черняхівської культури спостерігається досить високий ступінь майстерності й професіоналізму ремісників, що виконували складні ковальські роботи. Стійке сполучення в одному предметі таких технологічних прийомів, як пакетування, цементування та гартування, вказує на кельтські, а можливо, й провінційно-римські традиції. Втім, ознак серійного виробництва ще немає. Ковалі у черняхівському суспільстві, як і раніше в зарубинецькому, залишалися універсалами, що працювали «на замовлення», а не на ринок, і забезпечували своєю продукцією найближчі общини. Аналіз вихідної сировини та технологічних особливостей ковальських виробів свідчить про відносно високий рівень, наближений до черняхівського, залізообробки у племен рубежу і початку н. е. Подністров'я — носіїв поєнешті-лукашівської та липицької культур. І навпаки, рівень ковальства у населення лісової смуги України, яке відоме за пам'ятками київської культури і є сучасником черняхівських племен, був дещо нижчий, його можна порівнювати із зарубинецьким ковальством. Стан ковальської справи відбиває також асортимент залізних виробів на матеріалах найбільш вивчених територій. Якщо серед пам'яток зарубинецької

---

[23] *Вознесенская Г. А.* Кузнечное производство у восточных славян в третьей четверти I тыс. н. э. // Древняя Русь и Славяне.— М., 1978.— С. 61—65; *Бидзиля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В.* История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э.— III в. н. э.).— К., 1983.— С. 75—101; *Гопак В. Д.* Техника кузнечного дела у восточных славян во второй половине I тыс. н. э. (Днепровско-Днестровское междуречье) // СА.— 1976.— № 2.— С. 46—56.

культури він налічує близько 40 найменувань, більша частина яких є предметами хатнього вжитку та побуту, деталями одягу та прикрасами, значно рідше знаряддями праці сільських промислів та ремісничого інструментарію і лише в поодиноких випадках предметами військового спорядження, то в черняхівських матеріалах асортимент значно ширший — до 60 найменувань. При цьому помітно зросла питома вага знарядь праці, особливо землеробських, ремісничих інструментів та предметів озброєння.

На слов'янських пам'ятках V—VIII ст. залізних знарядь зафіксовано начебто менше, ніж у попередній час. Але залізоробне виробництво цього періоду свідчить про підвищення його обсягу, наслідком чого є спеціалізовані металургійні центри типу Гайворона, на яких виявлено залишки тільки залізодобування. Тому зменшення кількості виробів із заліза на поселеннях цього часу, очевидно, не можна пояснити деяким уповільненням поступального розвитку ранньосередньовічних слов'ян. Ймовірна причина криється в майновому та соціальному розшаруванні слов'янського суспільства цього часу. Виявом його є рядові, общинні поселення з досить бідними знахідками та городища — господарсько-адміністративні центри племен, як Зимне чи Пастирське, з багатим асортиментом ковальських виробів та ювелірних прикрас, з численними залишками слідів їх виробництва і, зрештою, скарбів (Мартинівський, Хацьківський, Ржавецький тощо), які за характером знахідок пов'язуються саме з слов'янським етносом. Ковальство слов'янських культур V—VII ст. мало приблизно однаковий рівень розвитку. Всі ковалі використовували той самий вид сировини (кричне залізо і сирцеву сталь) й однакові технологічні прийоми. Вони досконало володіли технікою пластичної обробки заліза в гарячому стані, тобто вільною ковкою, широко застосовували гартування та відпуск металу. Вироби з цементованої сталі трапляються рідко, як і випадки виготовлення конструктивно складних виробів з наварними сталевими лезами. Широко розповсюджений був пакетний метал, який одержували за допомогою певної системи обробки залізного та сталевих напівфабрикатів. У слов'янській металообробці V—VII ст. спостерігаються процеси внутрішньої розгалуженості, хоча й досить слабкої. З'являються центри виготовлення заліза (Гайворон) і центри його обробки (Зимне). Виникає торгівля напівфабрикатами, про що свідчать знахідки стрижнів напівфабрикатів. Але ковалі, що забезпечували потреби рядових общинників, які складали головний кістяк галузі, мабуть, залишались спеціалістами широкого профілю і тримали в своїх руках весь обсяг робіт, пов'язаних із видобутком та обробкою чорних і кольорових металів.

Певні відмінності спостерігаються у ковальстві лівобережного населення VII—VIII ст., відомого за пам'ятками волинцевської культури. Серед його виробів значно більше предметів із сталі, отриманої, напевне, шляхом удосконалення сиродутного процесу та з пакетного металу. А крім того, тут уперше з'являються вироби,

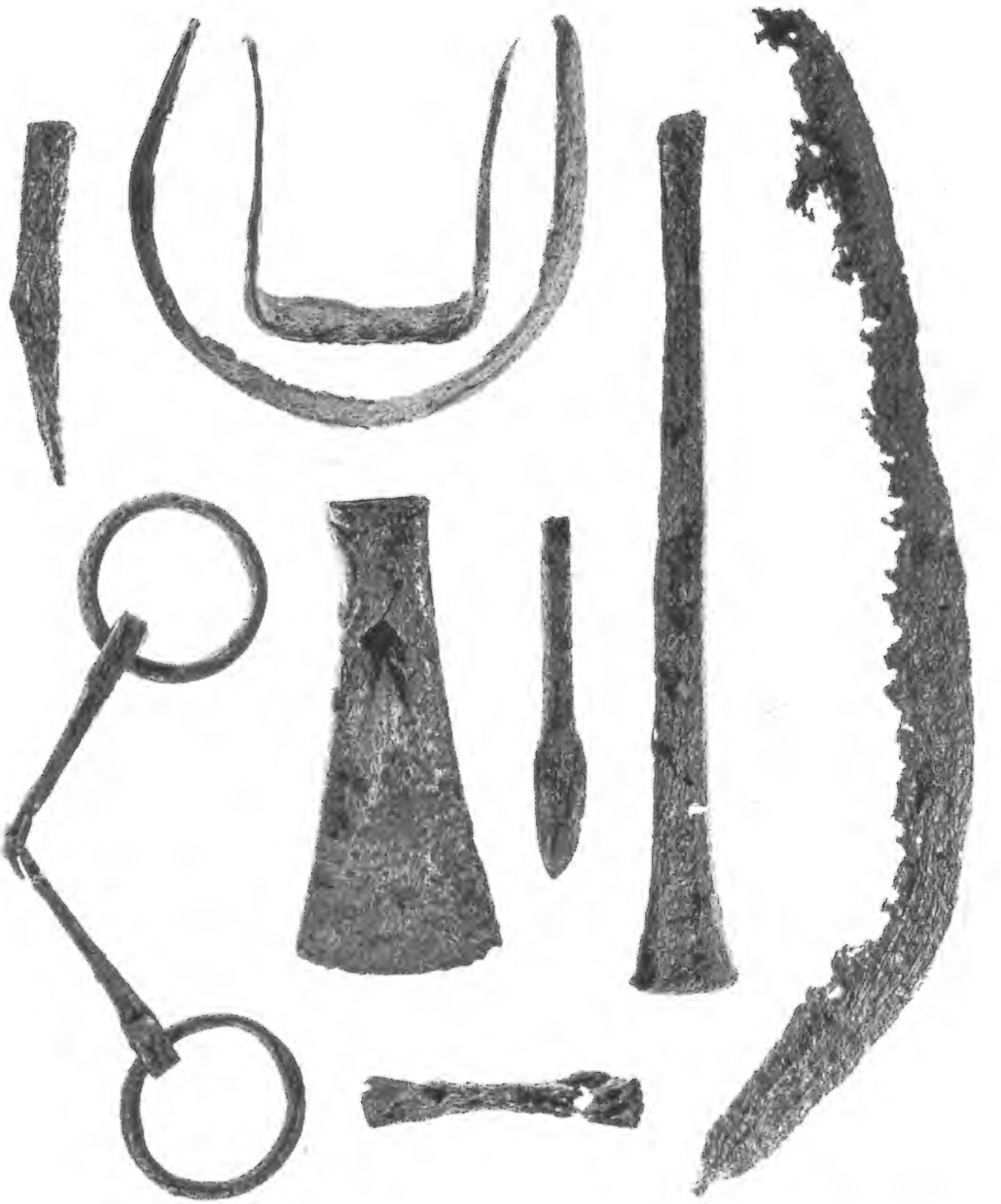

Рис. 13. Залізні знаряддя праці з городища Зимне VI—VII ст.

виконані в техніці цілеспрямованого тришарового зварювання клинка ножа: у центрі смуга високовуглецевої сталі, по боках — залізо. Ці відмінності зумовлені впливом ремесла волинцевських племен та алано-болгарських племен салтівської культури, що входили

до складу Хозарського каганату. У пеньківському та празькому ремеслі відчутне продовження місцевих традицій попередніх часів[24].

Серед пам'яток VIII—X ст. (культури типу Лука-Райковецька на Правобережжі та роменська — на Лівобережжі України) знайдено залізні вироби, які свідчать про помітний прогрес у ковальській обробці та водночас збереження технологічних традицій попереднього періоду. Кількість залізного інвентаря зросла, він набуває сталих форм, що зберігаються і в подальшому. Збільшується частка знарядь праці та інструментів. У різних пам'ятках їх налічується до 30 видів. Але спеціалізація в самій галузі перебувала ще в початковому стані, оскільки залізодобувач, коваль та ювелір найчастіше поєднуються в одній особі. Доказом цього є залишки майстерень, де поруч з горнами зафіксовано ковальський та ювелірний інструментарій. Прикладом є ремісничі майстерні на поселенні Кодин II, на городищах Добринівське, Новотроїцьке тощо. Ковалі Правобережжя в цілому продовжували традиції пеньківсько-празьких майстрів V—VII ст., але значно ширше використовували складні технологічні прийоми, такі як пакетування та цементування металу, наварювання сталевого леза на залізну основу. В ковальстві Лівобережжя переважали прийоми отримання більш якісної сталі в сиродутних горнах з наступною термічною обробкою виробів з неї та досить широке цілеспрямоване використання тришарового пакетного металу. Тобто за наявності певного прогресу в ковальському ремеслі слов'ян другої половини I тис. спостерігаються деякі відмінності в технології ремесла на різних територіях. На Правобережжі зберігаються технологічні традиції, започатковані ще в кельтський період (цементація готових виробів з наступним їх гартуванням, пакетування металу). На Лівобережжі при збереженості тих самих прийомів значного поширення набули зварні вироби, особливо за технологією тришарового пакету — наслідок впливів салтівської технології. Широке застосування складних прийомів у ковальському ремеслі вказує на процес внутрішньогалузевої спеціалізації, на ріст обсягів ковальської продукції, призначеної на ринок, тобто на розширення товарного виробництва. Цей висновок підтверджується наявністю ремісничих пунктів протоміського типу (Пастирське, Битиця, Добринівське).

Кольорові метали йшли головним чином на виготовлення прикрас, оздоблення костюма, кінське спорядження, посуд. Їх обробкою тривалий час, ймовірно, займалися ковалі-універсали. На початку нової ери ювелірне ремесло було порівняно скромним, але з часом набуло розквіту. Наслідком цього, зокрема, є чудові скарби другої половини I тис., що містять значною мірою речі місцевого виробництва.

На території розселення слов'ян не було промислових запасів

---

[24] *Вознесенская Г. А.* Кузнечное дело // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 383—392.

кольорових металів. Отже, основну кількість потрібної сировини місцеві майстри повинні були ввозити. Інтерпретація даних спектрального аналізу металевих виробів I тис. надзвичайно ускладнена внаслідок складності сплавів того часу, оскільки набір домішок, пов'язаний з вихідною сировиною, стає непомітним через штучні забарвлення. Однак, враховуючи дані щодо основних економічних традиційних зв'язків, найбільш ймовірним є припущення про семигородське походження міді.

Звідти мідь у прикрасах і різних виробах надходила у вигляді олов'яних бронз. Срібні вироби трапляються значно рідше, а золоті в поодиноких випадках. Сировина до ювелірів могла надходити у вигляді злитків кольорового металу. Шматки бронзи, хоч і в невеликій кількості, знайдено серед пам'яток майже всіх культурно-хронологічних етапів історії слов'ян I тис. Вторинною сировиною слугували також речі з кольорових металів, які вийшли з ужитку або були зіпсовані.

Залишки ювелірного ремесла знайдено на поселеннях різних культур протягом всього I тис. Здебільшого це уламки ллячок, тиглів, ливарних формочок, шматочків шлаків з накипом бронзи, іноді напівфабрикати, нарешті, самі ювелірні вироби. Інколи ці знахідки вдається поєднати з окремим приміщенням, тобто майстернею. Можливо, часто такі майстерні були й житлом, бо характер інших знахідок у них вказує на це. Крім того, для плавлення кольорових металів у невеликій кількості спеціальні печі були непотрібні, у пригоді ставали звичайні хатні вогнища чи ковальські горни. І все ж таки з ювелірними майстернями можна пов'язати лише деякі з приміщень на окремих поселеннях: три житла-майстерні на поселенні Пилипенкова Гора та житло на Почепському поселенні рубежу н. е.[25]; житло-майстерня в Черепині, на поселеннях носіїв черняхівської культури[26]; на пам'ятках другої половини I тис.— це майстерні ковалів на Пастирському та Новотроїцькому городищах[27], городищах Хуча і Зимне, на поселенні Паріївка.

Шлях розвитку ювелірного ремесла можна простежити на підставі огляду і порівняння його продукції. Ця галузь ремесла специ-

---

[25] *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже н. э.— К., 1972.— С. 80; *Заверняев Ф. М.* Почепское селище // МИА.— 1969.— № 160.— С. 97.

[26] *Баран В. Д.* Поселення перших століть н. е. біля с. Черепин.— К., 1961.— 126 с.; *Брайчевская А. Т.* Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И. Ф. Фещенко, А. В. Бодянского и автора) // МИА.— 1960.— № 82.— С. 148—192.

[27] *Брайчевская А. Т.* Кузница на Пастырском городище // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 9.— С. 99—103; *Рафалович И. А.* Славяне VI—IX вв. в Молдавии.— Кишинев, 1972.— С. 189—191; *Ауліх В. В.* Зимнівське городище.— К., 1972.— 124 с.; *Ляпушкин И. И.* Славяне Юго-Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII — первая половина IX ст.). Историко-археологические очерки // МИА.— 1968.— № 152.— 191 с.

фічна, оскільки задовольняла більшою мірою не практичні, а естетичні потреби населення, її продукція являла собою здебільшого прикраси з дорогоцінностей. Втім, здобутий під час розкопок матеріал дуже обмежений.

Знахідки речей з кольорових металів на поселеннях трапляються дуже рідко, частіше вони засвідчені в похованнях (фібули, пряжки тощо). Але найбільш повно асортимент ювелірних виробів представляють скарби. Скарби початку I тис. є рідкісним явищем і дуже обмежені за кількістю речей. Перші великі скарби з'являються лише в другій половині I тис. Так, на поселеннях початку I тис. знайдені в житлах чи ямах скарби з двох-трьох жіночих прикрас, наприклад у Чаплині. Скарби речей з емаллю другої чверті вже більші за обсягом, вони знайдені на поселеннях київської культури Хлепча, Шишино 5. До цього ж часу належать скарби Межигірський у Середньому Подніпров'ї й Борзнянський у Подесенні. В цих скарбах були ланцюги з ажурних пластин, великі трикутні фібули, обручки, арбалетні, круглі та підковоподібні фібули, підвіски в формі лунниць, простих і складних, а також ромбічні й круглі, браслети з ажурними щитками тощо. Значно більше багатих скарбів пов'язується з пеньківською культурою VI—VII ст. Це — Мартинівський, Малоржавецький, Хацьківський, Козієвський, Колосківський, Новоодеський, Новосуджанський, Ципляєвський та скарб з Вільховчика. За своїм складом вони неоднорідні, містять жіночі та чоловічі набори. Неоднорідні вони і за своїм походженням. Їхнє коріння можна простежити в самих різних етнічних масивах. Але поясні гарнітури, пальчасті фібули і деякі інші категорії жіночих прикрас дають підстави пов'язати їх з конкретними племенами русів-росів[28]. На деяких поселеннях, зокрема на Зимному та Пастирському, знайдено майстерні із залишками напівфабрикатів подібних прикрас.

Найбільш відомими скарбами наступного періоду VIII—X ст. є Харівський скарб, до якого входили золоті і срібні сережки, срібні обручки, шийні гривни, антропоморфні фібули, срібний ланцюг тощо; Новотроїцький та Полтавський скарби IX—X ст. Скарб срібних речей, а саме жіночих прикрас, знайдено у с. Фативиж на Сумщині. Кілька скарбів знарядь праці та прикрас походить з городища Битиця. Ці скарби складаються із скроневих кілець (спіральних, семипроменевих), каблучок, різних за формою підвісок, пряжок із зооморфними зображеннями тощо.

Короткий перелік скарбів яскраво демонструє збільшення як їх кількості, так і їх асортименту, а отже, певний поступ у ювелірному виробництві. І справді, якщо з технічного і технологічного погляду оцінювати речі з кольорових металів, що належали населенню рубежу н. е., то побачимо, що головним чином вони виготовлені прос-

[28] *Березовець Д. Т.* Харівський скарб // Археологія.— 1952.— Т. 6.— С. 109—119.

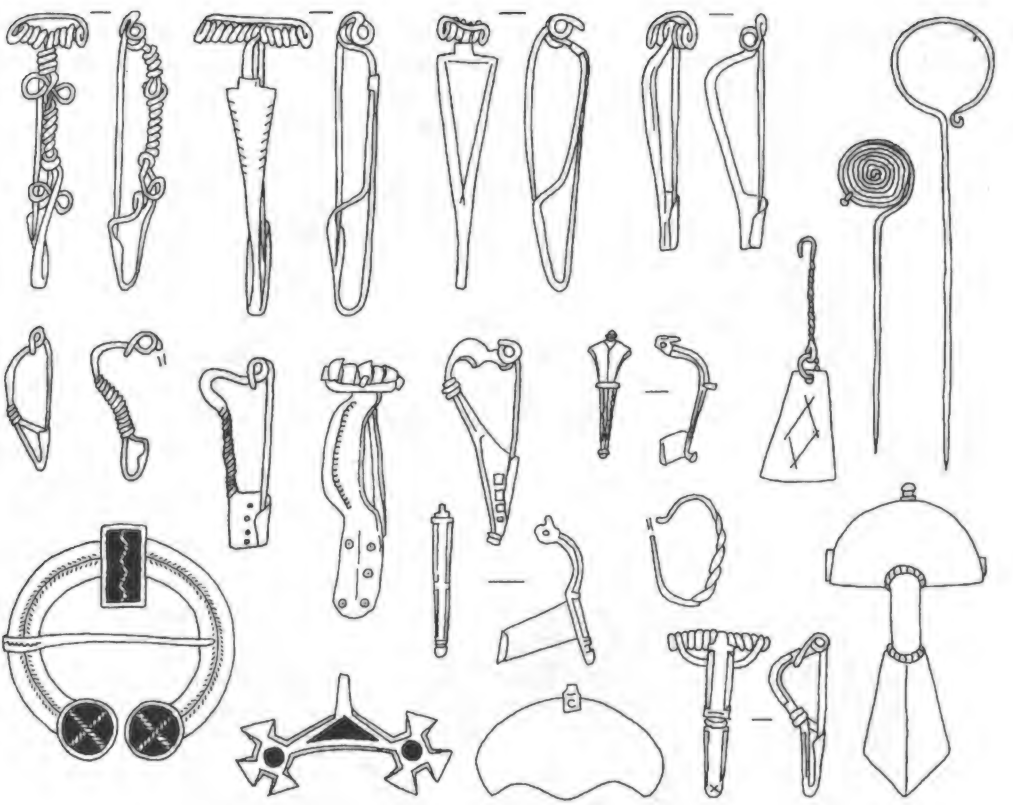

Рис. 14. Срібні і бронзові прикраси II ст. до н. е.— IV ст. н. е.

тим куванням. Це стосується, насамперед, фібул — найчисленніших виробів того часу так званого зарубинецького типу, а також простих за формою багатьох типів кілець, каблучок, браслетів, підвісок, пронизок. Відливання як технічний прийом для виготовлення прикрас застосовувалося рідше, хоч цим шляхом виготовляли деякі види браслетів, шпильок, підвісок. З II ст. з'являються так звані варварські вироби з виїмчастою емаллю геометричного стилю. Територія поширення цих виробів охоплює середню смугу Східної Європи, від Прибалтики до Прикам'я. Але більша частина таких знахідок походить із Середнього Подніпров'я, а саме з територій, що займали в III—V ст. племена київської культури[29]. Технологія таких виробів була складніша від зарубинецьких. Бронзові литі ажурні прикраси мали виїмки геометричної форми, які заповнювалися різнокольоровою емаллю. Для ранньосередньовічних слов'ян

[29] *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры // Свод археологических источников.— К., 1992.— С. 69.

V—VII ст. характерний так званий комплекс пальчастих фібул, що уособлює блискучу традицію ювелірного ремесла в Середній Наддніпрянщині. До цього комплексу входять досить характерні і своєрідні типи ювелірних виробів: пальчасті фібули, зоо- і антропоморфні фібули, браслети з потовщеними кінцями, сережки, прикрашені зерню і сканню, скроневі кільця пастирського типу, речі поясного набору (пряжка, декоративні бляшки, наконечники поясів) з прорізним чи карбованим орнаментом тощо.

Ювелірне ремесло I тис. н. е. базується на складній технології. Передусім, це різні види відливання — за восковою моделлю чи кам'яною. Чисельні уламки кам'яних формочок знайдено на Зимному, Пастирському, Бакоті, Паріївці тощо. Для виготовлення масових серій речей робилась плоска однобічна формочка способом відтиснення в глині негативу готової речі. Широко застосовувались прийоми тиснення, або карбування, волочіння дроту. Широкого поширення набули прикраси з плоскою і об'ємною зерню, а також орнаменти з крученого дроту, напаяного на пластинку (скань) або з'єднаного в об'ємну композицію (філігрань). Застосовувався орнамент, нанесений способом карбування за допомогою пуансонів та інших видів штампів. Широко застосовувалися гравіровка по гладкій поверхні, інкрустація, позолота.

У VIII—IX ст. формується нова художня культура, безпосередньо пов'язана з соціальною верхівкою держави, що складається в цей час. Виявляється декілька напрямів розвитку ремесла Руської землі: вбрання племінних князів і бояр та вбрання сільських старійшин. В основному це срібні речі, тиснені з зерню, традиція яких походить від аваро-балканських прототипів. Одяг дружинника, кінське спорядження, посуд, зброя — продукція майстерень художньої обробки, в яких домінуючими були традиції металообробки ісламських центрів, що поширювалися, ймовірно, через Хозарію, угорців та інші степові етноси[30].

На рубежі та в перші століття нашої ери у племен Східної Європи побутував спосіб ручного ліплення глиняного посуду. Виходячи з ретельності виготовлення та обробки поверхні парадних посудин зарубинецької культури можна дійти висновку, що всередині общин працювали майстри-керамісти, ймовірніше жінки, які забезпечували потреби сусідніх сімей. Ще до впровадження справжнього гончарного верстата при виробленні посуду користувалися поворотною підставкою, що значно полегшувало роботу.

Асортимент ліпної кераміки зарубинецької культури був досить різноманітним[31]. Для приготування їжі та збереження продуктів із

---

[30] *Орлов Р. С.* Художественная культура городов «Русской Земли» в IX—X вв. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 2.— С. 117, 118.

[31] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 49—59.

Крим. Золоті прикраси гунського часу IV—V ст.

Черкаська обл. Мартинівський скарб VI—VII ст.

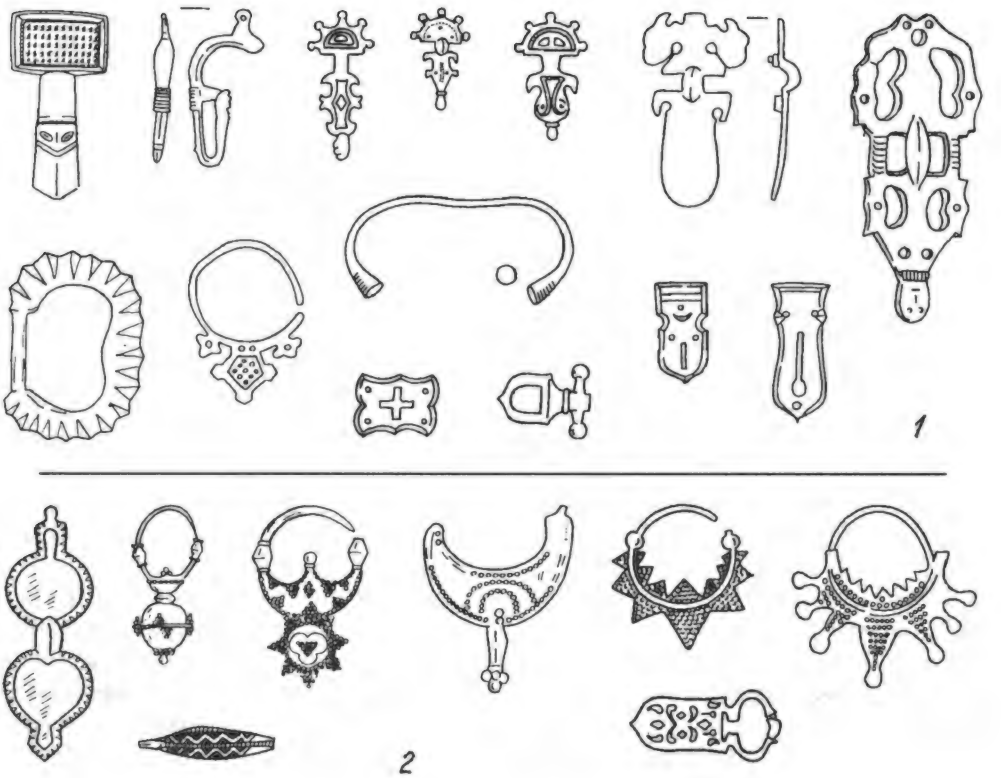

Рис. 15. Срібні та бронзові прикраси із слов'янських пам'яток V—VII (*1*) і VIII—X ст. (*2*).

глини, яка мала грубі домішки (пісок, жорства, шамот), виробляли горщики або великі корчаги. Рідше з такої ж маси ліпили миски, кришки, плоскі диски. З більш тонкої глини робили столові або ритуальні посудини, нерідко із старанно лощеною чорною поверхнею. Це горщики різних типів, іноді прикрашені рельєфним валиком або наліпами, миски, кухлики, зрідка трапляються глечики. Основну кількість лощеного посуду знайдено на могильниках, на поселеннях він становить не більше 12—15%. Значна частина ритуального посуду з поховань випалювалась дуже слабо і тому розсипається від вологи. Решта зарубинецької кераміки добре випалена на вогнищі до дзвінкого черепка. Приблизно такий самий рівень виробництва посуду мали племена поєнешті-лукашівської культури та зубрицької групи.

Виготовлення посуду на гончарному верстаті на території сучасної України вперше почалося в грецьких колоніях Причорномор'я близько середини I тис. до н. е. Пізніше кружальний посуд з'являється на пізньолатенських пам'ятках Закарпаття, де становить до 40% усієї кераміки. Частину цих виробів зроблено кельтськими

майстрами, інші мають місцеве походження, але більшість з них генетично пов'язана з латенськими старожитностями Середньої Європи. Серед гончарного посуду Закарпаття трапляються лощені та нелощені екземпляри, зрідка — графітові (з домішкою товченого графіту) та розписні вироби. Сіроглиняні вироби прикрашалися геометричним візерунком та штампованим орнаментом.

Серед пам'яток липицької культури Прикарпаття I—II ст. від 3 до 15% керамічного комплексу становить гончарний посуд. Його походження пов'язане з дакійськими старожитностями Румунії. Липицький кружальний посуд виготовлявся з тонкої глини, мав сивий або жовтуватий колір. Його асортимент складається з кількох типів горщиків, ваз, чаш на високій ніжці, глеків.

У III ст. н. е. населення Південно-Східної Європи починає широко застосовувати гончарну техніку виробництва посуду. Найбільшого розвитку ця галузь ремесла досягає у черняхівських племен і дещо меншого — у карпатських. До племен — носіїв київської культури — невелика кількість виготовленого на верстаті посуду надходила торговельним шляхом з черняхівських майстерень.

Типологія східноєвропейської сіроглиняної кераміки та гончарних горнів вказує на їхню причетність до єдиного провінційно-римського стилю, поширеного серед романізованих народів Центральної та Західної Європи. Найближчими осередками цього стилю були причорноморські міста Ольвія і Тіра, а також ремісничі центри провінцій Нижнього Дунаю. Якась частина черняхівської гончарної продукції, особливо на початковому етапі її виробництва, могла виготовлятися прийшлими спеціалістами, в тому числі полоненими ремісниками з дунайських провінцій. Вказівку на це можна вбачати в грецьких літерах на сіроглиняному посуді з поселення Лепесівка. Однак зростаючі потреби внутрішнього ринку спричиняли швидке поширення цього ремесла на значній території Південно-Східної Європи. Місцеві майстри засвоїли нову для них техніку та технологію гончарної справи разом з основними формами провінційно-римської кераміки й за короткий строк повністю наповнили ринок своєю продукцією.

За підрахунками О. О. Бобринського, майстер витрачав на виготовлення однієї середньої посудини 8—10 хв., виробляючи щоденно від 30 до 80 посудин[32]. Таке виробництво здатне було забезпечити округу в радіусі десятків кілометрів. Відносну продуктивність окремих гончарних майстерень можна порівняти за внутрішнім об'ємом випалювальних горнів, що вміщували приблизно від 25 до 150 горщиків.

Серед багатьох черняхівських пам'яток ліпний посуд домашнього виготовлення становить не більше кількох відсотків усіх знахідок кераміки. На синхронних поселеннях культури карпатських курганів частка ліпного посуду наближається до 80%, що вказує на

[32] *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы.— М., 1978.— С. 26—33.

Рис. 16. Чорнолощений ліпний посуд з могильника зарубинецької культури. Козаровичі.

відносно невисокий рівень товарності економіки прикарпатських племен та вузькість внутрішнього ринку. Окремі групи населення, що належали до черняхівської культури, зокрема мешканці поселень з слов'янськими рисами на Верхньому та Середньому Дністрі, також використовували гончарну кераміку, але меншою мірою, ніж, наприклад, племена сусідніх територій Молдови або Поділля. Однак і тут гончарна кераміка не була предметом імпорту: на поселенні Ріпнів II відкрито залишки гончарної майстерні[33].

Всього ж на території України відомо близько 50 місцезнаходжень черняхівських гончарних майстерень, здебільшого горнів[34]. Найкраще збереглися залишки майстерні в Журавці Ольшанській на Черкащині, де знайдено запаси глини на різних стадіях приготування та робоче місце гончара. Випалювали посуд у двокамерних горнах у відновному (редукційному) режимі при зменшеному доступі кисню, тому вироби набували кольорів від світло-сивого до чорного.

Із майстерень гончарів, що належали до черняхівської культури, виходили кухонні горщики та глеки, великі, до метра заввишки, піфоси — посудини для зберігання продуктів. Дуже різноманітний столовий посуд: миски, глечики, кухлі, келихи, триручні вази. Багатство форм зумовлено переплетінням у керамічному комплексі черняхівської культури традицій провінційно-римської та інших

---

[33] *Баран В. Д.* Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА.— 1964.— С. 235—238.

[34] *Бобринский А. А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы.— М., 1991.— С. 68.

культур[35]. Столові посудини прикрашалися різними орнаментами та зображеннями, які мали не тільки естетичний, але й магічний зміст. Деякі екземпляри являють собою справжні витвори декоративного мистецтва.

У середині I тис. н. е. внаслідок розпаду Римської імперії та подій великого переселення народів відбувається загальна варваризація населення Європи, в тому числі й на території сучасної України. На поселеннях нових ранньослов'янських культур у V ст. ще трапляються окремі уламки гончарної кераміки черняхівського типу, пізніше вона зникає зовсім. Посуд ліпили з глини ручним способом і випалювали в хатніх печах або на вогнищах. Величезну його масу становлять горщики висотою 10—30 см. Різним племінним групам слов'ян, що належали до празької, пеньківської, колочинської культур, притаманні особливі типи цих посудин[36]. Крім того, в ужитку були корчаги висотою 40—60 см, сковорідки, диски, мініатюрні посудинки. Цей набір однаково характерний для всіх трьох ранньослов'янських культур.

Відродження гончарного ремесла у Південно-Східній Європі пов'язане з аланами та болгарами — народами Хозарського каганату (салтово-маяцька культура). Один із виробничих центрів діяв у VII — на початку VIII ст. у балці Канцерка між Дніпропетровськом і Запоріжжям. Тут розкопано залишки 12 майстерень, випалювальні горни, запаси сировини, житлові та господарчі споруди. Майстерні спеціалізувалися в основному на виробництві великих водоносних глеків та корчаг, а також столового та кухонного посуду. Салтівські майстерні відомі також на Дону, Сіверському Дінці (с. Підгаївка), біля дельти Дунаю (с. Багате).

У VIII ст. під впливом сусідів гончарне ремесло розвивається у слов'ян дніпровського Лівобережжя. На поселеннях волинцевської культури уламки посуду, виготовленого на колі, становлять 5—10%, на Битицькому городищі сягають 56%. Для волинцевських горщиків, мископодібних посудин та кухлів характерне лощення по всій поверхні та орнамент з лощених або врізних ліній.

Правобережні слов'яни, що належали до культури Луки-Райковецької починають застосовувати гончарне коло у IX ст. На верстаті тут вироблялися тільки горщики, часто прикрашені багаторядним орнаментом. На поселеннях гончарні уламки становлять від 5 до 20% керамічного матеріалу. Біля с. Хрінівка Іллінецького району

---

[35] *Магомедов Б. В.* До вивчення черняхівського гончарного посуду // Археологія.— Вип. 12; *Его же.* О происхождении форм черняховской гончарной керамики // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977; *Симонович Е. О.* Черняхівські горщики Подніпров'я // Археологія.— 1981.— Вип. 36; *Його ж.* Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія.— 1983.— Вип. 43.

[36] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 231—238.

Вінницької обл. досліджено дві майстерні із залишками такого посуду.

Ліпні горщики в культурах VIII—X ст. за формою здебільшого близькі до гончарних. Часто по вінчику вони прикрашалися пальцевими вдавленнями або защипами. Для роменської культури характерний мотузковий орнамент, зроблений паличкою, на яку намотувався мотузок. Ліпний посуд прикрашався також круглим штампом, наколами, іноді лінійно-хвилястим декором, більш характерним для гончарних виробів. Крім горщиків, серед слов'янської ліпної кераміки VIII—X ст. трапляються миски з відігнутими вінцями або конічні, в тому числі миски-цідилки з отворами для виготовлення сиру. Для випікання коржів або млинців призначалися сковорідки різного розміру (діаметр до 30 см) з більш або менш вираженим бортиком. Іноді на дні був прокреслений хрест, що відбивався на продукті. У слов'янських житлах знаходять також уламки так званих жаровень-противнів прямокутної форми з бортиками. Цілий екземпляр з Волинцевського поселення мав розміри 90×60 см, висоту бортиків 13 см, товщину дна 2,5 см. Для зменшення ваги виробів до глини додавали солом'яну січку. Вони встановлювалися зверху печі і призначалися для підсушування зерна та, можливо, для випікання хліба.

У X ст. якість гончарної продукції поліпшується. Вінчики горщиків набувають складнішого профілю, характерного для пізнішого давньоруського посуду. В міських центрах архаїчна кераміка зникає раніше, а на периферії її продовжують виробляти протягом усього X ст.

Крім металу та глини, найбільш вживаним природним матеріалом було дерево. У лісовій та лісостеповій смугах воно було основним будівельним матеріалом. З деревини робили деталі різноманітних знарядь, зброї, побутові речі. Багато деревообробних інструментів знаходять на поселеннях черняхівської культури: сокири, струги (скобелі), тесла, долота, ложкоподібні свердла. Деяке знаряддя мало вузьке призначення. На поселенні Ріпнів II знайдено три дворучні струги: з широким лезом — для грубого обтесування колод, з вузьким — для обробки менших виробів, а також спеціальний скобель для виготовлення клепок на діжки. Напевно, таке досконале спорядження належало теслі — фахівцю у своїй справі, здатному вдовольняти потреби общини.

Токарний верстат в античному світі був відомий здавна, але на слов'янській території з'являється тільки в часи черняхівської культури. На поселенні Бовшів II знайдено залізний різець з гачкоподібним перовидним лезом, на кількох пам'ятках черняхівської культури відома токарна продукція — обточені пряслиця з м'якого каменя мергелю. Подібні мергельні пряслиця та токарний різець знайдено й на ранньосередньовічному слов'янському городищі Зимно. Саме поширенням токарної технології деякі дослідники пояс-

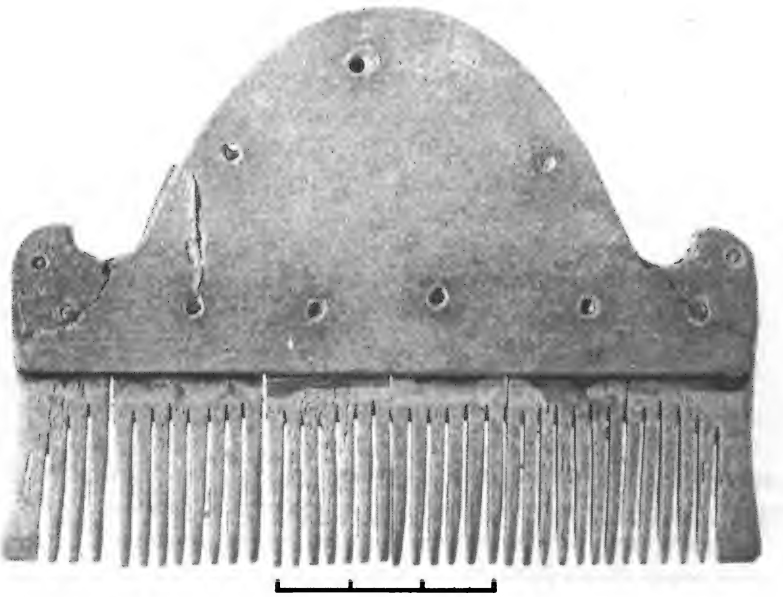

Рис. 17. Гребінь з могильника черняхівської культури. Переяслав-Хмельницький.

нюють відсутність столового посуду в кераміці ранньослов'янських культур другої половини I тис. н. е. На їх думку, в цей час у масовому вжитку були виточені з дерева миски та кухлі.

На досить високий ступінь теслярського ремесла у слов'ян VI—IX ст. вказує застосування досконалих технічних прийомів у будівництві житлових та оборонних споруд. При зведенні стін зрубів вживалося з'єднання колод «в лапу» та «в обло», що доведено археологічними джерелами.

Багато дрібних виробів у давнину виготовлялося з кістки та рогу тварин. Це різноманітні проколки, знаряддя для плетіння, рукоятки ножів, накладки для луків та наконечники мисливських стріл, прикраси, амулети та ін. Виробництво цих речей потребувало особливих навичок, хоча відбувалося здебільшого у рамках домашнього промислу.

Ремісничого характеру набуло в пізньоримський час виробництво гребенів з оленячого рогу, широко розповсюджених у черняхівській культурі. Такі гребені складаються з кількох платівок із зубцями, що з'єднувались з обох боків за допомогою металевих заклепок пластинчастими накладками. Виробам, залежно від моди, надавали різної форми. Полірована поверхня часто прикрашалася карбуванням. Виготовлення гребенів потребувало низки операцій із застосуванням, крім сокир та ножів, спеціальних тонких пилок та свердел, а також затискачів та абразивів. Біля с. Велика Снітинка Фастівського району на Київщині досліджено гребінкову майстерню, що діяла з кінця III до середини IV ст. Тут знайдено сотні плас-

тин-заготівок до гребенів, бронзовий дріт на заклепки, різне знаряддя, тисячі обрізків-відходів оленячого рогу[37]. В ранньому середньовіччі виробництво гребенів тривало, однак його обсяг вже зменшився.

Обробка каменю в перші століття н. е. найбільше була розвинута на півдні України, де давній місцевий досвід збагатився надбаннями античної цивілізації. Пізньоскіфські, а потім черняхівські племена Причорномор'я широко використовували місцевий вапняк у будівництві. З м'яких порід висікали архітектурні деталі — пороги та бази під дерев'яні стовпи, робили корита та ступи. В пізньоримський час увійшли в побут ручні млини. Жорна до них на півдні та в Подністров'ї виробляли з вапняку. На Побужжі існувало окреме виробництво біля сіл Жорнище та Лугова (Іллінецький район Вінницької обл.). На місці кратера доісторичного вулкану тут було створено кар'єри, де давні гірники видобували ефузивну туфоподібну породу. Серед кам'яних відходів знайдено рогові клини та черепки черняхівського посуду. На стінках кар'єру добре помітні сліди кирок[38]. За технологічними якостями туфові жорна кращі за вапнякові, з пісковику або граніту. Жорна з лугівського центру знаходять на великій території від Дністра до Середнього Подніпров'я. Ручні ротаційні млини відомі в ранньослов'янських культурах другої половини I тис. Копіткої мистецької праці потребувало виготовлення ливарних форм для ювелірних прикрас, що робилися з м'яких порід (мергель). 64 такі форми знайдено нещодавно у згорілому житлі VII ст. на поселенні в Бернашівці поблизу Могильова-Подільського.

Із Середнім Подністров'ям пов'язані перші спроби слов'янської кам'яної скульптури. Зображення богів знайдено під час дослідження язичницьких святилищ в Іванківцях та Ставчанах, а також у Калюсі, Бакоті, Кремінному, Непоротові, Козлові.

Потреби людей у тканинах задовольнялися на рівні домашнього виробництва. Звичайною знахідкою на поселеннях, а часто і в похованнях жінок, є пряслиця (грузики-маховики) до веретен, якими сукали нитки з льону, коноплі та овечої вовни. В черняхівській культурі відомі залізні гребінці для розчісування куделі. У давніх житлах знаходять глиняні грузила, що натягали нитки основи на вертикальних ткацьких верстатах. На думку Б. О. Тимощука, відсутність грузил на частині поселень VIII—IX ст. є показником того, що в цей час слов'яни користувалися вже вдосконаленими верстатами, зокрема горизонтальними[39].

---

[37] *Магомедов Б. В.* Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 94—116.

[38] *Хавлюк П. І.* Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія.— 1980.— Вип. 34.— С. 30—34.

[39] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 106.

Глава 3

ОБМІН ТА ТОРГІВЛЯ

На рубежі та в перші століття нашої ери у населення лісової та лісостепової смуг України кардинальних зрушень у торговельному обміні порівняно з попередньою добою не помітно. Недостатній ступінь розвитку ремесел, що перебували на рівні домашнього виробництва, не передбачає інтенсивної внутрішньої торгівлі. Виняток становлять промисли, пов'язані з обмеженими джерелами сировини, передусім виробництво заліза. Достатньо багаті родовища залізної руди (тим більше болотяної) трапляються нечасто. Тому продукція таких металургійних центрів, як Лютізький (див. вище), знаходила задовільний збут на місцевому та більш віддалених ринках.

Деяку роль відігравав дарообмін між общинами, зумовлений політичними та родинними зв'язками. Предметами такого обміну могли бути різноманітні продукти та предмети аж до глиняного посуду.

Загальне економічне піднесення у племен Південно-Східної Європи другої чверті I тис. н. е. органічно пов'язане з розвитком торгівлі. Інтенсивність внутрішнього обміну в суспільстві відповідає рівню організації ремесла. У племен черняхівської культури як самостійні виробництва виокремились металообробка, гончарство, гребенярство та, почасти, каменярське ремесло. Думка про те, що черняхівська культура була продуктом ремесла та торгівлі, значною мірою справедлива[40]. У київській культурі, як раніше і в зарубинецькій, рівню ремесла відповідала лише металообробка.

Майстри-ремісники зазвичай працювали на замовлення в межах общини або групи общин, одержуючи за свою працю продукти сільського господарства. Відомості про початки товарного виробництва, тобто виробництво товарів не на замовлення, а на ринок, є тільки стосовно черняхівського гончарного ремесла. Але і в цьому разі взаємовідносини виробника та споживача навряд чи виходили за межі натурального обміну. Те саме стосується торгівлі цінною сировиною (металами) або виробами з рідкісних матеріалів (наприклад, жорнами з вулканічного туфу).

Безперечно, в пізньоримський час існувала налагоджена торгівля сіллю. Західні землі сучасної України, напевно, постачалися з родовищ Галицького соледобувного району, які пізніше забезпечували цим необхідним продуктом населення Київської Русі. Факт видобування солі на Закарпатті поблизу Солотвина підтверджується знахідкою римських монет у давній копальні. Продукція цього

[40] *Третьяков П. Н.* Вопросы и факты археологии восточных славян // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 177.

родовища доставлялася в інші землі передусім по Середньому Дунаю і навряд чи значно поширювалась на північний бік Карпат. Розроблялися і невичерпні мінеральні запаси приморських озер. Сезонне промислове поселення черняхівської культури знайдено на косі Арабатська Стрілка, між Сивашем та Азовським морем. Звідси попередники чумаків везли самоосадну сіль на південні та східні території України.

У третій чверті I тис. на фоні загальної натуралізації господарства племен Південно-Східної Європи значення внутрішньої торгівлі знижується. Однак у залізоробній галузі відносно високий рівень ремесла зберігається. Існування таких залізоробних центрів, як Гайворонський (VIII—X ст.), є свідченням поступового підвищення обсягу виробництва та зростання торгівлі залізом як сировиною поза межами общинного ринку. Залізні напівфабрикати мали більший попит, ніж готові вироби. На поселеннях Семенки на Південному Бузі та Лука-Каветчинська на Дністрі знайдено заготівки пакетного заліза, на городищі Зимно виявлено разом десять заготівок-стержнів. Існує думка, що залізні напівфабрикати на слов'янських землях були не тільки предметом торгівлі, а й виконували функцію грошей.

Значення та обсяг зовнішньої торгівлі населення Південно-Східної Європи протягом I тис. н. е. зазнавали великих змін. У цілому переважав традиційний для Українського Лісостепу попередньої скіфської доби обмін з античним Причорномор'ям. Про обсяг цього обміну у племен зарубинецької культури свідчать численні знахідки, головним чином, уламки амфор, що трапляються на поселеннях Подніпров'я та Південного Побужжя. Найбільше таких матеріалів походить з розкопок селищ в околицях Канева та Києва — від 3 до 20% всіх керамічних уламків. Амфорні знахідки трапляються також у пониззі Росі, на правобережжі Тясмину, на лівобережжі Дніпра вздовж Десни та Сейму, нижньої течії Псла та Ворскли, на Орелі. Товари античного виробництва потрапляли й у Білоруське Полісся. В похованнях Чаплинського могильника на Дніпрі виявлено понад 1100 скляних намистин.

У локалізації античних матеріалів на території зарубинецької культури першорядну роль відігравали ріки басейну Дніпра, що являли собою природні шляхи пересування товарів. Торговельний шлях, що вів углиб зарубинецької території, починався у пониззі Дніпра. Тут знаходилась Ольвія, найбільш відомий та великий емпорій античної доби у Північно-Західному Причорномор'ї. Ольвія мала жваву торгівлю з багатьма центрами античного світу, такими як Кос, Родос, Парос, Фасос, Синопа та ін. Крім торгівлі, Ольвія славилася ремісниками. Тут виробляли вина, виготовляли різноманітний посуд, тканини, художні предмети побуту та прикраси. В товарообміні між племенами Середнього Подніпров'я та Причорномор'я, починаючи з III ст., активну участь брали мешканці нижньодніпровських городищ Малої Скіфії (Золота Балка, Любимівка,

Гаврилівка та ін.). З середини I ст. до н. е. аж до початку I ст. н. е. господарство Ольвії перебувало в стані глибокого занепаду, що було наслідком соціально-економічної кризи та навали гетів царя Буребісти. Це помітно вплинуло на обсяг зарубинецько-античних зв'язків — він значно зменшився[41].

Основними товарами, що знаходили збут у зарубинецьких племен, були вино в амфорах, сіль, столовий посуд, бронзові фібули та інші предмети особистого вбрання (браслети, обручки, сережки, прикраси зі скла). На південь спрямовувалися продукти, традиційні для лісостепової та лісової смуг — хутра, шкіри, мед, віск.

Окрім південного напрямку, зарубинецький товарообмін мав ще й західний, масштаб якого, проте, був значно менший. З балканської території латенської культури надходили бронзові вироби: фібули, відра-ситули, поясні гачки, кільця, браслети, вотивні підвіски-амулети. Найбільше їх трапляється в околицях Канева. Хронологічно вони не виходять за межі пізнього латену. До цього ж часу належать окремі бронзові речі: набірний пояс, а також своєрідні шийні гривни у вигляді корон. Такі гривни на зарубинецькій території відомі в Побужжі (Дашів) та в Подесенні (Ліски), а також на пшеворських пам'ятках Поділля (Вільхове, Залісся).

У другій чверті I тис. н. е. економічні зв'язки народів Південно-Східної Європи значно активізуються. Торгівля з античним світом досягає в цей час найвищого розвитку[42]. Уламки амфор, знахідки довізного скла відомі практично на всіх досліджених пам'ятках лісостепової та степової смуг України, заселених переважно племенами черняхівської культури.

Як і раніше, з греко-римських країв Причорномор'я та Східного Середземномор'я надходили предмети розкоші та престижу. В амфорах різної ємності (від 0,75 до 45 л) завозили малоазійське вино, а в південні регіони, можливо, й оливкову олію. З міст Малої Азії ввозили також червонолаковий посуд: глечики, миски, тарілки. Важливим предметом торгівлі з римськими провінціями були скляні келихи різних відтінків — від безколірного до рубінового та зеленого. Більшість прикрашено шліфовкою або напаяними різнокольоровими нитками та краплинами. Основна маса келихів імпортувалася з близькосхідних майстерень (Єгипет, Константинополь), що підтверджують грецькі написи на деяких екземплярах. Скляні вироби могли потрапляти також із Заходу з рейнських майстерень (сучасний Кельн).

Були спроби налагодити виробництво скла і безпосередньо на території черняхівської культури. На поселенні в Комарові (Буко-

---

[41] *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 95.

[42] *Кропоткин В. В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.).— М., 1970.— САИ.— ДІ—27.

вина) знайдено залишки кам'яної будівлі та багато речей античного походження. Майстри, що належали до провінційно-римської школи склоробства, виготовляли тут келихи, намиста, скляні пряслиця і навіть віконне скло. Щоправда, працювали вони в Комарові недовго, й значного розповсюдження їхня продукція не мала.

Металевий посуд римської доби надходив у Східну Європу у значно меншій кількості, ніж глиняний або скляний. Напевне, значна його частина опинилася тут не в результаті торгівлі, а як здобич у воєнно-грабіжницьких походах або як дарунки військовій старшині від римської адміністрації. Навіть бронзові посудини дуже цінувалися, тому їх нерідко знаходять серед скарбів. Біля с. Черниця Житомирської області трапився легіонерський бронзовий казанок з римськими срібними монетами-денаріями. Подібні скарби походять з Києва та с. Жигайлівки на Сумщині. У цьому ж селі 1964 р. знайдено срібний глек із зображенням батальних та мисливських сцен, виготовлений у Константинополі на рубежі IV—V ст. Схожий глечик та срібна баклага, що містили півтори тисячі денаріїв, разом із золотим блюдом відкопано біля с. Борочиця, що на Волині, а біля смт Борзна на Чернігівщині — срібне блюдо та монети.

Наймасовішою групою імпортних виробів, якими користувалося східноєвропейське населення, були намиста — здебільшого різноманітні скляні. Хімічним аналізом встановлено, що їх ввозили на територію України з Єгипту, Сирії та європейських провінцій Риму. Трапляються вироби з єгипетського фаянсу. Із Східного Середземномор'я завозили намиста з сердоліку, який, за свідченням Плінія, видобували у Персії, Індії, Аравії, Єгипті, на о. Парос. На зв'язки з далеким Півднем вказують знахідки коралів та черепашок з Червоного моря або Індійського океану. З Південної Аравії ввезено ладан, що знаходять у черняхівських похованнях. На територію України потрапляли мистецькі вироби з бронзи, пов'язані, як правило, з пізньоантичними культами. Це статуетки божеств — Осириса, Гора, Ізіди, Венери та сатирів, зображення коней та крилатих фалосів.

Великому обсягу античних товарів мав би відповідати зворотний потік експорту. Вивчення залізних знарядь племен черняхівської культури вказує, що технічний рівень розвитку рільництва на терені сучасної України не набагато відрізнявся від рівня землеробства в дунайських римських провінціях Паннонія, Мезія, Дакія, звідки вивіз зерна засвідчено документально. Мабуть, вивіз хліба з територій черняхівської культури відбувався, принаймні, із зручних для транспортування районів. Уявлення про перелік товарів для товарообміну населення Причорномор'я і Середземномор'я можна одержати з «Історії» Полібія: «Для необхідних життєвих потреб країни, що оточують Понт, приставляють нам худобу та величезну кількість безумовно чудових рабів, а з предметів розкошу приставляють у достатку мед, віск та солону рибу. Одержують вони з продуктів, якими багаті наші країни, олію та усякого роду вино;

хлібом вони обмінюються з нами, то доставляючи його в разі потреби, то одержуючи...»[43]. Щоправда, наведені дані належать до ранішого часу (II ст. до н. е.), але такий традиційний список навряд чи міг набагато змінитися в пізньоримський час.

Наявність такої торгівлі передбачає існування торговців-посередників, в руках яких накопичувалися товари, призначені на вивіз. На території черняхівської культури відкрито декілька пам'яток, де можна припускати існування торговельних факторій, що підтримували зв'язок з провінціями Римської імперії.

У Миколаївській області біля Березанського лиману на краю великого поселення черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак досліджено садибу площею 0,35 км^2. Судячи з написів, її мешканці були знайомі з грецькою писемністю. Просторі кам'яні будівлі були житлами та складами для товарів, а огороджений муром двір вміщував сотні голів худоби. В побуті, крім типового черняхівського посуду, широко використовувалися червонолакові вироби та амфори. Торговельні операції господаря садиби полягали, напевне, в натуральному обміні східносередземноморських товарів на сільськогосподарську продукцію та рабів, що постачала місцева племінна старшина. По Березанському лиману до факторії підходили кораблі для розвантаження та прийому чергових партій товару.

Окремий вид торговельно-ремісничої факторії являла собою згадана вище склоробна майстерня в Комарові на Буковині. Сліди перебування провінційно-римських торгівців та майстрів досліджено також на Волині (с. Лепесівка) й у Молдові.

Важливими для східноєвропейських племен торговельно-ремісничими центрами лишалися колишні античні міста Ольвія та Тіра. Після евакуації римських гарнізонів вони включилися у черняхівську політико-економічну систему. Продовжували діяти гончарні майстерні, що поставляли на навколишні селища високоякісну сіроглиняну кераміку. Порти Ольвії та Тіри не переривали традиційних зв'язків з купцями понтійських та середземноморських міст. Звідси продукція східноримських економічних центрів розходилась басейнами Дніпра, Бугу та Дністра, а частина її доходила до Прибалтики та Скандинавії.

Завдяки транзитній торгівлі Дніпровським шляхом античні товари доходили і до племен київської культури, які розраховувались продукцією лісових промислів — цінним хутром, медом, воском. Черняхівські торговці мали з такого обміну неабиякий зиск. Крім заморських амфор з вином, скляних та сердолікових намист, попитом користувалася ремісничa продукція економічно розвинутих сусідів. На багатьох поселеннях київської культури трапляються уламки черняхівського гончарного посуду (власний посуд виліплювався вручну). З-поміж знарядь праці імпортувалися жорна з туфу,

[43] *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 235—315.

родовище якого розроблялося в Побужжі. З черняхівської території до населення київської культури Середнього Подніпров'я та Подесення, принаймні на ранньому етапі взаємовідносин, надходили деякі залізні знаряддя — наральники, серпи, сокири, скобелі. На це вказує їх типологічна єдність. З майстерень племен черняхівської культури походять деякі характерні типи бронзових фібул та пряжок, тришарові гребені з оленячого рогу. Таким чином, торгівля між племенами київської та черняхівської культур зводилася до обміну натурального продукту на ремісничі вироби.

Події доби переселення народів, відтік частини населення Південно-Східної Європи на Захід, криза у Східній Римській імперії призвели до занепаду зовнішньоекономічних зв'язків українських земель у V—VII ст. Напевно, до слов'янських племен празької та пеньківської культур завозилися кольорові метали, родовища яких у Східній Європі не розроблялися. Бронзові злитки у вигляді стрижнів знайдено у Хитцях та Молдові. В невеликій кількості на поселеннях трапляються сирійські скляні намиста, фрагменти великих візантійських амфор (Будище, Стецівка, Семенки).

У скарбах мартинівського типу VI—VII ст., знайдених на території пеньківської культури, відкладалися речі різного походження, в тому числі візантійські — наприклад блюдо, мисочка, ложка та щипці з Мартинівки. Частина прикрас має численні аналогії в кочівницькому середовищі від Монголії до Центральної Європи. Подібні знахідки не можна цілком пов'язувати з торгівлею. Деякі з цих коштовностей були воєнною здобиччю або дипломатичними дарами військовій старшині, інші являли собою наслідування взірцям загального євразійського стилю.

У VII—IX ст. економічні зв'язки слов'янських племен з іншими країнами пожвавилися. З Візантії та Криму на землі слов'ян надходили прикраси, посуд, вино, з Великої Моравії — ювелірні вироби. З виникненням на південних та східних кордонах слов'янського розселення Хозарського каганату активізувалася торгівля зі Сходом. В обмін на свої традиційні продукти промислів слов'янське населення одержувало гончарний посуд салтівського типу, вироби ковалів та ювелірів, а також предмети розкошу з більш віддалених країн. До середини IX ст. торгівля між східнослов'янськими землями та Сходом велася головним чином по Сіверському Дінцю так званим Хозарським шляхом, одним із важливих ринків на якому було городище Верхній Салтів (у сучасному Харкові). Цим шляхом слов'яни одержували скляні намиста та інші прикраси, металеві люстерка з Кавказу, амфори з кримським вином, срібні арабські монети.

Важливим аспектом питання про рівень розвитку торгівлі давнього населення України є проблема грошового обігу. Серед пам'яток зарубинецької культури монети практично невідомі. До більш пізнього черняхівського періоду належать сотні скарбів та окремих знахідок римських монет, майже виключно римських де-

наріїв[44]. Суттєво, що величезна кількість цих монет датується II ст. н. е., а екземпляри III—IV ст. (коли існувала черняхівська культура) є рідкістю. Це пояснюється різною якістю монетного металу, яка внаслідок економічної кризи Римської імперії поступово погіршувалась. Протягом другої половини I—II ст. вміст срібла у денарії зменшився з 96—99% до майже половини.

Для східноєвропейських сусідів Римської імперії, в тому числі й для ранньослов'янських племен, монетний метал був головним, якщо не єдиним джерелом надходження срібла. За панування мінової торгівлі на внутрішньому ринку лише незначна частина цих надходжень потрапляла в обіг, основна маса срібла йшла на ювелірні вироби. Тому незалежно від способів довозу монет з імперії (торгівля, викуп за полонених, воєнні контрибуції) постійною вимогою варварів лишалося дотримання певного стандарту чистоти срібла. Цьому стандарту відповідали денарії, що випускалися до початку III ст., на що римські партнери змушені були зважати.

На початку раннього середньовіччя притік грошей на українські землі був дуже обмежений. На схід від Дністра відомо тільки близько десятка знахідок окремих монет візантійських імператорів VI—VII ст.: Юстина I та II, Юстиніана, Маврикія, Іраклія, Константина II (біля сіл Кичкас, Фурси, Максимівка, Жаботин, Зимне та ін.). На острові близько с. Майстрів у Надпоріжжі 1851 р. знайдено скарб з кількох сотень золотих візантійських монет у горщику. В сотні разів більше знахідок на заселеній у той час східними слов'янами території між Дунаєм і Дністром, яка межувала з Візантією. Надходження монет значно зменшується в останній чверті VI ст. після утворення Першого Болгарського царства на чолі з ханом Аспарухом.

У VIII ст. через Хозарський каганат починають проникати у Східну Європу дирхеми арабських халіфатів. З арабським сріблом пов'язаний наступний, давньоруський, етап історії грошового обігу в Україні.

---

[44] *Брайчевський М. Ю.* Римська монета на території України.— К., 1959; *Кропоткин В. В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ.— 1961.— Вып. Г4—4; *Его же.* Новые находки римских монет на территории СССР (Дополнение к САИ, вып. Г4—4) // НЭ.— 1966.— Т. 6.— С. 74—102.

Розділ IV

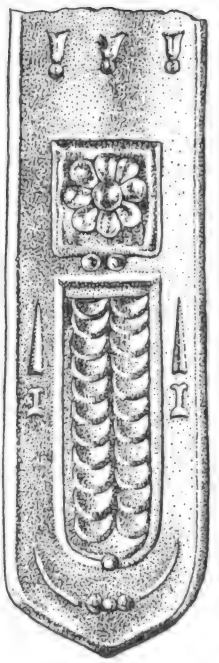

Суспільний лад та соціальні відносини

Незважаючи на значний науковий доробок, проблема реконструкції суспільно-економічних відносин у слов'янському середовищі поки що далека від остаточного розв'язання. Про це красномовно свідчить велика кількість різних концепцій. Одні дослідники, зокрема В. Й. Довженок, І. І. Ляпушкін, Б. О. Рибаков, П. М. Третьяков, вважали їх сусідськими або територіальними вже на початку другої половини I тис. н. е., а інші навіть верв «Руської Правди» розглядали як перехідний щабель від родового суспільства до такого, що базується на приватній власності.

Слід зазначити, що археологи включилися в дискусію про суть та етапи суспільного розвитку слов'ян досить пізно. У зв'язку з цим на їхніх позиціях відбилися ті ж суперечності, що вже існували в середовищі істориків. Розбіжності ж у поглядах останніх були неминучим наслідком дослідження слов'янської общини за писемними джерелами державного періоду, коли суспільні зв'язки зазнавали істотних змін, що ускладнює розуміння їх ранніх форм.

Негативну роль відіграла також необхідність дотримуватися тільки певних методологічних підходів до вивчення общини. Практично всі розбіжності у поглядах вчених радянського періоду не виходять за межі тодішньої офіційної доктрини, яка розглядала приватну власність і, відповідно, сусідську общину як необхідну передумову виникнення держави.

Останнім часом зазначені труднощі були до певної міри подолані у зв'язку із значними досяг-

неннями етнографів. Саме вони розробили нині загальноприйняті схеми періодизації первісної історії, визначили етапи її розвитку, теоретично обгрунтували форми суспільних зв'язків, які відповідають цим етапам.

Етнографічна наука, спираючись на величезний фактичний матеріал, наполегливо і все детальніше розробляє схему переходу від недиференційованих суспільств до держави. До того ж для етнографічних досліджень характерний широкий підхід як у хронологічному, так і в географічному плані. Саме це, на нашу думку, й зумовило успіхи етнографії.

На відміну від останньої археологічні дослідження цієї проблеми провадяться для кожного хронологічного періоду окремо. Однак такі різні за етнічним корінням і віддалені на тисячоліття одне від одного суспільства, як трипільське, скіфське і слов'янське кінця I тис. н. е. на території сучасної України, розглядаються дослідниками кожного з цих періодів, по суті, однаково — як переддень утворення держави. В такому разі, можна говорити про певні спільні механізми суспільного розвитку, характерні для всіх зазначених періодів — від неоліту до раннього середньовіччя. Отже, суспільний розвиток слов'ян слід розглядати в контексті попередніх періодів.

Таким чином, якщо хочемо зрозуміти суть явища, мусимо саме на цьому — останньому перед виникненням держави — етапі зробити ретроспективний екскурс в ранню історію, розглянути ті явища, які, за етнографічними даними, мають універсальний характер і фіксуються на величезних просторах від Китаю і Африки до Нового Світу.

Вже починаючи з неоліту, в родовій організації виокремлюються ієрархічні ступені. Основними з них є рід і лінідж. Причому в лініджі, на відміну від роду, походження ведеться від реального предка, певним чином фіксується, оскільки може бути простежене і встановлене[1].

На нашу думку, в основі цього явища лежало становлення відтворюючого господарства, яке за складністю виробничого процесу і рівнем відповідальності виробника значно перевищувало господарство на рівні самого лише привласнення.

За таких обставин широке коло членів роду поділяється на більш вузькі колективи — лініджі. Таким чином, якщо раніше за давніми традиціями право на частку продукції мав кожен член роду лише на підставі своєї приналежності до нього, то тепер право на цю частку належало тільки членові лініджу і лише в межах даного лініджу. Це значно підвищувало відповідальність і продуктивність кожного виробника. Поява лініджів вимагала і певної форми фіксації членів цього утворення. Такою формою стала вертикальна родинність, на відміну від горизонтальної, що зв'язувала всіх членів

[1] *Дрэнер Л.* Линидж // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура.— М., 1986.— С. 80.

роду в ранній общині. Але з появою вертикальної родинності горизонтальні родинні зв'язки не зникли. Отже, з виникненням лініджів на місці однієї з'явились дві системи зв'язків: родова й общинна. Коли з плином часу виник унілокальний парний шлюб і лініджі через включення до їх складу родичів за шлюбом перетворилися на великі сім'ї, побудовані за тим же принципом генеалогічної родинності, це не змінило родинного характеру цих сімей, тобто останні були спільними власниками родової землі, яку вони, починаючи з часу виникнення лініджів, обробляли відособлено. Не викликає сумніву, що великі сім'ї за своїм чисельним складом і виробничим потенціалом були різними і виробляли різну кількість продукції. Але, оскільки власниками землі були всі члени роду, що входили до різних сімей, вони претендували на надлишкову частину цієї продукції. Потрібен був механізм перерозподілу[2].

Широкі етнографічні дослідження, проведені західними вченими, засвідчили наявність на певному етапі розвитку багатьох народів світу такої форми соціальної організації, основною функцією якої був саме розподіл (редистрибуція) надлишкової продукції. В англомовній літературі ця форма організації отримала назву «чіфдом», що дослівно означає «вождівство». Суть її механізму полягає в тому, що люди, які давали найбільшу кількість продукції для редистрибуції, значно підвищували свій престиж серед інших членів роду, а тим самим і престиж представленої ними генеалогічної лінії. Саме з таких здібних господарів вибирали лідерів, яким довіряли перерозподіл надлишкової продукції в рамках характерного для вождівства феномена — влади-власності[3].

Оскільки первісний світ розглядає успіхи лідерів як результат допомоги вищих сил, відбувалася сакралізація найбільш видатних з них. Причому вважалося, що сприяння духів поширюється не тільки на лідера, а й на його родичів та нащадків — генеалогічну лінію. З нерівності цих ліній виникав так званий «конічний клан», на вершині якого стояв сам сакралізований лідер, а ранги і статуси всіх інших визначалися ступенем генеалогічної близькості до нього. Тобто відбувалася обов'язкова фіксація та постійний поділ прямої та бічних ліній родинних зв'язків[4].

Таким чином, вождівство є прямим наслідком виникнення великої сім'ї і започатковується як форма перерозподілу надлишкового продукту, що виробляється в межах різних великосімейних ко-

---

[2] *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I).— Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1992.— С. 10.

[3] *Васильев Л. С.* Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // Народы Азии и Африки.— 1980.— № 1.— С. 172—186; *Его же.* Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки.— 1981.— № 6.— С. 157—175.

[4] *Firth R.* We the Tikopia.— London, 1938.— 489 p.

лективів, а отже, є таким самим унікальним явищем у розвитку соціальної організації людства, як і велика сім'я.

Враховуючи універсальний характер описаних явищ, спробуємо розглянути під цим кутом зору величезний фактичний матеріал, накопичений археологами-славістами за останні десятиріччя. Відзначимо, що саме такий підхід дає змогу погодити досягнення різних дисциплін, створити несуперечливу концепцію соціального розвитку слв'ян. Як зазначено вище, вся система соціальної організації суспільства у додержавний період базувалася на фіксації генеалогічних зв'язків. Тому спробуємо розглянути археологічний аспект цієї проблеми на матеріалах планіграфії поселень.

Виявилось, зокрема, що на слов'янських поселеннях забудова, незважаючи на зовнішню хаотичність, підкорялася певній системі й регламентувалася чіткими правилами. Однак ці системи фіксувалися тільки на пам'ятках з повністю розкритою площею, яких було обмаль.

Уперше ці закономірності було виявлено внаслідок аналізу планування повністю розкопаного поселення Рашків I на Дністрі, що належить до культури Луки-Райковецької[5]. Тут було відкрито 80 жител, 30 з яких взаємно перекриваються. Чітка стратиграфія жител у поєднанні з керамічними комплексами дала змогу визначити на поселенні чотири будівельні горизонти.

Всі житла на поселенні поділяються на територіальні групи, що включають різночасові будівлі. У свою чергу, синхронні житла, що входять до груп, об'єднуються у підгрупи.

Розташування жител у групах демонструє певні планувальні закономірності, з яких найбільше значення мають дві.

Перша з них — це система діагональних прив'язок. Суть її полягає в тому, що пізніші житла у переважній більшості певним чином планіграфічно пов'язані з більш ранніми. Тобто, будуючи нове житло, розбивку північного та діагонально протилежного, «красного», кутів робили так, що вони лежали на одній лінії з одним кутом більш раннього житла.

Друга закономірність полягає в тому, що забудова провадилась за груповим принципом, а групи жител, кути або стіни яких також пов'язані між собою лініями, часто мають однакову планувальну структуру у вигляді дуги.

Аналіз першої з описаних закономірностей приводить до висновку, що вона, по суті, фіксувала зв'язок між старшими і молодшими поколіннями — між батьками і дітьми, тобто являє собою спосіб фіксації прямої родинної лінії.

Тому логічно припустити, що друга закономірність за тим самим принципом фіксувала бічну лінію родинних зв'язків — зв'язок між братами, а також дядьками та племінниками. Обидві ці лінії разом являли собою складові частини єдиної системи, що зумовлю-

---

[5] *Баран Я. В.* Зазн. праця.— С. 6—91.

вала розташування кожного житла відносно інших у часі та просторі, визначаючи таку структуру забудови, яка була, по суті, строго фіксованою генеалогією. При цьому постійне відтворення дугоподібних структур з трьох-шести жител, мешканці яких були пов'язані лініями прямих та бічних родинних зв'язків, вказує на те, що вони являли собою основну мікроструктуру суспільства — велику сім'ю.

Розглядаючи поселення Рашків I з урахуванням сказаного вище, можна побачити, що воно виникло внаслідок розселення тут кількох великих сімей-ліниджів. Останні в результаті шлюбних зв'язків з часом утворили єдиний клан.

Треба зазначити, що межі між групами сімей мають дуже умовний характер. Дугоподібні структури переплітаються між собою, зливаються, переливаються одна в одну, утворюючи одну нерозривну тканину, неначе складаючи на ній фігурні візерунки. При цьому кожна фігура має й самостійне значення, але водночас поза візерунком втрачає сенс. Здається, що це порівняння більш-менш точно відбиває становище великої сім'ї в межах первісної сусідської общини, коли вона, з одного боку, безумовно, має важливе самостійне значення, з другого — тисячами ниток пов'язана з подібними до себе, без яких її існування втрачає сенс.

До того ж планування поселення Рашків I, де ми знаходимо підтвердження чіткого розмежування у фіксації прямої та бічної родинних ліній, очевидно, засвідчує наявність у слов'ян описаної вище системи соціальної організації державного періоду — вождівства. А сама лінійна система може розглядатися як спосіб фіксації конічного клану, що лежить в основі протодержави — чіфдому[6].

Отже, як бачимо, етнографічні матеріали знаходять аналогії на археологічних пам'ятках, даючи змогу розглядати суспільний розвиток східного слов'янства у широкому контексті світової історії. І все ж, перш ніж робити остаточні висновки, необхідно розглянути специфічні риси розвитку слов'янських і протослов'янських культур на території України.

Для зарубинецької культури характерні відносно великі городища та селища, які будують звичайно на мисах високого корінного берега. Досить тривале існування зарубинецьких поселень на одному місці підтверджується матеріалами могильників, які розташовані поряд і охоплюють період у 150—200 років. Планувальна структура городища Пилипенкова Гора в Каневі (III—I ст. до н. е.) була близькою до вищезгаданої рашківської. У розкопаних ділянках помічено декілька груп, які складалися з п'яти-семи жител та утворювали неправильне коло[7]. Очевидно, всередині такого кола був

---

[6] *Баран Я. В.* Зазн. праця.— С. 11.

[7] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 32—40; 92—97.

Рис. 18. Городище зарубинецької культури Бабина Гора.

спільний для даної групи двір. Більшість господарських ям розташовувалась поряд з окремими житлами.

Мабуть, також існували й невеликі зарубинецькі селища, що були близькими до пам'яток пшеворської культури Волині та Подністров'я. Останні складалися з трьох-чотирьох жител, а також з кількох господарських будівель.

Певні зміни у планувальній структурі слов'янських поселень відбуваються в I—II ст., коли зарубинецька культура переживає кризу. Нові поселення пізньозарубинецької та зубрицької груп часто розташовувалися на дюнних підвищеннях у заплавах річок або на низьких терасах. Зникають остаточно городища. Хоча в цей період існували великі поселення з плануванням, близьким до Пилипенкової Гори (наприклад, Оболонь у Києві), переважну більшість становлять селища зовсім іншого типу. Вони, як правило, існували на одному місці недовго, десь близько 50 років, та налічували 5—10 будівель, кілька десятків господарських ям та інших споруд. Площа їх звичайно коливалась від 0,3 до 2 га[8]. Господарські споруди на таких поселеннях концентруються окремою групою (Гірка Полонка, Підріжжя, Линів) або розташовуються поруч із житлами (Пасіки Зубрицькі, Підберізці, Боратин). Інколи будівлі оточували

[8] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины.— К., 1991.— С. 13—19.

невеликий господарський двір. Відомі також зовсім малі селища з одним-двома житлами[9].

Частина селищ київської культури III ст. за своєю структурою аналогічна невеликим пізньозарубинецьким поселенням, на базі яких вони, власне, й виникли. Такі пам'ятки, як Лавриків Ліс поблизу Новгорода-Сіверського та Боромля II на Сумщині, характеризуються груповим розміщенням кількох жител та відокремленими від них ямами-льохами. Існують також пам'ятки, що складалися з двох-чотирьох дворогосподарств, кожне з яких налічує одне-два житла разом з комплексом господарських споруд. Зокрема, таким є поселення Гочево I на верхньому Пслі, де ділянки двох садиб розділені чималим двором, який був зайнятий стійлами для худоби. Дворогосподарства поселення Роїще на Чернігівщині розміщувались порівняно компактно, але наземні господарські споруди тяжіли до певних жител, тоді як господарські ями були безсистемно розкидані на площі селища. Поселення Глеваха біля Києва, Улянівка біля Чернігова та Шишино 5 поблизу Білгорода утворені кількома садибами, розташованими досить далеко одна від одної. В останньому випадку хати, льохи та численні господарські споруди займали кілька ділянок великої дюни у заплаві Сіверського Дінця. Неподалік знаходився також невеликий могильник[10].

Можливо, планування поселень черняхівського типу північної периферії, які мають елементи слов'янської культури, зокрема специфічну ліпну кераміку в напівземлянкових житлах, є досить близькими до згаданих вище. На поселеннях Бовшів, Дем'янів, Черепин, Сокіл, Хлопків житла утворюють неправильний ряд уздовж схилу або ж розміщуються групами по кілька штук. Господарські ями, як правило, трапляються на черняхівських селищах у меншій кількості, ніж на пізньозарубинецьких та київських, хоч на широко розкопаних поселеннях (Бовшів, Куропатники, Теремці) фіксується така ж система планування. Разом з тим, на окремих поселеннях, наприклад Хлопків, ями-льохи переважно тяжіють до відокремлених житлових споруд[11].

Поселення празької, пеньківської та колочинської культур V—VII ст. за топографією, розмірами та планувальною структурою не дуже відрізняються від селищ київської культури. У межах слов'янських поселень третьої чверті I тис. н. е. водночас (навіть беру-

---

[9] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1992.— С. 33, 34.

[10] *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры. Свод археологических источников.— К., 1992.— С. 26, 27.

[11] *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К., 1981.— С. 18—22; *Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М.* Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре.— К., 1984.— Рис. 3, 4; *Некрасова Г. М.* Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині // Археологія.— 1988.— № 62.— Рис. 2.

чи до уваги нерозкопані ділянки) існувало чотири-сім (Корчак VII, IX, Молочарня, Луг, Кочубеївка, Кодин I, Хитці) або 10—15 жител (Кодин II, Семенки та ін.). Тип планування представлений відокремленим розміщенням напівземлянок та господарських комплексів (Корчак VII, IX, Кодин I), причому іноді житла оточує великий майданчик-двір, де були й підсобні споруди[12].

Відомі випадки, коли господарські споруди тяжіють до окремих хат (Сенча, Лука-Каветчинська). Частіше планування має змішаний характер: деякі житла з господарськими будівлями розміщені окремо від житлових споруд, що утворюють групи (Кодин II, Лука-Каветчинська, Городок та ін.). Наприклад, на поселенні Городок в 40 м від головного ядра, яке складалося з трьох груп хат, розміщувалась напівземлянка, дві господарські споруди, яма-льох та вогнище. На поселенні Семенки навколо житла 25 знаходилося сім господарчих ям[13].

Все ж можна припустити, що планувальна структура таких слов'янських поселень, як Рашків III та Лука-Каветчинська на Середньому Дністрі, а також Розтоки у Чехії та Дессау-Мозігкау у Німеччині, з урахуванням існування на них кількох будівельних горизонтів істотно не відрізнялася від інших поселень цього часу. Відзначимо, що слов'янські поселення третьої чверті I тис. н. е. відносно довго (на відміну від більшості поселень першої половини I тис. н. е.) існували на одному місці. При цьому різночасові житла займали різні ділянки поселення, за рахунок чого його площа поступово збільшувалася. Тонкий культурний шар у ряді випадків, ймовірно, вказує на циклічний характер життя на ньому, який був пов'язаний з екстенсивним способом землеробства.

Розміри поселень, що належали до пам'яток типу Сахнівки та Луки-Райковецької, а також до лівобережних — волинцевської, роменської та боршівської культур, порівняно з селищами V—VII ст. збільшуються. Широкомасштабні розкопки поселень Рашків I на Дністрі, Монастирьок та Канів у Середньому Подніпров'ї, Волинцево, Новотроїцьке, Битиця на Лівобережжі, під час яких на кожній з цих пам'яток досліджено від кількох десятків до ста жител, дають змогу стверджувати, що вони належали до кількох періодів. Зокрема, з 50 напівземлянок, відкритих на городищі Новотроїцьке, не менше 18 згорілих[14]. Очевидно, всі вони функціонували водночас. Аналогічна картина помічена й на городищі Тітчиха у Подонні, де на плато, зайнятому поселенням IX—X ст., мешканцями було зали-

---

[12] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 424.

[13] *Хавлюк П. И.* Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 205.— Рис. 13.

[14] *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое.— МИА.— 1958.— № 74.— С. 52—134.

шено 35 жител. З них у вогні загинули 22 напівземлянки, які, ймовірно, відповідали певному етапу забудови[15]. З 80 жител повністю розкопаного поселення Рашків I у діапазоні від середини VII до початку IX ст. водночас існувало від 15 до 31 напівземлянки. Таким чином, можна припустити, що наприкінці I тис. н. е. найбільші поселення об'єднували близько 30 жител[16].

На поселеннях типу Луки-Райковецької у Каневі та Монастирку житла розміщуються відокремлено, на деякій відстані одне від одного. Біля жител, крім ям-льохів, всюди трапляються господарські будівлі. Подібні садиби є також серед пізніх об'єктів у Семенках на Південному Бузі тощо.

Складність розвитку суспільних відносин носіїв празької та Луки-Райковецької культур можна прослідкувати за матеріалами поселень Тетерівка I—IV поблизу Житомира, що функціонували протягом V—IX ст. Ретельний аналіз даних показав, що на різних етапах поселення складалися з різної кількості садиб. Кожна з них включала одне-два житла та кілька господарських споруд, які були обнесені огорожею. На ранньому етапі три садиби розміщувались у центрі поселення Тетерівка I, а ще одна — на його західній околиці. Якщо загальна кількість мешканців тетерівсько-шумського гнізда налічувала 5—6 малих сімей, то в VI ст. населення скорочується до 2—3 сімей. Потім компактні «дворища» замінюються невеликими «хуторками» з однієї-двох «садиб». Наприкінці VI—VII ст. існувало 5—8 «хуторків», в яких мешкало 8—12 сімей. Пізніше, у IX ст., їх кількість зростає до 8—9, тобто до 10—15 малих сімей[17].

Низка описаних поселень також демонструє всю систему чи певні елементи планувальних закономірностей, виявлених на селищах Рашків I, Пилипенкова Гора (зарубинецька культура), Гірка Полонка і Загаї (зубрицька культура), Ріпнів II (північно-західна група черняхівської культури), Роїще (київська культура), Хитці (пеньківська культура) та ін.

Ще виразніше ті ж закономірності виступають на поселеннях празько-корчакського типу: Корчак I, II, VII, Теремці, Рашків III, Незвисько, Лука-Каветчинська. Лінійні зв'язки фіксуються і на городищі Новотроїцькому роменської культури VIII—IX ст.

Подальший аналіз планування поселень показав, що лінійні закономірності, виявлені на східнослов'янських пам'ятках, прослідковуються і на територіях розселення західних слов'ян: на землях Польщі, Чехії, Словаччини та Німеччини.

Крім того, вони існували на поселеннях германських племен у

---

[15] *Москаленко А. И.* Славяне на Дону (Боршевская культура).— Воронеж, 1984.— С. 97—101.

[16] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 425.

[17] *Томашевский А. П., Гавритухин О. И.* Славянское поселение Тетеревка I.— К., 1992.— С. 17—19.

Рис. 19. Розкопки поселення празької культури Рашків III.

Данії та Нідерландах, а в Німеччині ця система виявлена навіть на селищі Перлеберг доби пізньої бронзи. Якщо погодитися з дослідниками, які розглядають культуру полів поховань, до котрої належало поселення Перлеберг, як один з головних елементів, на основі котрого склалася кельтська культура, то не виключено, що і до германців, і до слов'ян лінійна система прийшла різними шляхами і в різний час, але з одного й того ж джерела — від кельтів. В Україні ця система вперше спостерігається на зарубинецьких пам'ятках, які зберігають потужні латенські традиції[18].

Спинимося на питанні про зміну характеру заселення території протягом рубежу н. е.— I тис. н. е. Як зазначалося вище, в ряді випадків поселення різних культурних груп досить часто розташовувались скупченнями. Серед них можна виокремити два рівні, причому нижній являє собою добре відомі і неодноразово описані в літературі «гнізда» або «кущі» поселень. У таких випадках поселення утворюють компактні групи по три-чотири (іноді й більше) та бувають розділені між собою інтервалами в 1—2 (рідше 3—4) км. Нерідко їх розділяють тільки річки, струмки або яри. Гнізда поселень відокремлюються від сусідніх таких самих скупчень незаселеними ділянками завширшки від кількох до 20—30 км.

[18] *Баран Я. В.* Указ. соч.— С. 8.

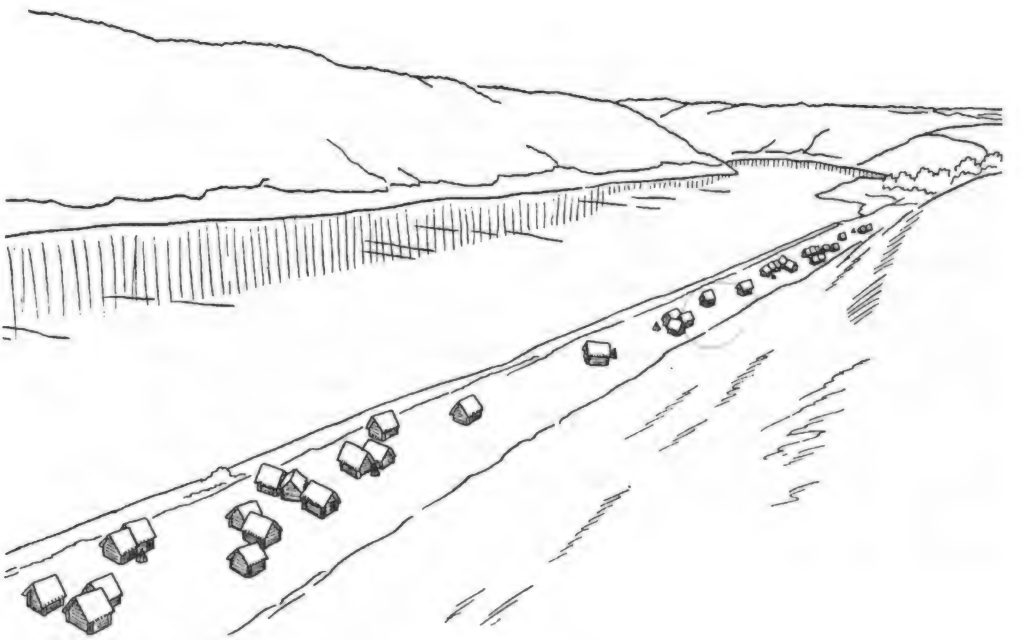

Рис. 20. Реконструкція загального вигляду поселення Рашків III.

Відомі випадки, коли поселення в одному гнізді, яке датується у відносно широких межах, належать до різних археологічних періодів. Такі факти навів Є. О. Горюнов під час аналізу пам'яток Подесення другої та третьої чверті I тис. н. е. На його думку, поява гнізд, які дещо різняться у часі, найімовірніше пов'язана з недостатньо міцною осілістю, що зумовлена екстенсивним веденням господарства[19]. До таких висновків дійшли чеські археологи під час вивчення поселення у Розтоках. Все це, однак, не виключає можливості групового розміщення синхронних селищ. Так, компактні групи поселень або могильників, які є одночасовими в межах кількох десятиліть, добре відомі в зарубинецькій, київській, зубрицькій, празькій та інших культурах. Точніші відомості про одночасовість таких пам'яток методами археологічного дослідження отримати важко.

Більш високий рівень групового розташування поселень відповідає зонам концентрації пам'яток. Такі різні за розмірами зони об'єднують звичайно значну кількість відокремлених пам'яток або низку гнізд, що нерідко займають чималу ділянку річкового басейну. Між смугами концентрації можна виявити незаселені землі протяжністю від кількох десятків до 100—150 км. Звичайно, до певної міри їх розміри визначаються ступенем археологічного вив-

---

[19] *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— С. 12—14.

чення даного регіону, проте реальність їх існування не викликає сумнівів[20].

Як відомо, головна маса пам'яток зарубинецької культури поділяється на середньо- та верхньодніпровський, а також прип'ятсько-поліський локальні варіанти[21]. Останнім часом ще одна група виявлена на Сеймі, поблизу Путивля. Пам'ятки цих регіонів відзначаються певною своєрідністю, крім того, між ними існують значні незаселені простори. Особливо компактно розміщуються пам'ятки на Прип'яті й Сеймі. Переважна більшість з них, безумовно, належить до однієї зони концентрації, яка в такому разі збігається з локальним варіантом. Дуже густо зайняте зарубинецькими пам'ятками і Середнє Подніпров'я між гирлом Ірпеня та Тясмина, де пам'ятки нерідко тягнуться вздовж берега з інтервалом 4 або 8 км. Тут попередньо можна намітити дві зони: пам'ятки у районі Києва—Канева та біля Черкас. Між ними на відстані 30—40 км трапляються лише окремі поселення. Разом з тим гнізда пам'яток у зарубинецькій культурі окреслені рідко, чітких меж між малими угрупованнями простежити звичайно не вдається.

Ця картина значно змінюється у I—II ст. Пізньозарубинецькі пам'ятки цього періоду поширюються на території, що у кілька разів перевищує ареал зарубинецької культури[22]. У цей час відбуваються значні переміщення нащадків зарубинецьких племен, що спричиняється до змін у структурі заселеності. Пізньозарубинецькі поселення з'являються на Волині, Південному Бузі та Десні, а також у глибинах лісостепового Лівобережжя аж до верхів'їв Сейму, Псла та Сіверського Дінця, займаючи узбережжя не лише великих рік, як раніше, але й їхніх приток, а також струмків. Зони концентрації втрачають свою чіткість, очевидно, внаслідок колонізаційного руху відносно невеликих груп населення. Попередньо можна виділити зони поблизу Києва, у верхній течії Десни та на Судості, на Південному Бузі та р. Соб, у верхів'ях Псла тощо. Між цими групами трапляється чимало поодиноких пам'яток.

Синхронні пам'ятки зубрицької культури, на думку їх дослідника Д. Н. Козака, утворюють 10 скупчень з 3—8 селищ. Відстань між селищами у скупченні становить від 1 до 5 км. Ймовірно, всередині скупчень існують окремі гнізда. Так, наприклад, біля с. Боратин на відстані 0,5—1 км вниз по річці відкрито ще два синхронні селища[23].

---

[20] *Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона.— Москва; Сумы, 1991.— С. 25, 26.

[21] *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— Вып. 1—19.— С. 43, 44.

[22] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Указ. соч.— С. 9, 17—19.

[23] *Козак Д. Н.* Зазн. праця.— С. 33.

У київській культурі зони концентрації окреслюються досить чітко, проте кордони між ними звичайно розмиті. Остання обставина може бути пов'язана з недостатньою вивченістю деяких регіонів. Так, у Середньому Подніпров'ї та Подесенні більшість пам'яток зафіксовано поблизу Києва, Чернігова та Новгорода-Сіверського, де систематично провадилися розвідки та розкопки. Планомірні дослідження пам'яток на сході Дніпровського Лівобережжя показали, що тут можна виокремити сім відносно невеликих зон концентрації площею 800—2000 кв. км[24]. У ряді випадків виявлено гнізда київських пам'яток.

Синхронні черняхівські пам'ятки, що містять виразні елементи слов'янської культури у вигляді напівземлянкових жител з характерною ліпною керамікою, займають відносно компактну територію у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. На інших теренах подібні старожитності майже невідомі. Певними аналогіями до них є поселення Середнього Подністров'я (Сокіл, Теремці та ін.), Середнього Подніпров'я (Хлопків, Журівка та ін.) та Лівобережжя (Боромля II, Рідний Край III та ін.).

Зони концентрації слов'янських культур V—VII ст. досить аморфні. Ймовірно, колонізація слов'янських племен у цей період порушила структуру заселеності, що існувала раніше. Найбільш виразно зони концентрації окреслюються для празької культури, насамперед для грунтовно вивчених пам'яток типу Корчак на р. Тетерів та типу Кодин у верхів'ях Пруту[25]. Поряд з останньою групою розташована досить велика зона концентрації на Середньому Дністрі, до якої входять поселення біля с. Рашків[26]. У межах згаданих скупчень виявлено й чіткі гнізда селищ, про які йшлося вище. Менш досліджені пам'ятки пеньківської та колочинської культур дають змогу говорити про певну концентрацію пам'яток лише в окремих випадках. Наприклад, для пеньківської культури відомі групи поселень у нижній течії Тясмину, а також на Південному Бузі та в середній частині Молдови, причому в перших двох випадках виокремлюються й гнізда[27]. Колочинські пам'ятки зосереджено головним чином на південь від Могильова, на північний схід від Гомеля, а на території України — в районі Новгорода-Сіверського та Путивля.

Кількість пам'яток східних слов'ян VIII—X ст., які змінили старожитності третьої чверті I тис. н. е., значно збільшилась. Тут

---

[24] *Обломский А. М.* Указ. соч.— С. 26.

[25] *Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.— С. 49; *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 44.

[26] *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI—X вв. н. э.— М., 1990.— С. 171.

[27] *Этнокультурная* карта территории УССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 86.

треба казати скоріше не про зони концентрації, а про щільне заселення басейнів великих рік та малих річок. Такі зони заселеності звичайно складаються з кількох компактних гнізд та відділяються одне від одного невеликими вільними ділянками. Часто до гнізда входить не лише група малих селищ, а й велике центральне поселення, городище-сховище, святилище, могильник[28].

Останнім часом в археологічній літературі зони концентрації пам'яток розглядаються як відображення життєдіяльності племен. Тому необхідно стисло спинитися на проблемі співвідношення племені та вождівства. Як показують найновіші дослідження етнографів[29], плем'я як соціальне утворення збігається з поняттям «чіфдом». Воно також являє собою етнічну одиницю, що найбільш яскраво виражається в самоназві.

Гніздове розташування пам'яток точно відповідає етнографічним описам простих вождівств і разом з лінійними закономірностями у плануванні поселень свідчить про те, що у момент появи на історичній арені слов'яни перебували саме на цьому щаблі соціального розвитку. Як і інші відомі історії соціальні інститути, вождівства пройшли довгий шлях від ранніх простих форм до більш складних. Сам собою напрошується висновок, що на одній і тій же території вождівства виникали, розвивалися, досягаючи найвищого розквіту, і розпадалися через вплив різних несприятливих факторів безліч разів, перш ніж виникла держава.

Можливо, саме ці процеси ілюструють наведені археологічні матеріали. Зазначені зміни, що відбулися під час кризи зарубинецької культури, особливо зникнення протягом I—II ст. городищ, ймовірно, засвідчують розпад ряду складних вождівств, що археологічно репрезентовані верхньодніпровським, прип'ятсько-поліським та посеймським локальними варіантами зарубинецької культури. Їх розпад знаменує початок нового циклу розвитку простих вождівств у слов'ян на пізньозарубинецькій та зубрицькій етнокультурній основі і на значно ширшій території порівняно із зарубинецьким часом. Ці вождівства ускладнювались і, досягнувши певного рівня, знову розпадались.

Значний хронологічний проміжок, що відділяє перші власне слов'янські культури від виникнення Київської держави, показує, який довгий шлях розвитку потрібно було ще пройти слов'янському суспільству, перш ніж воно досягло рівня державності.

На процес становлення державності у слов'ян суттєво впливав і такий фактор, як постійне пересування по території України кочівницьких орд, а також експансія германських племен у перших століттях нашої ери. Внаслідок усіх цих подій слов'яни на певний час опинилися під пануванням готів. Писемні джерела яскраво опові-

---

[28] *Тимощук Б. А.* Указ. соч.— С. 95—104.

[29] *Васильев Л. С.* Протогосударство-чифдом...— С. 158—160.

дають про перипетії боротьби з ними, коли укріплювалися і кристалізувалися структури слов'янських протодержавних об'єднань. У всякому разі поширення, починаючи з V ст. н. е., у значній частині слов'янського ареалу жител з чітко позначеними чотирикутними формами і піччю в одному з кутів дає змогу достовірно визначити наявність генеалогічних зв'язків. Це явище відбиває більш чітке структурування конічного клану порівняно з попереднім часом.

Як нам здається, усі ці факти укладаються в рамки процесу подальшої складної структуризації слов'янських чіфдомів. Напевно, свідчення Йордана про гото-антські війни наприкінці IV або на початку V ст. відбивають структуру верхівки саме складного вождівства. Історик згадує вождя антів Боза, його синів і 70 старійшин[30]. Можливо, тут маються на увазі представники головної клановой лінії й менш іменити. Але кількість старійшин, якщо припустити, що автор мав на увазі ватажків простих чіфдомів, свідчить про обширне й потужне протодержавне об'єднання слов'ян уже наприкінці IV — на початку V ст. Згодом саме так описуються анти і склавини на сторінках візантійських джерел VI ст.[31].

У зв'язку з цим вартою уваги здається аналогія, яку проводить Г. Г. Литаврін між «Славініями» VII ст. на території Балкан і антським союзом IV ст. У ході досліджень автор дійшов висновку, що «поняття «Славінія» слід розглядати в тісному зв'язку з проблемою становлення ранньофеодальної державності у слов'ян»[32]. Візантійські джерела IX—X ст., що розповідають про події VII—VIII ст., вживають цей термін тільки у множині і вказують «на особливу форму соціально-політичної організації» «Славіній»[33]. Можливо, «на чолі кожної з них стояв вождь-князь (зі спадковою в його роду вищою владою) і підпорядковані йому старійшини (архонти), частина з яких складала безпосереднє оточення вождя, а частина перебувала під його сюзеренітетом, зберігаючи під своєю владою племена, що входили в дане об'єднання»[34].

Слід, напевно, визнати, що політичну структуру «Славіній» можна розглядати як типовий приклад чіфдому. Тому не дивно, що за відсутністю легалізованих форм примусу соціальна організація слов'ян здавалася візантійським історикам достатньо вільною, щоб назвати її демократією.

---

[30] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 115.

[31] *Королюк В. Д., Литаврин Г. Г., Флоря Б. Н.* Древняя славянская этническая общность // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 10—33.

[32] *Литаврин Г. Г.* Славинии VII—IX вв.— социально-политические организации славян // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 195.

[33] *Иванова О. В., Литаврин Г. Г.* Славяне и Византия.— М., 1985.— С. 34—98.

[34] *Там же.*— С. 87.

Звичайно, це не була справжня демократія, що характерна лише для державних форм правління. Як свідчить Маврикій, коли вони збираються разом, «то вирішене одним зразу порушують інші, бо всі вони вороже ставляться одні до одних і при цьому ніхто не хоче уступати іншому... серед них багато ватажків і нема між ними згоди»[35].

«Славінії» на Балканах стали результатом розселення там слов'ян, що прийшли, передусім, з території України, тому ці утворення мали ту ж форму організації й структуру, яка спочатку виникла на їх прабатьківщині. Сучасна наука розглядає війни і загарбання як найважливіші функції складних чіфдомів у процесі їх становлення, хоча не менш вагомі аргументи й тих дослідників, котрі несхильні ці функції переоцінювати[36].

Важливе значення для розуміння історичних процесів на території України має вивчення простих вождівств у конкретних районах. Така робота була проведена Б. О. Тимощуком стосовно території Українського Прикарпаття[37]. При цьому він вивчив 36 гнізд поселень, розглядаючи кожне з них як общину. У VI—VII ст. на цій території ще не було укріплених поселень, хоча виокремлюються селища з ознаками ремесла, які дослідник розглядає як центри гнізд-общин. Мабуть, можна погодитися з його висновком, що «гнізда-общини VI—VII ст. виконували самостійні соціальні функції, були самоврядними». З VIII ст. місцеві жителі починають використовувати для влаштування центрів своїх об'єднань також городища більш раннього часу або будувати нові. Як нам здається, на цьому етапі з'являються відмінності в ступені розвитку різних чіфдомів, які можуть слугувати непрямими доказами їх ієрархії. Наприклад, показником цих відмінностей може бути тип центру вождівства. Для докняжого періоду Б. О. Тимощук слідом за В. В. Сєдовим визначає три типи таких центрів: городища-сховища, городища-адміністративно-господарські центри і городища-святилища[38].

Напевно, більш розвинутими були вождівства з центрами другого типу. Переважна їх більшість датується IX ст. Для них характерні щільна житлова забудова, наявність ремісничих майстерень і господарських споруд, але вони не мають спеціальних ритуальних споруд. Все це, очевидно, свідчить про більш чи менш виокремлену адміністративну верхівку, що не потребувала таких помпезних засобів легітимації свого становища, якими були городища-святилища, датовані автором VIII—X ст. Але вождівства, центри яких репрезентують городища-святилища з житловою забудовою, уявля-

---

[35] *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. // ВДИ.— № 1.— С. 254.

[36] *Васильев Л. С.* Протогосударство-чифдом...— С. 163—165.

[37] *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община...— С. 186.

[38] *Там же.*— С. 82, 32—55.

ються нам більш розвинутими, ніж городища-сховища без житлової забудови[39].

Тим не менше, всі три типи городищ об'єднані спільною рисою — наявністю довгих будинків-контин, у призначенні котрих найбільш рельєфно виступають усі функції центрів вождівств і особливо — редистрибутивна і сакральна. В цьому нас переконують історичні свідчення, зібрані Б. О. Тимощуком, а також отримані ним археологічні докази.

Автор наводить свідчення німецьких хронік XII ст. про деякі звичаї західних слов'ян. Торкнувшись основних функцій будинків-контин, хроніка свідчить, що вони були: 1) сховищами общинних запасів і цінностей (сюди «за старим звичаєм предків приносилась законом визначена десятина... тут зберігалось... різне цінне начиння»); 2) місцями народних зборів («всередині них скрізь розставлені були лави й столи, тому що тут відбувалися наради і збори громадян»; 3) місцями виконання релігійно-обрядових церемоній («знатні й сильні люди тут ворожили»); 4) місцями, де влаштовувались спільні бенкети-братчини («в певні дні й години вони збиралися, щоб пити»).

Показові й археологічні дані. Біля довгих будинків фіксуються ями-погреби, під підлогою будинків — ритуальні поховання, явно пов'язані з культом предків, у самих будинках — залишки жертвоприношення[40].

Дещо детальніше розглянути структуру конкретного вождівства допомагає вивчення рашківського гнізда поселень, до складу якого входять два поселення празької культури — Рашків II і Рашків III та чотири поселення Луки-Райковецької, в числі яких згадане поселення Рашків I. На високому мисі над цим поселенням розташоване недатоване городище-сховище зі слідами довгого будинку і селищем-супутником[41].

У рашківському гнізді поселень центр, напевно, мав складну структуру, причому одним із його полюсів було городище з селищем, а другим — могло бути поселення Рашків I. Воно розташоване найближче від усіх до городища, має виразні залишки ремесла[42] і демонструє розгалужену систему генеалогічних зв'язків — ознака, що характеризує, передусім, кланову верхівку, вихідці з якої охороняли городище.

Цілком можливо, що представники найбільш знатних кланових

---

[39] *Там же.*— С. 45, 33—35.

[40] *Там же.*— С. 35, 51.

[41] *Тимощук Б. А.* Указ. соч.— С. 171.

[42] *Баран Я. В.* Раннеславянский железоплавильный комплекс VII—VIII вв. н. э. на поселении Рашков-I // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 10—20; *Його ж.* Житла-майстерні на поселенні Рашків I // Археологія.— 1983.— Вип. 42.— С. 73—79.

ліній оселилися спочатку на одному поселенні — Рашків І. Напевне, з цього ж часу в процесі все більшого виокремлення знатної верхівки суспільства почалося й формування укріпленого центру вождівства.

Більш рельєфно процеси виникнення вождівств, зокрема їх складних форм виявляються в Середньому Подніпров'ї. Згідно з концепцією О. М. Насонова та Б. О. Рибакова, в VI—VII ст. тут виник племінний союз, який з плином часу підкорив союзи полян, древлян, полочан, дреговичів, сіверян, волинян і в VIII—IX ст. перетворився на «союз союзів», або суперсоюз «Руську землю» — основу давньоруської держави[43]. Історія «Руської землі» — це класичний приклад виникнення і все більшого ускладнення чіфдому, що еволюціонував у складне вождівство, а надалі став державою.

Цей висновок, на нашу думку, підтверджує і «Повість минулих літ», де ми знаходимо таке: «Полем же жившѐмъ особѣ̀ и володѣ̀ющемъ роды своими, иже и до сее братьѣ̀ бяху поляне, и живяху кождо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣ̀стѣ̀хъ, владѣ̀юще кождо родомъ своимъ». Далі читаємо, що після смерті полянського князя Кия «почаша родъ ихъ княженье в поляхъ, в деревляхъ свое, а дреговичи свое...»[44].

На думку дослідників, «рід» тут виступає в розумінні династії[45]. Перший же уривок доводить, що рід являє собою суспільну форму, скріплену родинними зв'язками й шлюбом, і виконує в основному адміністративні функції[46]. Обидва висновки дуже точно відбивають будову і функції конічного клану, що лежить в основі вождівств, котрі стали складовими елементами «Руської землі».

У цьому ж аспекті можна розглядати й дані літопису про дулібів — інший слов'янський союз VI—VII ст., з котрого «пізніше утворились волиняни, поляни, древляни і дреговичі»[47]. Ще В. Й. Ключевський ототожнював з дулібами відомості арабського автора X ст. Аль-Масуді про панування над іншими племенами племені «валінана» на чолі з «царем»[48]. Про це свідчить той факт, що саме на Волині розташоване городище Зимне VI—VII ст.— «най-

---

[43] *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.— М., 1951.— С. 262.

[44] *Повесть* временных лет.— М., 1950.— Т. 1.— С. 12—13.

[45] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— Львів, 1904.— Т. 1.— С. 335; *Рыбаков Б. А.* Предпосылки образования...— С. 794; *Толочко П. П.* Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 6.

[46] *Щапов Я. Н.* Большая и малая семьи на Руси в VIII—XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств.— К., 1972.— С. 180—193.

[47] *Седов В. В.* Восточные славяне в VIII—XIII вв.— М., 1982.— С. 93.

[48] *Ключевский В. О.* Курс русской истории: Часть I.— М., 1987.— С. 123.

більш давній укріплений пункт в ареалі корчакської кераміки»[49]. Вивчення речового інвентаря на цій пам'ятці привело дослідників до висновку, що городище являло собою адміністративний чи політичний центр племені або племінного союзу[50]. На тій же основі (зосередження ремесла, зброї, престижних речей) городище Зимне можна розглядати як редистрибутивний центр, а також осередок політичної адміністрації складного вождівства, для якого характерний феномен влади-власності.

Те ж саме, мабуть, можна сказати і про городища Пастирське і Битиця[51], незалежно від того, які клани — слов'янські чи степові, а може, й змішані, посідали там панівне місце. В усякому разі те, що ми знаємо про слов'янські угруповання, з територією яких ототожнюється місце розташування згаданих городищ, напевно, є достатньо вагомим свідченням їх активної участі в політичному житті цих вождівств. У тому ж аспекті можна розглядати й численні скарби, виявлені в Подніпров'ї. Як свідчить етнографія, скарби, що містять престижні, ритуальні речі і зброю, часто являли собою своєрідну форму відчуження майна, пов'язану з потлачеподібними інститутами і боротьбою за лідерство.

Таким чином, усі наявні матеріали свідчать, на нашу думку, що, вже з VI ст., окремі вождівства у слов'ян сягають того рівня розвитку, коли в них починається процес оформлення адміністрації. Археологічно цей процес виражається у появі городищ з явними ознаками престижного споживання, що прямо стосувалося формування міст. Останнім часом місто визначається як «населений пункт, в якому концентрується і перерозподіляється надлишковий продукт»[52].

На думку Б. О. Рибакова, саме в центрі гнізда поселень могло виникнути місто[53], тому історію міста треба простежувати «по можливості з того часу, коли дана топографічна точка виокремилася з середовища сусідніх поселень, стала якоюсь мірою над ними і здобула якісь особливі, їй притаманні функції... Місто немислиме без тієї чи іншої округи, що породжує його; воно народжується як свого роду «вузол міцності» цієї округи»[54].

Проте державність виникає лише тоді, коли виникає більш-менш

---

[49] *Ауліх В. В.* Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині.— К., 1972; *Седов В. В.* Указ. соч.— С. 14.

[50] *Ауліх В. В.* Зазн. праця.— С. 120; *Седов В. В.* Указ. соч.— С. 14.

[51] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л., 1966.— С. 245; *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.— К., 1992.— С. 22—30.

[52] *Большаков О. Г., Якобсон В. А.* Об определении понятия «город» // История и культура народов Востока (древность и средневековье).— Л., 1983.— С. 23—35.

[53] *Рыбаков Б. А.* Предпосылки образования...— С. 850—852.

[54] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь...— С. 94—96.

значна кількість таких центрів, що використовуються для утвердження влади над аморфною масою общинників. Їх соціальну суть найточніше виражає термін «ембріон міста», хоч ця можливість, однак, далеко не завжди реалізовувалася[55].

Отже, якщо не кожний редистрибутивний центр ставав містом, то, мабуть, всі ранні міста були свого часу центрами вождівств, зберігаючи перерозподільчі функції надалі. Містами стали переважно ті городища, що були центрами племінних союзів[56], тобто складних вождівств, відомих як літописні племена.

Чіткіше характер вождівства проглядається з писемних джерел. У працях східних авторів IX—XII ст. ми знаходимо яскравий опис слов'янської землі ВАНТИТ як складного вождівства. Про це свідчить, насамперед, титулатура князя, якого називають «главою держав» — «князем князів». «У самому цьому складному титулі «царя» явно відчувається і складний характер держави цього «царя». Він — князь над князями окремих племен; він князь усього племінного союзу...»[57]. Показово, що, називаючи цього царя «падишахом», Худуд ал-Алем повідомляє, що вони, згідно з релігією, вважають своїм обов'язком «служіння падишаху»[58].

Цей факт точно «вписується» в систему правління, характерну для вождівств. Отримує своє пояснення й особиста участь князів у зборі полюддя, що широко практикувалося на Русі в X ст. За браком у вождівствах легалізованого апарату примусу для цього була необхідна сила «харизматичного» впливу князя, що легітимувалася язичницьким світоглядом.

Як вважає Б. О. Рибаков, наведені джерела демонструють зародження феодальної ієрархії. Над князями окремих племен (які, в свою чергу, панують над старійшинами родів) з'являється вища влада, князь князів, глава глав. На момент сформування феодальних відносин ієрархія вже буде існувати, виростаючи з надр племінного ладу, не вимагаючи обов'язкового «дарування» влади зверху, без бенефіція, без надавання влади васалам[59]. Такого ж висновку дійшов і Л. С. Васильєв: «Саме в рамках чіфдому, перш за все складного (це не стосується античного шляху еволюції), виникали передумови для становлення феодального сепаратизму і взагалі феодальної соціально-політичної структури»[60].

Таким чином, у феномені чіфдому з характерною для нього системою влади-власності було закладено принаймні два шляхи по-

---

[55] *Там же.*— С. 94, 95; *Толочко П. П.* Происхождение...— С. 10.

[56] *Седов В. В.* Восточные славяне...— С. 242, 243.

[57] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь...— С. 275.

[58] *Там же.*— С. 274.

[59] *Там же.*— С. 275.

[60] *Васильев Л. С.* Протогосударство-чифдом...— С. 175.

дальшого розвитку. Там, де влада-власність залишалася недиференційованою, після появи легалізованого апарату примусу утворювались держави типу східних деспотій, де все, включаючи й життя підлеглих, належало правителю. Якщо ж відбувалась диференціація влади і власності, то виникали держави європейського типу, якою й була перша держава східних слов'ян — Київська Русь.

Розділ V

Культура слов'ян

Глава 1

КУЛЬТУРА ПОБУТУ

Етнографію слов'ян раннього середньовіччя та їхніх предків найбільш повно визначають такі складові частини традиційної культури, як житло, одяг та посуд.

Одним з важливих елементів матеріальної і духовної культур людського суспільства є житло. Воно відігравало надзвичайно важливу роль у житті людини, адже було її особистим, освоєним нею світом, визначало місце людини та її роль у суспільстві. У своєму житлі людина почувала себе захищеною від зовнішнього, в принципі чужого їй, світу, тут вона знаходила притулок, спочивала, тут реалізовувалися її найголовніші життєві функції. Тому зрозуміло, що зведення житла, вибір місця і часу для будівництва були регламентовані величезною кількістю спеціальних обрядів і ритуальних дій, в яких закріпився набутий попередніми поколіннями життєвий досвід.

Житло як уособлення людського світосприйняття, як пам'ятка матеріальної культури має густу етнічну специфіку, оскільки відбиває пристосування людського колективу до певного природного середовища, рівень і специфіку його духовного розвитку[1]. Тому слов'янське житло за низкою ознак відмінне від жител сусідніх наро-

[1] *Байбурин А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян.— М., 1983.

дів. На жаль, археологія не може розшифрувати семантику житлового простору, їй доступні лише матеріальні рештки, які, без сумніву, мають смислове значення, але не пояснюють її. Зробити це можна, використовуючи етнографічні матеріали і зіставляючи їх з даними археології.

Основним будівельним матеріалом для жител у давніх слов'ян, зрештою як і в інших народів Європи, було дерево. На основі етнографічних даних можна говорити, що традиція давала змогу вибирати для будівництва лише певну породу дерева і лише визначеного віку[2]. Без сумніву, існувало чимало способів вибору місця для будівництва житла, коли вже був визначений з суто практичних міркувань простір майбутнього поселення, окреслені його межі. За етнографічними даними, слов'яни ніколи не ставили будинок там, де колись проходила дорога, чи там, де було знайдено людські кістки, де звіром зарізана худоба, де людина до крові поранила руку, ногу. В Україні зафіксовано випадки, коли місце для будівництва жител на новому поселенні вибирали... корови. «Випускається худоба із загороди і залишається пастися до тих пір, поки не втомиться і не вляжеться пережовувати жвачку. Це місце, де худоба вляглася, і вважається найбільш сприятливим для будівництва хати». Етнографії відома велика кількість інших способів вибору конкретного місця для будівництва: посипання зерна, викладання по кутах каміння з полів, маніпуляції з водою, горщиком, вовною вівці та багато ін.[3].

Щодо часу будівництва, то можна сказати, що житло зводилося в період від пізньої весни до ранньої осені, найімовірніше восени, коли закінчувалися польові роботи.

Переважна більшість виявлених археологією залишків житлових споруд була невелика — їх площа не перевищувала 20 м^2. Такі житла призначалися для малої сім'ї, яка складалася з батьків і дітей.

Характерною рисою слов'янських жител є те, що вони заглиблювалися в землю на 30—80 см, а іноді й більше, доти, доки не спиралися на достатньо тверду материкову основу. Будівництво напівземлянкових жител у середній лісостеповій смузі Південно-Східної Європи було викликане особливостями природних умов. У цьому регіоні достатньо холодні зими і жарке літо. У заглибленому в материк житлі взимку було затишно, воно було схованим від постійних вітрів, швидше нагрівалося і довше тримало тепло, а влітку в ньому було прохолодно. Слов'яни вміли будувати також легкі наземні споруди, але використовували їх як сезонні будівлі теплої пори року.

Традиційною для окремих періодів розвитку слов'янської культури була форма жител. Найранішими є будівлі овальної форми.

---

[2] *Там же.*

[3] *Там же.*

Конструктивно вони пов'язані зі стовпово-плетеною системою будівництва стін. При ній вздовж стін вкопувалися вертикальні стовпи. Між стовпами вплiталися тонкі прути. Дерев'яний каркас обмазувався з обох боків глиною. Такі житла були характерними для племен пшеворської і частково зарубинецької культур. Ряд дослідників вважає, що споруди овальної форми, виявлені на низці поселень рубежу ери, не були житлами, а складали лише заглиблену частину більш просторого наземного житла. І насправді, в жодному випадку в таких житлах і навколо стін не було виявлено стовпових ям.

Незрозумілим є сенс влаштування опалювальної споруди, як правило, глиняної печі чи вогнища у верхній частині стіни, в спеціальній ніші. Тепло в такому разі виходило за межі котловану. Важко також пояснити, чому такі житла є напрочуд малими: вони мають площу не більше 9—12 м^2. За наявності великих вільних площ і з огляду на нетрудомістку працю при спорудженні житла ці обмеження незрозумілі. Тому логічно припустити, що заглиблена частина була лише основою житла. Над землею зводився дерев'яний каркас, який і визначав житловий простір. Підтвердження цієї гіпотези отримано на поселенні біля с. Линів на Волині. Тут виявлено житло (№ 11), основу якого складало заглиблення овальної форми, площею близько 6 м^2 з глинобитним вогнищем посередині та приступком-східцем при одній із сторін. Довкола котловану на відстані 0,2—0,4 м від борту виявлено 8 стовпових ям, розташованих на віддалі 0,8—1 м одна від одної. Стовпи, що стояли тут, були основою стін цього житла.

У перших століттях нашої ери поширення набувають прямокутні й квадратні житла. Квадрат і прямокутник (чотирикутник) — якісно більш довершений спосіб впорядкування простору порівняно з овалом. Така форма зумовлювалася застосуванням у будівництві досконаліших зрубного та каркасно-стовпового способів зведення стін.

Прямокутні та квадратні житла більш характерні для зарубинецької культури, прямокутні трапляються також на пшеворських та зубрицьких поселеннях. Внаслідок зарубинецьких впливів на Волині та Дністрі в середовищі зубрицьких племен також поширюються квадратні споруди. Вже в II ст. їх кількість становила майже 13% усіх виявлених жител[4].

Однією з найконсервативніших рис у житлобудівництві була орієнтація споруд. Кутами або стінами вони спрямовувались за сторонами світу. Лише дуже рідко керувалися іншими обставинами, наприклад, переважним напрямком вітру даної місцевості.

Як зводили стіни? У викопаному котловані в кутах і посередині стін вбивали вертикальні товсті стовпи. Посередині коротких стін стовпи були товстішими, довшими, оскільки мали утримувати ос-

---

[4] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині II ст. до н. е.— IV ст. н. е.— К., 1991.— С. 117.

нову даху. З обох боків у стовпах вирізалися вертикальні пази. В них одна на одну вкладали дерев'яні колоди, затесані з обох боків до розмірів паза. Стіна нарощувалася до відповідної висоти, не вище 2,5 м. Потім починали зведення даху. Для цього на вищі стовпи, які стояли посередині коротких стін, вкладали перекладину. До неї кріпили верхні кінці крокв. Нижня частина крокв спиралася на боки стін. Після зведення дерев'яної частини приступали до покриття долівки та її утеплення. Судячи з великої кількості глиняної обмазки, виявленої при зачистці жител, стіни обмазували глиною із зовнішнього, а інколи і з внутрішнього боку. На зиму стіни утеплювали хмизом, соломою, опалим листям. Такі засоби боротьби з холодом застосовують і сьогодні в поліських селах України та в Білорусі. Двосхилий дах накривався наявним у землеробів матеріалом: хмизом, очеретом, соломою.

Дані, отримані в процесі археологічних досліджень, можна підтвердити історичними документами. Наведемо опис житла германців Тацитом.

«Будують вони, не використовуючи ні каміння, ні черепини, все, що потрібно, вони зводять з дерева, майже не обробляючи його й не піклуючись про зовнішній вигляд будівлі та про те, щоб на нього було приємно дивитися. Зрештою, деякі місця на ній (будівлі) вони з великою ретельністю обмазують землею такою чистою і блискучою, що створюється враження, ніби вони розписані кольоровими візерунками»[5].

Внутрішній інтер'єр давньослов'янських жител простий і убогий. Посередині долівки, в невеликому заглибленні або, навпаки, на материковому підвищенні влаштовувалося вогнище, уздовж стін влаштовувалися дерев'яні лежанки. В західному регіоні для лежанки часто залишали материкові останці, які облицьовували дошками. Деколи в куті долівки викопували підвальну яму, яку зверху накривали дошками. Підлогу влітку вистеляли зіллям, взимку соломою чи очеретом.

Вхід у житло знаходився зазвичай з південної або східної, світлої, сторони, навпроти сонця. Джерелом світла у приміщенні були двері. Для виходу диму і провітрювання у протилежній від входу стіні прорубували отвір із засувом. Якщо житло було глибшим за 30—40 см, на долівку опускалися по дерев'яним сходинкам. Дуже рідко сходинки вибирали у земляній стіні та обшивали деревом.

Для слов'ян другої половини I тис. н. е. найбільш характерні невеликі квадратні житла-напівземлянки, за конструкцією зрубні або каркасно-стовпові, які мали у кутку піч з глини або каменю. Вони були поширені на всіх слов'янських землях від Ельби на заході до Дону на сході[6]. Такий тип жител склався не зразу.

---

[5] *Тацит Корнелий.* О происхождении германцев и местоположении Германии.— Л., 1976.— Т. 1.— С. 360.

[6] *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю.— К., 1982.

Далекими попередниками ранньосередньовічного слов'янського житла можна вважати будівлі милоградської, пшеворської та зарубинецької культур. Вони здебільшого невеликі (12—20 м^2), із заглибленими котлованами прямокутної або овальної форми. Стіни, можливо, були суцільно дерев'яними, іноді вздовж них вдається простежити кілька ям від вертикальних стовпів-опор. У лісостеповій частині Середнього Подніпров'я переважала каркасна конструкція, переплетена плотом та обмазана глиною. За опалювальні споруди у цей період правили різні відкриті вогнища, розташовані у середній частині будівлі або ближче до стін.

Дальшого розвитку слов'янське житло набуло у першій половині I тис. н. е. Практично всі пізньозарубинецькі, зубрицькі та київські житла відрізняються прямокутними або квадратними котлованами з довжиною стінок 3—4 м. Зрідка трапляються дещо крупніші споруди, іноді — сліди згорілих дерев'яних конструкцій. Вони дають можливість встановити, що стіни були переважно зрублені «в обло» або підтримувалися стовпами. Очевидно, квадратна форма котловану була пов'язана саме з необхідністю підбірки одномірних колод для зрубу. Як відомо, ця риса надовго визначила генеральний шлях розвитку східнослов'янського житла і збереглася, наприклад, у вигляді «ізби».

У пізньозарубинецьких та київських житлах були дуже поширені стовпові ями у центрі будівлі[7]. Відомі вони і в зубрицькій культурі. Очевидно, для досить легкої конструкції стін був необхідний потужний центральний стовп, на який спиралася двоскатна покрівля. Ймовірно, наявність центрального стовпа можна пояснити збереженням традицій милоградської культури: як відомо, багатьом деталям слов'янського житла надавалося магічного значення навіть після того, як ідеологічні уявлення істотно змінилися.

Різні за типами відкриті вогнища також переважали протягом першої половини I тис. н. е., хоча в цей час з'являються й різні печі. У київській культурі інколи будували глиняні печі, черені яких, круглі чи напівкруглі, були підмазані глиною чи додатково вимощені кількома шарами череп'я (Козаровичі, Роїще, Верхньострижинське 3, Мена 5, Обухів). Такі печі часто виступали за межі котловану. На території Білорусі, у глибині лісової смуги, зрідка трапляються печі-кам'янки (Гудок, Шатково). На відміну від вогнищ, печі частіше займали кути жител, залишаючи вільною їх середину. Звичайно, такі печі палили «по-чорному» — дим виходив через двері або невелике вікно, просмоктувався через солом'яний дах[8].

До описаного домобудівництва досить близько стоїть домобудівництво північно-західних черняхівських пам'яток типу Чере-

---

[7] *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К., 1984.

[8] *Там же.*— С. 12.

пин[9]. Можливо, чіткі прямокутні форми напівземлянок з'являються тут саме внаслідок контактів зі східними слов'янськими угрупованнями, що спричинилися до появи тут зрубів. Домобудівництво на території Північно-Західної України, як і в Східному регіоні, характеризується широким діапазоном розмірів та різними пропорціями котлованів, конструкціями стін та типами опалювальних споруд. Зазначимо, що невеликі та глибокі землянки, неправильні за формою (Черепин, Ріпнів II, Бовшів II), могли бути залишками споруд, стіни яких зводилися навколо котловану. Вздовж стін часто вирізали з материка довгі виступи — прилавки. У кількох випадках за опалювальні споруди також правили глиняні печі примітивної конструкції. В деяких будівлях їх розміщували в одному з кутів і відділяли від житлової частини глиняною перегородкою. Таку конструкцію знайдено в одному з жител на поселенні у Підберізцях на Львівщині[10]. Вугілля і попіл з вогнища жителі час від часу викидали на вулицю. Тому часто при дослідженні сліди вогнищ фіксуються лише за випаленими плямами на долівці. Особливий інтерес викликає поява на черняхівських пам'ятках Середнього Дністра IV—V ст. будівель, які практично не відрізнялися від провідного типу слов'янського житла другої половини I тис. н. е. Мається на увазі невелика прямокутна напівземлянка з кубічною піччю-кам'янкою в куті (Теремці, Бакота). До того ж такі житла переважають у відповідних шарах згаданих пам'яток. Отже, у завершеному вигляді тип слов'янського житла склався близько середини I тис. н. е. в Подністров'ї[11].

Протягом VI—VII ст. конструкція житла не зазнала суттєвих змін. Даний тип житлової будівлі дуже поширений на всьому Правобережжі Дніпра, Південному Побужжі, Подністров'ї та далі на захід. Лише в окремих випадках замість печей, складених із валунів або плит, використовувалися глиняні печі або вогнища, а на значній території Польщі будували наземні рублені житла над невеликими ночвоподібними ямами, які успадковували, мабуть, місцеві будівельні традиції римського часу. Розміри будівель все більше стандартизуються, форма наближається до правильного квадрата, піч займає постійне місце в куті. Стабілізується не тільки конструкція, а й інтер'єр житла. Особливо це помітно на матеріалах таких широко розкопаних поселень, як Рашків II та III, Лука-Каветчинська на Середньому Дністрі, Кодин I, II у верхів'ях Пруту, Розтоки та Бжезно у районі Праги. На цих поселеннях празької культури розкопано загалом близько 250 жител. Чеські дослідники вважа-

---

[9] *Баран В. Д.* Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 35, 36.

[10] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія...— С. 42.

[11] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 219—226.

ють, що вхід до житла завжди знаходився навпроти вустя печі. По діагоналі від печі знаходився так званий «передній» («червоний», «святий») кут. Відповідно місце для спання у вигляді нар або лежака займало весь простір збоку від печі. Таким чином, вся задня частина хати була зайнята піччю та нарами, а у передній залишався вільний простір для роботи. Тут могли стояти меблі — стіл, нерухомі лави вздовж стін та ін. Біля печі був мисник, трималися харчі, інше начиння. Основні принципи внутрішнього планування слов'янського житла збереглися донедавна, незважаючи на те, що змінилися його розміри, конструкція печі, з'явилися вікна.

Чеський археолог Й. Плейнерова за допомогою архітектора та етнографа здійснила натуральну реконструкцію одного з таких жител. При цьому для рубання дерев та обробки деревин використовувалися копії давніх слов'янських знарядь. Так було відтворено напівземлянку з каркасно-глинобитними стінами та солом'яним дахом. У хаті жили цілорічно, готували їжу, працювали. Середня температура в житлі у зимові місяці коливалася між 13 °С та 18 °С[12].

Протягом VI—VIII ст. житла такого типу на слов'янських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя заступають напівземлянки з центральним стовпом та відкритим вогнищем — традиційна спадщина київської культури.

У подальшому в слов'янському житлобудівництві на території Східної Європи, а також на значній частині середньоєвропейських земель розвивається та вдосконалюється схема, яка найбільш відповідала умовам життя та традиціям місцевих племен. Відзначимо лише, що в будівлях кінця VIII—IX ст. н. е. все частіше використовуються розколоті деревини (плахи, колоди) та каркасна конструкція з стовпів, розташованих у кутках та посередині стін. Печі стають більшими за розмірами та товстостінними, що давало змогу краще акумулювати тепло. Куполоподібні склепіння печей на територіях, де каміння трапляється рідко, складалися з яйцеподібних глиняних блоків. Іноді печі вирізалися в останці з лесу у вигляді куба, сторони якого сягали близько 1 м. Такі печі найбільш характерні для території Лівобережжя (волинцевська, роменська культури), хоч з'явилися вони на Західному Побужжі (Ріпнів II, Ріпнів III). Часто на печі встановлювали велику прямокутну жаровню для просушування зерна[13]. У північній лісовій смузі цього часу поширюються наземні зрубні будівлі.

Поряд з житловими будівлями зводилися приміщення господарського призначення: комори, хліви, ремісничі майстерні тощо.

Всі ці споруди, як і житла, опускалися в землю, але на незначну глибину. Вони мали в основі неправильну, близьку до квадратної, або овально-округлу форму. Це значить, що традиції тут не було,

---

[12] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 219—270.

[13] *Там же.*— С. 266, 267.

форма господарської будівлі, очевидно, залежала від її призначення. Стіни будувалися каркасно-стовповим чи стовпово-плетеним способом. Судячи з розмірів стовпових ям, стіни були набагато легшими, ніж у житлах.

На всіх слов'янських селищах I тис. н. е. відомі споруди-погреби. Вони, як правило, глибші за інші будівлі господарського призначення. Часто в кутах викопували підвальні ями. В таких приміщеннях люди зберігали зерно, посуд, знаряддя ремесла, а в холодних ямах-погребах — продукти харчування (м'ясо, овочі, сушену рибу, молочні продукти).

На ряді селищ відкрито приміщення-хліви. Вони звичайно прямокутної форми і великих розмірів (ширина 3—4, довжина 5—7 м). Підлога споруд легко заглиблена в землю, часто вони були наземними. В таких приміщеннях взимку тримали худобу, корм для неї.

Напівземлянки виробничого призначення пов'язані з обробкою заліза, бронзи, випалом посуду. Так, на зарубинецькому поселенні Пилипенкова Гора (Середнє Подніпров'я) в одному з таких приміщень горіло велике вогнище на кам'яному черені. Це була, на думку Є. В. Максимова, кузня.

У Почепі в подібних спорудах-кузнях знайдено залишки горнів, уламки криці, шлаку, бронзоплавильні тиглі і залізні знаряддя праці, бронзові предмети, призначені для переплавки (Верхнє Подесення).

На поселенні Гірка Полонка (Волинь) на безпечній відстані від житла виявлено майстерню для випалу посуду. Споруда складалася з двох частин. Одна з них, площею 4 м^2 була опущена в землю на 30 см, мала стіни і перекриття. Друга, відкрита, частина була вогнищем у вигляді ями овальної форми діаметром 1,7 м з дуже випаленими стінами, дном. Яма була заповнена вугіллям, попелом, деформованими уламками посуду — очевидно, того, що розвалювався під час випалу. Судячи з розмірів, ця майстерня задовольняла потреби всієї сільської общини. Не виключено, що випал посуду здійснювався тут одним із членів общини. В такому разі перед нами один з можливих етапів на шляху формування гончарного ремесла[14].

Унікальну споруду господарсько-виробничого призначення кінця II ст. н. е. досліджено на поселенні Пасіки Зубрицькі неподалік від Львова. Це була велика будівля прямокутної форми площею 37 м^2, повністю, на 1,47 м, заглиблена в землю. В землянку вели східці, вирізані в одній із стінок. Всередині споруда складалася з трьох розділених материковими стінами комор. Комори з'єднувалися між собою вузькими переходами. У стінках комор були вирізані прилавки, площадки, ями-погреби, ями-гнізда для закріплення глиняних корчаг із зерном. На кількох площадках і прилавках лежали округлі камені від ротаційних жорен. Будівля була, очевидно, зерносховищем. Одночасно тут мешканцями поселення прово-

[14] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія...— С. 148.

дився помол зерна. Ротаційні жорна, виявлені в млині, є найранішими знахідками цього типу у слов'ян. Вони дають можливість «пересунути» час використання слов'янськими племенами ручних млинів до II ст. н. е.[15]. Такі ж споруди, де зберігали і перемелювали зерно, виявлено також на поселеннях Сахнівка та Канів (VIII—IX ст.)[16].

У комплекс господарського оточення житла входили також ями-погреби. Вони розміщувалися недалеко від стін житлових приміщень. Але відомо чимало жител, особливо у I—II ст. н. е., в яких ями-погреби розташовувалися всередині приміщення. Такі погреби в діаметрі становили від 0,5 до 1,5 м і сягали 2 м углиб. Дно деяких ям було вимощене камінням, що виконувало дренажні функції. Досить часто трапляються ями з випаленим дном і стінами. У розрізі ями мали циліндричну або дзвоноподібну форму у вигляді перевернутого усіченого конуса.

Найчастіше над ямами влаштовувалося перекриття у вигляді куреня, деколи їх накривали дошками і завалювали землею чи гноєм. Ями з вузьким отвором накривали покришками, які виготовляли з плоту й замазували глиною. На це вказують етнографічні паралелі, а також знахідки в ямах обпаленої глини з відбитками плотового каркасу.

Призначення ям-погребів неважко визначити: вони використовувалися для зберігання продуктів рільництва, тваринництва, мисливської здобичі. Так, на дні кількох ям волино-подільських селищ виявлено туші дикої кози, зайця, молодого оленя.

Ось що пише про призначення ям-погребів у германців Тацит. «У них заведено також влаштовувати підземні ями, зверху яких вони накладають багато гною і які служать їм для зберігання харчових запасів, бо погреби такого роду пом'якшують силу холоду, і, крім того, якщо нападе ворог, все, що не було вміщене у схованки, розграбовується, тоді як про сховане й укрите під землею він або не знає, або не добереться до нього, хоча б тому, що його необхідно шукати»[17].

Отже, крім суто утилітарного призначення, ями-погреби були ще своєрідними тайниками з основним багатством їстівних запасів общини.

Говорячи про призначення ям-погребів, хотілося б зауважити ще одне. Як згадувалося вище, для слов'янських поселень I—II ст. н. е. характерна наявність великої кількості таких ям, значно більшої, ніж на поселеннях інших синхронних культур. Ця традиція зародилася у середовищі племен зарубинецької культури, а в ран-

---

[15] *Козак Д. Н.* Поселение у с. Пасеки-Зубрецкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первых веках н. э. // ААК.— 1987.— С. 26.

[16] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 275.

[17] *Тацит Корнелий.* Указ. соч.— С. 360.

ньоримський час поширилася на весь слов'янський світ між Дніпром і Віслою, зберігшись до раннього середньовіччя. Причому здебільшого ці ями були невеликими: їх діаметр не перевищував 1 м, а глибина була меншою 1 м. Ями-погреби розміщувалися на окремій ділянці поселень, вільній від жител, або між житлами без очевидного порядку, часто перекриваючи одна одну.

Вогнища та печі, які розташовувалися поза житлами, були, мабуть, залишками літніх кухонь. Конструктивно черені складалися з кам'яної вимостки або кількох шарів череп'я, обмазаного глиною. Вогнища відкрито на пам'ятках I тис. н. е. на Волині та Верхньому Подністров'ї, печі — на поселеннях цього часу в Середньому Подніпров'ї, Подесенні та сході Дніпровського Лівобережжя. Такі багатошарові черені звичайно становлять велику цінність для археологів, оскільки містять значні серії посудин, які водночас вживалися місцевим населенням, тобто являють собою «закриті» (від попадання пізніших речей) комплекси. Інколи за периметром череня можна простежити залишки склепіння або бортика. Різновидом своєрідних печей, призначених, можливо, для просушування зерна, були споруди у вигляді невеликих напівсферичних ям, що мали облицьовані череп'ям та обмазані глиною стінки. Такі споруди поки що знайдено тільки на поселеннях I—III ст. у верхів'ях Псла. Вони, можливо, були локальною особливістю місцевих племен.

Порівняно рідко на слов'янських поселеннях трапляються наземні споруди з глиняною обмазкою стін, що будувалися над кількома, часто досить великими, ямами-сховищами. Тут також відбувалася переробка сільськогосподарської продукції, про що свідчать знахідки жорен, знарядь для обробки шкір та ін. (Улянівка, Роїще, Пасіки Зубрицькі). Такі клуні є звичайними на пам'ятках зубрицької культури та північно-західних черняхівських поселеннях, а також на пізніх пам'ятках київської культури. Зауважимо, що такі споруди відомі й серед пам'яток другої половини I тис. н. е. на Волині (Корчак, Тетерівка, Шумськ та ін.) та Подніпров'ї.

Важливе місце у системі культури тієї чи іншої етноісторичної спільноти посідає набір посуду, який використовувався у господарстві. Він має чітко виражені етнічні особливості, в ньому яскраво відбито естетичні смаки людей, рівень культурного розвитку. Посуд найяскравіше засвідчує традиційність культури давніх суспільств. Ця традиційність, пов'язана з системою оберегових звичаїв, свято зберігалася, оскільки торкалася найголовнішого в житті — зберігання і споживання їжі. Тому форма посуду, його орнаментація у тій чи іншій людській групі були надзвичайно стійкими й мінялися лише в періоди значних етнічних зрушень.

Звідси випливає значення посуду не лише як категорії культури, а й як неоціненного джерела вивчення етнічних процесів, зв'язків між племенами.

Коли йдеться про традиційний посуд слов'янських племен, мають на увазі тільки глиняні вироби. Різноманітні дерев'яні мис-

ки, чарки, ступи, відра, діжки, а також берестяні короби та інші посудини, що, безумовно, були у широкому використанні, за незначним винятком не збереглися. Як свідчить етнографія, слов'янський керамічний комплекс характеризується наявністю кількох типів посудин для приготування їжі (передусім горщиків, а також мисок, сковорідок тощо), що призначалися для нагрівання в печі з невисоким склепінням. Це відрізняє кухонний посуд слов'ян від начиння інших народів, які користувалися котлом, підвішеним над вогнем.

Справді, протягом I тис. н. е. східнослов'янські племена мали стандартний набір посуду. Це, передусім, різні ліпні горщикоподібні посудини, переважно не орнаментовані, як великі — для зберігання припасів (корчаги), так і невеликі або середні за розмірами горщики для приготування їжі. Другою особливістю згаданих культур є наявність різноманітних дисків або сковорідок з бортиками. Ці вироби використовувалися також як покришки для горщиків. Таким чином, слов'янський комплекс кухонної кераміки складався переважно з горщиків для варіння каші та сковорідок для випікання прісних коржів або кислого хліба — основної їжі східних слов'ян.

На рубежі нашої ери східнослов'янське населення, крім зазначених типів тарних та кухонних посудин, користувалося також кількома видами столової кераміки, що призначалася для готової їжі. Це різні за розмірами високі та низькі широкі ребристі миски, яйцеподібні та кулеподібні горщики, а також кухлі. Такий столовий посуд звичайно виготовлявся більш старанно. В нього вкладали багато часу та праці, естетичного смаку. Глиняна маса дбайливо відмочувалася, домішки дуже дрібно товклися. Щоб домішки рівномірно розподілялися у формовочній масі, її довго місили. Після формовки поверхня загладжувалася, лощилася спеціальними інструментами. Для отримання темної поверхні посудини випалювали без доступу кисню. У майстра з великим досвідом виходила дзвінка, чорна або брунатна посудина з блискучою поверхнею, з довершеною симетрією. Такий посуд був дуже поширений у Середній Європі, передусім у середовищі кельтських, фракійських, германських племен, і, як вважають, наслідував цінні металеві або гончарні античні вироби. Під впливом сусідів ребриста чорнолощена столова кераміка поширюється і в ряді культур Східної Європи. У зарубинецькій культурі, наприклад, такий посуд становив 10—20% керамічного комплексу[18].

Треба зазначити, що форми горщиків, мисок, кухликів при видимій одноманітності мають у кожному регіоні свої локальні особливості або ж різне кількісне співвідношення. Так, у середньодніпровському регіоні зарубинецької культури найбільш поширені високі біконічні горщики. На Поліссі таких горщиків мало, тут в основному посудини з високо піднятими округлими плечиками. Та-

[18] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 49—72.

Рис. 21. Ліпна посудина зубрицької культури з поселення Хрінники.

кі посудини визначають і дністроволинський керамічний комплекс. У Верхньому Подніпров'ї дуже рідко трапляються кухлики, масово поширені в інших регіонах[19].

Середньодніпровська і дністроволинська кераміка має у значній кількості потовщені і профільовані вінця, на відміну від Полісся й Верхнього Подністров'я. Крім того, кожен регіон має певну кількість своїх специфічних форм, пов'язаних із традиціями субстратних і сусідніх культур: у Подніпров'ї з пізньоскіфською, гето-дакійською і милоградською, на Поліссі з пізньопоморською, на Волині з поморсько-кльошовою і пшеворською, на Дністрі ще й з гето-дакійською.

Зрідка набір посуду рубежу нашої ери доповнювали конічні кухлики на порожнистій ніжці, невеликі посудини типу чарок, кубків та ін. Цікавими є знахідки глиняних ложок на поселенні Пасіки-Зубрицькі (Західна Волинь) та ножа-ложкоріза на зарубинецькому поселенні Ходосівка поблизу Києва.

Давні слов'яни Подніпров'я, Подністров'я і Волині мало практикували нанесення орнаменту на посудину. Основними прикрасами були пролощений жолобок під шийкою, плоскі наліпні валики або місяцеподібні наліпи на плечиках, дуже рідко пролощені геометричні лінії по тулубу. Окремі екземпляри горщиків та мисок мають оберегові знаки у вигляді хреста або жолобка на днищі.

Із занепадом латенської доби комплекс посуду слов'янських племен дещо збіднюється. Поступово виходять із ужитку чорнолощені горщики та миски. Керамічний комплекс пам'яток зубрицьких та пізньозарубинецьких старожитностей демонструє процес зближення матеріальної культури, а отже, й етнічну консолідацію слов'ян у I—II ст. н. е.[20].

Набір посудин, якими користувалася одна сім'я, можна уявити за знахідками із згорілого у пожежі житла київської культури на поселенні Киреївка, що розташоване на притоці Десни — Убеді. В одному з кутів будівлі знайдено скупчення перепалених фрагментів приблизно від 13 посудин, що, очевидно, впали з мисника. Серед них було три корчаги, три-чотири кухонні горщики, дві невеличкі посудинки, підлощена чарка та дві чорнолощені миски, а також два

[19] *Там же.*

[20] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія...— С. 104—131.

диски-коржівники[21]. Горщикоподібні посудини мали переважно банкоподібну або ребристу (біконічну) форму. Іноді керамічний комплекс київської культури доповнювали конічні кухлики, келихи, кубки та посудини з отворами — цідилки для виготовлення сиру. На основі матеріалів, здобутих при дослідженні поселення Линів на Волині, встановлено кількість і набір посуду у зубрицьких племен. Підрахунки показали, що у житлі було 16—18 посудин. Із них — 10 горщиків, 4—5 мисок, 2—3 кухлики. Враховуючи, що в кожному помешканні жило в середньому 4—5 осіб, доходимо висновку, що кількість горщиків була удвічі більша від кількості мешканців житла. Це означає, що горщик відігравав багатофункціональну роль (використовувався для приготування їжі, зберігання рідини, для сипучих продуктів). Кількість мисок для їжі відповідала кількості членів сім'ї. Кухликів було менше, ніж членів сім'ї, отже, вони були у спільному користуванні.

Крім горщиків та корчаг з яйцеподібним корпусом, лощених мисок, зрідка дисків, культури Західного регіону (зубрицьку, черняхівську) характеризують невеликі груболіплені миски, кухлі та чарки. У більшій чи меншій кількості на слов'янських пам'ятках римського часу трапляється різноманітний гончарний посуд місцевого (у північно-західній частині України) або імпортного (на території київської культури) виробництва. Цілком ймовірно, що високоякісна черняхівська гончарна кераміка якоюсь мірою сприяла припиненню виробництва місцевого чорнолощеного посуду. Слов'яни користувалися гончарними кухонними горщиками та великими піфосами, різними мисками та вазами, невеликими келихами та глечиками, а також амфорами провінційно-римських типів. Уламки скляних кубків знайдено тільки на слов'янських пам'ятках верхів'їв Дністра та Західного Бугу, а також Середнього Дністра[22].

У ранньоісторичних слов'ян керамічний комплекс ще більше спрощується. Спеціальний столовий посуд у VI—VII ст. майже повністю виходить із ужитку. Можливо, його частково змінюють дерев'яні або берестяні посудини. Східноєвропейські культури цього періоду майже не відрізняються за набором кераміки, до якого входять горщики та корчаги, диски та сковорідки з невисокими бортиками. Тільки у населення пеньківської культури деякого поширення набули груболіплені миски. Проте відмінності у формах горщикоподібних посудин стали головною підставою для виокремлення різних культурних груп із загалом однорідного культурно-історичного масиву. Так, для празької культури є характерними струнке горщики яйцеподібної форми з невисоким горлом. У пеньківській культурі переважають приземкуваті біконічні та опуклобо-

---

[21] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловский Р. В.* Походження слов'ян.— К., 1991.— С. 112.

[22] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 138—160.

кі горщики з короткою шийкою. Для колочинської культури типовими є тюльпаноподібні та банкоподібні горщики з майже невиділеною верхньою частиною. Разом з тим певні загальні керамічні форми зближують всі згадані групи старожитностей та свідчать про їх загальну етнічну належність[23].

Форми горщиків дещо стандартизуються, починаючи з VII—VIII ст. Найбільш поширеними у цей і наступний періоди (VIII—IX ст.) були посудини стрункіх пропорцій, широкогорлі із високими плечиками, а також округлобокі, що відзначаються більш низьким розташуванням плечиків. Шийки горщиків прикрашені вдавленнями або насічкою. На захід від Дніпра, на пам'ятках типу Луки-Райковецької, обидві групи представлені приблизно у рівній кількості (відповідно 40% і 42%). Дещо інший вигляд має керамічний комплекс на Лівобережжі. Так, у волинцевській культурі переважають широкогорлі округлобокі посудини, а для роменського ліпного керамічного комплексу характерні широкогорлі горщики з високими плечиками і вузьким дном.

Інші форми ліпних горщиків (біконічні, тюльпаноподібні) трапляються в одиничних екземплярах. Так само одиницями представлені миски та банкоподібні кухлики. У сковорідок з'являється досить високий бортик, часто орнаментований вдавленнями.

У цілому ж більшість форм східнослов'янських ліпних посудин VIII—IX ст. бере початок у кераміці VI—VII ст.— празькій, пеньківській, колочинській — і відбиває спадковість розвитку місцевої кераміки протягом значного періоду часу. Використовується також привізна кераміка — гончарні горщики з вертикальною шийкою та глечики, прикрашені іноді наліпленими валиками та пролощеними лініями. Такий посуд виготовляється, наприклад, у гончарних майстернях, які досліджено у балці Канцерці в Степовому Лівобережжі. Виготовляли його переважно алано-болгарські гончарі. Разом з тим подібний посуд вироблявся та використовувався населенням волинцевської культури Дніпровського Лівобережжя. Поступово ліпна кераміка витісняється східнослов'янськими гончарними посудинами, що знаменують перехід до культури Київської Русі[24].

Відомо небагато даних для характеристики одягу давніх слов'ян. Оскільки протягом I тис. н. е. панував обряд трупоспалення, не завжди можна уявити собі, де і як кріпилися ті металеві деталі костюма (фібули, пряжки, частини намиста), що трапляються на поселеннях або в могильниках. Звичайно, можна припустити, що основні риси ранньослов'янського костюма були близькі до селянського одягу доби Київської Русі, для реконструкції якого є досить багато даних, навіть його решткі та зображення. На думку етнографів, такі елементи традиційного східнослов'янського одягу, як чо-

[23] *Там же.*— С. 138—160.

[24] *Там же.*— С. 231—238.

ловіча тунікоподібна сорочка, нешироκі штани, жіноча сорочка з довгими рукавами, одяг на стегнах типу плахти, постоли або поршні з суцільного шматка шкіри, сягають вельми віддалених часів. Звернемося, наприклад, до опису слов'янських воїнів автором VI ст.: «Вступаючи до січі, більшість з них йде на ворога із щитом та дротиками у руках, панцирів вони ніколи не надягають; інші не носять ані сорочок, ані плащів, а самі тільки штани, підтягнуті широким поясом на стегнах, і в такому вигляді йдуть на битву з ворогом»[25]. Таким чином, чоловічий одяг цього періоду складався з сорочки, штанів та, можливо, плаща. Досить схожий костюм носили на той час й інші «варварські» народи, наприклад, племена Прибалтики та германці.

Встановити, як саме носили такий одяг, допомагають знахідки фібул, якими застібалися кінці плащів-накидок та пряжок від шкіряних ременів. На відміну від германців, слов'яни здебільшого користувалися фібулою, яку закріплювали на плечі або на грудях. Парні фібули у трупоспаленнях рубежу нашої ери та у складі більш пізніх скарбів трапляються рідко. Такі застібки часто мінялися відповідно до моди, тому вони можуть бути чітким хронологічним індикатором. Саме фібули є тією основою, на якій грунтуються хронологія та періодизація більшості європейських культур I тис. н. е.

На рубежі нашої ери у племен зарубинецької культури були поширені фібули, виготовлені з одного шматка дроту. Етнографічною ознакою зарубинецької культури є фібули із спинкою у вигляді вузького трикутника. Можливо, для скріплення плаща або покривала використовували також підковоподібні фібули, які у Прибалтиці мають назву сюльгами, та великі шпильки із спіральною або кільцеподібною голівкою[26]. Деталі ременів трапляються рідко, здебільшого вони були привізними. Жіноче вбрання доповнювало намисто, що мало не тільки скляні намистини, а й бронзові спіральки, трубочки, підвіски. Трапеціеподібні пластинчасті підвіски, скріплені по кілька штук ланцюжками, вплiталися у волосся або кріпилися до жіночого головного убору.

Костюм ранньослов'янських племен у римський час набуває виразних етнографічних рис, що відрізняли його від одягу сусідніх народів. Поряд із залізними та бронзовими фібулами й пряжками провінційно-римських типів, поширеними в Європі, на Подніпров'ї з'являється своєрідний тип прикрас та предметів особистого вбрання — так звані речі з виїмчастою емаллю. Ці вироби були поширені на значній території Східної Європи, але основні їх знахідки тяжіють саме до Середнього Дніпра. Це були масивні литі прикраси, орнаментовані наскрізними прорізями та гніздами для різнокольо-

---

[25] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 72—74; *Мишулин М. А.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. до н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 237.

[26] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 72—74.

Рис. 22. Срібні та бронзові прикраси з городища Зимне.

рової емалі (переважно червоної) геометричних обрисів. Хоча такі речі виникли не без певного впливу із заходу, слов'янські майстри зуміли надати їм власного стилю.

Ювелірна школа існувала на той час і в середовищі балтських племен у районі Мазовії.

До складу середньодніпровського костюма II—IV ст. (очевидно, святкового або престижного) входили великі трикутні перекладчасті та підковоподібні фібули, нагрудні ланцюги з великих плескатих ланок, масивні браслети з поперечними ребрами, шийні гривни, різноманітні та пластинчасті підвіски (здебільшого у вигляді півмісяця) — деталі намиста, пластинчасті головні вінці з карбованим орнаментом тощо[27].

Зазначимо також, що у римський час широкого поширення набувають і різні поясні пряжки. Інколи шкіряні пояси прикрашалися бронзовими або срібними накладками. До пояса підвішувався ніж, точильний брусок, кресало, кістяний гребінь та інші особисті речі.

Водночас із виходом слов'ян на широку історичну арену, усвідомленням ними своєї спільноти та відмінності від народів, що їх оточували, відбуваються й певні зміни в їхньому одязі. Для слов'янського вбрання цього періоду найхарактернішими стають так звані старожитності антів. Склад таких скарбів та окремі знахідки досить різноманітні, але для слов'янської культури VI—VIII ст. особливо показовими є пальчасті, антропо- та зооморфні фібули, браслети з потовщеними кінцями, гривни та деталі багатих поясних наборів. Більшість цих виробів мають прототипи у Подунав'ї та Криму, але й у цьому випадку місцеві ювеліри внесли у цей стиль свій доробок. На відміну від прикрас з виїмчастою емаллю, фібули

[27] *Там же.*— С. 290—302.

з числа «старожитностей антів» оздоблені рельєфним литим орнаментом, на якому часто зображені гротескові звірячі, пташині або людські маски, їхня поверхня додатково прикрашалася карбуванням та гравіюванням у вигляді концентричних кружалець та решіток. Зрідка прикрашалися й кінці масивних браслетів. «Геральдичні» пояси були частиною воїнського вбрання. Крім пряжок, до складу таких поясів входили різні накладні бляшки, які прикрашали сам пояс та звисаючі з нього ремінці. Вважають, що такі набірні пояси, залежно від кількості та характеру накладок, вказували на певний соціальний статус їх власника або на його заслуги перед родичами.

Рис. 23. Срібні та бронзові прикраси, ливарна форма з городища Зимне.

Жіночий слов'янський костюм того часу доповнювали різні намиста, підвіски, сережки та спіральні скроневі кільця, які вплітались у волосся. Закінчуючи огляд еволюції слов'янського одягу I тис. н. е., зазначимо, що за доби Київської Русі скроневі кільця набули чіткого етнографічного забарвлення. Вже після того, як племінні князівства було включено до складу єдиної держави, різні типи скроневих кілець чітко вказували на те, що нащадки древлян, сіверян, радимичів, в'ятичів та інших племен, усвідомлюючи свою належність до східного слов'янства, не втрачали чуття своєї відмінності від інших груп, що складали давньоруську народність[28].

[28] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 290—302.

Глава 2

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ЯЗИЧНИЦТВО

Основні риси слов'янської міфології відомі головним чином з відносно пізніх джерел. Саме IX—X ст. датують різноманітні святилища та жертовники, відкриті археологами у Києві, під Новгородом, відомий Збруцький ідол та його дерев'яні аналоги, поховальні споруди типу кургану Чорна Могила у Чернігові. Чимало цінних свідчень про дохристиянські звичаї слов'ян містять також літописи — від повного переліку язичницького пантеону із зазначенням функцій того чи іншого божества до особливостей поховальної обрядності. Більше того, навіть після офіційного хрещення Русі багато язичницьких звичаїв тривалий час зберігалося не тільки в гущі народу, але й у військово-феодальному середовищі. У XI—XII ст. часто спалахували повстання під гаслом повернення старої віри. Можна припустити, що посилення феодального утиску у свідомості народу поєднувалося з прийняттям християнства, з відступництвом від ідеалів предків. На цьому тлі виникла «язичницька реакція», найяскравішими підтвердженнями якої є городища-святилища X—XIII ст. у місцевості Медобори на р. Збруч. Важливо зазначити, що ритуальні споруди одного із святилищ, на якому серед інших магічних обрядів здійснювалися й людські жертвоприношення, найбільш активно функціонували у другій половині XII — першій половині XIII ст., тобто приблизно через 200 років після хрещення Русі[29].

До кінця I тис. н. е. відносять також свідчення про язичництво балтійських слов'ян. Одне з найбільших та найвідоміших у слов'янському світі святилищ Аркона на о. Рюген біля південного узбережжя Балтики. Цей храм був присвячений Святовиту. Тут, як і в храмі Триглава у Штеттині, за оракула був священний кінь.

Значно менше відомостей про витоки слов'янської релігії кінця I тис. н. е. На жаль, цей період скупо відбитий у писемних джерелах. Тому тут необхідно навести повідомлення одного з перших інформаторів про життя ранньоісторичних слов'ян (склавинів та антів) Прокопія Кесарійського: «Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків та здійснюють інші священні обряди. Долі своєї вони не знають і взагалі не визнають, що вона щодо людей має будь-яку силу... Вони вклоняються рікам та німфам, іншим божествам, приносять всім їм жертви та з допомогою цих жертв здійснюють і ворожіння»[30].

Навряд чи це повідомлення бездоганно відбиває сутність віру-

---

[29] *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Збручское святилище // Всесоюзная арх. конф. «Достижения советской археологии в XI пятилетке»: Тез. докл.— Баку, 1985.

[30] *Мишулин М. А.* Указ. соч.— С. 237.

вань усієї маси слов'ян. Найімовірніше, такі судження висловлювали візантійцям представники антської знаті та воїни. Вчені вважають, що у цей період головними богами пантеону були верховні небесні боги Сварог та Стрибог, боги піднебесного простору — Даждьбог, Перун та ін., хтонічні (підземні) божества — Род, Велес, Мокош. Напевно, з дуже віддалених часів у міфології слов'ян та балтів збереглися божества з однаковими функціями: Перун та Перкунас, Велес та Вялніс. Втім, появу Хорса та Симаргла, божеств індо-іранського походження, у пантеоні східних слов'ян пояснити поки що важко.

Доцільно також навести повідомлення одного з авторів XII ст., який називає основні етапи розвитку язичництва. Спочатку слов'яни «клали треби упирям та берегиням», тобто приносили жертви злим та добрим духам. Як відомо з етнографії, проти упирів-вовкулаків чинили різні замовляння, щоб захиститися від них носили амулети-обереги. Народне мистецтво зберегло багато символів добра та родючості: зображення їх на одязі, посуді мало, на думку пращурів, відганяти «нечисту силу». Пізніше слов'яни «почали трапезу ставіті Роду та рожаніцам». Культ Роду та рожаниць, божеств родючості, був тісно пов'язаний із життєво важливими стихіями — сонцем, дощем, водою. Згодом слов'яни стали молитися головним чином Перуну, зберігаючи віру в інших богів. Отже, культ Перуна — бога громовиці, війни та зброї — склався досить пізно і пов'язаний із розвитком дружинного, військового стану суспільства[31].

Разом з тим залишається недостатньо з'ясованим питання, чи мали давні слов'яни до останніх століть І тис. н. е. спеціальні святилища для жертвоприношень, чи обряди творилися у священних гаях та інших сакральних місцях, як це було у найближчих сусідів та родичів слов'ян — балтів та германців. Автор «Повісті минулих літ» повідомляє про існування у східних слов'ян культу священних гаїв, озер та криниць. Можливо, великі ритуальні споруди виникли наприкінці І тис. н. е. як наслідок значних змін в ідеології, зумовлених розвитком ранньокласових відносин.

Які ж археологічні джерела можна залучити для реконструкції духовного життя? Це, передусім, залишки святилищ та інших культових споруд, поховальні пам'ятки, зображення на предметах, амулети тощо. Місця ритуальних дій давніх слов'ян за їх соціальною значимістю можна поділити на дві групи. Першу складають сакральні місця, невеликі за розмірами — общинні святилища. Вони розміщувалися у центрі або на краю селища і є типовими для всього І тис. н. е. Деякі з них були оформлені, як звичайне житло, всередині якого містилися ритуальні речі (ідол, священні посудини) та вогнище-жертовник. Таку споруду було досліджено на поселенні Загаї зубрицької культури. Споруда датується другою половиною І—II ст. н. е. Недалеко від вогнища тут знайдено невеликого кам'я-

---

[31] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981.

ного ідола, глиняну статуетку, що зображала жінку, дві нижні людські щелепи[32]. Серед великих святилищ найбільш відомі місця відкритого типу, що займали ділянки на селищах або поблизу них. Їх головним атрибутом був ритуальний майданчик з одним або кількома ідолами, жертовними ямами, будівлями, вогнищами. Такі споруди відносять переважно до черняхівської культури III—IV ст. н. е. Вони знаходяться у Середньому Подністров'ї (Ставчани, Іванківці, Бакота). Культовим центром Ставчанського святилища був кам'яний ідол у вигляді чоловіка з бородою, у конічній шапці, з рогом у руках. Ззаду було вибите зображення коня. За три метри від ідола стояла трикутна кам'яна стела з солярними знаками. З чотирьох боків їх оточували залишки вогнищ. На святилищі в Іванківцях знайдено три кам'яні ідоли. З них найцікавішим є трилиций ідол у вигляді чотиригранного стовпа заввишки 3 м. Біля ідолів збереглися сліди вогнищ та ритуальних ям, а також залишки сталеробного виробництва, про що згадувалося вище. На капищі у Бакоті знайдено частину ідола, а також жертовні ями з кістками тварин та уламками кераміки. Недалеко від ідола у заглибленні виявлено два людські черепи[33].

Ці святилища свідчать, що слов'яни Волині та Середнього Дністра у першій половині I тис. н. е. приносили у жертву богам не тільки тварин, а й людей. Можливо, ці дії пояснюються надзвичайними обставинами життя мешканців общини. Але нагадаємо, що людські жертвоприношення тривали у цьому регіоні аж до XII—XIII ст. н. е.

Можливо, з такими святилищами пов'язані й знахідки каменів-жертовників із зображеннями солярних знаків, людей і тварин. На поселенні Межигір'я, що на Тернопільщині, відкрито велику кам'яну плиту, котра спиралася на три менші камені. Гранітний валун із вибитими різними знаками знайдено на поселенні київської культури Обухів III. Для повсякденних жертвоприношень міг бути пристосований невеликий вимощений камінням майданчик з розташованим поруч у неглибокій ямі вогнищем, який було знайдено на поселенні VI—VIII ст. н. е. Городок на р. Смотрич[34].

До другої групи належать городища-святилища IX—X ст. н. е. (Ржавинці, Родень, Горбовськ, Богіт, Крутилів). Для них характерні положення на місцевості, один або кілька рядів валів зі спеціальними місцями для вогнищ, глибокі ями, спеціальні будівлі, ідол у центрі городища. Виникнення таких святилищ можна розглядати як наслідок довготривалої еволюції ідеології слов'ян, як вищий етап розвитку язичництва. Наявність центрів, подібних до Аркони або Штеттина, передбачає виокремлення прошарку служителів

---

[32] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія...— С. 43.

[33] *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— С. 107—112.

[34] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 432— 454.

культу — жерців. Такі святилища присвячувалися найбільш авторитетним божествам східних слов'ян. Звичайно городища-святилища виникали у центрі гнізд поселень як сакральні центри племені або союзу племен[35].

Давні слов'яни обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, населяючи їх численними богами. За літописами, відомі духи лісу: лісовик, лещук; дух води — водяний; поля — поляниця. Вельми поширеним був культ русалки, що живе у полі, у лісі, у воді. Споконвічно слов'янськими образами були берегині, водяниці, упирі, але археологічні матеріали не відбивають культів цих істот. Проте культ священних гаїв та окремих дерев підтверджується знахідками стовбурів двох могутніх дубів, які було піднято зі дна Дніпра поблизу гирла Десни. У стовбури цих дерев було врубано в одному випадку дев'ять, а в другому — чотири кабанячі щелепи іклами назовні. З літописів відомо, що дуб присвячувався саме Перуну. Можливо, ці дуби були жертовниками у священних гаях, що розкинулися неподалік від гирла Десни, де приносили жертви цьому грізному богові. Тут можна простежити тісний зв'язок між двома культами: могутнього дерева та звіра-вепра. У X ст. руси творили жертвоприношення перед священним дубом на о. Хортиця[36].

Протягом періоду від рубежу нашої ери до кінця I тис. форми поховальної обрядності слов'янських племен зазнали певних змін, що дає змогу простежити й деякі зміни у системі вірувань. Зазначимо, що у слов'ян того часу панував звичай спалення тіла покійного з наступним похованням праху поза місцем спалення. Тут не спостерігається заміна трупопокладень на кремації та навпаки, як було у германських та балтських племен задовго до прийняття християнства. Обряд спалення у слов'ян тісно пов'язувався з вірою у священний вогонь, в культі якого вогнепоклонництво поєднувалося із шануванням сонця. Згідно з віруванням, вогонь очищав грішних покійників та, спалюючи їх, відкривав шлях до царства світла та вічного спокою. Через вогняне очищення покійник ставав недоступним для злих сил[37].

Для давньослов'янських племен майже до кінця I тис. н. е. характерні грунтові могильники. Поля поховань тяжіють до річкових водоймищ і розміщаються поблизу поселень, займаючи, порівняно з ними, більш високу поверхню землі.

Для поховального обряду зарубинецької культури характерні два варіанти трупоспалення: досить велику кількість перепалених кісток вміщували до посудини-урни або ж засипали на дно могильної ями на грунтових могильниках, позбавлених будь-яких зовнішніх ознак. Урнові поховання були досить поширеними у Середньо-

---

[35] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 432—454.

[36] *Рыбаков Б. А.* Указ. соч.— С. 210—212.

[37] *Там же.*— С. 72—75.

му Подніпров'ї та Прип'ятському Поліссі, але їх зовсім немає на Верхньому Подніпров'ї. Часто до могили клали речі, що належали небіжчику: фібули, шпильки та інші предмети убору, а також посудини: горщик, миску, кухоль. Можливо, у посудинах були заупокійна їжа та питво (пиво, мед). Інколи можна знайти кістки тварин — залишки від м'ясної їжі. Дуже рідко у похованнях знаходять ножі, наконечники списів тощо. Звичайно інвентар не має слідів перебування на сильному вогні. Це дає підстави вважати зарубинецькі поховання повноцінними, «справжніми» спаленнями, коли душі померлих супроводжують ті речі, якими вони користувалися за життя або які є останнім даром родичів. При цьому ритуали виконувалися не тільки поряд з поховальним вогнищем, але й біля могили[38].

Існує деяка різниця між поховальними обрядами зарубинецької та пшеворської культур. У могилах пшеворської культури інвентар часто зігнутий, поламаний: разом із смертю господаря «вбивали» і його речі, аби вони могли слугувати йому в потойбічному світі. Саме так були поховані бойовий меч, щит, наконечник списа, кілька ножів, ножиці та інші речі у похованні воєначальника I ст. н. е. у Гриневі. Відомі також випадки, коли гострі предмети (ножі, наконечники списів, шпильки) всаджували у купу кальцинованих кісток. Можливо, це робилося, щоб нейтралізувати «небезпечних» покійників (чаклунів або померлих «наглою смертю»), позбавити перевертня можливості робити шкоду живим[39].

На могильниках нерідко трапляються поховання без людини, так звані кенотафи. Вони містять у собі лише поховальний інвентар. Такі поховання відомі у багатьох давніх народів. Прийнято вважати, що їх здійснювали для тих односельчан, які загинули чи померли далеко від домівки. Відправляючи всі прийняті ритуали, давні люди вважали, що тим вони забезпечують необхідні умови для потойбічного життя померлому.

У кожній могилі звичайно здійснювалося одне поховання. Втім, трапляються і парні поховання. Так, на могильнику в Чаплині (Верхнє Подніпров'я) в шести похованнях були останки не лише дорослої людини, а й дитини. Кальциновані кістки молодої жінки і дитини знайдено також у похованні на могильнику у Велемичах (Прип'ятське Полісся).

У більшості поховань кальциновані кістки старанно очищали від залишків вогнища. Складається враження, що їх спеціально вимито водою. Існує думка, що кістки очищалися не спеціально, а внаслідок заливання поховального вогнища водою.

Автори цієї книги поділяють думку про те, що племена зарубинецької культури створили специфічний варіант поховального об-

---

[38] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 38—40.

[39] *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 12—16.

ряду, який увібрав у себе риси поховальних звичаїв субстратного населення, пропустивши їх через власний світогляд. Найбільший вплив на цю рису культури зарубинців мали, безперечно, племена поморсько-підкльошової культури[40].

На початку I ст. н. е. спостерігається зближення поховального обряду племен пшеворської і зарубинецької культур. На зарубинецьких могильниках збільшується кількість зброї, у Чаплині вона трапилася в 9% поховань. Поширюється наявність у похованнях дрібних уламків кераміки, що характерно для поховального обряду пшеворців.

Розгром сарматами зарубинецьких селищ у Подніпров'ї, що збігся з поголовною міграцією зарубинців із Полісся, одночасний рух пшеворських племен на схід і потік дакійців з півдня в Подністров'я, загальна криза зарубинецької культури — всі ці значні за масштабами події середини I ст. н. е. у слов'янському світі остаточно зруйнували існуючу етнокультурну стабільність. Змінився спосіб життя слов'ян, порушилися традиції матеріальної культури. Під впливом нових соціально-економічних та історичних умов вони неминуче трансформувалися в нові форми. Таким чином, розпад зарубинецької культури не міг не відбитися й на ідеології слов'ян, у тому числі на одній з найважливіших її складових — поховальних звичаях.

Припиняють своє існування класичні зарубинецькі могильники. До II ст. відносять лише один невеликий могильник Рахни у басейні Південного Бугу. Інші поховання цього часу поки що невідомі серед пізньозарубинецьких та зубрицьких старожитностей. Але навряд чи можна припустити, що представники цих культурних груп вдалися до підвішування своїх небіжчиків на деревах або стали топити їх у ріках, розвіювати попіл чи використовувати інші обряди, що не фіксуються в археологічних матеріалах. У племен київської культури, що приходить на зміну пам'яткам I—II ст., на рубежі II—III ст. н. е. вже можна простежити наявність могильників. Таких комплексів нині відомо небагато, але можна впевнено стверджувати, що вони відрізняються від зарубинецьких.

Могильники київської культури також безкурганні. У неглибоких округлих ямах міститься невелика кількість кальцинованих кісток. Інколи там трапляються перепалені фрагменти кераміки, предмети особистого вбрання (фібули, пряжки, намистини та ін.), знаряддя праці (пряслиця, ножі). Інвентар знаходять перепаленим разом з вугіллям та попелом. Кістки тварин без слідів перебування у вогнищі являють собою залишки заупокійної їжі. Серед кальцинованих кісток у кількох випадках, крім останків людини, визначено й кістки тварин.

Поховання такого типу відомі у зарубинецькій культурі переважно на території Верхнього Подніпров'я. Але тільки у київській

---

[40] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 43—45.

культурі вони становлять більшість поховань. Очевидно, поява нового виду трупоспалень означає переворот в ідеологічних уявленнях слов'ян. Якщо у зарубинецькій культурі були поширені «справжні» поховання з кремацією, що містили всі (або майже всі) кістки покійного, його їжу, питво, прикраси та зброю, то на пам'ятках III—V ст. основні ритуали, напевно, відбувалися біля поховального вогнища, а не біля могили. До ями клали тільки символ спалення, який мав забезпечувати покійному та відповідним жертвам перехід до іншого світу: жменю праху та вугілля, череп'я від посудин з їжею, кістки жертовних тварин. Зрідка у похованнях містилася заупокійна їжа та останні дари родичів у неперепаленому вигляді. Одне з поховань на могильнику Нові Безрадичі біля Києва, можливо, являло собою «хатку мертвих» — його відрізняла велика квадратна яма та порівняно багатий інвентар[41].

У третій чверті I тис. н. е. поховальна обрядовість ранньоісторичних слов'ян зазнала певних змін. Поховальний обряд слов'янських культур півдня Східної Європи вивчено нерівномірно — більшість могильників досліджено на території колочинської культури, яка за своїм походженням тісно пов'язана з пам'ятками київської культури III—V ст. Серед кількох сотень трупоспалень переважну більшість тут становлять ямні поховання на грунтових могильниках. Поруч з ними з'являються також поховання в урнах, які особливо численні в південно-східному регіоні культури. На могильниках Леб'яже і Княжий, Картамишево II переважають урнові спалення. Новий тип поховальної обрядності вивчено на могильнику Картамишево II у верхів'ях Псла: два-три ямні трупоспалення у кількох випадках мали сліди прямокутної огорожі з колод. У цьому можна вбачати повернення до ідеї «домовини» — захоронення в огорожі, що символізує житло. Іноді колочинські поховальні урни накривалися зверху іншою посудиною, у похованнях трапляються посудини-приставки, ножі, пряслиця, інший побутовий інвентар. У кількох похованнях знайдено наконечники списів, деталі престижного «антського» поясу — тут могли бути похованими військові вожді[42].

Значно менше досліджений поховальний обряд інших груп слов'ян Східної Європи, але й тут трупоспалення трапляються у двох варіантах: в урнах та ямах. Інколи спалені кістки накривалися перевернутим догори дном горщиком. Новим елементом стає невеликий курганний насип над похованням з кремацією. У празькій та частково колочинській культурах кургани з'являються, починаючи з VI—VII ст., можливо, під впливом звичаїв північно-західних сусідів — давніх литовців і змішаного слов'яно-балтського населення Подвіння та суміжних територій. Новий звичай наприкінці I тис.

---

[41] *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры.— К., 1992.— С. 38—43.

[42] *Этнокультурная* карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 94—97.

н. е. широко запроваджується на слов'янських землях. Набувши ряду локальних особливостей, він протримався понад п'ятсот, а місцями й більше років. Про язичницький обряд трупоспалення у радимичів, сіверян, в'ятичів та кривичів «Повість минулих літ» повідомляє, що після поминального банкету та ігрищ покійника клали на велике багаття, по кремації кістки зсипалися до невеликої урни. У який спосіб ховали урну, залишається не зовсім зрозумілим. Можливо, її ставили у спеціальний «будинок мертвих». У літопису немає свідчень про кургани, насипані над урновими спаленнями та відомі за археологічними джерелами[43].

Протягом IX—X ст. з'являються значні варіації у поховальній обрядності, які пов'язані з процесом формування давньоруської народності та феодальної держави. Це великі «князівські» кургани з багатим інвентарем та жертвами, трупоспалення на місці захоронення, тілопокладення тощо. Вони відбивають ускладнення міфологічної структури язичництва напередодні прийняття Руссю християнства.

Важливим джерелом вивчення дохристиянських вірувань слов'ян є різноманітні предмети, малюнки на речах, кераміці та ін., що мають стосунок до язичницької обрядовості. З ворожінням та магічними діями навколо хліба пов'язане існування так званих «хлібців» — глиняних моделей буханців, що мали відповідний розмір або частіше їх мініатюрні копії. Іноді вони оздоблювалися вдавленнями або хрестоподібними лініями, нанесеними на сирій глині. Такі «хлібці» відомі у зарубинецькій (Пилипенкова Гора) та празькій (Ріпнів I, II, Корчак та ін.) культурах, а також на пам'ятках близьких сусідів давніх слов'ян першої половини I тис. н. е. (Боратин, Пражів, Лепесівка та ін.). Частіше трапляються предмети заклинальної магії — амулети. У зарубинецькій культурі використовувалися шумлячі намиста, про які ми повідомляли вище. Вони мали відганяти злих духів не тільки своїм виглядом, а й звуком при ході їх власників. Різні підвіски-лунниці, особливо численні на пам'ятках київської культури III—V ст., також були зображенням доброго божества. Магічна дія таких оберегів підсилювалася зображенням на них солярних знаків — кругів, хрестів та інших символів. Можливо, за амулети правили також антропо- та зооморфні фібули, нагрудні ланцюги із зображенням хрестів та ін. «Від пристріту» давні слов'яни носили амулети з кігтів ведмедя, кабанячих іклів, кісточок зайця або птиці[44].

Прикликати добро та відганяти ворожі людині сили повинні були зображення на посуді, побутових речах. Захисту, передусім, потребували речі, пов'язані з повсякденним життям: житло, одяг, посуд. Відлуння тих давніх традицій ще й досі відчутне у мотивах

---

[43] *Славяне* Юго-Восточной Европы...— С. 279—290.

[44] *Там же.*— С. 432—450.

Рис. 24. Бронзове окуття піхов меча з могильника пшеворської культури Гринів.

різьблення, вишиванок, орнаментації посуду. Особливо популярними у слов'ян, як і в інших індоєвропейців, були різні символи сонця, довічного життя у вигляді хрестів, свастик, концентричних кіл та ін. Солярний знак як символ вогню був здатний відважувати нечисту силу та надавати речам, на які його наносили, цілющих властивостей. Такі символи наносилися на пряслиця для захисту від злої сили ниток, з яких вироблявся одяг, на горщики та глиняні сковорідки, в яких варилася та подавалася на стіл їжа. Хрест, зображений на сковорідці, відбивався на коржику, й таким чином ритуальна їжа набувала магічної сили. Такі вироби трапляються на зарубинецьких, пізньозарубинецьких, київських пам'ятках, у слов'янських культурах другої половини I тис. н. е.[45].

На поселенні IV ст. Хлопків, що на р. Трубіж, було знайдено кістяне знаряддя із зображенням шести різних знаків-символів. З поселення VII—IX ст. Рашків III на Буковині походить сковорідка, на денці якої крапочками зображено птицю.

Зображення таких символів на речах повсякденного використання свідчить про суто утилітарний характер ідеологічних уявлень слов'ян I тис. н. е. Вони несуть у собі ідею добробуту та процвітання роду[46].

Унікальною для цього періоду знахідкою є бронзове окуття піхов меча, що походить з багатого поховання I ст. н. е. на могильнику пшеворської культури Гринів. Прорізне бронзове окуття разом з іншою зброєю належало вождю племені або групи племен і було виготовлене на замовлення. Від зовнішньої частини окуття збереглася пластина, на якій ярусами розташовано п'ять різних сцен

[45] *Там же.*— С. 443—446.

[46] *Там же.*— С. 440—452.

з викарбуваними високохудожніми зображеннями людей, звірів, рослин. Ці зображення, напевно, відбивають структуру впорядкованого світоустрою, Всесвіту, як його розуміли давні. Питання про місце виготовлення шедевру досить складне, оскільки унікальна стилістика зображень не дає підстав відносити його в цілому до кельтського, гето-дакійського чи германського мистецтва. Очевидно, піхви були виготовлені на периферії провінційно-римських, гето-дакійських та кельтських впливів, але мають місцеве підгрунтя, про що свідчить стилістична єдність усіх зображень. Тут використані образи, вже відомі у мистецтві Європи, які можна співвіднести з деякими елементами індоєвропейської міфології[47].

Гадаємо, що протягом I тис. н. е. сакральні дії певною мірою відповідали основним етапам суспільного розвитку. Можливо, малюнки на побутових предметах та громадські жертовники на поселеннях (Загаї, Іванківці, Городок) пов'язувалися із сімейно-родовим культом шанування предків. Наступному щаблю соціального розвитку відповідають племінні та міжплемінні святилища IX—X ст. На стадії переходу до ранньокласового суспільства та ранньодержавних форм життя виникають умови для перетворення богів та культів племен і союзів племен на загальнодержавні культи. Таку реформу, як відомо, намагався провести князь Володимир у 980 р., коли на київському капищі було зібрано всіх богів різних слов'янських племен. Ця реформа мала на меті створення офіційного пантеону єдиного князівства.

[47] *Там же.*— С. 448—451.

Розділ VI

Слов'яни та оточуючий світ

Глава 1

КЕЛЬТИ, ГЕРМАНЦІ, БАЛТИ

Стародавні слов'янські племена мали постійні взаємні зв'язки з сусідніми народами, а також зазнавали прогресивного впливу розвинутих більш віддалених цивілізацій.

Важливим фактором розвитку Європи другої половини I тис. н. е. було формування кельтської, або латенської цивілізації. Її вплив на культуру європейських народів у наступні століття можна порівняти тільки із впливом античного світу. Племена кельтів, що мешкали на межі VI—V ст. до н. е. у верхів'ях Дунаю та Рейну, на основі місцевих культур гальштатського періоду створили нову культуру, яка одержала в археології назву латенської (поселення Ла-Тен у Швейцарії) і проіснувала до рубежу нашої ери. Шляхом воєнної експансії кельтські поселення та городища-оппідуми поширилися від Британії до Карпат. Ще ширшим був культурний вплив, який виявився у виникненні особливого латенського стилю у багатьох сусідніх племен[1].

Східні пам'ятки середньоєвропейського латену лежать на західних схилах Карпат на території Польщі, України, Словаччини, Угорщини та Румунії. Тут кельтами були підкорені північнофракійські племена — носії куштановицької куль-

[1] *Filip J.* Keltové ve Stredni Evrope.— Praha, 1956; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века.— М., 1974.— С. 225—291.

тури. Їхня етнографічна своєрідність деякий час зберігалася, зокрема в ліпному посуді. На Українському Закарпатті знайдено та досліджено кілька десятків латенських поселень та городище Мала Копаня[2]. Відомо кілька залізоробних центрів. Поселення Галіш-Ловачка було одним з найбільших ремісничих центрів Середньої Європи в останній чверті I тис. до н. е.

Про безпосереднє вторгнення кельтів-галатів на територію Східної Європи свідчить знайдений в Ольвії декрет на честь Протогена (див. II том цього видання). У ході переселення до Малої Азії в III ст. до н. е. галати здійснили похід у Північне Причорномор'я і погрожували поселенням місцевих греків.

Ряд дослідників, спираючись на археологічні знахідки та дані лінгвістики, висловили думки щодо проникнення кельтів на схід від Карпат аж до Середнього Подніпров'я[3]. Але речей безпосередньо кельтського походження на цих землях дуже мало. Значно помітнішим виявився латенський вплив на художні стилі та ремісничі навички деяких місцевих культур. Спільні риси лощеного посуду зарубинецької, пшеворської та поєнешті-лукашівської культур пояснюються саме наслідуванням латенським взірцям. Те ж стосується типів бронзових фібул, браслетів, булавок та інших металевих прикрас. Кельтські досягнення у чорній металургії та металообробці сприяли розвиткові цих галузей у Південно-Східній Європі.

Тісніші відносини складалися у давнього населення України з народами фракійського походження. Фракійські та споріднені їм гето-дакійські племена в другій половині I тис. до н. е. заселяли значну територію Балканського півострова та лівобережжя Дунаю до Дністра. Їхня культура зазнала значного впливу грецької цивілізації, а також скіфів та кельтів, які розселилися у Фракії в IV та III ст. до н. е. У I ст. до н. е. гети, об'єднані під владою царя Буребісти, здійснили похід у Північне Причорномор'я, під час якого зруйнували Тіру, Ольвію та велику кількість сільських поселень. Гето-фракійські елементи у матеріальній культурі пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра показують, що частина завойовників залишилася тут і змішалася з місцевим населенням[4].

Контакти гето-фракійців з населенням лісостепової смуги України складалися в Подністров'ї та Прикарпатті. На рубежі III—II ст. до н. е. цей процес був ускладнений впливом на території Східної Румунії, Буковини та Молдови культури Поєнешті-Лукашівка, в

---

[2] *Бідзіля В. І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.— К., 1971; *Котигорошко В. Г.* Малокопанское городище рубежа нашей эры в Закарпатье // СА.— 1981.— № 1.— С. 252—256.

[3] *Кухаренко Ю. В.* Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА.— 1959.— № 1; *Мачинский Д. А.* О культуре Среднего Поднепровья на рубеже скифского и сарматского периодов // КСИА.— 1973.— Вып. 133.

[4] *Вязьмитина М. И.* Фракийские элементы в культуре городищ Нижнего Днепра // МИА.— 1969.— № 150.

Херсонська обл.
Золоті поясні
прикраси з хутора
Келегеї.
VII—VIII ст.

Кіровоградська обл.
Глодоський скарб
VII—VIII ст.
Золотий медальон.

Крим.
Скалистинський могильник.
Глечик-ойнохоя. IX ст.

основі якої лежав привнесений германський компонент (вірогідно, плем'ям бастарнів) та місцевий гетський субстрат[5]. З I до початку III ст. н. е. на обмеженій території Верхнього Подністров'я існувала яскрава липицька культура. Її виникнення пов'язують з переселенням «вільних даків», які принесли з собою гончарне коло та деякі інші надбання дакійського латену[6]. Пізніше липицьке населення через складні інтеграційні процеси за участю пшеворської та пізньозарубинецької людності вливається у місцевий варіант черняхівської культури, який прямо стосувався слов'янського етногенезу[7].

У складі багатоетнічної черняхівської культури присутність дако-фракійців, за археологічними матеріалами, чітко виявляється тільки у румунському Подунав'ї і меншою мірою в Молдові. Зате у формуванні старожитностей культури карпатських курганів вирішальну роль відігравало гето-дакійське населення, пізніше асимільоване слов'янами[8].

Значна частина земель, населених фракійськими народами, була підкорена Римською імперією. Найменший час перебувала під окупацією Дакія (106—271 рр. н. е.). Наслідком римського панування для місцевого населення була втрата рідної мови, місце якої заступив діалект провінційної латини. З нього згодом розвинулися східнороманські мови.

У ранньому середньовіччі у зв'язку з експансією слов'ян на Балкани починається новий етап слов'яно-східнороманських відносин, головним змістом якого були процеси взаємної асиміляції. У VI—VII ст. з України в Молдову та на схід Румунії просуваються слов'янські племена, що залишили пам'ятки празької культури. В своєму русі далі на південний захід вони розлилися по всьому Балканському півострову, подекуди створюючи культури змішаного типу. Так, у Придунайській низині у цей час з'являються пам'ятки типу Іпотешті-Кіндешті-Чурел, де, крім виразних празьких рис, у кераміці простежуються сліди гето-дакійської традиції та чітко видно вплив візантійського ремесла. У VIII—IX ст. у загальнослов'янській матеріальній культурі вирізняються риси, що виокремлювали східнослов'янську культуру із західної та південної. Східнослов'янські поселення типу Луки-Райковецької (в Румунії — тип Хлінча I) у цей період займали суцільну територію від Дніпра до румунських Східних Карпат, а по течії Нижнього Дунаю просувалися

---

[5] *Этнокультурная* карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 17—25.

[6] *Цигилик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.

[7] *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу.— К., 1981.— С. 152—177.

[8] *Вакуленко Л. В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н. е.— К., 1977.

на територію Болгарії. У X ст. в ході експансії Першого Болгарського царства східнослов'янські поселення були витіснені з Подунав'я і поглинуті змішаним населенням балкано-дунайської культури[9].

Сліди давніх контактів слов'ян з фракійськими та східнороманськими народами збереглися, з одного боку, в румунській мові та топоніміці, а з іншого — у карпатських діалектах української мови та в етнографії.

До найдавніших германо-слов'янських зв'язків у Східній Європі можна віднести контакти між племенами ясторфської та зарубинецької культур. На території Лівобережного Полісся останнім часом віднайдено низку пам'яток «типу Харівки», що датуються III—II ст. до н. е.[10]. На поселеннях знайдено своєрідну кераміку, з району сіл Ліски та Першотравневе (Менський район Чернігівської обл.) походить декілька короноподібних бронзових гривен, що знаходять аналогії серед ясторфських старожитностей Південної Прибалтики та у поєнешті-лукашівській культурі Прикарпаття. Германські племена, на думку дослідників, входили в число людності неоднорідної за складом пшеворської культури (територія сучасної Польщі). На активну інфільтрацію пшеворських традицій у зарубинецький масив вказують деякі форми кераміки, прийоми орнаментації, ряд особливостей поховального обряду, що фіксуються аж до Дніпровського Лівобережжя.

Проникнення пшеворських елементів у Східну Європу посилюється у ранньоримський час, коли на заході України та в суміжних районах Польщі формується група пам'яток на пшеворсько-зарубинецькій основі за участю липицьких та інших елементів. Ці пам'ятки (волино-подільська група або зубрицька культура) помітно відрізняються від пшеворської культури Великопольщі, насиченої германськими рисами[11]. Переважання слов'янських елементів у групі населення, представленій цими пам'ятками, стає більш помітним у пізньоримський час, коли вона стає складовою частиною багатоетнічної черняхівської культурної спільноти.

Наприкінці II — на початку III ст. н. е. слов'яно-германські відносини набирають нового змісту. З пониззя Вісли починають свій рух на південь племена вельбарської культури. Дослідники ототожнюють їх з готами. Історія цього північногерманського народу відома досить добре значною мірою завдяки твору, який склав у VI ст. історик готів Йордан[12]. На цій основі, а також з урахуванням свід-

---

[9] *Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.* Археология Румынии.— М., 1973.— С. 282—304.

[10] *Обломський А. М., Терпиловський Р. В.* Посейм'я у латенський час // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 41—51.

[11] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1992.— С. 30—69.

[12] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.

чень інших римсько-візантійських авторів та даних археології в новий час створено кілька грунтовних праць[13].

Відомо, що, вийшовши з Південної Прибалтики під проводом королівського роду Амалів, готські угруповання зайняли землі північніше Чорного моря та в Приазов'ї, а згодом розселилися у Нижньому Подунав'ї поблизу кордонів Римської імперії. В цей час сталося розмежування єдиного народу на дві великі племінні групи — остроготів (грейтунги), що мешкали на схід від Дністра, та візіготів (тервінги), які контролювали землі між Нижнім Дністром і Дунаєм. Наприкінці IV—V ст. під тиском гунської експансії зі сходу готи вимушені були переселитися на Середній Дунай, а звідси потрапили у Північну Італію, Аквітанію та Іспанію.

Присутність готів у Причорномор'ї відображена давніми письменниками в зв'язку з «готськими», або «скіфськими» війнами проти Риму у 30—60-х рр. III ст. Разом з ними згадуються й інші племена германського походження — гепіди, тайфали, герули. Цим пояснюється поява вельбарської культури в Україні не в чистому вигляді, а насиченої елементами сусідніх культур, особливо пшеворськими.

Носії вельбарської культури активно втрутилися в процеси культурної інтеграції, що супроводжували формування черняхівської культури. Найбільш компактний вельбарський масив, що значною мірою зберіг культурні риси, притаманні старожитностям Нижнього Повісления та Помор'я, існував на Волині та в Південному Побужжі. Більша частина цих племен, просуваючись протягом III—IV ст. на південь та схід, набула черняхівських рис. Такі черняхівські пам'ятки з вельбарськими елементами, мешканцями яких можна вважати германців, поширені практично на всій території цієї культури від Подунав'я до Дніпровського Лівобережжя[14]. Групи готів, що досягли Приазов'я та Криму, значною мірою втратили свої етнографічні особливості, і їхні сліди не завжди можна вирізнити зі старожитностей місцевого пізньоантичного населення[15].

На пам'ятках черняхівської культури германський елемент найбільш чітко представлений специфічними формами ліпної кераміки («ельбські горщики» з навмисне ошершавленою поверхнею, миски з «вушком»). Чужоземним для народів Східної Європи є такий поширений у черняхівській культурі тип посуду, як тривуха ваза. На деяких поселеннях трапляються довгі двокамерні глинобитні житла, подібні до характерних для території північної Герма-

---

[13] *Wolfram H.* Geschichte der Goten von der Anfange bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts.— München, 1979; *Burhs Th. S.* History of Ostrogots.— Bloomington, 1984.

[14] *Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В.* Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.

[15] *Пиоро И. С.* Крымская Готия.— К., 1990.

Рис. 25. Ліпна чорнолощена ваза з могильника черняхівської культури Городок.

нії та Данії (Stallhaus). У пізньоримський час в Україні з'являються центральноєвропейські типи металевих прикрас, зброї та інших ремісничих виробів. Враховуючи значний розвиток торгівлі та надплемінний характер ремесла, такі речі не можна пов'язувати з якимось певним етносом. Але загальний напрям зв'язків вони вказують.

В Україні та прилеглих землях відомі знахідки пам'яток рунічної писемності: написи та окремі знаки на уламках посуду з Лепесівки (Волинь), наконечник списа з Сушично (Білоруське Полісся), пряслице з Лецькань (Румунська Молдова). В Румунії біля с. Петроаса було знайдено захований у V ст. великий скарб. Він належав, як вважають, королям остроготів, які в цей час під тиском гунів відступали з України на захід. Серед дорогоцінного посуду та прикрас була золота гривна з рунічним написом: «Це священна спадщина готів»[16]. В середині IV ст. нижньодунайські візіготи почали приймати християнство в аріанській формі. Єпископ Ульфіла переклав Біблію готською мовою. Деякі дослідники вважають, що християнство поширилося й на територію України[17].

Період найбільшого поширення германських (вельбарських) елементів у Південно-Східній Європі відповідає часові існування

[16] *Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.* Указ. соч.— С. 274—276.

[17] *Сымонович Э. А.* О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА.— 1978.— № 2; *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 5—25.

«держави Германаріха» (друга-третя чверті IV ст.). Це воєнно-політичне утворення, межі якого відповідають східному ареалу черняхівської культури, являло собою об'єднання союзних та підкорених готами племен. Крім германців, воно охоплювало групи сармато-аланів, пізніх скіфів Причорномор'я та слов'ян. Незважаючи на надетнічність, черняхівська спільнота завдяки прогресивним процесам культурної та економічної інтеграції мала ознаки ранньої держави[18].

Рис. 26. Парні срібні фібули з могильника черняхівської культури Курники.

Відносна політична стабільність на південному сході Європи була порушена вторгненням гунів. У 375 р. вони завдали поразки готському війську під проводом короля Германаріха. Цим скористалися слов'яни-анти, щоб позбутися політичної залежності. Війна йшла з перемінним успіхом. Незважаючи на те, що готам вдалося захопити і стратити через розп'яття короля антів Божа з синами та сімдесятьма старійшинами, своєї мети слов'яни досягли. Протягом кінця IV — першої третини V ст. германські угруповання залишили Східну Європу. Нечисленна кількість готів залишилася тільки в гірському Криму, де їхня мова документально зафіксована навіть у XVI ст.[19].

Найбільш тісні етнічні зв'язки у давніх слов'ян існували з балтськими племенами. Ряд лінгвістів вважає, що загальнослов'янська (праслов'янська) мова сформувалася на основі периферійних діалектів протобалтської мови[20]. Цей процес проходив, на думку різних вчених, у хронологічних рамках I тис. до н. е.— середини I тис. н. е. На цей час територія мешкання балтів, згідно з картою поширення гідронімів, охоплювала землі на південь від Західної Двіни та Оки до Десни та Прип'яті. Північніше панують фінно-угорські наз-

---

[18] *Павленко Ю. В., Сон Н. О.* Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів // Археологія.— 1991.— № 2.

[19] *Пиоро И. С.* Указ. соч.— С. 87.

[20] *Хабургаев Г. А.* Становление русского языка.— М., 1980.— С. 45—51.

ви, південніше, в Лісостепу та Степу — іраномовні (скіфо-сарматські)[21].

Дані топоніміки не завжди узгоджуються з висновками археологів. Так, ареал зарубинецької культури, яку традиційно вважали слов'янською, значною мірою збігається з межами поширення балтських гідронімів. Це дає підставу деяким дослідникам відносити її до балтського кола культур або ж до особливої перехідної діалектної групи[22]. Певна близькість деяких рис матеріальної культури спостерігається в III—IV ст. у населення київської культури та балтського населення сусідніх регіонів Білорусі та Росії. Вплив культури штрихованої кераміки помітний на деяких типах київського посуду та в його орнаментації. Схожі деякі типи прикрас — речі групи виїмчастих емалей, посохоподібні булавки, деякі фібули[23].

Новий етап слов'яно-балтських відносин припадає на час слов'янської колонізації лісової смуги у другій половині I тис. н. е. В цьому процесі брало участь населення колочинської та празької культур, вплив якого помітний у банцерівській та тушемлінській культурах Верхнього Подніпров'я. Для двох останніх характерні численні городища зі складною системою оборонних споруд. Це наводить на думку, що вкорінення нових поселенців у балтське середовище не було мирним. У VIII—X ст. просування на північ слов'янських племен з території України знов посилилось під впливом носіїв культур типу Луки-Райковецької та роменської. Ця колонізаційна хвиля знівелювала етнокультурну строкатість, що створилася у Верхньому Подніпров'ї. Так в основному завершився процес асиміляції дніпровського балтського населення, яке все ж зберегло ряд етнографічних елементів культури та мови.

Глава 2

СКІФО-САРМАТСЬКІ ПЛЕМЕНА. ГУНИ

У попередньому томі йшлося про контакти предків слов'ян з іраномовним світом на початку доби заліза. Ці контакти тривають в латенському періоді та в римський час.

З кінця III ст. до н. е. в пониззі Дніпра виникає низка укріплених городищ — Золота Балка, Гаврилівка, Миколаївка та ін. На думку дослідників, вони були політично підпорядковані Скіфському царству в Криму зі столицею у Неаполі (сучасний Сімферополь). Як і пізньоскіфське населення Криму, мешканці нижньодніпров-

---

[21] *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА.— 1970.— № 163.— С. 10—13.

[22] *Его же.* Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 75—77.

[23] *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К., 1984.— С. 42—48.

ських городищ зазнали значного впливу античної культури. Про це свідчать кам'яні будинки та фортифікаційні споруди, велика кількість імпортів з грецьких міст. Більшість цієї людності була прямими нащадками кочових скіфів. Деякі археологічні знахідки вказують і на присутність фракійців та сарматів. Окремі чорнолощені посудини нагадують кераміку зарубинецької культури Середнього Подніпров'я. На зарубинецьких городищах, рештки яких збереглися на дніпровських кручах південніше Києва, часто трапляються уламки грецьких амфор та вишуканого античного посуду, скляні намиста та інші довізні речі. На могильнику Дідів Шпиль під Каневом, крім 20 звичайних поховань з кремацією, знайдено 19 трупопокладень з пізньоскіфськими речами, враховуючи кераміку. Це свідчить про жваві стосунки між різноетнічним осілим населенням Середнього та Нижнього Дніпра, що здійснювалися водним шляхом. Суто ділові, торговельні взаємини перетворювалися на тісніші зв'язки, що виражалося в переселенні окремих людей чи сімей[24].

Можливо, однією з причин пізньоскіфської міграції на північ була експансія сарматів у степовому Подніпров'ї. Але у зарубинецької людності відносини з кочовиками також здебільшого набували войовничого характеру. Деревно-земляні укріплення городищ Бабина Гора, Пилипенкова Гора, Монастирьок, Ходосівка зберегли сліди пожеж та перебудов, що сталися близько рубежу ер. На валах та в ровах знаходять сарматські трилопасні черешкові наконечники стріл. Постійна конфронтація не виключала поодиноких мирних контактів, про що свідчать окремі знахідки сарматського посуду в зарубинецьких комплексах.

До середини I тис. н. е. іраномовні племена складали основну масу населення півдня України. Зі сходу до римського лімесу постійно просувалися угруповання сарматів. Частина їх досягла Паннонії на Середньому Дунаї. У пізньоримський час окремі групи осідають серед землеробів і стають складовою частиною черняхівського населення, здебільшого в причорноморсько-дунайському регіоні. Етнічною основою причорноморської групи черняхівської культури були нащадки пізніх скіфів Нижнього Дніпра. Залишки їхніх селищ з кам'яними будинками та великою кількістю імпортної кераміки знаходять на берегах лиманів та в пониззі степових річок[25].

Характерними виявами скіфо-сарматського етносу у черняхівській культурі є деякі форми ліпного посуду, а також складні види поховальних споруд — ями з боковими приступками (заплічками), на які спиралося дерев'яне чи кам'яне перекриття, ями з підбоями, а також склепи-катакомби. Останні найбільш притаманні сармат-

---

[24] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 109.

[25] *Магомедов Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— 110 с.

ському племені аланів і поширені здебільшого в Буджацькому степу між гирлами Дністра та Дунаю. Скіфо-сарматські ознаки трапляються і в черняхівській культурі лісостепової смуги, частіше на могильниках. Як виняток є кургани. Так, на черняхівському могильнику біля с. Кантемирівка (Полтавська обл.) досліджено три підкурганні поховання в ямах з підбоями та в катакомбі. Багате спорядження померлих та кінське вбрання дають підстави припустити, що могили належать представникам сармато-аланської старшини.

На етнічне походження населення черняхівської культури вказують не тільки археологічні джерела, а й результати антропологічних досліджень. Значний відсоток черепів, зокрема велика серія з могильника Журавка на Середньому Подніпров'ї, виявляє чітко виражену спорідненість з пізньоскіфськими некрополями Нижнього Дніпра. Для черепів цієї групи характерна помітна доліхокранія, нешироке обличчя, значно виступаючий нешироκий ніс. Близькість до цього типу відзначена і серед черепів давньоруського населення (полян) в області Середнього Подніпров'я. На думку антропологів, в етногенезі полянських груп брала участь частина черняхівського населення, схожа за виглядом з пізніми скіфами Нижнього Дніпра. Деяка частина черепів з черняхівських могильників має риси сарматського, фракійського та північногерманського походження[26].

Щодо виявлення слов'янського етнічного елемента в цей період можливості антропологічних методів поки що надто обмежені. Протягом століть уявлення слов'ян про потойбічний світ було пов'язане з обрядом спалення покійників. Унаслідок повного переважання кремації немає повноцінного матеріалу (або будь-якого) по таких культурних групах, як зарубинецька, зубрицька, київська з ранньослов'янських культур другої половини I тис. н. е. Значна частина черняхівських поховань також містить трупоспалення. Мабуть, існуванням якогось варіанта цього обряду пояснюється й брак реальних слідів могильника у верхньодністровській групі черняхівських пам'яток, найбільш обгрунтовано пов'язаних із слов'янськими старожитностями наступного історичного періоду.

За доби «великого переселення народів», котра на Європейському континенті була ознаменована рухом готів з Прибалтики в Північне Причорномор'я, одним з найважливіших факторів, що активно впливав на хід історичних подій у Європі, були кочівники, котрі прийшли з Азії, викликавши значні етнічні зрушення у місцевих племен і народів. Рух кочовиків значною мірою зумовлювався кліматичними коливаннями в безмежних степах Євразії, що через пе-

[26] *Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения Украины.— М., 1972.— С. 85; *Ее же.* Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое).— М., 1979.— С. 67, 94; *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975.— С. 108.

ріодичне зменшення продуктивності пасовиськ викликало загострення стосунків між етносами, міграції та загарбання нових територій.

На початку нової ери на Півдні України панували кочові племена сарматів, що витіснили скіфів ще у III ст. до н. е. Сармати з'являлися із Заволжя та Дону окремими племінними угрупованнями. З античних писемних джерел на території України відомі племена язигів, роксоланів та аланів. Роксолани мешкали в Приазов'ї. Тут кочували й інші племена, про що свідчать курганні могильники з різними поховальними обрядами. Язигам належать поховання, впущені в давніші кургани на Лівобережжі та Правобережжі Дніпра. Аланські поховання в характерних для них катакомбах найбільш сконцентровані між гирлами Дністра та Дунаю. Детально історію та матеріальну культуру сарматських племен описано в другому томі цього видання (розділ III).

Найпізніші відомості про сармато-аланів в Україні пов'язані з подіями гунського періоду. Наприкінці V ст. алани разом з візіготами вирушають із причорноморських степів на захід, де деякий час становлять важливу воєнну силу в боротьбі європейських народів проти полчищ Аттіли.

У середині I тис. н. е. на Євразійському континенті одним з наймогутніших був гунський союз кочових племен. Гуни на просторах східноєвропейського Степу та на рівнинах Паннонії з'явилися в другій половині IV ст., докорінно змінивши етнічне обличчя цих земель. У степах панівне місце посіли тюркомовні племена, що замінили іраномовне населення.

Перший етап масової появи гунів у Європі відзначив Авзоній (помер після 395 р.), який говорив про «бродячі полчища хуні»[27]. У «Церковній історії» Єрмія Созомена наведено легенду, що датує рух гунів на захід 375 роком. «Одного разу сталося так, що бик, якого переслідував овод, перейшов через озеро, а за ним пішов пастух; побачивши протилежну землю, він повідомив про неї одноплемінників. Інші кажуть, що лань показала мисливцям цю дорогу, ледь покриту зверху водою»[28]. Дуже схожі свідчення про шляхи руху гунів у Європу наводить Зосим у «Новій історії», що датується V ст.: «Їх називали унами; лишається невідомим, чи слід їх називати царськими скіфами чи визнати за тих кирпатих і безсильних людей, котрі, за висловом Геродота, жили по Істру, чи вони перейшли сухопутним шляхом із Азії в Європу»[29]. Потрапивши в Європу, гуни розгромили аланів, які кочували від Прикаспійських степів до Дону. Останні за культурою та побутом були близькі до гунів, але, за

---

[27] *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Т. 2: Латинские писатели.— СПб., 1904.— С. 316.

[28] *Там же.* Т. 1: Греческие писатели.— СПб., 1893.— С. 763.

[29] *Там же.*— С. 800, 801.

свідченням Амміана Марцеліна, «з більш м'яким і більш культурним способом життя»[30]. Слідом за цим гуни розгромили Боспорське царство[31]. У степах Північного Причорномор'я вони, за свідченням Амміана Марцеліна, Созомена, Євнапія, Йордана, зустрілися з остготами, котрих було підкорено близько 375 р., відразу ж після смерті Германаріха. Як і алани, остготи, очолювані сином Германаріха Гунімудом, увійшли до складу гунського племінного союзу. Друга частина готів (вестготи) в 376 р. відійшла в Подунав'я[32]. Слідом за вестготами гуни, за свідченням Філосторгія і Зосима, дійшли до Фракії, спустошивши римські провінції[33]. Аналізуючи свідчення письмових джерел про гунів тих часів, П. Шафарик вказував, що одна частина гунів, яку очолював Ульд, у 400 р. воювала під Константинополем, друга частина під проводом Аспара в 424 р. була в Італії, третя під проводом Роіласа в 432 р. спустошила Фракію, останні, очолювані Руєм, з 420 р. перебували в Паннонії[34]. Риму вдалося зібрати сили і розгромити гунське військо. За свідченням Созомена, Ульд відійшов за Дунай, а основна маса різноплемінного гунського війська потрапила в полон[35]. Після цієї поразки стабілізація гунського об'єднання відбулася при Руї (V ст.). Приск Панійський повідомляє, що Руя (Руа) «наважився вести війну проти амілзурів, ітимарів, тоносурів та інших народів, що поселилися вздовж Істру і які мали союз з римлянами»[36].

Особливий розквіт гунського об'єднання наступає при Аттілі, який з 434 по 445 рр. правив разом з братом Бледою, а після його вбивства — одноосібно до смерті (454 р.). У цей час гуни відновлюють набіги на Візантію. В 447 р. вони спустошили Фракію й Іллірію, пограбувавши при цьому близько 700 міст і фортець, дійшли до Фермопіл і околиць Константинополя. Візантія уклала мир з Аттілою за рахунок відторгнення придунайських земель і збільшення данини, яку вона виплачувала раніше. Приск зауважує, що «могутність варварів виросла після того ще більше»[37].

Більшість учених гунами вважає народ, що утворився у II—IV ст. внаслідок змішування тюркомовних хунну і угорських племен Приуралля та Поволжя[38]. В часи Аттіли гунський союз вклю-

---

[30] *Латышев В. В.* Известия...— Т. 2.— С. 34.

[31] *Гайдукевич В. В.* Боспорское царство.— Л., 1949.— С. 478.

[32] *Латышев В. В.* Известия...— Т. 1.— С. 751.

[33] *Там же.*— С. 742, 804.

[34] *Шафарик П. И.* Славянские древности.— М., 1848.— Т. 1.— С. 90.

[35] *Латышев В. В.* Известия...— Т. 1.— С. 771, 772.

[36] *Дестунис Г. С.* Сказания Приска Панийского // Уч. зап. второго отд. Академии наук.— СПб., 1861.— Кн. 7.— Вып. 1.— С. 18.

[37] *Там же.*— С. 23.

[38] *Артамонов М. И.* История хазар.— Л., 1962.— С. 68.

чав у себе багато місцевих племен. Це роксолани, алани, герули, остроготи, гепіди, можливо, анти та ін. Серед гунських племен, за свідченням Приска Панійського та Йордана[39], найзначнішим було об'єднання акацирів, котрих М. І. Артамонов локалізував у степах Причорномор'я[40]. Кожен з цих народів мав своє управління.

Етнічну строкатість гунського племінного союзу підтверджують й археологічні дані. На території України відомо кілька десятків поховань гунського часу. Це поодинокі, переважно випадкові, знахідки з поруйнованих поховань, розташованих у Північному Причорномор'ї та Криму. Зокрема, ці знахідки з Новогригорівки та Новоіванівки Запорізької області, Нової Маячки, Раденська та Альошок на Херсонщині, Антонівки та Кубей на Одещині, на городищі Беляус у Криму.

На підставі краще збережених поховань можна констатувати, що їх виконано за різними обрядами, а це пов'язано з різноетнічністю захоронених. Поховання за обрядом інгумації із с. Кубей було здійснено в могилі з підбоєм, а кремації з Новогригорівки знаходились в грунтових ямах, над якими простежено залишки тризн. Інгумацію із Беляуса виявлено в грунтовій ямі прямокутної форми, яку було викопано в долівці більш раннього склепу. Кістяк орієнтовано головою на північ. Його супроводжували череп та ноги коня, численний інвентар.

Таким чином, порівняно короткий гунський період, що був насичений бурхливими подіями в степах Північного Причорномор'я та Криму, представлений невеликою кількістю різних поховальних пам'яток. Це інгумації в підбійних та прямокутних ямах, кремації, кострища під курганним насипом. Вони свідчать про строкатість етнічного складу гунського племінного об'єднання.

Таке велике племінне об'єднання не могло бути тривалим. У 451 р. Аттіла вторгся в Галлію, спустошивши на своєму шляху Мец, Страсбург, Вормс, Майнц та обложивши Орлеан. Але 15 червня 451 р. на Каталаунських полях війська гунів були розгромлені об'єднаними військами Західно-Римської імперії, вестготів, бургундів та ін. Могутність гунів після цього не відродилася. Багато племен вийшло з гунського об'єднання, що визначило його долю. Після смерті Аттіли його старшого сина було вбито, а молодші сини Ірнах та Денгізих із залишками гунів (аккатирів і кидаритів) кочували в степах Північно-Західного Причорномор'я і навіть воювали з імперією. Але невдовзі Ірнах був розбитий готами, слідом за ним зазнав поразки й Денгізих[41]. Залишки гунів увійшли в союз з алана-

---

[39] *Латышев В. В.* Известия...— Т. 1.— С. 829; *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 72.

[40] *Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 57.

[41] *Дестунис Г. С.* Указ. соч.— С. 93.

ми. У IV ст. вони зникають зі сторінок письмових джерел і як анахронізм іноді трапляються у пізніших авторів.

У наступні часи шляхом, прокладеним гунами, в степи Східної Європи ринула нова хвиля кочовиків. У 461—465 рр. «псевдоавари» посунули на захід савірів, кочів'я яких знаходилися в степах Передкавказзя і в європейських степах, а ті, в свою чергу, потіснили сарагурів, огурів і оногурів. Під тиском «істинних аварів», не пізніше VI ст. у степах Приазов'я та Північного Причорномор'я з'явилися савіри — сабіри, де до цього часу Прокопій і Агафій локалізували утігур і кутригур[42]. Перші проживали в Приазов'ї, а другі — в Причорномор'ї.

Про етнічну строкатість на півдні Східної Європи в ті часи говорять Йордан та Прокопій. У Йордана читаємо: «Над Понтійським морем місця розселення булгар, котрі досить прославились нещастям (які сталися) за гріхи наші. А там і гуни як найплідніший паріст із усіх самих сильних племен закипіли надвоє лютістю до народів. Тому що одні з них називаються альціагірами, другі — савірами, але місця їх поселень розділені: альціагіри — коло Херсони, куди жадібний купець ввозить багатства Азії; влітку вони бродять по степах, розкидаючи свої становища залежно від того, куди привабить їх корм для скотини; взимку ж переходять до Понтійського моря. Хунугури ж відомі тим, що від них іде торгівля шкірками гризунів, їх застрашила відвага численних мужів»[43]. Прокопій доповнює Йордана: «За Меотійським болотом і річкою Танаїсом більшу частину полів, що тут лежать, як мною було сказано, заселили кутригури — гуни. За ними всю країну займають скіфи і таври... а скіфами в ті часи називались усі тамтешні народи... Якщо йти з міста Боспора в місто Херсон, який лежить у приморській області і з давніх пір теж підкорений римлянами, то всю область між ними займають варвари із племені гунів»[44].

Глава 3

АВАРИ

У зв'язку з експансією турок у Закаспій і внаслідок союзницьких дій аварів з кутригурами проти утігурів, в середині VI ст. у степах Північного Причорномор'я з'являються авари. В процесі руху аварів на захід до них приєдналися витіснені тюрками з Південного Приуралля племена огоругрів. Аварське об'єднання, що

---

[42] *Там же.*— С. 87; *Прокопий из Кесарии.* Война с готами.— М., 1950.— С. 407; *Агафий.* О царствовании Юстиниана.— М.; Л., 1953.— С. 147, 148.

[43] *Иордан.* Указ. соч.— С. 389.

[44] *Прокопий из Кесарии.*— Указ. соч.— С. 388.

виникло на руїнах гунського союзу, включало в себе багато прийшлих і місцевих племен. За розмірами воно поступалося гунському об'єднанню, але було сильним союзом, ядро якого складали тюркомовні племена. Основними утвореннями, пов'язаними з аварами в Європі, були утрігури й кутригури, сабіри, а згодом і болгари. До їхнього союзу входили й місцеві землеробські народи, зокрема склавини. Багато інородців було в аварському війську. Серед бранців, захоплених візантійською армією під час походу проти аварів у 601 р., лише п'ята частина була представлена аварами, половину складали слов'яни, а останні були представлені «різними іншими варварами»[45].

У 567 р. авари в союзі з лангобардами розгромили гепідів і захопили їхні землі в Паннонії, де й заснували аварський каганат на чолі з ханом Баяном. Після цієї події немає згадок про аварів у Північному Причорномор'ї.

На сьогодні відомо близько півсотні поховань аварського часу, розташованих у степах Приазов'я, Північного Причорномор'я та в Криму. Це поховання біля сіл Ковалівка, Яблунія, Нова Одеса, Костогризово, Чорноморське, Христофорівка, Йосипівка, Сивашівка в Північному Причорномор'ї; Родионівка, Мала Тернівка, Аккерманъ, Великий Токмак, Олександрівка в Приазов'ї; Портове, Рисове, Богачівка в Криму та ін.

Переважна більшість з них — впускні в більш ранні кургани. Поховання було виконано за обрядом інгумації на спині з витягнутими руками й ногами, без певної системи в орієнтації.

Через уніфікацію кочівницької культури третьої чверті I тис. н. е. неможливо етнічно атрибутувати більшість досліджених поховань.

До складу аварського каганату входило багато племен та племінних об'єднань. На думку О. М. Бернштама, аварське суспільство складалося з жуаньжуаньського, тюркського (ефталітського), гунського та місцевого елементів[46]. Павло Діакон (VIII ст.) так писав про походження аварів: «Альбуін увійшов у вічний союз з аварами, котрі спочатку називалися гунами, згодом же по імені свого народу були названі аварами»[47].

У VII ст. починається занепад могутності аварів. У 626 р. вони потерпіли поразку від Візантії під Константинополем. Внутрішні усобиці, повстання слов'ян на чолі з Само, активні дії проти них франків, болгар та інших племен призвели до розпаду аварського каганату. Після створення 680 р. Болгарського царства на Дунаї влада аварів обмежувалася Паннонією, а після розгрому 791 р. Карлом Великим авари остаточно сходять з історичної арени.

---

[45] *Симокатта Феофилакт.* История.— М., 1957.— С. 178.

[46] *Бернштам А. Н.* Очерки истории гуннов.— Л., 1951.— С. 172.

[47] *Стасюлевич М.* История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых.— СПб., 1885.— Ч. 1.— С. 301.

На думку дослідників, саме в 70-ті рр. VII ст., після розгрому хозарами Великої Болгарії і втечі Аспаруха за Дунай, влада Хозарії поширилася на територію Північного Причорномор'я[48].

У соціально-економічному розвитку гунське та аварське суспільства перебували на стадії племінних об'єднань, економічну базу яких складало кочове скотарство. Амміан Марцелін так характеризував гунів: «У них ніхто не займається хліборобством і ніколи не торкається сохи. Всі вони, не маючи ні визначеного місця проживання, ні домашнього вогнища, ні законів, ні постійного способу життя, кочують по різних місцях, ніби вічні втікачі, з кибитками, в котрих вони проводять життя... Прийшовши на багате травою місце, вони розташовують у вигляді кола свої кибитки і харчуються по-звірячому; знищивши весь корм для тварин, вони знову везуть, так би мовити, свої міста, розташовані на підводах... Гонячи перед собою упряжки тварин і стада, вони пасуть їх»[49].

Екстенсивні форми тваринництва вимагали розширення пасовищ. Нові кочовища були основним стимулом, що зумовлював рух кочовиків Азії у степи Східної Європи. Захоплення нових територій стимулювало укладення племінних союзів, що відповідало їх економічним та політичним інтересам.

Про соціальні відносини гунів Амміан Марцелін зазначає, що вони «обмірковують важливі справи «всі разом» і «не підкоряються владі царів». «Якщо трапиться роздумувати про серйозні справи, вони всі разом радяться в тому ж звичайному порядку. Вони не підкоряються строго владі царя, а задовольняються випадковим проводирством найбільш знатних»[50]. Тобто тут йдеться про лад воєнної демократії і нестійкі племінні об'єднання. Першість посідали ті племена, котрі більшою мірою зберегли племінні зв'язки. Відомо, що в аварському союзі керівну роль відігравало плем'я «Вархуні». Кожне плем'я в гунському й аварському об'єднаннях очолював вождь. Вождем залишався й Аттіла навіть у роки найбільшої своєї могутності.

Кочівницькі завоювання здійснювалися не лише для загарбання нових територій, але й для підкорення землеробських племен та одержання з них данини, в основному продукцією рільництва. При цьому федерали розглядалися як раби. Гун Хелхал, що служив воєначальником у римлян, говорив, що він «дасть готам землю, але не для них самих, а на користь унів, що уни, не займаючись землеробством, будуть, як вовки, приходити до готів і викрадати у них їжу; що готи, знаходячись у становищі рабів, будуть працювати для утримання унів»[51]. За свідченням Фредигара та Нестора, так само

---

[48] *Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 174.

[49] *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— Т. 2.— С. 339.

[50] *Там же.*— С. 338.

[51] *Дестунис Г. С.* Указ. соч.— С. 96.

поводили себе авари стосовно слов'янських народів. Військові походи були істотною підмогою, котра підкріплювала економічну базу кочівницького господарства.

У середовищі кочовиків йшов бурхливий процес майнового та соціального розшарування. Серед поховань трапляються як бідні, так і багатші. У гунських похованнях знаходять однолезові мечі, кинджали, бронзові котли, речі поліхромного гунського стилю. Ювелірні вироби представлені золотими прикрасами з кольоровими вставками напівкоштовного каміння, бурштину, скла і предмети, виконані в техніці перегородчастої емалі. Найбільш цікаве поховання гунського воїна виявлено 1986 р. поблизу с. Кубей Білгородського району Одеської області. В одному з курганів простежено поховання в підбої. Чоловічий скелет у могилі лежав на спині з витягнутими руками і ногами. Біля нього знайдено череп та кістки коня, барана та багатий інвентар. Це золоті сережки і платівки, що були виконані в поліхромному стилі, оковки пояса, Г-подібні платівки, сердолік у золотій оправі, срібні пряжки, бронзові вудила, обтягнуті золотою фольгою із вставками гранатів, залізний кинджал, трилопасні стріли, кістяні накладки до лука тощо.

Серед поховань аварського часу теж виокремлюються багатші, в яких виявлено кістки коня, зброю, кінську збрую та портупейні набори геральдичного змісту, і бідні, з горщиком, ножем, пряжками та намистинами. Багате впускне поховання кочовика з конем виявлено 1980 р. поблизу с. Сивашівка на Херсонщині. Скелет лежав на спині в решітчастій гробниці. Крім коня, покійного супроводжували: курдюк вівці на дерев'яному блюді, залізна шабля з срібним окладом, портупея, геральдичний пояс зі срібними бляшками, бойовий ніж, що був інкрустований кісткою, берестяний сагайдак, залізні стріли, залишки лука, вуздечка, бляшки та пряжки від чобіт, кам'яний ідол тощо.

Походи та пов'язані з ними грабунки призвели до того, що знать сконцентрувала в своїх руках великі багатства. Свідченням цього може бути поховання гунського вождя, виявлене 1812 р. біля с. Концешти у Північній Румунії. Кістяк у дерев'яній домовині перебував у кам'яному склепі. Поруч лежали кістки коня. Дорогоцінний супроводжуючий інвентар візантійського походження складався зі срібної амфори із зображеннями сцен полювання, боротьби греків з амазонками, зображень морських драконів; срібного відра з рельєфним зображенням грецьких богів та лебедя; срібного блюда з розеткою у центрі. Із золота була виготовлена шийна гривна, браслет з голівками змій на кінцях тощо. Голову померлого прикрашав золотий вінок. Поруч був залізний шолом, обтягнутий сріблом із позолотою. Біля коня знайдено залишки багатої збруї: срібні та золоті пряжки та наконечники ременів тощо. Дуже багатим був супроводжуючий інвентар у похованні аварського кагана в с. Кунбабоні, що в Угорщині, яке було виявлене 1971 р. Скелет літнього вельможі вміщувався у дерев'яній домовині — ношах. Його супро-

воджували шаблі, піхви, сагайдак з дорогим окуттям із золота, золоті посудини та ритон, золоті поясні набори, персні із вставками з дорогоцінного каміння та ін.

Про виокремлення соціальної верхівки, яка концентрувала в своїх руках великі цінності, згадують й письмові джерела. Так, Приск свідчить, що бранці «дістались на долю Аттіли і скіфським (гунським.— *О. П.*) вельможам, які мали велику владу»[52]. Полонені використовувалися як раби, хоча рабство в умовах завершальної стадії первіснообщинної формації мало обмежений, патріархальний характер. Раби не були основною виробничою силою, а використовувалися головним чином у домашньому господарстві.

Незважаючи на зростання майнової нерівності, гунське та аварське суспільства залишалися на стадії первіснообщинної формації. Ці суспільства трималися на воєнному підкоренні федератів, а тому не були міцними. Племена, що входили до таких об'єднань, прагнули до виходу з них і отримання самостійності. Гунське та аварське утворення об'єднували багато різноетнічних племен, що покривали великі простори Східної Європи. Союзи гунів та аварів були надто великими, щоб зберегтися в умовах первіснообщинного ладу.

Глава 4

БОЛГАРИ ТА ХОЗАРИ

Економічне піднесення цих племен тісно пов'язане із розпадом Тюркського каганату, до складу якого входили всі споріднені тюркомовні кочовики, в тому числі болгари й хозари*, яким історією відведена особлива роль у строкатім конгломераті народів, що вдерлися в простори Східної Європи.

Ще в VI ст. н. е. приазовські болгари й хозари перебували під владою тюркютів. На початку VI ст. хозари входили в савірське об'єднання на Північному Кавказі. Внаслідок міжусобних війн 630—657 рр. могутність Західнотюркського каганату значно послабшала, що призвело до його розпаду. Це сприяло звільненню приазовських гуно-болгар. Їх вождю Кубрату до 635 р. вдалось об'єднати приазовських і причорноморських болгар та створити Велику Болгарію, яку очолила династія Дуло. Після цього Кубрат вступив у союз з Візантією. Кубрат був тісно пов'язаний з візантійським двором. Вихований і хрещений у Візантії, він все своє життя провадив провізантійську політику, підтримуючи мир з Константинополем.

* Про близькість болгар і хозар є багато письмових свідчень. Арабські автори Аль-Істархі, Ібн-Хаукаль говорять, що мова болгар схожа з мовою хозар. Вони належать до західнотюркської мовної групи.

[52] *Там же.*— С. 72.

У той час йшов бурхливий процес об'єднання болгарських племен, що концентрувалися в різних місцях і були очолені синами Кубрата.

Втім, обставини складалися так, що в Північному Дагестані провідна роль належала хозарам. Цьому сприяв розгром аварами савірів, у союз з якими входили хозари. Становлення Хозарського каганату йшло в другій половині VI ст. на території Прикаспію, де розміщувалася країна аланів Берсилія.

Хозари підкорили, передусім, населення Північно-Західного Прикаспію й завдали удару по болгарах. Хозарсько-болгарське протистояння посилювала та обставина, що болгари були прибічниками конфедерації роду Дулу, а хозари — Нушибі. З цими двома родами тісно пов'язана історія Західнотюркського каганату. Особливо загострилося їх протистояння у 630—651 рр. Вважається, що засновником правлячої нушибійської династії Хозарського каганату був один із спадкоємців Ібн-Шегуй-хана, якого було скинуто з тюркського престолу, після чого він знайшов притулок у хозар. З цього часу (651 р.) деякі дослідники схильні розглядати історію Хозарського каганату як самостійного утворення[53].

До другої половини VII ст. хозари й болгари міцно утвердилися як самостійні політичні утворення.

Однак після смерті Кубрата (близько 642 р.) між болгарськими племенами почались міжусобні війни, внаслідок чого Велика Болгарія розпалася. Феофан так описує ці події. «Він (Кубрат.— *О. П.*) залишив п'ять синів, заповівши їм жити разом, так, щоб вони владарювали над усіма і не попадали в рабство до інших народів*. Але через деякий час по його смерті, п'ять його синів розділились і віддалились один від одного, кожен з підвласним йому народом. Перший син, на ім'я Батбаян, зберігаючи вірність заповіту батька свого, залишався на землі предків донині. А другий його брат, на ім'я Котраг, перейшовши р. Танаїс, поселився навпроти першого брата. Четвертий же і п'ятий, переправившись через р. Істр, звану також Дунай, один залишався в підкоренні разом із своїм військом у хагана аварів в Паннонії аварській, а другий — досягши Пентаполя, що біля Равенни, потрапив під владу імперії християн. Нарешті, третій з них, на ім'я Аспарух, переправившись через Дніпро та Дністер і дійшовши до Огла — річки північніше Дунаю, поселився між пер-

* М. І. Артамонов, аналізуючи дані Феофана про п'ять племінних вождів болгар, дійшов висновку, що історичними особами є тільки Батбаян і Аспарух. Ім'я Котрага він вважав не власним, а таким, що походить від етноніма племені котрагів або кутригурів. Імена двох останніх синів Кубрата Феофаном не названі. Їх існування М. І. Артамонов вважав маловірогідним. П'ятичленний розподіл племен Великої Болгарії, без сумніву, є домислом візантійського книжника, підказаним самою назвою «болгари», котра, за поясненням Мункачі, означає «п'ять угрів». (*Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 166.)

---

53 *Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 171.

шими й останніми, розсудивши, що місце це звідусіль укріплене і неприступне: попереду болотисте, а з інших боків оточене, як вінцем, ріками. Це давало змогу народу, послабленому поділом, відпочити від нападів ворогів. Після того як вони таким чином розділилися на п'ять частин і стали нечисленними, з глибин Берзилії, першої сарматії, вийшов великий народ хозарів і став панувати на всій землі по той бік аж до Понтійського моря»[54].

Хан Аспарух (близько 643—701 рр.) спочатку очолював племінний союз болгар в Нижньому Поволжі та Приазов'ї. Але під натиском хозарів він з одноплемінниками відійшов в Південну Бессарабію, а потім у 70-ті рр. VII ст.— в Добруджу, що на правому березі Дунаю. Там болгари зустрілися з об'єднанням семи слов'янських племен, що були під протекторатом Візантії. Згодом вони почали виступати як союзники. Незважаючи на те, що в цьому об'єднанні панівне становище зайняли болгари на чолі з верховним ханом, вони істотно не вплинули на характер суспільних відносин в цьому союзі. Навпаки, болгари зазнали асиміляції, сприйнявши вищу організацію та культуру слов'ян, у яких формувалися ранньофеодальні відносини. М. Грушевський у зв'язку з цим писав, що, «об'єднавшись із слов'янами, болгари створили болгарську за йменням, слов'янську насправді державу, де ця болгарська орда за кілька поколінь зовсім губиться в масі осілих слов'ян»[55].

Спроби Візантії підкорити собі об'єднання болгар і слов'ян виявилися невдалими. Мирним договором, підписаним 681 р. з Аспарухом, Візантія визнала існування на Балканах Болгарської держави. Її територія знаходилася між р. Дунаєм на півночі, горами Стара-Планина на півдні, р. Іскир на заході і Чорним морем на сході. Перше Болгарське царство проіснувало до 1018 р.

Внаслідок жорстокої боротьби за першість у східноєвропейських степах хозари отримали перемогу над болгарами. Потерпівши поразку, одна частина болгар увійшла до складу Хозарії; друга — не бажаючи підкорятися ворогові, піднялася по Волзі на північ, де згодом виникла Волзька Булгарія; третя — відійшла в межі Візантії. Йосип, який очолював хозар, з розгромом болгарських племен пов'язує початки Хозарського царства. «В мене записано,— повідомляє він,— що коли мої предки були ще нечисленними, всесвятий,— благословен він,— дав їм силу, могутність і міцність. Вони вели війну за війною з багатьма народами, які були могутнішими і сильнішими від них. З божою допомогою вони прогнали їх і зайняли їх країну, а деяких з них примусили платити данину до сьогоднішнього дня. У країні, в котрій я живу, жили раніше в-н-ит-р'и. Наші предки, хозари, воювали з ними. В-н-ит-р'и були більш численними — такими численними, як пісок біля моря, але не змогли

---

[54] *Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения.— М., 1980.— С. 61.

[55] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— К., 1991.— Т. 1.— С. 160.

вистояти перед хозарами. Вони залишили свою країну і втекли, а ті переслідували їх, поки не наздогнали їх, до річки на ім'я Дуна. До сьогоднішнього дня вони розташовані на ріці Дуна і поблизу від Кустандини, а хозари зайняли їхню країну, до сьогоднішнього дня»[56].

Втечею орди Аспаруха за Дунай завершилася боротьба за першість між болгарами й хозарами. Хозари стали продовжувачами політики Тюркського каганату, що прагнув до посилення свого володарювання. М. І. Артамонов вважав, що до 70-х рр. VII ст. під владою хозарів перебували як Азовсько-Каспійські, так і Причорноморські степи з Кримом[57].

Нині є загальновизнаною думка, висловлена С. О. Плетньовою, про те, що з хозарами у Південно-Східній Європі пов'язана салтівська культура VIII—X ст. Локальні варіанти цієї культури відбивають культуру політичних чи племінних об'єднань, що входили до складу каганату. Три найзначніші об'єднання належали болгарам. «Явна перевага болгар,— пише С. О. Плетньова,— впадає в око. Хозарський і аланський варіанти, разом узяті, займали площу удвічі меншу, ніж болгари, які широко розкинули в степах свої поселення і кочів'я, що зайняли приморські міста і майже половину Кримського півострова»[58].

Слідами перебування аланів, переселенців з Північного Кавказу в Дніпровському Надпоріжжі, є гончарські центри VII—VIII ст. поблизу с. Канцерки, а на Полтавщині — горн із с. Мачухи. Там виготовлялися великі три- та однорукі глеки аланського типу для води.

Водночас до складу Хозарії входили й інші кочові народи, зокрема угорські племена, які, за даними М. І. Артамонова, з'явилися в степах Причорномор'я у 20-х рр. IX ст.[59].

Поява мадярів у степах Східної Європи пов'язана з активізацією печенігів на територіях, розташованих на схід від Волги, які, на думку давніх авторів, були прабатьківщиною мадярів[60].

Переселення мадярів на захід розпочалося ще в VI—VII ст. Цей рух був поступовий, мадяри інколи робили досить тривалі зупинки на шляху до своєї майбутньої батьківщини. У першій половині IX ст. вони, згідно з Константином Багрянородним, жили поблизу Хозарії три роки. Місцем їх поселення було Північне Причорномор'я, де знаходилася їхня країна Леведія, звідки вони переселилися в область Ателькузу[61].

---

[56] *Коковцов П. К.* Еврейско-хозарская переписка в X в.— Л., 1932.— С. 92.

[57] *Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 174.

[58] *Плетнева С. А.* От кочевий к городам.— М., 1967.— С. 188.

[59] *Артамонов М. И.* Указ. соч.— Л., 1962.— С. 339.

[60] *Путешествие* в восточные страны Плани Карпини и Рубрука.— М., 1957.— С. 48.

[61] *Багрянородный Константин.* Об управлении государством // ИГАИМК.— 1934.— Вып. 91.— С. 5, 17.

Рис. 27. Срібне з позолотою сасанідське блюдо з поховання угорського вождя (Коробчино).

На сьогодні питання про перебування мадярів у IX ст. на території Східної Європи поступово прояснюють археологічні джерела. Поодинокі угорські поховання відомі поблизу с. Воробйовка на Воронежчині, сіл Волошинське, Манвелівка, Суботинці, Коробчино на Дніпропетровщині й Кіровоградщині та ін. Переважно то були поховання воїнів з конем та озброєнням. Біля с. Суботинці досліджено три поховання, що належали до однієї сім'ї. Це жінка, чоловік і дитина.

Особливо багатим виявилося неруйноване поховання із Коробчино. Серед супроводжуючого його інвентаря були сасанідське срібне з позолотою блюдо та чаша, золоті та срібні браслети, залізна шабля з срібним окуттям піхов, багато орнаментованим рослинним орнаментом, золоті накладки, золота лицева маска, залізні стремена та стріли. Це одне з найбагатших поховань угорського вельможі. В ті часи мадяри об'єднувалися у сім племен, якими управляли вожді-воєводи. Головного з них звали Леведій. Без сумніву, що мо-

Рис. 28. Срібне окуття піхов шаблі з поховання угорського вождя (Коробчино).

гила одного з таких вождів була виявлена біля с. Коробчино на Дніпропетровщині.

У середині IX ст. мадяри стають союзниками хозар, беручи участь в їхніх військових походах. Вони навіть збирали данину з слов'ян на користь хозар.

Наприкінці IX ст. на чолі мадярів став Арпад. У ході болгаро-мадярських війн 894 р. болгари в союзі з печенігами розгромили останніх. Після цього мадяри через Велецький перевал 896 р. відійшли за Карпати, звільнившись тим самим від панування хозар. Там вони створили свою войовничу феодальну державність, назавжди закріпившись у Центральній Європі.

Таким чином, можна зазначити, що слов'яни здавна розвивалися не ізольовано, а в тісних контактах з сусідніми народами. Особливо значний вплив на формування слов'янства мали балти, кельти, германці та іраномовні кочові та напівкочові племена. Населення території України перебувало також у складних відносинах з Римською, а пізніше Візантійською, імперією.

Починаючи з середини I тис. н. е., археологи фіксують появу на просторах Південно-Східної та Центральної Європи трьох культур (празької, пеньківської та колочинської), носіїв яких можна пов'язувати з ранньослов'янськими угрупованнями, відомими давнім авторам під іменем склавинів, антів і венетів. Певні відмінності між ними свідчать про етнографічну специфіку слов'янських племен, яка, можливо, пояснюється різними субстратами, на яких виникли слов'янські старожитності окремих регіонів.

Зазначимо також, що спроби створення слов'янами стійких племінних союзів до IX ст. не мали успіху. Слов'янська державність зароджувалась у складних умовах конфронтації з германськими (перша половина I тис. н. е.) та тюркськими народами (друга половина I тис. н. е.). Лише подальший розвиток слов'янського суспільства протягом VIII—IX ст. створив передумови для формування ранньодержавних утворень. Зрештою, на основі найбільш значних племінних союзів Подніпров'я утворюється перше державне об'єднання східних слов'ян — Київська Русь.

Частина ДРУГА

КИЇВСЬКА РУСЬ

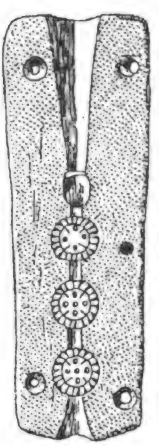

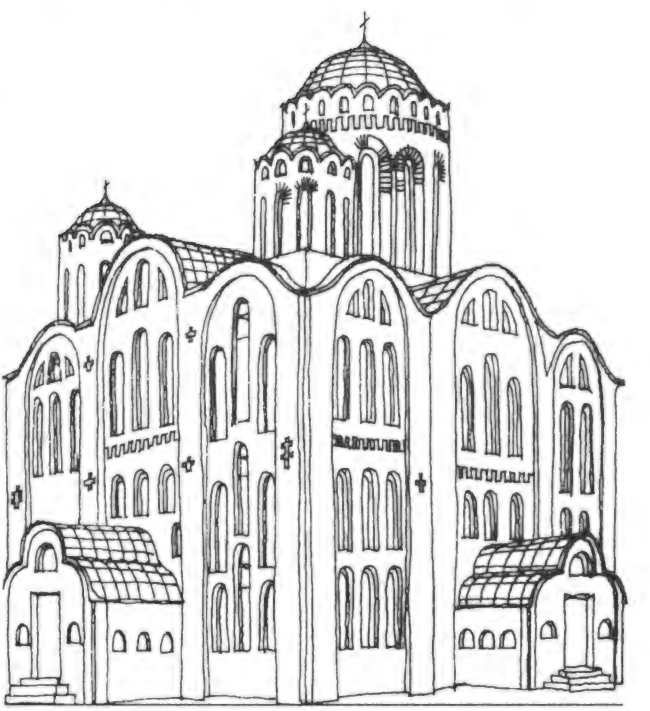

Вступ

Джерела та історіографія

У IX ст. внаслідок тривалого розвитку східнослов'янського суспільства, збагаченого досвідом сусідніх народів, склалась одна з найбільших держав середньовічної Європи. Її історичним ядром було Середнє Подніпров'я, де традиції політичного життя сягали ще скіфо-античних часів. Оскільки центром цієї східнослов'янської держави впродовж багатьох століть був Київ, то в історичній літературі вона отримала назву Київська Русь. Рівнозначно вживаними є також назви Давньоруська держава, Давня Русь.

У часи свого розквіту Київська Русь займала величезну територію — від Балтики й Північного Льодовитого океану до Чорного моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. Це близько 1,5 млн км^2. На цій площі, за нашими розрахунками, проживало до 12 млн чоловік[1]. Етнічну основу держави складали східні слов'яни, об'єднані у великі міжплемінні союзи. У «Повісті минулих літ» їх налічується 14. Південну групу складали поляни, древляни, сіверяни, волиняни, дуліби, уличі, бужани, тиверці, білі хорвати; північно-західну — дреговичі, кривичі, словени; північно-східну — радимичі та в'ятичі. Крім східних слов'ян у межах Русі проживали карели, весь, меря, мурома, мордва, печеніги, чорні клобуки, балтські племена. Частина цих народів політично та етнічно інтегрувалася у складі Давньоруської держави.

[1] *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 201, 202.

Русь являла собою історично важливу зону, через яку здійснювалися контакти між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Це зумовило порівняно швидке входження її в загальноєвропейський історико-культурний ландшафт. Про сильну східнослов'янську державу заговорили в різних частинах Старого Світу. Відомості арабських і візантійських авторів, свідчення скандинавських саг, французькі епічні твори показують Русь як велику країну, що посідала важливе місце в системі європейських політичних та економічних зв'язків. Ал Масуді повідомляв, що руси «складають великий народ». Знаменита пісня про Роланда свідчить про участь руських дружин у війні проти Карла Великого. Микита Хоніат змушений був визнати, що «християнський» руський народ врятував Візантію від навали половців.

На Русі в цей час росло і міцніло усвідомлення власної причетності до світової історії. Не випадково на монетах Володимира Святославича великий київський князь зображався, як візантійський імператор. Він і його попередники, за висловом визначного церковно-політичного діяча Русі першої половини XI ст. Іларіона, «не въ худѣ бо и не вѣдомѣ земли владычѣствоваша, нъ въ Руськѣ, яже ведома и слышима есть всѣми четырьми концами земли»[2].

Київській Русі належить особливе місце серед країн Східної Європи, аналогічне тому, котре посідала імперія Карла Великого в історії Європи Західної. Обидві виплекали і дали життя кільком народам і державам.

Процеси політичної консолідації і формування держави перебували в тісному безпосередньому зв'язку з процесами етнічними. Східнослов'янські міжплемінні об'єднання поступово складалися у відносно єдину народність, яка одержала назву «русь».

Давня Русь мала широкі міжнародні зв'язки. Тісні контакти вона підтримувала з Польщею, Чехією, Болгарією, Угорщиною, Грузією, Вірменією, Середньою Азією, Волзькою Булгарією, країнами Західної Європи — Францією, Англією, Данією, Швецією, Норвегією і, звичайно, з Візантією. На ранньофеодальному етапі розвитку Київської держави міжнародні зв'язки здійснювалися централізовано, пізніше поряд з Києвом у систему європейських політичних та економічних відносин активно включилися й інші центри Русі — Новгород, Галич, Смоленськ, Володимир-на-Клязьмі.

Існування відносно єдиної Київської Русі охоплює період з IX по 30-ті роки XII ст. Політична форма держави — ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. На першому етапі існування держави відбулося формування її території, визначилися кордони країни, склались усі основні інститути влади (князь, собор, снем, віче, ряд), адміністративно-територіальна структура.

У 30-ті роки XII ст. (рубіж до певної міри умовний) Русь вступи-

---

[2] *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в.// Slavia. Časopis pro slavanskou filologii.— 1963.— Roc. 32, scs. 2.— S. 161.

ла в період феодальної роздробленості, який характеризувався дальшим розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, кристалізацією окремих князівств, регіональною консолідацією. Держава не розпалась, як іноді стверджується в літературі, а змінила свою феодальну форму, стала федерацією відносно самостійних князівств. Київ, хоч і втратив свою колишню політичну велич, все ж залишався найавторитетнішим центром Русі, символом її історичної спільності, церковною столицею.

Давня Русь проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських орд Чингісхана і Батия.

Тривалий час основним джерелом дослідження історії Київської Русі були літописи. Їх історіографічне опрацювання і публікація здійснюються вже понад півтора сторіччя. Великий внесок у цю надзвичайно важливу і копітку справу зробили О. О. Шахматов, А. М. Насонов, М. Д. Присьолков, М. М. Тихомиров, Д. С. Лихачов, В. М. Істрін, О. С. Орлов, М. Г. Бережков, Л. В. Черепнін, Б. О. Рибаков, А. Г. Кузьмін, В. Ю. Франчук та ін.

Основу давньоруського літописання складає «Повість минулих літ», до якої увійшли більш ранні літописні твори, написані в Києві наприкінці X — в XI ст. Перша редакція «Повісті» здійснена літописцем Нестором близько 1111 р. Її грунтовну публікацію з перекладом на сучасну російську мову, текстологічним аналізом і археографічним описом списків здійснили Д. С. Лихачов та Б. О. Романов[3].

Як пам'ятка історіографії Київської Русі «Повість минулих літ» є видатним явищем не лише давньоруської, а й світової культури. Вона увібрала в себе досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської культури. У вступі до «Повісті» Нестор розгорнув широку картину світової історії, показав місце слов'ян і Київської Русі в системі тодішнього світу, ствердив прогресивну філософську ідею взаємозв'язку і взаємозумовленості історії всіх народів. «Повість» характеризується постійним звертанням до Біблії, яка була вищим авторитетом історичних знань середньовіччя, візантійських хронік, давньоруських сказань. Особливо помітний вплив на Нестора справила візантійська «Хроніка» Георгія Амартола. На основі хронологічної канви грецького літочислення від створення світу він розподілив факти руської історії.

Нестор був не лише літописцем, якому судилось створити своєрідну історичну енциклопедію Київської Русі до початку XII ст., але й істориком. Це добре видно вже із заголовка «Повісті», в якому поставлено дві важливі дослідницькі проблеми: «откуду есть пошла

---

[3] *Повесть* временных лет.— Ч. 1. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачёва, перевод Д. С. Лихачёва и Б. А. Романова; Ч. 2. Приложения. Статьи и комментарии Д. С. Лихачёва / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950 (далі — ПВЛ).

Руская земля» і «кто въ Киевѣ нача первѣе княжити»[4]. На відміну від своїх наступників, у тому числі й деяких сучасних істориків, Нестор розумів взаємозв'язаність цих явищ, їх зумовленість внутрішнім розвитком східнослов'янського суспільства. Не випадково виникнення Києва він пов'язував з діяльністю першого слов'янського князя Кия, влада якого поширювалася на всю Полянську землю, а дипломатичні зв'язки сягали Константинополя.

Джерелознавчий аналіз «Повісті», здійснений Б. О. Рибаковим, показав, що праця Нестора за часів Мономаха — Мстислава була піддана тенденційному редагуванню. В результаті в ній з'явилась «норманська» концепція початкової давньоруської історії, яка не має нічого спільного з історичною дійсністю[5].

Академік Г. Міллер, вражений широтою інформації «Повісті» і рівнем систематизації матеріалу, писав, що Нестор і продовжувачі його літопису склали систему руської історії, яка настільки повна, що жодна нація не може похвалитися таким скарбом. Серед переваг «Повісті», як і літописів, що склали її основу, було й те, що вона написана рідною мовою, на відміну від латинської історіографії країн Західної Європи або арабомовної літератури Середньої Азії. Із слов'янських країн до XIV—XV ст. тільки Болгарія створювала історичну літературу рідною мовою.

«Повість минулих літ» найповніше збереглася в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. Згідно з М. Д. Присьолковим, на півдні Русі на початку XIV ст. було створено звід, який об'єднав київське і галицько-волинське літописання. До нього ввійшли Київський звід 1198 (1200) р., складений ігуменом Видубицького монастиря Мойсеєм, галицько-волинський звід початку XIII ст., літопис Данила Галицького, складений у 1256—1257 рр. при кафедрі холмського єпископа[6]. Найповніше цей звід відбився в Іпатіївському літописі[7].

Північно-східне літописання найкраще реконструюється за матеріалами Лаврентіївського і Радзивіллівського зводів, до складу яких увійшов також «Літописець Переяслава Руського»[8].

Важливі дані для висвітлення історії Київської Русі утримуються в новгородських літописах, насамперед у Новгородському Першому[9].

---

[4] *ПВЛ*.— Ч. І.— С. 9.

[5] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 216—247.

[6] *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // ИЗ.— 1941.— № 12.— С. 253.

[7] *ПСРЛ*.— Т. 2 (Ипатьевская летопись).— М.; Л., 1962.

[8] *ПСРЛ*.— Т. 1 (Лаврентьевская летопись) / Под ред. А. Н. Насонова.— М.; Л., 1962.

[9] *Новгородская* первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова.— М.; Л., 1950.

Дослідники постійно звертаються до пізніх зводів, у тому числі Никонівського літопису XVI ст. Наявність у ньому свідчень, які не мають аналогій в уже відомому колі давньоруських літописних текстів, не може бути підставою для скептичного ставлення до нього. Згідно з Б. О. Рибаковим та іншими дослідниками, саме в Никонівському літописі зберігся так званий «Літопис Аскольда», в якому утримуються свідчення про взаємини Русі IX ст. з Візантією.

На ранньофеодальному етапі історії Київської держави літописання велося переважно у Києві та Новгороді. На етапі феодальної роздробленості, у XII—XIII ст., практично кожна удільна столиця Русі мала своїх літописців. У Південній Русі центрами літописання були — Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Галич, Холм. Незважаючи на певні відмінності у складі свідчень і конкретній ідейній спрямованості, літописання удільних центрів успадкувало від попереднього періоду загальноруські традиції, що характеризували «Повість минулих літ». Вони помітні не лише у київському літописанні, але й у переяславському, галицько-волинському, новгородському, володимирському.

Яскрава публіцистичність давньоруських літописців — поборників загальноруських інтересів, їхні заклики до об'єднання руських земель не були породженням тільки літературного таланту. Ці ідеї з часів Володимира Мономаха стали програмою державної практики не лише київських князів, але й інших руських центрів — Чернігова, Галича, Володимира-на-Клязьмі.

Ідейно близькими до літописів є літературні твори — «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання Володимира Мономаха», «Житіє і ходіння ігумена Даниїла», «Слово о полку Ігоревім» та ін.[10]. На відміну від літописів, вони значно менше контролювались князівською владою, але характеризувалися тією ж публіцистичною пристрасністю, пройняті тією ж ідеєю державної і народної єдності. Початок цій спрямованості, очевидно, поклав Мономах своїм «Повчанням». Він виступає як державний діяч, який завжди дбає про благо своєї країни і до цього закликає своїх дітей, представників численного князівського роду. Ідея збереження єдності Русі шляхом безкорисливої відданості своєму сюзеренові, вірності принципам старійшинства чітко проступає у творі, присвяченому князям Борису і Глібу. Їх смиренність, відповідальність за долю дружини і населення в умовах загострення князівської міжусобиці, коли племінники виганяли зі своїх столів дядьків, молодші брати — старших, особливо цінувались на Русі. За руську землю, за князів своїх і за весь руський народ молився в далекому Єрусалимі ігумен Даниїл. Характерно, що в «Житії» Даниїл заявляє про себе як про представника всієї Руської землі. На Великдень він поставив кадило «на гробе святемъ отъ всея Русьская земля»[11].

---

[10] *Гудзий Н. К.* История древней русской литературы.— М., 1953.

[11] *Там же.*— С. 111.

Ще сильніше ідея єдності Руської землі прозвучала в геніальній поемі «Слово о полку Ігоревім»[12]. Згідно з Б. О. Рибаковим, автор «Слова» занепокоєний передусім долею Південної Русі, але вміло і тонко об'єднує обидва поняття Руської землі. У «Золотому слові» великий київський князь закликає Всеволода Суздальського, Рюрика і Давида Смоленських, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича вступити «въ злата стремень за обиду сего времени, за землю Рускую»[13].

Оригінальним історичним джерелом є «Києво-Печерський патерик», в основі якого лежить переписка єпископа Володимирського Симона, колишнього ченця Печерського монастиря, з ченцем того ж монастиря Полікарпом. У Патерику утримуються унікальні замальовки київського життя, викладені в розповідях про лікаря Агапіта, який зціляв людей і вилікував Володимира Мономаха; про живописця Алімпія; про побудову Успенської церкви Києво-Печерського монастиря; про конфлікти ченців Федора і Василія з князем Мстиславом Святополковичем; про вихідців з Угорської Русі Мойсея Угрина та ін.[14]. Київ в оповідях Симона і Полікарпа виступає як визначний політичний і культурний центр Русі, який притягував до себе князів, бояр, купців з різних країн світу, видатних зодчих, живописців, церковних діячів.

Як вважають дослідники, до Києво-Печерського патерика ввійшли витяги з «Літописця старого Ростовського», Іпатіївського і, очевидно, Никонівського літописів[15].

Багато цінних свідчень з історії Русі X—XIII ст. міститься в «Історії Російській» В. М. Татищева. Наче передбачаючи появу скептиків, які будуть сумніватись в існуванні літописних джерел «Історії», він писав, що його праця складена «тем порядком и наречием, каковы в древних находятся, собирая из всех полнейшее и обстоятельнейшее в порядок лет, как они написали, ни применяя, ни убавляя из них ничего». Велику роботу з вивчення джерел «Історії» В. М. Татищева здійснили М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаков, А. Г. Кузьмін, які переконливо спростували звинувачення його у вимислах і навіть свідомій фальсифікації історичних джерел[16]. В

---

[12] *Лихачев Д. С.* Слово о полку Игореве.— М.; Л., 1950.

[13] *Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971.— С. 159.

[14] *Абрамович Д. И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике.— Спб., 1902.

[15] *Кузьмин Д. И.* Летописные источники посланий Симона и Поликарпа. Археографический ежегодник 1968 г.— М., 1970.— С. 73—92; *Кучкин В. А.* Фрагменты Ипатьевской летописи в Киево-Печерском патерике Иосифа Тризны // ТОДРЛ.— Л., 1969.— Т. 21.— С. 136—198.

[16] *Тихомиров М. Н.* О русских источниках «Истории Российской» // Татищев В. Н. История Российская.— М.; Л., 1962.— Т. 1.— С. 52; *Рыбаков Б. А.* Русские летописи и автор «Слова о полку Игореве».— М., 1972; *Его же.* В. Н. Татищев и летописи XII в. // История СССР.— 1971.— № 1.

руках В. М. Татищева були літописи (Розкольницький, Єропкінський, Хрущовський, Чернігово-Сіверський), які не збереглись до наших днів. Значний інтерес становить комплекс свідчень з історії Південної Русі XII—XIII ст. Це політичні характеристики князів, повідомлення про князівські з'їзди, військові походи у степ, державну програму Романа Мстиславича, в основу якої було покладено федеративну систему правління в Русі.

Серед писемних джерел з історії Давньої Русі важливе місце посідає «Руська Правда» — звід юридичних законоположень, чинних на території всієї держави. Початок їй поклала так звана «Правда Ярослава», розроблена Ярославом Мудрим у 1015—1016 рр. для Новгорода, а також «Покон вірний». Подальший розвиток давньоруського законодавства пов'язаний з іменами синів Ярослава Мудрого («Правда Ярославичів»), Володимиром Мономахом («Статут Мономаха»), Всеволодом Ольговичем й Ізяславом Мстиславичем («Пространна Руська правда»). Завершилося складання давньоруського законодавства у Новгороді на початку XIII ст.

Тривалий час не мало належної оцінки таке незвичайне джерело, як мініатюри Радзивіллівського літопису. Ні історики, ні мистецтвознавці не могли відповісти на головне питання: відбиттям якої епохи і дійсності є ці мініатюри? Тільки після виходу відомого дослідження А. В. Арциховського, а також грунтовного джерелознавчого аналізу мініатюр Б. О. Рибакова стало очевидно, що «через готичні рами вікон мініатюр проступає світ тієї Русі, яка була близькою до «Слова о полку Ігоревім»[17].

Останнім часом до джерелознавчого фонду давньоруської історії все впевненіше входять так звані графіті. Йдеться насамперед про знамениті берестяні грамоти Новгорода, Старої Руси, Пскова, Твері, Звенигорода, написи на стінах культових споруд Києва, Новгорода й інших міст, археологічні знахідки. Грунтовний джерелознавчий аналіз їх виконали Б. О. Рибаков, С. О. Висоцький, В. Л. Янін, А. О. Мединцева, А. А. Залізняк, Л. В. Черепнін[18].

Корпус писемних джерел з історії Київської Русі не обмежується лише вітчизняними. Важливі свідчення про неї є в історико-географічних працях арабських, єврейських, перських авторів IX—XIII ст., візантійських і західноєвропейських хроніках, скандинавських сагах.

Найбільш повно і докладно арабські автори розповіли на сторінках своїх творів про слов'ян і Русь IX—X ст. Так, Ал Масуді та Ібн

---

[17] *Арциховский А. В.* Миниатюры Кенигсбергской (Радзивилловской) летописи // Изв. ГАИМК.— М.; Л., 1932.— Т. 14.— Вып. 2; *Его же.* Древнерусские миниатюры как исторический источник.— М., 1944; *Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники.

[18] *Черепнин Л. В.* Новгородские берестяные грамоты как исторический источник.— М., 1969; *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.— К., 1976.

Хаукаль повідомляють про походи русів на Каспій, Хозарію і Бердаа, Ібн ал Асір, Ях'я Антіохійський і ар Рудравері — про хрещення Русі, Ібн Хордадбех, ал Факіх, ал Істархі — про слов'ян і три групи русів. Повідомлення про Русів міститься у хроніці VI ст. сирійця Захарії Ритора.

Джерелознавчий аналіз арабських авторів, здійснений у працях А. Ю. Кримського, В. В. Бартольда, О. Ю. Якубовського, І. Ю. Крачковського, О. П. Ковалевського, Б. Н. Заходера, В. М. Бейліса, А. П. Новосельцева та ін.[19].

Серед візантійських писемних джерел про слов'ян і Русь найбільшу цінність становлять «Житіє Георгія Амастридського», «Записки грецького топарха», «Про управління державою» Константина Багрянородного, «Стратегікон Кекавмена». У них, а також деяких інших хроніках містяться цінні матеріали про походи Русі на Візантію, договори Русі з греками, хрещення Русі, про державний візит княгині Ольги до Цареграда, русько-візантійські відносини XI—XIII ст. Огляд цих свідчень, їх переклад і науковий аналіз здійснили М. В. Левченко, В. М. Істрін, Г. Г. Літаврін, А. М. Сахаров, інші візантиністи[20].

Європейські писемні пам'ятки про Київську Русь не такі численні, як східні, але надзвичайно цінні. Йдеться про хроніки Галла Анонімa, Козьми Празького, Гельмольда, Тітмара Мерзебурзького, Адама Бременського, англосаксонські джерела, пам'ятки французького епосу, ісландські саги, в яких вміщено численні факти руської історії IX—XIII ст. Переклад цих творів і коментарі до них виконали Л. М. Попова, Т. Е. Санчук, Л. В. Розумовська, Є. О. Мельникова[21]. Велику дослідницьку роботу з опрацювання англосаксонських джерел виконали М. П. Алексєєв, В. І. Матузова, угорських — С. О. Аннінський, А. П. Шушарін, скандинавських — Є. О. Ридзевська, І. П. Шаскольський, М. Б. Свердлов.

---

[19] *Бартольд В. В.* Арабские известия о русах // СВ.— 1949.— Т. 1; *Крачковский И. Ю.* Избранные сочинения.— М.; Л., 1957.— Т. 4; *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— М., 1962.— Т. 1; М., 1967.— Т. 2; *Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.

[20] *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956; *Византийская* книга Эпарха / Вступительная статья, перевод, комментарий М. Я. Сюзюмова.— М., 1962; *Литаврин Г. Г.* Записки греческого топарха // Из истории средневековой Европы.— М., 1957; *Багрянородный Константин.* Об управлении империей / Пер. Г. Г. Литаврина // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.

[21] *Галл Аноним.* Хроника и деяния князей или правителей польских / Пред., перевод и примечание Л. М. Поповой.— М., 1961; *Козьма Пражский.* Чешская хроника / Вступительная статья, перевод и комментарии Т. Э. Санчука.— М., 1962; *Гельмольд.* Славянская хроника / Предисловие, перевод и примечание Л. В. Разумовской.— М., 1963; *Дробинский А. И.* Русь и Восточная Европа во французском эпосе // НЗ.— 1948.— Т. 28; *Мельникова Е. А.* Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древние государства на территории СССР.— М., 1975.

Висвітлення питань соціально-економічного і культурного розвитку Київської Русі неможливе без залучення археологічних джерел. Це було необхідно за часів В. Б. Антоновича і М. С. Грушевського, у працях яких археологічні пам'ятки використані достатньо широко, і тим більше це необхідно тепер, коли давньоруська археологія нагромадила велику кількість нових артефактів. Їх незнання або ігнорування, що, на жаль, також має місце, призводить до значних дослідницьких втрат. Нерідко в історичних працях повторюються висновки, зроблені ще в XIX ст., але вже спростовані археологією. Йдеться, зокрема, про відому теорію економічного занепаду Києва і Південної Русі в XII—XIII ст., про її культурну окремішність від решти давньоруських земель в цей і більш ранні часи, про плюндрування Києва в 1169, 1202 рр. Андрієм Боголюбським і Рюриком Ростиславичем та ін. Неспроможність цих поглядів добре показано в фундаментальних працях 50—60-х років XX ст. — Б. О. Рибакова «Ремесло Древньої Русі», В. Й. Довженка «Землеробство Древньої Русі», М. К. Каргера «Древній Київ», в численних публікаціях разультатів археологічних досліджень давньоруських поселень, городищ, могильників.

За останні десятиріччя джерелознавча база з історії Київської Русі значно поповнилася. Розкопки Києва в 60—80-х роках XX ст. не тільки подвоїли кількість археологічних знахідок, а й виявили принципово нові речові докази його поступального економічного і культурного розвитку від часу виникнення до 40-х років XIII ст. Відомості про них опубліковані в ряді колективних праць, а також в монографіях П. П. Толочка, С. Р. Кілієвич, Г. Ю. Івакіна, Я. Є. Боровського, М. А. Сагайдака, І. І. Мовчана[22].

Цінні археологічні матеріали виявлено під час розкопок Чернігова, Любеча, Галича, Луцька, Новгорода-Сіверського, Переяслава-Хмельницького, Звенигорода, де впродовж багатьох років працювали В. Й. Довженок, Б. О. Рибаков, В. П. Коваленко, А. В. Куза, М. П. Кучера, Р. О. Юра, Д. І. Бліфельд, В. К. Гончаров, В. В. Аулiх[23]. Проведено планові систематичні розкопки багатьох городищ, селищ і могильників вздовж Дніпра, Стугни, Росі, Десни, Тетерева, Горині. Здобутий археологічний матеріал нерідко є єдиним джерелом для висвітлення життя того чи іншого давньоруського центру[24]. Особливо це стосується невеликих укріплених поселень, розкопки яких дали змогу визначити їх соціальну типологію, госпо-

[22] *Новое* в археологии Киева / Под ред. П. П. Толочко.— К., 1981; *Толочко П. П.* Древний Киев.— К., 1983; *Килиевич С. Р.* Детинец Киева IX — первой половины XIII вв.— К., 1982; *Ивакин Г. Ю.* Киев XIII—XIV вв.— К., 1982; *Боровський Я. Є.* Походження Києва.— К., 1981; *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ.— К., 1991; *Мовчан І. І.* Давньокиївська околиця.— К., 1992.

[23] Матеріали підсумовані в колективній праці «*Археологія* Української РСР».— К., 1986.— Т. 3.

[24] *Земли* Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.

дарську спеціалізацію, місце в оборонних системах на державних кордонах Русі і міжземельному порубіжжі. Великими джерелознавчими можливостями, необхідними для дослідження питань етнокультурного розвитку, володіє археологічний матеріал, де особливе місце належить палеоантропологічним студіям, з'ясуванню характеру і рівня економічного розвитку, міжнародних торговельних зв'язків Русі IX—XIII ст.

Київській Русі присвячено велику наукову літературу. Вже в працях істориків кінця XVIII — першої половини XIX ст. В. М. Татищева, М. М. Карамзіна, Д. М. Бантиш-Каменського, М. П. Погодіна, М. Ф. Берлінського та інших розгорнуто широку панораму розвитку Київської держави. Вона мала переважно династичний характер, який і визначив основну схему історичного процесу в Русі. Виглядала вона досить просто: спершу Русь була єдиною державою, що забезпечувалось єдністю князівського роду, пізніше, в XII—XIII ст., принцип старшинства було порушено, що призвело до виникнення князівських усобиць і роздроблення.

Згідно з М. М. Карамзіним, Давня Русь поховала з Ярославом свою могутність і благополуччя. Заснована єдиновладдям, вона втратила силу, блиск і громадянське щастя, будучи роздробленою на малі області. «...Держава, яка за одне століття пройшла шлях від колиски до величі, слабшала й руйнувалася понад триста років»[25]. Поворотним пунктом в історії Русі М. М. Карамзін вважав взяття Києва у 1169 р. військом Андрія Боголюбського, після чого його місце заступив Володимир-на-Клязьмі. «Київ назавжди втратив право називатись столицею вітчизни»[26]. М. П. Погодін відзначав слов'янський звичай спільно володіти землею, а головну причину князівських усобиць бачив у виокремленні волостей, яке почалося ще на зорі давньоруської історії. «В установлених для XII—XIII ст. межах землі-волості існували вже в середині XI ст., на цей час вони склались територіально, причому збігалися із землями, які займали племена»[27].

М. П. Погодін практично першим створив теорію великоруської етнічної основи Київської Русі, за якою найдавнішими поселенцями Києва і Середнього Подніпров'я були великороси, а малороси прийшли сюди з Галичини, Поділля і Волині після розгрому Русі монголо-татарами.

З рішучим спростуванням цієї теорії виступив М. О. Максимович. У філологічних листах до М. П. Погодіна він писав: «У нас в Києві розпочалось і від нас розійшлося в усі кінці Руського світу

---

[25] *Карамзин Н. М.* История государства Российского.— СПб., 1892.— Т. 2.— С. 45.

[26] *Там же.*— С. 208.

[27] *Погодин М. П.* Исследования, замечания и лекции по русской истории.— М., 1850.— Т. 4.— С. 328—330.

життя, насаджене святим просвітителем Русі — Володимиром; а коли великокнязівська Київська Русь, відживши свій квітучий вік, змаліла, тоді новим зосередженням руського світу стала Москва. Ми, малоросіяни, лишились на своїй рідній Київській стороні, у своїх стародавніх містах і селах, зі своїми переказами і звичаями, — ми зостались на корінні, з якого не в змозі були нас зірвати ніякі бурі, ні навіть Батиєва навала»[28]. При цьому М. О. Максимович стверджував, що «малоросійське і великоросійське наріччя, або, кажучи повніше і точніше, південноруська і північноруська мови — рідні брати, сини однієї руської мови»[29].

Теорію уділів, які начебто постійно розділяли Русь, заперечив С. М. Соловйов. У передмові до першої книги «Історії Росії з найдавніших часів» він відзначав: «Не ділити, не дрібнити руську історію на окремі частини, періоди, але з'єднувати їх, стежити переважно за зв'язками явищ, за беспосередньою спадковістю форм; не розділяти засад, але розглядати їх у взаємодії, намагатись пояснити кожне явище із внутрішніх причин, перш ніж виокремити із загального потоку подій і підпорядкувати завнішньому впливу»[30]. Сам С. М. Соловйов єдність Русі зводив, по суті, до єдності князівського роду, у спільному володінні якого вона перебувала. Таке становище, згідно з думкою історика, зберігалось аж до XIII ст.

Наприкінці 50-х років XIX ст. з'явилася теорія федеративного устрою Русі, яка базувалась на єдності давньоруських земель. Її автором був М. І. Костомаров, який розглядав Русь як федерацію князівств, заснованих на спільності походження, побуту і мови, єдності князівського роду, християнської віри і церкви. Серед найважливіших чинників, які підтримували єдність Русі, історик називав боротьбу із зовнішнім ворогом і єдність правових норм[31]. «Корінний зачин руського державного ладу йшов двома шляхами: з одного боку, до складання Руської землі в єдинодержавне тіло; з іншого — до утворення в ньому політичних суспільств, які, зберігаючи кожне свою самобутність, не втрачали між собою зв'язку і єдності». «Русь йшла до федерації, і федерація була тою формою, в яку вона почала прибиратись. Татарське завоювання зробило крутий поворот в її державному житті»[32].

Що стосується етнічного розвитку, то, за М. І. Костомаровим, Київська Русь мала не одну, а дві головні руські народності. Основу

---

[28] *Максимович М. А.* Собрание сочинений.— К., 1880.— Т. 3.— С. 209.; *Его же.*— К., 1876.— Т. 1.— С. 131—145.

[29] *Там же.*— Т. 3.— С. 189—190.

[30] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1959.— Кн. 1.— С. 59.

[31] *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования.— СПб., 1872.— Т. 1.— С. 21, 39. 44.

[32] *Там же.*— С. 3, 49.

першої склала південна група слов'янських племен: поляни, древляни, уличі, волиняни, хорвати, другої — північно-східна: кривичі, радимичі, в'ятичі. Південноруси, як вважав історик, мали значно більшу спорідненість з ільменськими словенами, аніж з іншими слов'янськими племенами руського материка[33]. В іншому місці він стверджував, що загальноруська народна стихія являла собою сукупність головних народностей: південноруської, сіверської, великоруської, білоруської, псковської і новгородської[34]. Отже, етнічна єдність цілого, за М. І. Костомаровим, не виключала своєрідності його окремих частин. Південноруську народність він бачив «первообразом» сучасного стану народу, який «включав у себе головні риси, що складали незмінні ознаки, сутність народного типу». «Історичні обставини не давали народу стояти на одному місці і зберігати незмінно одне становище»[35].

Ідею єдності Русі IX—XIII ст. підтримав В. Й. Ключевський. Як і М. І. Костомаров, він в історії Київської Русі бачив боротьбу двох засад, з яких одна вела до політичного дроблення, а інша — до збереження її єдності. Круговерть князівських воєн втягувала в свою орбіту місцеве життя, місцеві інтереси земель-князівств, не даючи їм надто відділитись. На питання, що становила собою Русь XII ст., чи була вона єдиною, цілісною державою з єдиною верховною владою, В. Й. Ключевський давав ствердну відповідь. «На Русі була тоді єдина верховна влада, тільки не єдиноособова... Весь князівський рід став елементом єдності Русі»[36]. Вважаючи Русь XII—XIII ст. федерацією, побудованою на факті родинності правителів, історик не поділяв думки про цілковиту окремішність давньоруських земель. «У ній (на Русі.— *П. Т.*) діяли зв'язки, які з'єднували землі в одне ціле; але були вони не політичні, а племінні, економічні, соціальні і церковно-моральні»[37].

Лише з початку XIII ст. Київ і Київщина, згідно з В. Й. Ключевським, поступаються місцем Суздальщині з її центром Володимиром-на-Клязьмі.

В. Б. Антонович вважав, що новий поворот руської історії відбувся наприкінці XII ст. Замість колишнього сильного центру державної влади у Києві, виникає кілька нових центрів: Ростово-Суздальський, Новгородський, Галицький і Полоцький[38].

Значне місце посідала Київська Русь у дослідженнях М. С. Гру-

---

[33] *Там же.*— С. 30—31.

[34] *Там же.*— С. 21.

[35] *Там же.*— С. 58.

[36] *Ключевский В. О.* Курс русской истории.— М., 1956.— Ч. 1.— С. 199—200.

[37] *Там же.*— С. 201—202.

[38] *Антонович В. Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.— К., 1885.— Т. 1.— С. 18-19.

шевського[39]. Опрацювавши широке коло писемних і археологічних джерел він висвітлив усі суперечності історичного розвою Київської Русі. Впродовж IX—XIII ст. високого рівня розвитку досягли економіка, культура, право, виплекані Києвом, але сам державний організм поступово занепадав. Історик, на відміну від більшості дослідників, навіть часи Ярослава Мудрого відніс до періоду розкладу старої Київської держави. Процес цей тягнувся аж до монголо-татарської навали, мав «застої і перерви», коли окремим князям вдавалося відновлювати «давню державну систему, залежність давніх провінцій від Києва». Перша стадія в процесі цього розкладу закінчилась князюванням Мстислава Великого, після чого почався політичний занепад Києва. Переломним моментом в існуванні Київської Русі М. С. Грушевський вважав 1169 р., рік взяття Києва військами Андрія Боголюбського, а фіналом — монголо-татарську навалу.

«В сих напрямах агонія давньої Руської держави закінчилася вповні вже в середині XIII ст., але завдяки сформуванню в україно-руських землях нового політичного центру, що притягнув до себе західну частину її земель (Галицько-Волинська держава), державне життя на Україні протяглося ще на століття довше»[40].

Погляди М. С. Грушевського на етнічні процеси в Київській Русі близькі до висновків М. І. Костомарова. «Ми знаємо, — писав він, — що Київська держава, право, культура були утвором одної народності — українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської»[41].

У ряді своїх праць історик стверджував існування українського народу вже з перших століть нової ери, відомого під ім'ям антів, що з VIII—IX ст. являв собою цілком сформований етнос[42].

Ця дещо спрощена схема етногенезу, в якій опущено проміжні ланки розвитку східнослов'янської спільноти, викликала серйозні заперечення. Її, зокрема, не прийняв І. Я. Франко. На його думку, єдине, що не підлягає сумніву, це те, що анти були слов'янами, отже, предками всього давньоруського народу, в тому числі й північно-східного племені в'ятичів, а не лише українського[43].

Дискусії з приводу державно-політичного, етнічного та еконо-

---

[39] *Грушевский М. С.* Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.— К., 1891; *Його ж.* Історія України-Руси.— Львів, 1898.— Т. 1; Львів, 1905.— Т. 2.

[40] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 3.

[41] *Грушевський М. С.* Схема «Руської» історії й спроба раціонального укладу історії східного слов'янства.— СПб., 1904.— С. 2.

[42] *Грушевский М. С.* Иллюстрированная история Украины.— СПб., 1913.— С. 22.

[43] *Франко І. Я.* Причинки до історії України-Руси.— Львів, 1912.— Ч. 1.— С. 21.

мічного розвитку Київської Русі тривають і в наш час. У працях М. М. Покровського, Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, А. М. Насонова, Д. С. Лихачова, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибакова, В. Й. Довженка, М. Ф. Котляра, П. П. Толочка, І. Я. Фроянова та інших істориків є ствердження концепції феодальної сутності Давньоруської держави. Що стосується державного устрою, економічного і культурного розвитку, то тут думки істориків розійшлися.

Б. Д. Греков пов'язував розклад Київської Русі в XII ст. з економічним запустінням Середнього Подніпров'я. Вже в другій половині XII ст. процес зміцнення й відокремлення нових політичних центрів та ослаблення Києва пішов настільки далеко, що Київ остаточно перестав бути стольним містом великої, хоч і не міцної, держави[44].

Близьких Б. Д. Грекову поглядів на історичний розвиток Давньоруської держави дотримувались С. В. Юшков, М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаков. Щоправда, вони не ставили політичні процеси в пряму залежність від економічних[45]. За Б. О. Рибаковим, Київська земля навіть наприкінці XII ст. була одним з найрозвинутіших регіонів, а Київ — найбільшим економічним і культурним її центром.

Д. С. Лихачов відзначив, що, незважаючи на роздробленість Русі і збільшення локальних відмінностей, у XII—XIII ст. розвивалась самобутня єдина основа руської культури. Становлення національних культур кожного з братніх народів (російського, українського і білоруського), як вважав Д. С. Лихачов, більшою мірою зобов'язане процесам об'єднавчим, ніж роз'єднавчим[46].

А. М. Насонов несхильний був перебільшувати дроблення Київської держави. Самостійність князівств не виключала певних елементів державної єдності. Одним із серйозних доказів цього, на думку історика, є «Повість минулих літ» з її широким географічним та історичним горизонтом, вченням про єдину східнослов'янську країну і народність[47].

Концепція єдності Русі і ролі Києва як економічного, культурного і політичного її центру знайшла обгрунтування у працях В. Й. Довженка, П. П. Толочка. Феодальні землі-князівства не були чимось новим для Русі XII—XIII ст., а виникли з утворенням Київської держави і були її структурними одиницями. Історичний про-

---

[44] *Греков Б. Д.* Киевская Русь.— М., 1953.— С. 506, 507.

[45] *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства.— М., 1949.— С. 140—143; *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города.— М., 1956.— С. 200, 293; *Рыбаков Б. А.* Русь в эпоху «Слова о полку Игореве». Обособление русских княжеств в XII—XIII вв. // История СССР.— М., 1966.— Т. 1.

[46] *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» // Слово о полку Игореве.— М.; Л., 1950.— С. 235—239.

[47] *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.— М., 1951.— С. 220.

цес характеризувався відцентровими і доцентровими тенденціями, хоча переважали останні. Єдність Русі трималася на міцних економічних зв'язках, єдності матеріальної і духовної культури, мови, віри, свідомої необхідності оборони давньоруських земель від зовнішніх ворогів, спільності законодавства, родинності правлячої князівської династії[48].

Важливий доробок у вивчення історії Київської Русі внесли В. Т. Пашуто і Л. В. Черепнін. Згідно з їх твердженнями, державну форму Русі визначала загальноруська структура правління, за якої київський стіл був об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів[49].

Фундаментальними працями, багатими насамперед на археологічні джерела, є праці з історії Київської Русі М. Ю. Брайчевського, А. М. Кирпичникова, В. Л. Яніна, П. О. Раппопорта, М. П. Кучери, О. П. Моці, А. В. Кузи, А. О. Мединцевої, Г. В. Штихова та інших археологів.

Тема Київської Русі досліджується в історіографії країн Західної Європи, США, Канади. Низку оригінальних праць присвятили їй О. Пріцак, Я. Пеленський, А. Поппе, Е. Доннерт, В. Водов, Ж. Бланков, Л. Мюллер, Д. Оболенський, І. Шевченко, А. Стендер-Петерсен, Х. Арбман. Поряд з традиціями об'єктивного, заснованого на неспростовних свідченнях джерел, висвітлення історії і культури Русі мають місце й випадки, коли внутрішні закономірності розвитку підміняються зовнішніми випадковостями. Насамперед це стосується ранніх етапів давньоруської історії. «Не може бути, щоб Київську Русь створили самі східні слов'яни»,— вважають деякі історики-медієвісти Заходу й активно ведуть пошуки їхніх політичних наставників. У цій ролі, на їх думку, виступають нормани, хозари, візантійці.

Один із лідерів норманізму, що стверджував пріоритет скандинавів у створенні східнослов'янської державності, А. Стендер-Петерсен під тиском археологічних фактів змушений був визнати, що всі аргументи норманістів спростовані. Це визнання, проте, змусило його не тільки не відмовитися від норманської теорії, а й шукати для неї нових аргументів. Його заклик було почуто. У працях Х. Арбмана, Е. Оксенстієрни, Т. Капелле і деяких інших істориків стара ідея викладається за допомогою не зовсім коректного посилання на свідчення «Повісті минулих літ» і археологічних матеріалів. Щоправда, тепер вона не виступає в своїй колишній категоричній однозначності. Варяги оголошуються однією з провідних сил,

---

[48] *Довженок В. Й.* Про давньоруську державність в період феодальної роздробленості // Археологія.— К., 1954.— Т. 10.— С. 28—30; *Його ж.* Київ — центр Русі в період феодальної роздробленості // УІЖ.— 1959.— № 6; *Толочко П. П.* Древняя Русь.— К., 1987.

[49] *Пашуто А. Т.* Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 76.

які брали участь у державотворчому процесі на берегах Волхова і Дніпра.

Заради справедливості слід зазначити, що аналогічний підхід до цієї проблеми характеризує роботи і деяких вітчизняних дослідників.

Ідея хозарських витоків східнослов'янської державності, яка має давні традиції, останнім часом здобула визнання і обгрунтування у працях Ф. Дворника, О. Пріцака (США). Останній вважає, що руси і поляни не мають прямого стосунку до східних слов'ян, бо пов'язані етнічно з хозарами, яким належить і честь заснування столиці Русі — Києва.

У штучних конструкціях істориків, які обстоюють ідею іноземного начала у створенні Київської держави, немає не тільки відповіді, але й навіть постановки питання, чому в середовищі кочового хозарського чи поморо-скандинавського світу мали місце процеси політичної консолідації, а в слов'янському суспільстві з його давньою осіло-землеробською культурою, ні. І як це хозарам або скандинавам вдалося створити для східних слов'ян те, чого не вдалося створити для себе на власних землях.

Поданий тут джерелознавчий та історіографічний огляд, звичайно, не претендує на вичерпну повноту. Його мета — наголосити на основних проблемах історичного розвитку Русі IX—XIII ст., які ще потребують свого дальшого дослідження і розв'язання, а також визначити основне коло джерел, без яких виконання цього завдання неможливе.

Розділ I

Утворення Київської Русі

Проблема виникнення Київської держави є однією з найактуальніших у вітчизняній історіографії. Щоправда, зусиллями кількох поколінь істориків достатньо повно й об'єктивно вдалося відтворити образ держави східних слов'ян, яка виникла в результаті їх еволюції. Київська Русь розвивалася в рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи, в якому брав участь кожний народ.

Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» відтворив широку картину розселення східнослов'янських племінних об'єднань — полян, древлян, сіверян, волинян, дреговичів, словен і інших (всього 14), які заселили величезні території Східної Європи, перебуваючи на стадії зародження у них політичної організації. У літописі вони названі князівствами. «И по сихъ братьи (після Кия, Щека і Хорива. — *П. Т.*) держати почаша родъ ихъ княженье в поляхъ, а в деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словѣни свое в Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ»[1]. «Род» тут виступає в значенні князівської династії.

Процеси східнослов'янської консолідації за умов постійної небезпеки нападу кочовиків викликали до життя нову форму поселень. У літописі вона отримала визначення «града». Є підстави стверджувати, що ці «гради» були насамперед адміністративно-політичними і культовими центрами союзів племен, а також порубіжними укріпленнями, пунктами збирання данини, общинни-

[1] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С 13.

Рис. 1. Київська Русь. За П. П. Толочком.

ми осередками. Так постали Київ, Чернігів, Псков, Полоцьк, Стара Ладога, Ізборськ, інші найдавніші міста.

Провідним осередком східнослов'янської державності було Середнє Подніпров'я. У VI—VII ст. тут виникло велике об'єднання

полян, яке згодом перейняло назву одного з місцевих племен — рос, або рус. Головним політичним центром його став Київ, розташований у надзвичайно зручному географічному місці на Дніпрі. Спираючись на дружини полян-русі, київський князь, як вважає Б. О. Рибаков, досягав певної влади над тими союзами племен, головні ріки яких текли до Києва: древлянами (Ірпінь, Тетерів), дреговичами (Прип'ять, Дніпро), сіверянами (Десна, Сейм), радимичами (Сож)[2]. Піднесенню Києва сприяла й історична ситуація кінця V—VI ст., зокрема значна міграція на південь верхньодніпровських племен.

Першим князем полянського союзу племен, як вважав літописець Нестор, був Кий. Багатьма дослідниками свідчення це ставиться під сумнів на тій підставі, що для цього раннього періоду ми не маємо надійних джерел. Це не зовсім так. Відомості про східнослов'янських князів переддержавного періоду утримуються як у вітчизняних, так і в зарубіжних писемних джерелах. Йордан повідомляє про «короля» антів Божа, Масуді — про «царя Волинян» Маджака. Обидва князювали приблизно в VI ст. Феофілакт Сімокатта розповідає про слов'янського вождя Ардагоста. Кінцем VIII — початком IX ст. датується діяльність князя Бравліна, який здійснював походи в Крим. У літопису В. М. Татищева є відомості про князів новгородського та ізборського Гостомисла і Вадима.

Отже, князівська влада в східнослов'янському суспільстві є давнім місцевим інститутом, який виник ще в додержавний період.

Вважається, що практично кожному союзу племен відповідає своя археологічна культура, що дає можливість окреслити територію цих об'єднань. Полянський союз племен (або Русь VI—VII ст.), за Б. О. Рибаковим, займав простір близько 200 тис. км^2.

Глава 1

«ОТКУДУ ЕСТЬ ПОШЛА РУСКАЯ ЗЕМЛЯ»

Це питання, порушене ще літописцем Нестором наприкінці XI чи на початку XII ст., цікавить дослідників і нині. І не можна стверджувати, що все тут уже для нас ясно і не потребує подальших досліджень. Дискусія істориків про те, хто були руси і де їх слід локалізувати, триває вже понад 200 років. Вона зумовлена характером джерел, які здебільшого містять свідчення не досить конкретні й далеко не однозначні. Вибіркове їх використання породило теорії про південне або північне походження етноніма «Русь», компромісну — про одночасне (південне і північне), а також тео-

[2] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 99.

рію соціального змісту терміна «Русь», що первісно нібито означав лише знать, а не весь народ.

Історики, котрі обстоюють теорію північного походження назви «Русь», апелюють до авторитету «Повісті минулих літ». Звичайно вони цитують таке місце: «И бѣша у него (Олега. — *П. Т.*) варязи и словѣни и прочии прозвашася Русью»[3]. Та при цьому чомусь забувають відзначити, що дивне обернення північних пришельців на русів відбувається лише після того, як вони з'являються в Києві. До цього літопис іменує їх варягами, чуддю, словенами та ін. Виникає тут і ще одне питання. Якщо назва «Русь» уже в XI ст. завдяки тісним «слов'яно-фіно-скандинавським контактам могла з'явитися лише в середовищі цього змішаного населення», як стверджують деякі дослідники[4], то чому Олег проголосив «матерью городам русским» не якесь північне місто, скажімо Ладогу чи Новгород, що знаходився в центрі цієї північної Русі, а Київ, розташований від неї за тисячу кілометрів? І як могло статися, що писемні джерела ніде не відбили назву «Русь» стосовно північноруського населення?

Літописець і пізніше добре відрізнятиме русь від варягів і навіть слов'ян. 1015 р. Ярослав виступив з Новгорода на Київ з тисячею варягів та іншими воями. Святополк вийшов йому назустріч «пристрои бещисла вой, Русь и печенѣгъ»[5]. Після утвердження на київському столі вже Ярослав стає володарем руської дружини. Для походу проти Святополка і Болеслава Польського «Ярославъ же, совокупивъ Русь, и варяги и словѣнѣ»[6].

Ще більше показові у цьому плані свідчення давньоруських літописів XII—XIII ст. У них поняття «Русь» або «Руська земля» виступають у двох значеннях — широкому, яке стосувалось усіх східнослов'янських земель, що входили до складу Давньоруської держави, і вузькому, що стосувалося лише південної частини цих земель, тобто Київщини, Чернігівщини, Переяславщини.

Так, Юрій Довгорукий виступив з військом з Ростово-Суздальської землі «в Русь», тобто в Київ. Ізяслав Мстиславич, змушений залишити Київ, пішов з «Руської землі» на Волинь, а потім знову повернувся в «Руську землю»[7]. Передаючи 1148 р. сину Юрія Довгорукого Ростиславу місто Божське, Ізяслав Мстиславич ставить йому таку умову: «А ты постереги землѣ Руской оттолѣ»[8]. Вигнаний за невиконання умов угоди, Ростислав Юрійович іде в Суздаль і говорить батькові: «Слышалъ есмь, оже хощеть тебя вся Руская зем-

---

[3] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 20.

[4] *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 226.

[5] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 96.

[6] *Там же.*

[7] *ПСРЛ.*— Т. 2 (Ипатьевская летопись).— М., 1962.— Стб. 405, 409. 417.

[8] *Летопись* по Ипатьевскому списку.— СПб., 1871.— С. 258.

ля»[9]. Юрій Довгорукий, ображений за себе і свого сина, вигукнув: «Тако ли мнѣ части нѣту в Руской земли, и моимъ дѣтемъ?»[10].

Святослав Всеволодович після походу на місто Дмитрів, «возвратися опять в Русь»[11]. Після вбивства Андрія Боголюбського володимирські бояри говорили і «князь наш убьен, а детей у него нету, сынок его в Новъгороде, а братья его в Руси»[12].

Новгородці також розуміли під «Русью» Київ і Київську землю. У літописній статті 1135 р. зазначається: «...иде в Русь архиєпископ Нифонт». У 1142 р. новгородське посольство було затримане «в Русі» (в Києві) доти, доки воно не дало згоди на вокняжіння в Новгороді князя Святослава[13]. Вигнаний з Новгорода, князь Святослав «идущу в Русь к брату»[14].

Всеволод Велике Гніздо направив 1195 р. своїх послів до великого київського князя Рюрика Ростиславича з таким посланням: «Вы есте нарекли мя во своемъ племени во Владимирѣ старѣишаго, а нынѣ сѣдѣлъ еси в Киевѣ, а мне еси части не учинилъ в Руской землѣ»[15]. Посланий 1223 р. на допомогу південноруським князям проти монголо-татар з ростовським полком Василь Костянтинович не встиг «к ним в Русь»[16].

Подібне цитування можна значно продовжити, та навряд чи є в цьому потреба. І наведені свідчення переконують у тому, що Русь у вузькому значенні слова — це землі між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясмином на півдні, Горинню на заході. Іншими словами, це ті самі землі, які колись населяли поляни, сіверяни і древляни, що склали основу ранньодержавного утворення «Русь». Характерно, що саме в цьому регіоні збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов'язаних з назвою «Русь» — Рось, Росава, Роставиця, Ростовець та ін. Коли на Русі з'явилось кілька міст з назвою Переяслав, перше з них, що дало назву іншим, стало називатися Переяславом Руським.

Навряд чи може бути сумнів у тому, що пізні літописні свідчення відродили пам'ять і окреслили нам ту первісну Русь, яка поклала початок Давньоруській державі. Очевидно, і Константин Багрянородний, говорячи про «Внутрішню Русь», мав на увазі саме цей

---

[9] *Там же.*— С. 262.

[10] *Там же.*

[11] *ПСРЛ.*— Т. 1.— Стб. 388.

[12] *Там же.*— Стб. 371.

[13] *Новгородская* летопись по Синодальному харатейному списку.— СПб., 1888.— Ст. 1132, 1142.

[14] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 308, 309.

[15] Там же.— Стб. 683.

[16] *ПСРЛ.*— Т 1.— Стб. 446.

регіон. Шукати її на далекій північно-східній околиці слов'янського світу, в міжріччі Волги, Которослі й Трубежа, як це робить О. Пріцак[17], або ж на півночі, між Новгородом та Старою Ладогою, як це здається Д. О. Мачинському[18], неможливо. В Ідрісі цей північноруський регіон цілком конкретно означений терміном «Зовнішня Русь».

Ототожнивши первісну Русь з островом Русів і розмістивши його на півночі чи на Північно-Східній Русі, обидва дослідники вдалися до надто вільного тлумачення писемних джерел. Д. О. Мачинський, розуміючи, що свідчення арабських авторів важко співвідносити з Ільменсько-Ладозьким регіоном, виходить із становища таким чином, що оголошує їх пізнішими переказами давнього оригінального повідомлення про острів Русів, доповненими подробицями, що відбивають історичні реалії Південної Київської Русі. Сталося це тому, що 882 р. соціальне ядро Ільменсько-Ладозької Русі мігрує на південь, «руський домен» переміщується в Середнє Подніпров'я, а разом з ними мігрують і свідчення джерел[19]. Щоправда, вже через 40 років, згідно з Д. О. Мачинським, соціальний центр Русі повертається на північ і незрозуміло чому, за його логікою, свідчення східних авторів цього часу не поповнилися подробицями, що відбивали б реалії Північної Русі[20].

Теза мігруючого соціального центру, висунута О. Пріцаком і підтримана Д. О. Мачинським, непереконлива. Ранні вогнища державності виникли практично одночасно в кількох найрозвинутіших регіонах Східної Європи. Історія виникнення і формування найдавніших князівств Київської Русі є яскравим підтвердженням цього. Більш швидкими темпами процес формування соціально-класових структур йшов у Середньому Подніпров'ї. І не випадково саме Середнє Подніпров'я виявилося в центрі формування Давньоруської держави та її народності. Спроби заперечити цей очевидний історичний факт, що пов'язані, як правило, з необхідністю авторського переосмислення джерел, заздалегідь приречені на невдачу.

Заради справедливості варто зазначити, що Середнє Подніпров'я не єдине місце, де джерела називають русів. Вони відомі в Прибалтиці (о. Рюген), Подунав'ї (Рутенська марка), Тюрингії і Саксонії (Рейсланд), Прикаспії і навіть в Північній Африці («руська»

---

[17] *Pritsak O.* Where was Constantine's inner Rus // Harvard Ukrainion Studies.— Okeanos.— 1983.— Vd. 8.— P. 555—567.

[18] *Мачинский Д. А.* О месте Северной Руси в процессе сложения Древнерусского государства и европейской культурной общности // Археологические исследования Новгородской земли.— Л., 1984.— С. 21, 22.

[19] *Там же.*— С. 23.

[20] *Мачинский Д. А.* Ростово-Суздальская Русь в X в. и «три группы Руси» восточных авторов // Материалы к этнической истории европейского Северо-Востока.— Сыктывкар, 1985.— С. 3.

колонія в Сирії). Можна, звичайно, припустити, що внаслідок якихось подій єдиний народ розсіявся по світу. Але досі ніхто не зумів цього довести. Висновки, побудовані на подібному звучанні назв, украй ненадійні. А. Г. Кузьмін найважливішою «Руссю» вважає Дунайську, ототожнюючи згадуваний у джерелах V—VIII ст. Ругіланд (або Ругію) з Рутенською маркою X—XIII ст. Саме звідси, на його думку, «Повість минулих літ» виводила полян-русів і всіх слов'ян. Тут необхідно лише мати на увазі, що перед тим, як розселитися з Дунаю по різних землях, слов'яни прийшли туди. «По мнозѣхъ же временѣхъ сѣли суть словѣни по Дунаеви»[21].

Б. О. Рибаков вважає, що союз слов'янських племен Середнього Подніпров'я взяв ім'я одного з племен, що об'єдналися в ньому, народу «Рос» або «Рус», відомому у VI ст. далеко за межами слов'янського світу[22]. Сталося це, мабуть, уже наприкінці VIII — на початку IX ст. і не випадково Русь як держава і народ часто згадується в цей час арабськими і візантійськими письменниками.

Хронологічно найраніша згадка назви «Русь» в арабській літературі належить середньоазійському вченому IX ст. ал Хорезмі. У своєму географічному творі «Книга картин землі», написаному між 836—847 рр., він згадує ріку Друс (Данапрос — Дніпро), яка бере початок з Руської гори (Джабал — Рус). Ібн Хордадбех, який у 80-і роки IX ст. написав «Книгу шляхів і країн», зазначав: «Якщо говорити про купців ар-Рус, то це один з різновидів слов'ян. Вони постачають заячі шкурки, шкурки чорних лисиць і мечі з найдальших околиць країни слов'ян до Румейського моря. Володар ар-Рума бере з них десятину. Якщо вони відправляються по Танаїсу — річці слов'ян, то проїжджають мимо Хамліджа, міста хозар. Їх володар також бере з них десятину»[23]. У творі невідомого автора IX ст. «Худул ал-Алам» йдеться про те, що «країна русів знаходиться між горою печенігів на сході, рікою Рутою на півдні і слов'янами на заході. Царя їхнього звуть Хакан русів»[24].

Ібн Хордадбех відзначив, що, за твердженням русів, вони християни. Свідчення на користь цього міститься у «Житії Стефана Сурозького», де розповідається про похід «новгородського» князя Бравліна на початку IX ст. у Крим, взяття міста Сурожа і хрещення там князя русів. Не виключено, що разом з Бравліном прийняла хрещення і його дружина. Похід русів у Крим дослідники датують кінцем VIII — початком IX ст.[25]. Він, як і всі наступні походи, пе-

---

[21] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 11.

[22] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— С. 285.

[23] *Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследования, указатели и карты Наили Велихановой.— Баку, 1986.— С. 124.

[24] *Новосельцев А. П.* Указ. соч.— С. 399.

[25] *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 25—30.

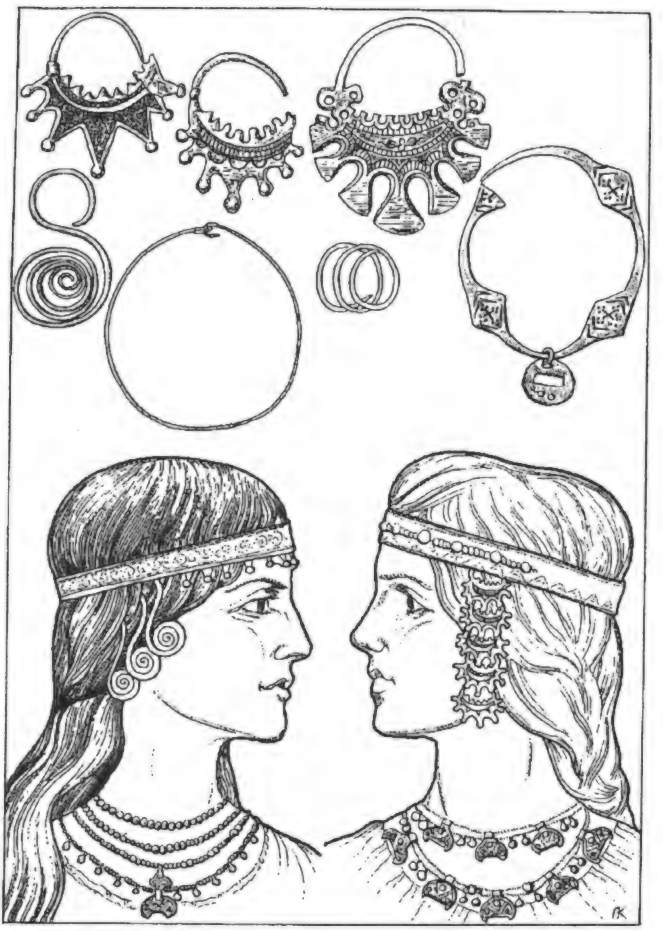

Рис. 2. Слов'янські скроневі кільця (рис. П. Л. Корнієнка за В. В. Седовим).

редусім мав на меті утвердження Русі на чорноморських економічних ринках і подолання опору імперії. Наскільки успішними були ці ранні воєнні експедиції видно з того, що «Румійське море» стало називатись «Руським». «А Днѣпръ втечеть в Понетьское море треми жереламъ, еже море словеть Руское»[26].

Серед аргументів, використовуваних для доведення північного походження назви «Русь», незмінно присутнє свідчення Бертинської хроніки єпископа Пруденція 838—839 рр. про посольство русів. Прибувши в Константинополь до імператора Феофіла, посли відрекомендувались представниками народу Рос (Rhos), посланими від хакана (Chacanus) «заради дружби». Однак у столиці Франкського королівства Інгельгеймі несподівано з'ясувалось, що вони власне не руси, а шведи (свеони). Багатьом це зізнання послів здається незаперечним аргументом на користь північного походження назви «русь», насправді ж висновок тут може бути швидше протилежний. Уточнення послів варте уваги. Тотожність варягів і русів заперечена самими варягами. Останні не були русами, але перебували у них на службі, й у даному разі цілком справедливо вбачали себе їх представниками. Шведи будуть входити до складу посольств русів у Константинополі пізніше, наприклад, за Олега та Ігоря, але їх етнічне походження не може прямо пов'язуватися з державою, яку вони представляли.

[26] *ПВЛ*.— Ч. 1.— С. 12.

Останнім часом деякі дослідники у питанні про походження назви «Русь» знову повернулися до старого філологічного погляду, що пов'язував її етимологію з фінським «Ruotsi» із значенням «Швеція»[27]. Але, крім деякого співзвуччя, у цих словах мало спільного. Видатний польський історик Х. Ловмянський, якому належить найбільш грунтовне і повне дослідження цього питання, вважав, що лінгвісти, котрі виводили слово «Русь» з «Ruotsi», перевищили межі своїх дослідницьких можливостей. Обидві назви могли розвиватися водночас незалежно одна від одної. Назва «Русь», згідно з думкою вченого, первісно мала географічний зміст і здавна означала територію Середнього Подніпров'я. В процесі утворення тут держави вона стала її назвою, а пізніше, очевидно, набула також етнічного та соціального значення[28].

Уважне й неупереджене прочитання літопису, навіть у виправленому літописцем Мстислава Володимировича вигляді, не дає підстав вбачати у назві «Русь» щось чуже східним слов'янам, привнесене в їхнє життя тільки у IX—X ст. Навпаки, той факт, що назва ця швидко поширилась на весь східнослов'янський світ, вказує на давні традиції його побутування в цьому середовищі.

Але незалежно від походження, у період східнослов'янської політичної та етнокультурної консолідації назва «Русь» була тотожна назві «слов'яни». Щоб переконатися у цьому, досить простежити, в якому розумінні літопис вживає вислови «Руські гради», «ми від роду руського», «Русин» та ін. Безперечно, що вже у IX— X ст. колишні міжплемінні східнослов'янські союзи — поляни, древляни, сіверяни, кривичі, волиняни, дреговичі, уличі, дуліби, словени та інші — утворили велику етнічну спільноту — народність, яка одержала назву «роду Руського», «Русі».

Глава 2

РУСЬ І ХОЗАРИ

Досліджуючи проблему походження Русі, професор О. Пріцак дійшов оригінального висновку, що ідеї державності не виникають спонтанно, а переносяться з одного регіону в інший, їх носіями і засновниками держав є купці та воїни, що найраніше виокремились у професійні групи населення[29]. З наступного розвитку думки бачимо, що у Францію чи Німеччину, а також Хозарію ідея державності все ж не була привнесена, а народилася там спон-

---

[27] *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе.— С. 225, 226.

[28] *Ловмянский Х.* Русь и норманны.— М., 1956.— С. 186, 202, 203.

[29] *Pritsak O.* The origin of Rus. Vol. 1: Old Skandinavian Sources other than the Sages.— Cambridge (Mass.), 1981.— P. 14.

танно. А ось у середовище східних слов'ян була привнесена та ще й одразу з двох сторін, із заходу та сходу. Якесь торговельне об'єднання «Русь», що виникло десь у Галії, спрямувало свої інтереси на схід. У цей же час (близько середини VII ст.) аналогічне об'єднання східних купців спрямувало свої інтереси на захід. Два потоки зіткнулись на Волзі і спільними зусиллями створили Давньоруську державу. Спочатку вона складалася з двох частин: північної, де господарями становища були венедські та готські клани, і південної, де панували авари, болгари, хозари.

А де ж слов'яни? Їх нібито й зовсім не було. Були поляни, але вони виявляється не слов'яни, а хозари. У праці, присвяченій публікації так званого київського листа X ст., О. Пріцак відвів значне місце доказам ідентичності полян і хозар[30].

На цю оригінальну думку навів історика зміст київського листа, написаного хозарським євреєм, що містив кілька хозарських імен та назв.

Здавалося б, звичайна річ. У хозарсько-єврейському документі, написаному в Києві на початку X ст., є хозарські імена. Дотримуючись нормальної дослідницької логіки, можна зробити висновок, що Київ у цей час підтримував стосунки з Хозарією і в ньому проживали вихідці з неї. Але в такому твердженні немає нічого оригінального. До нього можна прийти і без щойно відкритого документа. Хоча б, скажімо, на підставі свідчень «Повісті минулих літ», яка повідомляє про київське урочище «Козаре» (місцевість, де проживали східні купці). В уявленні ж О. Пріцака, хозарські імена вказують на те, що Київ був хозарським містом, збудованим не раніше першої половини IX ст. на західному кордоні Хозарії, що проходив по Дніпру. Шляхом етимологічних пошуків він намагається показати, що назва «Київ» походить від власного імені «Куя», яке носив хозарський «вацир». Він же збудував фортецю в районі Берестово і розмістив там оногурський гарнізон. Урочище «Угорське» О. Пріцак виводить від старої форми «огрин» (оногур), що відповідає імені добре відомого кочового народу «оногур».

Чи підкріплюються ці філологічні побудови археологічними матеріалами? Адже коли б ця версія хозарського Києва була вірною, тоді ми мали б чекати від його археологічних розкопок виявлення таких матеріалів, які знайдені в Саркелі, Ітилі, інших хозарських центрах. О. Пріцак археології не торкається зовсім. А жаль. Коли б він звернувся до даних археологічного вивчення Києва, то побачив би, що його матеріальна культура характеризується місцевою слов'янською самобутністю. Речі хозарського кола (так званої салтово-маяцької культури) в Києві трапляються в поодиноких екземплярах і навряд чи складають мізерну долю відсотка загальної кількості знахідок. Не витримує випробування археологією і твердження

[30] *Golb N., Pritsak O.* The Khasarian Hebrew Documents of the Tenth Century.— Ithaka; London, 1982.

про побудову Києва не раніше першої половини IX ст. Матеріали, що свідчать про розвиток на київських горах важливого адміністративно-політичного і культурного центру полянського союзу племен, датуються VI—VIII ст.

Етимологія назви «поляни» у «Повісті минулих літ» пов'язувалась з апелятивом «поле». А оскільки в районі Києва, як стверджує О. Пріцак, полів немає, а є лише гори та ліси, то можна припустити, що поляни до приходу на береги Дніпра жили в степах на схід від нього.

Чому на схід, а не на захід? Адже там теж є поля, в тому числі знамените Перепетове поле, яке починалось за якихось сорок кілометрів південніше Києва. Та тому, що Хозарія розташовувалася на схід від Дніпра.

Інших писемних джерел для з'ясування питання, хто такі були поляни і звідки вони прийшли, окрім «Повісті минулих літ», нема. І не випадково, саме її свідчення залучаються до обгрунтування висновку про хозарство полян. О. Пріцаку імпонує, що двічі поляни названі в одній групі із сіверянами і в'ятичами. З цього він робить висновок, що вони були лівобережними південними сусідами сіверян і в'ятичів, тобто хозарами. Робити настільки відповідальний історичний висновок на підставі простого літописного сусідства племен полян з іншими східнослов'янськими групами принаймні несерйозно. До того ж варто зазначити, що поляни значно частіше виступають сусідами древлян і сіверян, ніж в'ятичів. Літописець у ряді місць чітко об'єднує полян і древлян в одну групу, протиставляючи її другій, яку складали радимичі і в'ятичі. «Полянамъ же живущим особѣ, яко же рекохомъ, сущимъ от рода словѣньска, и нарекошася поляне, а деревляне от словѣнъ же, и нарекошася деревляне; радимичи бо и вятичи от ляховъ»[31].

Такі відомості є і в інших місцях літопису. «Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане сѣдоша в лѣсѣх»[32]. У статті 885 р., де йдеться про підкорення Олегом радимичів, міститься така сентенція: «И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать»[33].

Таким чином, у літопису значно більше свідчень про безпосереднє сусідство полян з древлянами і сіверянами, які цілком конкретно вказують на їх слов'янство. «А ще и поляне звахуся, но словеньскаа рѣчь бѣ. Полями же прозвани быши, зане в поли сѣдяху, а язык словенски единъ»[34].

Ще більш рішуче обійшовся О. Пріцак з хозарською даниною полян. Справді, якщо поляни були хозарами, то якось не логічно,

---

[31] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 14.

[32] *Там же.*— С. 11.

[33] *Там же.*— С. 20, 21.

[34] *Там же.*— С. 23.

щоб вони платили данину тим-таки хозарам. А коли так, то данини цієї зовсім не було; все це пізніше вигадав редактор «Повісті минулих літ». Ось тільки не пояснив О. Пріцак, навіщо слов'янину, нащадку давніх полян, знадобилося зводити на бідних хозар такий наклеп, а заразом виставляти в не дуже привабливому світлі своїх далеких предків. У всьому ж мав бути якийсь сенс.

Про хозарську данину полян у літопису згадується тричі: в недатованій частині «Повісті минулих літ» й у статтях під 859 та 862 рр. Проаналізуємо ці повідомлення з огляду на те, чи дають вони підстави для звинувачення літописця у вимислі.

Текст з недатованої частини. «По сихъ же лѣтѣхъ по смерти братьѣ сея (Кия, Щека і Хорива. — *П. Т.*) быша обидимы древлями и инѣми околними. И наидоша я̀ козарѣ, сѣдящая на горах сихъ в лѣсѣхъ, и рѣша козари: «Платите намъ дань». Съдумавше же поляне и вдаша от дыма мечь, и несоша козари ко князю своему и къ старѣйшинымъ своимъ»[35]. Старійшини побачили в цій данині лихе знамення, яке вказувало на те, що прийде час і не поляни хозарам, а навпаки, хозари полянам платитимуть данину. Так воно й сталося, підсумував статтю літописець.

Звичайно вступ до «Повісті минулих літ» пов'язується з іменем Нестора. Безперечно, він був причетним до його написання, але не як літописець-творець, а як упорядник і редактор записів своїх попередників. Розповідь про хозарську данину полян з'явилася значно раніше від літописної діяльності Нестора. Про це свідчить закінчення цитованого вище повідомлення: «Тако и си владѣша, а послѣже самѣми владѣють; яко же и бысть: володѣють бо козары руськии князи и до днешнего дне»[36].

Звичайно ж, «днешний день» — це не кінець XI — початок XII ст. Втративши свої позиції на Волзі під ударами дружин Святослава і Володимира, хозари швидко щезають зі сторінок історії не тільки як політичне об'єднання, але і як народ. На зміну їм прийшли печеніги, а згодом і половці, котрі остаточно асимілювали хозар[37]. З половцями Русь вела напружену боротьбу, але не можна сказати, що руські князі володіли ними. Навіть якщо йдеться про хозар тмутараканських, то і в цьому випадку вислів «володѣють» не міг відноситися до часів Нестора, які слід розглядати швидше як занепад влади Русі над далекою Тмутараканню. Цілком можливо, що запис цей з'явився у 60-і роки XI ст. і належить ченцю Печерського монастиря Никону, котрий деякий час жив у Тмутаракані. Втім, не виключена і більш рання його поява (наприклад, часи Мстислава Тмутараканського і Ярослава Мудрого).

Але що ж збентежило О. Пріцака в літописній розповіді про хо-

---

[35] *Там же.*— С. 16.

[36] *Там же.*— С. 17.

[37] *Артамонов М. И.* История хазар.— Л., 1962.— С. 445.

зарську данину полян? Виявляється мечі, які поляни піднесли як данину хозарам. Згідно з ним, це не полянська, а руська традиція. Меч, за даними арабських географів, відігравав важливу роль у русів. Цілком вірно: у русів й у слов'ян, але не у хозар, зброєю яких була шабля. Коли б поляни київські були хозарами, то мали б дати символічною даниною шаблю, а не меч.

Стаття 859 р. «Въ лѣто 6367. Имаху дань варязи изъ заморья на чюди и на словѣнех, на мери и на всѣхъ, кривичѣхъ. А козари имаху на полянѣх, и на сѣверѣх, и на вятичѣхъ, имаху по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма»[38]. Тут О. Пріцаку здається підозрілим згадування як данини білячих шкурок. Чому? Та тому, що ці тваринки не водились у Південній Європі. Важко, звичайно, ручатися за вірогідність даного твердження стосовно Південної Європи, але що воно аж ніяк не стосується розглядуваного літописного повідомлення, це абсолютно точно. Поляни, сіверяни і в'ятичі проживали у Східній Європі, у її лісостеповій і поліській смугах, де білки водяться й досі.

Стаття 862 р. «Они же рѣша: «Была суть 3 братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градокось, и изгибоша, и мы сѣдимъ родъ ихъ, платяче дань козаромъ»[39]. Так відповіли кияни на питання Аскольда і Діра, які припливли до Києва: «Чий се градокъ?». З контексту відповіді абсолютно ясно, що кияни 60-х років X ст. вважали себе нащадками роду Кия, які потрапили в данинну залежність від хозар.

О. Пріцак вважає версію з Іпатіївського літопису невірогідною і протиставляє їй статтю Лаврентіївського літопису. В ній зазначається: «И мы сѣдимъ, платяче дань родомъ их, козарамъ»[40]. Єдиний аргумент на користь більшої достовірності повідомлення Лаврентіївського літопису — його більш рання редакція. Коли б йшлося про редакції давньоруського періоду, таке твердження мало б сенс. Але й Лаврентіївський, й Іпатіївський літописні зводи складено в пізньосередньовічний час і нема гарантії, що упорядник XIV ст. мав у своєму розпорядженні більш давній та вірогідний протограф, ніж упорядник XV ст. До того ж стаття Іпатіївського літопису знаходить близькі аналогії в інших літописних списках, а стаття Лаврентіївського — ні. Читаючи її, неважко переконатись, що вона суттєво редагувалася, і це спотворило її зміст. Якщо погодитися з О. Пріцаком і повірити в істинність твердження статті Лаврентіївського зводу, то виявиться, що кияни — зовсім чуже населення Кию та його роду. Це туземці, які платять данину хозарам. І незрозуміло, чому це так тішить О. Пріцака. Адже стаття в такій редакції руйнує його власний висновок про заснування Києва хозарами.

---

[38] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 18.

[39] *Там же.*

[40] *ПСРЛ.*— Т. 1.— Стб. 21.

Рис. 3. Князівський парадний убір. Реконструкція П. П. Толочка.

Узгодити свідчення внутрішньо суперечливої статті Лаврентіївського літопису немає можливості, та, власне, і великої потреби. Дослідники літописів давно дійшли висновку, що правильне її прочитання міститься в Іпатіївському літопису. О. О. Шахматов запропонував наступну уточнену редакцію цієї статті: «А мы сидим, род их, и платим дань хозарам».

Підсумовуючи дані про хозарську данину полян, доводиться визнати, що, незважаючи на спроби поставити під сумнів відомості «Повісті минулих літ», вони в цілому вірно відбивають історичні реалії. Ні до полян, ні до Києва хозари не мали жодного іншого стосунку, окрім того, що на певному етапі історії, ймовірно, у другій половині VIII ст., поширили на них данинну залежність.

У працях деяких західних істориків стверджується, що «мирна торговельна держава» Хозарський каганат мала благотворний вплив на державний і культурний розвиток східних слов'ян. Звичайно, сусідство і взаємодія двох етнополітичних утворень — ранньої Русі і Хозарії — не могли минути для них безслідно. Але вважати, що впливи були односторонні й збагачували тільки слов'ян, було б історично невірно. Розкопки Києва, інших ранніх давньоруських центрів показують, що в їхніх шарах містяться лише окремі речі хозарського походження, які не мали якогось помітного впливу на розвиток східнослов'янської матеріальної культури.

Більш відчутним, очевидно, був вплив Хозарії на формування економічних і політичних структур у східнослов'янському світі. Не випадково київські князі на початку IX ст. запозичили від хозар титул кагана. Однак переоцінювати цей момент навряд чи варто. Необхідно пам'ятати, що держава Руська земля розвивалась і міцніла

не під патронатом Хозарії, а у постійній боротьбі з хозарською експансією. Є підстави вважати, що вже за часів правління у Києві князів Аскольда і Діра (60—80-і рр. IX ст.) вона була подолана у власне Руській землі. Олег у 884 і 885 рр. звільнив від хозарської данини сіверян (напевно, східних) і радимичів, а остаточно з хозарською даниною було покінчено за княжіння Святослава Ігоровича[41].

Глава 3

РУСЬ І НОРМАНИ

Північними сусідами східних слов'ян були скандинавські народи, чиї військові дружини, за свідченнями літопису, часто робили грабіжницькі напади на Русь. Якийсь час їх данниками були новгородські словени, кривичі, фінно-угорські племена чудь і меря. «В лѣто 6367. Имаху дань варязи изъ заморья на чюди и на словѣнех, на мери и на всѣхъ, кривичѣхъ»[42]. Важко сказати, наскільки регулярною була ця данина. Окремі літописні повідомлення вказують швидше на її епізодичний характер. Місцеве населення неодноразово повставало проти варягів і виганяло їх за море. «Въ лѣто 6370. Изъгнаша варяги за море, и не даша имъ дани, и почаша сами в собѣ володѣти»[43].

На відміну від прибережних районів Західної Європи, куди нормани прямували у великій кількості, Русь не знала такої інтенсивної їх експансії. Географічне розташування Північно-Західної Русі не давало можливості норманам несподівано нападати на міста і захоплювати їх. Щодо глибинних районів східнослов'янських земель, то труднощі тут були ще більші. Проникнути непоміченими по системі рік і волоків до Смоленська, Чернігова чи Києва варяги практично не могли.

І все ж таки варяги на Русі були. Завдання сучасних дослідників полягає не в тому, щоб якось замовчати цей очевидний факт чи, навпаки, оголосити його визначальним у розвитку давньоруської державності, що має місце в західній історіографії, а в тому, щоб об'єктивно розібратися в цьому явищі та правильно його пояснити. Тут істориків очікують значні перешкоди, й вони їх далеко не завжди успішно долають. Головна полягає у відсутності якісних писемних джерел. Скандинавські саги несуть у собі помітні фольклорні традиції і до того ж «страждають», що цілком природно, норманською концепцією. Дуже збідненими, а іноді й перекрученими до невпізнання, виявились повідомлення «Повісті минулих літ» після

---

[41] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 20, 47.

[42] *Там же.*— С. 18.

[43] *Там же.*

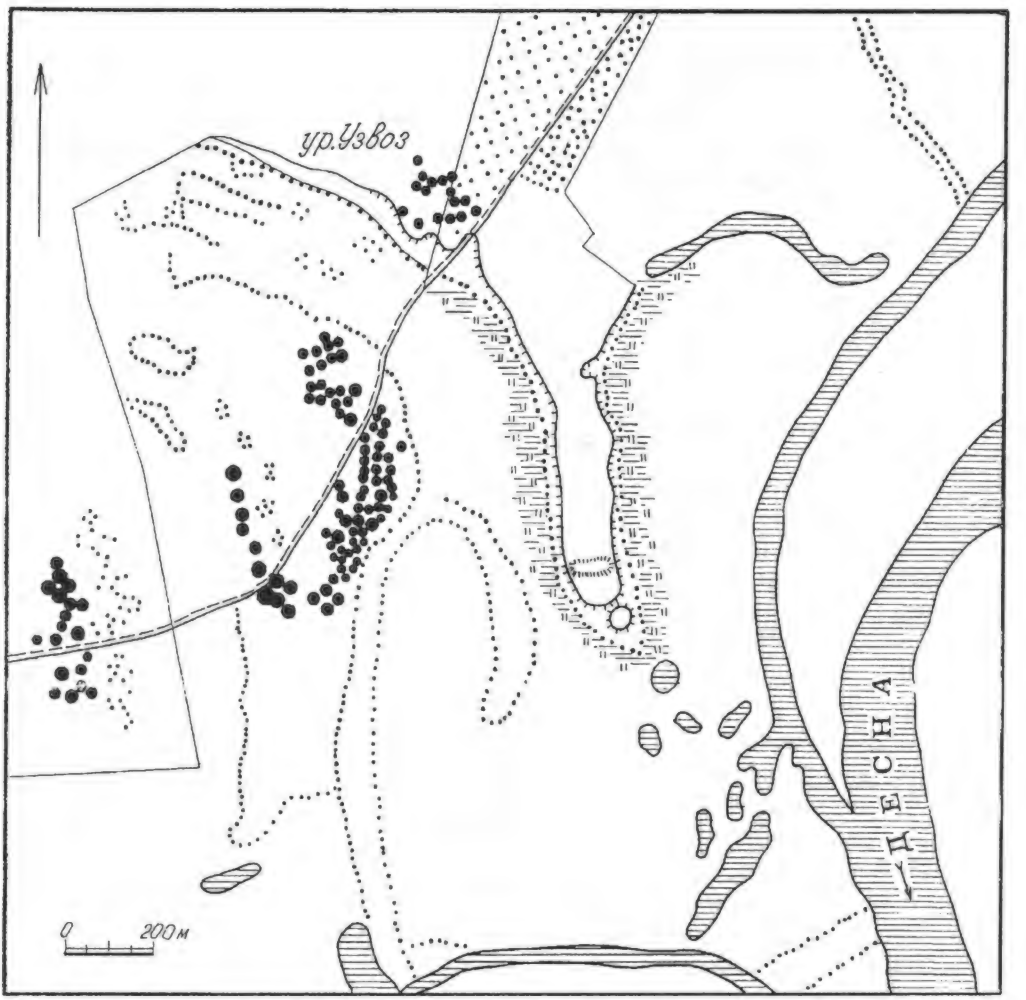

Рис. 4. Археологічний комплекс IX—X ст. біля с. Шестовиця.

її редагування прибічниками Мстислава Володимировича. Більш об'єктивний археологічний матеріал, але його використання має все ще лише ілюстративний характер.

Норманізм як наукова течія має давнє коріння. Народився він в Росії у XVIII ст., а вже згодом був сприйнятий історіографією західних країн, де й прижився. У цій праці, напевно, нема необхідності вдаватися до історіографічних подробиць, тим паче, що сучасні дослідники проблеми варягів на Русі й самі відмежовувались від багатьох крайнощів старої норманської школи. Від крайнощів, але не від концепції в цілому. Щоб з'ясувати позиції неонорманістів, необхідно навести хоча б деякі їхні висловлювання і теоретичні положення.

На думку Герберта Янкуна, «північноєвропейські варяги, звані на сході норманами, були тут (на Русі. — *П. Т.*) не тільки як купці, але і як воїни, які повинні були охороняти довгий шлях за допомогою системи укріплень. Так можна припускати тут картину панування шведських норманів за допомогою головних опорних пунктів Новгорода, Києва і системи інших укріплень». Говорячи про чорноморську торгівлю варягів, Г. Янкун стверджує, що вона велась, головним чином, товарами, які забирали як данину у підкорених слов'янських племен[44].

Як вважає Гюнтер Штокль, «сприятливі імпульси цьому (державному. — *П. Т.*) розвитку надали, безперечно, шведські варяги і їх панування на Русі... Ця перша руська держава середньовіччя виросла з поєднання багатьох елементів. Варяги були лише одним елементом, однією історичною силою серед багатьох. Руська історія тільки через варягів є така ж фікція, як і руська історія без варягів»[45].

Мартен Стенбергер, зокрема, стверджує: «У Києві, як і в інших шведами заснованих місцевостях на Русі, шведська гегемонія тривала тільки короткий час. Їх торгівля була необхідна насамперед їм самим, їх панування над деякими пунктами на великих ріках було тільки епізодом у житті руського народу»[46].

Рудольф Пертнер зазначає: «Вони (вікінги. — *П. Т.*) вели тривалі війни проти Франції і англосаксонського королівства, вони заснували філіали держав у Середземномор'ї, створили Київську імперію на Русі»[47]. І далі: «Ця східна країна (східні слов'яни. — *П. Т.*) без кордонів і горизонтів була нездатна до власного управління і створення державного ладу, так що нормани повинні були прийти для того, щоб організувати ці джунглі й дисциплінувати їх жителів»[48].

Торстен Капелле робить такі зауваги: «На Русі є цілий ряд важливих пунктів, які принаймні своїм походженням зобов'язані вікінгам. Так можна назвати Стару Ладогу, що була протягом всього IX ст. значною мірою скандинавською... У давньому Новгороді вже перед виникненням власне середньовічного міста, як свідчать знахідки, жили шведи... У Гньоздові біля Смоленська є численні вікінгські поховання з характерними шведськими прикрасами та озброєнням... Головним пунктом діяльності північних людей є старий Київ, на проживання скандинавів у якому, окрім хроніки Нестора, вказують археологічні знахідки»[49].

---

[44] *Jankun H.* Ein Handelsplatz der Wiekingerzeit.— Neumünster, 1983.— S. 212.

[45] *Stökl G.* Russishe geschichte.— Stuttgart, 1973.— S. 42.

[46] *Stenberger M.* Vorgeschichte Schwedens.— Neumûnster, 1977.— S. 418.

[47] *Pörtner R.* Die Wikinger.— Saga; Düsseldorf; Wien, 1971.— S. 9.

[48] *Ibid.*— S. 63.

[49] *Capelle T.* Die Wikinger.— Stuttgart, 1974.— S. 117, 118.

На думку ж Еріка Графа Оксенстієрни, «місто Новгород було столицею вікінгів. Під чорноземом завтовшки 14 метрів знаходиться археологічний шар першого шведського поселення. У Смоленську розкопано найбільше скандинавських поховань. Однак тут знаходять і багато слов'янського матеріалу... В Києві розкопано чимало могил із шведським матеріалом. Такі могили виявлено також у Чернігові. Археологи розкопали поселення вікінгів в інших районах — Ростові, Суздалі, Муромі. Вікінги складали лише частину населення»[50].

Серед дослідників 60—70-х років XX ст. особливо треба виокремити позицію колись одного з найбільш переконливих прибічників норманізму Холгера Арбмана. В монографічній праці, присвяченій історії вікінгів, досить чітко простежується деяка роздвоєність його переконань. З одного боку, він, як і раніше, стверджував, що шведи, просуваючись на Схід і Південь, підкорили собі місцеве, головним чином слов'янське, населення і дали йому політичну організацію, а з другого — був явно збентежений невеликою кількістю знахідок у давньоруських містах. Розповівши про розкопки Новгорода, Х. Арбман відзначив, що скандинавського матеріалу там мало: овальна брошка X ст. і кілька кільцевих брошок — це все, що вказує на контакти із скандинавами. У Києві археологічних свідчень скандинавських поселень немає до X ст. Однак, щоб не розлучатися з ілюзією шведського політичного пріоритету на Русі вже в IX ст., Арбман висловив припущення, що, можливо, ранні матеріали скандинавів у цих містах ще не знайдено[51].

Практично всі історики, які стверджують велику роль скандинавів у формуванні Київської Русі, як головне джерело використовують «Повість минулих літ». Це логічно. В руському літописі справді містяться дані на користь їхньої позиції. Про те, як і коли їх було туди внесено, ніхто не говорить. Х. Арбман, щоправда, назвав розповідь літопису Нестора про початок експансії шведів на сході ненадійним джерелом, але не тому, що вона вигадана невідомим редактором Мстислава Володимировича, а тому, що виявилася неповною. У ній нічого не сказано про часи до Рюрика[52].

Особливо популярна стаття літопису про місію варягів. «И изъбрашася 3 братья с роды своими, пояша по собѣ всю Русь, и придоша, старѣйший, Рюрикъ, сѣде Новѣгородѣ, а другий, Синеусъ, на Бѣлѣ-озерѣ, а третий Изборьстѣ, Труворъ»[53]. Два брати, як це вже давно доведено, виявилися міфічними. З'явились вони під пером літописця, який погано знав шведську мову. Синеус (або Sine hus)

---

[50] *Oxenstierna E. G.* Die Wikinger.— Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz, 1966.— S. 69—72.

[51] *Arbmann H.* The Vikings.— London, 1962.— P. 98—105.

[52] *Ibid.*— P. 98.

[53] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 18.

означає «свій рід», а Трувор (або Thru voring) — «вірна дружина». Не все ясно і з Рюриком. Історичність його не підлягає сумніву, але етнічна приналежність і роль в руській історії ще потребує визначення.

Понад сто років історична наука має у своєму вжитку гіпотезу Ф. Краузе, за якою Рюрика з «Повісті минулих літ» варто ідентифікувати з Рюриком Ютландським без критичного аналізу. Дослідників, як правило, мало бентежила та обставина, що новгородці направили запрошення не ближчим своїм заморським сусідам — шведам, а далеким датчанам. Втім, мало хто звертав увагу і на те, що на Русі були не тільки шведські варяги. Останнім часом з'явилися праці, в яких показано велику роль датчан в руško-скандинавських зв'язках IX — початку XI ст.[54]. Чим це було зумовлено? Відповідь на таке запитання треба шукати в історичній обстановці на балтійському помор'ї VIII—X ст. Датчани були найближчими сусідами північно-західної групи слов'ян і перебували з ними в постійних контактах. На жаль, зв'язки ці ще не досліджено в усій їх повноті, а тим часом вони цікаві для вивчення руško-скандинавських відносин. Традиційно склалося так, що багато західних дослідників шукають доказів скандинавського впливу на слов'ян і не надають аналогічного значення зворотним зв'язкам.

Аналіз археологічних матеріалів показує, що у VIII—X ст. в Балтійському регіоні склалася своєрідна культура, у створення якої зробили внесок нормани, сакси, каролінги і слов'яни. Свого часу Герберт Янкун, намагаючись дати етнічну характеристику жителів Хайтхабу, висловив обережне припущення, що серед них була й невелика група слов'ян[55]. Детальне вивчення знахідок, насамперед кераміки, підтвердило справедливість цього висновку. Вольфганг Хюбенер, а згодом і Хайко Штоєр показали, що в Хайтхабу в значній кількості є слов'янська кераміка VIII—X ст., аналогічна тій, яка поширена вздовж всього південного узбережжя Балтійського моря[56].

Для дослідження скандинаво-слов'янських контактів великий інтерес представляє археологічний комплекс Менцлін, виявлений на північному березі р. Пени неподалік від м. Анклама (Німеччина). Він складався з укріпленого поселення площею близько 9,7 га, курганного могильника площею майже 2,7 га та гавані. Тут знайдено поховання двох типів: трупоспалення без урн і трупоспалення з

---

[54] *Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А., Дубов И. В., Назаренко В. А.* Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // КСИА.— М., 1980.— Вып. 160.— С. 31; *Толочко О. П.* До питання про етнічний склад скандинавів на Русі // УІЖ.— 1984.— № 7.— С. 134—139.

[55] *Jankun H.* Haithabu...— S. 66, 254.

[56] *Hübener W.* Die Keramik von Haithabu.— Neumünster, 1959.— S. 42, 139—148; *Steuer H.* Die Südsiedlung von Haithabu. 1974.— Neumünster, 1959.— S. 125—135.

урнами. За характером могильних споруд — кам'яні обкладки у вигляді човнів і кілець — некрополь нагадує могильники Скандинавії. Найкращими аналогами йому, як вважає Ульріх Шокнехт, є датські могильники Ліндхолм Гойє, Гьярно, Ріє Фатігард[57]. Стосовно поховального інвентаря, то поряд з речами скандинавського кола тут є і типово слов'янські. Урнами у похованнях слугували чудові слов'янські посудини так званого фельдбергського типу. Розкопки поселення, що виявили залишки зрубних будинків з підклітями, також дали тільки слов'янську кераміку. Скандинавську кераміку тут не тільки не виробляли, а й сюди не привозили. Спостереження за топографією археологічного комплексу, а також вивчення матеріалів розкопок дали змогу Ульріхту Шокнехту дійти висновку, що в Менцліні проживало як скандинавське, так і слов'янське населення[58].

Слов'янська кераміка IX—X ст. широко представлена в матеріалах Бірки, могильників о. Готланд і багатьох інших типово скандинавських пам'ятках[59].

Спостереження, зроблені на підставі археологічних досліджень, підтверджуються й писемними джерелами. Тітмар Мерзебурзький та інші середньовічні хроністи відзначили змішаний, переважно слов'янський, характер населення багатьох південнобалтійських торгових міст: Хайтхабу, Рерика, Старигарда, Воліна, Зеебурга, Щецина та інших. Тісні й тривалі стосунки скандинавів (датчан та шведів) із західними слов'янами неухильно спричинялися до певного їх етномовного зближення, а може, й до асиміляції на переважаючій етнічній основі. Вражаючий феномен виживання уже першого покоління варягів на Русі не може знайти задовільного пояснення, якщо не припустити, що ще до приходу на береги Волхова і Дніпра вони вже наполовину були слов'янами.

Думка про зв'язок варягів з південнобалтійськими слов'янами не нова. Її висловлювали ще М. Стрийковський та І. Гізель, а потім підтримали М. В. Ломоносов, М. О. Максимович, С. О. Гедеонов. З істориків нашого часу її прихильниками виступили В. В. Вілінбахов, А. Г. Кузьмін та ін. Однак вона так і не має переконливих аргументів. Нині, завдяки накопиченню археологічних даних, їх стає все більше. Керамічні комплекси так званого балтійського типу виявлено в Новгороді, Пскові, Старій Ладозі, Городку на Ловаті та інших місцях[60]. Вони датуються переважно IX—X ст. і свідчать про

---

[57] *Schoknecht U.* Menzlin. Ein Frьhgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene.— Berlin, 1977.— S. 6—35.

[58] *Ibid.*— S. 55, 56.

[59] *Selling D.* Wikingerzeitliche und Frühmittelalterliche Keramik in Schweden.— Stockholm, 1985.

[60] *Горюнова В. М.* О раннекруговой керамике на Северо-Западе Руси // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья.— Л., 1982.— С. 44; *Плоткин К. М.* Псков и его округа в конце I тысячелетия н. э. // Там же.— С. 158; *Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Археологические памятники Древней Руси IX—XI вв.— Л., 1978.

масове проникнення в межі Північної і Північно-Західної Русі поморослов'янського населення. Початок процесу розселення поморських слов'ян у басейні р. Великої і оз. Псковського, на думку В. В. Сєдова, можна віднести вже до VI—VII ст.[61]. На тісний зв'язок псковських кривичів і новгородських словен з венетським (західнослов'янським) регіоном вказують також дані лінгвістики[62]. Говорячи про південнобалтійське походження предків новгородців, деякі дослідники схильні вбачати в них нащадків слов'ян-мореходів, які висадилися на березі оз. Ладозького, а згодом по Волхову піднялися до оз. Ільмень і заснували Новгород[63]. Висновки ці здаються слушними, але й не виключають інших шляхів проникнення слов'ян на північ. Відмова від південного шляху розселення слов'ян у районі Новгорода й Ладоги, що має місце в роботах деяких вітчизняних археологів та істориків, звичайно ж, потребує серйознішої аргументації, аніж простого посилання на наявність західного шляху. Очевидно, на півночі Русі у VIII—IX ст. зустрілися два колонізаційні потоки — південний і західний. Тільки цим можна пояснити таке швидке освоєння трансєвропейського торговельного шляху, що починався від Хайтхабу, проходив через слов'янські міста Старигард, Волін, Щецин, Ладогу, Новгород, Київ і закінчувався у Константинополі.

Наведений екскурс, гадаємо, пояснює питання, чому саме Рюрик був запрошений на Русь. Датчани були найближчими сусідами слов'ян, у багатьох пунктах жили разом з ними, а отже, знали їхню мову. Сказане, однак, не означає, що Рюрик обов'язково виходець із Ютландії. Він міг походити і з якогось слов'янського чи слов'яно-скандинавського торговельного міста й необов'язково бути чистокровним норманом. Навіть проста постановка такого питання, на думку істориків-норманістів XIX ст., виключалась суто скандинавським іменем Рюрика. А. Кунік писав з цього приводу: «Імена Рюрик, Олег, Руальд, Свенельд,— як ви їх не мучте, не відізвуться вам по-слов'янські»[64].

Але як же тоді бути зі свідченням середньовічних джерел про торговельне місто венедських ободритів Рерик, яким 808 р. заволодів датський король Гетрик? Як ставитися до свідчень Адама Бременського, за якими ім'я Рерик виступає як друга назва слов'ян-ободритів? Ким би не був Рюрик за походженням, зв'язок його з

---

[61] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 58.

[62] *Филин Ф. П.* Еще раз о происхождении сочетаний КЕ // Изв. АН СССР.— 1968.— № 2.— С. 159; *Хабургаев Г. А.* Этнонимия «Повести временных лет».— М., 1979.— С. 108—115.

[63] *Вилинбахов В. В.* Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсона // Скандинавский сборник. IV.— Таллинн, 1963.— С. 393, 394.

[64] *Куник А. А.* Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах.— СПб., 1903.— Ч. 2.— С. 10.

ободритським краєм чи торговельним містом Рерик здається цілком вірогідним. У ранньому середньовіччі людина нерідко набувала ім'я міста чи країни, з якої вона була вихідцем. Писемні джерела дають немало прикладів цього. Ім'я короля Бірки Берка, походить від назви о. Берко (Bjôrko)[65].

Під 862 р. київськими князями у «Повісті минулих літ» названі Аскольд і Дір, які нібито були боярами Рюрика, але відпросились у нього в похід на Константинополь і попутно заволоділи Києвом. Ця версія, значно поширена в зарубіжній літературі, була переконливо спростована ще О. О. Шахматовим. Аналіз літописних повідомлень привів його до висновку, що ці князі IX ст. були нащадками Кия, останніми представниками місцевої київської династії[66]. Пізніше аналогічних висновків дійшли Б. О. Рибаков, М. М. Тихомиров та інші дослідники, які підкріпили свої пошуки свідченням польського хроніста Яна Длугоша, котрий писав, що «Після смерті Кия, Щека і Хорива, успадковуючи по прямій лінії, їхні сини і племінники багато років панували у руських, поки спадкоємність не перейшла до двох рідних братів Аскольда і Діра»[67].

Княжили брати, очевидно, у різний час. Діра згадує ал Масуді, але його відомості засновуються на більш ранніх джерелах. За Масуді, Дір був найвидатнішим із слов'янських князів, володів багатьма містами і великими територіями, в його столицю приїжджали мусульманські купці. Значно більше відомостей збереглося про Аскольда. Уривчасті записи Никонівського літопису, запозичені з якихось давніших джерел, що не дійшли до нашого часу, представляють його як видатного державного діяча, що займався не лише внутрішніми справами країни, а й міжнародними. Про це свідчать його походи на Константинополь, печенігів, волзьких булгар.

882 р. на київському столі відбулася зміна династій. Вбивши Аскольда, владу захопив родич Рюрика Олег*. Висвітлення цих подій «Повістю минулих літ» суперечливе і малозрозуміле. Якщо Ас-

* Літопис у статті під 879 р. відзначає, що Рюрик перед смертю передав княжіння (очевидно, з центром у Ладозі) Олегу «от рода ему суща» (*ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 19). Традиційно ця фраза служила вказівкою на норманство останнього. Нові пошуки в галузі слов'яно-скандинавських контактів породили думку, що родичем Рюрика міг бути й представник однієї з місцевих знатних родин (*Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе.— С. 245). У будь-якому випадку, ще до приходу в Київ, Олег мав тісні зв'язки із слов'янським середовищем і був виразником інтересів його феодальних кіл. Його активна діяльність на київському столі є переконливим свідченням цього.

---

[65] *Arbmann H.* Birka. Die Graber.— Uppsala, 1943.— S. 11.

[66] *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 322, 323.

[67] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— С. 307; *Тихомиров М. Н.* Русское летописание.— М., 1979.— С. 55.

кольд і Дір належали до оточення Рюрика, то чому тоді факт їхнього княжіння в Києві був таким несподіваним для Олега? Як могло статися, що в Києві залишилося непоміченим проходження по Дніпру великої флотилії? Навіщо був потрібен маскарад з укриттям воїнів і чому київські князі пішли до Олега, а не він до них, що з усіх боків виглядало б більш логічно?

Треба думати, що в реальному житті події розвивалися дещо інакше. Ідея захоплення Києва виникла у Олега не тоді, коли він підпливав до міста, а значно раніше і, можливо, не без впливу оточення Аскольда. Надто все в Олега вийшло гладко. Заволодіти Києвом силою у нього не було ніяких шансів. Що могла зробити порівняно невелика північна дружина (хай навіть і доповнена загоном кривичів) з добре укріпленим містом, в якому до того ж перебував значний військовий гарнізон. Навряд чи допомогла б справі й та хитрість з укриттям воїнів, про яку так наївно пише літописець. Адже підступне вбивство Аскольда в Угорському (мабуть, тут уже в IX ст. був заміський княжий палац) зовсім не гарантувало Олегу безперешкодного вступу до столиці Русі. Тим часом він заволодів нею без найменших зусиль. Літопис спокійно підсумовує події 882 р. словами: «И сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ»[68]. Все це, природно, наводить на думку, що Аскольд став жертвою не стільки Олега і його воїнства, скільки власних бояр, яких не влаштовувала його політика. Саме таке пояснення запропонував В. М. Татищев: «Убийство Оскольдово. Довольно вероятно, что крещение тому причиною было, может, киевляне, не хотя крещение принять, Олега позвали»[69].

Ні про яке норманське завоювання Києва, отже, не може бути й мови. Стався, по суті, політичний переворот, унаслідок якого на київському престолі сіла нова людина. Олег і його оточення фактично вступили на службу до середньодніпровської ранньофеодальної держави, яка на цей час пройшла вже тривалий шлях розвитку. Не випадково у Києві варяги приймають назву цієї держави: «И седе Олегъ княжа Кыеве; и быша у него мужи Варязи, и отътоле прозъвашася Русию»*.

Часи княжіння Олега в Києві характеризувались активізацією консолідаційних процесів. Влада Києва поширилася не тільки на полян, древлян і сіверян, а й на новгородських словен, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, на неслов'янські племена чудь і мерю. Значних успіхів досягла Київська Русь наприкінці IX — на початку X ст. й на міжнародній арені. Одним з важливих заходів Олега

* Літописний текст подано в реконструкції О. О. Шахматова. Див.: *Шахматов А. А.* Разыскания...— С. 54—542.

---

[68] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 20.

[69] *Татищев В. Н.* История Российская.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 208.— Прим. 62.

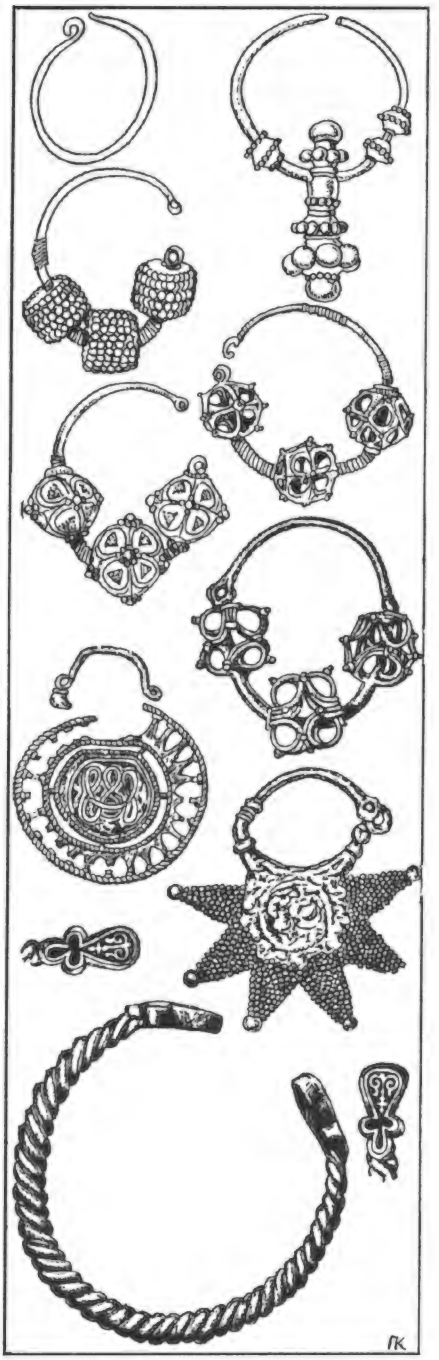

Рис. 5. Давньоруські жіночі прикраси.

як київського князя була спроба захистити свою державу від неспокійних сусідів, в тому числі варягів. Цій меті, очевидно, слугувала щорічна данина в 300 гривень, яку Русь сплачувала варягам, «мира деля». Дослідники справедливо вважають, що між сторонами була укладена звичайна для тих часів угода «миру і дружби»[70]. Свідчення літопису про регулярне залучення київськими князями для воєнних походів варязьких дружин вказують, очевидно, на договірну обумовленість цієї допомоги.

Отже, говорячи про варягів на Русі, правильно, очевидно, буде вбачати в них не тільки датчан чи шведів, але також західних слов'ян, балтів, фінно-угрів. На ранніх етапах вони прибували на береги Волхова і Дніпра переважно як купці; згодом використовувались київським урядом як наймана військова сила. Некоректні посилання на літописні повідомлення про варягів, чим часто грішать деякі вітчизняні та зарубіжні дослідники, створюють оманливе враження мало не однакової їх участі у східнослов'янському державному будівництві. Але навіть й у виправленому вигляді «Повість минулих літ» не дає підстав для таких висновків. Після приходу на Русь Рюрик, згідно зі статтею 862 р., сів у Новгороді, Синеус у Білоозері, Трувор в Ізборську. Після смерті братів «прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Бѣлоозеро». Наче передбачаючи майбутні претензії норманістів, Нестор пояснив: «А перьвии насельници в Но-

[70] *Сахаров А. Н.* Указ. соч.— С. 96.

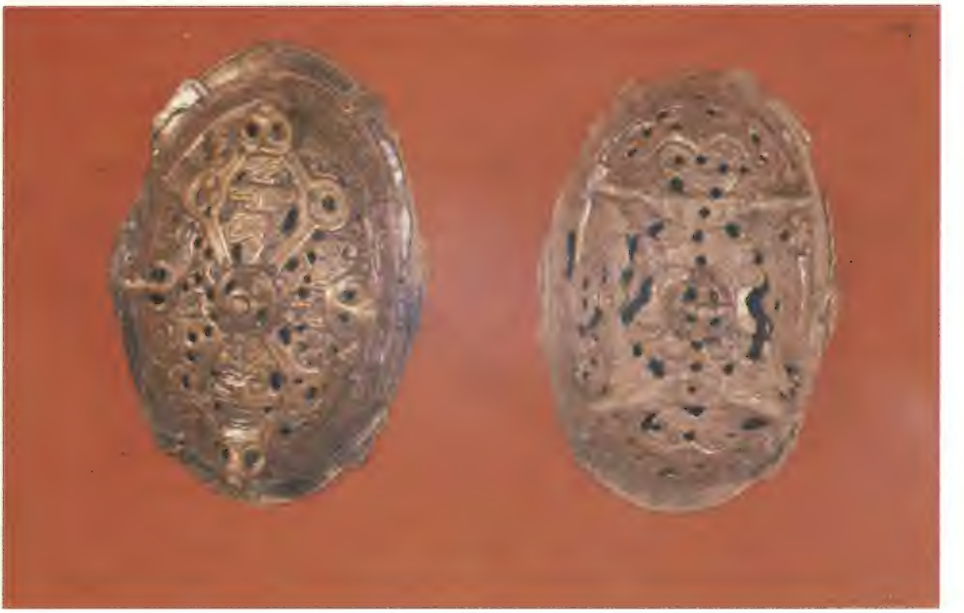

Чернігівська обл. Шестовиці. Скандинавські фібули другої половини X ст.

Чернігівська обл.
Ніжинський скарб 1852 р.
Срібник Володимира Святославовича.
Початок XI ст.

вѣгородѣ словѣне, въ Полотьски кривичи»[71]. 882 р. Олег, спускаючись вниз по Дніпру, посадив своїх посадників у Смоленську та Любечі. В Києві він сів сам.

Де ж тут однакова участь? Рюрик, а пізніше й Олег не засновують своїх міст, а оволодівають уже існуючими, не стверджують в них політичну владу, а лише міняють стару адміністрацію на нову — «свою», як уточнює літописець.

Звичайно, нова князівська династія Русі, будучи за походженням північною, на перших порах сприяла залученню варягів до процесів державного життя країни. Це природно. Але залучення це ніколи не набувало форм панування, засилля чужинців. Процес їх притоку на Русь суворо контролювався, а проживання у слов'янському середовищі мало свою регламентацію, що виражалась у екстериторіальності варязьких дружин щодо великих давньоруських міст*. Писемні джерела свідчать, що кожного разу, як тільки завдання, у розв'язанні яких потрібна була допомога варягів, виявлялися виконаними, київські князі намагалися позбутися їх. При цьому не тільки не обдаровували варягів за службу із щедрістю родичів, а й нерідко не платили навіть обумовлені грошові суми. Коли варязька дружина почала надто переоцінювати свою роль у заволодінні Києвом і стала вимагати викуп від киян по дві гривні з людини, Володимир Святославич, наприклад, відмовив їм у цьому. Ображені таким ставленням варяги заявили Володимиру: «Сольстилъ еси нами, да покажи ны путь въ Греки». Онъ же рече имъ: «Идѣти»[72]. Йдеться, по суті, про вислання з Русі непокірних союзників. Аналогічна ситуація виникла і за часів правління Ярослава Мудрого, котрий відмовив у виплаті грошей варязькому загону Еймунда, що брав участь у відбитті печенізького нападу на Київ.

Ці та інші аналогічні факти вказують на те, що слов'яно-скандинавська за походженням князівська династія на Русі дуже швидко стала просто слов'янською, яка не мислила себе поза інтересами того державного організму, який вона очолила. Таке твердження справедливе і щодо тих представників північних народів, які поступали на службу до київських князів і осідали на Русі на постійне проживання. Протягом одного-двох поколінь вони повністю асимілювались і зберігали зі свого минулого хіба що імена або прізвиська. У морі слов'янської правлячої знаті варязький еле-

* Думка про недоцільність тримати буйні ватаги варягів у містах добре сформульована Володимиром Святославичем. Характерно, що він вважав за необхідне поділитися нею з візантійським імператором. Посли, відправлені ним у Цареград попереду відісланої туди ж варязької дружини, передали імператору наступні слова київського князя: «Се идуть к тебѣ варязи, не мози их держати въ градѣ, оли то створять ти зло, яко и сде, но расточи я̀ розно» (*ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 56).

[71] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 18.

[72] *Там же.*— С. 56.

мент був незначним і, звичайно ж, не зіграв самостійної стуктуротворчої ролі.

У всіх випадках залучення варязьких «мужей лучших» на службу Київській державі немає й натяку на те, що цей процес регулювався і спрямовувався, скажімо, з Данії, Швеції чи Норвегії або вказував на ущемлення суверенітету Русі. Навпаки, ініціатива тут перебувала в руках київських князів і можна тільки дивуватися, як вони вміли обернути свої зв'язки із скандинавською північчю на користь східнослов'янській державі.

Глава 4

РУСЬ І ВІЗАНТІЯ

В історичній літературі час від часу порушується питання про культурно-історичну належність східних слов'ян і Київської Русі. До кола якої європейської цивілізації вони входили: візантійсько-православної, римсько-католицької, чи хозаро-тюркської? Альтернативність підходу до проблеми зумовлює й альтернативність висновків. При цьому нерідко важливим є не позитивне об'єктивне знання, а погляд дослідника. Так з'явились теорії хозарського або норманського походження Русі, її римсько-католицької християнізації тощо. Деякі дослідники, будучи прекрасно обізнаними з історією хрещення Володимира Святославича, все ж намагаються з'ясувати, за яким обрядом хрестився київський князь.

Безперечно, східні слов'яни і Русь не були ізольовані від зовнішнього світу. Посідаючи історично важливу контактну зону між арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, вони збагачувалися їхнім досвідом. На різних етапах історичного розвитку питома вага впливів сусідніх культур була неоднаковою. Все залежало від політичної орієнтації насамперед східних слов'ян. Адже вони не були в цьому процесі пасивною стороною. На етапі додержавного розвитку східних слов'ян «силові поля» культурної взаємодії мали переважно регіональний характер: на сході вони визначались арабо-хозарськими впливами, на півночі — балто-варязькими, на півдні і південному заході — візантійськими. В часи формування і розвитку Київської Русі створилося спільне «силове поле» культури для всієї держави. Його епіцентр знаходився у власне Візантії, периферія сягала мало не південно-західних рубежів розселення східних слов'ян (візантійські колонії у Криму, дунайські провінції).

Входження східних слов'ян і Русі до візантійського історико-культурного ландшафту — тривалий історичний процес. Його початки губляться у першій половині I тис. н. е., коли в лісостеповій смузі сучасної України під впливом східних римських провінцій склалася так звана черняхівська культура.

Південна орієнтація мала місце й на етапі існування Антського союзу племен. Писемні джерела зберегли свідчення про військові конфлікти склавинів та антів з Візантією, але ними взаємини двох сторін не вичерпувались. Літописець Нестор записав у «Повісті минулих літ» історичний переказ про київського князя Кия, який відвідав Константинополь і з почестями був прийнятий імператором[73]. Знахідки предметів візантійського імпорту V—VII ст., у тому числі й монет, свідчать про налагодження торговельних контактів між Візантією і східнослов'янськими міжплемінними об'єднаннями.

Повідомлення Нестора про царгородський візит Кия не є чимось надзвичайним у слов'янській історії. Воно підтверджується, по суті, і свідченнями візантійських авторів, котрі відзначили постійні набіги антів і склавинів на володіння імперії наприкінці V—VI ст. Прокопій Кесарійський пише, що, починаючи з 527 р., склавини та анти регулярно вторгались у межі імперії. У 550—551 рр. вони разом з аварами підступили до Константинополя[74], а наприкінці століття мало не заволоділи візантійською столицею. Намагаючись убезпечити північний кордон, Візантія прагнула налагодити із слов'янами договірні відносини. На часи правління Юстініана I (527—565 рр.) припадають перші дипломатичні контакти слов'янських племінних союзів з імперією. Візантія завдяки багатим дарам, найму на службу слов'янських загонів, переговорам із слов'янськими вождями досягла тимчасових успіхів. Цікаві у цьому плані свідчення Прокопія про антсько-візантійські контакти 30—40-х років VI ст., що дивовижно перегукуються з розповіддю Нестора про Київ. «Був такий собі Хільбудій, близький імператорському дому, у військовій справі чоловік винятково енергійний і настільки безкорисливий, що, крім величезних багатств, він не набув ніякого достатку. На четвертому році своєї єдинодержавної влади імператор (Юстініан.— *П. Т.*), призначивши цього Хільбудія начальником Фракії, поставив його для охорони ріки Істру». Про подальшу долю анта Хільбудія існують дві версії. За однією — він загинув у бою із слов'янами, виконуючи союзницькі зобов'язання щодо Візантії, за іншою — повернувся до слов'ян[75].

Своєрідним продовженням цієї розповіді є повідомлення Прокопія стосовно посольства Візантії 545 р. до антів, яке заявило про згоду імператора уступити слов'янам нижньодунайську фортецю Турис і прилеглі землі за умови, що вони будуть охороняти північний кордон імперії від гунів. Анти прийняли пропозицію Юстініана I, з цього часу джерела не згадують про їхні виступи проти Візантії.

---

[73] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 13.

[74] *Прокопий из Кесарии.* Война с готами.— М., 1950.— Кн. 7.— С. 294, 337, 364, 372, 373; Кн. 8.— С. 459.

[75] *Прокопий из Кесарии.*— Указ. соч.— С. 294, 295.

Рис. 6. Святковий жіночий убір (реконструкція П. П. Толочка).

Облога Константинополя 860 р. стала своєрідною точкою відліку руської історії у грецьких хроніках. «Повість минулих літ» з посиланням на «летописанье греческое» відзначає, що з цього часу «начася прозивати Руска земля». Відбулось «дипломатичне визнання» Київської Русі Візантією. Між двома країнами, як справедливо вважали О. О. Шахматов, В. В. Мавродін та інші історики, було укладено угоду «миру і любові».

Але велика східнослов'янська держава, звичайно ж, виникла не з політичного «небуття», як намагався зобразити Фотій. Народ, що населяв її, був відомий у Візантії давно. Інша справа, що горді та пихаті греки тривалий час намагались не помічати тих важливих змін, які відбувались у східнослов'янському світі. Шлях до «дипломатичного визнання» був початий Руссю принаймні з VI ст.

З кінця VIII — початку IX ст. інтерес Русі до чорноморських ринків посилюється. Відчужуваний через «полюддя» додатковий продукт з підвладних племен не тільки задовольняв потреби правлячої еліти молодої Київської держави, але й був важливою статтею руського експорту. Реалізація його на чорноморських ринках викликала протидію Візантії. Певно, саме у цьому слід бачити причину походів руських дружин наприкінці VIII — на початку IX ст. у Крим та Амастриду. Економічний інтерес, очевидно, був головною метою руського посольства 838—839 рр. до Константинополя.

Своєрідним фіналом першого етапу взаємин Русі з Візантією був

похід руських дружин 860 р. на столицю імперії. Незважаючи на його відносну невдачу, він відіграв вирішальну роль у зближенні двох країн. Однією з найважливіших статей їх мирного договору стало хрещення Русі. Ось що писав патріарх Фотій у «Окружному посланні» східним митрополитам. «Підкоривши сусідні народи і через це надмірно загордившись, вони (руси.— *П. Т.*) підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер вони проміняли еллінську і безбожну віру (язичництво.— *П. Т.*), у якій раніше перебували, на чисте християнське вчення, ввійшовши в число підданих нам і друзів... і в них загорілась така спрага віри і ревність, що вони прийняли пастиря і з великою старанністю справляють християнські обряди».

Свідчення грецьких авторів не підтверджені в «Повісті минулих літ». Із вітчизняних джерел тільки Никонівський літопис зберіг повідомлення про Аскольдове хрещення Русі. Вони утримуються в тій частині літопису, яка була укладена, як вважають Б. О. Рибаков та інші історики, на основі літопису Аскольда. Ця подія, безперечно, великої історичної ваги не була несподіваною. Вона готувалася впродовж тривалого часу. Перші, не дуже виразні свідчення (писемні й археологічні), вказують на знайомство східних слов'ян з християнством ще в антську епоху. Конкретніші дані з приводу цього маємо в «Житії св. Стефана Сурозького», де розповідається про хрещення князя русів Бравліна архієпископом візантійського міста Сурож Філаретом. В літературі цей факт справедливо вважається частиною дипломатичної угоди між переможцями — русами і переможеними — греками.

Певний зв'язок з русько-візантійським договором 60-х років IX ст. мала активність Русі на Сході. Похід на Абесгун не тільки переслідував корисні цілі русів, а й розглядався як виконання союзницьких зобов'язань щодо Візантії, яка перебувала у стані війни з Арабським халіфатом.

Конфесійне зближення Русі й Візантії, яке особливо прискорилося за роки правління князя Аскольда, в IX ст. не набуло ще необоротного характеру. Успіхи християнізації Русі були незначними, а з приходом до влади новгородського князя Олега почалася язичницька реакція. В уявленні візантійців Русь продовжувала репрезентувати «варварський світ», хоч і посіла певне місце в ієрархічній структурі «Візантійської співдружності націй».

У роки князювання в Києві Олега (882—912) русько-візантійські відносини, переважно економічні, були виведені на твердий грунт юридично-правової регламентації. У 907 і 911 рр., після військових походів Русі на Константинополь, було укладено вигідні для Києва мирні угоди. За умовами договору 907 р., Візантія зобов'язувалась виплатити одноразову контрибуцію «по 12 гривен на ключь», а також давати щорічну данину, за літописною термінологією «уклады на рускыа грады: первое на Киевъ, та ж на Черниговъ, на Переаславль, на Полтѣскъ, на Ростов, на Любечь и прочаа

городы»[76]. Значні пільги надавалися руським купцям. Вони, зокрема, мали забезпечення продуктами харчування на 6 місяців, дозвіл жити у передмісті Константинополя (в монастирі св. Маманта), користуватись лазнею, мали забезпечення корабельним спорядженням, право виходу в місто групами по 30 чоловік. Ще чіткіше обумовлені правові норми руcько-візантійських відносин у договорі. Згідно з останнім, сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини — вбивство, бійки, крадіжки; зобов'язувалися надавати допомогу в порятунку торговельних суден, що зазнавали катастрофи, повертати полонених і збіглих.

Якісь угоди, очевидно, було укладено й у військовій сфері. Відомо, що 911 р. 700 руських дружинників воювали у складі візантійського війська з кріmськими арабами.

Мирні договори з Візантією були актами великої історичної ваги, що засвідчували утвердження Київської Русі як рівноправного економічного партнера імперії. Пожвавлення торговельних відносин Київської Русі з Візантією у другій половині IX — на початку X ст. засвідчують знахідки візантійських монет у Середньому Подніпров'ї. Є підстави стверджувати, що вони були в обігу не лише у зовнішній, але й внутрішній торгівлі.

Як і в часи Аскольда, укладання угод з Візантією за правління Олега перебувало у певному зв'язку з активізацією політики Русі на Сході. Східні автори повідомляють про походи русів 909—910 рр. на Каспійське узбережжя, а також у Закавказзя 912 р.

Князюванням Олега завершився процес утворення Київської Русі, який був результатом тривалої політичної, економічної і культурної консолідації східних слов'ян. Відбувався він в умовах складної зовнішньополітичної ситуації, яка то прискорювала об'єднання окремих східнослов'янських князівств у єдиний соціально-політичний організм, то гальмувала його. Київська Русь IX — початку X ст. являла собою велику ранньофеодальну державу, яка все впевненіше виходила на одне з провідних місць у системі міжнародних відносин.

---

[76] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 24.

Розділ II

Русь у період раннього феодалізму (X — початок XII ст.)

Глава 1

ОБ'ЄДНАННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ЄДИНІЙ ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ

X ст. стало одним з найбільш яскравих і насичених подіями періодів в історії Київської Русі. І це не дивно. Адже протягом кількох останніх десятиліть I тис. н. е. східнослов'янський світ пережив низку бурхливих, але винятково важливих для життя країни подій, пов'язаних із зміцненням основ класового суспільства. Як наслідок — утвердилася економічна база феодалізму, відбулося розшарування суспільства: виокремлення феодальної верхівки суспільства від простолюдинів. До державної території були приєднані окраїни розселення східних слов'ян та подолані сепаратистські тенденції місцевої племінної верхівки. Про всі ці процеси, котрі відбувались передусім у південноруському регіоні, мова піде нижче. Але ще раз підкреслимо, що для більш повного освітлення історичного процесу слід активно використовувати археологічні матеріали, так як писемні джерела в основному відображають життя князівської верхівки, церкви і основні події в країні та середньовічному світі, не спиняючись на деталях становлення і утвердження феодальних відносин.

Археологічні матеріали дають змогу істотно доповнити аргументацію тих дослідників, які з самого початку існування Київської Русі розглядають її як утворення класового суспільства. Про

Рис. 7. Дружинний курган Табаївського могильника X ст.

це, зокрема, засвідчують датовані рубежем IX—X ст. поховальні комплекси — тобто приблизно в цей час ідеологія класу феодалів сформувалась як чітка система поглядів та ідей, що призвело до значних змін у поховальному обряді панівних прошарків. А враховуючи те, що поховальний обряд відбив зміни в реальному житті із запізненням на два-три покоління, можна стверджувати про початок якісно нового етапу у процесі утворення класів — формування класу феодалів (саме класу, а не виокремлення з общинних мас окремих осіб за майновим станом) на південноруських землях, починаючи з рубежа VIII—IX та початку X ст.

З цього часу поступово складається соціальна ієрархія, в якій кожен із «сильних світу цього» перебував у залежності від більш багатих і знатних аж до самої верхівки суспільства — великого князя київського. Слід пам'ятати, що сюзеренно-васальні відносини серед різних груп феодалів розвивались в умовах діалектичної опозиції двох основ — державної та родової. Тобто сягнути вершин згаданої ієрархії прагнули як економічно сильні представники давньої племінної верхівки (знать), так і не знатні, але багаті і віддані великому князю та його оточенню вихідці з різних земель. Ці дві категорії феодалів протистояли одна одній. Рюриковичі вміло використовували обидва угруповання в своїх цілях.

Писемні джерела за певних історичних ситуацій фіксують наявність різних категорій великокнязівського оточення: «великих князів», старшої дружини (бояри й княжі мужі, члени державного й князівського господарського управління), молодшої дружини (гридні, мечники, отроки). Ця соціальна градація верхівки суспільства також відбилася в археологічних матеріалах, зокрема серед поховань зі зброєю (їх часто називають дружинними)[1].

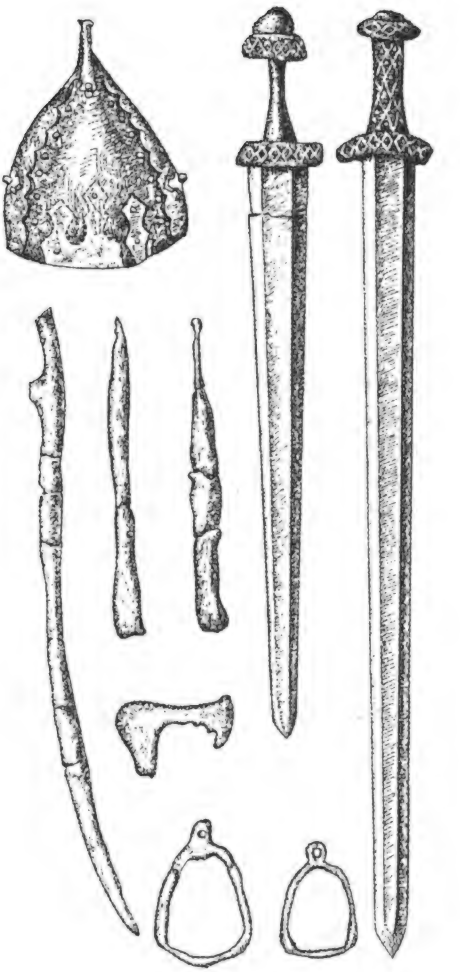

Рис. 8. Зброя й обладунок з чернігівського кургану Чорна Могила.

Поняття великокнязівського роду вже з X ст. означало сім'ю великого князя та його найближчих родичів. У договорі 944 р. з греками (про який ітиметься нижче) крім послів самого київського князя Ігоря згадуються представники його сина Святослава, дружини та двох племінників — синів невідомого з письмових джерел брата. А в посольстві 957 р. княгині Ольги до Константинополя присутні її племінник (чи двоюрідний брат) і родички-княжни. Однак, незважаючи на чисельність великокнязівської родини, успадковування навіть в період малоліття Ігоря і Святослава йшло по прямій низхідній лінії, що свідчить про обмеження вже на той час прав родичів — членів великокнязівської сім'ї — на престол. Тому можна вважати, що вже в X ст. на Русі існувала великокнязівська династія, в якій правління країною успадковувалося по прямій низхідній лінії за відсутності виборності, що було наслідком тривалості процесу утвердження самостійності князівської влади[2].

Як відзначає П. П. Толочко, розвиток Русі в період раннього феодалізму характеризувався як тією винятковою роллю, котру вона відігравала в житті східних слов'ян, так і її місцем у світовій істо-

---

[1] *Блифельд Д. И.* К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья // СА.— 1954.— Т. 20.— С. 151—159.

[2] *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 33.

рії. Свідчення писемних джерел незаперечно показують, що молода держава підтримувала широкі й різноманітні відносини з багатьма країнами світу. Головний зміст цих зв'язків звичайно полягав у безпеці країни, встановленні постійних кордонів, стабільному економічному розвитку міст, що, по суті, було визначальним фактором в орієнтації зовнішньополітичної діяльності Русі. Це відбивалося насамперед у встановленні дипломатичних контактів, укладанні торговельних договорів, взятті династичних шлюбів представниками правлячих домів різних країн з київською великокнязівською родиною[3]. Неабияке значення відігравали військові походи за межі східнослов'янських земель, унаслідок яких правлячий клас отримував значні прибутки, а молода держава стверджувала свій престиж на міжнародній арені. Зацікавленість в отриманні прибутків унаслідок міжнародних військових конфліктів і торговельних операцій — характерна риса правителів кінця IX — середини X ст., хоч значні багатства надходили до центральної казни вже і з внутрішніх районів країни.

Глава 2

РУСЬ НАПРИКІНЦІ IX — В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ X СТ.

Провідником такої політики щодо сусідів став вже перший представник нової правлячої династії Рюриковичів Олег, котрий не тільки виявляв активність у спробах закріпити право на київський стіл, але й грандіозним за масштабом походом на Константинополь знов нагадав Візантії про військову силу Русі й необхідність виконувати обіцянки. 907 р. було підписано новий договір, за яким імперія зобов'язувалася «даяти уклады на Рускыа грады».

По смерті Олега великим київським князем став Ігор (912—945). Початковими його заходами щодо зміцнення влади стали чергове підкорення древлян та уличів (перші жорстоко помстилися за це), а також організація протистояння новим кочовим ордам — печенігам. Останніх, називаючи пачинакітами, одразу ж почали використовувати проти Русі візантійські правителі, незважаючи на те що руські війська брали участь у боях в Італії на боці імперії.

Така подвійна гра Візантії була, мабуть, розкрита, що й стало однією з причин походу київського князя на Константинополь 941 р. Але флот Ігоря було спалено «грецьким вогнем», який використовували війська імператора: «Феофан же устрѣте я въ лодехъ со огнемъ, и пущати нача трубами огнь, на лодьѣ руския. И бысть видѣти страшно чюдо», — повідомляє літопис. Тому давньоруско-

[3] *Толочко П. П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— С. 37.

му князеві не залишалося нічого, як через три роки знову збирати військо в похід. Цього разу імперія відступила. Було укладено двома мовами новий, вигідний для Русі, договір, який починався словами:

«И великий князь наш Игорь, и князи и боляри его, и людье вси рустии послаша ны къ Роману, и Костянтину и къ Стефану, къ великимъ царемъ греческимъ, створити любовь съ самѣми цари, со всѣмъ болярствомъ и со всѣми людьми греческими на вся лѣта, донде же съяеть солнце и весь миръ стоить. И еже помыслить от страны руския разрушити таку любовь, и елико ихъ крещенье прияли суть, да примуть месть от бога вседержителя, осуженье на погибель въ весь вѣкь в будущий; и елико ихъ есть не хрещено, да не имуть помощи от бога ни от Перуна, да не ущитятся щиты своими, и да посѣчени будуть мечи своими, от стрѣлъ и от иного оружья своего, и да будуть раби въ весь вѣкъ в будущий»[4].

Церемонія його затвердження відбулася в Константинополі за присутності давньоруських послів і в Києві за присутності візантійських. Сам князь з частиною воїнів склав клятву біля язичницького капища Перуна, а інша частина його дружини — в християнській церкві на Подолі.

Але якщо на міжнародній арені було досягнуто успіхів, то внутрідержавні справи складалися гірше. Так, посилення економічного тиску щодо власного народу призвело до трагедії. 945 р. на вимогу свого оточення київський князь вирішив повторно зібрати данину з древлян. Останні, зібравшись на ряд, вирішили: «Аще ся въвадить волкъ в овцѣ, то выносить все стадо, аще не убьють его; тако и се, аще не обьемъ его, то вся ны погубить». Під Іскоростенем (сучасне м. Коростень) князівську дружину було розбито, а самого Ігоря розірвано між двома нахиленими деревами. Щоправда, за це древлянські «кращі мужі» жорстоко поплатилися: вдова княгиня Ольга частину з тих, хто приїхав сватати її за свого князя Мала, наказала живими в човні закопати у себе на дворищі. Іншу групу послів спалила в лазні. Кінець древлянської волі настав після розгрому їхньої столиці, під стінами котрої скоїлося вбивство київського зверхника. Стіл посіла його дружина, до повноліття сина.

Правління Ольги відзначалось рішучими діями й отриманням прибутків з підлеглої державі території розселення східних слов'ян. Літопис з цього приводу сповіщає: «И иде Ольга по Деревьстей земли с сыньмь своимь и с дружиною, уставляющи уставы и урокы. И суть становища ея и ловища... И по Днепру перевесища и по Десне. И есть село ея Ольжичи и доселе». Ці свідчення вказують на організацію князівського доменіального господарства. Щоб нововведення були ефективними, довелося провести розмежування угідь між їх власниками, забезпечити охорону заказників і призначити

[4] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 35.

відповідну обслугу для їх систематичного використання. Дружинні табори типу літописного граду Оргоща (сучасне с. Рогоща на Чернігівщині) відігравали на перших порах і роль погостів на півдні Русі, де концентрувались побори з населення.

У середині століття виріс і міжнародний престиж Київської Русі. 946 чи 957 р. велика княгиня у супроводі значного почту (більш як 100 чоловік) вирушила до Константинополя і була прийнята вже згаданим Константином Багрянородним. Крім закритих переговорів з імператором на її честь було влаштовано офіційний прийом, двічі княгиня перебувала у вузькому сімейному колі василевса, на іподромних бігах. У столиці імперії Ольга прийняла християнство, а хрещеним батьком став сам Константин. В хрещенні їй дали символічне ім'я Олени — імператриці, яка в IV ст. н. е. брала активну участь у ствердженні християнства як державної релігії. За це діяння Константин Великий та його мати Олена з часом були канонізовані як «рівноапостольні». Але всіма почестями та результатами поїздки володарка Русі залишилась незадоволеною. Повернувшись додому, вона на нагадування Константина: «Яко много дарих тя; ты бо глаголяше ко мнѣ, яко аще возъвращюся в Русь, многи дары прислю ти: челядь, воскъ, и скъру, и вои в помощь» різко відповіла імператорським послам: «Аще ты такоже постоиши у мене в Почайнѣ, яко же азъ в Суду, то тогда ти дамъ».

Протиріччя між Київською Руссю та сильним сусідом були настільки значними, що 959 р. «королева руська» (за даними німецьких хронік) направила своїх послів у Франкфурт-на-Майні до імператора Оттона I з побажанням прислати єпископа та священиків. Перший з єпископів, Лібуцій, помер у дорозі. Другий, Адальберт, благополучно доїхав до Києва, але місія також не мала успіху: 962 р. західні місіонери спішно повернулись додому. Декого з них було вбито. Існує думка що, можливо, Ольга справді думала про заснування Церкви на Русі й вибирала між двома центрами християнства — Константинополем і Римом. Представника римської курії було вигнано з Києва, він ледве вцілів. Представника ж Константинопольської патріархії навіть не було направлено. Чи не зіграла тут свою роль візантійська концепція церковно-політичного васалітету? А тим часом Київська Русь була вже повністю сформованою і відповідно до історичних умов упорядкованою державою[5].

964 р. великокнязівський стіл посів Святослав Ігорович — воїн і стратег, діяння якого по-різному оцінюють дослідники. Візантійський письменник Лев Діакон так описував його зовнішність: «...Помірного зросту, не дуже високого і не дуже низького, з кошлатими бровами й світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надміру довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся —

[5] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— С. 371, 372.

Рис. 9. Князь Святослав захоплює болгарське місто Переяславець на Дунаї. Мініатюра XIV ст. з візантійської хроніки Манасії, написаної в XII ст.

ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди і всі інші частини тіла досить пропорційні... В одне вухо в нього була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одяг його був білим і відрізнявся від одягу його наближених лише чистотою». А давньоруський літопис доповнює характеристику цього державного діяча: «Кънязю Святославу възрастъшю и възмужавъщю нача вои съвъкупляти мъного и храбр бе бо и сам храбр. И лъгко ходя, акы пардус, войны мъногы творяше. Ходя же, воз по собе не вожаше, ни котьла, ни мяс варя, но по тънъку изрезав конину или зверину или говядину на угълях испек ядеше. Ни шатьра имеяша, но подъклад постилаше в седьло в головах. Такоже и прочии вои его вьси бяху. И посылаше къ странамъ глаголя: «Хочю на вы ити»[6].

Головним напрямом своєї зовнішньополітичної діяльності київський князь обрав східний. Тут основним супротивником виступав Хозарський каганат, котрому підпорядковувалися значні східноєвропейські території. Походи на Оку та Волгу суттєво змінили ситуацію в регіоні. Так, літописне плем'я в'ятичів перейшло під протекторат Києва, а яси, касоги, волзькі булгари, буртаси (предки сучасних осетинів, черкесів, татар, мордви) відчули міць давньоруської зброї. Під час цього походу було взято столицю Хозарії Ітіль на Нижній Волзі, міста на Каспійському узбережжі. В результаті

[6] *Диакон Лев.* История.— М., 1988.— С. 82; *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 46.

каганат зазнав нищівного удару, після якого вже не зміг піднятися й поступово припинив своє існування. Два важливі центри південного сходу — Саркел і Тмутаракань — підпорядкувала Русь, так само як і Корчів у Криму. Ця перемога Русі прискорила процес східнослов'янської консолідації, але водночас відкрила кочовим ордам шлях на захід, що призвело до створення нової загрози, з якою довелося вже боротися Володимиру Святославичу.

Ще одним напрямом зовнішньої політики, який не відбито в писемних джерелах, став західний. Стратегічний талант Святослава, мабуть, підказував йому важливість Прикарпатського регіону для держави. За правління цього князя туди було направлено перші контингенти, про що свідчать окремі археологічні комплекси та знахідки, зокрема князівські клейма у вигляді двозуба в Пліснеську (сучасне с. Підгірці на Львівщині), на Волині та Берестейському Побужжі. Але цей напрям активно розробляли вже його син та онук.

Сам же Святослав сконцентрував свої зусилля на підпорядкуванні Балканського регіону. Тут він вступив у конфлікт з Візантійською імперією. Плани його були грандіозними, аж до перенесення столиці на Дунай. На першому етапі війни 968 р. давньоруські дружини отримали перемогу — в битві під Доростолом (сучасна Сілістра) болгари були розгромлені. Але орди печенігів, які зайняли причорноморські простори, перервали похід Святослава на Константинополь: вони оточили Київ, де була його мати й сини. Князь повернувся на Дніпро, і тільки після розв'язання конфлікту знову почав займатись «балканським питанням». Але перед новим походом на Дунай він садовить Ярополка на княжий стіл у Києві, Олега — в Древлянській землі, Володимира — у Новгороді.

Другий балканський похід почався 969 р., але ситуація склалася не на користь Русі: якщо перший бій під Філіппополем (сучасний Пловдів) київські дружинники виграли і пішли на Цареград, то під Аркадіополем зазнали нищівної поразки. За домовленістю з імператором Іоанном I Цімісхієм Святослав відійшов і закріпився в Доростолі. З цього часу ініціатива переходить до Візантії, війська якої навесні 971 р. оточили ставку князя (облога тривала три місяці). Виснажливі протистояння і бої завершилися переговорами та укладанням миру на таких умовах: Святослав відмовився від претензій на візантійські володіння у Криму, а імператор зобов'язався без перешкод пропустити князівські дружини додому і ставитися до супротивників, «як до друзів». Але посланець Цимісхія Феофіл Євхаїтський попередив печенігів про повернення ослабленого противника додому. Кочівники перекрили дніпровські пороги. Голодна й холодна зима, яку оточення князя провело в гирлі Дніпра (так зване Білобережжя), далася взнаки. При спробі Святослава навесні прорватися через заслін, його було вбито.

Державне управління Київської Русі після смерті князя-воїна певний час залишалось таким, яким воно було за його життя: вели-

ким князем став Ярополк, брати Олег та Володимир князювали в містах, куди були поставлені батьком — Овручі та Новгороді. В інших землях правили князі місцевих династій.

Як видно з наведених вище повідомлень, літописці передусім відзначали міжнародні акції, здійснені Ігорем, Ольгою, Святославом. Але в цей час відбувались й значні зрушення у внутрішній структурі держави, у феодалізації окремих земель. Змінювалась вісь Київ — Новгород (на північ обов'язково відряджався син великого князя). Поступово місцеву адміністрацію почали заміняти членами князівської родини чи представниками центральної адміністрації.

Підтвердженням цьому була ситуація в Чернігові та його найближчій окрузі, що склалася в X ст. Саме місто, як і інші центри Південної Русі (передусім столиця), розросталось й укріплювалось. Це видно з археологічних досліджень. На кладовищі під стінами міста ховали тільки представників місцевої аристократії, а могили членів великокнязівської дружини виявлено лише на певній відстані від нього (але вже в безпосередньому наближенні). Однією з найбільш відомих пам'яток є Шестовицький комплекс, де, крім місцевих племен, проживали й вихідці з Правобережжя Дніпра, фінно-угорського середовища, Скандинавії. Факт такого проживання в безпосередній близькості до резиденції місцевих князів озброєних представників центральної влади дає можливість припускати, що вища чернігівська знать ще володіла зовнішніми атрибутами влади і була, як і раніше, віддалена від пришельців. Проте вона мала скоріш номінальні можливості вирішення багатьох питань. Всі її дії контролювались розміщеними поблизу силами центральної влади. Звичайно, в цей час протистояння центру і автохтонних структур тривало. З цього приводу ще раз нагадаємо про сватання князя Мала до Ольги — на погляд древлянської знаті, в такому акті не було нічого пересудного. Знать розглядала цей союз як паритетний. Тому, хоч перспектива була за великокнязівськими структурами, на даному етапі контроль за місцевою аристократією був необхідний.

Кількість переселенців у «гарнізонах» була різною, але не перевищувала п'ятої частини всіх жителів — мабуть, це був оптимальний склад для підтримання стабільності в мікрорегіонах і конкретних населених пунктах. Сама ж археологічна ситуація у межиріччі Дніпра і Десни в X ст. уможливлює розгляд деяких спірних питань по-новому. Зокрема, це стосується вищезгаданих подій 968 р., коли великокнязівську сім'ю у Києві до приходу Святослава визволяв воєвода Претич, що швидко прийшов з Лівобережжя. У зв'язку з цим висловлювалось кілька думок: князівського столу в Чернігові не було, чернігівський князь був у болгарському поході й т. ін. Але наявність контингентів великокнязівської дружини в чернігівській окрузі дає змогу припустити, що якраз ці формування, повністю залежні від центральної влади, першими кинулись виручати з біди княгиню і княжат, розуміючи, чим може для них закінчитись ця ситуація у випадку перемоги печенігів. Цікаво, що кочівники одра-

зу сприйняли їх як передовий загін великого князя (навіть не задумавшись, чому вони прийшли з лівого берега Дніпра, коли Святослав знаходився на південному заході). Сама ж місцева чернігівська династія, мабуть, тихо і без особливих ексцесів припинила своє існування трохи пізніше — за часів Володимира Святославича.

Але поширення влади Києва відбувалось не тільки на найближчі міста та їх околиці в межах «Руської землі» у вузькому значенні цього терміна (Чернігів, Переяслав та ін.). Весь механізм одержавлення на початковому етапі характеризується так: «Поширення влади «Руської землі» над центрами з підвладною їм територією на широких просторах східноєвропейської рівнини не означало, що суцільно вся територія східноєвропейської рівнини була тоді ж освоєна державною владою. Всередині цієї величезної території залишились великі простори, на котрі фактично не поширювались дань і суд; на інші місця вони могли поширюватись номінально або нерегулярно. Різноплемінна територія, що тяжіла до цих центрів, колись племінних, здебільшого розширювалась поволі, віками, заповнюючи простори, на котрі раніше фактично влада не поширювалась. Міста, що перебували під владою «Руської землі», навколо котрих росла підвласна їм територія, були центрами «областей» — земель, майбутніх «самостійних напівдержав». В такому ж становищі перебували і три головні центри південноруської, або «Руської землі». Навколо кожного з них також росла територія, що тяжіла до нього, захоплюючи ближні племінні землі; таким чином, коли склались території з південних «областей»-князівств, кордони їх відходили далеко за межі давньої «Руської землі»[7].

Не будемо висвітлювати процес поширення влади Києва на землі Поволжя, північні та центральні регіони східнослов'янської ойкумени — це виходить за межі тематики. Стосовно ж південноруської території слід зауважити, що археологічні матеріали і комплекси (городища, поховання зі зброєю, монетні скарби) дають можливість виявити початкові напрями феодалізації та одержавлення окремих земель і мікрорегіонів. На Лівобережжі Дніпра це прослідковується у двох напрямках. Перший з них Чернігів — Сновськ (сучасний Седнів) — Стародуб. Кінцевим пунктом тут у X ст. був район Кветуні на середній течії Десни нижче Брянська, де розташовувався аналогічний шестовицькому дружинний табір — опорний пункт великокнязівської влади. У синхронних похованнях зі зброєю на цьому напрямі зафіксовані різні обряди захоронення, що вказує на різноплемінний склад населення у прилеглих воєнізованих пунктах. Тобто підкорення населення нових земель було справою всієї «Руської землі» на чолі з київськими зверхниками. У згаданому районі деякі дослідники, за даними письмових джерел, визначали ще один напрямок поширення політичної влади київської феодальної знаті: Чернігів — Новгород-Сіверський. Але ця теза

[7] *Насонов А. Н.* Указ. соч.— С. 50.

не підтверджується наявними археологічними матеріалами. Мабуть, інтенсивний процес феодалізації у цих місцях розпочався пізніше, ніж на вищерозглянутому напрямі по ріках Снов і Вабля — десь наприкінці X ст., коли (як показали спільні дослідження Новгорода-Сіверського київськими, московськими та чернігівськими археологами) тут з'являється державна фортеця.

Другий генеральний напрям феодалізації та одержавлення земель на Дніпровському Лівобережжі простежується з району літописного Переяслава Руського на Курськ. Велика щільність автохтонного населення на південному сході лісостепової смуги призвела до підвищеної уваги держави на ранньому етапі її утворення до цього району — було з кого брати побори. Проте не завжди процес входження в нові класові структури був мирним. Про це, зокрема, свідчать дослідження пам'ятки VIII—XIII ст. біля сучасного с. Журавне Сумської обл. Тут, як і в районі Новгорода-Сіверського наприкінці I тис. н. е. спостерігалася значна концентрація об'єктів носіїв роменської культури (вірогідно, існував центр малого племені, що входило в союз сіверян). Великокнязівська дружина знищила його в другій половині X ст., про що красномовно свідчить горілий шар на городищі роменської культури, де життя більше не відновлювалося. В результаті польових робіт тут, крім численних фрагментів роменської ліпної кераміки, окремих заглиблених будівель цього ж часу, знайдено один уламок давньоруського гончарного горщика. Пізніше поруч із згаданим городищем виникає політико-адміністративний і торговельний опорний пункт державної влади. Слід зазначити, що напрямок Переяслав — Київ освоювався дещо пізніше, ніж попередній (ближче до кінця століття).

Обидва розглянуті напрямки з концентрацією цікавих археологічних пам'яток дають змогу стверджувати, що феодалізація і тісно пов'язана з нею християнізація в цьому регіоні Південної Русі йшли передусім по окраїнах «Руської землі». І тільки пізніше, коли були «взяті в лещата» внутрішні райони розселення літописних сіверян, почалося планомірне одержавлення всієї території. Можна припустити, що наприкінці X ст. місцева знать південноруських земель остаточно перейшла на бік центральної влади. Цікаво у зв'язку з цим, що біля с. Камка в околицях Новгорода-Сіверського два поховання зі зброєю (тобто дружинні) було виявлено на рівні давнього горизонту. Факт захоронення на рубежі двох тисячоліть за місцевими сіверянськими традиціями підтверджує якраз думку про перехід автохтонної верхівки у підпорядкування Києва в часи остаточного одержавлення внутрішніх районів Дніпровського Лівобережжя.

Переходячи до розгляду археологічних пам'яток цього часу на території від правого берега Дніпра до Карпат, згадаємо ще раз літописний Пліснеськ, де зафіксовано сліди перебування контингенту військової дружини Святослава Ігоровича. Це й не дивно. Адже територія Прикарпаття відігравала важливу роль у протистоянні давньоруської, давньопольської та давньочеської держав. Згадане міс-

то, розміщене у верхів'ях Західного Бугу, Стиру і Серету (зв'язаних з Віслою, Прип'яттю, Дністром), було важливим стратегічним пунктом. Не випадково воно мало 9 ліній укріплень. Слід, зокрема, звернути увагу на той факт, що територіальні завоювання Болеслава Хороброго доходили, але не поширювались на землі у верхів'ях Західного Бугу[8]. Можливо, польського зверхника було спинено саме силами згаданого гарнізону. Матеріали цієї пам'ятки вказують на певні контакти із землями сучасних Чехії і Словаччини: в кількох курганах виявлено золоті пластини, вкладені в рот померлим (своєрідний «обол мертвого»). Такий звичай спостерігається лише на великоморавських могильниках (Нехвалин біля Кийова, Микульчиці). Мабуть, звідти він і був запозичений населенням східнослов'янського регіону, але не отримав поширення.

Сліди протистояння Русі, Польщі та Чехії знаходимо й на території розміщених дещо північніше літописних Червенських градів та «гірської країни Перемишльської», де, як зазначав О. М. Насонов, на час приходу «руського» панування вже існували міста з місцевим правлячим класом феодалів, що об'єднали під своєю владою певну територію, населену східними слов'янами. Чеський вплив на Малопольщу здійснювався ще й у 60—80-і роки X ст., він також поширився на західні рубежі східнослов'янської ойкумени. Про певний польський вплив свідчить сама назва Перемишля — від династії Пржемисловичів (найменування з'явилось, можливо, за часів Болеслава II). Від імені Вратислава (чеського князя початку X ст.) походить назва міста Вроцлава[9].

Та після багатьох сутичок і конфліктів X—XI ст. регіон поступово, але безповоротно, переходить під владу Києва. Вплив столиці Русі тут прослідковувався археологічно гірше, ніж на Лівобережжі Дніпра, але все ж можна говорити, що основний його напрям охоплював згадані південно-західні центри: Коростень, Овруч, Пересопницю, Дорогобуж, що розміщені на територіях сучасних Житомирської та Рівненської областей.

Глава 3

КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА

Логічне завершення політика давньоруських князів IX—X ст. отримала за часів правління Володимира — поза-

---

[8] *Королюк В. Д.* Древнепольское государство.— М., 1957.— С. 160, 161.

[9] *Исаевич Я. Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец XI — начало XII в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов эпохи средневековья.— М., 1972.— С. 118, 119.

шлюбного сина князя Святослава і ключниці Ольги Малуші (дочки Малка Любечанина). Через таке походження Володимира в молодому віці нерідко називали «робичичем», «холопищем». Але батько не цурався сина і посадив його на княжий стіл у Новгороді Великому, де до цього певний час правив сам. Під час військового конфлікту 977 р. Ярополк убив свого брата Олега, а після збройних сутичок і сам загинув у м. Родні (біля сучасного Канева) від рук Володимирових слуг. З 980 р., як свідчить літопис, «нача княжити Володимеръ в Киевѣ единъ». Ставши великим князем (980—1015), Володимир розгорнув енергійну діяльність, спрямовану на зміцнення країни і проявив себе як визначний державний діяч. За його правління Русь утвердилась як одна з розвинутих країн середньовічної Європи.

Наприкінці X ст. завершився процес формування території східнослов'янської держави, кордони якої проходили у верхів'ях Оки і Волги на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі — на південному сході та півдні; Дністра, Пруту, Західних Бугу, Двіни, Неману та Карпат — на заході; біля Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького та Онезького озер — на півночі. Вдалі походи на Польщу, на в'ятичів, литву, радимичів, булгар і хорватів значно посилили позиції Русі як держави східних слов'ян, до складу якої на півночі та північному сході входила й частина фінно-угорських племен (чудь, весь, меря, мурома). До сфери політичного впливу Київської Русі потрапили сусідні території, на яких, крім представників різних народів, проживали й слов'яни. Протекторат над цими землями забезпечував київській верхівці вихід до міжнародних ринків. Так було в Причорномор'ї, Криму та Приазов'ї, де Русь успішно конкурувала з Візантією. Основним центром Києва тут була Тмутаракань — місто, яке протягом кількох століть відігравало важливу роль в економічному і політичному житті країни. Позиції молодої держави в цьому регіоні Східної Європи були настільки міцними, що ряд істориків кінця XIX — початку XX ст. навіть порушували питання про існування Надчорноморської Русі. Стабілізувались відносини і з сусідами на заході; зі скандинавськими країнами, звідки у військові формування приходило на службу чимало воїнів; в Поволжі — з волзькими булгарами було підписано мирну угоду й укладено торгову, що дало змогу більш ефективно експлуатувати відрізок Великого шовкового шляху на маршруті Київ — Булгар.

Економічний потенціал країни дав змогу Володимиру значно змінити обличчя її столиці. Мабуть, зразу ж після приходу до Києва князь почав зводити й нову фортецю, відому під умовною назвою «міста Володимира». Площа фортеці, оточена новими дерево-земляними укріпленнями, займала 10 га. Система валів дитинця X ст. включала кілька воріт. Одні вели на Поділ, другі — в бік Печерська, треті — до св. Софії (пізніше отримали назву Софійських). Перед останніми через рів було перекинуто міст. Зводились у місті й нові великі будівлі, в тому числі й князівські палаци[10].

---

[10] *Толочко П. П.* Древний Киев.— С. 60, 61.

Основним супротивником, який розоряв міста і села, були кочівники надчорноморських степів —печеніги, які зайняли їх після розгрому хозар. Тому однією з перших акцій князя було укріплення південних кордонів. Як повідомляє літопис: «И рече Владимирь: се не добро, еже малъ городъ около Киева. И нача ставити городы по Деснѣ, и по Востри, и по Трубежеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ. И поча нарубати мужѣ лучиѣ от словенъ, и от кривичъ, и от чюди, и от вятичъ, и от сих насели грады: бѣ бо рать отъ печенѣгъ». Як бачимо, кочівники відтіснили слов'ян на Правобережжі Придніпров'я майже до київської округи, і тому створення ешелонованої оборони стало актуальною справою. Ця інформація добре підтверджується матеріалами досліджень численних градів, багато з яких відігравали важливу роль і в наступні століття давньоруської історії (Воїнь, Вітачів, Білгород та ін.)

Не спиняючись на будівництві окремих фортець, для забезпечення безпеки країни, князь почав створювати багатокілометрові земляні укріплення. Цю традицію продовжує пізніше його син Ярослав. З часом причини зведення укріплень забулись і народ склав таку легенду про їх появу: могутній коваль Кожум'яка переміг злого велетенського змія, запряг його в плуга та й зорав землі сучасної України. Так і закріпилась за цими перешкодами від кочівників назва «Змійові вали» (за часів Русі вони звалися просто «вали»).

В результаті багаторічних досліджень виявилося, що згадана система оборони складалася з 23 поздовжніх валів, котрі об'єднувались у 9 оборонних ліній. Крім них у давньоруський період для оборони використовувались залишки земляних укріплень ранньої доби заліза та будувались фортеці. Особливостями оборонних споруд були: фронтальна спрямованість у бік степового півдня, велика протяжність, ешелонування вглиб (в тому числі за допомогою віялоподібних розгалуджень в місцях можливого обходу противником), обладнання із застосуванням двох типів дерев'яних конструкцій, що повторювались —зрубною і перекладною. В усіх цих спорудах відчувається єдине військово-інженерне втілення загальної стратегічної ідеї.

Область поширення Змійових валів обмежується тільки землями Середнього Придніпров'я. До останніх десятиліть дослідники не бачили різниці між Змійовими валами, з одного боку, і Трояновими (в Прикарпатті), пізньосередньовічними й деякими городищами скіфської епохи — з другого. Але багаторічними дослідженнями експедиції під керівництвом М. П. Кучери було встановлено, що оборонна система Змійових валів повністю узгоджена з даними історичної географії Русі в Середньому Подніпров'ї, і ці споруди не виходять за межі території Київської Русі. Довгі вали на південний захід від подніпровської території аж до Молдови розташовані в меридіональному напрямі й територіально та функціонально не зв'язані із Змійовими валами, котрі створюють унікальну самостійну оборонну систему. Вони, наче тятива кількох величезних луків,

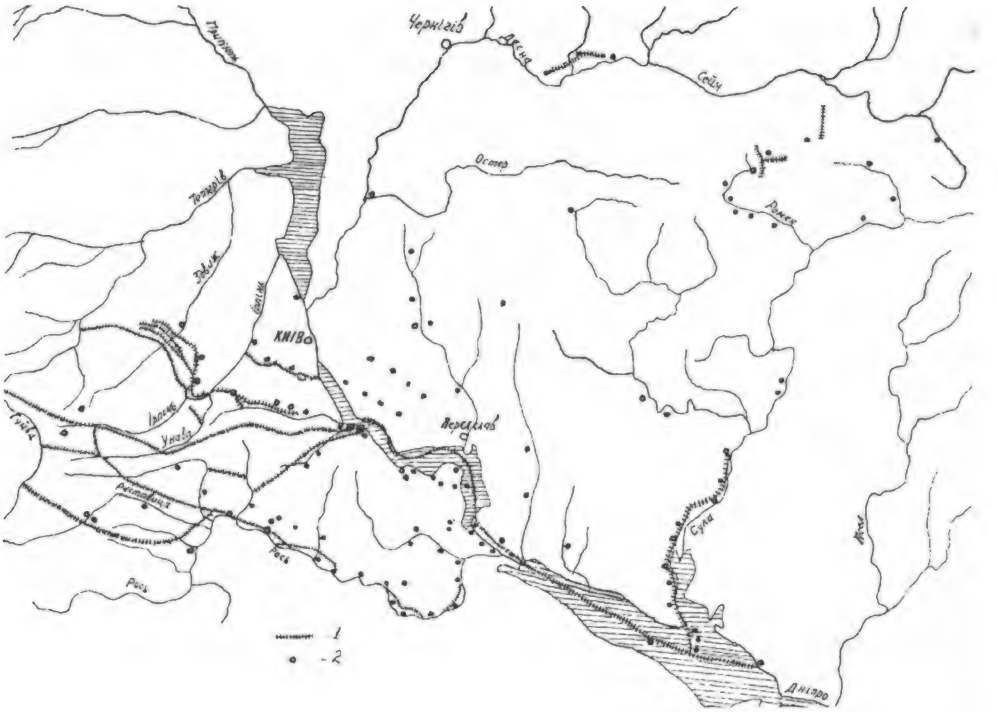

Рис. 10. Змійові вали на території Середнього Подніпров'я (за М. П. Кучерою).

опоясували Київщину суцільним напівкільцем з боку Степу і були специфічним засобом захисту від кочівників.

Змійові вали не потребували постійного перебування контингенту захисників. Вони самі по собі служили перешкодою і в цій ролі виправдовували своє призначення, коли з появою печенігів південні кордони Русі залишились неукріпленими. Виконання оборонних функцій без безпосереднього залучення військових підрозділів вивільняло людські ресурси для оборони вузлових укріплених пунктів — щойно зведених міст і фортець. Ще одна особливість Змійових валів — це те, що вони стали якісно новим історичним типом давніх оборонних споруд. Укріплення-городища з'явились на території сучасної України ще за доби енеоліту. Але будівництво суцільних захисних рубежів на значних територіях було під силу тільки політичній організації з централізованим управлінням, новими соціальними відносинами й вищим рівнем суспільного виробництва. Згадані вали уособлюють епоху суворих іспитів суспільства, організованого не за племінними, а за територіальними ознаками, з досить розвинутою соціальною структурою, значним за обсягом сукупним додатковим продуктом, власним економічним потенціалом. Вони були побудовані не рабами-військовополоненими, а феодально залежним населенням Київської Русі.

Одне з головних завдань Змійових валів — стати на заваді три-

валим набігам та захопленню давньоруських земель, не дати можливості включити їх у систему кочівницьких випасних угідь. Цієї мети було досягнуто[11].

Характеризуючи діяльність Володимира, слід зазначити, що входження Русі в європейський світ спричинилося до зміцнення відносин з багатьма країнами — Німеччиною, Римом, Вірменією, Польщею, Швецією та ін. Дипломатичні стосунки за часів Володимира (вони тривали й за його нащадків на київському столі) закріплювалися династичними шлюбами. Тільки від семи офіційних дружин великий князь мав більше 10 синів, які, підростаючи, допомагали батькові в управлінні державою.

Серед акцій, спрямованих на розв'язання завдань політичної консолідації країни, важливе значення мала адміністративна реформа. Сенс її полягав у тому, що землі й князівства, де ще правили залежні від Києва місцеві князі, передавалися синам Володимира: Новгород — Ярославу, Полоцьк — Ізяславу, Туров — Святополку, Ростов — Борису, Муром — Глібу, Смоленськ — Станіславу, Овруч — Святославу, Волинь — Всеволоду, Тмутаракань — Мстиславу, Псков — Судиславу. Як відзначає П. П. Толочко, ця реформа ліквідувала владу місцевих «світлих князів», покінчила з автономією земель. Всі вищі щаблі феодальної влади виявилися в руках одного князівського роду. Система відносин між соціально різними групами населення стає регламентованою.

Від Києва до «віддалених міст» прокладались «дороги прямоїжжі», що відбилось й у билинах, пов'язаних з ім'ям Іллі Муромця. Героїчна епоха була оспівана і феодальним літописцем, і народом. Адже вона єднала феодальну та народну основи, а князівська політика об'єктивно збігалася із загальнонародними інтересами. Але передача влади своїм синам якоюсь мірою спричинилася до смерті самого Володимира. Збираючись у похід проти непокірного Ярослава і, певно ж, перехвилювавшись, бо син вирішив не передавати Києву частину зібраної у Новгороді данини, старий князь занедужав і помер. Це трапилося 15 липня 1015 р. За давніми звичаями, його тіло перевезли в санях із заміської резиденції в Берестові до Десятинної церкви на київському дитинці й поховали в мармуровій домовині. На похорони прийшло все населення: «...плакашася по немь, боляре аки заступника ихъ земли, убозии аки заступника и кормителя».

Але без розгляду ще однієї акції Володимира Святославича характеристика його діяльності була б дуже неповною. Йдеться про офіційне запровадження християнської релігії на Русі наприкінці X ст., що слід розглядати на широкому історичному фоні і передусім як протистояння давнім язичницьким віруванням. Останнє узагальнююче дослідження на цю тему підтверджує думку, що на-

---

(11) *Кучера М. П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья.— К., 1987.— С. 197—199; *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 53.

прикінці I тис. н. е. існувало не тільки примітивне марновірство села, але й державна язичницька релігія міста та соціальних верхів з розробленим епосом, з уявленнями про божественне походження князівської влади, різноманітним ритуалом та поширеним жрецьким статутом, який володів таємницями тонко розробленої символіки[12]. Не випадково Володимир намагався шляхом «модернізації» — тобто створення пантеону язичницьких богів — зберегти панівне становище старих вірувань. Після приходу до влади він «...постави кумиры на холму внѣ двора теремного: Перуна деревяна, а голова его серебряну, а усъ златъ, и Хоръса, и Дажьбога, и Стрибога, и Мокошь»,— повідомляє літопис.

Але така характеристика автохтонної системи якоюсь мірою суперечить традиційній схемі заміни на рубежі двох тисячоліть старих ідеологічних уявлень новими. Адже більшість дослідників вбачала і вбачає основну причину запровадження християнства на Русі в невідповідності старих, певною мірою примітивних, поглядів та ідей, що сформувалися за первісного ладу, новим державним відносинам. На думку цих істориків і філософів, для освячення експлуатації широких мас панівній верхівці знадобився новий бог. Унаслідок всебічної оцінки плюсів і мінусів різних релігійних систем верхівка давньоруського суспільства обрала християнство за православним обрядом як найбільш вдалу релігійну доктрину.

Без сумніву, князівському оточенню імпонувала ідея божественного характеру влади візантійських василевсів та боговибраності християнської імперії. У державі, з якою Русь контактувала досить тісно, православні ієрархи, за окремим винятком, не претендували на верховенство над могутньою світською владою. Православна церква у Візантії, що існувала в умовах централізованої держави, не була носієм універсалістських тенденцій, як це було з папством у Римі, а, навпаки, проповідувала єднання церкви і держави. Тож такі взаємовідносини відповідали й особливостям східнослов'янського суспільства на рубежі I та II тис. н. е. Тому константинопольське православ'я знайшло підтримку на Русі. Але цьому передували «іспити віри», як їх назвав літописець у статті під 987 р., коли представники князівського оточення активно знайомилися з догмами майже всіх світових релігій — магометанством волзьких булгар, іудаїзмом хозарських євреїв, католицтвом і православ'ям Риму та Константинополя. Такі «релігійні експертизи» самі по собі вже свідчать про інтенсивні пошуки на Русі оптимального варіанту удосконалення ідеологічної надбудови держави. І тільки після цього вибір було зроблено.

Найважливішим внеском церкви у становлення та розбудову давньоруської ранньофеодальної організації обгрунтовано визнавався ідеологічний: перенесення на Русь, пристосування і застосування у

---

[12] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 773.

нових умовах класичних ідей давньосхідного та візантійського суспільств і держав про природність панування та підпорядкування в людському суспільстві, про божественість походження влади, про працю як прокляття, що лежить на людині споконвіку, з моменту її появи за межами раю[13]. Крім цього християнство сприяло певному розвитку духовності (звички, мораль, етика і т. д.), знайомству з досягненнями культури інших європейських держав, а також античної спадщини. Все це відповідало ідеологічній моделі розвитку Русі.

Але поки що не все до кінця з'ясовано в цьому питанні. Складається враження про певну однобокість у поясненні цього складного та багатогранного явища. Нагадаємо, що стародавня релігія слов'ян у процесі взаємозв'язків з іншими етносами сприйняла дещо з їхніх релігійних ідей, а також мала багатовічні нашарування всередині самої себе із власних вірувань, обрядів та повір'їв. Вона своїми основними рисами класично вписувалася в політеїзм — звичну, майже універсальну форму релігійно-міфологічних систем, що відповідала структурі давніх держав. Хоч в усіх політеїстичних системах завжди виокремлювалась фігура основного божества, але його верховенство (в нашому випадку — Перуна) майже ніколи не призводило до підпорядкування усього сонму великих і малих богів. Як зазначав відомий етнограф С. О. Токарев, з перетворенням племінних богів на великі божества державного культу змінювалися їхні функції: вони зберігали недоторканність держави, захищали її від зовнішніх ворогів, підтримували внутрішній устрій, освячували владу правителів. А це означає, що багатобожжя у своїй основі зовсім не суперечило відносинам класового суспільства й функціонувало в багатьох стародавніх державах (Греція, Рим, Єгипет та ін.). Політеїзм пристосовувався до нових історичних умов досить успішно майже скрізь.

Тому виникає питання: чому вже через 8 років після створення язичницького пантеону в Києві великий князь і його оточення вибирають православ'я? Наведені вище думки дослідників про те, що політеїзм за своєю суттю не відповідав рівню розвитку слов'янського класового суспільства, не пояснюють цього — адже в інших суспільствах він існував, щоправда, після певної модернізації.

Мабуть, на вибір релігії у Київській Русі, крім багатьох інших причин (тісні контакти з Візантією, зрозумілі і прийнятні моральні критерії, зацікавленість в культурних та інших зв'язках), вплинула й сама специфіка феодального ладу. Адже, як відзначав А. Я. Гуревич, у феодальному суспільстві немає людей зовсім незалежних. Селянин підкорявся володарю, але й феодал був васалом вищого сеньйора; власник — хазяїн у своєму володінні, але воно являло собою феод, наданий за службу та покору. Поєднання прав сеньйора і обов'язків васала характерне для будь-якого члена феодальної

[13] *Щапов Я. Н.* Становление древнерусской государственности и церковь // Вопросы научного атеизма.— 1976.— Вып. 20.— С. 159.

ієрархії, аж до очолюючого її монарха — і він був чиїмсь васалом: або він склав присягу вірності імператору, папі, або вважався васалом Господа Бога. Володіння повним, остаточним суверенітетом цьому суспільству незнайоме. Тому член феодального суспільства завжди від когось залежав, хоча б номінально. В цей час структура простору середньовічної людини повністю трансформується. І космічний, і соціальний, і ідеологічний простори ієрархізуються. Всі відносини будуються по вертикалі, всі істоти розміщуються на різних рівнях досконалості залежно від наближення до божества, яке вище Космосу, вище будь-якої людини у світі[14]. За такої вертикальної стратифікації суспільства на самій «горі» міг бути тільки один бог, в даному випадку — християнський.

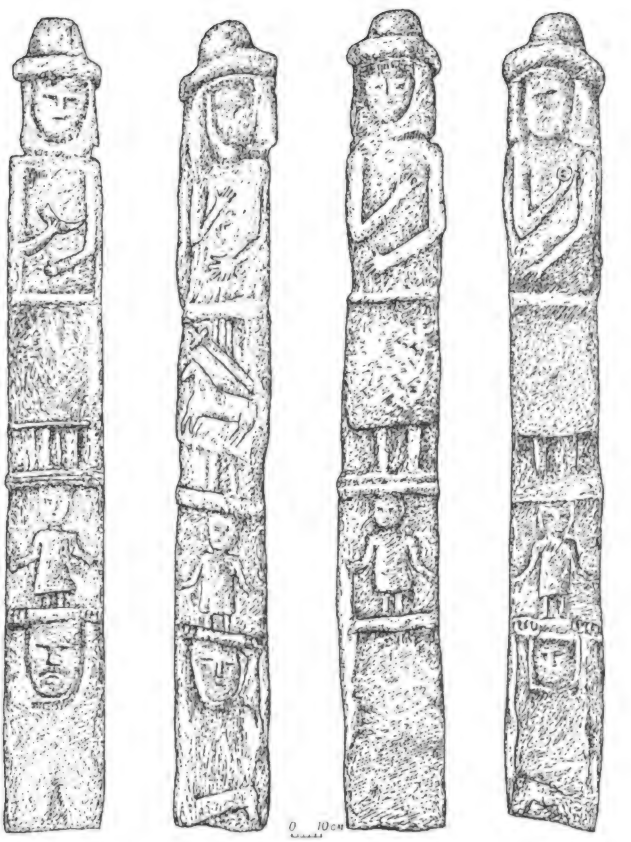

Рис. 11. Збруцький ідол.

На Русі близько 988 р. було запроваджене православ'я як нова офіційна релігія. Але треба пам'ятати, що серед факторів, які впливають на трансформацію культури того чи іншого народу, найважливішим є стан його соціально-економічного розвитку. Можна впевнено говорити, що наприкінці X ст. східнослов'янське суспільство досягло високого рівня розвитку і «сильним світу цього» знадобилось нове ідеологічне обгрунтування змін, що сталися. Слід підкреслити, що вибір монотеїстичної релігії ще раз підтверджує справедливість інтерпретації Київської Русі як держави якраз феодальної, в якій відбувалися процеси, притаманні суспільствам такого типу.

Сам механізм прийняття нової віри Володимиром у Херсонесі (околиці сучасного м. Севастополя) «Повість минулих літ» описує

[14] *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры.— М., 1972.— С. 64, 176; *Лосев А. Ф.* В поисках смысла // Вопросы литературы.— 1985.— № 10.— С. 228.

досить детально: київський князь із своїм військом оточив місто, але всі спроби взяти його закінчилися безрезультатно. Допоміг русам місцевий житель Анастас, котрий вказав, де можна перекрити водогони й залишити городян без води. Це спрацювало. Взявши місто, Володимир поставив вимогу перед візантійськими імператорами: дружба й мир в обмін на згоду одруження з їхньою сестрою Анною. В результаті переговорів та виконання руських умов, хрещення Володимира і багатьох його дружинників відбулося в церкві св. Василія[15].

Після повернення до Києва почалося хрещення всієї Русі. З повідомлень письмових джерел видно, що акція була тривалою. Запровадження нової релігії не стало миттєвим за повелінням князя, воно наштовхувалося й на опір груп населення і вимагало примусових заходів. Так, у самій державній столиці народ був зігнаний до Дніпра, де його хрестили священики, що прибули із князем з Корсуня (Херсонеса), а також прибулі з Цареграда. Перед днем хрещення Володимир суворо попередив: «Аще не обрящеться кто заутра на рѣцѣ, богат ли, ли убогъ, или нищь; ли работникъ, противень мнѣ да будеть». Аналогічно відбувалося хрещення й у Новгороді Великому, де, як казали місцеві жителі, наближені великого князя: «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем».

Але сам процес прийняття нової віри показав Володимира Святославича як тонкого політика, який не тільки поставив себе на рівних з візантійськими зверхниками, але й примусив видати за себе їхню сестру. Цей випадок безпрецедентний для тих часів і зовсім не відповідав візантійській політичній доктрині. Та Русь нав'язала свою модель. В результаті прийняття нової релігії слов'янська спільнота Східної Європи стала ідеологічним партнером більшості середньовічних європейських країн, де також сповідували християнство. Позитивне значення прийняття християнства на Русі не підлягає сумніву. Окремі дискусії виникають тільки з питань, на які ж сфери людського життя більше впливала нова віра — на побут, мораль, культуру чи інші.

Поєднання письмових, архітектурних та археологічних матеріалів дає змогу виявити конкретні шляхи поширення нових вірувань (як і в розглянутому вище випадку одержавлення територій). Першим храмом, зведеним Володимиром, стала Десятинна церква на київському дитинці. Крім культової архітектури, ще одним індикатором поширення нових вірувань стала одна з форм поховального обряду: з використанням християнського канону захоронення не на давній поверхні землі, а нижче рівня горизонту. В околицях Києва комплекси з такою обрядністю відомі на некрополях IX—X ст. І це не дивно. Адже ще після походу русів в 60-х роках IX ст. на Константинополь патріарх Фотій у своєму окружному посланні заявив:

---

[15] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 75—77.

«...так звані Роси і вони зараз змінили еллінське та нечестиве вчення, котре тримали до цього, на чисту і правдиву християнську віру; замість недавнього, ворожого до нас нашестя й великого насилля з любов'ю поставили себе в чині підданих та друзів. І так запалила їх любов і ревність до віри, що вони прийняли єпископа й пастиря та вітали християнське богослужіння з особливою ретельністю і старанням». Ця перша згадка про хрещення якоїсь частини русів деякими дослідниками визначається як незаперечна перемога нової релігії над слов'янським язичництвом.

Але не можна забувати, що християнізація була однією з форм зв'язків різних народів із Візантійською імперією та актом не тільки релігійним, але й (навіть більше) політичним. Таким шляхом Візантія поширювала сферу свого безпосереднього впливу і влади. Аналогічну мету переслідували й правителі франкської держави, зокрема Людовік I Благочестивий, який бажав охрестити сусідів. Обряд хрещення за його правління здійснило й багато скандинавів, але істинна причина цього діяння неофітів полягала в іншому. Їх притягувала можливість при хрещенні отримати від франків одяг та подарунки. Цікава у цьому зв'язку розповідь одного сен-гелленського монаха про те, що одного разу з'явилося близько півсотні язичників, які попросили їх охрестити. Але на всіх не вистачило хрестильного одягу. Тоді вони стали рвати тканину на частини й ділити між собою. Один із старійшин серед щойно охрещених зізнався: «Я приймав хрещення двадцать разів і завжди отримував гарний одяг, але тепер мені дали мішок, який підходить пастуху, а не воїну»[16].

Тому в питанні про причини хрещення русів у другій половині IX ст. не слід забувати й таких цілком земних мотивів. Варто також враховувати й суто суб'єктивні прагнення патріарха Фотія видавати бажане за дійсне. Але, незаперечно, що десь у 60-х роках IX ст. християнство вже було відоме на Русі в межах її столиці, а його ідеї частково чи повністю сприймалися окремими групами населення у IX—X ст. Община неофітів мала вплив і пізніше — за часів Ігоря Старого (про що свідчить церква Іллі на Подолі) та Ольги (її хрещення в Константинополі). Тому, як уже зазначалося, поява у Києві та його околицях ранніх ямних поховань цілком закономірна.

Але на південноруських землях фіксується ще один ареал ранніх пам'яток цього типу — на території Західної Волині, тоді як у східному її регіоні більшість поховань здійснювалась за язичницькими канонами (під курганним насипом, але на рівні давньої поверхні). Древлянська земля мовби розділяла на дві підгрупи підкурганні ямні поховання Карпато-Дніпровського регіону. А це, в свою чергу, вказує на відсутність чинників поширення християнства у Прикарпаття з басейну Дніпра. Звідси носіями християнства могли бути тільки воїни окремих гарнізонів, про які згадувалось вище.

[16] *Гуревич А. Я.* Походы викингов.— М., 1965.— С. 90.

Водночас уже відмічений швидкий розвиток феодальних відносин у районі Червенських градів і Перемишля пояснює зацікавлення тут новою релігією (як і на Київщині) певних прошарків суспільства.

Свого часу Б. Я. Рамм висловив думку, що за умови тісних торговельних зв'язків Києва і Праги було можливим проникнення християнських місіонерів на схід від Карпат. Він передусім мав на увазі Моравію і Болгарію часів діяльності Кирила і Мефодія. Але пізніше Чехія не відмовилась від місіонерських претензій в цьому напрямку. Про це свідчить «Чеська хроніка» Козьми Празького, в якій під 1086 р. описуються кордони Празької єпископії і згадуються ріки Буг і Стир. Можливо, цей документ був проектом кордонів чеського архієпископа, заснувати яке хотів Болеслав II[17]. Тому можна припускати існування ще одного шляху поширення християнства на землі східних слов'ян з територій сучасних Чехії та Словаччини, що вже робилося раніше: «...Християнство проникало на Русь не тільки з боку Візантії, але й з тих країн, котрі самі сприйняли нову релігію з Візантії, як-то: Болгарія, Моравія, Чехія. Християнський вплив поширювався на Русь у зв'язку з постійними економічними та культурними зносинами, які зближали ці слов'янські народи між собою»[18].

Проникнення ідей нової віри з чеської та словацької територій підтверджується тим, що на Русі знали не тільки житіє В'ячеслава, але й кілька інших старослов'янських пам'яток великоморавського або давньочеського походження. І. Франко в одній з наукових робіт, щоправда без посилання на першоджерела, повідомляє про проживання у Червенських градах двох учнів, солунських братів — Наума і Горазда, де, мабуть, навколо них збирались їхні послідовники. Є й інші — архітектурні (крім згаданих вище археологічних з Пліснеська) свідчення на користь такої гіпотези. Наприклад, деякі дослідники до кінця IX — початку XI ст. відносять будівництво в літописному Перемишлі білокам'яної церкви-ротонди з круглою вівтарною абсидою. План її такий самий, як і ротонд кінця IX ст. в Лівому Градці (Чехія) і Старому місті в м. Угерське Градіште (Моравія). Тому навіть якщо датувати дещо більш пізнім часом будівництво перемишльської ротонди, то все одно є підстави вбачати в ній, як і в аналогічних чеських та польських ротондах XI ст., відбиток великоморавських традицій[19].

Але щодо подій X ст., котрі могли б підтвердити запропоновану гіпотезу, існує контраргумент — Чехія в цей час вже переорієнтува-

---

[17] *Королюк В. Д.* Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского // Краткие сообщения. Институт славяноведения.— 1960.— Вып. 29.— С. 23.

[18] *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X—XV веках.— М.; Л., 1959.— С. 31.

[19] *Франко І.* Найстаріші пам'ятки південноруського письменства // Зібрання творів у п'ятидесяти томах.— К., 1983.— Т. 40.— С. 407; *Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волынской Руси // ВИ.— 1973.— № 1.— С. 98, 102.

лася на Рим, що, начебто, дає змогу говорити про католицтво як течію, спрямовану на Русь через Карпати. Та проти цього також є свої контраргументи. Г. Ловмянський в одній з робіт описує досить цікавий історичний епізод: коли на початку 997 р. празький єпископ Войцех по дорозі з Угорщини в Гнєзно прибув до Кракова, що належав до його єпархії, то наштовхнувся на православний обряд з церковниками на чолі, в чому вгледів ущемлення власних прав як глави єпископства. Ще більш обурило майбутнього польського святого те, що служителі, котрі проповідували в Кракові, прибули з Болгарії, підвласної в цей час константинопольській патріархії. Діло дійшло до розправи над обрядом, але не за його слов'янство, а тільки у зв'язку із забороненим послушанням східнохристиянській церкві. Вчений припускав навіть наявність слов'янської єпископії в X ст. на території Малопольщі[20]. На думку А. Жакі, це підтверджується і археологічно.

Можливо, що в цей час, як і в IX ст., Карпатський регіон цікавив зверхників більше в економічному плані (насамперед залізоробне виробництво). А за такої ситуації Візантія могла суперничати з конкурентами на ідеологічній ниві і зберігати «плацдарм» на західному боці Карпат аж до згаданих подій кінця I тис. н. е. Тому можна вважати, що протягом всього раннього періоду проникнення християнства у Прикарпатський регіон це в основному було православ'я. З початку II тис. н. е., коли згадані землі ввійшли до складу Київської Русі, питання про пріоритет православ'я чи католицтва остаточно вирішилось на користь першого з них. Їх суперництво і взаємозв'язки відновилися вже за нової історичної ситуації — після загибелі східнослов'янської держави в XIII ст.

Звичайно, не можна повністю відмовлятися й від гіпотези можливого проникнення християнства в Галицьку землю з Болгарії, у зв'язку з чим, зокрема в Попрутті та Подністров'ї, з'явились численні безкурганні могильники. Але прямих доказів на користь такого судження поки що нема.

Але до повної перемоги православ'я у світогляді мас після офіційного запровадження наприкінці X ст. християнства на Русі було ще далеко. Та й відрізнялась тут віра від ортодоксального християнства, про що свідчать й іноземні джерела, такі, наприклад, як послання краківського єпископа Матвія Бернарду Клервоському:

«Народ же той руський
множині ж безчисленій
небу ж зоряному подібний,
і віри правило православній і
релігії істинній установлення не пильнує...
Не бажає згаданий народ
ні з грецькою, ні з латинською

[20] *Łowmiański H.* Religia słowian i jej upadek (w. VI—XII).— Warszawa, 1986.— S. 303; *Łowmiański H.* Poczatki Polski.— Warszawa, 1970.— T. 4.— S. 514.

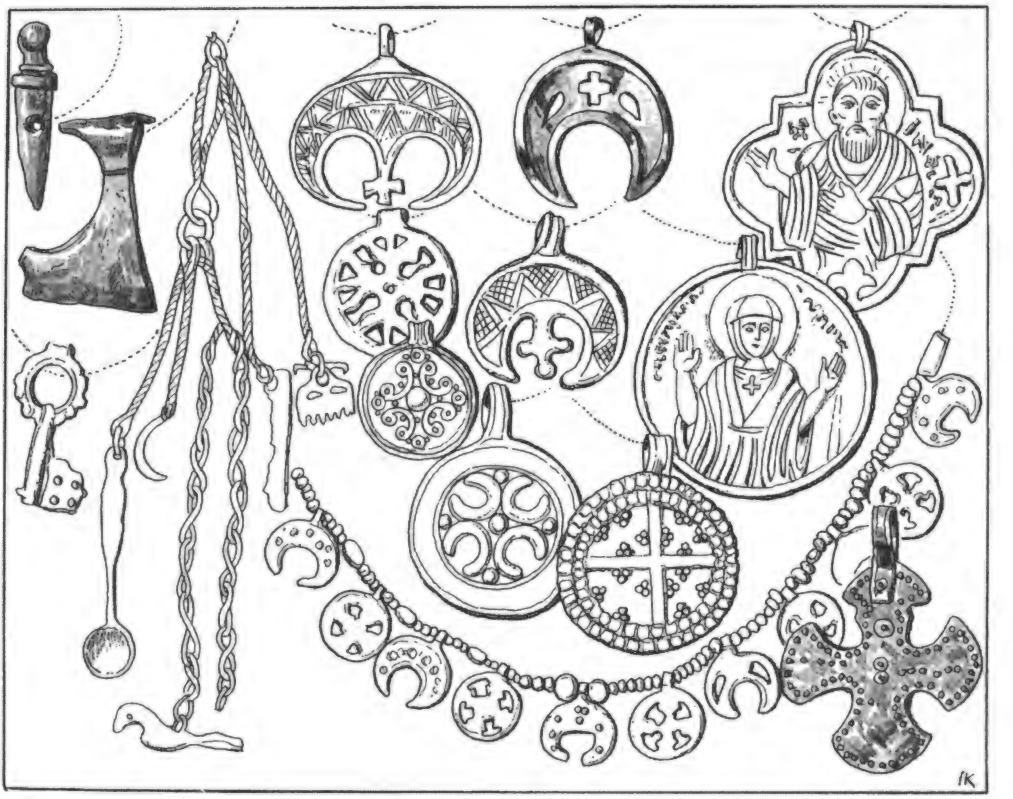

Рис. 12. Язичницькі амулети і християнські символи.

церквою бути єдиноподібним,
але відмінний від тієї і від іншої,
таїнства ні однієї з них не розділяє»[21].

Найважливішою рисою релігійних вірувань східних слов'ян початку II тис. н. е. (в їх масі) був синкретизм старих і нових ідей, які то існували поруч, то переплітались між собою. Давній світогляд не був витіснений повністю, він існував поруч з новими офіційними догмами, які все більше і більше набирали сил. Існування язичницьких традицій дратувало священнослужителів і через одне, і через два століття по запровадженні нової віри. Про це свідчать письмові пам'ятки та археологічні матеріали. Адже в комплексах X—XII ст. неодноразово зафіксовано різноманітні амулети-обереги, котрі нерідко трапляються разом з християнськими символами (хрестиками, енколпіонами, іконками). Це круглі та місяцеподібні підвіски — символи небесних світил, сокирки і крем'яні вироби — символи Перуна, шумлячі підвіски, звуки яких повинні були відігнати

[21] *Щавелева Н. И.* Послание епископа краковского Матвея Бернарду Клервосскому об «обращении русских» // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1976.— С. 114, 115.

злих духів, ключики — символи багатства і його збереження, ложки — символи ситості, ікла (натуральні та зроблені з кістки більших розмірів) — обереги від пристріту, глиняні писанки, що символізували очисні відроджувальні сили.

Звертає на себе увагу одна деталь при картографуванні згаданих вище амулетів: якщо «зоряні» обереги виявлено переважно у закритих комплексах східніше Дніпра, то в правобережних районах частіше трапляються «перунові» амулети. Мабуть, це слід пояснювати популярністю різних язичницьких божеств в окремих районах південноруської території ще в попередній хронологічний період. Це також підтверджує думку тих дослідників, які вважають пантеон язичницьких богів Володимира спробою сконцентрувати навколо дружинного Перуна найбільш могутніх і популярних богів різних регіонів східнослов'янської ойкумени (напрошується аналогія з Римом). Водночас іконки та хрестики знайдено в основному в археологічних об'єктах центральних районів, зокрема біля Києва та основних міських центрів. Образним археологічним символом двовіри на Русі в перші століття II тис. н. е. є курган (ознака язичницьких вірувань), під яким небіжчик перебував у могильній ямі (один з основних канонів християнського поховального обряду).

Характеристикою світосприймання східних слов'ян ми дещо випередили розгляд подій політичного та економічного життя країни на початку II тис. н. е., до аналізу якого переходимо.

Глава 4

РУСЬ В XI ст.

Початок XI ст. характеризувався успішним розвитком Давньоруської держави як у економічній, так і в соціально-політичній сфері. Проте наприкінці правління Володимира цей бурхливий розвиток призвів до посилення відцентрових тенденцій у деяких давньоруських землях. Зовні це проявилося у виступах проти великого князя київського його синів, що сиділи князями-намісниками у різних князівствах Київської держави. Спочатку заколот проти батька готував Святополк, князь туровський, але був завчасно заарештований, а потім його утримували під наглядом поблизу великокнязівського двору, імовірно у Вишгороді.

1014 р. Ярослав, який сидів у Новгороді, відмовився виплачувати Києву щорічну данину — 3 тис. гривень, що збиралася з Новгородської землі. Дві тисячі йшли на утримання князівської дружини у самому Новгороді, а одна відсилалася до столиці. Розгніваний Володимир почав готувати військовий похід на Новгород. З Ростова було викликано одного з молодших княжичів — Бориса, який очолив великокнязівську дружину.

Проте поява печенігів на кордонах Русі примусила Бориса ви-

ступити з київською дружиною у прикордонну переяславську землю.

Хвороба та раптова смерть Володимира Святославича 15 липня 1015 р. різко змінила ситуацію у державі. Розпочалася феодальна війна, яка, втім, велася не стільки між різними землями Русі чи периферійними землями та центром, скільки була боротьбою за верховну владу у країні серед правлячої династії.

Великокнязівський стіл захопив Святополк, що перебував у Києві і якого активно підтримувало впливове вишгородське боярство. Не маючи стабільної підтримки, він став на шлях усунення інших претендентів, передусім Бориса, який стояв з військом на р. Альті на відстані одного переходу від Києва.

24 липня Бориса було вбито найманцями Святополка. Така ж доля чекала на Гліба муромського та Святослава древлянського. Гліба було вбито під Смоленськом, а Святослава по дорозі в Угорщину вже поблизу Карпат. Літопис передає наміри Святополка знищити всіх своїх братів («яко избью братью свою, и приму власть Рускую един»). Проте, імовірніше, він «знешкоджував» тих, хто не визнавав його влади і планував чи насправді розпочав боротьбу з ним.

Ярослав готувався до війни з Володимиром і викликав на допомогу загони варягів, коли вісник від сестри Предслави повідомив йому про смерть батька та події у Києві. Підтриманий новгородським боярством та варягами Ярослав рушив у похід проти Святополка.

Восени 1015 р. під Любечем відбулася битва, в якій війська Святополка зазнали поразки, а сам він утік до Польщі. Ярослав зайняв великокнязівський стіл («сѣде въ Кыевѣ на столъ отни»). Втім боротьба за володарювання на Русі не скінчилася.

Влітку 1018 р. проти Ярослава виступив тесть Святополка польський король Болеслав I Хоробрий. Крім поляків у поході брали участь угорські, німецькі та печенізькі війська. Після поразки на р. Буг Ярослав змушений був повернутися до Новгорода.

Київ залишився у руках Святополка, а вірніше в руках його польських союзників. Болеслав I вже через місяць повернувся до Польщі з великою здобиччю та бранцями (серед останніх була й княжна Предслава). За допомогу він отримав Червенські гради та, ймовірно, все Забужжя. Польські гарнізони, що розміщувалися навколо Києва, через постійні збройні сутички з місцевим населенням змушені були піти геть і залишили Святополка у Києві практично без підтримки. Ярослав тієї ж зими (1018—1019) з новими загонами варяг та новгородців виступив проти нього «и побѣди Ярославъ Святополка, и бѣже Святополкъ въ печенѣги».

Навесні 1019 р. Святополк ще раз за допомогою печенігів спробував повернути собі Київ та був ущент розгромлений Ярославом у жорстокій триденній битві на Летському полі (р. Альта). Святополк утік на захід й загинув десь «межю Чехы и Ляхы».

Час правління Ярослава Володимировича був періодом подальшої активної розбудови Давньоруської держави в різних її аспектах. Йшов подальший розвиток процесів, що виявилися при Володимирі. Як відзначив у своєму «Слові про закон і благодать» Іларіон, Ярослав «не рушаща твоих уставъ нъ утверждающа... иже недоконьчаная твоа наконьча акы соломонъ дадвова»[22]. Це стосується швидкого формування класів феодального суспільства, політичної системи, ідеології, розвитку економіки та культури.

Боротьба з місцевими автономіями, абсолютна влада великого князя київського, перемога доцентрових тенденцій у державі були основними принципами внутрішньої політики, яку, щоправда, далеко не одразу Ярославу вдалося втілити у життя. Головним зовнішньо-політичним завданням було відновлення старих кордонів на заході, підтримка дружніх та союзницьких відносин із західними сусідами, а також побудова оборонних ліній на півдні проти кочовиків. Утверджувались незалежність від Візантії і чільне місце Руської держави у тогочасному світі.

У галузі ідеології та культури тривало засвоєння найкращих традицій і досягнень православного християнства та візантійської культури.

Проте перший період княжіння Ярослава не відзначався стабільністю політичної ситуації. Великокнязівська влада була значно послаблена. Її авторитет та силу доводилося зміцнювати й постійно доводити наяність цієї сили. Так, 1021 р. князь полоцький Брячислав захопив та пограбував Новгород. Ярослав здійснив стрімкий похід проти полочан і розбив їх на р. Судомирі, повернувши захоплену здобич до Новгорода. Як вважають дослідники, не пограбування Новгорода було головною метою походу Брячислава. Ймовірно, йому потрібний був вільний річковий шлях верхів'ями Західної Двіни до головної магістралі шляху «з варяг до греків»[23]. Ярослав, показавши свою силу, віддав Брячиславу два ключові пункти на цьому відрізку (Усвят та Вітебськ). Таким чином, полоцький князь перетворився на вірного спільника, який був «за один» з київським князем до своєї смерті.

1023 р. проти Ярослава виступив інший брат — Мстислав Тмутараканський, який прославився перемогами над касогами на Північному Кавказі. Мстислав був вдалий полководець, мав велику войовничу дружину із загонами хозар та касогів. Скориставшись тим, що Ярослав перебував у Новгороді, він підійшов до Києва. Проте Київ не піддався йому, і Мстислав відійшов до Лівобережжя й осів у Чернігові. Ярослав 1024 р. виступив проти нього разом з великим варязьким загоном на чолі з Якуном. У жорстокій битві під Лиственом Ярослав зазнав поразки і знову втік до Новгорода.

---

[22] *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона.— К., 1987.— С. 94.

[23] *Насонов А. Н.* Указ. соч.— С. 151.

Незважаючи на такий сприятливий розвиток подій, Мстислав не став захоплювати Київ, а визнав право Ярослава на стольний град держави як старшого в роду. Ймовірно, тут свою роль зіграла позиція київського боярства. 1026 р. було укладено мирний договір у Городці під Києвом, за яким Русь поділили по Дніпру. Лівий берег з Черніговом залишився за Мстиславом, а правий з Києвом — за Ярославом. «И начаста жити мирно и в братолюбствѣ и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли»[24],— відзначив літопис результат миру у Городці. Договір сприяв широкому економічному та культурному прогресу країни. Припинилися внутрішні усобиці, зовнішня та внутрішня політика була спільною, держава перебувала у спільному володінні династії, нових окремих владних структур не утворювалося. Певною мірою започаткувалася система дуумвірів, яка найбільш повно проявила себе вже наприкінці XII ст.

Ярослав із Мстиславом здійснюють ряд походів на заході та північному заході. 1030 р. Ярослав повернув Белз та, перемігши чудь, заснував м. Юр'єв (сучасне Тарту). 1031 р. — Ярослав з Мстиславом повернули Червенські землі. Вони також повоювали польські землі й вивели звідти багато полонених, частину яких Ярослав оселив на берегах р. Рось, а наступного року «поча ставити городы по Роси», створюючи нову укріплену лінію проти печенігів.

Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав став, за висловом літописця, «единовластець Руской земли». Авторитет його та сила в державі були незаперечні. Того ж року він з невідомих причин (можливо, підозра у якихось сепаратних діях) заточив у київський «поруб» свого брата, псковського князя Судислава.

Характерною ознакою успішного розвитку різних земель стало кам'яне будівництво у Києві, а також Чернігові, Новгороді, Переяславі. Столицю держави було оповито новою лінією могутніх укріплень. Територія «Верхнього міста» Києва в цей час збільшилась у вісім разів.

Будівництво храмів, заснування монастирів, увага до церковної організаційної структури, церковної літератури свідчать про розуміння князем значення церкви у громадсько-соціальному та моральному житті суспільства. За правління Ярослава було розширено Статут Володимира, церква отримала нові привілеї.

Надзвичайно важливим актом у політичному та ідеологічному житті Русі стало обрання 1051 р. на київську митрополію собором руських єпископів відомого вітчизняного церковного діяча Іларіона. Цим актом Руська держава заявила про фактичну незалежність Руської митрополії від Константинопольського патріархату. Останній повністю підкорявся політиці імператора і, таким чином, об'єктивно намагався використати свій церковний вплив на Русі для суто мирських потреб імперської політики Візантії. Це була перша

[24] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 137.

спроба утворення національної автокефальної Руської церкви. Іларіон відомий також як один з перших на Русі письменників та філософів. Його вплив на різні напрями політики уряду Ярослава, без сумніву, був значним. Проте цей факт обрання митрополита з місцевих ієрархів не перетворився на традицію. Вірогідно, він став можливим завдяки високому авторитету великого князя та самого Іларіона.

Видатних успіхів у цей період досяг розвиток культури. При митрополичій кафедрі та великокнязівському дворі переписувалися та перекладалися книги, збиралися церковні та історичні твори. Тут, а також при монастирях та храмах, дворах феодалів засновувались книгозбірні, школи. Широкий розмах церковного та світського будівництва сприяв швидкому розвитку архітектури та монументального мистецтва.

Міжнародні зв'язки стали ще більш інтенсивними та багатогранними. Київ підтримував тісні контакти з Польщею та Угорщиною, Францією та Англією, різними землями Німеччини та Скандинавії і, звичайно, з Візантією. Після походів 1030—1031 рр. на Польщу та повернення Червенської землі відносини з європейськими країнами були цілком дружніми. Ярослав навіть надавав військову допомогу польському королю Казимиру.

Відносини з Візантією були більш напруженими та суперечливими. Політика, спрямована на незалежність як у державних, так і в церковних справах, зростаючий політичний авторитет та торгова активність Русі — все це викликало протидії різних кіл Візантійської імперії.

Джерела повідомляють про сутички на константинопольському ринку між візантійцями та руськими купцями, коли останнім було завдано великих збитків, а одного знатного русича вбито. Приблизно в цей же час було розгромлено склади та пристань руського монастиря на Афоні. Ці події збігаються з появою на імператорському престолі 1042 р. Константина IX Мономаха, який провадив антируську політику[25].

Можливо, ці події або загальна спрямованість візантійської політики (джерела про це напевне не вказують), зумовили великий похід Русі на Візантію. Проте руський флот на чолі із старшим сином Ярослава Володимиром та воєводою Вишатою потрапив у шторм. Більша частина лодій була викинута на берег, а решту атакував візантійський флот. Володимиру з частиною кораблів вдалося пробитися на Русь, але багато дружинників разом з Вишатою, що поверталися суходолом, опинились у полоні. Вишату було відпущено через три роки після укладання мирного договору. Через деякий час відносини Київської Русі з Візантією нормалізувалися і 1052 р. були закріплені династичним шлюбом сина Ярослава Всеволода з царівною Марією з династії Мономахів.

---

[25] *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 83.

1036 р. було здійснено останній великий напад на Русь печенігів, які обложили Київ. Ярослав прийшов з Новгорода на допомогу з варягами та новгородцями. Під час битви на «поле внѣ града», де потім було збудовано Софійський собор, печенігів було вщент розбито, більшість їх загинуло у битві та у річках під час втечі.

Таким чином, наприкінці правління Ярослава Володимировича Київська Русь являла собою могутню державу, кордони якої проходили від Балтійського до Чорного моря, від Карпат до верхів'їв Волги. Зростали численні міста, підтримувалися сталі політичні та економічні зв'язки з провідними країнами Центральної та Західної Європи, Скандинавією, Візантією, східними країнами. Іларіон вправі був виголосити: «Не въ худѣ бо и невѣдомѣ земли владычьствовала нъ въ руськѣ яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли»[26]. І вірогідно, не випадково у графіті на фресці Софійського собору про смерть Ярослава Мудрого він названий царем.

Після смерті Ярослава Володимировича 20 лютого 1054 р. не сталося типового для тієї доби загострення боротьби за великокнязівський стіл. Ярослав, навчений досвідом батька встиг створити політичний заповіт й, вірогідно, ще за життя втілити його головні принципи. Автор «Повісті минулих літ» наводить його: «Се азъ отхожю свѣта сего, сынове мои: имѣите в собѣ любовь, понеже вы есте братья единого отца и матере. Да аще будете в любви межю собою, богъ будеть в васъ, и покорить вы противные подъ вы. И будете мирно живуще. Аще ли будете ненавидно живуще, в распряхъ и которающеся (сварячись.— *Г. І.*) то погыбнете сами, и погубите землю отець своихъ и дѣдъ своихъ, юже налѣзоша (яку вони здобули.— *Г. І.*) трудомъ своимъ великымъ»[27].

Ярослав закликав князів слухатися старшого брата Ізяслава як його самого: «Сего послушайте, якоже послушаете мене, да той вы будеть в мене мѣсто». Ізяслав як старший повинен був підтримувати порядок у державі, стежити, щоб князі не переступали «предѣл братний» й не виганяли один одного з своїх уділів: «Аще кто хощеть обидѣти брата своею, то ты помогай, его же обидять».

Держава була поділена між синами та племінниками Ярослава. Великим князем київським, верховним сюзереном став Ізяслав. Проте слід підкреслити, що цей поділ на удільні князівства, як і раніше, відбувся не на основі розвинутої васальної системи, а на основі «родового сюзеренітету». Держава належала всьому роду. Конкретний княжий уділ не передавався у випадку смерті князя спадкоємцю, а повертався до загального володіння[28].

Ізяславу дістався Київ, Новгород та Турово-Пінське князівство.

---

[26] *Молдован А. М.* Указ. соч.— С. 92.

[27] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 108.

[28] *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.— К., 1992.— С. 22—34.

Київська земля була добре економічно розвинута, з великою кількістю міських центрів (крім Києва — Вишгород, Білгород, Василів, Юр'їв, Іскоростень, Овруч тощо), потужним сільським господарством, різними промислами, сировиною для розвинутого ремісничого виробництва, з численними торговими шляхами як внутрішніми, так і міжнародними. Територія Турово-Пінського князівства увійшла до складу Київської землі, яка сама на цей час перетворилася на великокнязівський домен. А на півночі Русі великому князю належала Новгородська земля з обширною територією, багата на промисли, з розвинутою торгівлею. Стратегічно Київська та Новгородська землі складали основну вісь Київської держави.

Другому сину, Святославу, Ярослав надав Чернігівську землю, яка у другій половині XI ст. була найбільшим князівством Русі. Крім земель у басейні Десни, Сейму, Сожу та Верхньої Оки чернігівському князю належала Тмутаракань. Територія була вкрита численними населеними пунктами, серед яких Чернігів, Новгород-Сіверський, Курськ, Путивль, Брянськ, Любеч тощо. Через чернігівські землі проходили торгові шляхи, які з'єднували центр Русі з її Північним Сходом, регіоном Волги, Кавказом.

Третій із Ярославичів — Всеволод — зайняв Переяславське князівство, якому на той час належали землі по Остру, Пслу, Ворсклі, Сулі, а також Ростово-Суздальські території. Близькість Переяслава до Києва зумовила його значення як трампліна для оволодіння великокнязівським столом і водночас його повну залежність в майбутньому від столиці. Географічне положення Переяславського князівства було вигідне й тому, що являло собою щит, який захищав Київ та центральні райони Русі від нападу кочовиків.

Молодші Ярославичі зайняли столи, які ще не грали великої ролі в державному житті. Ігор отримав Володимир з Волинню, а В'ячеслав — Смоленськ, Червенські гради (пізніше Галичина) дісталися Ростиславу — сину померлого Володимира Ярославича.

Велике та стратегічно важливе Полоцьке князівство залишилося за Всеволодом Брячиславичем. Втім, воно займало осібне становище як спадщина не Ярослава Мудрого, а його старшого брата Ізяслава Володимировича. Але полоцький князь визнав зверхність великого князя київського.

Реальна сила Ізяслава та його політичний авторитет у державі були недостатніми для одноосібного правління країною. Практично склався тріумвірат старших Ярославичів, що протримався майже 15 років, протягом яких вони спільно діяли.

Так, старші Ярославичі звільнили з порубу свого дядька Судислава, якого ув'язнив ще Ярослав Мудрий. Разом вони вирішують після смерті В'ячеслава 1057 р. перевести князя Ігоря з Володимира-Волинського до Смоленська, а Волинь приєднати до великокнязівського домену. Після смерті Ігоря 1060 р. Смоленськ не одержав нового князя, а попав у залежність від Переяславля. Ярославичі 1060 р. здійснили успішний похід на торків, унаслідок чого остан-

ні назавжди перестали бути загрозою для Русі, перейшли до розряду «своїх поганих».

Разом старші Ярославичі виступали проти намагань Всеслава Полоцького звільнитися повністю з-під влади Києва. У битві на Немізі в березні 1067 р. князі розбили дружини Всеслава, а потім, незважаючи на клятву, схопили під час переговорів полоцького князя з двома синами й заточили до порубу у Києві. За їхнього правління було складено юридичний кодекс, який відомий під назвою «Правда Ярославичів».

Посилення політичної влади Чернігова та Переяслава не викликало протиріч з Києвом чи відцентрових тенденцій у цих князівствах. Навпаки, в економічному та культурному плані вони ще більш зблизилися. Саме ці землі й визначили ядро Руської держави[29]. За свідченням літопису, спільні акції князів очолював Ізяслав як державний сюзерен. Він очолював і військові походи проти чуді та голяді, які воювали Новгородську та Псковську землі, проти половців, які з'являлися на південних кордонах і почали вдиратися в межі Русі у 60-х роках XI ст. Брати визнавали ієрархічну зверхність Ізяслава.

Проте події 1068 р. призвели до фактичного розпаду тріумвірату. Влітку цього року на територію Переяславського князівства вдерлися половці. Проти них виступили Ізяслав разом із Святославом та Всеволодом. На р. Альті відбулася битва, в якій князі зазнали жорстокої поразки, загинуло багато руських воїнів. Ізяслав та Всеволод втекли до Києва, а Святослав до себе у Чернігів. Кияни, зібравши віче на Подолі на «Торговищі», звернулись до великого князя з вимогою зброї та коней для продовження боротьби з половцями. Відмова Ізяслава виконати вимоги віча спричинилася до перетворення останнього на народне повстання проти князя та його адміністрації. Повсталі звільнили з порубу полоненого Всеслава полоцького й оголосили його великим князем. Великокнязівський двір, а також двори інших феодалів було пограбовано. В історіографії існує гіпотеза, що стихійне повстання киян було вміло спрямоване прихильниками Всеслава, які гуртувалися біля резиденції полоцьких князів — двору Брячиславля. Втім, наступні пасивні дії Всеслава упродовж семи місяців, коли він сидів у Києві і нічим не проявив себе, наводять на думку, що він не домагався великокнязівського столу. Можливо, його прихильники міфологізували постать полоцького князя, надавши йому риси та устремління, які існували лише в уявленні заколотників.

Тим часом Святослав встиг розгромити 12-тисячне військо половців на Снові й забезпечити певний спокій південних кордонів. А Ізяслав, який втік до Польщі, закликав на допомогу польського короля Болеслава II Сміливого, якому доводився родичем (тітка Болеслава була дружиною Ізяслава, тітка Ізяслава була Болеславу ма-

---

[29] *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 86, 87.

тір'ю). Війська Болеслава та Ізяслава швидко підійшли до Білгорода, де їх чекало київське ополчення на чолі з Всеславом. Але вночі, напередодні очікуваної битви, Всеслав, зрадивши киян, утік до Полоцька, а останні відійшли до Києва.

На міському вічі кияни вирішили запросити на київської стіл Святослава або Всеволода, проте вони відмовились, хоч і виступили перед Ізяславом з умовою не вводити до міста головних сил поляків та не «погубити градъ». Ізяслав справді ввійшов до Києва з невеликим числом поляків, а решта була поставлена на постій по навколишніх містах та селах. Проте напередодні до міста вступив його син Мстислав, який жорстоко помстився киянам («исъсѣче Кыяны, аже бяху высѣкли Всеслава, числом 70 чади, другыя исъсѣкоша, другыя без вины погубивъ»).

Польські війська, квартировані по багатьох невеликих населених пунктах, зазнали великих втрат, дуже потерпіли від повсталого населення й змушені були невдовзі повернутися до Польщі.

Ізяслав повернувся на великокнязівський стіл, проте великої підтримки серед різних верств суспільства не мав. Щоб контролювати місце традиційних зібрань киян, він перевів з Подолу до Верхнього («княжого») Києва торг, де звичайно збиралося віче і виникали народні заворушення. Потім великий князь здійснив похід на Полоцьк і вигнав звідти Всеслава.

Тріумвірат продовжував існувати, протиріччя між князями були приховані й назовні певний час не виявлялися. Найпомітнішою подією стала тоді вишгородська нарада 1072 р., в якій, крім Ярославичів, брали участь митрополит, єпископи, найвпливовіші ігумени. Тут була затверджена «Правда Ярославичів» — загальноруський звід законів, який надовго став основою давньоруської юриспруденції.

1073 р. протиріччя між старшими князями вилилось у відкритий конфлікт між Ізяславом і Святославом. Святослав разом з Всеволодом здійснив стрімкий похід на Київ і зайняв великокнязівський стіл. Літопис пояснює це властолюбством Святослава («Святославъ же бѣ начало выгнанью братню, желая больше власти»). Проте дослідники справедливо вважають, що причини конфлікту були більш глибинними[30]. Адже, з одного боку, Ізяслав намагався повернути собі володіння, які перейшли до Святослава (передусім Новгород), а з другого — не мав широкої підтримки серед київського суспільства, яке симпатизувало Святославу — більш вдалому полководцю, не пов'язаному з репресіями 1069 р. Показово, що Ізяслав, не маючи надійної підтримки, покинув столицю й знову втік до Болеслава II у Польщу ще до підходу військ Святослава та Всеволода.

Святослав з Всеволодом поділили між собою землі старшого брата. Київ перейшов до великого князя, за ним залишилась Чернігів-

---

[30] *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 90.

ська земля, Новгород та інші землі. Всеволод до своїх володінь приєднав Волинь та Туров. Реальна влада в країні належала Святославу. Всеволод в усьому підтримував його дії і виступав спільно з ним. У Києві церква (насамперед монастирі) знаходилась в опозиції до Святослава. Особливо рішуче виступав печерський ігумен Феодосій, який відмовився прибути на трапезу до великого князя та писав проти нього «епістолії», вимагаючи повернути владу законному володарю. Проте згодом ченці та бояри умовили Феодосія пом'якшити свою позицію. З часом Святослав дійшов згоди з впливовими печерськими ченцями. Він подарував монастиреві землю для побудови Успенського собору, пожертвував на це 100 гривень золота, брав участь в урочистій церемонії закладання храму. Вмираючи, ігумен Феодосій вручив Печерський монастир під опіку Святослава. На Копиревому кінці князь закладає свій власний монастир св. Симеона. Святославу приписують два відомих «Ізборники Святослава» 1073 та 1076 років, хоч перший готувався ще на замовлення Ізяслава.

Певне незадоволення великим князем відчувалося й серед дружини та київського боярства. Ймовірно, це було пов'язано з тим, що він привів з собою своє чернігівське оточення, що захоплювало впливові посади в управлінні державою. Мабуть, все ж таки не випадково Святослава було поховано не у Києві (надзвичайно рідкісний випадок для великого князя), а в чернігівському Спаському соборі.

У зовнішніх справах Святослав також виступає як самовладний верховний сюзерен держави. Він самостійно прийняв 1075 р. посольство німецького імператора Генріха IV (який виступив посередником у його примиренні з Ізяславом) на чолі з трірським єпископом Бурхартом. Посольство було вражене багатствами Святослава та його пишними дарунками. Як розповідає німецький хроніст, Бурхарт привіз Генріху від Святослава стільки золота, срібла та дорогих одеж, що ніхто й не пам'ятав, щоб колись у Німеччину було стільки привезено[31]. Втім руський літопис зберіг відповідь німців на похвальбу Святослава своїм багатством: воно ніщо є, бо лежить мертве. Військо краще за це, бо воно здобуде і більше від того. М. С. Грушевський вважав, що літопис відбив погляди не стільки німців, скільки київських дружинників[32].

1076 р. Святослав надав Болеславу II військову допомогу під час його війни з чеським королем Вратиславом II. Військо очолювали Володимир Мономах та Олег Святославич. Цього ж року, за свідченням В. М. Татищева, до Києва також з проханням про військову допомогу приходило посольство від візантійського імператора Михайла. Проте подіям завадила раптова смерть Святослава 27 грудня 1076 р. під час операції — видалення якоїсь пухлини на шиї.

---

[31] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— Т. 2.— С. 64.

[32] *Там само.*

Передчасна смерть у досить молодому для правителів віці стала одним з тих суб'єктивних факторів, що призвели до політичної дестабілізації у державі, більш швидкого розвитку феодальних міжусобиць. Адже правителю підкорялися практично всі давньоруські землі, не було чвар, зберігалася єдність держави та непорушність її кордонів ще часів Ярослава Мудрого.

Поховання померлого князя у Чернігові могло відбутися за його заповітом, проте так чи інакше воно знаменувало витиснення з Києва представників Чернігівської землі. Саме на чернігівських землях закріпився рід Святослава, який став родоначальником відомої у нашій історії династії чернігівських князів. Вони іменувалися Ольговичами за іменем його сина і з того часу були постійними претендентами на великокнязівський київський стіл.

1 січня 1077 р. великим князем київським було проголошено Всеволода Ярославича, який для зміцнення своїх позицій посадив у Чернігові свого сина Володимира Мономаха, а Олега Святославича перевів на Волинь.

Проте в цей час на Русь разом з польськими військами повернувся старший брат — Ізяслав. Протягом трьох років він постійно вів переговори з різними європейськими володарями, щедро обдаровуючи їх, намагаючись отримати дипломатичну та військову підтримку для повернення престолу. Він звертався до Болеслава II, Генріха IV, папи Григорія VII. Проте ті були зайняті своїми справами і не бажали конфліктувати з могутнім Святославом. Якісь домагання польського короля на Берестейській землі були рішуче припинені походами Мономаха. Смерть Святослава спричинилася до різкої зміни ситуації, тому Болеслав II вирішив допомогти Ізяславу.

Навесні 1077 р. Всеволод вирушив з дружинами назустріч Ізяславу на Волинь. Військової сутички не відбулося, адже Всеволод завжди намагався розв'язати конфлікти шляхом переговорів. Брати дійшли згоди, і київський стіл втретє зайняв законний наступник Ярослава — Ізяслав. Знову утворився своєрідний дуумвірат, де, втім, Всеволод грав другу роль. Утворенню цього союзу сприяла й необхідність боротьби з активними Святославичами та Борисом В'ячеславичем, які вимагали перерозподілу володінь. Останній, якраз під час походу на Волинь, на вісім днів захопив Чернігів.

Святославичі були позбавлені всіх своїх найважливіших володінь, у них залишились лише Тмутаракань та Муром. Почалися міжусобні війни Олега Святославича та Бориса В'ячеславича (його батьківський Смоленськ був у Всеволода) із своїми стриями. Вперше вони почали залучати до внутрішніх чвар і половців.

25 серпня 1078 р. у битві на літописній річці Сожиці було розбито військо Всеволода. Багато його бояр та воєвод загинуло. Всеволод звернувся за допомогою до Ізяслава у Київ. Тим часом Чернігів перейшов на бік Олега та Бориса. Велике київське військо на чолі з чотирма князями (Ізяслав з сином Ярополком та Всеволод з Мономахом) виступило на Чернігів та обложило місто. Мономаху вдало-

ся захопити й запалити «окольний град», проте дитинець успішно оборонявся. На допомогу чернігівцям поспішили Олеґ з Борисом. Вирішальна битва відбулася 3 жовтня 1078 р. на Нежатиній ниві. Війська князів-ізгоїв було розбито вщент, Борис загинув, а Олег із залишками дружини втік до Тмутаракані, де сидів його брат Роман. Але в цій же битві було вбито й Ізяслава Ярославича.

Великокнязівський стіл тепер по праву зайняв Всеволод: «Всеволодъ же сѣде Кыевѣ на столѣ отца своего и брата своего, приимь власть Русьскую всю»[33]. Великий князь зробив деякий перерозподіл володінь. Ярополк Ізяславич отримав Волинь і Туров, а Мономах — Чернігів.

У Новгороді сидів Святополк Ізяславич. У безпосередньому володінні великого князя та його сина було все ядро Руської держави (Київ, Чернігів, Переяслав), а також Смоленськ та Ростово-Суздальська земля, тобто більша частина Ярославової спадщини. Святославичі та інші племінники не отримали нічого, вони були позбавлені володінь своїх батьків або відсунуті на далекі окраїни. Це, звичайно, викликало велике незадоволення енергійних Святославичів й призводило до численних військових дій, спроб силою повернути більш багаті та престижні столи.

Вже наступного року (1079) проти Всеволода разом з половцями виступив Роман. Але під Воїнем він зазнав невдачі. Всеволод уклав мир з половцями, а Романа невдовзі було забито його союзниками. Завдяки домаганням Всеволода хозари захопили й Олега та заслали у Візантію, де він пробув чотири роки (два з них він перебував на о. Родос). Тмутараканню почав правити один з найбільш впливових діячів адміністрації Всеволода — посадник Ратибор. Через два роки у Тмутаракані з'являються інші князі-ізгої — Давид Ігорович та Володар Ростиславич, імовірно, після невдалої боротьби з Ярополком за Волинь. Але 1083 р. повертається з візантійського полону Олег Святославич і виганяє звідси Давида та Володаря, які знов починають боротьбу за свою частку у загальнородовій спадщині.

1084 р. Володар та Василько Ростиславичі зненацька захоплюють Володимир і тільки рішучі дії Мономаха, якого послав Всеволод, змушують їх повернути місто Ярополку. В цей час Давид нападає на Олешшя, грабує купців, що торгують з Візантією, фактично перерізає великий торговий шлях з Києва до Константинополя. Щоб заспокоїти та привернути на свій бік цих князів, Всеволод надає Давиду Ігоровичу Дорогобуж з Погориннням на межі Волині та Київщини, а Ростиславичам — Галицькі волості, якими, вірогідно, володів ще їхній батько[34].

Проте посилення Ростиславичів та Давида не влаштовувало Ярополка Ізяславича. До складу частини володінь, що їх виокремив

---

[33] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 195.

[34] *Грушевський М. С.* Зазн. праця.— Т. 2.

Всеволод, увійшли землі самого Ярополка. Можливо, він також виношував якісь плани захоплення Києва. 1085 р. Ярополк почав збиратися у похід проти великого князя. Але, дізнавшись про прихід на Волинь дружин Мономаха, втік до Польщі. На короткий час володимирським столом заволодів Давид Ігорович, поки Ярополк 1087 р. не помирився із Всеволодом та не повернувся до Володимира. Проте цього ж року він був підступно вбитий під Звенигородом, імовірно, за намовлянням Ростиславичів.

Після смерті Ярополка Всеволод здійснив новий перерозподіл князівських столів, ще більш зміцнивши свої позиції. Волинь віддали Давиду Ігоровичу, Турово-Пінську землю — Святополку Ізяславичу, а Новгород — сину Володимира Мономаха — Мстиславу. Вплив та сила великого князя стали такими, що жоден князь вже не насмілювався виставляти якісь свої претензії чи вимагати інших столів. Останні роки правління Всеволода відзначалися стабільністю у державі, економічним та культурним зростанням Русі. Набіги половців на кордони успішно відбивалися.

Всеволод ввійшов до історії як розважливий та розумний політик. Конфлікти намагався розв'язувати насамперед мирним шляхом. Сучасники відзначали його високу освіченість — «дома сѣдя, изумѣяша 5 языкъ». Великий князь піклувався про розвиток церкви, культури та освіти. За його князювання було завершено будівництво та розпис Успенського собору Печерського монастиря, засновано Андріївський (Янчин) монастир із першою жіночою школою[35], побудовано собори св. Петра, св. Михайла на Видубичах, Богородиці Влахернської на Клові у Києві, цикл монументальних споруд у Переяславі.

В останній рік його життя проявилися конфлікти між різними угрупованнями з оточення великого князя. Його звинувачували, що він слухає «молодих» радників, які зловживали своїм становищем («начаша грабити, людей продавати»)[36]. Ймовірно, це був конфлікт між старими боярськими родами та новими висуванцями дружинних кіл. До того ж 1092 р. на Русі була страшенна посуха, така, що вигорала земля, виникло чимало пожеж у лісах та болотах. Тоді ж здійснили напад і половці, вони захопили Пісочен, Прилуки, Переволоку та багато сіл. 13 квітня 1093 р. Всеволод Ярославич помер. Його було поховано у Софійському соборі біля батька, «бо він любив його більше від його братів».

Київ був у руках Володимира Мономаха. Чітко окресленого права успадкування не існувало. Володимир мав успадкувати стіл свого батька, але був претендент зі старшої лінії Ярославичів — Святополк Ізяславич. Імовірно, політична ситуація була не на користь Володимира. Вище київське боярство було незадоволене останніми

---

[35] *Татищев В. Н.* История Российская.— Т. 2.— С. 95.

[36] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 208.

роками правління Всеволода, їх, напевне, не задовольняв і розумний та рішучий Володимир. Голодний рік після засухи також спричинявся до напруження серед широких народних мас. Небезпечно було розпочинати боротьбу із Святополком, маючи за спиною агресивних Святославичів з половцями. Врахувавши ці обставини, Володимир Мономах запросив на великокнязівський стіл Святополка, а сам пішов до Чернігова. Переяслав залишився за його молодшим братом Ростиславом. Новгород передали старшому із Святославичів — Давиду, мабуть, щоб компенсувати втрату ним Чернігівського князівства.

Літопис відзначив, що кияни прийняли Святополка «з радістю». Проте з огляду на інтереси держави це був невдалий вибір, адже Святополк не виявив рис ані розумного державного діяча, ані вдалого полководця. В той час йому одразу ж довелося зіштовхнутись з двома складними проблемами, які несли в собі смертельну загрозу самому існуванню Руської держави — половецькі напади та князівські усобиці. Особливо потерпали південні райони Київської землі.

Вже дізнавшись про смерть Всеволода, половці відрядили до Святополка послів з вимогами викупу за «мир». Великий князь заарештував послів, як звинувачує його літопис, не порадившись із старшою дружиною батька свого та Всеволода. У відповідь половці вдерлися у Поросся й обложили столицю «своїх поганих» — Торческ. Святополк відпустив послів, прагнучи миру, але половці продовжували розорювати землі. За порадою дружинників, великий князь послав за допомогою до Мономаха. Останній прийшов, викликавши ще й брата Ростислава з Переяслава.

Князі зустрілися на Видубичах під Києвом — у родовому осередку князя Всеволода. Проте Святополк та Володимир не могли дійти згоди. І лише через наполегливість бояр, які вимагали від князів припинити чвари та об'єднатися проти половців, вони були змушені діяти спільно. У них були різні наміри: Мономах волів укласти мир з половцями, а Святополк — воювати. Підкорившись волі великого князя, дружини виступили в похід до Треполя. 26 травня 1093 р. за містом відбулася битва, де руські війська зазнали жорстокої поразки. Під час втечі у р. Стугні загинуло чимало воїнів, у тому числі й князь Ростислав.

Перемога зробила половців господарями становища на Київській землі. Тривала облога Торческа, який був позбавлений води й терпів через спрагу та голод, але відбивав атаки половців. Спроба Святополка пробитися до Торческа призвела до нової поразки 23 липня в битві на р. Желані. Святополк з двома дружинниками втік до Києва, а Торческ після 9-тижневої облоги було захоплено й повністю спалено. Мешканців його було забрано у полон.

Святополк змушений був укласти мир з половцями, виплативши їм, напевне, великий відкуп. Мир був закріплений династичним шлюбом великого князя з дочкою половецького хана Тугоркана.

Користуючись послабленням центральної влади, з Тмутаракані 1094 р. разом з половцями пішов походом на Чернігів князь Олег Святославич. Він попалив приміські населені пункти та окольні монастирі, але місто взяти не зміг. Володимир Мономах уклав угоду з Олегом, залишивши йому Чернігів, пішов до Переяслава. Половці ж з дозволу Олега продовжували спустошувати Чернігівську землю.

Половці нападали на Русь майже щорічно. Становище ускладнилося й через сарану, що «поядоша всяку траву и многа жита» два роки підряд. Печерський Патерик згадує про ці часи, що «быша брани многы от Половець, к сим же и усобица бысть в та времена, глад крѣпокъ, и скудость веліа при всем в Руской земли»[37]. Почалися феодальні усобиці. Одним з головних винуватців цього автор «Слова о полку Ігоревім» справедливо вважає Олега. «Тъй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше... Тогда при Олзѣ Гориславичи, сѣяшется и растяшеть усобицами, погибашеть жизнь Даждьбожа внука, въ княжихъ крамолахъ вѣци человѣкомъ скратишась. Тогда по Рускои земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нъ часто врани граяхуть, трупиа себѣ дѣляче»[38].

Якщо Володимир Мономах та й інші князі підтримували великого князя у боротьбі проти половців, незважаючи на різне політичне та особисте ставлення до нього, то Олег Святославич демонстративно ухилявся від спільних дій руських князів.

1095 р. Володимир перебив половців на чолі з ханами Ітларем та Кітаном, що прибули до Переяслава за відкупом. Виступивши у похід на половців, Святополк та Володимир послали до Олега з наказом приєднатися до спільного війська. Чернігівський князь дав згоду, але у похід разом з князями не виступив. Літописець охарактеризував стосунки, що склалися між ними: «бысть межи ими ненависть». Ізяслав Володимирович здійснив похід з Курська на Муром, який обіймав посадник Олега, й захопив його.

1096 р. Святополк з Володимиром запросили Олега до Києва на нараду з приводу організації оборони проти кочовиків: «поиде Кыеву, ать рядъ учинимъ о Руской земьлѣ пред епископы, игумены и предъ мужи отець нашихъ, и передъ горожаны, дабы оборонили землю Русьскую отъ поганых». Чернігівський князь відповів зухвало та погордливо, що «нѣсть лѣпо судити (мене) епископомъ и черньцемъ, или смердомъ»[39]. Він не без підстав побоювався осудження своєї прополовецької, практично зрадницької, політики, всіма верствами тогочасного суспільства.

Святополк і Володимир вирішили силою покарати його й захопили Чернігів. Олег втік до Стародуба, де його взяли в облогу князі. Незважаючи на запеклі бої та великі втрати, захопити місто не вда-

---

37 *Абрамович Д.* Киево-Печерський Патерик.— К., 1930.— С. 149.

38 *Орлов А. С.* Слово о полку Игоревом.— М.; Л., 1938.— С. 69.

39 *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 220.

лося. Проте Олег вийшов з міста й уклав мир. Цілуючи хрест, обіцяв, що з'явиться з братом Давидом до Києва, «яко то есть старѣй в землѣ нашѣй Кыевъ, и ту достоить намъ снятися и порядъ положити»[40].

У той час, як руські князі билися під Стародубом, половці воювали Київську та Переяславську землі. Хан Боняк спустошив київську околицю, спаливши й великокнязівський двір на Берестовім, а хан Куря біля Переяслава й спалив Устя.

Через тиждень Переяслав обложив хан Тугоркан. Проте несподівано для половців з'явилися дружини Святополка і Мономаха, переправившись через Дніпро біля Заруба. У битві половці були розгромлені, загинув і хан Тугоркан. Інша орда половців на чолі із «безбожним, шолудивим» Боняком вдерлася на околиці Києва, спалила навколишні села, Кловський та Германич монастирі, пограбувала й запалила Печерський монастир, а також Красний двір князя Всеволода.

Олег Святославич, незважаючи на цілування хреста, не пішов разом з братом до Києва, а направився до Мурома і заволодів ним, розбивши дружину Ізяслава Володимировича. Останній загинув у битві. Після того Олег захопив Суздаль та Ростов, посадив по містах своїх посадників і почав збирати данину.

Мстислав Володимирович, який сидів у Новгороді, послав йому вимогу звільнити Ростово-Суздальську землю, пропонуючи виступити посередником у переговорах з батьком. Олег відмовився й намагався захопити ще й Новгород, вислявши вперед свого брата Ярослава. Проте, почувши про виступ мстиславової дружини, залишив Ростов та Суздаль (спаливши останній). Мстислав, до якого приєднався інший брат В'ячеслав з допомогою, наздогнав Олега й розбив його військо у битві на р. Колокша. Олег втік до Мурома і далі до Рязані, а при підході Мстислава кинув і ці міста. Мстислав уклав мир з Олегом, примусивши його послати «ко братьи своей с молбою, не лишать тебе Русьской земли». Олег змушений був підкоритися і це в свою чергу дало змогу Святополку та Володимиру зібрати перший об'єднавчий з'їзд усіх руських князів.

Уся політична ситуація на Русі, смертельна зовнішня небезпека вимагали негайного наведення порядку в країні, об'єднання зусиль усіх князів. Восени 1097 р. на княжому з'їзді в Любечі (М. С. Грушевський вважав, що то було не це відоме місто, а місцевість поблизу Києва, оскільки практично всі князівські з'їзди збиралися саме тут[41]) були присутні Святополк, Володимир Мономах, Давид та Олег Святославичі, Давид Ігорович, Василько Ростиславич. Головним завданням з'їзду було «строенье мира». Програмна заява, ймовірно Святополка чи Мономаха, була висловлена так: «Почто гу-

[40] *ПСРЛ*.— Т. 2.— Стб. 221.

[41] *Грушевський М. С.* Зазн. праця.— Т. 2.— С. 90.

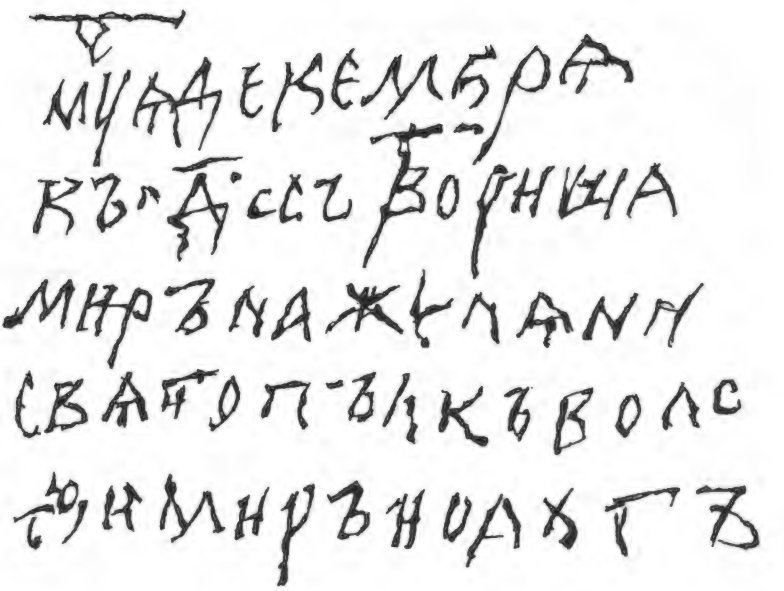

Рис. 13. Запис про мир на Желяні. Софійський собор у Києві. Кінець XI — початок XII ст.

бимь Рускую землю, сами на ся котору дѣюще? а половци землю нашу несуть розно, и ради суть оже межи нами». Князі закріпили розділ володінь за принципом, що кожен «держить очьчину свою: Святополку Киевъ Изяславль, Володимиръ Всеволожь, Давыдъ и Олегъ, Ярославъ Святославля». Давидові дістався Володимир, Володареві Ростиславичу — Перемишль, Василькові Ростиславичу — Теребовль.

Одностайно було вирішено, що «отселѣ имѣмься во едино сердце и съблюдѣмь Рускую землю, каждо держить очьчину свою». Проти тих, хто буде порушувати існуючий порядок, повинні були застосовуватись спільні дії: «Аще отселѣ кто на кого вьстанет, та на того будемь вси»[42].

Проте підкреслена літописом одностайність князів була удавана. Наступні події розкрили існуючі протиріччя між ними. Хоч Святополк в останні роки завжди виступав разом з Мономахом, напевне, він робив це вимушено й побоювався його авторитету. Давид Ігорович, який змушений був віддати частину своїх земель Ростиславичам, залишився незадоволеним рішенням з'їзду й став ініціатором нової усобиці.

Давид Ігорович повідомив Святополку вигадку про заколот проти нього Мономаха та Василька Ростиславича. Він умовив великого князя схопити Василька. Його було схоплено у великокнязівському палаці. Тут Святополк не наважився покарати Василька і передав його Давиду, який наказав осліпити теребовлянського князя у Звенигороді під Києвом.

---

[42] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 230, 231.

Порушення клятви майже одразу після цілування хреста, жорстокість вчинку викликали обурення Мономаха та інших князів. Святославичі приєдналися до нього. Об'єднані війська стали біля Городка Пісочного проти Києва, звинувачуючи великого князя в осліпленні Василька. Святополк хотів тікати з Києва, проте кияни послали до Мономаха митрополита з удовою Всеволода, вмовляючи його не воювати на радість половцям. Винуватцем трагедії оголосили одного Давида Ігоровича, а Святополк повинен був його покарати.

Незважаючи на невдале закінчення, Любецький з'їзд започаткував нову традицію регулярних загальноруських князівських з'їздів, на яких вирішувались важливі загальнодержавні справи, розв'язувались конфлікти, перерозподілялися володіння. Реально вони відбивали думку, яка поступово усвідомлювалась суспільством, про належність Руської землі спільно всьому князівському роду Рюриковичів.

На західних землях тривали усобиці за волинські та галицькі міста. Ростиславичі відбили зазіхання на галицькі володіння спочатку Давида, а потім і Святополка й самі намагалися заволодіти волинськими містами. Святополк вигнав Давида у Ляхи, посадивши у Володимирі свого сина Мстислава, який невдовзі загинув під час облоги міста Давидом Ігоровичем. Для уладнання цих конфліктів у серпні 1100 р. було скликано новий князівський з'їзд в Увитичах. Знову обговорювали проблему єдності. Князі засудили вчинок Давида й позбавили його Володимира, перевівши на незначне Бужезьке князівство. Це свідчило про певну стабілізацію відносин на Русі, перемогу розуміння необхідності об'єднавчих тенденцій. Було закладено основу для початку боротьби із половецькою загрозою.

Цій проблемі присвячувався наступний з'їзд 1101 р., що відбувся на Золотчі під Києвом. Половецькі посли передали прохання про мир. Такий мир було укладено у Сакові та скріплено обміном заручників. Проте військові дії тільки було перенесено на більш пізній час.

1103 р. на Долобському озері під Києвом відбувся ще один загальнокнязівський з'їзд, де обговорювали питання про час виступу проти половців. Мономах наполіг на тому, щоб виступити ранньою весною. Дружини сімох князів (тільки Олег відмовився нездоров'ям) на чолі з Святополком і Володимиром рушили до Хортиці, а звідти на р. Сутин (Самару). В битві було отримано блискучу перемогу, захоплено величезні трофеї, двадцять половецьких ханів загинуло. Цей похід розпочав цілий ряд вдалих дій об'єднаних руських військ у 1103—1111 рр. Було поновлено Пороську та Посульську захисні лінії. Половці змушені були відійти в глиб Степу.

Політичне життя Русі рубежу XI—XII ст. виробило практику загальноруських князівських з'їздів для розв'язання важливих державних проблем. Вони цілком довели свою дієздатність.

Глава 5

ПОСИЛЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ ЗАГАЛЬНОРУСЬКОЇ ЄДНОСТІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XII ст.

Період міжкнязівських усобиць та спустошливих набігів на Русь кінця XI ст. змінився певною стабілізацією, коли великий князь київський реально володів ситуацією в країні, виступаючи фактично сюзереном удільних князів. Звичайно це пов'язується із правлінням у Києві Володимира Мономаха (1113—1125) та його сина Мстислава (1125—1132). Проте цей період цілком можна розширити, якщо враховувати більшу половину часу князювання у Києві їхнього попередника (Святополка Ізяславича) та наступника (другого сина Володимира — Ярополка).

З рубежу XI—XII ст. першорядного значення у руській політиці набуває тенденція досягнення компромісу інтересів різних князівських гілок роду Ярославичів, розуміння об'єктивної необхідності посилення єдності руських земель як для успішного економічного розвитку, так і для захисту від зовнішнього ворога. Це, зокрема, виявилося в організації та проведенні низки князівських з'їздів — «снемів»: у Любечі 1097 р., в Увітичах 1100 р., на Долобському озері 1103 р. Про «мир на Желані» під Києвом, що не згадується літописом, повідомляє графіті з Софійського собору.

Великий князь київський Святополк Ізяславич та Володимир Мономах, що займав стіл Переяславського князівства, практично діяли у згоді. Їхні дії підтримував один з головних винуватців феодальних чвар на Русі — Олег Святославич, князь чернігівський. До цієї узгодженої політики змушені були приєднуватися й інші менш впливові та авторитетні князі. Звичайно, постанови князівських з'їздів (особливо принципова Любецька: «каждо да держить отчину свою») не могли відмінити феодальні стосунки, боротьба між князями тривала (осліплення Василька Ростиславича Теребовльського) й після них, представників різних династій пересували з їхніх уділів на інші чи взагалі відбирали останні. Проте переважали тенденції до міцного єднання руських земель під рукою київського князя. Найбільш яскраво вони проявилися після 1113 р., коли Володимир Мономах заступив на великокнязівському столі Святополка.

Обставини приходу до влади у Києві Володимира Мономаха вже давно обговорюються в історичній літературі[43]. Після смерті Свято-

[43] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— К., 1992.— Т. 2.— С. 108—110; *Тихомиров М. Н.* Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв.— М., 1945.— С. 133; *Черепнин Л. В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 235—240.; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— С. 450—452; *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 110—112.

полка в місті вибухнуло повстання, було пограбовано двори тисяцького Путяти, соцьких, єврейських купців. Цьому повстанню важко дати однозначне визначення. Адже воно мало різні соціальні складові, різне політичне забарвлення. Його використали (а, можливо, й організували) певні київські боярські угруповання, що орієнтувалися на Володимира Мономаха. Путята був ставлеником Святополка, а після його смерті держав бік Святославичів[44].

Оскільки Володимир Мономах явно порушував Любецьку угоду, займаючи «чужий стіл», він хотів легітимізувати своє положення шляхом виборності, запрошення від «киян». Він добре пам'ятав, що київська феодальна верхівка неодноразово виступала проти цього, коли він мав сісти на великокнязівському столі після смерті батька. Тому він дав згоду лише через чотири дні другій депутації з Києва. Його зустрічали з почтом: «Митрополитъ Никифоръ съ епископы и со всеми Кияне, с честью великою, сѣдѣ на столѣ отца и дѣдъ своихь, и вси людье ради быша, и мятежь влеже». Щоб підкреслити права Володимира на Київ, літопис двічі наголошував, що він займає «стол отенъ и дѣденъ» (звичайно, тут відчувається редагування самого Володимира або його сина Мстислава).

Тривають дискусії, кого слід розуміти під «киянами» — верхівку міста чи все населення. Більшість істориків схиляється до думки, що це передусім «нарочиті мужі» — київське боярство[45]. Віче не було органом безпосереднього народовладдя. Воно перебувало під орудою феодальної верхівки. Проте мало сумнівів у тому, що особа Мономаха була досить популярна серед рядових мешканців Києва (феодали мали більше причин стерегтися важкої руки князя).

Адже Володимир Мономах, який народився 1053 р., був одним з найавторитетніших державних діячів Київської Русі. Він мав досвід десятилітніх міжкнязівських усобиць, переможних та невтішних боїв з половцями, знав усі куточки Русі, міжнародні зв'язки. Він згадував 83 свої великі походи по Русі, Центральній Європі, південним степам. З 16 років Мономах княжив у порубіжному Переяславі, який першим приймав на себе удари половців у роки найбільшої активізації їхніх походів на руські землі. У 1078—1094 рр. він займав чернігівський стіл. У цей період Мономах практично впроваджував у життя політику свого батька, його військові та політичні задуми. Адже останні 9 років свого княжіння Всеволод не брав участі у походах. Після смерті батька, Володимир змушений був поступитися не тільки Києвом, але й Черніговом. На двадцять років він повертається до Переяслава (1093—1113), де продовжує боротьбу з половцями та політику «завоювання» прихильності київського боярства.

---

[44] *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 100.

[45] *Там же.*— С. 100—103, 227, 228.

Об'єктивно боротьба з половцями штовхала князя на розуміння необхідності загальноруської єдності. Безперервна активна боротьба з кочовиками сприймалася сучасниками як захист усієї Русі, вона принесла Мономаху славу талановитого організатора, блискучого полководця.

На час смерті Святополка Володимир Мономах зосередив у своїх руках величезну територію. Йому підкорялися Переяславське князівство, Новгород, Смоленськ, Ростово-Суздальська земля. Щоб контролювати зв'язки Києва з чернігівськими землями було побудовано Остерський Городок.

Широковідомий на Русі був також письменницький талант Володимира, його перо прислужилося його політиці не менше, ніж меч.

Таким чином, прихід на великокнязівський стіл Володимира Мономаха був виправданим і необхідним з огляду на об'єктивні потреби тогочасного руського суспільства. Великий князь не тільки розумів необхідність єдності, але й практично зумів об'єднати під своєю владою землі Русі.

До своїх земель Мономах приєднав Київський домен, а також Турово-Пінське князівство як «київську волость», що була в руках у Ярослава Святополковича. Таким чином, у останнього (головного суперника за велике князівство) залишилась сама Волинь, фактично оточена союзниками Мономаха. Ці союзи князів закріплювалися династичними шлюбами. Свого сина Романа Мономах оженив на доньці Володаря Ростиславича, а дочку Агафію видав за іншого сусіда Ярослава — Всеволода Давидовича Городенського. Чернігівські Святославичі (Олег та Давид) також були під впливом київського князя.

Будь-які вияви непокори чи зазіхання на його владу рішуче придушувалися. Так 1116 р. проти мінського князя Гліба Всеславича, який напав на Туровське князівство й запалив Слуцьк, Мономах організував великий похід, до якого були залучені сили князівств, очолюваних його синами, та Святославичів. Гліб покорився «и обѣщася Глѣбъ по всему послушати Володимера». Коли 1119 р. Гліб знову виступив проти його волі, Мономах позбавив його Мінська, а самого князя перевів до Києва, де той помер.

1117 р. своє незадоволення виявив Ярослав Святополкович переїздом з Новгорода до Білгорода старшого сина Мономаха Мстислава. Причина була зрозуміла всім: Володимир готував собі наступника на київському столі, він мав бути поруч та провадити політику вже досить літнього київського князя. Якщо до цього Ярослав ще сподівався на можливість повернення до Києва після смерті Мономаха, то тепер зрозумів марність цих сподівань. Мономах організував великий похід на Володимир, в якому брали участь Давид Ольгович та Ростиславичі. Після 60-денної облоги великий князь «створи миръ съ Ярославомъ, Ярославу покорившюся и вдарившю челомъ передъ стрыемъ своимъ Володимеромъ»[46].

---

[46] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 284, 285.

Проте цей мир тривав недовго.

Ярослав відіслав свою дружину (дочку Мстислава), а сам кинувся до Угорщини та Польщі за військовою допомогою. Волинські бояри стали на бік Мономаха й віддали йому Володимир. Волинське князівство було передано Роману Володимировичу, а після його раптової смерті його брату Андрію. З цього часу Волинь перебувала під владою роду Мономаховичів, політично тісно була пов'язана з Київською землею. Пізніші спроби Ярослава повернути Волинь за допомогою поляків закінчилися поразкою при облозі Червена. А 1123 р., коли він організував велику коаліцію з польських, угорських військ та дружин Ростиславичів, його було вбито при облозі Володимира.

1118 р. Володимир та Мстислав викликали до Києва новгородських бояр, де вони присягали на вірність. Деяких покарали за непокору, деяких було залишено у Києві. Проте традиційно дружні стосунки з новгородським боярством підтримував Мстислав, який був ним «викормлений». Ці стосунки закріплено (після смерті Христини — дружини Мстислава) 1122 р. одруженням Мстислава на доньці Дмитра Завидовича — представника впливової династії новгородських посадників.

Перші ж кроки Володимира Мономаха на великокнязівському столі було здійснено в галузі соціального законодавства. Деякі дослідники припускають, що їх було зроблено, коли ще не скінчилося народне повстання в самому Києві[47].

«Руська Правда» широкої редакції повідомляє, що Мономах одразу ж скликав нараду у великокнязівській позаміській резиденції — у с. Берестові. Крім дружини Мономаха, присутні були тисяцькі (київський, білгородський, переяславський), представник Олега Святославича. Негайно прийнятий був відомий «Устав Володимерь Всеволодича», який являв собою доповнення до «Руської Правди». Нові статті обмежували дії лихварів та землевласників, полегшували становище міщан та селян. Визначено було відсоток прибутку на грошові борги та термін їх повернення — три роки. Фактично цей відсоток значно знижувався. Полегшувалося за новим законом і становище холопів та закупів. Так, закуп вже не відповідав за господарське майно, якщо його грабували інші. За «образу», несправедливі покарання закупа його господар повинен був платити штраф до князівської скарбниці. Великий штраф у 12 гривень платив господар, який намагався продати закупа як холопа. При цьому закуп звільнявся від боргу.

Цим Уставом Мономах робив певні поступки повсталому народу, що свідчило про розуміння Мономахом соціального та економічного становища Русі. Старе законодавство призводило до швидкого розорення вільних селян та міських ремісників, що, в свою чергу, руйнувало державу.

---

[47] *Черепнин Л. В.* Указ. соч.— С. 236.

Звичайно, новий кодекс відбивав передусім інтереси феодальних верхів. Вотчинний імунітет феодала та його право на експлуатацію залежного селянства залишався без змін. Проте укладачі кодексу розуміли, що селянське господарство — основа багатства країни, а для його розвитку необхідні певні юридичні та економічні умови. Крім того Устав Мономаха торкався питань, у розв'язанні яких були зацікавлені купці, особливо ті, що займалися міжнародною торгівлею. Так, Уставом передбачалися пільги купцям, які втрачали майно під час війни, пожежі, у корабельних аваріях; іноземні купці мали пільгове право розпродажу товарів збанкрутілого боржника. Устав розвивав одну з тез Повчання Мономаха: «И более же всего чтите гостя, откуда бы он к вам не пришел».

Новий Устав Мономаха став одним з найважливіших документів великого князя київського, спрямованих на зміцнення внутрішньої єдності держави, її економічного розвитку.

Одним із заходів Мономаха, що відбивали його турботу про економічні зв'язки та торгівлю, стала побудова мосту через Дніпро у Києві 1115 р.

Важливим ідеологічним актом Мономаха, що символізував єдність Русі, стало освячення нового кам'яного Борисоглібського собору у Вишгороді та перенесення до нього мощей Бориса та Гліба (2 травня 1115 р.). Підкреслювався загальноруський рівень події, ініціатором якої виступали Мономах із Давидом та Олегом Святославичами. Літописець виразно записав: «съвъкупишася братья Русции князи». На свято «бысть сборъ великъ, сшедшюся народу съ всихъ странъ» на чолі з митрополитом Никифором з усіма єпископами та київськими ігуменами[48].

Об'єднана навколо Києва могутня Русь часів Володимира Мономаха та Мстислава значно посилила свої міжнародні позиції. Вже саме народження Володимира закріплювало політичні зв'язки Русі з Візантійською імперією — адже його мати була Марія, дочка імператора Константина IX Мономаха. Проте у самого Володимира відносини з Константинополем складалися непросто через зміну імператорських династій.

Родинні зв'язки з Леоном Діогеном — сином імператора Романа IV (Діоген був одружений на Мариці — дочці Мономаха) 1116 р. втягнули Володимира у конфлікт з імператором Олексієм I Комніним. Мономах підтримав свого зятя, який хотів здобути Болгарію. Останньому вдалося завоювати частину подунайської області, але в Доростолі його було вбито. Мономах намагався залишити собі подунайські міста по смерті зятя й відрядив туди воєводу Івана Войтишича, а потім і сина свого В'ячеслава з воєводою Фомою Ратиборичем. Проте закріпитися тут не вдалося й руські дружини були відкликані назад. За В. М. Татищевим, Мономах відмовився від подунайських міст, оскільки посольство до Києва Олексія I Комніна

[48] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 280.

виплатило грошову компенсацію за дунайські володіння сину Леона Василеві.

Сам Олексій I Комнін ще з 1104 р. мав родинні зв'язки з Володарем Ростиславичем, чия донька вийшла за молодшого сина Олексія (як вважають, Ісаака).

Після смерті Олексія й приходу до влади Іоанна II Комніна (1118—1143) мирні стосунки були закріплені 1122 р. шлюбом дочки Мстислава з членом імператорського дому («ведена Мьстиславна въ Грѣкы за царь»).

Син Мономаха Мстислав був одружений на дочці шведського короля Христині (померла 1122 р.). Його дочки також були віддані «за море». Малфрід — за норвезького короля Сігурда, Інгеборга — за датського принца герцога готландського Кнута. Малфрід, овдовівши, вдруге вийшла за брата Кнута — датського короля Еріка. Сам Мстислав, перебуваючи у Новгороді, ходив у походи на чудь, охороняв північно-західні землі.

Північний схід оберігав інший син Мономаха — Юрій (Довгорукий), який 1120 р. здійснив вдалий похід на Волзьку Булгарію.

Західні кордони Русі тримав Андрій, якому пізніше приходив на допомогу Мстислав. Втім, крім епізодів боротьби з Ярославом Святополчичем, з Угорщиною та Польщею підтримувалися мирні відносини. 1119 р. угорський король Коломан висватав собі доньку Мономаха Євфимію. Шлюб виявився невдалим, король відіслав Євфимію назад до батька. В неї народився син Борис Коломанович. Проте немає підстав вважати, що ця подія негативно подіяла на угорсько-руські відносини.

Політичне становище Русі за Володимира Мономаха яскраво відбиває пам'ятка XIII ст. «Слово про загибель Руської землі», де Володимир виступає як родоначальник могутньої династії. «То все покорено было богомъ крестияньскому языку, поганьскыя страны, великому князю Всеволоду, отцю его Юрию, князю Кыевьскому, дѣду его Володимеру Мономаху, которымъ то половоци дѣти своя полошаху в колыбѣли, а литва из болота на свѣт не выникываху, а угры твердяху каменыи городы желѣзными вороты, абы на них великий Володимеръ тамо не въѣхал, а нѣмци радовахуся, далече будуче за Синим морем. Буртаси, черемиси, вяда и моръдва бортьничаху на князя великого Володимера; и Кюръ Мануилъ цесарегородскый опасъ имѣя, поне и великыя дары посылаше к нему, абы под нимъ великый князь Володимер Цесарягорода не взял»[49].

У цій, безперечно, гіперболізованій картині (наприклад, імператор Мануїл правив у 1143—1180 рр., тобто тут явна невідповідність) відбивався й справжній стан зовнішньополітичних успіхів Русі, її міжнароднє становище цього часу.

Найважливішим зовнішнім фактором розвитку Русі залишали-

[49] *Слово* о погибели Русской земли // Памятники литературы Древней Руси.— М., 1981.— С. 130.

ся відносини із Степом. Тут, з початку XII ст. було досягнуто рішучих успіхів, насамперед завдяки діям Володимира Мономаха. Вимушена оборонна політика змінилася активною наступальною. Головний театр військових дій з кочовиками був рішуче перенесений з руських земель далеко у Степ.

Першим наслідком князівських з'їздів, спільних зусиль, спрямованих на ліквідацію половецької загрози, став похід 1103 р. Організації цього походу було присвячено нараду на Долобському озері під Києвом. Святополк із своєю дружиною вважали, що не варто виступати в похід негайно та відривати селян від весняних робіт. Мономах рішуче заявив, що «Половчинъ приѣха ударить смерда стрѣлою, а кобылу его поиметь, а в село въехав поиметь жену его и дѣти, и все имѣнье его возметь», і це вирішило справу[50].

До Володимира із Святополком приєдналося ще п'ять князів. Олег Святославич ухилився від участі у поході, передавши, що він хворий («не здоровлю»). Об'єднане військо вирушило вниз по Дніпру кіннотою та на лодіях і наприкінці березня зібралося на о. Хортиця. Звідси чотири дні йшли полем до р. Сутин (десь у басейні Самари), де 4 квітня зустрілись із половецьким військом. Битва скінчилася блискучою перемогою руських дружин. За літописом, загинуло 20 половецьких ханів (Алтунопа, Урусоба, Асупа, Сурьбарь та ін.). Хана Белдузу було взято в полон і страчено за звинуваченням у порушенні половцями присяги й нападі на Русь. Було захоплено великі трофеї («взяша бо тогда скоты и овцѣ и кони и вельблуды и вежѣ с добытком и с челядью»). Важливим результатом стало звільнення від половців печенігів та торків і розселення їх на Пороській оборонній лінії.

Літописець так резюмує результати цього походу: «И приидоша в Русь с полономъ великымъ, и съ славою и с победою великою усвояси»[51].

Лише через два роки половці змогли отямитись від цієї поразки й хан Боняк поновив напади на Русь, здебільшого на Переяславське князівство. Взимку 1105 р. Боняк під Зарубом переміг торків та берендеїв, які, ймовірно, виступали проти половців. Ще двічі нападали половці, за ними Мономах організував погоню, але вона виявилася невдалою. Наступного року половці напали на Заріческ (Погориння). Цього разу їх переслідували до самого Дунаю, де розбили, а здобич повернули.

У травні 1107 р. Боняк грабував околиці Переяслава, а в серпні разом з Шаруканом обложив Лубни. Мономах із Святополком встигли об'єднаним військом (цього разу приєднався й Олег Святославич) прийти на допомогу й розгромити половців. Загинув Тааз — Боняків брат, у полон було взято хана Сургу з братами, Шарукан Старий, тікаючи, позбувся всього свого майна.

---

[50] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 252, 253.

[51] *Там же.*— Стб. 255.

У січні 1108 р. йшли мирні переговори з половцями, які завершилися династичними шлюбами синів Мономаха (Юрія) та Олега (Святослава) з доньками ханів Аєп з родів Асеня та Гіргеня.

Проте це не спинило напади половців з угруповання, очолюваного Боняком, які здійснювалися протягом 1108—1110 рр. Мономах прийшов до висновку про необхідність нищівного удару по глибинних половецьких районах. У грудні 1109 р. він вислав військо в степи — аж до Дону, де захоплено було 1000 половецьких веж. Після цієї вдалої розвідки навесні виступило військо на чолі з князями, але, діставшись Воїня, повернулося. Причини цього літопис не пояснює.

Відомо, що цього ж року половці теж підійшли до Воїня і повернули назад. Крім того, половці «воеваша около Переяславля по селомъ». Можливо, руські князі не знали напевне розташування та планів половців і не хотіли заглиблюватись у Степ, лишаючи беззахисними свої землі. Та й мати в своєму тилу значне вороже військо було небезпечно.

Задуманий похід було здійснено 1111 р. Війська вийшли у лютому ще по снігу та йшли цілий місяць. Місцем збору була р. Голтва, де чекали решту дружин. Спочатку в басейні Дінця були захоплені половецькі міста Шарукань та Сугрів. 27 березня на р. Сальниці, правій притоці Дінця, руські дружини зустрілися з основною масою половецьких військ і повністю їх розгромили. Князі захопили величезну кількість полонених, коней, худоби.

Літописець, завершуючи розповідь про похід, підкреслив, що «възвратишася Русьстии князи въсвояси, съ славою великою к своімъ людемъ, и ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ, и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде»[52].

Після цього походу самостійні великі напади половців на Русь припинилися на тривалий час. Дізнавшись про смерть Святополка, половці прийшли на Русь до м. Вира. Проте, коли їм назустріч виступив Мономах, одразу повернули назад у Степ.

1116 р. син Мономаха Ярополк разом із Всеволодом (сином чернігівського князя Давида) здійснили ще один похід на Сіверський Донець, захопивши половецькі міста Шарукань, Сугрів, Балин. Тоді ж Ярополк привів собі полонянку, на якій оженився, дочку яського князя («красну вельми»).

Після цього проти половців, що домінували у степах, виступили інші кочівники — торки з печенігами. Але після дводенної битви на берегах Донця були розбиті й прийшли на Русь, під захист Володимира Мономаха.

Деякі угруповання половців шукали дружби з київським великим князем, що віддзеркалює шлюб 1117 р. сина Мономаха Андрія з онукою Тугоркана.

Перемоги Володимира Мономаха над половцями добре пам'ята-

---

[52] *Там же.*— Стб. 273.

ли на Русі. Літописець на початку XIII ст. у панегірику князю Роману Мстиславичу порівнює його з Мономахом «погубівшему погаными Измнтяны, рекомые Половци, изгнавшю Отрока во Обезы за Желѣзная врата, Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживъшю; тогда Володимеръ Мономахъ пилъ золотомъ шоломомъ Донъ, и приемшю землю ихъ всю, и загнавшю оканьныя Агаряны»[53]. Пам'ятали їх у феодальній літературі, дружинній поезії, народному билинному епосі. Мабуть, не випадково московські книжники XV ст. пов'язували саме з цим князем легенду про царські регалії — «шапку Мономаха», через нього вони хотіли поєднати російське самодержавство з Київською Руссю.

Звичайно, як і кожен панегірик, літописна стаття 1125 р. передусім ідеалізує князя, хоча й відбиває певні реалії. Адже Володимир Мономах для наступних поколінь залишився ідеалом князя — державного діяча — енергійного, розумного, політично врівноваженого, що турбувався про своїх підданих, поважав закони та звичаї, мораль та релігію. «Преставися благовѣрный князь, христолюбивый и великый князь всея Руси, Володимерь Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнца лучи пущая; его же слухъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшенъ поганымъ, братолюбець, и нищелюбець, и добрый страдалець, за Рускую землю»[54].

Наступного дня після смерті батька (20 травня 1125 р.) «Мстиславъ, старѣйший сынъ его, сѣдѣ на столѣ в Киеви, отца мѣсто своего». Правління Мстислава (1125—1132) було продовженням правління попередника. Це не дивно, бо Мстислав здавна провадив батьківську політику, поділяв її принципи, а після повернення з Новгорода став фактично його наступником.

Князі виконували волю Мстислава, брали участь у його походах, за непослух він карав і забирав волості. Київський літописець явно симпатизує йому, у Новгороді він також був надзвичайно популярним, адже там він княжив з дитинства, вів рішучу боротьбу з половцями, мав добрі відносини з Візантією та іншими країнами.

Половці, дізнавшись про смерть Мономаха, одразу ж пішли на Русь до Баруча. Проти них виступив брат Мстислава Ярополк, який займав переяславський стіл, й розгромив нападників.

Після цього літопис прямо не згадує про напади половців на Русь. Лише у статті під 1140 р., розповідаючи про повернення полоцьких князів, засланих Мстиславом до Царгорода, побічно згадується, що великий князь був розгніваний на полоцьких князів, які відмовились виступати проти половців. Ця ж стаття називає Мстислава «Великим» і дає виразну характеристику його діяльності проти кочовиків. «Се бо Мьстиславъ великый наслѣди отца своего путь Володимера Мономаха великаго. Володимиръ самъ собою постоя на

---

[53] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 716

[54] *Там же.*— Стб. 289.

Дону, и много пота утеръ за землю Рускую, а Мстиславъ мужи свои посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганых»[55].

Практично всі землі Русі перебували під владою роду Мономаховичів. Мстислав правив у Києві, його брати займали: Ярополк — Турів, Юрій Довгорукий — Ростово-Суздальське князівство, Андрій — Волинь з Володимиром. Сини Мстислава сиділи: Ізяслав — у Курську, а потім у Полоцьку, Всеволод — у Новгороді, Ростислав — у Смоленську. Володіння наступників Ростиславичів на Галичині та Святославичів на Чернігівських землях були незначними порівняно з володіннями Мономаховичів. До того ж між ними постійно відбувалися суперечки, в яких Мстислав як верховний сюзерен виступав головним та вирішальним суддею.

Характерним був епізод з чернігівською спадщиною. Після смерті Давида 1123 р. цей стіл зайняв Ярослав Святославич, який перейшов з Мурома. Проте 1127 р. енергійний Всеволод Ольгович вигнав з Чернігова свого «стрыя». Останній, повернувшись до Мурома, просив Мстислава повернути йому Чернігів, нагадуючи, що «хрестъ еси цѣловалъ ко мнѣ, поиди на Всеволода». Спочатку Мстислав обіцяв допомогти й спробував умовити Всеволода. Але Всеволод відмовився. Почалася підготовка до походу на Чернігів, Всеволод покликав на допомогу половців. Назрівала війна. Наляканий Всеволод, від якого половецькі князі Ставш та Селук вже збігли, почав шукати шляхи до примирення. Він підкупив впливових київських бояр. Мстислав також не хотів виснажливої війни з Черніговом, в якій би використовувались найманці-кочовики.

Ігумен монастиря св. Андрія (побудованого ще Всеволодом) Григорій, який користувався великою повагою Мономаха та його сина, зібрав собор священиків, що зняв з Мстислава хресне цілування. Він сказав, що князь у разі відмови від воєнних дій бере на свою душу значно менший гріх, ніж у разі пролиття християнської крові під час походу на Всеволода. Так у Чернігові закріпилася гілка Ольговичів, яка стала в майбутньому однією з найсильніших на Русі. Вірогідно, це примирення було закріплено шлюбом Всеволода Ольговича з дочкою Мстислава Марією.

Іншу політику провадив того ж року Мстислав щодо полоцьких князів, можливо, бажаючи повністю викоренити їхній давній сепаратизм. Було організовано великий похід «четырьми путьми» на Полоцьку землю, в якому брав участь і Всеволод Ольгович «съ своею братьею». Було захоплено чимало полоцьких городків. Полочани вигнали свого князя Давида з синами й просили Мстислава затвердити їхнім князем Бориса-Рогволда. Мстислав згодився і повернув Всеславичам їхні землі, взявши присягу про послух.

Проте наступного року Рогволд помер, до Полоцька повернувся

---

[55] *Там же.*— Стб. 304, 305.

Давид і порушив присягу. Полоцькі князі не тільки не прийшли на допомогу «въ Рускую землю», «но паче молвяху Бонякови шелудивому во здоровье»[56].

Розгніваний Мстислав схопив Давида, Ростислава, Святослава й двох синів Рогволда з дітьми та жонами, «усожа у три лодьи и поточи я Царюграду за неслушание ихъ, а мужи свои посажа по городомъ ихъ». За В. М. Татищевим, Мстислав віддав Полоцьк сину Ізяславу. Це заслання «въ Грѣкы» свідчить, крім того, про добрі відносини Мстислава з Візантійською імперією, де правив його зять Іоанн II Комнін. У цей час до Києва з Візантії було привезено дві знамениті ікони Богородиці («в єдиному кораблі») — Пирогоща й та, що нині зветься Володимирською Богоматір'ю (бо була забрана з Вишгорода до Володимира Андрієм Боголюбським).

На західних кордонах Мстислав успішно воював з ятвягами, литвою, чуддю.

В. М. Татищев описує епізод, який свідчить про силу та міжнародний авторитет великого князя київського. Руські купці під час повернення з Моравії 1129 р. були пограбовані поляками. Мстислав відрядив посла до польського короля Болеслава з вимогою негайно відшкодувати збитки купцям. Болеслав одразу ж відповів, що він не тільки відшкодує ці збитки, але й проводитиме руських купців через польські землі під охороною[57].

Щодо купців Мстислав продовжував політику свого батька, спрямовану на всіляку їх підтримку. Він закладає храми, які були якось пов'язані з торговими колами. Так, ще 1113 р. він заклав церкву Миколи «на княжѣ дворѣ, у Торговища Новѣгородѣ». 1131 р. Мстислав будує на київському торговищі відому церкву Успіння Богородиці Пирогощі, яка немовби символізувала спрямованість політики Мстислава на союз великокнязівської влади з містами, багатим купецтвом та ремісничою верхівкою. Його син Всеволод 1127 р. фундує у Новгороді для купецької організації церкву Іоанна Предтечі на Опоках, яка отримала відомий Устав, що дійшов до нас. А в рік завершення будівництва Пирогощі (1135 р.) Всеволод зводив храм Успіння на Торгу в Новгороді. Можливо, його будувала навіть одна артіль.

Політична діяльність Мстислава сприяла успішному економічному розвиткові Русі, що відбилося й на широкому кам'яному будівництві в різних містах Русі. Самого Мстислава Великого було поховано в соборі св. Федора «юже бѣ самъ създалъ» (1128 р.) у Києві, який став потім усипальнею всього «племені Мстиславова».

Мстислав помер 15 квітня 1132 р. у розквіті сил, на 56 році життя. Його державна діяльність була гідно оцінена як сучасниками, так і нащадками, передусім істориками. Так, за повідомленням В. М. Та-

---

[56] *Там же.*— Стб. 303.

[57] *Татищев В. Н.* История Российская.— Т. 2.— С. 142, 143.

тищева, під час княжіння Мстислава «князи русские жили в совершенной тишине и не смел един другаго обидеть. Сего ради его именовали Мстислав Великий» [58]. Це був час, коли на Русі повністю переважали тенденції об'єднання навколо Києва. Після його смерті поступово почали розгортатися феодальні війни, боротьба за Київ. Київський стіл зайняв його брат Ярополк, почався принципово новий період у політичному житті Київської Русі.

Політична історія першої третини XII ст. охарактеризована нами насамперед з огляду на великокнязівський київський стіл, загальнодержавну політику. Стисло окреслимо її в цей період по князівствах, що знаходилися на терені України.

Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства. Стольні міста займали сини Святослава Ярославича Олег і Давид, які започаткували відомі князівські династії Ольговичів та Давидовичів. Ще один син Святослава сидів на Муромо-Рязанському удільному князівстві, яке з часом стало підкорятися ростово-суздальському князю. Олег Святославич провадив сепаратистську політику щодо Києва. Але загальна політична ситуація на Русі, могутність Мономаха примушували його дотримуватися загальноруських тенденцій.

Давид Ростиславич діяв у руслі політики Мономаха, брав участь в усіх загальноруських діях. Після смерті Олега (1115) він став чернігівським князем. Після Давида (1123) Черніговом правив Ярослав Святославич. Проте 1128 р. його вигнав з Чернігова племінник Всеволод Ольгович, що до того займав удільний чернігівський стіл — тмутараканський. Ярослав повернувся до Мурома, де невдовзі помер. Новгород-Сіверське князівство стало уділом Давидовичів.

Всеволод Ольгович провадив політику схожу з політикою свого батька, особливо це виявилося після смерті Мстислава, коли він почав організовувати коаліції проти влади Ярополка, нападав на сусідні князівства, приводив на Русь половців. Після смерті Ярополка та приходу Всеволода до Києва чернігівськими князями стали сини Давида Володимир та Ізяслав. Політичні усобиці між Ольговичами та Давидовичами мали місце в самому Чернігівському князівстві.

Особливе місце в політичному житті займало *Переяславське князівство.* Фактично воно не провадило самостійної політики, а діяло в руслі політики великого князя київського. Але оскільки князівство було одним з осередків Руської землі та знаходилося близько від Києва, то Переяслав практично був трампліном до великокнязівського столу. Тому великий князь приділяв значну увагу тим, хто займав це князівство. Друга особливість князівства полягала у тому, що воно відігравало роль щита Русі проти Степу, було переднім краєм боротьби з половцями.

---

[58] *Там же.*— С. 143.

До приходу на великокнязівський стіл переяславським князем з 1093 р. був Володимир Мономах. З 1113 по 1132 р. (тобто до приходу останнього в Київ) тут княжив його син Ярополк. Як зазначалося вище, Ярополк із своїми дружинами брав активну участь у боротьбі з половцями, а також у конфліктах з Ольговичами.

1132 р. Ярополк передав Переяслав свому небожу — старшому сину Мстислава Великого Всеволоду, який сидів у Новгороді. На тогочасній політичній мові це означало, що саме Всеволод буде наступником великого князя. Проте молодші Мономаховичі не бажали віддавати київський стіл нащадкам Мстислава. Тому Всеволода, який пробув у Переяславі з ранку до обіду, негайно вигнав звідти Юрій Володимирович Довгорукий. Практично саме з цього моменту почалася його багатолітня боротьба за Київ. Та і його самого через вісім днів вигнав Ярополк, який передав Переяслав сину Мстислава Ізяславу — майбутньому князю київському. Його боротьба з Довгоруким за Київ була основою політики на Русі у 40-50-і роки XII ст. Але зміцнення позицій Ізяслава не входило до планів Ярополка, і того ж року він силою вивів його з Переяслава, а посадив тут свого брата В'ячеслава. В'ячеслав не схотів сидіти на неспокійному переяславському столі і, незважаючи на умовляння Ярополка (того задовольняв брат, який за своєю вдачею не прагнув до верховної влади), взимку 1134 р. повернувся до Турова.

Почалася нова суперечка за Переяслав. Юрій Довгорукий умовив Ярополка віддати йому Переяслав в обмін на Ростово-Суздальські землі. Проти цього виступили Ізяслав Мстиславич та Ольговичі. Почалися усобиці, походи князів, що призводили до спустошень Переяславської землі. Боротьба скінчилася угодою, згідно з якою Переяслав дістався наймолодшому Мономаховичу — Андрію, що сидів на Волині. Незважаючи на неодноразові спроби Ольговичів силою захопити Переяслав та їхні напади на Посулля, Андрій княжив у Переяславі до своєї смерті 1141 р.

Волинське князівство. Воно здавна мало найтісніші зв'язки з Києвом. Великі князі київські розглядали його як свій домен, князі тут часто мінялися, жодний князівський рід не міг тут довго втриматися. У цьому князівстві сиділи князі, поставлені київським князем або земля взагалі управлялась безпосередньо із столиці.

З 1100 р., після того, як Святополк з Мономахом вивели Давида Ігоровича з Володимира (давши йому Дорогобуж та Бужськ), на Волині почав княжити Ярослав Святополчич. Правління останнього тривало до 1117 р., коли відбувся конфлікт з Мономахом через його незадоволення переходом Мстислава Володимировича до Білгорода. Ярославу довелося тікати до Угорщини та Польщі. Волинські бояри відступилися від нього й пристали на бік Мономаха. У Володимирі став княжити (до 6 січня 1118 р.) Роман Володимирович, а по його смерті — брат Андрій. Ярослав за допомогою поляків намагався повернути собі Волинь. 1121 р. він здійснив похід до Червеня, але посадник Фома Ратиборич відбив напад.

1123 р. Ярослав організував великий коаліційний похід на Володимир, в якому, крім поляків, брали участь угри та чехи, а також дружини галицьких Ростиславичів. Похід, вірогідно, застав Мономаха зненацька. Він почав збирати військо, а на допомогу Андрієві послав Мстислава з малою дружиною. Але під час облоги Володимира Ярослав попав у засідку і був убитий двома (ймовірно, найманими Андрієм) ляхами. Коаліція розпалась й облогу було знято.

Андрій володів Волинню досить довго — до зими 1134/35 рр., коли Ярополк перевів його до Переяслава, а Володимир віддав Ізяславу Мстиславичу. З цього часу Волинь практично стала спадковим володінням цієї гілки Мстиславичів.

Південніше Волинської землі в ці часи формувалося *Галицьке князівство.* Тут сиділи сини засновника галицької династії князів, онука Ярослава Мудрого — Ростислава Володимировича. Перемишльським князем був Володар, теребовльським — Василько. Ростиславичі князювали близько 30 років, вели спільну політику проти намагань великих князів повністю підкорити галицьку землю, перетворити її на свій домен. Водночас Ростиславичі провадили досить лояльну до Києва політику, виступаючи проти лише тоді, коли зачіпалися їхні власні інтереси (посилення позицій Києва на Волині).

Після смерті обох Ростиславичів 1124 р. почали княжити їх сини: Юрій Василькович у Галичі; Іван Василькович — у Теребовлі, Ростислав Володаревич — у Перемишлі, його брат Володимирко у Звенигороді. Цей поділ землі на чотири уділи призвів до жорстокої усобиці, яку почав Володимирко проти старшого князя галицької землі — брата Ростислава. Володимирко привів угорців, Ростислава підтримували Васильковичі та великий князь Мстислав. Було скликано з'їзд у Щирці, де бояри обох уділів марно намагалися звести все до миру. Ростислав обложив Звенигород, але взяти потужну фортецю не міг. Наступного року він раптово помер, і Володимирко об'єднав Перемишльське та Звенигородське удільні князівства. Після смерті 1141 р. й обох Васильковичів Володимирко об'єднав під своєю рукою всю Галицьку землю й переніс столицю князівства до Галича.

Серед удільних князівств слід згадати й *Турово-Пінське князівство,* яке повністю залежало від Києва й вважалося київською волостю, частково його землі лежали на українській території. Туров за старою традицією дістався одному з найстарших Мономаховичів — В'ячеславу, але чи не найменш амбіційному. Святополк та Мономах часто використовували ці землі як розмінну монету, укладаючи різні угоди. З них виділялися уділи, щоб відвернути увагу союзників чи родичів від більш важливих руських земель.

Розділ III

Русь у період феодальної роздробленості (XII — перша половина XIII ст.)

У перші десятиріччя XII ст. завершився ранньофеодальний період історії Київської Русі. Розпочалася доба феодальної роздробленості. Історичний зміст цієї доби тривалий час визначався неточно, а інколи й зовсім не вірно. Нова стадія розвитку феодалізму на Русі нерідко розглядалась як явище регресивне, що спричинилося до економічного і культурного занепаду країни. Нині на підставі аналізу всіх наявних джерел, особливо археологічних, вдалося дійти висновку, що Русь упродовж XI — першої половини XIII ст. розвивалася по висхідній лінії і за рівнем економіки та культури належала до найбільш розвинутих країн Європи.

На думку Б. О. Рибакова, новий етап історичного розвитку Русі точніше називати не періодом феодальної роздробленості, а початковим етапом розвинутого феодалізму. Його характерними особливостями були: поглиблення процесів феодалізації в місті і на селі, подальша кристалізація і виокремлення ряду давньоруських князівств.

Глава 1

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ РУСІ

Новий етап розвитку феодалізму на Русі

До 30-х років XII ст. окремі давньоруські князівства настільки зміцніли і зросли, що змогли розпочати самостійне, значною мірою незалежне від

Києва, життя. Незаперечна влада великого київського князя, який став першим серед рівних, відійшла в минуле і вже не поширювалася на всі давньоруські землі. Поряд з київським титул «великий князь» мали також володимирський, чернігівський і деякі інші князі, які повністю самостійно порядкували у своїх князівствах. Найраніше від Києва відділились Полоцьк і Новгород, потім Володимир (Суздальський), Чернігів, Галич. Процес формування нової політичної карти Русі з багатьма центрами відповідав загальноісторичним умовам життя давньоруських земель.

Дослідження останніх років показують, що новий етап розвитку феодалізму на Русі характеризувався не лише зміцненням імунітетних прав, але й досить розгалуженою системою васально-ієрархічних зв'язків. Пануючий клас на Русі являв собою складну феодальну ієрархію, на верхніх щаблях якої стояли представники князівського роду, на нижніх — бояри, дружинна знать, дворяни. Всі вони були тісно пов'язані між собою системою сюзеренітету-васалітету, яка й за умов роздільної форми землеволодіння лишалась визначальною системою державно-правових відносин.

Економічний розвиток Русі XII—XIII ст. йшов шляхом зміцнення вотчинного господарства. Ще в ранньофеодальний період у всіх землях Русі склалися феодальні відносини, місцева родоплемінна знать перетворилася на великих феодалів, зросли та зміцніли міські центри. З часом у кожному головному місті землі ствердились удільні князі, які заснували тут місцеві династії. Чернігівська й Новгород-Сіверська землі опинилися в руках Ольговичів, Смоленська — Ростиславичів, Володимиро-Суздальська — Юрійовичів, Волинська — Ізяславичів, Полоцька — Брячиславичів. Лише Київ та Новгород з різних причин не перетворилися на спадкові вотчини; в них упродовж всього періоду феодальної роздробленості сиділи князі різних династій.

Проте мирне співіснування боярства з князями, що оселилися в цих землях, тривало недовго. Уже з другої половини XII ст. між ними виникають гострі суперечності. Прагнення удільних князів до єдиновладдя в своїх князівствах наштовхнулось на жорстокий опір місцевої знаті. Незадоволені незалежним становищем князя і не здобувши від нього тих прав та привілеїв, на які вони розраховували, бояри нерідко позбавляли його влади. В свою чергу князі, які змогли зміцнити своє становище у землі, жорстоко розправлялися з боярською опозицією.

У боротьбі з сепаратистськими тенденціями великого боярства князі спиралися на постійну дружину, яка перебувала поблизу стольного міста князівства і була готова будь-коли виступити в похід. Упродовж XII ст. у кожному князівстві зароджувався нижчий прошарок феодалів — дрібне дворянство, яке формувалося з князівських дружинників, слуг, рядовичів та тіунів.

Дворяни, будучи суперниками боярства й користуючись прихильністю і підтримкою своїх князів, засновували власні феодальні

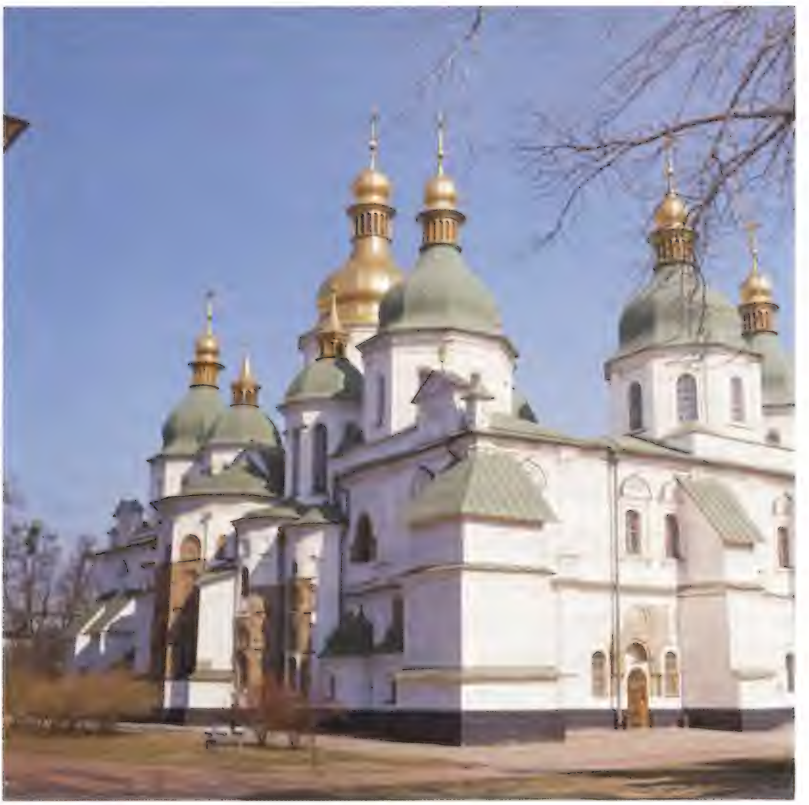

Київ. Софія Київська. 1037 р.

Софія Київська.
1037 р.
Оранта.

гнізда навколо старих міст, ставали не лише власниками великих і дрібних помість, але й власниками залежних селян. Економічна нестабільність, залежність від князівської влади визначили, зокрема, політичні симпатії дворянства. Князівські «чадь», «отроки» і «детские» були зацікавлені в стабілізації внутрішнього становища земель, вірою і правдою служили своєму князю, вбачаючи в ньому сильну особистість, здатну зміцнити єдність. Не випадково Данило Заточник зауважував, що «краще мені в постолах жити при княжому дворі, ніж у сап'янових чоботях при боярському».

Одним з основних елементів суспільного і державного розвитку Русі, як і всієї середньовічної Європи, були міста. Найвищий їх розквіт припав на XII—XIII ст. Давньоруські міста являли собою складні соціально-економічні та політико-адміністративні організми, основу господарського життя яких складали ремесло і торгівля, а також сільськогосподарське виробництво. Тут виготовлялося все необхідне для держави, для потреб господарства, побуту, торгівлі і війни. На міських посадах працювали золотих справ майстри, емалювальники й склороби, гончарі й ковалі, різьбярі по дереву й кістці, теслярі каменю, ткачі й кожум'яки, шевці, зброярі та ін. Міста були також адміністративними центрами, фортецями, колективними замками великих земельних магнатів округи або князівства, центрами культури, місцем зосередження церковного управління.

Одночасно з економічним розвитком давньоруських земель у XII—XIII ст. значно розширились і зміцніли торговельні зв'язки між ними. Цьому сприяла певна ремісничa спеціалізація не лише окремих міст, а й цілих районів. Успішно розвивалась й міжнародна торгівля Русі; для захисту торговельних шляхів від половців («Греческого», «Соляного», «Залозного») неодноразово виступали об'єднані дружини руських князівств.

З розвитком внутрішньої і міжнародної торгівлі у великих містах зростав і зміцнювався прошарок лихварів і великих ремісників. Це проти них і земельних магнатів, які засереджувались у містах, підіймалось на боротьбу населення торгово-ремісничих посадів. Соціальні протиріччя в давньоруських містах у XII—XIII ст. проявлялись по-різному. Вони набували прямої форми повстань і завуальованої — у вигляді церковної єресі. Міські низи, експлуатовані боярами, купцями і лихварями, об'єднувались у корпорації, подібні до ремісничих цехів країн Західної Європи. Інколи «чорний люд» підтримували князі, використовуючи незадоволення мас у боротьбі проти незалежних бояр.

Важливу роль у розвитку давньоруського суспільного ладу, про що йшлося вище, відігравало загальноруське законодавство. На відміну від деяких феодально-роздроблених держав Західної Європи (наприклад, Німеччини), де у кожному князівстві діяли свої закони, в Давній Русі XI—XIII ст. був єдиний юридичний кодекс судово-правових норм, який мав однакову силу в усіх землях. Характерно, що тривалий процес складання тексту «Руської Правди»

(розширена редакція «Руської Правди») повністю завершився на другому етапі історичного розвитку Русі. В ньому відбилися всі найважливіші сторони економічного і суспільно-політичного життя країни — розвиток феодальної власності на землю, помісно-вотчинна система управління, правове становище різних категорій залежного населення, розвиток торгівлі й обмеження лихварства, соціальна боротьба, заборона кровної помсти та ін. Стрункість і продуманість законоположень «Руської Правди» свідчить про високий рівень юридичної думки на Русі. Не випадково цей законодавчий звід набув загальноруського значення і мав юридичну силу майже до XV ст.

Важливою суспільною структурою на Русі була церква. Церковна організація нагадувала світську. Очолював церкву митрополит Київський і всієї Русі, якого призначав патріарх константинопольський або великий князь київський з подальшим затвердженням його собором руських єпископів. Єпархіями, які у XII—XIII ст. територіально наближались до князівств, управляли єпископи. Вони відбирались місцевими князями переважно з київського духовенства і затверджувались київським митрополитом. Важливою складовою частиною церковної організації були монастирі, що розміщувались у великих містах і за їх межами. У XI—XIII ст. монастирі стали ще й великими землевласниками. Вони володіли містами і селами, залежними селянами й великими земельними угіддями. Крім того, в монастирях розвивались ремесло і торгівля. Церква брала активну участь у суспільно-політичному житті Русі.

Суспільно-політичне життя Русі XII — першої половини XIII ст.

Активізація суспільно-політичного життя Русі періоду феодальної роздробленості пробуджувала почуття загальнонародної єдності, що відбилось у численних літописах і літературних творах — від «Повчання» Мономаха до «Слова про погибель землі Руської». У своєму патріотичному ставленні до Руської землі літописці й публіцисти піднімались до розуміння загальноруських інтересів. Багато в чому вони відбивали почуття і настрої народних мас Русі. Етнічний розвиток Русі XII—XIII ст. йшов шляхом подальшої консолідації, в основі якої лежали усвідомлення спільності походження і розвитку, почуття територіальної цілісності, єдність мови, культури, віри, наявність міцних економічних зв'язків. Якщо на першому етапі існування Давньої Русі силою, яка сприяла етнічному зближенню східного слов'янства, була держава, то на другому — давньоруський народ сам став однією з найважливіших умов державної єдності.

Незважаючи на політичну роздробленість Русі і зростання власних відмінностей, у XII—XIII ст. розвивалась самобутня, єдина в своїй основі, руська культура. Відмінності переважно були суто зов-

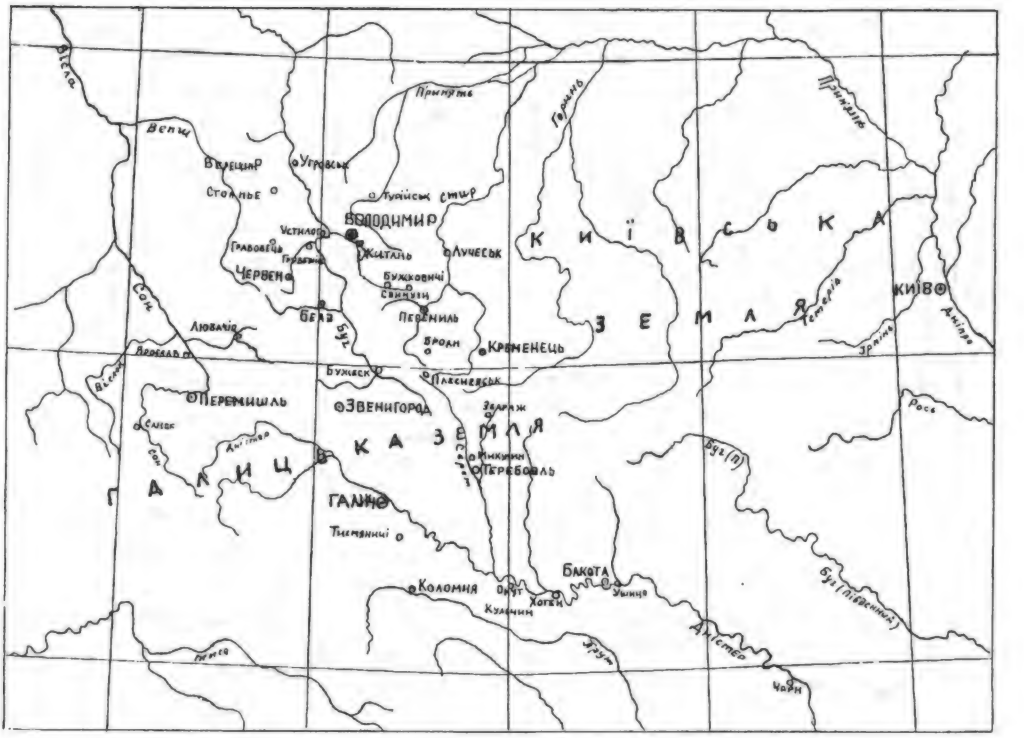

Рис. 14. Галицька, Волинська і Київська землі.

нішніми, а єдність спиралася на глибокі основи творчості трудових мас. Характерно, що матеріальна культура Русі XII—XIII ст. стала єдиною. Причому єдність простежується не лише у широкому асортименті виробів міського і сільського ремесла, а й у будівництві жител і навіть в кам'яній архітектурі. Поступальний розвиток давньоруських міст як центрів вищих культурних цінностей народу свідчив про надзвичайну силу у суспільстві доцентрових тенденцій. На Русі склався єдиний (за винятком деяких локальних відмінностей) народний стиль культури, який став основою формування споріднених національних культур українського, російського і білоруського народів.

Політичне життя Русі XII — першої половини XIII ст. характеризувалося постійною конфронтацією тенденції до єдності давньоруських земель з тенденцією до їх політичного дроблення. Напружена міжусобна боротьба князів і князівських угруповань відбувалася на грунті відстаювання тієї чи іншої програми загальноруської єдності. Традиційним центром цілісності Русі виступав Київ, навколо якого тривала боротьба претендентів за старшинство; з часом поряд з Києвом висунулись нові об'єднавчі центри — Чернігів, Володимир-на-Клязьмі, Галич.

Згідно з Б. О. Рибаковим, політичне суперництво окремих князівських династій Русі близько середини XII ст. викликало до жит-

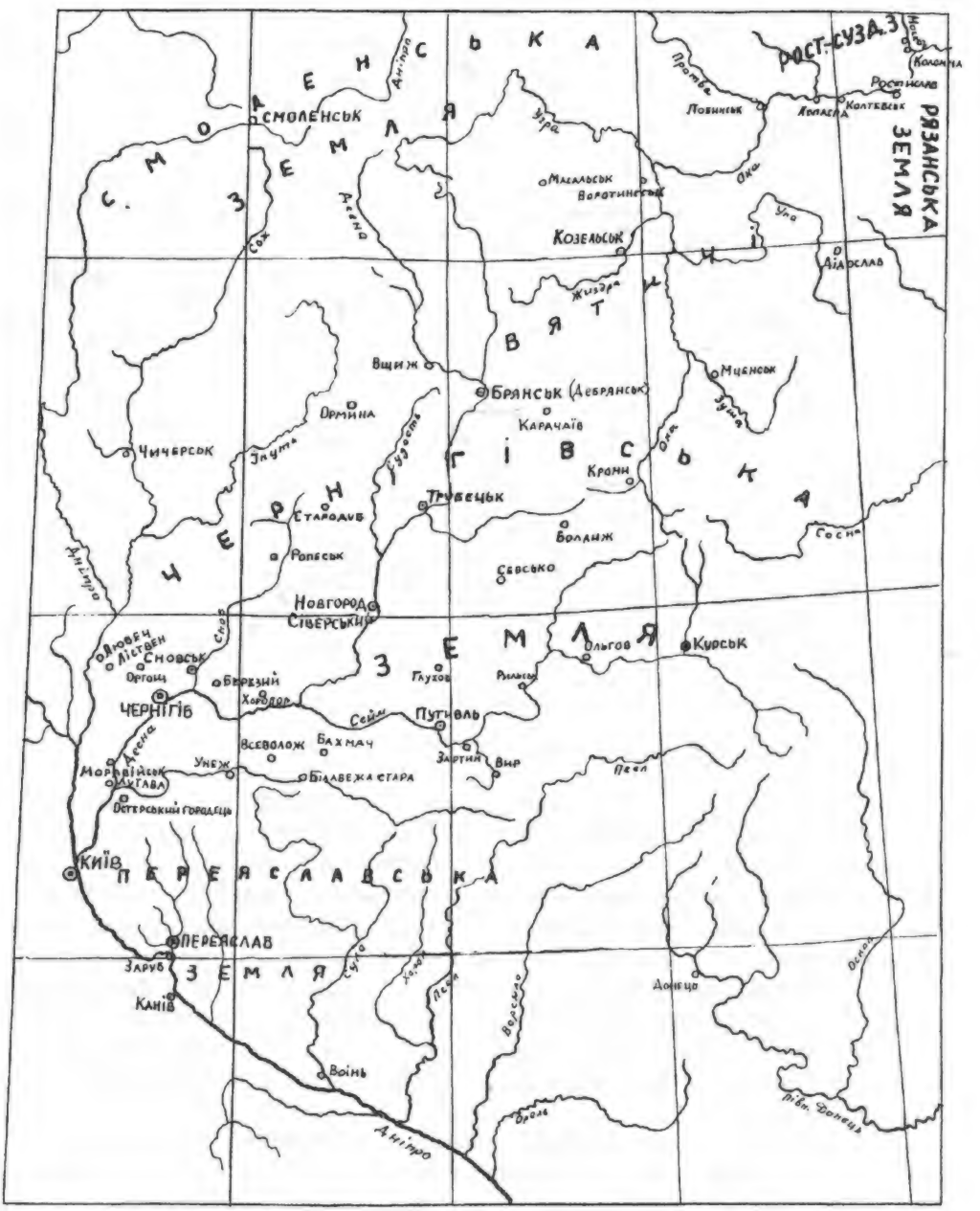

Рис. 15. Чернігівська і Переяславська землі.

тя систему дуумвірату — співправління на київському столі князів двох князівських родів, які не хотіли поступатися першістю одним одному. Співправління князів-дуумвірів відіграло позитивну роль в історії Південної Русі, оскільки значно пом'якшувало гостроту князівських міжусобиць і сприяло об'єднанню сил для боротьби з по-

ловцями. Князі-співправителі, за якими постійно стояли Смоленське князівство чи Волинь, чернігово-сіверські чи володимиро-суздальські землі, міцно зв'язували Південну Русь з іншими районами держави.

Вивчення основних інститутів державної влади на Русі (собор, рада, снем, віче, ряд), а також різних форм залежності та князівського суду показує, що члени правлячого князівського роду (які, за висловом літописця, були «единого деда внуци») перебували у тісному взаємозв'язку завдяки складній системі васально-ієрархічних відносин.

У XI — на початку XIII ст. на політичній карті Русі виникло близько 15 великих феодальних князівств, з яких п'ять — Київське, Чернігівське, Переяславське, Володимиро-Волинське і Галицьке — знаходились у межах сучасної території України. У другій половині XII—XIII ст. процес подальшого політико-адміністративного дроблення захопив і їх. Кожне князівство мало велику кількість невеликих князівств-васалів.

Поряд з роздробленням у ряді земель Русі визначились тенденції до єдності, виразником яких була сильна князівська влада. Особливо чітко вони проявились у Володимиро-Суздальській Русі, де вже наприкінці XII ст. тимчасово визначилася перемога великокнязівської влади.

Ряд прогресивних явищ — утворення великих економічних областей, подолання замкнутості феодального натурального господарства, встановлення тісних економічних зв'язків між містом і селом та інші, які простежувались у житті Русі того часу, не досягли ще такого ступеня розвитку, який зміг би зупинити процеси подальшого роздроблення давньоруських князівств.

Об'єднавчі тенденції, що виходили з Києва, Володимира, Чернігова, Галича, були насильно перервані монголо-татарською навалою.

У подальшій боротьбі за національну незалежність ідеї єдності всіх давньоруських земель, викладені в знаменитому «Слові о полку Ігоревім», відіграли вирішальну роль.

Глава 2

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ

Територія

Київська земля, що була давнім політичним і територіальним ядром Київської Русі, на відміну від більшості земель, не перетворилась на спадкову вотчину якоїсь князівської лінії, а впродовж XII — першої половини XIII ст. вважалася власністю великокнязівського київського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду.

Формування території Київської землі переважно завершилося у другій половині XI ст., коли давня Руська земля поділилась на три частини між Києвом, Черніговом і Переяславом. До Київського столу відійшли колись полянське Правобережжя, землі древлян, південно-західні райони розселення дреговичів, а також землі уличів у басейні Південного Бугу. В тривожні часи феодальної роздробленості, коли території більшості давньоруських князівств стабілізувались, кордони київської землі постійно змінювались. Київські князі з династії Ольговичів утримували за собою В'ятицьку землю і частково Прип'ятське Лівобережжя, а за князювання у Києві представників роду Мономаха статус київських володінь здобували Посейм'я і Туровська волость. Мав місце й зворотний процес, коли через передачу київських волостей молодшим князям, князям-ізгоям, а нерідко й сильним удільним, які постійно претендували на частку в загальноруській родовій спадщині, володіння власне Києва скорочувались.

Географічно Київська земля займала територію двох ландшафтних смуг — Лісу і Лісостепу, що, безперечно, позитивно впливало на її економічний розвиток. Плодючі чорноземні грунти лісостепової смуги здавна зумовлювали тут високу культуру землеробства, а багате на будівельні матеріали і корисні копалини Полісся забезпечувало сировиною ремісниче виробництво. Численні ріки, передусім Дніпро, Десна, Прип'ять, Південний Буг, пов'язували Київську землю з найвіддаленішими районами Русі, а також з міжнародними торговельними ринками.

Стратегічно окраїнне становище Київської землі, яка межувала з половецьким Степом, не було сприятливим. Постійні вторгнення печенігів, торків, половців у її південні райони підточували економіку, оскільки відволікали населення від праці, змушували вступати в боротьбу з ворогами. Життя тут було небезпечним, але, як свідчать літописні та археологічні джерела, південноруське порубіжжя і в XII ст. мало достатню густоту населення. Масовий відхід людей у безпечніші райони Русі почався лише після поразки руських дружин на р. Калці.

Одночасно з формуванням основної території Київської землі визначилися і її рубежі. На Лівобережжі, після виділення Чернігівщини в окреме князівство, за Києвом лишилася невелика смуга (шириною в 10—15 км) землі, що простяглася від Десни до Трубежу. Серед київських володінь літопис тут називає Ольжичі, Лутаву, Моровійськ, Городець, Саков, Рудичі. Центром задніпровської київської волості був Саков. У цьому місті, що знаходилося на південь від Києва, Святополк і Мономах 1101 р. уклали мир з половцями, а в 1142 і 1146 рр. воєвода чи посадник Сакова Лазар Саковський брав активну участь у київських подіях. Ще раз Саков згадується в літопису під 1150 р., коли брат Юрія Довгорукого Ростислав змусив саковців, названих турпеями, відмовити у допомозі Ізяславу Мстиславичу, супернику суздальського князя, у боротьбі за Київ.

Лутава і Моровійськ знаходились на києво-чернігівському порубіжжі, неподалік від Десни. Тут відбувались зустрічі й переговори київських князів з чернігівськими. Звідси 1154 р. Юрій Довгорукий надіслав Ізяславу Давидовичу до Києва грамоту з вимогою звільнити великокнязівський стіл. Пізніше ці населені пункти ввійшли до складу чернігівських володінь. 1142 р. великий князь Всеволод Ольгович, бажаючи домовитись з братами, скликав їх на переговори в Ольжичі, поблизу Києва. Через два роки тут зупинились київські князі Ізяслав Мстиславич і В'ячеслав Володимирович, які поспішали на допомогу обложеному Юрієм Довгоруким Чернігову. Як крайній пункт Київської землі на лівому березі Ольжичі згадуються в літопису ще двічі — під 1161 і 1183 рр. Аналогічну роль відігравав і Городець, також розміщений, згідно з літописом, недалеко від Києва. Найімовірніше, Городець був заміською резиденцією київських князів і місцем князівських зустрічей.

На правому березі північні кордони Київської землі проходили по вододілу Прип'яті, Березини й Німану. Ці землі, заселені дреговичами, впродовж майже всієї історії Русі перебували під впливом Києва. Основне місто дреговичів Туров, що лежало на правому березі Прип'яті, тривалий час відігравало помітну роль серед міст Київської землі. Туров, як правило, належав старшому, після великого київського, князю. 1142 р. у Турові сидів В'ячеслав, 1150 р. — син Юрія Довгорукого Андрій, під владу якого перейшли також Пінськ і Пересопниця. 1154 р. великий князь Ростислав Мстиславич наділив Турово-Пінською землею Святослава Всеволодовича, наступного року одне із значних міст басейну Прип'яті — Мозир — Юрій Довгорукий віддав Святославу Ольговичу. В цьому районі літопис називає також Чечерськ, Брягин, Случеськ, Клечеськ, Чорторийськ, Дубровицю та інші міста, які перебували від владою київських князів.

Західні кордони Київської землі вже у X—XII ст. дійшли до Горині і Західного Бугу, де знаходилась Берестейська область. У Погоринні літопис називає київські міста: Пересопницю і Заріческ на р. Стублі, Шумськ на р. Вілії, Тихомль на р. Горині, Чемерин на р. Оличі, що впадала в Горинь, Корчеськ на р. Корчик та деякі інші. Оскільки ці землі знаходились ближче до Волині й Галичини, ніж до Києва, вони досить часто були «яблуком розбрату» між князями згаданих центрів. Але перевага лишалася за Києвом. У погоринських містах, як правило, сиділи посадники великого князя. 1152 р. за умовами мирної угоди між Ізяславом Мстиславичем і Володимиром Галицьким останній змушений був відмовитись від «міст руських», тобто київських, після чого великий князь «посла посадники своя въ городы, на нихъ же бяще хрестъ цѣловалъ Володимиръ въ Бужескъ, въ Шюмескъ, въ Тихомлъ, въ Выгошевъ, въ Гноицю».

Південно-західні рубежі Київської землі пролягали по лінії верхньої течії Південного Бугу і Случі. Літопис серед київських нази-

ває тут такі міста, як Божськ, Котельниця, Межибожжя. Побузькими містами як своєю давньою родовою вотчиною розпоряджались переважно київські князі. Так, 1146 р. Ізяслав Мстиславич, позбавив Святослава Всеволодовича м. Володимира, замінивши його на «Бужськый и Межибожъе и пять городовъ». 1148 р. «Божьский, Межибожие, Котелницю и ина два городы» Ізяслав віддав сину Юрія Довгорукого Ростиславу. Збираючись у похід проти Юрія, Ізяслав наказав Ростиславу йти в Божськ і там постерегти «землі руської». Таким чином, Побужжя, на яке постійно претендував Галич, служило своєрідним щитом, що прикривав Київську землю з південного заходу. Між верхньою течією Південного Бугу, Тетерева і Случі знаходились болохівські міста Деревич, Губин, Кудин, Кобуд, Дядьків та інші, що належали київським князям, а в другій чверті XII ст. відділились в окремий князівський наділ.

Південні рубежі Київської землі, що були одночасно і південним кордоном Давньоруської держави, піддавались постійним нападам кочових народів. Наприкінці XI ст. Пороська оборонна лінія, побудована за Ярослава Мудрого, була прорвана новим сильним ворогом Русі — половцями, але вже на початку XII ст. спільними зусиллями київських князів її було відновлено. У другій половині XII ст. кордони руської землі відсунулись значно південніше Росі й, очевидно, доходили до Тясмина.

Боротьба Русі з кочовими народами Степу, яка тривала впродовж століть, потребувала будівництва складної системи оборонних споруд на півдні Київської землі. Крім Пороської і Стугнинської у другій половині XI — на початку XII ст. було побудовано Дніпровську оборонну лінію, що мала захищати водний торговельний шлях і південні підступи до Києва. Через придніпровські міста здійснювався зв'язок Києва з південним кордоном Русі. Літопис називає тут такі населені пункти, як Треполь, Новгород-Святополч, Іван, Чучин, Заруб, Канів на Дніпрі, Корсунь, Торческ, Юр'єв на Росі. Систему воєнно-феодальних замків на південно-руському порубіжжі доповнювали могутні земляні вали, що простягались у межиріччі Росі й Роставиці, а також вздовж лівого берега Стугни і далі на південний захід — Ірпінь і Здвиж. Літописець так розповідав про похід руських дружин проти половців 1093 р.: «И минувше Треполь, проидоша валъ. И се Половцѣ идяху противу, стрѣлци противу пред ними; нашимъ же ставшимъ межи валома, и поставиша стяги своя, и изидоша стрилци из валу».

Міста

Київська земля в період феодальної роздробленості була однією з розвинутих і густозаселених областей Русі. Близько 79 її міст згадується в писемних джерелах. Різні типи населених пунктів розподілялись на території Київської землі нерівномірно. Як правило, великі міські центри знаходились у лісостеповій смузі

на підступах до Києва. Вздовж південних кордонів стояли містечка-фортеці, сторожові застави, що охороняли державні кордони Русі. Прип'ятське Полісся мало менше міст, ніж інші райони Київської землі, але серед них були й великі. У зв'язку з поглибленням процесів феодалізації і подальшим зростанням продуктивних сил на Русі у Київській землі з'явилось багато нових населених пунктів — міст, феодальних замків, фортець, неукріплених сільських поселень.

Головний центр Київської землі — Київ — на той час поступально розвивався. Місто доби феодальної роздробленості займало велику площу, а його населення складало 50 тис. чоловік. Київ був одним із найбільших міст не лише Русі, а й усієї середньовічної Європи. Впродовж XII — першої половини XIII ст. у ньому споруджується близько 20 кам'яних будов, культових, громадських і фортифікаційних, що складає майже половину побудованого за всю його домонгольську історію. Будівельні роботи таких масштабів були, безумовно, під силу лише великому місту, що мало чималі економічні ресурси і резерви робочої сили. Для порівняння визначимо, що у Володимирі (Суздальському) і Галичі, які дуже швидко розвивалися, за цей час з'явилося відповідно 10 і 12 кам'яних споруд.

У зведенні кам'яних споруд Києва брали участь не лише місцеві архітектори, а й з інших давньоруських земель. Цей висновок значною мірою базується на свідченні літописної статті 1175 р., де читаємо: «Уже ми Киеву поѣха, господине, в ту церковь, тѣми Золоты вороты, ихне дѣлать послалъ бяше тои церкви на велицѣм дворѣ на Ярославлѣ, а река: хочю создати церковь таку же, яка же ворота си золота, да будет память всему отечѣству моему».

Економічну основу життя давнього Києва складали ремесло і торгівля, розквіт яких припав на середину XII ст. За час археологічного вивчення Києва виявлено залишки близько 50 ремісничих майстерень, де виготовлялись керамічні, ювелірні, кістяні, скляні, дерев'яні, металеві та інші вироби. Переважна більшість ремісничих майстерень припинила своє існування після розгрому Києва монголо-татарськими завойовниками. Характерним також є те, що більшість відомих на сьогодні виробів київського ремесла відносять до XII—XIII ст. Київським ремісникам були відомі технічні й технологічні прийоми обробки заліза, міді, срібла, сплавів. На Русі не було жодного технічного різновиду обробки кольорових і благородних металів, яким би не володіли київські майстри.

Вивчаючи ремесло Київської Русі, неважко дійти висновку, що ніякого занепаду його з другої половини XII ст. не було ні в Києві, ні в інших містах. Давньоруські майстри в ряді ремесел випереджали західноєвропейських. Головна заслуга в цьому належить київським ремісникам, які майже до монголо-татарської навали були законодавцями мод і виконавцями технічних новинок давньоруського ремесла.

Поряд з ремеслом у Києві в XII—XIII ст. процвітала й торгівля.

Рис. 16. «Місто Володимира»

На ринкових майданах міста (літопис називає їх два) — Бабиному торжку на Горі і Торговищі на Подолі, як і раніше, можна було побачити купців із різних земель Русі, а також із Чехії, Німеччини, Скандинавії, Польщі, Угорщини, Візантії та інших країн. Деякі з них проживали в Києві постійно, утворюючи своєрідні торговельні колонії. У XII—XIII ст. такими колоніями були двори новгородських і туровських купців, у XIII ст. — німецьких, які мали навіть свою церкву св. Марії. На другу половину XII ст. припадає значний розквіт торгівлі Києва і Середнього Подніпров'я з Регенсбургом, великим ремісничим і торговельним центром Західної Європи, а також пожвавлення зв'язків з нижньодунайськими землями, з Угорщиною і Польщею.

У літописах, як відзначалось вище, згадуються шляхи — Грецький, Соляний, Залозний, що з'єднували Русь з багатьма країнами світу. Впродовж XII — першої половини XIII ст. київські князі виступали ініціаторами великих походів проти половців, щоб забезпечити торговельні шляхи однаково важливі й необхідні як Києву, так і всім давньоруським землям.

Київ за доби феодальної роздробленості лишався одним із головних центрів внутрішньої торгівлі. Вироби київських ремісників завдяки купцям-посередникам проникали в найвіддаленіші куточки давньоруських земель. Під час розкопок багатьох міст виявлено чимало речей, виготовлених київськими майстрами XII—XIII ст. — ювелірами, склоробами, гончарами та ін. Про торговий оборот Києва того часу красномовно свідчать знахідки монетних гривень, вагою близько 45 кг, що складає третину ваги всіх срібних зливків, виявлених на давньоруських землях.

давнього Києва.

Ріст і розвиток Києва в зазначений період тісно пов'язані із збільшенням у ньому кількості феодальних дворів. Упродовж XI—XIII ст. літопис згадує понад 20 боярських і воєводських родів, які відігравали важливу роль у житті не лише Києва, а й усієї Русі. Родоначальник знаменитого боярського роду Вишата брав участь у поході руських дружин на Царгород 1043 р., а його син Ян був відомим київським тисяцьким. Визначними діячами кінця XI — початку XII ст. стали київські бояри Чудіни. Старший із них — Чудін Микула — був посадником у Вишгороді, його брат Туки — воєводою в Ізяслава і Всеволода Ярославичів, а син Чудін Іван брав участь у відомій нараді, скликаній Мономахом у Берестові. Значне місце в житті Києва початку XII ст. посідав боярський рід Ратибора, родоначальник якого 1079 р. був посадником Всеволода в Тмутаракані, а потім став радником Мономаха.

Перелічені й інші боярські сім'ї, які мали в Києві, переважно в центрі міста, великі феодальні двори, зосереджували в своїх руках значні багатства. Крім трьох князівських дворів (Великого — Ярославового, Мстиславового і Брячиславового) літопис називає ще десять боярських (Никифора, Чудіна, Гордяти, Воротислава, Коснячка, Путяти, Гліба, Ратші, Бориславa, Василька). Безумовно, їх було значно більше, про що свідчать численні знахідки скарбів. Чималі багатства зосереджувались і в руках духовенства.

Важливу роль у житті Київської Русі відіграли міста Вишгород, Білгород, Василів, а також фортеці, що входили до системи оборонного кільця навколо Києва. Вишгород (сучасне м. Вишгород) виник за 15—16 км вище від Києва на правому високому (до 80 м) виступі дніпровського берега поблизу переправи через Дніпро. Місто було

оточене земляними валами. Навколо Вишгорода розміщувались сторожові пункти, які контролювали північно-західні підступи до Києва. Воєнно-стратегічне значення міста в системі оборони центральної території Русі високо оцінювали київські князі. Під час воєнної небезпеки вони часто зачинялись у вишгородській фортеці, вважаючи її, імовірно, не менш надійною, ніж київську. Князі-претенденти на київський стіл також надавали особливого значення оволодінню Вишгородом як однією з основних перешкод на шляху до Києва.

Починаючи з князювання Ярослава Мудрого Вишгород набув значення великого церковного центру Русі. В ньому було поховано останки князів Бориса і Гліба — перших руських святих, на честь яких побудовано спочатку дерев'яну, а 1115 р. кам'яну церкву. Культу Бориса і Гліба присвячено значну церковну літературу, яка поряд з літописом є важливим джерелом для вивчення історії міста. В одному з літературних творів XI ст., де Борис і Гліб прославляються як захисники Русі, Вишгород названо важливою фортецею Руської землі: «Стенам твоим, Вышгород, я устроил стражу на все дни и ночи. Не уснет она и не задремлет, охраняя и утверждая отчизну свою русскую землю от супостатов и усобной войны».

Вишгород був також великим ремісничим центром, продукція якого задовольняла потреби усієї округи. Розвитку торгівлі сприяло географічне положення міста. Його роль у міжнародній торгівлі відзначав ще Константин VII Багрянородний.

Вишгород належав до значних феодальних центрів, під його владою перебували навколишні землі. Писемні джерела неодноразово згадують вишгородських бояр, які відігравали помітну роль у політичному житті Київської землі й всієї Русі. Зокрема, 1015 р. київський князь Святополк використав їх у злочинній змові проти Бориса. «Святополкъ же приде ночью Вышегороду, отай призва Путшю и вышегородьскыѣ болярьцѣ, и рече имъ: «Прияете ли ми всѣмь сердцемъ?»... Онъ же рече имъ: «Убийте брата моего Бориса». Під 1164 р. літопис розповідає про спалення дворів боярина Радила та семи інших вишгородських бояр. Згадуваний у зв'язку з подіями 1146 р. вишгородський тіун Тудор походив із знатного роду, виходець з якого перебував ще у складі посольства князя Ігоря в Константинополь.

Будучи важливим воєнно-стратегічним, економічним і церковно-релігійним центром київської землі, Вишгород все ж не мав статусу якоїсь самостійної політичної одиниці. Впродовж всієї давньоруської історії він виступав як пригород Києва, навіть тоді, коли в ньому правили свої князі. Останні зазвичай призначались великим князем з числа молодших родичів, які не претендували на київський стіл. У Вишгороді сиділи ставленики князів Ярополка Володимировича, Юрія Довгорукого, Ростислава Мстиславича та ін. Вони перебували, по суті, на становищі київського воєводи. Про незначну роль вишгородських князів свідчить той факт, що 1155 р. син Юрія

Довгорукого Андрій, навіть не повідомивши батька, залишив Вишгород і пішов у Суздаль. Очевидно, й у другій половині XII ст. Вишгород відігравав роль заміської великокнязівської резиденції і перебував під безпосередньою опікою Києва (у Вишгороді знаходились двори Ольги, Володимира, Святополка Володимировича, Ярослава Мудрого). Пізніше за зразком Вишгорода подібні князівські резиденції були засновані володимирськими і смоленськими князями (Боголюбово і Смядинь).

За 25 км на південний захід від Києва, на правому березі р. Ірпеня знаходився ще один важливий пригород — Білгород (сучасне с. Білогородка). Він розміщувався у дуже зручному для оборони місці — на частині плато, що здіймалося над заплавою Ірпеня на 40—50 м. Із заходу і півдня Білгород оточували природні оборонні рубежі, зі сходу і півночі він був обнесений земляними валами і ровами. Загальна площа фортеці складала 100 га. У час воєнної небезпеки за її могутніми стінами могло сховатися населення всієї округи.

Київські князі розуміли значення Білгорода — важливого воєнно-стратегічного пункту — й усіляко сприяли його процвітанню. Як і у Вишгороді, тут знаходився двір київських князів. У XII ст., під час загострення боротьби за Київ, Білгород здобув статус князівського міста, князі якого, однак, перебували під постійною опікою київських. Останні намагались посадити у Білгороді такого князя, який допомагав би відстоювати інтереси Києва. Володимир Мономах 1147 р. передав Білгород старшому сину Мстиславу, а Юрій Довгорукий 1149 р. — сину Борису. Втрата Білгорода київським князем, по суті, означала втрату Києва. Так, 1150 р., довідавшись про взяття Білгорода військами Ізяслава Мстиславича, Юрій Довгорукий без бою віддав йому Київ. Про безпосередню залежність Білгорода від Києва свідчить також літописна стаття 1151 р. У відповідь на вимогу Юрія Довгорукого відкрити йому ворота білгородці заявили: «А Киев ты ся кое отворилъ».

Лише в останній чверті XI ст. у Білгороді утвердився суперник великого князя Рюрик Ростиславич. Однак це не призвело до відділення Білгорода від Києва. Досить швидко Рюрик домігся від Святослава згоди на співправління і Білгород став однією з великокнязівських резиденцій. Тут, на місці дерев'яної церкви, 1197 р. за велінням Рюрика спорудили кам'яний храм св. Апостолів, оздоблений фресковим і золотим розписом, різнокольоровими майоліковими плитками.

Впродовж кількох століть Білгород перебував на становищі великого єпископського центру, заснування якого історики здебільшого пояснюють особистими симпатіями до нього київських князів. Думається, що у великих князів щодо цього були дещо серйозніші причини. Єпископський Білгород, розміщений на кордоні з Древлянською землею, очевидно, мав поширювати на неї не тільки князівську, а й церковну владу Києва. Як свідчать літописи,

білгородські священики відігравали помітну роль і в політичному житті міста.

Значний відсоток білгородського населення становила дружина і земельна знать, в руках якої зосереджувались численні замки і села. Її двори, розміщені у центрі міста, поряд з князівськими та єпископськими, являли собою окремі феодальні гнізда.

З півдня оборонна система навколо Києва замикалась Пересічеником (Китаївське городище), розміщеним на урвистому і високому виступі дніпровського берега за 6 км від Видубицького монастиря. Місто займало площу близько 8 га і мало могутні укріплення, що складались з трьох ліній земляних валів і ровів. Поблизу дитинця і окольного града розміщувались чималі посад і курганний могильник.

Центральним і найбільшим містом в оборонній системі вздовж Стугни був Василев (сучасне м. Васильків), заснований ще Володимиром Святославичем у X ст. У тривожні часи феодальної роздробленості Василев посідав значне місце в житті Київської землі. Близько середини XIII ст. він здобув статус князівського міста. Як і Білгород, Василев мав чудову фортецю: вал оточував не лише дитинець, а й посад. Найбільшого розквіту місто досягло в XII — перших десятиліттях XIII ст. Судячи за літописними повідомленнями, Василев, як і вся Стугнинська оборонна лінія, у XII ст. втратив воєнно-стратегічне значення, але відігравав важливу роль у торговому житті Київської землі. Він стояв на відомому торговельному шляху із Києва через Рось у Дніпровське Пониззя, Подунав'я і Галичину.

Від гирла Стугни і до Росі простягалася Дніпровська оборонна лінія, в системі якої знаходилися Треполь, Халеп, Новгород-Святополч, Іван, Заруб, Канів. Більшість цих пунктів були не лише фортецями, а й господарськими та адміністративними центрами окремих феодальних володінь. Будувались вони за певним планом і мали цілий ряд спільних конструктивних рис.

Крайнім південним містом Київської землі на Дніпрі був Канів. Його виняткова роль в історії Давньоруської держави визначалась уже самим його розміщенням. Канів уперше згадується літописом під 1149 р., коли він перетворився на великий воєнно-феодальний центр і мав статус князівського міста. З посиленням натиску Русі на Степ значення Канева зростало. З другої половини XII ст. руські князі вели переговори з половцями, як правило, не поблизу Києва і навіть не в Сакові, а в містах південного порубіжжя, серед яких найчастіше фігурує Канів. Безперечно, місто мало й важливе торговельне значення, адже руські князі саме тут 1168 р., 1170, 1189 рр. охороняли шляхи Грецький і Залозний. До наших днів добре зберігся Георгіївський (Успенський) собор у Каневі, побудований близько 1144 р. за великого київського князя Всеволода Ольговича.

Пороська оборонна лінія фактично була продовженням Дніпровської. На Росі від її витоку до гирла відомо 13 давньоруських

міст, розміщених вздовж лівого її берега. Переважна їх більшість — Товаров, Дверен, Богуслав, Володарев, Ростовець, Боровой і Чурнаєв — являли собою фортеці зі змішаним (слов'яно-тюркським) населенням, деякі — Корсунь, Торческ, Юр'єв та інші — значні міські центри.

Юр'єв (сучасне м. Біла Церква) заснував Ярослав Мудрий і назвав його своїм християнським іменем. Тоді ж у ньому, напевно, з'явилася єпископська кафедра, яка вперше згадується в літопису під 1089 р. Її наявність на південноруському порубіжжі, населеному переважно тюркськими племенами, можна пояснити, ймовірно, місіонерською потребою. Проіснувала юр'євська єпархія до монголо-татарської навали. Впродовж XII ст. Юр'єв брав найактивнішу участь у боротьбі з половцями і піддавався руйнуванню і спустошенню. Після значного руйнування 1095 р. половцями місто було знову відбудовано 1103 р. У другій половині XII ст. під стінами Юр'єва половці двічі зазнали нищівних поразок.

Поблизу Юр'єва знаходилося місто Торческ — центр берендеїв, торків, печенігів та інших тюркських племен Поросся. У літописних повідомленнях Торческ згадується як важлива фортеця, яка впродовж півтора століть знаходилася на передньому краї боротьби з половцями. З середини XII ст. місто стало князівським адміністративним центром Поросся. В ньому, як правило, сиділи ставленики Києва, на яких наприкінці XII ст. великі князі майже повністю переклали турботу про оборону південноруських кордонів. Але часи великих походів давньоруських князів у Степ минули, половці вже не становили серйозної небезпеки для Русі. Їх набіги успішно відбивали полки тюркських племен — печенігів, торків, берендеїв — відомих за літописом під загальною назвою чорних клобуків, які розміщувались у містах і фортецях вздовж Росі.

Південно-західні й західні райони Київської землі, як свідчить літопис, уже наприкінці X ст. були вкриті густою мережею міст, феодальних замків і поселень, розміщених на берегах Тетерева, Здвижа, Ірші, Ужа, Случі, Уборті, а також менших річок. Літопис називає тут Іскоростень, Овруч, Вздвижен, Мільськ, Мичськ, Полонний, Семоч, Зарічськ, Ушеськ, Чорнобиль, Городськ, Колодяжин та інші населені пункти.

Ще до того, як київські князі підкорили древлян, їхнім адміністративно-політичним центром був Іскоростень (сучасне місто Коростень). За історичними переказами, на одному з чотирьох іскоростенських городищ стояв замок знаменитого древлянського князя Мала. Але виявлене на р. Ірші поблизу сучасного містечка Малина городище VIII—X ст. дає певні підстави саме його вважати місцем, де знаходився замок князя. Протягом періоду феодальної роздробленості Іскоростень залишався значним міським центром Київської землі.

З другої половини X ст. політичним центром Древлянської землі став Вручий (сучасне місто Овруч), що виник на правому березі

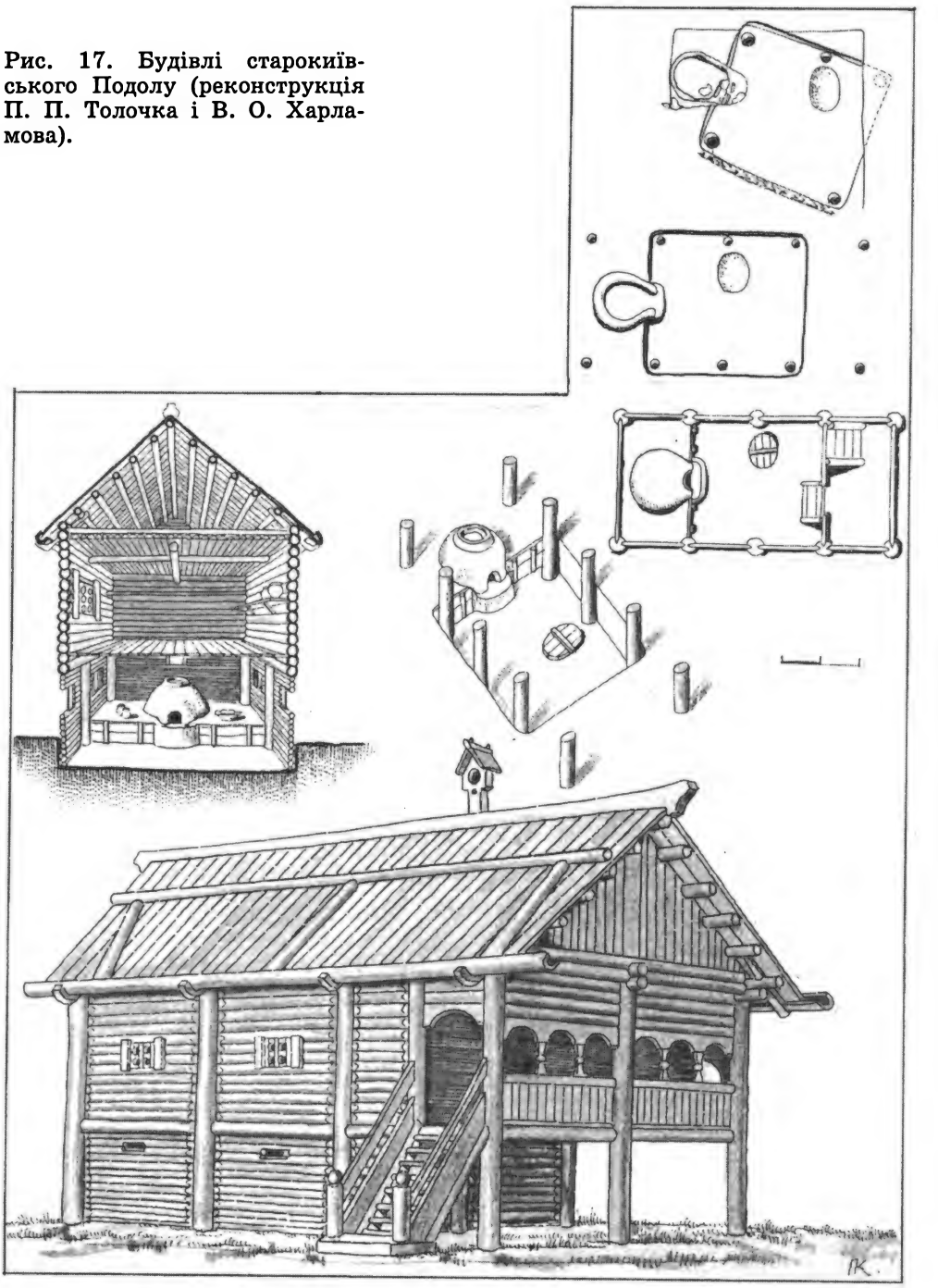

Рис. 17. Будівлі старокиївського Подолу (реконструкція П. П. Толочка і В. О. Харламова).

Норина, на урвистій, оточеній глибокими ярами горі. З втратою автономії Древлянської землі згадки про Овруч надовго зникають зі сторінок літопису і з'являються лише в останній чверті XII ст., ко-

ли він стає уділом князя Рюрика Ростиславича. Ставши співправителем Святослава, Рюрик не забув і другу свою резиденцію — Овруч, де близько 1190 р. побудував церкву св. Василія, що дійшла до наших днів у реконструкції О. В. Щусєва.

Ряд населених пунктів західних районів Київської землі являв собою невеликі, але добре укріплені воєнно-феодальні замки типу Райковецького городища на Гнилоп'яті чи Колодяжина на Случі. Деякі з них, як Пересопниця, Дорогобуж, Дубровиця, наприкінці XII — на початку XIII ст. перетворились на справжні міста. В них час від часу сиділи посадники та князі — васали великих київських князів.

Політична історія

Впродовж XII — першої чверті XIII ст. Київська земля нерідко ставала об'єктом посиленої уваги давньоруських князів. Одні з них обмежувались претензіями на якусь частину спільної родової спадщини, інші, які боролись за відновлення єдності руських земель, майже до 60-х років XII ст. пов'язували успіх цієї боротьби з володінням давньою столицею Русі як символом такої єдності. Ця привабливість Києва, безумовно, пояснюється насамперед традицією — його минулим політичним значенням, а не тим реальним місцем, яке він посідав серед інших давньоруських центрів XII ст. Міжусобна боротьба за Київ, яку вели чернігівські, волинські, ростово-суздальські, смоленські та інші князі, що б їх до цього не спонукало, об'єктивно призводила до поглиблення процесів феодального дроблення, до подальшого політичного послаблення Києва.

Втім традиційне прагнення князів посісти київський стіл поступово почало згасати. Сильні удільні володарі прагнули очолити боротьбу за відновлення загальноруської єдності вже не за допомогою оволодіння київським столом, а через утвердження в ролі об'єднавчого центру стольного міста свого князівства. Водночас вони уважно стежили за ситуацією, що склалася на півдні Русі, постійно домагаючись там частки власності. Розвиток різних форм співправління на київському столі призвів, врешті-решт, до того, що Київ і Київська земля стали об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів Русі.

Після смерті Мстислава київський стіл перейшов до його брата Ярополка Володимировича (1132—1139). Час його правління характеризувався переходом від єдиновладдя, що мало місце за Мономаха і Мстислава, до поліцентризму, який остаточно утверджується після 30-х років XII ст. Як державний діяч Ярополк стояв ближче до своїх попередників, але гідно продовжити їх справу не зміг. Прагнучи примирити чернігівських князів Ольговичів й усунути від участі в розв'язанні суперечностей між численними нащадками Мономаха, Ярополк здійснював політику братолюбства і миролюбства. За умов жорстокої боротьби за перерозподіл феодальних володінь

остання не могла мати позитивних результатів. Незважаючи на те що літописець не шкодує похвальних епітетів, характеризуючи дії київського князя, навряд чи його політика знаходила співчуття і підтримку серед широких народних мас. Слова літопису, що Ярополк «хулу и укоръ прия на ся отъ братѣ своея и отъ всихъ», свідчать про його нерішучість, а також про несприйняття такої його поведінки не лише братами і племінниками, але й населенням Київської і Переяславської земель, що страждало від постійних воєнних нападів Всеволода Ольговича.

В історичній літературі нерішучість Ярополка Володимировича інколи пояснюється його малодушністю, насправді ж вона спричинялася іншим. Відомий біблійний заклик — «любите враги ваша» — йшов не від християнського смирення Ярополка, а від переконання, що внутрішні суперечності необхідно і можливо розв'язувати мирним шляхом. Стосовно ворогів Русі — половців — Ярополк дотримувався зовсім інших поглядів. Тут він діяв сміливо й рішуче і справедливо заслужив слави переможця «поганих».

На внутрішній політиці Ярополка, безумовно, відбились його зобов'язання щодо Мстиславичів, що, природно, викликало сильну протидію Ольговичів і молодших Мономаховичів. Прагнення закріпити за одним із синів Мстислава Великого переяславський стіл, що розцінювався як перехідний до київського, стало причиною різкого загострення відносин Ярополка зі своїми братами, зокрема з Юрієм Довгоруким. Останній запропонував Ярополку обміняти Переяславську землю, яка, по суті, була тоді частиною Київської, на ряд суздальських володінь.

Здійснення такого обміну означало б, що саме Юрій Довгорукий отримував права на успадкування київського столу. Це зовсім не входило до планів Мстиславичів і Ольговичів. Уклавши між собою союз, вони кілька разів нападали на Переяславську і Київську землі, що змусило Ярополка відмовитись від пропозиції Юрія Довгорукого. Врешті-решт Переяслав дістався молодшому Мономаховичу — Андрію, який не вважався претендентом на київський стіл. Лише перед смертю Ярополку вдалося об'єднати сили для боротьби з Ольговичами і дещо стабілізувати внутрішнє становище Півдня Русі.

Наприкінці правління Ярополка Володимировича до числа реальних претендентів на київський стіл висунувся чернігівський князь Всеволод Ольгович. Після смерті Ярополка він, скориставшись суперечностями між Мономаховичами і Мстиславичами, з невеликою дружиною ввійшов до Києва.

Київський стіл перейшов до Всеволода (1139—1146). Виникла необхідність встановлення нових контактів і зв'язків. Учорашній сепаратист Всеволод на київському столі намагався провадити політику відновлення єдності руських земель. Літопис відзначає, що він «самъ хотяще землю всю держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленьска, а подъ Изяславомъ Володимира». Обстоюючи свої домагання на старшинство серед руських князів, Всеволод наразився на

відкриту протидію не лише Мономаховичів, а й своїх братів. Вони намагались витіснити київського князя з Чернігівської землі, де він утримував за собою В'ятицьку волость, а також отримати частку Київської землі. Претензії братів було задоволено передачею їм міст Рогачова, Берестя, Дорогочина, Клечська, Вщижа, Чорторийська, Юрмина. Впродовж всього періоду київського князювання Всеволод Ольгович мав сильну опозицію в особі Юрія Довгорукого, а також Володимира Галицького. Боротьба Києва з Галичем у 1144—1146 рр. не була успішною для жодної із сторін. Невдачею завершилась спроба Всеволода поширити свій вплив на Новгород. Його брат Святослав не зміг утриматися на князівському столі цієї боярської республіки; за утиски і насилля новгородці його вигнали.

Таким чином, Всеволоду не вдалося втілити у життя широких планів відродження політичної єдності давньоруських земель. Він зміг лише стати першим серед князів й утвердити свою великокнязівську владу на землях Південної Русі.

Серед населення Києва і Київської землі Всеволод не був у пошані. Його не любили за постійні зв'язки з половцями, а також за посилення феодальної експлуатації. Не випадково після його смерті в Києві 1147 р. проти Ольговичів та їхньої адміністрації спалахнуло повстання.

Події 1146—1147 рр. яскраво засвідчили, що основною політичною силою у Києві і Київській землі стало боярство. Саме воно вирішило питання про київського князя після смерті Всеволода. Незважаючи на присягу, принесену Ігорю Ольговичу на Ярославовім дворі, старші серед київських бояр Гліб тисяцький та Іван Войтишич надіслали до Переяслава посольство, запрошуючи на київський стіл Ізяслава Мстиславича. Коли ж переяславський князь з'явився під стінами Києва, вони, як і було домовлено, відкрито перейшли на його бік. Ігоря Ольговича постригли в монахи і вислали в Переяслав.

Князювання Ізяслава (1146—1154) характеризувалося постійними походами і битвами. Двічі він змушений був поступатися Києвом Юрію Довгорукому, але обидва рази відвойовував місто. Як і його попередники, Ізяслав прагнув зміцнити політичні позиції Києва. З цією метою він відібрав у Святослава Всеволодовича Володимир (Волинський) і віддав йому невелику прикордонну волость з Божськом і Межибожжям; дядька В'ячеслава, який формально вважався великим київським князем, Ізяслав позбавив туровського столу і посадив на ньому свого сина Ярослава. Переяславський стіл зайняв інший син Ізяслава — Мстислав, у Смоленську вже давно правив його брат Ростислав.

Успішні походи проти чернігівських Ольговичів, насамперед проти новгород-сіверського князя Святослава Ольговича, призвели до того, що в Путивлі утвердився київський посадник.

У здійсненні політики об'єднання давньоруських земель Ізяслав Мстиславич досяг помітних успіхів, але так само, як і попередні

князі, не зміг повністю реалізувати свою програму. Ні Юрій Довгорукий, ні Святослав Ольгович, ні Володимирко Галицький, які змушені були змиритися з князюванням Ізяслава в Києві, не визнавали його верховенства. Як і раніше, незалежну від Києва політику провадили Новгород і Полоцьк.

Об'єднавча діяльність Ізяслава Мстиславича позитивно сприймалася населенням усіх давньоруських земель. Саме з нею пов'язували надії на успішну боротьбу з половцями. Однак для успішної реалізації такої політики не склались необхідні історичні умови.

Під час правління Ізяслава Мстиславича було зроблено спробу звільнитися від втручання Візантії у справи Русі, що здійснювалося через митрополитів-греків. Скориставшись тим, що 1147 р. митрополича кафедра лишилась вакантною, Ізяслав всупереч всім церковним канонам поставив митрополитом Клима Смолятича. Дослідники по-різному оцінюють цю подію в церковно-політичному житті Київської Русі. Одні вбачають у ній (як і в призначенні митрополита Іларіона Ярославом) прагнення до повної самостійності Руської православної церкви, інші, посилаючись на поодинокість подібних випадків, заперечують це.

Промова Ізяслава, виголошена на соборі руських єпископів, не залишає сумніву у справжніх його намірах. В ній князь відзначив, що від митрополитів-греків «чинятся напрасно великие убытки, а паче всего через сию патриархов в Руси власть цари греческие исчут над нами властвовать и повелевать, что противно нашей чести и пользе». Акцію Ізяслава підтримали не всі єпископи та удільні князі; митрополит Клим Смолятич тримався завдяки покровительству великого князя, а після його смерті змушений був залишити кафедру.

Помітну роль у житті Київської землі за Ізяслава Мстиславича, як і впродовж всього періоду феодальної роздробленості, відігравали тюркські племена — чорні клобуки. Їх розселення на півдні Давньоруської держави припадає на кінець XI — початок XII ст. З часом тут, крім Торческа і Корсуня, виникли міста Дверен, Боровий, Чурнаєв та ін. Чорноклобуцьке населення Поросся і південно-східних районів Переяславської землі, яке поступово сприйняло давньоруську мову, культуру, билинний епос, але довго ще зберігало кочівницький спосіб життя і язичницьку релігію, в літопису нерідко називалось «своїми погаными».

Політика київських князів щодо чорних клобуків мала загальноруське значення. Йдеться не лише про охорону південних кордонів Русі від половців, а й про внутрішні соціально-політичні справи. Київські князі часто використовували загони чорних клобуків у боротьбі з непокірними підданими. Особливо активно виступали чорні клобуки на боці великого київського князя Ізяслава Мстиславича.

1154 р. Києвом втретє оволодів суздальський князь Юрій Довгорукий, з діяльністю якого на північному сході Русі пов'язується заснування і розширення багатьох міст, в тому числі й Москви (перша

згадка про неї датується 1147 р.). На київському столі Юрій сподівався досягти становища старійшини руських князів. На короткий час це йому вдалося. Але уже 1157 р. проти нього склалась коаліція на чолі з смоленським князем Ростиславом Мстиславичем. У Києві, ймовірно, мала місце змова проти великого князя, наслідком якої стала загадкова смерть Юрія Довгорукого після бенкету у київського боярина Петрила.

Повідомлення про смерть Юрія Довгорукого й запрошення на великокнязівський стіл Ізяслав Давидович у Чернігові одержав у розпалі підготовки до походу на Київ. Тому, що він посів великокнязівський стіл, як не дивно, не суперечили спочатку навіть Мономаховичі.

Оволодівши київським столом, Ізяслав, як колись Всеволод, лишив за собою частину Чернігівської землі, чим викликав незадоволення всіх Ольговичів. Найбільш рішучими супротивниками Ізяслава Давидовича були волинський князь Мстислав Ізяславич і галицький — Ярослав Осмомисл. Все це, а також невдалі походи на Галич і Туров коштували Ізяславу Давидовичу київського столу.

Після перемоги над Ізяславом Давидовичем під стінами Білгорода наприкінці 1158 р. у Київ увійшли Мстислав Ізяславич і Ярослав Галицький. На великокнязівський стіл вони запросили Ростислава Смоленського. Останній перш ніж погодитися поставив умову: «Оже мя въ правду зовете с любовию, то я всяко иду Киеву на свою волю, яко вы имѣти мя отцемъ собѣ въ правду и въ моемъ вы послушаньи ходити».

Ростислава запросили до Києва волинський і галицький князі, але зробили це не без згоди київських бояр, які зі смоленським князем пов'язували надії на припинення боротьби за київський стіл.

Слід відзначити, що смоленське князівство, яке знаходилось у центрі давньоруських земель, завжди підтримувало тісні контакти з Києвом. Майже всі його князі побували на київському столі. Однією з основних причин цього була стратегічна близькість Смоленська до Києва. Знаходячись на важливій торговій магістралі Русі — Дніпрі — і фактично контролюючи її, Київ і Смоленськ не могли вступати в протиборство. Їх об'єднували спільні економічні інтереси, і не випадково ці центри гостріше від інших відчували необхідність відновлення єдності руських земель. Смоленськ, якому не загрожували половці, регулярно надсилав військові загони для допомоги в боротьбі з ними.

Поступово Ростислав установив добросусідські відносини з більшістю удільних князів. У Смоленську, Новгороді й Волині правили сини і племінники великого князя, міста Київської землі також були в руках його найближчих родичів. Ростислав мав вплив на половецькі справи, на його заклик відряджали свої дружини Ярослав Галицький і Ольговичі. Київський князь, як і раніше, виступав полководцем об'єднаних дружин у боротьбі з половецькими ордами.

1166 р. Ростислав очолив великий воєнний похід на південь Ру-

сі для охорони її торговельних шляхів. Під свої знамена він закликав майже всіх південноруських князів: «Посла Ростиславъ к братьи своеи и к сыномъ своимъ, веля имъ всимъ съвъкупитися у себе съ всѣми полкы своими; и приде Мьстиславъ из Володимиря, Ярославъ братъ его из Лучьска, Ярополкъ из Бужська, Володимиръ Андрѣевич, Володимиръ Мьстиславичъ, Глѣбъ Гюргевичь, Рюрикъ, Давидъ, Мстиславъ, Глѣбъ Городеньский, Иванъ Ярославичь сын и Галичьская помочь; и стояша у Канева долго время, дондеже взиде Гречникъ и Залозникъ».

Після смерті Ростислава 1167 р., незважаючи на наявність кандидатів з більшими правами (за родовим принципом), Київ зайняв Мстислав Ізяславич. Силою зброї він примусив старших родичів відмовитись від претензій на цей стіл. Ставши київським князем, Мстислав розгорнув енергійну діяльність, спрямовану на захист від половців південноруських земель і торговельних шляхів. Близько 1168 р. він скликав до Києва князів, щоб разом обговорити заходи щодо приборкання кочівників. У літопису читаємо: «Братье! Пожалътеси о Руской земли и о своей отцинѣ и дѣдинѣ, оже несуть хрестьяны (половцы.— *П. Т.*) на всяко лѣто у вежѣ свои, а с нами роту взимаюче, всегда переступаюче, а уже у насъ и Гречьский путь изъотымають, и Солоный и Залозный». Навіть непокірним Ольговичам Мстислав наказав зібрати війська для участі у поході. «Посла же Чернигову къ Ольговичемъ всимъ и къ Всеволодичема, веля имъ быти всимъ у себе: бяху бо тогда Ольговичи въ Мьстиславли воли». В поході взяли участь дружини всіх південноруських князів, а також смоленських.

Упродовж 60-х років XII ст. великі київські князі кілька разів скликали удільних, щоб спільними зусиллями захистити південні кордони Русі та їх торговельні шляхи. Переможні походи руських дружин на половців сприяли тимчасовій консолідації південноруських земель, але не могли припинити міжусобної боротьби князів. Мрія про оволодіння київським столом не давала спокою Ольговичам і Ростиславичам, а особливо Андрію Боголюбському, сину Юрія Довгорукого.

Зміцнивши свої позиції у Володимиро-Суздальському князівстві, він виношував плани походу на Новгород і Київ. 1169 р. війська союзників Боголюбського взяли Київ. Тривалий час цьому факту надавалося невиправдано великого значення. На основі свідчень літопису Печерського монастиря (підпаленого переможцями) про пограбування Києва робились висновки, що давня столиця Русі зазнала катастрофи. Насправді ж і після 1169 р. Київ продовжував жити повнокровним життям великого культурного центру Русі.

Деякі історики намагаються на цьому прикладі ілюструвати тезу про «традиційний антагонізм між росіянами та українцями». Неспроможність її занадто очевидна, бо ні тих, ні інших тоді ще не було. Слід підкреслити і той факт, що в поході на Київ брали

участь не тільки і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо Києва мали місце і з боку інших князів, зокрема Всеволода Ольговича, Романа Мстиславича і Рюрика Ростиславича, які займали відповідно чернігівський, волинський і київські столи. Це була боротьба за владу, за перерозподіл феодальних володінь між князями — представниками єдиної князівської династії. Розглядати її по-іншому означає свідомо фальсифікувати історію.

70-ті роки XII ст., що характеризувались новим загостренням міжкнязівських відносин, пройшли під знаком політичного суперництва і боротьби за Київ між Андрієм Боголюбським, Ольговичами й Ростиславичами. Жодна із сторін не здобула вирішальної переваги. Неодноразові спроби Боголюбського посадити в Києві свого ставленика не мали успіху; Гліба Юрійовича 1171 р. отруїли київські бояри, а його братів Всевóлода і Михайла вигнали з Києва Ростиславичі. Зіткнення Ростиславичів і Ольговичів призвели до того, що київськими князями стали Святослав Всеволодович (1177—1194) і Рюрик Ростиславич (1180—1202). Їх співправління позитивно відбилося на економічному і політичному житті руських князівств. Виснажлива боротьба руських князів за Київ припинилася майже на 15 років.

Формально співправителі перебували в однаковому становищі, але життя вимагало, щоб один із них був старшим. Ним став Святослав Всеволодович. Саме він організував антиполовецькі походи і був полководцем об'єднаних руських дружин, чим заслужив високу оцінку автора «Слова о полку Ігоревім». На захист південних кордонів Русі спільно виступали київські, волинські, галицькі, чернігівські, смоленські, переяславські, пінські полки. Походи 1183, 1185 і 1187 рр. завершилися блискучими перемогами руських дружин. Половців було відкинуто за Сіверський Донець.

Роки князювання дуумвірів Святослава і Рюрика характеризувались піднесенням економічного і культурного життя Києва. Літописець Мойсей, вихваляючи Рюрика за будівництво підпірної стінки під Михайлівською церквою на Видубичах, назвав великого князя київського царем, а його князівство — «державой самовластной... известной не только в русских пределах, но и в дальних заморских странах, до конца вселенной». Піднесенню політичного значення Києва сприяло й те, що в 1183—1184 рр. розпочалось зближення Святослава з одним із найсильніших князів Русі — володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем.

Після смерті Святослава Рюрик запросив до Києва у співправителі брата Давида. Спроби Ростиславичів наділити численних нащадків Мономаха волостями на півдні Русі обернулись новим загостренням міжкнязівських відносин. Дуумвірат представників однієї князівської лінії на київському столі не визнавав Всеволод Юрійович, який вважав себе, а не Давида Смоленського, фактичним співправителем Рюрика. Суздальські літописці відзначають навіть, що

Рюрик став київським князем за милістю Всеволода. «Посла (Всеволод. — *Ред.*)... мужъ своѣ в Киев и посади в Киевѣ Рюрика Ростиславича». Безперечно, це повідомлення слід віднести на рахунок літописця Всеволода, який послідовно провадив ідею старшинства свого князя, але в ньому відбились і деякі реалії.

Всеволод Велике Гніздо, який подолав на той час опозицію ростовського боярства і волосних князівств, став одним з найсильніших і авторитетніших князів Русі. Не випадково автор «Слова о полку Ігоревім» звертався до нього з такими словами: «Ты бо можеши Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти». Перебуваючи на столі великого князівства, яке очолило процес політичної консолідації на північному сході Русі, Всеволод, безперечно, впливав і на загальноруські справи.

Наприкінці XI ст. становище на півдні Русі знову загострилось. 1199 р. помер галицький князь Володимир Ярославич і Галич перейшов до волинського князя Романа Мстиславича. Останній 1202 р. з'явився з військом під стінами свого тестя Рюрика. Об'єднання Волині, Галичини і Київської землі було важливою подією у політичному житті південноруських князівств, але не кінцевою метою широкої програми Романа.

В. М. Татищев, використавши невідомий нам літописний список, навів цікаві свідчення про плани Романа Мстиславича. Після постригу Рюрика в монахи, Роман оголосив усім руським князям, що його тесть порушив умову і за це був позбавлений київського столу. Далі він виклав свої думки про політичний лад Русі XIII ст. Так, київський князь повинен був «землю русскую отовсюду оборонять, а в братии, князьях русских, добрый порядок содержать, дабы един другого не мог обидеть и на чужие области наезжать и разорять». Великий київський князь мусив обиратись шістьома князями: суздальським, чернігівським, галицьким, смоленським, полоцьким і рязанським: «...младших же князей к тому избранию непотребно». В усіх шести князівствах стіл мав передаватися у спадщину старшому сину, але не ділитися на менші уділи, «чтобы Русская земля в силе не умалялась». Роман пропонував скликати князівський з'їзд для затвердження такого порядку. Широка програма державного устрою Русі за тих соціально-економічних умов не була і не могла бути реалізована. Удільні князі не підтримали Романів проект.

Після смерті Романа до Києва повернувся Рюрик Ростиславич. Уже 1206 р. проти нього виступив чернігівський князь Всеволод Чермний. Боротьба між ними, яка тривала з перемінним успіхом до 1210 р., завершилася перемогою Всеволода. Він перевів Рюрика у Чернігів, а сам зайняв київський стіл. Через деякий час, після смерті Всеволода Суздальського (1212) і Рюрика Ростиславича (1212), Всеволод Чермний лишився найпомітнішою фігурою серед усіх давньоруських князів.

З 1214 р. Київ знову перейшов до рук Ростиславичів. На його столі утвердився Мстислав Романович (1214—1223), час правління

якого збігся з деякою стабілізацією політичного становища не лише Київської землі, а й усієї Південної Русі.

Поступальний історичний розвиток Середнього Подніпров'я перших десятиріч XIII ст. перервали монголо-татари. На р. Калці 1223 р. відбулася битва між монголо-татарськими і руськими військами. Незважаючи на те що Мстиславу Романовичу, Мстиславу Мстиславичу (Удалому), Мстиславу Святославичу (Чернігівському) вдалося привести київські, чернігівські, смоленські, галицькі, волинські і володимиро-суздальські полки — величезне військо проти ворога, битву вони програли. У ній загинув і київський князь Мстислав Романович.

Поразка на Калці стала переломним моментом у житті київського князівства. Князі вже не так нестримно прагнули оволодіти київським столом. У перші десятиріччя після невдалої битви в Києві княжив Володимир Рюрикович, фактичним співправителем якого був Данило Галицький. У Київській землі він утримував Пороську волость.

З 1235 р. на київському столі сиділи князі, які не лишили по собі скільки-небудь помітного сліду в історії. Останній з них, Михайло Всеволодович, довідавшись про наближення монголо-татарських полчищ, утік до Угорщини. Києвом заволодів Данило Галицький і посадив там свого боярина, воєводу Дмитра.

Таким чином, напередодні монголо-татарської навали Київ — «мати містам руським» — лишився без князя, а підданий йому домен роздробився на невеликі уділи.

Глава 3

ЧЕРНІГІВСЬКЕ І НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВА

Територія

Чернігівське, а пізніше і Новгород-Сіверське князівства поряд з Київським і Переяславським були складовими частинами давньої Руської землі — того державного і територіального ядра Русі, яке склалось ще в IX ст. Процес формування чернігівського удільного князівства завершився в XI ст., коли Ярослав Мудрий, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмутаракань (сучасна Тамань), посадив там сина Святослава. Рід останнього досить швидко пустив глибоке коріння у Чернігові і вважав його своїм містом. Не випадково Святослав Ярославич заповідав поховати його в Чернігові у Спаському соборі.

Чернігівська земля уже в першій чверті XII ст. включала територію басейнів Десни і Сейму, Сожу і Верхньої Оки. Кордоном між

Рис. 18. Скляні вироби XII—XIII ст.

Чернігівською і Київською землями вважався Дніпро, але в дійсності, як уже зазначалось, у районі Києва він проходив на деякій відстані від річки. Вище Десни і Прип'яті чернігівські володіння переходили на правий берег. Тут Чернігову належала Речиця і «иные городѣ мнози». Південні межі Чернігівської землі сягали верхів'їв Сожу, Іпуті, Десни, де знаходились міста Чичерськ і Вщиж.

Північно-східна межа князівства доходила до Москви, але у зв'язку з колонізаційним потоком, що тривав, не була стабільною. Пізніше, із зміцненням рязанського князівства, за приокське порубіжжя виникали суперечки між чернігівськими і рязанськими князями. Крайньою чернігівською волостю тут була, найвірогідніше, Лопасня, розміщена на однойменній річці, правій притоці Оки. Південніше чернігово-рязанський кордон проходив по вододілах Дону і його приток Проні, Сосни, Упи і Зуші.

Посейм'я посідало проміжне становище між Чернігівською і Переяславською землями. Спочатку воно належало Олегу Святославичу, потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з ним за Чернігів, Посейм'я захопив великий князь Мстислав, наприкінці 30-х років XII ст. воно знову ввійшло до складу Чернігівської землі. Головним містом Посейм'я був Курськ, який знаходився на порубіжжі зі Степом і часто піддавався нападам половців. Постійна небезпека виховувала тут сміливих і кмітливих воїнів-«кметів». У «Слові о полку Ігоревім» Буй Тур Всеволод, звертаючись до Ігоря, славить своїх бійців:

«А мои ти куряни свѣдоми къмети:
Подъ трубами повити,
Под шеломы възлѣлѣяни,
Конець копия въскоръмлени,
Пути имь вѣдоми,
Яругы имь знаеми.
Луци у нихъ напряжени,

Тули отворени,
Сабли изъострени;
Сами скачють, акы сѣрыи влъци въ полѣ.
Ищучи себе чти, а князю славѣ».

Курське князівство було своєрідними воротами Чернігівської землі в Степ, а також ланкою, що поєднувала Чернігів з Тмутараканню. Тут будувались порубіжні оборонні лінії, поселялись переможені тюркські кочові племена — чернігівські «погані», звідси далі в Степ просувалась слов'янська колонізація.

У басейнах Десни, Сейму і Снову відомі міста: Новгород-Сіверський, Глухів, Путивль, Трубецьк, Сновськ, Рильськ, Стародуб. На півдні між Десною і Дніпром кордон Чернігівщини пролягав по вододілу Остра, верхів'ях Трубежу і Супою. Літопис згадує тут Бахмач, Білу Вежу, Лутаву, Моровійськ та інші населені пункти.

Чернігівським князям, починаючи з XI ст. (з часу правління Мстислава Володимировича) і до другої половини XII ст., належала Тмутаракань — велике місто і міжнародний порт у Керченській затоці, в якому проживало різноетнічне населення: руські, греки, хозари, вірмени, євреї, адигейці. У другій половині XI ст. Тмутаракань виступає як пристанище князів-ізгоїв, причому не тільки чернігівських.

Пізніше згадки про Тмутаракань зникли зі сторінок давньоруських літописів, але, як вважають дослідники, у сфері політичного впливу Русі вона перебувала до третьої чверті XII ст. Про це свідчать численні шлюбні зв'язки руських князів того часу з грузинськими, абхазькими й осетинськими княжнами і царівнами. 1153 р. великий київський князь Ізяслав Мстиславич посватав собі «изъ Обезъ цареву дщерь», а Андрій Боголюбський одружив свого сина Юрія на грузинській цариці Тамарі. Про недавно втрачену Тмутаракань натякає і «Слово о полку Ігоревім», говорячи про двох Святославичів, як про двох соколів, які полетіли

«Поискати града Тьмутороканя,
А любо испити шеломомь Дону».

Географічне розташування Чернігівської землі сприяло тому, що тут з часу утворення Київської Русі осідало іраномовне і тюркомовне населення, зокрема попередники половців, з якими чернігівські князі підтримували тісні відносини. Запобігання Ольговичів перед степовиками у XII—XIII ст. дорого коштувало як Чернігівській землі, так і Русі в цілому. «Дружні візити» половецьких ханів до своїх чернігівських союзників і родичів, по суті, не відрізнялись від їх воєнних нападів на Переяславську чи Київську землі. Привертають увагу у зв'язку з цим слова Святослава Ольговича, сказані у відповідь на погрози Ізяслава Давидовича позбавити його Чернігова: «Господи! вижь мое смирение, колико на ся поступахъ, не хотя крови пролити хрестьянский, отцины своея погубити, взяти Черниговъ с 7-ю городъ пустыхъ, Моровиескъ, Любескъ, Оргощь, Всеволожь, а в нѣхъ сѣдять псареве же и Половци». Саме за спілкуван-

ня з половцями народ не любив чернігівських князів Олега Святославича та його синів Всеволода і Святослава.

Міста

Чернігівська земля була вкрита густою мережею населених пунктів. Більшість з них становили собою невеликі поселення, феодальні замки, фортеці. Серед міст своїми розмірами виділялись Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Брянськ, Стародуб, розміщені на Десні та її притоках. Вони відігравали важливу роль в історико-культурному, економічному і політичному житті не лише Чернігівської землі, але й усієї Русі.

Стольне місто Чернігівської землі — Чернігів, розміщений на Десні, уже з кінця IX — початку X ст. виступав як важливий політичний та економічний центр Русі, і це значення зберігав до монголо-татарської навали. У XII ст. місто складалося із дитинця, що займав високий виступ між Десною і Стрижнем, окольного міста, яке прилягало з півночі до дитинця й було укріплене другою лінією валів, а також передмістя з острогом. Загальна довжина його укріплень становила близько 6,5 км. Крім того, навколо Чернігова розміщувались приміські села, боярські і князівські садиби, феодальні замки, монастирі, тісно пов'язані з містом. Літопис називає такі приміські пункти, як Гюричев, Свенковичі, Гостиничі, Крирів, Семинь.

Дороги зв'язували Чернігів з найбільш віддаленими куточками Чернігівської землі, а також з Києвом. До останнього вели дві дороги: одна — вздовж правого берега Десни через Гущин, Шестовицю, Моровійськ, Лутаву, Вишгород, друга — по лівому березі Десни через Остерський городок. Важливе значення мали шляхи на Любеч — північний форпост Чернігівщини (в Чернігові одна брама мала назву Любецька), а також на Новгород-Сіверський, Стародуб, Вщиж і в землю в'ятичів. І, накінець, від Чернігова виходив ще один, можливо, такий же давній, як і київський, південно-східний (умовно хозарський, або тмутараканський) шлях, що вів у донські степи до Саркелу і Тмутаракані.

Упродовж XII—XIII ст. Чернігів розширявся територіально, забудовувався монументальними будинками, зміцнювався додатковими лініями валів. На той час він став центром високорозвинутого ремесла. У XII ст. на території кремля було споруджено один з кращих соборів Русі — Борисоглібський; 1174 р. у межах князівського двору Святослав Всеволодович побудував Михайлівську церкву; під 1186 р. літопис повідомляє про завершення будівництва Благовіщенської церкви; наприкінці XII чи на початку XIII ст. на чернігівському торзі було зведено П'ятницьку церкву. До будов XII ст. належить і Успенська церква Єлецького монастиря. Поява такої кількості монументальних споруд у Чернігові пояснюється суперництвом чернігівських князів з київськими і в ратних справах, і в усіх сферах.

Численні різнокольорові полив'яні плитки, мозаїка, фрагменти різьбленого білого каменю, фігурна плінфа, якими оздоблювались архітектурні споруди Чернігова XII—XIII ст., свідчать про високий рівень розвитку цих галузей ремесла. Чернігівські ремісники виготовляли також зброю, ювелірні вироби, предмети побуту, знаряддя праці.

Чернігів був великим феодальним центром. За його міцними стінами зосереджувались двори представників знаті — князів, бояр, воєвод, помістя яких знаходились не лише поблизу стольного міста, але і на значному віддаленні від нього. Села і замки простягались від Ольгового поля під Черніговом до Сновська, Боловоса і Любеча. Про їх значення в економічному житті свідчать слова чернігівських князів, які, скаржачись на великого київського князя, говорили: «А се пакы Изяславъ пришедъ опять к Чернигову, ставъ на Ольговѣ полѣ, ту села наша пожгли оли до Любча, и всю жизнь нашю повоевали».

Про розміри багатства, здобутого руками смердів і холопів й зосереджених у таких князівських і боярських селах, дає наочне уявлення літописна стаття 1146 р., яка розповідає про пограбування села Ігоря Ольговича під Путивлем.

Наприкінці XI ст. за рішенням князівського з'їзду в Любечі на базі старої Сновської тисячі було утворено Новгород-Сіверське князівство. Головним його містом став Новгород-Сіверський на Середньому Подесенні, який виник ще в середині X ст., а в середині XII ст. перетворився на одне з визначних міст Чернігівської землі. Літописне повідомлення 1152 р. про облогу Новгорода-Сіверського військами Ізяслава Мстиславича характеризує місто як велику і міцну фортецю, яку так і не вдалося захопити великому князю: «Мѣсяца февраля, — зазначається в літопису, — поидоша полкы своими к городу и ту начаша ся бити в города у острожныхъ воротъ, и тако вбодоша ѣ въ градъ и острогъ в нихъ изътяша и яко же выидоша изъ острога, и отступяче отъ града, идоша в товары своя».

Формально новгород-сіверські князі підкорялись Чернігову, але фактично проводили самостійну, незалежну політику, яка дуже часто йшла в розріз з інтересами чернігівських князів. Це інколи призводило до того, що Новгород-Сіверське князівство потрапляло в залежність від князів суздальських, а ще частіше — київських. У 1159 р. Святослав Чернігівський у відповідь на погрозу київського князя Ізяслава Давидовича забрати Чернігів дорікає йому, що той і так «всю волость Черниговскую собою держить и съ своимъ сыновцемъ: и то ему не досыти, но велить ми изъ Чернигова пойти».

Найбільшими містами Посейм'я були Курськ і Путивль, які отримали свої назви від невеликих притоків Сейму — Путивльки і Куру. Курськ як центр Посейм'я згадується в літопису наприкінці XI ст., але виникло місто значно раніше. Як свідчить «Житіє Феодосія Печерського», у Курську ще за Ярослава Мудрого сидів київський посадник. Як прикордонне місто Чернігівської землі Курськ

постійно піддавався нападам кочовиків. Коли Андрію Володимировичу замість Переяслава запропонували Курськ, він відповів: «Лучше того мне смерть на своей отчине и на дедине, нежели Курское княженье».

З другої половини XII ст., з посиленням набігів кочовиків, Курськ втратив значення головного міста східної частини Сіверської землі. Таким, очевидно, став Путивль, розміщений у нижній течії Сейму. Літописна стаття 1146 р. (перша писемна згадка про Путивль) описує його як велике місто з численним населенням, потужною фортецею. Дружина великого київського князя Ізяслава Мстиславича тривалий час безуспішно штурмувала укріплення Путивля. «И тако приступиша къ граду не вдашася имъ Путивлечи, дондеже приде Изяславъ съ силою Киевською. О немъ же крѣпко бющимъся съ града». Лише отримавши від Ізяслава обіцянку не руйнувати міста, путивляни припинили опір. Київський князь, однак, не дотримав слова. Із Путивля був виведений посадник чернігівського князя Святослава, а місто піддане пограбуванню. «И ту дворъ Святославль раздѣли на 4 части... и церковь святаго Възнесения всю облупиша, съсуды серебреныя, и индитьбѣ и платы служебныя, а все шито золотомъ, и кадѣлницѣ дьѣ и кацьи, и уангелие ковано, и книгы, и колоколы; и не оставиша ничтоже княжа, но все раздѣлиша, и челеди 7 сотъ». У другій половині XI ст. Путивль став стольним містом однієї із ліній чернігівських Ольговичів. У 1185 р. у ранзі путивльського князя згадується Володимир Ігорович.

З середини XII ст. у зв'язку з натиском на південно-східні рубежі Чернігівської землі кочовиків швидкими темпами відбувався процес заселення і освоєння земель в'ятичів. Тут виникли нові і розширились старі міста і феодальні замки Вщиж, В'ятич, Брянськ, Ормин, Карачев, Козельськ, Мценськ, Дедославль та ін. У 1142 р. за володіння В'ятицькою землею виникли суперечки між великим князем Всеволодом і його братами. Як свідчить літопис, великі київські князі із династії Ольговичів розглядали В'ятицьку землю як свою вотчину. Головним містом Верхнього Подесення на той час став Вщиж. У 1156 р. племінник чернігівського князя Ізяслава Давидовича Святослав Володимирович утік із Березного «Во Вщижъ, и зая у него все городы Подесенскыя». У 1167 р., після смерті Святослава Володимировича, вщижським князем став син Святослава Всеволодовича.

Археологічні дослідження Вщижа (Б. О. Рибаков) свідчать, що значне розширення його території сталося в середині XII ст. На той час не лише дитинець, але й посад були оточені валами і міцними дерев'яними стінами. На посаді була побудована кам'яна церква. Виявлені тут сокири, кирки, зубила і долота, сковорідки, численні керамічні, скляні і ювелірні вироби свідчать про інтенсивний розвиток вщижського ремесла, продукція якого, очевидно, задовольняла потреби значної округи. Наявність у Вщижі таких високоху-

дожніх виробів, як бронзові арки роботи майстра Костянтина, бронзовий водолій, оздоблений лімозькими емалями, підсвічник, вказують на велике торговельне значення цього міста.

Любеч — одне із найдавніших міст Русі — наприкінці XI ст. став князівським замком. Місто оточували стіни із глини і дубових зрубів, а замок, який відігравав роль кремля, мав ще й свою складну систему укріплень. Розміщений на окремій горі площею 35× 100 м, яка відділялась від плато глибоким ровом, замок мав досить густу багатоповерхову забудову. Окрім високої чотириярусної рубленої башти-донжона, де жив воєвода чи посадник Любеча, великого князівського двору з двоповерховим палацом, невеличкої церкви, у замку розміщувався господарський комплекс, приміщення якого мали численні льохи і комори для продовольчих запасів. За підрахунками Б. О. Рибакова, у Любецькому замку могло розміщуватись від 200 до 250 чоловік, він міг витримати облогу впродовж року.

Любеч зберігав також значення міського центру, де розвивались ремесло і торгівля. На його посаді працювали гончарі, склороби, ковалі, різьбярі по каменю і кістці, продукція яких задовольняла потреби значного району Чернігівського князівства.

На березі Дніпровської затоки в Любечі знаходилась пристань, де зупинялись торгові судна, які постійно пропливали дніпровським водним шляхом.

Політична історія

Політичний розвиток Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств XII — першої половини XIII ст. пов'язаний з діяльністю князівських династій Ольговичів і Давидовичів, родоначальниками яких були сини Святослава Ярославича — Олег і Давид. Перший після невдалої спроби оволодіти старшим столом землі сів у Новгороді-Сіверському, другий — закріпився у Чернігові. Третій Святославич — Ярослав — отримав Муромо-Рязанську волость, яка з часом потрапила у залежність від Ростово-Суздальського князівства. У політичному житті Чернігівщини і Новгород-Сіверщини з утвердженням у них згаданих князів намітились два шляхи: Давид перебував під впливом Мономаха і не виявляв сепаратистських тенденцій, а Олег, навпаки, прагнув до відокремлення від Києва.

Після смерті Олега (1115) і Давида (1123) чернігівським князем став Ярослав Святославич. Через п'ять років його вигнав із Чернігова племінник Всеволод Ольгович, який сидів до того на далекому тмутараканському столі. Ярослав повернувся у свою Муромо-Рязанську волость, де невдовзі помер. Новгород-Сіверське князівство стало уділом Давидовичів.

Закріпившись на чернігівському столі, Всеволод почав організовувати коаліцію Ольговичів проти великого київського князя Ярополка. Влітку 1134 р., закликавши на допомогу половців, Ольгови-

чі здійснили спустошливий похід на Переяславську землю. Ярополк Володимирович поспішив на допомогу переяславцям, але в битві на Супої зазнав поразки і повернувся до Києва. 1138 р. Ольговичі разом з половцями знову напали на Переяславську землю і навіть готувались виступити на Київ, але, дізнавшись, що Ярополк зібрав величезні сили, відступили до Чернігова. Домагання Всеволода Ольговича призвели до того, що за умовами Моровійського договору Чернігівське князівство знову втратило Посейм'я.

З 1139 р. чернігівськими князями стали сини Давида Володимир та Ізяслав; у Новгороді-Сіверському посів син Олега Святослав. Двоюрідні брати не подолали тих тенденцій у політичному житті князівств, які визначились ще за життя їхніх батьків. Давидовичі продовжували орієнтуватись на Київ і майже постійно виступали спільниками великого князя, Святослав Ольгович підтримував союзницькі зв'язки з його політичними противниками. Це неминуче повинно було призвести до зіткнення князів Чернігівської і Новгород-Сіверської земель. Давидовичі, прагнучи відновити єдність своєї землі, у союзі з великим князем Ізяславом Мстиславичем вирушили на Новгород-Сіверський і обложили його. Не маючи сил оволодіти добре укріпленою фортецею, вони почали грабувати приміські села, де зосереджувались продовольчі запаси Ольговичів. Захопивши близько 4 тис. коней, багато хліба, заліза, міді, Давидовичі пішли на Путивль, куди незабаром прибув й Ізяслав Мстиславич. Путивляни здались; Святослав Ольгович за порадою бояр залишив Новгород-Сіверський і втік до Карачева.

Близько 1147—1148 рр. Давидовичі і Святослав Ольгович відновили колишні відносини і чернігівська феодальна міжусобиця припинилась. Святослав Ольгович повернувся до Новгород-Сіверського. Його позиції ще більш зміцніли, коли в 1149 р. Києвом заволодів його союзник Юрій Довгорукий, який високо цінував допомогу новгород-сіверського князя. Святославу Ольговичу повернули Курськ з Посейм'ям, а також Сновську тисячу, якою змушений був поступитись йому Ізяслав Давидович. Розширення володінь Новгород-Сіверського князівства за рахунок земель одного із Давидовичів викликало нові чвари між братами, і вони в подальшій боротьбі між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Довгоруким зайняли різні позиції. Ізяслав Давидович зі своєю дружиною воював на боці Ізяслава Мстиславича, а Володимир Давидович підтримував Юрія Довгорукого.

У битві на Руті 1151 р. старший Давидович загинув. До Чернігова поспішив Ізяслав Давидович, а Святослав Ольгович з племінником Святославом Всеволодовичем утекли до Новгород-Сіверського.

У 1152 р. Юрій Довгорукий вирішив покарати Ізяслава Давидовича за його союз з великим київським князем і за спалення Остерського містечка. Союзником його в новій кампанії знову виступив Святослав Ольгович. Заволодівши В'ятицькою волостю і містечка-

ми Мценським, Спашем і Глуховим, Юрій Довгорукий зі Святославом Ольговичем підійшли до Чернігова, але, довідавшись про наближення сил великого князя, змушені були відступити. Незабаром двоюрідні брати уклали угоду в м. Хоробрі бути «за одинъ муж», але фактично не змінили своєї політичної орієнтації: Святослав Ольгович, як і раніше, тримався в стороні від київських подій, Ізяслав Давидович брав у них найактивнішу участь. Очевидно, вже тоді у нього зародилася думка про оволодіння київським столом.

На деякий час у Чернігівському князівстві встановився спокій, але після смерті Святослава Ольговича (1153) в ньому знову розгорілись міжусобиці. За Чернігів тривалий час боролись двоюрідні брати Олег Святославич і Святослав Всеволодович. Переміг Святослав. Не дотримавшись обіцянки наділити волостями численних родичів, Святослав Всеволодович викликав цим проти себе сильне незадоволення. Свідчення літопису про міжусобну боротьбу Святослава Всеволодовича зі своїми двоюрідними братами цікаві тим, що показують, як Чернігівське князівство розпадалось на дрібні уділи.

До 1169 р. Святослав Всеволодович, зайнятий внутрішніми справами Чернігівського князівства, не втручався у київські. На деякий час йому вдалося примирити всіх Ольговичів і навіть здійснити разом з Мстиславом Київським кілька вдалих походів на половців. Але вже 1169 р. в боротьбі Андрія Боголюбського за старшинство Ольговичі виступили на боці суздальського князя. Святослав Всеволодович надіслав на допомогу військам Боголюбського дружини своїх двоюрідних братів Олега та Ігоря. У другому поході Боголюбського на Київ брав участь і сам Святослав, напевно, сподіваючись оволодіти великокнязівським столом. Однак здійснення своїх планів Святославу довелось відкласти, оскільки в Чернігівському князівстві розгорілась нова міжусобиця. Новгород-Сіверський князь Олег Святославич упродовж 1175—1176 рр. кілька разів нападав на Чернігівську землю, спалив Лутаву і Моровійськ, пограбував села і замки навколо Стародуба. Похід Святослава Всеволодовича, у свою чергу, на Новгород-Сіверський завершився його перемогою, і між князями був підписаний мир.

Після вбивства у 1174 р. боярами Андрія Боголюбського Святослав Всеволодович допоміг Михайлу і Всеволоду, які жили в Чернігові, здобути вотчину. Поширивши таким чином свій вплив на Суздальську землю Святослав став шукати приводу для оволодіння Києвом.

У 1178 р. Новгород-Сіверське князівство перейшло до Ігоря Святославича, в Чернігові посів брат Святослава Всеволодовича Ярослав. 80-і роки XII ст. характеризувались посиленням боротьби руських дружин, організованих великим князем Святославом, з половцями. Активну участь у ній брали новгород-сіверські полки на чолі з Ігорем Святославичем. 1183 р. у битві на р. Хирії вони разом із загонами чорних клобуків завдали поразки недавнім союзникам новгород-сіверського князя Кончаку і Кобяку. Ця перша самостійна

перемога Ігоря над половцями окрилила його, він більше не хотів ділити славу зі Святославом. Разом із братом Всеволодом, племінником Святославом і сином Володимиром Ігор здійснив ще один переможний похід чернігівських і новгород-сіверських дружин проти половецьких станів, які лишились, по суті, беззахисними, оскільки основні сили половців на той час вели боротьбу зі Святославом Всеволодовичем.

Після перемоги військ Святослава Всеволодовича над половцями (1185) в похід проти останніх вирішив виступити й Ігор. Не повідомивши київського князя про свої наміри, Ігор з однією сіверською дружиною вирушив у Степ. По дорозі приєдналися до нього полки сина Володимира, який князював у Путивлі, а також племінника Святослава із Рильська. Невеликий загін «поганих» надіслав йому і чернігівський князь Ярослав Всеволодович. Безперечно, цих сил було замало для боротьби з таким сильним ворогом, як половці. Військо Ігоря зазнало жорстокої поразки, а сам він був полонений. Літописець змалював жахливу картину: «Возмятошася городи Посемьские, и бысть скорбь и туга люта, якоже николи же не бывала во всемъ Посемьи, и в Новѣгородѣ Сѣверськомъ, и по всей волости Черниговьской, князи изымани дружина изымана, избита». Трагедія на берегах Каяли відкрила кочівникам «ворота на Руську землю». Найбільше від половецьких набігів того часу постраждало Чернігівське князівство, яке практично нікому було захищати. Енергійні заходи великого київського князя Святослава не давали бажаних результатів. Ярослав Всеволодович, хоча й зібрав військо, вирушити на половців не наважувався. Давид Ростиславич привів свої полки до Треполя, але йти далі також відмовився. Тим часом Кончак спустошив Переяславську землю і взяв місто Римов, хан Кза пограбував Путивльщину і спалив передмістя Путивля.

Після втечі із половецького полону Ігор впродовж кількох років вів безуспішну боротьбу з половецькими ханами. Після смерті Ярослава Всеволодовича, що настала близько 1198 р., він одержав чернігівський стіл і займав його чотири роки.

З 1204 р. чернігівським князем став Всеволод Чермний, який відверто розпочав боротьбу з Мономаховичами за Київ. Одночасно Ольговичі боролись за галицький стіл, де Ігоровичі — сини Ігоря Святославича — законфліктували з боярською опозицією, яка підтримувала малолітніх Романовичів — Данила і Василька. Наступні чотири роки точилася боротьба Всеволода Чермного з Рюриком Ростиславичем, яка завершилась тим, що князі «обмінялися» столами.

З 1214 по 1224 р. у Чернігівській землі сиділи князі, які не претендували на київський стіл. Розмірене і відносно мирне життя сприяло розвитку економіки і культури краю. Поразка руських полків на р. Калці й загибель чернігівського князя Мстислава Святославича фактично не відбилась на політичному розвитку князівства. Ольговичі, як і раніше, вели міжусобну боротьбу: процес подальшого

роздроблення Чернігівського князівства вже неможливо було зупинити. Літопис називає такі уділи, як Чернігівський, Козельський, Брянський, Карачевський, Стародубський, Вщижський, Сновський, Новгород-Сіверський, Курський, Рильський, Трубчевський, Липовецький, Лопастенський, залежність яких від чернігівського князя все більше слабшала. Напередодні монголо-татарської навали на Русь Чернігівське князівство остаточно розпалось на дрібні уділи.

Глава 4

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Територія. Міста

Переяславське князівство як одна із трьох частин давньої Руської землі сформувалось ще до поділу її між синами Ярослава Мудрого. На відміну від більшості інших князівств воно в XII — першій половині XIII ст. фактично не мало політичної самостійності й перебувало у повній залежності від Києва. Як правило, у Переяславі сиділи князі, які були першими кандидатами на київський стіл або ж отримували це місто у вигляді компенсації за відмову від претензій на Київ. Тому в окремі періоди, з волі великих київських князів, переяславські князі змінювались частіше, ніж посадники якогось прикордонного містечка.

Залежність Переяславського князівства від Києва зумовлювалась, головним чином, його географічним становищем. На заході і півночі кордони землі простягались по Дніпру, Карані, Десні, Остру, на північному сході — по верхів'ях Удаю, Сули, Хоролу і Псла. Крайній пункт на північному заході — Остерський городок — знаходився при впадінні в Десну Остра. На сході переяславські землі межували зі Степом, де повновладними господарями були кочові народи. Київські князі заселяли й укріплювали південні і східні рубежі Київської і Переяславської земель, у результаті чого виник цілий ряд оборонних рубежів, зокрема Посульський. Від верхів'їв Сули до її гирла відомо 18 давньоруських городищ, розміщених уздовж її правого берега на відстані близько 10 км одне від одного. Вісім з них ототожнюються з містами, які згадуються в літописах та інших писемних джерелах. До них належать: Ромни, Глинськ, Синець, Кснятин, Лубни, Лукомль, Жовнін, Воїнь.

Окремі слов'янські поселення знаходились і за Сулою: Переволочна — у гирлі Ворскли, Лтава — на Ворсклі, Хорол — на однойменній річці, Донець — на Сіверському Дінці. Вони були засновані вже в XI ст., коли руські дружини досягли значних успіхів у боротьбі з половцями. Слід відзначити, що жодна з давньоруських земель не зазнавала стільки нападів і спустошень, як Переяславська.

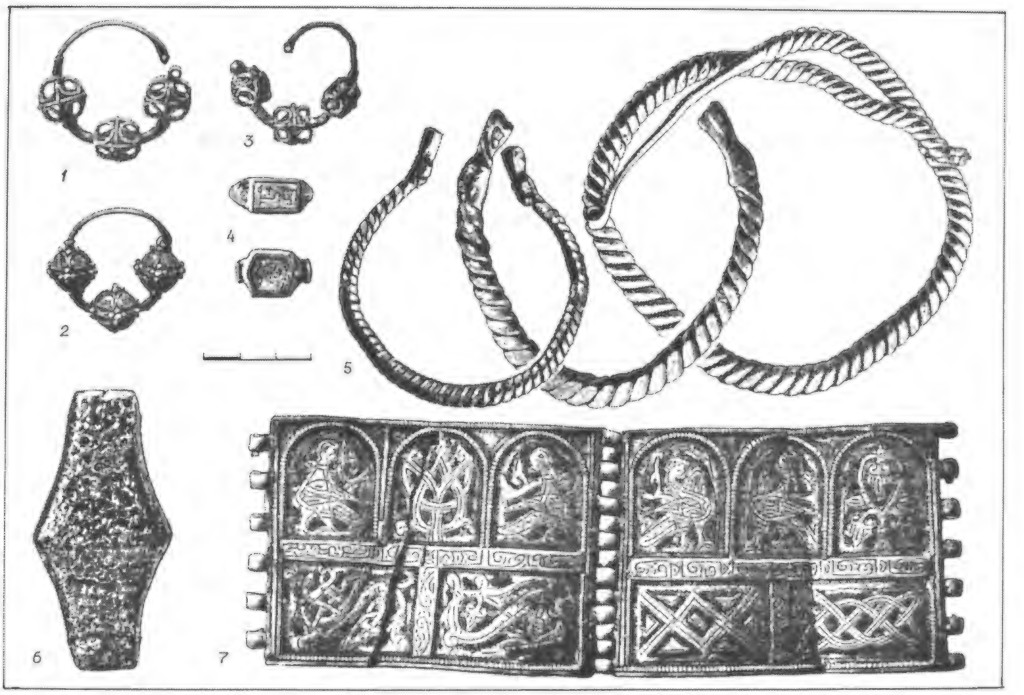

Рис. 19. Скарб срібних прикрас XII—XIII ст.

Як і на півдні Київської землі, на переяславському степовому порубіжжі осідали тюркомовні племена: торки, берендеї, турпеї. До наших днів на Переяславщині збереглися назви, які свідчать про проживання тут чорних клобуків. Це назви сіл Велика і Мала Каратуль (те ж саме, що і каракалпаки — чорні шапки), р. Карань та ін. На Дніпровському узбережжі Переяславщини жили турпеї, а в містечках на Трубежі — Бронькняжі і Баручі — торки. Бронькняж знаходився на північно-західній околиці сучасного м. Пристроми Переяслав-Хмельницького району Київської області, на правому корінному березі Трубежа. Збереглись залишки городища і великого посаду. Баруч знаходився на місці сучасної Баришівки Київської області. Залишки городища збереглись і нині.

Центр князівства — Переяслав був зручно розміщений неподалік від Дніпра, при впадінні р. Альти в Трубіж. Місто згадується вже на перших сторінках літопису. У XII — першій половині XIII ст. Переяслав перетворився на одне з найбільших південноруських міст, став першокласною фортецею, яка відігравала визначну роль у боротьбі Русі з кочовиками. Крім відносно невеликого, але дуже укріпленого замку, розміщеного на підвищенні між річками Альтою і Трубежом, Переяслав мав величезний посад, обнесений могутньою оборонною стіною завдовжки близько 3,6 км. Половці,

які часто нападали на Переяславську землю, жодного разу не змогли оволодіти її стольним містом.

На схід і південний схід від Переяслава, починаючи від заплави Дніпра, проходили високі земляні вали. Перший — «Великий вал» — перетинав дорогу на сучасну Золотоношу і простягався до сучасного села Строкова, а далі — до р. Супою, другий — «Малий вал» — проходив паралельно першому на відстані близько 10 км і також повертав у напрямку р. Супою. Ці вали згадуються в літопису під 1095 р., коли половецькі хани Ітлар і Китан прибули до Володимира Мономаха просити миру, а також під 1149 р., коли Юрій Довгорукий вирушив на Київ. «И стоя 3 дни у Стрякве, а четвертый день поиде от Стрякве мимо городъ, по зори, исполцився, и ста межи валома».

Переяслав був одним із провідних церковних центрів Русі, на що вказують не лише літописні повідомлення, але й залишки фундаментів численних культових споруд. У перший половині XII ст. юрисдикція переяславської єпископії поширювалась також і на Смоленську землю. Єпископський замок — палац поруч з Михайлівською церквою — свідчить про чималі багатства переяславської єпархії. Археологічні дослідження у поєднанні з літописними даними показують, що Переяслав був великим економічним центром з високорозвинутими ремеслом і торгівлею.

Навколо Переяслава розміщувались князівські феодальні двори, села і замки. Літопис називає серед них князівський Красний двір, села Стряків, Кудново, Мажево, Янчино, місто Устя. Останнє знаходилось при впадінні Трубежа у Дніпро і займало невелике підвищення на його правому березі. Місто Устя було дніпровською пристанню Переяслава, а також сторожовою заставою на Зарубському броді через Дніпро.

На північно-західному рубежі Переяславської землі стояла відома фортеця — Остерський Городець, однаково важлива як для Києва, так і для Чернігова. У XII ст. Остерський Городець відігравав помітну роль у боротьбі претендентів за Київ. 1152 р. Ізяслав Мстиславич, для того щоб позбавити своїх противників міцної фортеці, зруйнував укріплення Остерського Городця, чим позбавив його стратегічного значення. Наприкінці XII ст. (1195 р.) укріплення і церква Остерського Городця були відновлені Всеволодом Суздальським, який надіслав туди свого тіуна Гюрю.

На Трубежі літопис згадує містечка-фортеці Баруч і Бронькняж, на Удаї — міста Прилуки, Переволока, Полкостень. Найбільше міст Переяславської землі розміщувалось на Сулі, яка слугувала південно-східним кордоном давньої Русі. За своїм характером це були насамперед фортеці, але деякі з них (Лубни, Жовнін, Воїнь та ін.) мали важливе значення і як великі торговельно-ремісничі центри.

Воїнь, розміщений у гирлі Сули, упродовж майже трьох століть стояв на сторожі південних рубежів Русі. Місто, площею 28 га, поділялося на замок і посад. Замок був оточений могутньою стіною,

що складалася із поставлених в ряд зрубів, засипаних землею. Над городнями знаходились забрала, а під валом проходив глибокий рів. Воїнь мав укріплену гавань, куди заходили торгові судна, що проходили по Дніпру. Значну частину жителів міста складали воїни. Населення займалось також ремеслом (тут виявлено ковальські, слюсарні, деревообробні та інші інструменти), торгівлею (під час розкопок знайдено багато привізних предметів) і сільським господарством (про це свідчать сільськогосподарські знаряддя та остеологічні рештки). Вірогідно, і всі інші міста Посульської оборонної лінії мали аналогічну структуру і різнились лише в деталях.

Про характер таких міст, як Лутава, Голтав, Хорол, які виникли в XII ст., сказати щось певне важко, оскільки вони недостатньо досліджені археологами. Можна лише стверджувати, що їх поява пов'язувалась з успіхами наступальної антиполовецької боротьби.

Політична історія

Порубіжне положення переяславської землі змушувало її князів бути активними учасниками, а часто й ініціаторами боротьби з половцями. Серед них особливо вирізнялись Володимир Мономах, його син Ярополк і особливо Володимир Глібович.

Син Володимира Мономаха Ярополк займав переяславський стіл з 1113 по 1132 р. Головним в його діяльності в Переяславі було укріплення кордонів своєї землі. У 1116 р. він оволодів смоленським містом Друцьк, полонив його жителів і переселив їх на порубіжну Сулу, де побудував для них фортецю Жовнін. За наказом Мономаха Ярополк здійснив переможний похід у Степ і загарбав три половецьких міста — Сугрів, Шарукань і Балин. Із походу Ярополк привів полонянку, дочку яського князя, яка стала його дружиною.

У 1125 р., довідавшись про смерть грізного Мономаха, на Переяславську землю знову напали половці. Вони дійшли до Баруча і Бронькняжа, сподіваючись на зрадництво переяславських «поганых», але зазнали невдачі. У битві на Сулі переяславські полки, керовані Ярополком, здобули блискучу перемогу: «Часть их (половців.— *П. Т.*) избиша, а часть ихъ истопе в рѣкѣ».

Ярополк разом з братом Мстиславом, великим київським князем, брав також участь у ліквідації конфлікту між Ольговичами. Літописна стаття 1128 р. свідчить, що Ярополку вдалося в той час розширити свої володіння за рахунок Чернігівського Посейм'я. Коли семитисячний загін половців, який поспішав на допомогу Всеволоду, зупинився поблизу Виря, то на р. Локні йому довелося зіткнутися з посадниками Ярополка: «Изоимавше Ярополцi посадници на Локнѣ».

У 1132 р. Ярополк за заповітом Мономаха зайняв великокнязівський стіл. Переяслав він віддав старшому сину Мстислава Всеволоду. Перехід Всеволода із Новгорода повинен був означати, що саме він буде наступником Ярополка на київському столі. Молодших

Мономаховичів така перспектива не влаштовувала, і вони розпочали боротьбу за Переяслав. Саме місто не дуже цікавило князів, але воно надавало реальну можливість оволодіти Києвом.

Своїм заповітом Мономах хотів утвердити чіткий розпорядок успадкування великокнязівського столу, виключивши із боротьби за нього своїх молодших синів, але в дійсності вніс ще більше плутанини в цю справу. Ні В'ячеслав, ні Юрій, ні інші молодші Мономаховичі не бажали добровільно поступитися Києвом Мстиславичам.

Пробувши в Переяславі від ранку до обіду, Всеволод Мстиславич був вигнаний звідти своїм дядьком Юрієм Довгоруким. Але і сам Юрій не зміг утриматись на переяславському столі; через вісім днів його вигнав Ярополк і передав Переяслав іншому сину Мстислава — Ізяславу. Побоюючись зміцнення позицій Мстиславича, який виношував плани щодо Києва, Ярополк у тому ж році силою («с нужею») вивів його із Переяслава, куди посадив свого брата В'ячеслава. Цей князь, незважаючи на умовляння Ярополка, сам залишив Переяслав і повернувся в Туров.

Так навесні 1134 р. переяславський стіл виявився вільним. Цим скористався Юрій Довгорукий. Він звернувся до Ярополка з проханням віддати Переяслав йому, натомість запропонував Суздаль, Ростов та деякі інші землі. Ярополк погодився, чим викликáв велике незадоволення племінника Ізяслава і Ольговичів, які підписали з ним мирну угоду. Походи Ярополка з Юрієм на Чернігів і Ольговичів з Ізяславом Мстиславичем на Переяславську землю призвели до взаємних спустошень земель і завершились переходом Переяслава до молодшого Мономаховича — Андрія. Це повинно було примирити Мономаховичів з Мстиславичами. Незадоволеними лишились лише Ольговичі. Вони напали на Посулля і підступили до Переяслава. У Лаврентіївському літопису читаємо: «В то же лѣто почаша с Ольговичи рать имѣти и начаша воевати села и городы по Сулѣ, и придоша к Переяславлю, и многы пакости сотвориша и Устье пожгоша». Облога Переяслава і його штурм виявились безрезультатними, й Ольговичі відступили до верхів'їв Супою. Через два роки, закликавши на допомогу половців, вони знову напали на Посулля. «И быша области Переяславльской отъ Половцевъ и отъ вельможъ великая тягость».

У 1140 р. Всеволод Ольгович вирішив перевести Андрія Володимировича із Переяслава в Курськ, а переяславський стіл передати своєму брату Святославу. Андрій, підтриманий місцевими жителями, не погодився на пропозицію Всеволода. Надісланий проти Переяслава Святослав Ольгович зазнав поразки, і Всеволод змушений був укласти з Андрієм мирну угоду, за якою великий київський князь відмовився від своїх домагань, однак Переяславська земля продовжувала підлягати Києву.

Після смерті Андрія Володимировича (1141) Всеволод посадив у Переяславі В'ячеслава, чим викликав незадоволення братів, особ-

ливо Ігоря, який претендував на переяславський стіл. Разом з братом Святославом він напав на Переяславську землю і навіть обложив її стольне місто, але змушений був відступити. Ольговичі продовжували претендувати на переяславський стіл і В'ячеслав шукав причини, щоб лишити його. У 1142 р. він повторно повернувся в Туров, але в Переяславі, за згодою Всеволода, утвердився Ізяслав Мстиславич.

Ставши переяславським князем, Ізяслав розпочав активну підготовку до боротьби за Київ. Для цього він у 1143 р. їздив до Юрія в Суздаль, а потім — до брата Святополка в Новгород. Переговори з суздальським князем не дали бажаних результатів, оскільки Юрій і сам мріяв про Київ; брати Святополк і Ростислав Смоленський обіцяли допомогу. З Всеволодом Ізяслав підтримував добросусідські відносини, хоча вони і не були щирими. Всеволод таємно від Ізяслава обіцяв київський стіл брату Ігорю, а Ізяслав, здійснюючи разом з великим князем походи на Галич, вів переговори з його воєводами і боярами, схиляючи їх до відступництва.

Зміцнення позицій Ізяслава Мстиславича і утвердження його на великокнязівському столі викликали рішучу протидію з боку Юрія Довгорукого. Заручившись підтримкою Ольговичів, він розпочав боротьбу за Київ. Знову, як і раніше, в центрі уваги князів-суперників виявився Переяслав, що був ключем до Києва. Упродовж 1149—1150 рр. Юрію Довгорукому кілька разів щастило оволодіти Переяславом і навіть посадити там свого сина Ростислава.

Через деякий час Переяслав перейшов до іншого сина Довгорукого — Гліба, але вже в 1151 р. переяславським князем став Мстислав Ізяславич. Будучи рішучим противником будь-яких союзів з половцями, у тому ж році Мстислав здійснив проти них успішний похід, під час якого завдав поразки їх війську в битвах на річках Углі і Самарі. Половецькі стани були зруйновані і знищені; дружинники Мстислава захопили багато полонених і, крім того, звільнили з половецької неволі руських бранців. У 1153 р. половці напали на Посулля, але, дізнавшись, що проти них виступив Мстислав Ізяславич, негайно відійшли в Степ. Крім боротьби з половцями, Мстислав брав активну участь у походах свого батька проти галицьких князів. Переяславський полк Мстислава був однією з ударних бойових одиниць у відомій битві 1154 р. на Сереті.

Після смерті Ізяслава Мстиславича Переяславська земля знову стала театром воєнних дій, оскільки дорога на Київ, як і раніше, пролягала через Переяслав. Дружина Гліба Юрійовича в союзі з численними половцями взяла в облогу місто, але переяславці, очолювані князем Мстиславом Ізяславичем, відбили всі атаки. Втративши надію на успіх, Гліб Юрійович відступив до верхів'їв Сули і Удаю. Тим часом між Ростиславом Смоленським і Мстиславом Ізяславичем виникли серйозні суперечки за володіння Києвом. Довідавшись, що Ростислав поступився великокнязівським столом на користь Ізяслава Давидовича, Мстислав припинив боротьбу з Юрієм

Довгоруким і його союзниками й добровільно залишив переяславський стіл.

Переяславським князем знову став Гліб Юрійович, який правив тут до 1169 р. Він був, по суті, підручним київських князів. Змінилась його політика також щодо половців. Зрозумівши, що Переяславська земля стала його вотчиною надовго, Гліб Юрійович став активним учасником усіх походів руських князів проти половців. У 1165, 1168, 1169 рр. переяславський полк під його проводом у складі військ київського князя охороняв торговельні каравани руських купців. У 1169 р. Гліб Юрійович брав участь у поході на Київ, а незабаром став великим київським князем. Переяслав він віддав сину Володимиру.

Про перші роки діяльності юного князя в літопису немає жодних згадок. У 1173 р. він з переяславським полком брав участь у другому поході військ Андрія Боголюбського на Київ. Пізніше, коли в Києві зміцніли позиції Ростиславичів, Володимир Глібович став їх вірним союзником. Одночасно допомагав суздальському князю Всеволоду в його боротьбі з Глібом Рязанським.

В останній чверті XII ст. половці посилили натиск на Русь. Зупинити його можна було лише об'єднаними зусиллями всіх руських князівств. Організатором антиполовецької боротьби, як уже відзначалось, виступив Святослав Всеволодович; його підтримали і всі південноруські князі. Вони здійснювали воєнні походи в Степ як під керівництвом київського князя, так і самостійно. У 1183 р. у похід проти половців виступили дружини новгород-сіверського князя Ігоря і переяславського князя Володимира, але завершити його не змогли. У поході князі посварилися і Володимир Глібович повернувся назад. Наступного року переяславський князь взяв участь у новому воєнному поході проти половців, організованому великим київським князем Святославом Всеволодовичем. Він очолив передовий полк, який складався із 2100 переяславців і берендеїв, й у першому ж бою завдав нищівної поразки половцям. На р. Орелі Святослав довершив розгром кочівників; до рук переможців потрапило понад 7 тис. полонених, серед них — грізний половецький хан Кобяк.

У відповідь на це половці об'єднали свої сили і, зібравши величезне військо на чолі з ханом Кончаком, 1184 р. напали на Посулля. Назустріч половцям виступили київські князі Святослав і Рюрик, а також переяславський князь Володимир Глібович, який уже зумів зарекомендувати себе в походах проти половців обережним і досвідченим полководцем. На р. Хорол загін Володимира Глібовича зненацька напав на половецький табір і примусив Кончака відступити.

Після невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря небезпека для Переяславської землі значно посилилась. У 1185 р. Кончак напав на Посулля, оволодів усіма прикордонними містами і підійшов до Переяслава. Володимир Глібович організував оборону міста. Бій тривав цілий день. Під вечір половці прорвали укріплення

посаду, загрожуючи безпосередньо острогу. Тоді невеликий загін переяславців здійснив відчайдушну вилазку і разом з переяславським ополченням зав'язав бій під стінами міста. Удар захисників міста виявився настільки раптовим і сильним, що половці змушені були зняти облогу Переяслава і відійти в Степ. На зворотному шляху вони взяли переяславське місто Римов і піддали його страшенному спустошенню. «Се у Римѣ кричать подъ саблями половецкыми, а Володимиръ под ранами», — сповідає про ці трагічні події автор «Слова о полку Ігоревім».

У 1187 р. половці знову підійшли до південнобузького кордону, але війська князів Святослава, Рюрика і Володимира Глібовича, який йшов в авангарді на чолі руських і чорноклобуцьких дружин, відкинули їх у Степ. Повертаючись з походу, переяславський князь захворів і незабаром помер. Смерть його викликала смуток в усій землі. Літописець високо оцінив заслуги Володимира Глібовича: «И плакашася по немъ вси Переяславци: бѣ бо любя дружину и злата не собирашеть, имѣния не щадяшеть, но даяшеть дружинѣ; бѣ бо князь добръ и крѣпокъ на рати, и мужьствомъ крѣпкомъ показаяся, и всякими добродѣтелми наполненъ, о немже Украйна много постона».

Володимир Глібович — останній переяславський князь, який лишив після себе досить помітний слід в історії. В останнє десятиріччя XII і в першій половині XIII ст. Переяслав або взагалі не мав свого князя і перебував під владою великого київського князя, або переходив до Всеволода Юрійовича. У 1193 р., коли Святослав Всеволодович вів переговори з лівобережними половцями в інтересах Переяславської землі і коли половці здійснили спустошливий набіг до самого Переяслава, літопис не згадує про участь у цих подіях переяславського князя. Вірогідно, Переяслав на той час свого князя не мав. Переяславська земля розглядалась Святославом Всеволодовичем як частина великокнязівських володінь. Після його смерті становище змінилось. Рюрик Ростиславич на прохання Всеволода Суздальського віддав Переяславську землю, як, до речі, і деякі інші київські уділи, його сину Костянтину. У 1198 р. Костянтин Всеволодович разом з батьком здійснив воєнний похід проти половців, під час якого вони дійшли до Сіверського Дінця, але так і не зустріли противника. Неспокійне життя в Переяславі не сподобалось Костянтину, і в 1199 р. сюди прибув новий князь Ярослав Мстиславич, племінник Всеволода, але того ж року він помер. Понад два роки Переяслав лишався без князя, і тільки 1202 р. його віддали ще одному сину Всеволода — Ярославу.

Між 1210 і 1214 рр. Переяслав перебував у руках київського князя Всеволода Чермного, а 1215 р. переяславським князем став Володимир Всеволодович. Правління його збіглось за часом з новим натиском половецьких орд на Переяславську землю. У битві на Ворсклі дружина Володимира Всеволодовича здобула блискучу перемо-

гу. Невдовзі половці знову зненацька напали на Переяславську землю, і Володимир змушений був без належної підготовки виступити проти них. У бою на Хоролі переяславські полки зазнали поразки, частина військ загинула, останні разом з князем потрапили до полону. Лише 1218 р. Володимира Всеволодовича викупили із половецької неволі.

Після битви на Калці, в якій переяславські полки брали активну участь, у Переяславі сів Олег Святославич, в руках якого знаходився ще й Курськ. У 1227 р. Олег повернувся до Чернігова, а Переяслав віддав Всеволоду Костянтиновичу. Однак, як і батько, Всеволод мало підходив для ролі переяславського князя. У 1228 р. ним став Святослав Всеволодович, онук Юрія Довгорукого. Це був останній князь, про якого згадує літопис. Подальша доля князівського столу Переяславської землі лишається невідомою. Не виключено, що Переяслав взагалі більше не мав князя, а управлявся єпископом. Напередодні монголо-татарського нашестя така ситуація не могла не мати згубних наслідків.

Глава 5

ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Територія

Волинь була порівняно невеликою західною окраїною Давньоруської держави. Залежність її від Києва, а пізніше від Галича призвела до того, що визначити більш-менш стабільні кордони цієї землі дуже важко. На сході рубіж між Київською і Волинською землями проходив по середній течії рік Стиру, Горині і Случі. Наприкінці XII — на початку XIII ст. довкола цієї прикордонної лінії між київськими, галицькими і волинськими князями досить часто виникали непорозуміння, а близько 30-х рр. XIII ст. Погориння остаточно відійшло до Волині. У 1227 р. князь Данило Романович вигнав Ярослава із Друцька і передав місто своєму братові Василька, а також виділив йому Пересопницю, Берестя, Чорторийськ; Ярослав отримав Перемишль і Межибожжя.

Північна межа волинських земель простяглася від впадіння р. Турії в Прип'ять до вододілу Піни і Мухівця. Тут літопис називає такі волинські міста, як Турійськ, Любомль, Мельниця, Камінь, Кобрин.

Західний кордон Волині був одночасно і державним кордоном Русі з Польщею. Простягався він від гирла р. Нури далі на південь через верхню Кросну, вздовж Тисмениці і Вепра. Безперечно, кордони ці до деякої міри умовні, оскільки і на захід від окресленої лінії знаходились давньоруські населені пункти. Через землі між Бугом і Вислою, які можна вважати руско-польським етнічним по-

рубіжжям, тоді не раз виникали конфлікти. У 1213 р. Данило Романович відібрав у польського князя Лешка свою «отчину» — «Берестий, и Угровескъ, и Верещинъ, и Столпье, Комовъ и всю Украину», загарбані Польщею.

Незважаючи на зіткнення, волинські і польські князі неодноразово укладали між собою угоди, які часто скріплялись шлюбними зв'язками. Польською допомогою користувались Давид Ігорович у боротьбі зі Святополком і Ярослав Святополкович у боротьбі з Мономахом. У свою чергу, польські княжичі знаходили підтримку на Волині. Так, Ярослав Святополкович надав притулок сину польського короля Владислава — Герману Збігневу, коли той посварився з братом Болеславом. Коли в Польщі після смерті Болеслава Кривоустого розгорілася боротьба між синами, Мстиславичі підтримали Болеслава Кудрявого, а великий князь Всеволод Ольгович — його старшого брата Владислава. Ізяславу Мстиславичу надавав допомогу Болеслав Кудрявий, з яким київський князь поріднився, одруживши сина Мстислава на сестрі польського князя. Роман Мстиславич також неодноразово звертався до своїх західних сусідів по допомогу, а зі свого боку підтримував польських князів.

Кордон між Волинню і Галичиною до їх об'єднання проходив від р. Сана по р. Любачівці до верхів'я Західного Бугу і далі до верхів'їв Горині і Серету. Крайніми волинськими містами тут були Броди, Кременець. Південні рубежі Волині не були стабільними. Вони то опускались до лінії Любачева, Божська і Пліснеська, то піднімались до Белза і Перемишля. До речі, волинські князі із династії Ізяславичів взагалі погано піклувались про ці землі. Вони розглядали Волинь як резерв у боротьбі за Київ, а ставши великими князями, вважали її своєю далекою вотчиною. Безперечно, за таких обставин Волинь не могла мати певних стабільних кордонів. Лише після Романа Мстиславича волинські князі розпочали збирати свої землі і стали більше цікавитися справами своїх сусідів, ніж далеким Києвом.

Міста

Волинська земля отримала свою назву від давнього її центра — м. Волиня на Бузі. Уже з початку XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новому стольному місту Володимиру, заснованому київським князем Володимиром Святославичем на р. Лузі майже в центрі Волинської землі, неподалік від Волиня.

Володимир являв собою велике місто і добре укріплену фортецю. Коли 1231 р. угорський король підійшов до нього, він, вражений побаченим, вигукнув, що такого міста немає навіть у німецьких краях. «Яко така градъ не изобрътохъ ни в нѣмѣчскыхъ странахъ». На стінах фортеці стояли воїни, у яких «блистахуся щити и оружници подобни солнцю». У 1260 р., коли хан Бурундай наказав

зруйнувати ряд фортець Галицько-Волинської землі, Володимир тримався довше ніж інші міста. Василько, який виконував розпорядження Бурундая, відзначив, що «зане немощно бысть разметати вборзѣ его величествомъ, повелѣ зажечи». Всю ніч горіли укріплення столиці Волині. Бурундаю цього виявилось замало, і він наказав розкопати ще й вали міста.

Через укріплення в місто вело кілька в'їзних воріт, серед них — Київські і Гвідшині. Місто займало не лише трикутник між ріками Сточею і Лугом, але й простягалося вздовж лівого берега Луги. Тут знаходились монастирські садиби, двори князів і бояр. Літопис називає серед них П'ятидні, Хвалимичі, Житань, Бужковичі.

Про внутрішнє життя м. Володимира, археологічно майже не дослідженого, відомо мало. Це був великий торгово-ремісничий центр Волинської землі. Як свідчить літопис, у ньому в XIII ст. розміщувались торговельні колонії німців, сурожців, новгородців і євреїв. Досить високого розвитку тут досягли такі галузі ремесла, як зброярське, ювелірне, кам'янообробне, гончарне.

З часу свого існування Володимир став єпископським центром. У XII ст. Мстислав Ізяславич побудував кафедральний храм св. Богородиці, який до кінця XVIII ст. лишався головним собором Володимира. Крім того, літописи називають ще ряд храмів і монастирів, споруджених у місті впродовж XI—XIII ст. — церкву св. Дмитрія, монастирі Святогірський, св. Михаїла, св. Апостолів і т. ін. Таким чином, Володимир являв собою важливий центр православ'я, що за умов польсько-католицького сусідства мало велике значення.

Із міст, розміщених поблизу Володимира і які належали Володимирському князівству XII ст., слід назвати Любомль, Каменець, Червен — давню столицю Забужжя, яку Данило Романович переніс спочатку в Угровськ (де заснував єпископську кафедру), а потім у Холм.

Холм, заснований Данилом Романовичем близько 1237 р. на високій горі між р. Угоркою і невеликим струмком, повинен був відігравати роль волинського форпосту в боротьбі з литовцями і ятвягами. Пізніше Холм настільки зміцнів і виріс, що, коли холмський посадник Данило відмовився на вимогу Бурундая зруйнувати кріпосні стіни, останній не наважився брати місто силою.

Значним містом Волині був Белз. Він знаходився на р. Солокії, неподалік від впадіння її в Західний Буг, і був укріплений земляними валами. У XII ст. місто неодноразово згадується в літопису в зв'язку з князівськими міжусобицями. Починаючи з останніх десятиріч XII ст. до перших десятиріч XIII ст. Белз служив князівською резиденцією, щоправда, молодших волинських князів.

Багато міст Волині стояло по берегах Стиру і Горині — Луцьк, Божськ, Пересопниця, Дорогобуж, Перемишль, Кременець. Луцьк був давнім політичним центром слов'янського племінного об'єднання лучан. Ця обставина відіграла певну роль і в середині XII ст., коли із загостренням міжусобної боротьби він знову став центром знач-

ного наділу. Своє значення стольного міста Луцького князівства він зберігав до другої чверті XIII ст. Із літописних повідомлень XII—XIII ст. можна скласти уявлення про місто як значний воєнно-стратегічний центр Волинської землі. Оточений з усіх боків природними рубежами — водами рік Стиру і Глушця, Луцьк був неприступною фортецею. Галицько-Волинський літопис свідчить, що ще за князювання в ньому Ярослава Ізяславича або його синів тут була заснована єпископська кафедра. У зв'язку з цим, у місті розпочалось будівництво кам'яних соборів і монастирів, серед яких виділялась церква св. Дмитра і Жидичинський монастир з церквою св. Миколи. На околицях Луцька розміщувались князівські і боярські феодальні двори і села. У літопису згадується князівський двір «У гаю».

Пересопниця і Дорогобуж мали значення князівських столів Волинської землі були значними центрами Погориння, яке до другої половини XII ст. входило до складу Київської землі, а наприкінці XII — на початку XIII ст. — Волинської.

Політична історія

Південно-західні князівства Русі — Волинське і Галицьке — виникли не в результаті розпаду Київської Русі. На той час, коли на цю територію поширилась влада Києва, тут уже існували численні міста з пануючим класом феодалів, які змогли об'єднати землі, населені дулібами, тиверцями, хорватами, бужанами та іншими племенами.

Волинська земля традиційно мала тісні зв'язки з Києвом. З часу Ярославичів великі київські князі дивились на цю окраїнну давньоруську землю як на свою вотчину і не бажали віддавати її у спадкове володіння. Тому Волинь майже до середини XII ст. не мала власної династії князів; нею, як правило, безпосередньо управляли з Києва або час від часу на володимирському столі сиділи київські ставленики.

Ярослав Мудрий відіслав до м. Володимира свого сина Ігоря, а після того як Ігор 1057 р. був переведений до Смоленська, Волинь тривалий час взагалі не мала князя. У 1078 р. Всеволод Ярославич передав Володимир Ярополку, але додавши до цього столу ще й Туров, по суті, підкреслив однаковий їх статус підпорядкованості Києву. В особі Ярополка Всеволод бачив не самостійного князя, а свого намісника в далекій київській вотчині.

Політика великих київських князів щодо Волині і Галичини, природно, не знаходила підтримки серед місцевої земельної знаті, і вже з кінця XI ст. розпочалась її боротьба за відокремлення цих земель від Києва. Особливо сильну опозицію київському князю складали молодші сини Ростислава Володимировича, які в 90-х роках XI ст. за допомогою місцевого боярства розпочали об'єднання Галицької землі. Поділ південно-західних волостей Русі на Галичину, де

сиділи Ростиславичі, і Волинь, яка відійшла до рук Давида Ігоровича, затверджений рішеннями Любецького з'їзду князів, зумовив певну специфіку їх подальшого політичного розвитку. Галицькі князі виявили тенденцію до формування незалежності князівства, волинські ж вважали свою вотчину тимчасовим володінням на шляху до київського столу.

Лише з часу князювання Ізяслава Мстиславича Волинь здобула статус спадкової вотчини і надовго закріпилась за його родом. Характер відносин Волині і Києва дещо змінився, але тісні зв'язки зберігались й надалі. Про це свідчили активна участь волинських князів у боротьбі за київський стіл, їх прагнення об'єднати Волинську і Київську землі.

Поряд з доцентровими тенденціями в політичному житті Волинського князівства мали місце і відцентрові. Вони визначились уже при перших Ізяславичах. У 1156 р. внаслідок посилення Луцького столу і претензій його князів на рівність з володимирськими на Волині виникла внутрішня міжусобиця. До переходу у Київ Мстиславу Ізяславичу вдавалося зберігати звання старшого князя землі, але пізніше, коли під натиском союзників Андрія Боголюбського він змушений був покинути київський стіл і повернутися на Волинь, його становище змінилося. За згодою з братом Ярославом, укладеною близько 1171 р., Володимирське і Луцьке князівства визнавались рівноправними і незалежними одне від одного.

Повідомлення про смерть Мстислава Ізяславича швидко долетіло до Новгорода, де сидів його старший син Роман. На нараді з волинською дружиною і новгородськими боярами він прийняв рішення негайно виступити на Володимир. «И сгадавше дружина, и рѣкоша ему: «не можемъ, княже, уже здѣ быти; а поиди къ братьи къ Володимирю». Роман зайняв володимирський стіл. Його молодші брати на той час уже сиділи в Белзі, Червені і Бресті. Незабаром Володимирське князівство поділилось на Володимирську і Белзько-Червенську волості. Луцьке князівство після смерті Ярослава Ізяславича перейшло до його сина Всеволода, але також розділилось на дві волості: Дорогобузьку і Пересопницьку.

Таким чином, в останній чверті XII ст. Волинь як певна політична одиниця стояла на порозі нового роздроблення. Процес виокремлення все менших уділів, здавалося, не можна було зупинити, оскільки численним нащадкам Ізяслава Мстиславича потрібні були князівські столи.

Але сталося навпаки. Протягом перших десятиріч XIII ст. спостерігається зворотний процес: Луцьке і Володимирське князівства спочатку відновили свою внутрішню політичну єдність, а потім об'єдналися під владою Романа Мстиславича і його найближчих нащадків.

Глава 6

ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Територія

Формування Галицького князівства відбувалося приблизно в тих же умовах, що і всієї Давньоруської держави. В його історії мали місце невпинне прагнення галицьких князів до зміцнення своєї влади і сепаратистські тенденції князів і боярства, нескінченна боротьба претендентів за Галич і народні рухи, злети і падіння могутності Галичини. Упродовж XII — першої половини XIII ст. на історичній арені виступали такі державні діячі Галицької землі, як Владимирко Володаревич і Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславич і Данило Романович, які в складних умовах політичної роздробленості Давньої Русі високо тримали авторитет свого князівства.

На північному сході Галицьке князівство межувало з Волинню, на сході — з Київською землею. Рубіж між ними проходив верхів'ями Горині, Случі і Південного Бугу. Колонізація південних земель розпочалась ще наприкінці XI ст. Спочатку була освоєна територія по верхній і середній течії Дністра, де літопис називає такі пункти, як Галич, Тисмяниця, Онут, Кучельмин, Кобин, Бакота, Ушиця. Пізніше до Галицького князівства відійшли землі, розміщені у верхів'ях Пруту, а з другої чверті XII ст. у політичну й економічну залежність від Галича потрапили землі Дністро-Дунайського пониззя. Тут виникло оригінальне за своєю політичною структурою Берладське князівство з багатомовним торгово-промисловим населенням, зосередженим у містах Берладі, Білгороді, Черні, Яському торзі на Пруті, Романовому на Молдові, Сочаві, Сереті, Галаці, Бані та ін. Спочатку в них сиділи посадники Василька Ростиславича, а потім і Володимира Мономаха. Про це свідчить літопис: «В се же лѣто (1116.— *П. Т.*) князь великий Володимеръ посла Ивана Войтишича, и посажа посадники по Дунаю». У другій чверті XII ст. Берладь здобула статус князівського міста, і там час від часу сидів Іван Ростиславич. У боротьбі за Галицький стіл цей князь не раз користувався підтримкою берладської вольниці.

Сусідами Галицької землі (Червенщини) на заході були Польща й Угорщина. Кордон між ними проходив від гирла Сану по вододілу рік Вислока і Вислоки, далі — по Карпатському хребту до Семиграддя і по Серету до Пониззя. Карпатські гори були тим руськоугорським порубіжжям, яке періодично належало то одній, то іншій стороні. Характерно, що давньоруські літописці називають їх горами «Угорськими», а угорські — «Руськими». До складу Галицького князівства входила також Закарпатська Русь. Південно-західні рубежі Галичини знайшли надзвичайно образне визначення в «Слові о полку Ігоревім», де зазначається, що полки Ярослава Осмомисла «подпирают горы Угорские», а сам він «закрыл ворота Дунаеви».

Міста

Основними центрами Галицької землі були Перемишль, Звенигород, Теребовль і Галич. У різні періоди історії Галичини значення їх було неоднаковим.

Перемишль — одне з найдавніших міст Галицької землі — виник на правому березі Сану при впадінні в нього Вагри. Тут здавна пролягав торговельний шлях із Регенсбурга через Прагу і Краків на Русь, на якому і виросло це прикордонне місто. Маючи досить сильну фортецю, Перемишль слугував західним форпостом землі, на околицях якого неодноразово відбувались битви галичан з ворогами, зокрема з угорськими феодалами. Після смерті Ростислава Звенигородського Перемишль, в якому сидів молодший брат Ростислава Владимирко, фактично став столицею Галицької землі і лишався нею до 1141 р. У наступні роки місто було наділом молодших членів галицької князівської династії і значним церковним центром. Першу згадку про перемишльського єпископа знаходимо в літопису під 1220 р., хоча заснування єпископства відбулося, очевидно, у більш давні часи. 1240 р. перемишльський владика разом з воєводою Костянтином Рязанським брав участь у змові проти Данила Романовича, за що зазнав жорстокого покарання.

Літопис, розповідаючи про розгром і пограбування двору єпископа дворецьким Данила Андрієм, змальовує його як великого феодала: «Андрѣй же не удоси его, но удоси владыку и слуги его разѣграби гордые, и тулы ихъ бобровае радра и прилбицѣ ихъ волъчье и боръсуковые раздраны быша: словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, раздраного акы связаного приведоша, сирѣчь, яко же рече Приточникъ».

Навколо Перемишля розміщувались міста-фортеці Любачев, Ярослав, Сан, які займали важливі стратегічні позиції на західних рубежах Галицької землі.

Звенигород стояв на тому ж торговельному шляху, що й Перемишль, і займав надзвичайно вигідну позицію на вододілі двох басейнів — Бузького й Дніпровського. На невисокому підвищенні, з усіх боків оточеному болотистою заплавою р. Білки, знаходився замок, якого жодного разу не захоплювали вороги. У 1144 р. від Звенигорода змушений був відступитись київський князь Всеволод Ольгович. Ще раніше в аналогічній ситуації виявився князь Ростислав Володаревич, який хотів позбавити звенигородського столу брата Володимира. У XI—XII ст. Звенигород був значним торговоремісничим і культурним центром Галицької землі. В його околицях літопис називає Городок, який відігравав роль фортеці на шляху до Галича, а також Львів, швидке зростання якого незабаром позбавило Звенигород його значення.

Теребовль уперше згадується в літописі наприкінці XI ст., коли там сів молодший із Ростиславичів — Василько. Розміщений на притоці Дністра Сереті, Теребовль служив тим галицьким форпос-

том, звідки здійснювалась колонізація Дністро-Дунайського понизз'я. У першій половині XII ст., коли піднісся Галич, Теребовль став уділом молодших галицьких князів. На початку XIII ст. у ньому сидів син Володимира Ігоровича Ізяслав.

Головним містом Галицької землі з 40-х років XII ст. став Галич. Його швидке зростання і розвиток зумовлювались вигідним географічним становищем. Ріка Дністер була важливим торговельним шляхом; крім того, в околицях Галича знаходились значні поклади солі. «Києво-Печерський патерик» розповідає, що під час війни київського князя Святополка Ізяславича з Володарем і Васильком у Київ припинився підвіз солі із Галича. «И не пустиша гостий из Галича, лодий с Перемышля, и соли не бысть во всей Руськой земли».

Галич мав могутню фортецю, розміщену на урвистому підвищенні між річками Луквою і Мозолевим Потоком. З півдня її оточували дві системи подвійних і потрійних земляних валів та ровів. Місто було також великим торгово-ремісничим і феодальним центром, монастирські і боярські садиби якого розташовувались уздовж лівого берега Лукви до самого Дністра. Тут, напевне, знаходилась і галицька пристань. На посаді й підгородді розміщувались ювелірні, гончарні, ковальські й склоробні майстерні, житла простих галичан, десятки храмів. Будучи великим єпископським центром, Галич швидко набув також значення культурного центру. В ньому написано відомий Галицько-Волинський літопис та інші писемні пам'ятки XII—XIII ст. За свідченням літопису, в Галичі мешкали і творили хитрий різьбяр по каменю Авдій, мудрий книжник Тимофій і гордий співець Мітуса.

Місто з білокам'яними храмами, оздобленими різьбленням і декоративною керамікою, з кам'яними й дерев'яними палацами, могутніми валами і дерев'яними стінами навколо центральної частини викликало захоплення сучасників.

Політична історія

Формування Галицького князівства розпочалось у другій половині XI ст. Цей процес пов'язаний з діяльністю засновника Галицької династії князя Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого. Щоправда, спроби Ростислава провадити незалежну політику не увінчались успіхом (під тиском великого князя Ізяслава він змушений був залишити Галицьку землю), але справу батька продовжили три його сини — Рюрик, Василько і Володар. Посідаючи князівські столи, відповідно перемишльський, теребовльський і звенигородський, брати спільно протистояли намірам великих київських князів перетворити Галичину на домен Києва. За тридцятиріччя свого князювання в Галичині Василько і Володар Ростиславичі заклали підвалини майбутньої могутності цієї окраїнної давньоруської землі. Близько 1124 р. галицькими князями ста-

ли сини Василька і Володаря: Юрій та Іван Васильковичі сіли відповідно в Галичі й Теребовлі; Ростислав і Володимирко Володаревичі зайняли Перемишль і Звенигород. Поділ Галицької землі на чотири частини загрожував їй князівською міжусобицею, яка й розпочалася невдовзі.

Ініціатором її став Володимирко. Головний удар він направив проти брата Ростислава, який вважався старшим князем землі. Обидва заручились підтримкою своїх союзників: перший — угорців, другий — Васильковичів і київського князя Мстислава. З'їзд у Щирці, де бояри обох князів намагалися досягти мирної угоди, не дав бажаних результатів, і Ростислав виступив на Звенигород. Оволодіти міцною фортецею йому не вдалося, і він змушений був зняти облогу. Раптова смерть Ростислава наступного року розв'язала конфлікт. Володимирко об'єднав Перемишльську і Звенигородську волості, а коли 1141 р. не стало й обох Васильковичів, переніс столицю князівства до Галича. Він фактично став єдиним правителем Галицького князівства. Щоправда, на шляху Володимирка до єдиновладдя несподівано став його племінник Іван Ростиславич, наділений від Галицького столу Берладським князівством. У 1144 р. він зажадав і отримав Звенигород. Близько 17 років Іван Ростиславич, названий у літописі Берладником, вів із Володимирком, а потім і його сином Ярославом марну боротьбу за галицький стіл.

У 1144 р. київський князь Всеволод Ольгович з численним військом, до якого ввійшли і полки польського князя Владислава, виступив у похід проти непокірного Володимирка. Не маючи можливостей оволодіти добре укріпленою звенигородською фортецею, де перебував князь, Всеволод повернув війська на Галич і Перемишль, чим змусив Володимирка піти на примирення і заплатити велику контрибуцію. Володимирко докладав усіх зусиль, щоб відвернути загрозу від Галичини, а тим часом галицькі бояри, скориставшись його відсутністю, вели переговори про запрошення на князівський стіл Івана Ростиславича. Іван зайняв Галич, але протримався там лише три тижні. Здійснивши невдалу вилазку з обложеного Володимирком Галича, він утік на Дунай, а потім до центральних земель Русі. У Києві Іван здобув прихильність Всеволода й отримав від нього В'ятицьку землю. Рішення київського князя викликало незадоволення Володимирка, й між ними почалася нова війна.

Аналізуючи конфлікт Володимирка і великого князя Всеволода, неважко помітити, що, хоча безпосереднім приводом до нього став Іван Берладник, справжні причини його лежали значно глибше. Всеволод Ольгович, здійснюючи політику об'єднання давньоруських земель, прагнув прибрати до рук і Галицьку землю, проти чого рішуче виступав Володимирко. Київські князі й надалі використовували ізгойство Івана Ростиславича в боротьбі з сепаратизмом Галича, але без особливих успіхів.

У 1146 р. Іван Берладник отримав в'ятицький уділ і служив (за 12 гривень золота і 200 гривень срібла) Святославу Ольговичу. По-

тім він перейшов на службу до Ростислава Смоленського, очевидно, сподіваючись на допомогу його брата Ізяслава, тоді великого київського князя, у боротьбі за Галич. Однак сподівання його не здійснились, і Берладник 1149 р. перейшов на бік Юрія Довгорукого. На вимогу Володимирка, який одружив свого сина Ярослава на дочці Юрія, останній ув'язнив Івана і тримав його в суздальській в'язниці. Незабаром Берладника відбив Ізяслав Давидович, який намагався в боротьбі за великокнязівський стіл нейтралізувати Ярослава Осмомисла. У 1158 р. через Берладника виник майже всеєвропейський конфлікт; його видачі від Ізяслава Давидовича вимагали Ярослав Осмомисл, Ростислав Смоленський, Мстислав і Ярослав Ізяславичі, Святослав Всеволодович, угорський король і навіть польські князі. Іван Ростиславич залишив Київ і вирушив на Дунай, звідки на чолі шеститисячного війська виступив на Галич. Під Ушицею на його бік почали перебігати смерди і холопи, й лише зрада половців, яким Берладник заборонив грабувати і вбивати руських, не дала можливості оволодіти цією галицькою фортецею. Похід Ізяслава Давидовича на Галич завершився тим, що він втратив великий стіл і разом з Берладником утік до Вирі. У 1161 р. обидва ізгої — київський і галицький — зійшли з історичної арени. Ізяслав Давидович загинув у битві під Білгородом, а Іван Ростиславич помер від отрути в далекому візантійському місті Салоніки.

Після смерті Всеволода Ольговича Володимирко продовжив боротьбу з його наступником Ізяславом Мстиславичем, для чого уклав воєнний союз з Юрієм Довгоруким. За роки князювання (1141—1152) Володимирку вдалося подолати опір не лише князів-претендентів на галицький стіл, але й місцевого боярства, зокрема галицького, яке здавна мало міцні позиції.

Розквіт Галицького князівства припадає на час правління Ярослава Осмомисла (1152—1187). На шляху до свого визнання йому довелось зіткнутись зі значними труднощами. Головна з них — боротьба з боярством, яке не хотіло примиритися з втратою свого переважного впливу на справи князівства. У 1153 р., не дотримавши слова, даного великому князю, Ярослав змушений був вступити у воєнний конфлікт з Ізяславом. У битві під Теребовлем галицькі війська зазнали поразки. Князь Ярослав у ній участі не взяв, оскільки бояри, посилаючись на його молодість, заборонили йому з'являтись на полі бою. Не виключено, що справжньою причиною неучасті Ярослава у битві було те, що бояри не довіряли йому, адже знали, як він нещодавно клявся у вірності Києву. Серйозний конфлікт між галицьким боярством і Ярославом Володимировичем виник близько 1159 р. Незадоволені крутою вдачею князя, бояри вирішили запросити на князівський стіл його двоюрідного брата Івана Берладника, який перебував тоді у Києві і разом зі своїм заступником Ізяславом Давидовичем готувався до походу на Галич. Літопис так розповідає про ці події: «Том же лѣтѣ поча рать Изяславъ Давыдовичъ на Ярослава на Галичьского, ища волости Иванови Ростисла-

вичю, рекшему Берладнику: слахуть бо ся к нему Галичане, величе, ему всѣсти на конѣ и тѣмъ словемъ поущивають его к собѣ, рекуче: «толико явишь стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава».

У 1187 р. Ярослав Осмомисл помер, залишивши галицьким князем не законного сина Володимира, а позашлюбного сина Олега «Настасьича». Таке рішення Осмомисла поклало початок новій міжусобиці, яка ледве не призвела до повного політичного занепаду Галицької землі. Головною дійовою особою наступних подій знову виступило галицьке боярство. Незважаючи на клятву Ярославу, бояри вигнали Олега із Галича і запросили Володимира, очевидно, сподіваючись, що, здобувши від них галицький стіл, він слухняно буде виконувати їх волю. Володимир, однак, повів себе інакше. Як відзначає літопис, він «любезнивъ питию многому, и думы не любяшеть о мужми своими». Це досить швидко призвело до конфлікту з боярами, які після переговорів з Романом Мстиславичем разом виступили проти Володимира. «Мужи же Галичскые приимше съвѣть Романовъ, совокупивше полкы своя и утвердившеся крестомъ, и восташа на князь свои». Володимир, «поимавъ злато и сребро много с дружиною, и жену свою поимя, и два сына», втік в Угорщину. За допомогою угорського короля він намагався повернути стіл, але мети своєї не досяг. Король Бела III, захопивши Галич, віддав його своєму сину Андрію, а Володимира вивіз до Угорщини й ув'язнив.

У 1189 р. Володимир Ярославич утік з угорського полону, «из Угоръ, из вежѣ каменое», і звернувся по допомогу до Фрідріха I Барбароси. Імператор погодився допомогти галицькому князю, за що останній мав щорічно виплачувати контрибуцію 2 тис. гривень сріблом. Підтримка імператора, а також польського короля Казимира, забезпечила Володимиру повернення Галича, де він просидів ще десять років.

Зі смертю Володимира (1199) династія Ростиславичів припинила своє існування, а західні землі Русі остаточно втратили свою політичну незалежність. За князювання Романа Мстиславича Галицька земля об'єдналась з Волинською і Київською. У його руках зосередилась величезна територія південно-західних давньоруських земель.

Переможні походи дружин Романа на Литву, Польщу, Угорщину й половців створили йому і князівству високий міжнародний авторитет. У Галицькій землі знайшов теплий притулок візантійський імператор Олексій Ангел, вигнаний у 1201 р. племінником Олексієм Ісаковичем. У 1204 р. папа римський Інокентій III запропонував Роману Мстиславичу королівську корону. Після смерті Романа (1205) західні землі Русі знову вступили в смугу князівсько-боярських міжусобиць.

Стара земельна знать, намагаючись обмежити права своїх князів, вела з ними постійну боротьбу, чим сприяла посиленню міжусобиць, а нерідко — й іноземній окупації. Найбільшої гостроти боротьба феодальних угруповань західних земель Русі досягла за ма-

лолітніх синів Романа Мстиславича — Данила і Василька. З волі галицьких бояр Данило успадкував батьківський стіл у чотирирічному віці, але був на ньому недовго. Зрозумівши, що під натиском Рюрика й Ольговичів галицькі бояри готові відступитися від Данила, вдова Романа разом з дітьми втекла до Володимира — своєї вотчини.

Через деякий час над малолітніми Романовичами і в батьківському Володимирі зібрались хмари. Княгиня знову змушена була втікати. На цей раз вона з дітьми знайшла притулок у Польщі. На володимирському столі сів Святослав Ігорович.

Галицько-Волинське князівство розпалось на уділи — Галицький, Звенигородський і Володимирський. Це дало можливість Угорщині, в якій при дворі короля Андрія II виховувався юний Данило, постійно втручатися в галицько-волинські справи, а незабаром й окупувати західноруські землі. Відбулося це 1209 р., коли галицькі і волинські бояри відступились від Ігоровичів й позбавили їх столів. Запрошені ж до Галича угорці поводились не як союзники галицьких бояр, а як завойовники: вони чинили насильство і над простими людьми, і над боярами. Це примусило бояр тепер уже просити допомоги у Ігоровичів. У 1210 р. угорці були вигнані із Галицької землі, а князі Володимир, Роман і Святослав зайняли відповідно галицький, звенигородський і перемишльський столи.

Переконавшись, що могутні й свавільні галицькі бояри, незважаючи на їх обіцянки і клятви, ніколи не примиряться з другорядною роллю в управлінні князівством, Ігоровичі вчинили жорстокі розправи. За короткий час вони знищили близько 500 знатних бояр, багато їх втекло до Угорщини. Терор не дав бажаних результатів, а, навпаки, призвів до нової іноземної інтервенції.

У 1211 р. галицькі бояри у супроводі угорських і польських військ вторглися у Галичину, стратили Ігоровичів, а на галицький стіл урочисто посадили Данила Романовича. Щоб мати необмежений вплив на малолітнього князя, група бояр на чолі з боярином Володиславом вислала із Галича його матір. Цією ситуацією вирішив скористатися угорський король Андрій II, який 1212 р. ввійшов у Галич, закував Володислава і всіх його спільників у кайдани й відправив до Угорщини. Не встигли угорці відійти до своєї землі, як галицькі бояри, очолювані братами Володислава Яволодом і Ярополком, знову підняли заколот проти Данила і його матері. Отримавши від прихильних белзьких бояр Гліба Потковича і братів Івана й Сбислава Станіславичів повідомлення, що до Галича поспішає запрошений боярами Мстислав Пересопницький, княгиня з Данилом утекла до Угорщини, а потім — знову до Польщі. Через деякий час за допомогою польського князя Лешка вона повернулася на Русь, але отримала не Галич і Володимир, на які мали право її сини, а Кам'янець, Тихомль і Перемишль.

У 1212 р. угорський король звільнив Володислава з полону і той, зібравши багато воїнів, пішов на Галич і зайняв його. Мсти-

слав побачивши королівське військо, втік з Галича. Уперше за багатовічну історію Русі боярин привласнив собі князівський титул: «Володиславъ же воѣха в Галичъ, и вокняжися и сѣде на столѣ». Це викликало обурення не лише князів, але й феодальної верхівки. Проти узурпатора князівського престолу виступили Мстислав Пересопницький, Олександр Володимирський, Всеволод Белзький, Данило Романович, під знамена якого зібрались всі бояри його батька, а також Лешко Краківський. У битві на р. Бобриці Володислав зі своїми союзниками чехами й угорцями був розгромлений і відступив до Галича. Спроба князів вибити його звідти завершилася невдачею. Щоправда, того ж року Галич захопили поляки й угорці, які посадили Володислава у в'язницю, де він і помер.

Під приводом того, що на князівському столі не може сидіти боярин «не есть лѣпо боярину княжити въ Галичи», Лешко Краківський запропонував угорському королю Андрію II посадити в Галичі королевича Коломана. Умовою було одруження його на дочці Лешка. Андрій II погодився. П'ятирічний угорський королевич, який на прохання батька отримав від папи римського королівський титул, став галицьким князем. Перемишль відійшов до володінь Лешка Краківського, а Данило Романович замість Галича одержав Володимир-Волинський.

Так, волею феодалів Галицьке князівство було втягнуто в глибоку кризу, із якої не могло вийти упродовж багатьох десятиріч. Його землями розплачувались бояри зі своїми іноземними союзниками за допомогу в боротьбі з князями, воно стало ареною, де зводили між собою рахунки правителі сусідніх країн, а також предметом політичних маніпуляцій римської церкви. Навіть під загрозою повної втрати Галичиною політичної незалежності й перетворення її на придаток Угорщини і Польщі земельні магнати не могли змінити свою політику. Боярство то запрошувало на галицький стіл давньоруських князів, зокрема Мстислава Удатного і Данила Романовича, то організовувало проти них змови й віддавало Галич до рук угорського короля Андрія та його сина Коломана.

У 1219 р. повсталі народні маси вигнали Коломана із Галича. У ньому до 1228 р. князював Мстислав Удатний. Після його смерті Галич на деякий час знову потрапив під владу угорського короля, але 1229 р. Данило Романович за підтримки галичан звільнив місто. Щоправда, і цього разу він зіткнувся з сильною боярською опозицією. Під час засідання думи бояри вирішили підпалити палац і вбити князя. Коли ж брату Василька випадково вдалося відвернути здійснення цього підступного плану, бояри вдалися до іншого. Вони запросили Данила на обід у Вишню, щоб там його вбити. Посол тисяцького Дем'яна попередив князя: «Яко пиръ ти золъ есть, яко свѣщано есть безбожнымъ твоим бояриномъ Филипомъ и брату чадомъ твоимъ Олександромъ, яко убьену ти быти». Розгніваний Данило наказав схопити 28 бояр, але стратити їх не наважився. Очевидно, ще свіжою була в пам'яті сумна доля князів Ігоровичів.

І все ж покінчити з незалежним і сильним земським боярством, сепаратистські тенденції якого завдавали стільки горя Галицькій землі, можна було лише шляхом встановлення сильної князівської влади. На вічі в Галичі, яке Данило скликав після розкриття боярської змови, соцький Микула дав князю пораду, яка визначила всю його подальшу політику: «Господине! Не погнетши пчелъ меду не ѣдать». Але до монголо-татарської навали Данило так і не подолав боярської опозиції, яка не була настільки організованою і зрілою, щоб перетворити Галицьку землю на боярську республіку, але мала достатньо сил, щоб організовувати безкінечні змови і бунти проти князів.

РОЗДІЛ IV

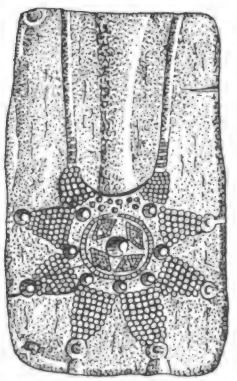

Соціально-економічний розвиток Русі IX—XIII ст.

Глава 1

СТАНОВО-КЛАСОВА СТРУКТУРА ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Давньоруська держава з центром у Києві відкрила новий — феодальний період в історії східних слов'ян і ряду інших народів Східної Європи. Вони минули в своєму розвитку рабовласницьку формацію в її класичному вияві; на базі розкладу первіснообщинного ладу в них формувався феодалізм. Період становлення ранньофеодальних структур припадає на IX—X ст. Головними серед них були: утворення Київської держави, прийняття християнства, утвердження феодального способу виробництва.

Писемні джерела засвідчують для цього часу відносно розвинуту соціальну стратифікацію панівного стану на Русі. Русько-візантійські договори поряд з великим київським князем називають світлих і великих князів, які «под Олгом суще», а також бояр. Немає найменшого сумніву в тому, що світлі князі («всякое княжье») і бояри — це місцеві племінні князі і вожді, які були підкорені київськими князями. Пізніше, наприкінці X ст., колишніх племінних володарів замінили князі — намісники — найближчі родичі (сини і племінники) великих київських князів. Помітне місце в соціальній структурі давньоруського суспільства X ст. ще до прийняття християнства посідали «старці». У літописних розповідях про діяння Володимира Святославича вони згадуються поряд з

боярами в якості радників. Згідно з висновками В. В. Мавродіна, І. Я. Фроянова, Х. Ловмянського та інших істориків, «старці» — це племінна знать, що виконувала судово-адміністративні функції[1].

Писемні джерела згадують також наприкінці X — першої половини XI ст. такі категорії населення як «стара чадь» і «кращі мужі». Генетично вони пов'язані з родоплемінною верхівкою, інтегрованою в панівний стан ранньофеодального суспільства X—XI ст.

З поглибленням процесів феодалізації на Русі, посиленням експлуатації населення ускладнювалась ієрархічна структура панівного класу.

На її вершині в X—XIII ст. знаходились князі, які становили єдину правлячу династію і перебували між собою у складних васально-ієрархічних відносинах. Главою Давньоруської держави був великий київський князь. У столицях земель-князівств — Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі-Волинському, Новгороді, Смоленську, Полоцьку, Володимирі-на-Клязьмі та інших — сиділи удільні князі. Кожна давньоруська земля поділялась на окремі волості, якими також правили князі.

Ідеальною нормою міжкнязівських відносин була суверенність влади в межах землі або волості. Цей принцип було сформульовано в середині XI ст. і закріплено 1097 р. на Любецькому з'їзді. «Каждо да держить отчину свою»[2]. У реальній практиці норма суцільно порушувалась. Відсутність на Русі чіткої юридичної системи заміщування столів призводила до частих міжкнязівських конфліктів. Боротьба за владу велась на всіх рівнях князівської ієрархії.

Незважаючи на певну нестабільність, князівська влада на Русі мала широкі соціально-економічні функції. Князь був не тільки верховним правителем і виразником власності феодальної держави над країною, землею чи волостю, але й володарем міста, розпорядником усього місцевого життя. Йому належала законодавча і судова влада, право розподілу і перерозподілу земельного фонду, контроль за державними податками, право на князівські податки з населення. Князь очолював усі ієрархічні структури панівного класу, представляв, насамперед, його інтереси і був необхідним елементом соціально-політичної організації суспільства[3]. Відсутність князя у місті (волості) порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. «Безкняжжя» створювало, по суті, кризові ситуації, оскільки саме князь був гарантом внутрішнього миру — «наряду» — і зовнішньої безпеки країни, землі, міста.

---

[1] *Мавродин В. В., Фроянов И. Я.* Старцы градские на Руси X в. // Культура средневековой Руси.— Л., 1974; *Ловмянский Х.* О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и средневековье.— М., 1978.

[2] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 170.

[3] *Костомаров Н. И.* Начало единодержавия в Древней Руси // Вестник Европы.— 1870.— № 11.— С. 31; *Пашуто А. Т.* Черты политического строя Древней Руси.— С. 35.

В історичній літературі має місце думка, за якою князі на Русі в XI—XII ст., хоч і володарювали в ім'я інтересів знаті, проте правили і на благо народу[4]. Об'єктивно це було справді так, але це не дає жодних підстав бачити в давньоруському князеві представника і виразника народних інтересів. Джерела незаперечно свідчать про станово-класовий характер князівської влади. Такої ідилічної картини, коли князь, бояри, воєводи, тисяцькі — всього лише представники общини, виразники її інтересів, на Русі IX—XIII ст. не було.

Більш численну категорію панівного класу становили бояри. У літописах вони, як правило, згадуються поряд з князем уже в X ст. Джерелом їх формування на ранніх етапах була місцева родоплемінна знать, а також князівські дружинники, що осідали на землю і ставали крупними землевласниками. Уже в XI ст. бояри мали певну соціальну диференціацію. Князівські бояри поділялись на «великих» і «менших». Крім того, були ще й «земські» бояри. Етимологія слова «боярин» лишається не цілком з'ясованою, але незаперечним є зміст цього поняття. Це знатна, багата людина, яка належала до соціальної верхівки суспільства.

Диференціація боярства дає підстави стверджувати наявність всередині цього стану васальних відносин. М. С. Грушевський, вивчаючи галицьке боярство XII—XIII ст., зауважив, що кар'єра дрібного боярина як землевласника починалась з села, яке йому давав крупний боярин, що володів цілою округою[5].

Разом з князями давньоруські бояри становили правлячу еліту держави, землі. «Великі» бояри ставали воєводами, тисяцькими, князівськими канцлерами, «малі» — посідали нижчі щаблі князівського судово-адміністративного апарату — міністеріалітету. У літописі до цієї категорії урядових чиновників відносяться соцькі, десяцькі, тіуни, дворецькі, осьменники, огнищани. У виконанні своїх управлінських функцій вони спирались на вирників, митників, мечників, дітських, печатників, які набирались із дворян-слуг князівського двору.

Привілейоване соціальне становище в давньоруському суспільстві належало дружині, яка була при князівському дворі, брала участь не лише у військових кампаніях, придушенні соціальних конфліктів, але й управлінні державою чи землею. У ній інтегрувалась військово-службова знать, воїни-професіонали, представники князівської адміністрації. З часів Київської Русі виробився своєрідний дружинний кодекс честі, який генетично походив з родоплемінного суспільства, але визначався конкретними князівськими пожалуваннями. Вони були грошові, а також бенефіційні; вірна

---

[4] *Фроянов И. Я.* Киевская Русь.— Л., 1980.— С. 29—49.

[5] *Грушевський М. С.* Галицьке боярство XII—XIII ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка.— 1897.— Т. 20.— С. 5, 6.

служба своєму сюзеренові-князю оплачувалась земельним наділом, який передавався тому чи іншому знатному дружиннику в умовне володіння.

В цілому ієрархічна структура панівного класу була достатньо розвинутою, повністю відповідала функціонуванню феодального організму і перебувала під захистом держави. «Правда Ярославичів» передбачала штраф за вбивство княжого тіуна і конюха в розмірі 80 гривень (проти 5 гривень за холопа чи смерда). За вбивство боярина, як вважав С. В. Юшков, належала смертна кара[6].

На іншому полюсі давньоруського суспільства перебували феодально залежні верстви населення: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, холопи, ізгої.

Основною категорією населення, зайнятого в сфері сільськогосподарського виробництва, були смерди. Б. О. Рибаков, на підставі аналізу статей «Руської Правди», дійшов висновку, що смерди мали своє господарство, земельні наділи, мешкали в князівських селах і платили данину князю[7]. Підтверджується це літописними свідченнями. Володимир Мономах у своєму «Повчанні» дітям говорить, що він «и худого смерда и убогые вдовице не далъ семь сильным обидети»[8].

Новгородський князь Мстислав Всеволодович був позбавлений 1136 р. столу, зокрема й за те, що «не блюдеть смердъ». Смерди були як особисто вільні, що виконували повинності на користь князя, держави, церкви, так і феодально залежні, становище яких було ближчим до вільного, ніж до рабського.

У писемних джерелах трапляється термін «люди», який означав і селян-общинників, що проживали в общинних селах-весях, і взагалі сільське населення незалежно від його соціальної належності.

Проміжне становище між вільним і феодально залежним населенням посідали закупи. Це колишні смерди, які в результаті посилення експлуатації, неурожаїв, війн і князівських міжусобиць втрачали власне господарство й потрапляли в залежність до феодала. Вони відпрацьовували взяті в борг гроші — «купу» в господарстві свого пана. Тимчасова залежність нерідко перетворювалась на постійну, хоч давньоруське законодавство забороняло феодалам це робити. Використання праці закупів у панському господарстві засвідчує існування на Русі інституту відробітку економічно залежних селян, які мали земельні наділи, тяглову силу і реманент.

Помітну групу давньоруського населення складали наймити, рядовичі, челядь. Із писемних джерел XIV ст. відомі «челядин-най-

---

[6] *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства.— С. 255.

[7] *Рыбаков Б. А.* Смерды // ИСССР.— 1979.— № 1.— С. 53.

[8] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 163.

мит» і «закупний наймит», які становили робочу силу вотчинного господарства й працювали в умовах найму.

Закупництво зумовило практику укладання договору-ряду, який мав два основні вияви — договір-найм і договір-займ. У результаті з'явився термін «рядович», який означав селянина, пов'язаного з князівським і боярським господарством. Судячи з того, що ряди-договори укладались у присутності свідків, обидві сторони являли собою вільних людей. Є підстави вбачати в рядовичах своєрідний різновид закупів. Їх юридичне становище, судячи з «Руської Правди», було практично тотожним.

Рядовичі і закупи виступають основними об'єктами «Статуту» Володимира Мономаха про різи, який з'явився після повстання 1113 р. Мономах змушений був видати нові законодавчі статті, які до певної міри обмежували свавілля панів. Відмінялось, зокрема, холопство за борги і зменшувались позичкові проценти.

Челядь згадується на сторінках літопису з X ст. без вказівки на конкретну форму соціально-економічного статусу. В «Руській Правді» термін «челядин» має широке поняття, яке стосується різних категорій залежного населення. Одним з джерел формування челяді на Русі був полон. Челядь продавали, дарували і передавали в спадщину. За вбивство челядина пан не ніс практично ніякої відповідальності, «Руська Правда» за цю дію не передбачає будь-якого штрафу.

Близьким до челядинського було становище холопів. Термін «холоп», як вважають дослідники, походить з праслов'янського періоду і означає людину неповноправну. «Руська Правда» визначає холопство, як категорію населення, що перебувала у повній власності пана. Його соціальне становище було аналогічним рабському. Ряди холопства поповнювали люди різних суспільних груп. Холопи в XI—XIII ст. — невід'ємна структурна частина панського господарства; вони працювали в ремісничому і сільськогосподарському виробництві, обслуговували потреби двору, брали участь у торговельних зв'язках вотчини.

Холопське становище не було довічним. Данило Заточник повідомляє, що за хорошу «службу» холопів відпускали на волю. Холоп міг одержати волю також через суд. Але все це залежало від «добрих» або «злих» панів. Перед їх владою холопи були повністю безправні.

У XII—XIII ст. становище холопів дещо поліпшилося. У правовому статусі вони наблизились до феодально-залежного селянства. Причини цього явища ховаються в подальшому розвитку феодальних форм експлуатації (раб економічно був менш вигідний, ніж смерд).

Ще одна категорія давньоруського населення одержала назву «ізгоїв». Це люди, які з тих чи інших причин випали із свого соціального середовища і втратили з ним законний зв'язок. Ними були колишні смерди, які втратили землю і засоби виробництва, збанкрутілі князі, позбавлені столів. Високий процент за вбивство ізгоя

(40 гривень проти 5 за вбивство залежної людини) свідчить, що давньоруський закон охороняв його як вільну людину.

До феодально залежних верств населення належали вотчинні ремісники, що мешкали в садибах феодалів. Вотчинного ремісника згадує «Руська Правда», яка оцінює його життя в 12 гривень — удвічі більше, ніж за життя смерда або закупа. У містах значний процент мешканців складали вільні ремісники — так звані посадські.

Окремою групою давньоруського населення було православне духовенство, яке поділялось на біле і чорне. Формувалось воно із різних суспільних верств і не складало окремого стану.

Глава 2

ФЕОДАЛЬНІ ПОВИННОСТІ

За феодалізму земля, яка перебувала у її власників, була головним засобом виробництва. Власність на неї становила економічну основу отримання феодалами земельної ренти від залежних селян. За користування землею селянин був зобов'язаний певний час працювати в господарстві пана або віддавати йому частину продуктів, вироблених у власному господарстві, чи сплачувати грошовий податок. Велику роль у цьому відігравав позаекономічний примус, оскільки феодал мав над навколишнім населенням практично необмежену владу.

У класичному феодальному суспільстві первісною формою данини була відробіткова, яка відповідала найнижчому рівню розвитку продуктивних сил. Натуральна форма ренти відповідала більш високому ступеню розвитку класового суспільства, а передумовою грошової був значний розвиток торгівлі, ремесла і взагалі товарного виробництва.

Характерною рисою феодальних відносин у Київській Русі було панування від самого початку натуральної форми земельної ренти, яка базувалась на общинному володінні землею.

Общинна земля у деяких народів поділялась на оброблювану кожним членом общини як приватним власником і на оброблювану общинниками спільно, а отримані продукти використовувались на общинні потреби. У Київській Русі общинні запаси для покриття спільних витрат накопичувались інакше — шляхом внесків певної кількості продуктів кожним членом общини. З часом ці запаси і право їх збирання з общинників узурпувала родоплемінна знать. Так натуральні повинності вільних селян на користь общини поступово перетворились на феодальні натуральні повинності. Уже в IX — першій половині X ст. право племінних і міжплемінних князів на збір данини перейшло до київського князя як верховного суверена.

Феодалізм у східних слов'ян складався на базі розпаду первісно-общинних відносин. Родоплемінна верхівка поступово перетворю-

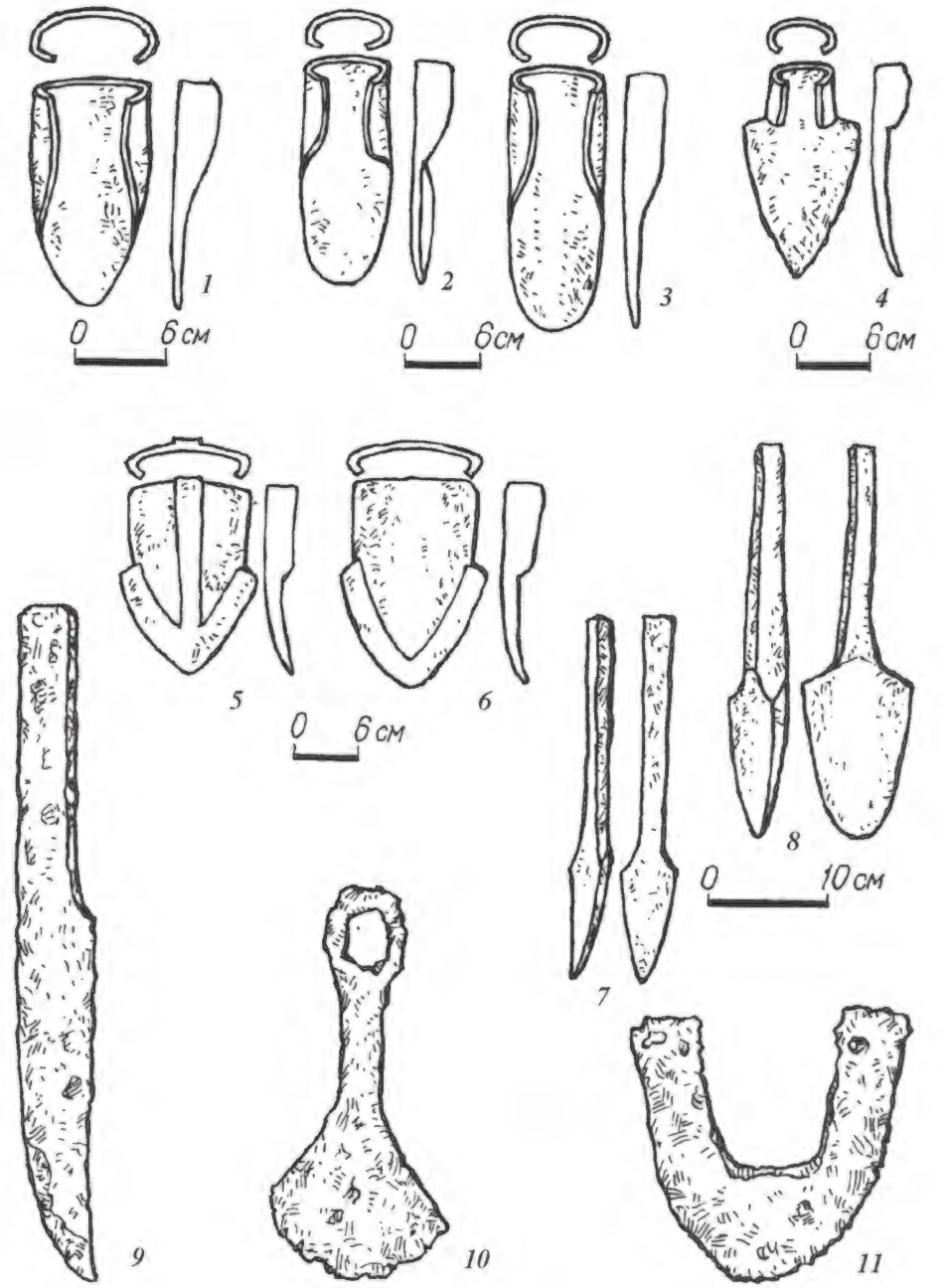

Рис. 20. Землеробські знаряддя праці.

валась на феодалів, общинники ставали феодально залежними виробниками, забезпеченими всіма засобами виробництва. За таких умов натуральні повинності, природно, ставали панівною формою феодальної експлуатації.

Данина була двох видів: разові контрибуції і регулярні податки на користь держави. Вони розподілялись між господарствами відповідно до кількості землі, якою вони користувались. Отже, данина являла собою фактично земельну ренту.

Збір данини отримав назву «полюддя». Зміст її найкраще описаний Константином Багрянородним у праці «Про управління імперією». Згідно з ним, князі з усіма русами виходили з Києва в полюддя в листопаді і «кормились» у землях древлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян упродовж усієї зими. У квітні вони повертались до Києва. Звичайно, київський князь і його дружина не об'їжджали всі населені пункти, щоб зібрати данину. Вона вилучалась місцевим адміністративно-управлінським апаратом земель і концентрувалась у спеціальних місцях — погостах, які відвідувались київськими князями, їх дружиною, податковими чиновниками. Погости були своєрідними фінансово-адміністративними і судовими осередками, які зміцнювали владу київських князів на місцях[9].

Писемні джерела фіксують полюддя на етапі його відмирання. Напевно, вже з середини — другої половини X ст. ця форма збирання данини втрачає своє значення. Передача міст і земель в управління мужів-посадників і намісників-князів зробила непотрібними щорічні князівські об'їзди земель. Податки відтепер збирались судово-податковим апаратом земель і централізовано передавались до Києва. За часів Ігоря Святославича, як гадають дослідники, «полюддя» перетворилось на особливий податок, який київські князі намагались стягувати понад встановлених норм.

Древлянське повстання 945 р., яке призвело до вбивства київського князя Ігоря, зумовило великокнязівську владу запровадити фіксовану норму податку — так звані уроки. Про її характер і розміри можна здогадуватись на підставі літописного повідомлення 1014 р., в якому йдеться про «уроки», які виплачував щорічно Новгород Києву. «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и урокомъ дающу Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года»[10].

Крім централізованої, значна частина данини збиралась для місцевих потреб. Ярослав, будучи новгородським князем, третину сум (1 тис. гривень) розподіляв між своїми дружинниками. У X—XI ст. склалась досить розвинута система податків, які стягувались розгалуженим апаратом князівських чиновників.

У «Повісті минулих літ» містяться згадки про данину, що збиралась у східнослов'янських землях від окремого будинку — «диму». «А козари имаху на полянѣх, и на сѣверѣх, и на вятичѣхъ имаху по бѣлѣ и вѣвериць от дыма»[11]. Подимна данина з часом

---

[9] *Юшков С. В.* Общественно-политический строй Киевского государства.— С. 109, 110; *Греков Б. Д.* Киевская Русь.— С. 301.

[10] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 88.

[11] *Там же.*— С. 18.

Київ. Церква Богородиці Пирогощої. 1130-ті рр.

Трірський псалтир 1078—1087 р.
Мініатюра, що зображує володимиро-волинського князя Ярополка та княгиню Ірину.

Чернігівська обл.
Хрест-енколпіон XII—XIII ст.
із зображенням св. Константина.

трансформувалася в поземельну — від рала або плуга. Про неї згадує літопис під 964 і 981 роками. Перемігши в'ятичів, Володимир Святославич «възложи на ня дань от плуга», яку вони давали і його батькові. Це могли бути як хутряний, так і грошовий податки. Наприкінці X ст. важливим джерелом князівських прибутків були «віри» — штрафи за скоєні злочини. Володимир хотів запровадити смертну кару, але єпископи і старці порадили йому брати штрафи, які використовувались на утримання дружини. «Рать многа: ѣже вира, то на оружьи и на коних буди»[12]. Віри стали своєрідною формою експлуатації місцевого населення, яке, відповідно до «Покону вірного», зобов'язувалось надавати князівським чиновникам продуктові і грошові подарунки.

Серед численних повинностей давньоруського населення був і так званий повоз, відомий з X ст. У літописній статті 984 р., в якій йдеться про перемогу Володимира над радимичами, зазначається: «И платят дань Руси, повозъ везуть и до сего дне»[13]. Уточнення терміна «повоз» у літописі немає, але на підставі аналізу попередніх даних дослідники дійшли висновку, що він означав державну повинність — постачання коней і транспорту для потреб князя і його адміністрації[14].

Ще однією повинністю сільського населення було будівництво міст і їх укріплень. Сил міських жителів для цього не вистачало, а тому до роботи залучалось населення підвладної місту округи. Конкретні вказівки на це утримуються у літописах пізньосередньовічного періоду, але немає сумніву, що вони відобразили явище, яке мало місце ще в давньоруські часи.

Поширеною формою експлуатації були відробітки. Їх значення у феодальному господарстві зростало в міру розвитку і збільшення попиту на продукцію сільського господарства. Розвиток торгівлі і ремесла, зростання міського населення ставили перед сільським господарством, і передусім землеробством, завдання значно збільшити товарне виробництво. Князі і бояри у своїх володіннях організовували господарства, які виробляли сільськогосподарську продукцію для продажу.

Поряд з продуктовою даниною і відробітками феодально залежне населення платило грошову данину. Остання, засвідчена писемними джерелами X ст., пізніше стала поширеною формою ренти. Про рівень її розвитку у XII ст. дає уяву жалувана грамота 1150 р. смоленського князя Ростислава Мстиславича монастирю. У цій грамоті згадується близько 30 сіл і волостей, які мусили виплачувати грошову данину в розмірі 800 гривень; десята частина її віддавалась на користь смоленської єпископії.

---

[12] *Там же.*— С. 87.

[13] *Там же.*— С. 59.

[14] *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— С. 59.

Форми феодальної експлуатації, які визначались рівнем розвитку виробництва, у свою чергу впливали на економічне становище суспільства. Характерною рисою Київської Русі були швидкі темпи соціально-економічного розвитку. З IX по XI ст., тобто за порівняно короткий історичний час, вона досягла значних успіхів у розвитку господарства, міст, культури. Серед пояснень цього феномена мали місце й такі, які все зводили до впливів зовнішніх чинників. Так з'явились різні теорії про впливи і запозичення, зокрема хозарська, норманська.

Дійсною ж причиною високих темпів розвитку Київської Русі були сприятливі соціально-економічні умови, що визначалось більш доцільною, порівняно з рабовласницькою, формою феодальних відносин.

За натуральної і особливо грошової ренти виробник віддавав власному господарству весь свій робочий час. У нього був стимул для пошуку раціоналізації виробництва, удосконалення знарядь праці і максимальної віддачі фізичних зусиль.

Глава 3

ФЕОДАЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Феодальна земельна власність на Русі засвідчена писемними джерелами починаючи з IX ст. Феодали були зв'язані між собою системою васальних відносин, заснованих на ієрархічній структурі феодального землеволодіння. Найбагатшими на Русі були давньоруські князі. Великий київський князь вважався верховним власником землі і держави. Залежні від нього удільні князі володіли окремими землями — Чернігівською, Переяславською, Волинською, Галицькою та ін. Князі волосні, у свою чергу, володіли меншими земельними округами. Бояри — окремими містами і селами.

Уже в X ст. формувалась великокнязівська вотчина, або доменіальні володіння. Після походу княгині Ольги 946 р. у Древлянські землі відбувся переворот у поземельних відносинах. Місцеві старійшини-землевласники були позбавлені своїх наділів, а їх місце посіла адміністрація Ольги. У Древлянській землі виникли великокнязівські доменіальні володіння[15]. «И иде Вольга по Дерьвьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляющи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»[16]. Наступного року великокнязівський домен розширився за рахунок володінь в інших землях. «Иде Вольга Новугороду, и устави по Мьстѣ повосты и дани и по Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамянья и мѣста

[15] *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— М., 1977.— С. 27.

[16] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 43.

и повосты... и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ее Ольжичи и доселе»[17].

Літописна стаття 996 р., у якій розповідається про завершення будівництва Десятинної церкви, не лишає сумніву в тому, що великокнязівський домен на цей час цілком визначився. Володимир Святославич виділив на утримання святої Богородиці десяту частину прибутків від «имѣнья моего и отъ градъ моихъ». У «Сказанні про князя Бориса і Гліба» утримуються відомості про володіння Святополка.

З кінця X ст. почалось формування доменіальних володінь удільних князів. Цьому сприяла адміністративна реформа Володимира, в результаті якої всі найбільші давньоруські землі передавались в управління його синам. Володіння ці, звичайно, були умовні, їх міг відібрати або замінити великий київський князь кожної миті, але породжували вотчинні претензії. На перших порах реалізувались вони лише Полоцьком. Віддані Володимиром Святославичем сину Ізяславу місто це і земля надовго закріпились за його родом. Після Любецького з'їзду (1097) вотчинне право поширилось на Чернігів, Володимир, Перемишль та ін. Відоме положення з'їзду «каждо да держить отчину свою» вказує не на початок князівсько-вотчинного порядку на Русі, а на його юридичне закріплення, визнання недоторканності отчих спадщин.

У реальному житті все було значно складніше. Вотчинним правом на володіння землею користувались лише ті князі, до яких переходила від батька влада — князівський стіл. Ізгої, які позбавились столів, втрачали не тільки владу, але й волость. Отже, доменіальні володіння на Русі становили певні сільськогосподарські округи, закріплені не стільки за князівським родом, скільки за князівським столом[18].

Розміри земельної ренти князям були досить великими. Рента стікалась у міста і матеріалізувалась там у князівських палацах, храмах, предметах розкоші, озброєнні дружини. Тільки десятої частини надходжень від доменіальних володінь Володимира Святославича виявилось достатньо, щоб побудувати один з найбільших храмів Русі — Десятинну церкву. Концентрація князівської данини Лівобережжя у Чернігові після поділу Русі 1026 р. дала можливість Мстиславу Володимировичу розгорнути велике будівництво міста, у тому числі кафедрального собору св. Спаса. Святослав Ярославич, за свідченням «Києво-Печерського патерика», пожертвував на будівництво Успенської церкви Печерського монастиря 100 гривень золотом. Князі Володимир Святославич, Ізяслав і Всеволод Ярославичі, Володимир Мономах, Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодович, Ярослав Осмомисл та ін. були засновниками монастирів і фундаторами храмів.

---

[17] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 43.

[18] *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— С. 87, 88.

Місцем концентрації прибутків від обширних доменіальних володінь були князівські садиби. Коли повсталі 1068 р. кияни заходились грабувати великокнязівську резиденцію Ізяслава Ярославича, там було «бещисленное множество злата, и серебра, и кунами, и скорою»[19].

У кожному з великих давньоруських центрів знаходилось по кілька князівських дворів. У Києві і його околиці літописи називають їх десять. Про те, що вони являли собою в економічному плані, досить конкретно розповідає стаття 1146 р. Іпатіївського літопису. В ній йдеться про пограбування союзниками великого київського князя Ізяслава Мстиславича дворів новгород-сіверського князя Святослава Ольговича. Один із них знаходився в Ігоровому селі, інший — у Путивлі.

«Идоста на Игореве селце, идяже бяше устроилъ дворъ добръ, бѣ же ту готовизны много, въ бретьяничах и в погрѣбѣхъ вина и медовѣ, и что тяжкого товара всякого, до желѣза и до мѣди, не тягли бяхуть от множества всего того вывозити. Давыдовича же повелѣста зажечи дворъ и церкви святаго Георгия, и гумно его, а в нем же бѣ стоговъ девять сот»[20]. «И ту (в Путивлі.— *П. Т.*) дворъ Святославль роздѣли на четыре части, и скотницѣ, брестьяницѣ, и товаръ иже немочно двигнути и въ погребѣхъ было 500 берковьсковъ меду, а вина 80 корчагъ... и челяди семь сотъ»[21]. Були захоплені табуни коней, в яких налічувалось «кобыл стадних 300, а конь 1000».

Князівський двір Андрія Боголюбського у Боголюбові, як видно із статті 1175 р. Лаврентіївського літопису, мав «злато и сребро, порты и наволокы, и имѣнье емуже не бѣ числа»[22].

Отже, у князівських дворах знаходились комори, токи, погреби, де зберігались продукти харчування, господарський інвентар, ремісничі вироби. Продукти, зосереджені на цих дворах, призначались не тільки для особистих потреб господарів цих садиб і їх челяді, але й для продажу.

Розміри князівського землеволодіння залежали від багатьох факторів, насамперед від якості земельних угідь і густоти заселення. Якщо подивитись на карту літописних міст Русі XII—XIII ст., то помітно, що в Південному регіоні вони відстоять одне від одного в середньому на 20—25, у Північно-Західному і Північно-Східному — на 70—80 км. При всій умовності цих даних вони все ж вірно відображають картину міських волостей.

У Давній Русі склались три основні типи князівських волостей.

---

[19] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 161.

[20] *Там же.*— Стб. 333.

[21] *Там же.*— Стб. 333—334.

[22] *ПСРЛ.*— Т. 1: Лаврентьевская летопись.— М., 1962.— Стб. 370.

Перший — це землі-князівства, підвладні Києву, Чернігову, Галичу, Новгороду, Смоленську, Володимиру-на-Клязьмі й іншим удільним столицям. Економічна їх консолідація зі своїми обширними сільськогосподарськими округами визначилась уже на першому періоді історії Київської Русі.

В епоху феодальної роздробленості кристалізуються менші адміністративно-політичні й економічні регіони на чолі з такими містами, як Новгород-Сіверський, Луцьк, Рязань, Туров та ін.

Процес формування нових волостей на цьому не завершився. З другої половини XII ст. по 40-і рр. XIII ст. на політичній карті Русі з'явились князівства третього типу на чолі з такими містами, як Новгород, Вишгород, Торчеськ, Пересопниця, Теребовль, Белз, Путивль, Курськ, Брянськ та ін. Усього утворилось близько 100 невеликих князівств. Якщо виключити Переяславську і Новгородську землі, для яких процес виокремлення невеликих князівств не був характерний, то виявиться, що в кожному великому удільному князівстві Русі з'явилось приблизно по десять структурних новоутворень, військово-фінансових волостей.

Юридичний і територіальний статус цих князівств-волостей не мав жорсткої визначеності, але складались вони як стабільні економічні райони на чолі з кількома міськими центрами, можливо, старими племінними зосередженнями (по п'ять у кожному районі). Це був той оптимальний економічний регіон, сукупний додатковий продукт якого дозволяв нормально функціонувати основним державним структурам, у тому числі й військовим. За необхідності князь такої волості міг (або повинен був) виставити бойову одиницю рівну полку, яка в давньоруський час дорівнювала тисячі чоловік.

Волості-тисячі, у свою чергу, поділялись на менші адміністративно-фінансові і військові одиниці («сотні») на чолі з невеликими містечками. Сільськогосподарська округа, яка здавна тяжіла до них, займала територію близько 15—20 км у радіусі.

В останні роки, завдяки суцільному археологічному обстеженню окремих регіонів, зокрема межиріччя Дніпра і Десни, вдалось отримати достатньо повне уявлення про характер їх поселенської структури. На площі понад 2 тис. км^2 виявлено 24 городища і 120 неукріплених селищ IX—XIII ст. Розміри останніх значні — від 2—3 до 10—12 і навіть 17 га. У середньому на одне укріплене поселення припадає п'ять — шість неукріплених. На карті неважко помітити їх своєрідне кущове розташування, і сільські поселення немов би групуються довкола свого соціально-економічного центру — замку.

Давньоруські князі, будучи верховними власниками землі, мали право на певну долю додаткового продукту з підвладної території, який вилучався через систему податків. Крім цього, вони також мали власні господарства-вотчини, які в літопису одержали назву «жизнь». Розповідаючи про пограбування 1147 р. в Путивлі та Ігоровому сільці, літописець уточнює, що постраждали не всі села, а

тільки князівські: «А жизнь есмы его (Ігоря.— *П. Т.*) взяли, а имѣнье его раздѣлилъ»[23]. У статті 1148 р. йдеться про розорення великим князем Ізяславом Мстиславичем доменіальних володінь чернігівських князів в околицях Чернігова і Любеча: «И пожьже села ихъ оли до Боловоса», нача Изяслав молвити: «се есмы села ихъ пожгли вся и жизнь ихъ всю... а поидемъ к Любчю, идеже ихъ есть вся жизнь»[24]. Зауваження літопису про те, що разом з селами згоріла і «вся жизнь» чернігівських князів, свідчить про знаходження тут таких же князівських дворів-господарств, які були пограбовані роком раніше під Путивлем.

Судячи з повідомлень Іпатіївського літопису 1158 р. про дар волинського князя Ярополка Ізяславича Печерському монастирю, його «жизнь» — доменіальні володіння — знаходилась як на Волині, так і біля Києва.

За певних загальних закономірностей формування князівських доменів у кожній землі мало і свої особливості. В одних землях до князівського домену входила більша частина території князівства (Київська, Чернігівська, Переяславська, Рязанська, Суздальська), в інших його складання наштовхувалось на сильний опір місцевого боярства (Галицька).

Крім князівських, велике значення у господарському житті Русі мали двори бояр, представників вищої адміністрації. Найбільшими зосередженнями землеволодільців були Київ, Чернігів, Переяслав, Галич та інші столичні міста. Давньоруська земельна знать, проживаючи у містах, мала якнайтісніший зв'язок з помістями (з часом — вотчинами) в селах. Наявність родових володінь у землях засвідчують патронімічні назви сіл, які були похідними від прізвищ київських, чернігівських, галицьких та інших бояр. Про боярські села говорять і літописи. Під час походу 1146 р. великого київського князя Ізяслава Мстиславича на Чернігів були пограбовані «... домы дружины Игоревы и Всеволожь, и села и скоты, взяша именья много в домехь»[25].

Високу концентрацію землеволодільців у містах засвідчує стаття 1208 р., в якій йдеться про гострий соціально-політичний конфлікт у Галичині. Князі Ігоровичі, що правили там, вирішили покінчити з непокірними боярами за допомогою фізичного знищення: за короткий час було вбито 500 великих бояр, інші розбіглись. Якщо припустити, що тут мова йде не лише про власне галицьких бояр, але й перемишльських, звенигородських, теребовльських, бояр інших центрів Галичини, то і в цьому разі їх кількість досить значна. Утримуючи в своїх руках фактично всю землю, галицьке боярство являло собою одну з головних політичних сил землі. Певне уявлен-

---

[23] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 347.

[24] *Там же.*— Стб. 361.

[25] *Там же.*— Стб. 758.

ня про його реальне економічне становище дає літописна стаття, що розповідає про антибоярські санкції Данила Галицького. Захопивши двір Судислава Бернатовича, князь узяв «вино и овоща, и корма, и копии, и стрѣлъ, пристраньно видити»[26].

Способи утворення крупного боярського землеволодіння були різними: експропріація земель общинників шляхом силового захоплення, освоєння нових земель, їх купівля, князівські пожалування за службу. Відповідно до змін у поземельних відносинах змінювалось і давньоруське законодавство. «Руська Правда» утримує ряд норм, у яких послідовно проводиться різниця правового статусу майна смерда і боярина. «Аже смерд умреть, то задницю князю; аже будуть дщери у него дома, то даяти часть на не; аже будуть за мужемь, то не дасти части им... Аже в боярах, любо в дружине, то за князя задниця не идет, но оже не будет сынов, а дщери возьмуть».

Зміст цих постанов полягає в обмеженні прав спадщини смердів, дочки яких не розглядались правонаступниками, тоді як боярські дочки володіли всіма правами на батьківське помістя.

У XI—XIII ст. дрібними землевласниками ставали дружинники, яких князі і бояри наділяли землею і селами за військову службу. З них поступово формувався стан дворян.

Великим землевласником була Руська православна церква. «Уставом» Володимира Святославича церкві надавалась десята́ частина податкових надходжень. Пізніше, як свідчать князівські грамоти Мстислава Володимировича, Всеволода й Ізяслава Мстиславичів Юр'євому і Пантелеймоновому монастирям Новгорода, а також статути Ростислава Мстиславича й Андрія Боголюбського, церкві передавались у володіння великі земельні наділи. Села Києво-Печерського монастиря згадуються уже в ранній період його історії. Близько 1087 р. князь Ярополк передав у власність цього монастиря «всю жизнь свою Небльскую волость, и Деревьскую, и Лучьскую и около Киева». Аналогічні дари відписала монастиреві й дочка Ярополка: «А по своем животѣ вда княгини 5 сел исъ челядью и все да и до повоя»[27]. Великим землевласником були Київська митрополія, єпископії земель, крупні монастирі. Літописна стаття 1229 р. Московського літописного зводу повідомляє, що єпископ Ростовський Кирил був багатий «зѣло кунами и селы и всем товаромъ и книгами»[28].

Київській Десятинній церкві належало багато сіл і місто Полонне, Володимирська церква Богородиці мала «много имѣния и свободы купленныя и з даньми и села лѣпшая», Печерський монастир одержав від Андрія Боголюбського міста Василів на Стугні і Мичеськ на річці Микі.

---

[26] *ПСРЛ*.— Т. 2.— Стб. 758.

[27] *Там же*.— Стб. 492, 493.

[28] *ПСРЛ*. Московский свод конца XV в.— М.; Л., 1949.— Т. 29.— С. 123.

Адміністративним і господарським центром феодальних володінь був панський двір, де зосереджувались житлові і господарські будівлі феодала, інвентар, запаси продуктів, зброя тощо. У таких дворах мешкали їх власники, тіуни — управителі помістям, адміністративний персонал, дружина і челядь, яка обслуговувала господарство і двір. Двори-замки будувались, як правило, в густонаселених місцях, мали потужні укріплення й призначались для захисту майна і особи феодала від нападу як зовнішніх ворогів, так і феодалів-суперників. Площа таких замків порівняно невелика, їх внутрішнє планування зумовлювалось потребами феодального двору. Частина будівель становила єдиний комплекс житлових, господарських і оборонних споруд. Вони розташовувались по периметру валу й органічно з'єднувались з кріпосними стінами. Йдеться про так звані житлові стіни, відомі також і в замках Західної Європи.

Уявлення про феодальний двір-замок дає городище на Княжій горі. Розташована вона на правому березі Дніпра, вище гирла Росі, на видовженій височині, що обмежена з трьох боків природними рубежами — стрімкими схилами до річки і глибокими ярами, а з четвертого — ровом і валом. Площа городища дорівнювала 0,25 га. На ньому виявлено рештки 22 жител і господарських споруд у два ряди, велику кількість предметів, зокрема знаряддя праці, зброю, ювелірні вироби тощо. Є всі підстави стверджувати, що в замку на Княжій горі жило населення, тісно пов'язане з сільськогосподарським виробництвом, ремеслом і військовою справою. На городищі виявлено велику кількість дорогоцінних прикрас (12 скарбів), які належали представникам вищих феодальних верств. Весь комплекс речей, а також назва місцевості дають підстави стверджувати, що феодальний двір-замок належав князю. Не виключено, що тут ми маємо справу із заміською резиденцією канівських князів, де знаходилась «вся их жизнь».

Картину життя феодального двору розкрили й розкопки Райковецького городища. Воно займало площу 0,30 га, було оточено глибоким ровом і валом. Замок згорів в часи монголо-татарської навали 1241 р. У його центрі знаходився загін для худоби, запаси сіна у стогах. В усіх приміщеннях знайдено знаряддя праці, переважно сільськогосподарські, багато зброї (мечі, наконечники стріл, списів). Можна було б вважати, що виявлені житлово-господарські комплекси належали виробникам, які вели власне господарство і мали приблизно однаковий соціальний статус. Є, проте, підстави стверджувати, що приміщення, у яких мешкали ці виробники, не становили їх власність, оскільки будувались одночасно з укріпленнями і конструктивно пов'язувались з усією фортифікаційною системою. Господарська самостійність виробників зумовлювала приватну власність на худобу, але в Райковецькому замку вона утримувалась у спільному загоні. Таким чином, у райковецьких будинках — «житлових стінах» — мешкали не самостійні виробники, а

особи, які обслуговували велике феодальне господарство, можливо челядини або закупи.

Подібними за своїм соціально-економічним змістом були двори-замки, досліджені поблизу с. Колодяжин на Случі (Житомирська обл.), с. Городище (Хмельницька обл.), на горі Іван поблизу смт Ржищева (Київська обл.) та ін.

Головною галуззю господарства феодальних помість були землеробство і скотарство. Це підтверджується археологічними і писемними джерелами. Найчастішими знахідками на них є землеробські знаряддя праці і залишки продуктів землеробства.

Князівське і боярське землеволодіння охоронялось законодавством Київської держави. «Руська Правда» передбачала стягнення великих штрафів за крадіжку боярського хліба, підпалення току, знищення межового знаку.

У феодальних господарствах значного розвитку набули також різні галузі ремесла, насамперед ті, які обслуговували потреби феодального господарства і найближчої сільськогосподарської округи. За валами Райковецького городища виявлено залізоплавильні і гончарні горни, практично кожне із досліджених укріплених поселень мало залишки ковальських майстерень.

На підставі археологічних даних можна скласти уявлення не лише про виробничу галузевість феодальних господарств, але й про їх потужність і продуктивність. Підраховано, що Райковецький замок міг мати від 270 до 300 га орної землі. Більша частина цієї площі відводилась під злакові культури. Приблизно визначається і кількість зерна, яке збиралось у цьому господарстві: щорічне виробництво його досягало понад 4 тис. пудів.

Матеріали розкопок дають можливість вирахувати приблизну кількість населення Райковецького замку і кількість продуктів, яка йому потрібна для життя. Всього жителів було 140 чоловік. Виходячи з норм споживання у селянській сім'ї в XIX ст. — 18 пудів зерна на душу на рік, усе населення замку потребувало близько 2,5 тис. пудів хліба. Якщо врахувати насінневий фонд і певну частку врожаю на інші господарські потреби, то й тоді значна його частина лишалася на продаж. У середньому вона становила приблизно 1/3 валового збору зерна.

Адміністрацію феодального двору-замка складали: княжий тіун, який на правах намісника керував господарством і здійснював владу над залежним населенням, тіун конюший, що був основною адміністративною особою спеціалізованого господарства по розведенню коней (як приклад — господарство Ольговичів під Путивлем), староста або ролейний староста, який відав польовими роботами.

На Русі X—XIII ст. було дві основні форми феодального землеволодіння: умовне — помістя і безумовне — вотчина. Упродовж тривалого часу вони співіснували, хоча їх питома вага на різних етапах історії була різною. На ранньофеодальному переважало по-

місне землеволодіння, у період феодальної роздробленості — вотчинне. Юридичний статус володарювання обох форм дещо відрізнявся, але в цілому був близький і мав багато спільного з візантійською системою суверенітету. Давня Русь (як і Візантія) нічого подібного до Великої хартії або «Золотої були» угорського короля Андраша II не виробила. Для конфіскації володінь, яка широко практикувалась в обох державах, не вимагалось жодних судових санкцій. Не тільки помісне або вотчинне, але й церковне землеволодіння не були захищені від загрози конфіскації. На Русі, в умовах розвитку державного феодалізму і верховної власності держави на землю, приватне спадкове землеволодіння не стало непорушною юридичною нормою.

Глава 4

ДАВНЬОРУСЬКЕ СЕЛО

Величезний економічний потенціал Давньоруської держави був зосереджений у селі: сільське господарство, промисли, деякі види ремесла. Тут мешкала і переважна більшість населення.

Вивчення сільської проблематики, зокрема історії феодального землеволодіння, його правових аспектів, історії селянства та общини, деяких інших питань започатковано ще з кінця XVIII — першої половини XIX ст. і згодом набуває значного поширення серед російських та українських вчених, особливо в епоху бурхливого розвитку науки — в останній чверті XIX — першому десятилітті XX ст. (В. М. Татищев, С. М. Соловйов, І. Д. Бєляєв, В. О. Ключевський, Н. П. Павлов-Сільванський, О. П. Єфименко, М. С. Грушевський та ін.).

Значний інтерес для вивчення історії давньоруського села становлять праці Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, Б. О. Рибакова, але в останні десятиліття все більше уваги приділяється дослідженням археологів, завдяки яким більш детально встановлено топографію, структуру та побут населення (В. Й. Довженок, В. В. Сєдов, П. П. Толочко, М. П. Кучера, В. П. Коваленко, О. В. Шекун, О. П. Моця, В. О. Петрашенко та ін.).

У писемних джерелах трапляється декілька специфічних назв, які стосуються основних типів селищ і відбивають їх соціально-історичну структуру: «село», «сельце», «весь», «деревня», «погост», «двір», «дим», а також «стан», «становище», що мають стосунок до них. Такий розподіл зумовлений різними факторами розвитку тих чи інших населених пунктів: фізико-географічним розміщенням, специфікою господарювання, соціальним складом населення, місцем у системі феодальної власності та правових відносин, іншими рисами, а також розвитком поселень протягом X — першої половини XIII ст.

Архаїчний статус та назва одного з типів поселень, яке могло належати раніше великій родині — «дім»[29], відомі з літопису під 853 р.[30]. Згодом під назвою «дім» мається на увазі місце мешкання індивідуальної родини, у тому числі заможних феодалів, а термін «дім» зазначає житлову частину садиби.

Структура та назви різних типів поселень X ст. відомі з дуже важливого тексту літопису про реформи княгині Ольги під 947 р. Тут згадується «село», «погост», «становище», а також такі назви, як «ловища» та «перевесища», що мають стосунок до сільських пунктів також. За літописом, у ближчих землях — на території древлян, яка включала райони від устя р. Славечни та пониззя р. Случ на півночі до межі природної смуги Лісу та Лісостепу на півдні, що не виходили за кордони поширення широколистих та хвойних лісів[31], були поставлені Ольгою «становища» як опорні пункти полюддя, до яких звозили дань і зберігали її до приїзду князівських чиновників-вирників. У віддалених від Києва землях кривичів та новгородців створювалась система більш значних укріплених або неукріплених пунктів збирання дані — «погости», які були поширені й на територію «всей землі»[32]. Надалі погости фіксуються не лише як адміністративні центри податної адміністративно-територіальної одиниці[33], а також як центральне поселення округи, можливо сільської територіальної общини, де були торги, культові установи[34]. Ймовірно, деякі погости мали умови і для розвитку міських структур.

Невеличкі поселення досить раннього часу IX — початку X ст. фіксуються поряд з ловищами, своєрідними князівськими заповідниками та угіддями, як, наприклад, «ловища» княгині Ольги[35]. Можливо, що аналогічні пункти нагляду були і поруч з перевесищами — у місцях встановлення перевесів для відлову птахів. Крім того, назва «ловища» стосувалась рибальських угідь, тому могла поширюватись і на невеличкі рибальські поселення.

Основна частина неукріплених селищ — це «село», «сельцо» та

---

[29] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 245.

[30] *ПСРЛ.*— Т. 2.— С. 49, 50.

[31] *Звіздецький Б. А.* Про кордони Древлянської землі // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 56—58.

[32] *ПСРЛ.*— Т. 2.— С. 50.

[33] *Древняя* Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 102.

[34] *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 10.

[35] *Шинаков Є. О.* До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі // Друга Чернігівська обласна конференція з історичного краєзнавства.— Чернігів; Ніжин, 1988.— С. 17, 18.

«весі». Останні, на думку Б. О. Рибакова[36], дуже близькі за змістом до таких населених пунктів Північної Русі, як «деревня». Це поселення особисто незалежних селян. Але у деяких текстах літопису визначення «гради і села» замінюється на «гради і весі», що, можливо, близьке і за змістом.

Головне місце у соціально-історичному розподілі поселень належить селу — маєтку князів, бояр, інших власників, а також сельцю — невеликому маєтку. Відомі й тимчасові сезонні поселення за виробничою та господарською функцією — поселення металургів, скотарів[37].

Формування давньоруської поселенської структури простежується наприкінці IX — на початку X ст. Спостерігається виникнення поселень переважно на місцях розташування більш давніх пунктів, у тому числі поселень переддержавного типу. На деяких з них вдається простежити спадкоємність та безперервний розвиток поселень з VII—VIII по XII ст. включно. Частина поселень хоч і розташована на місці попередніх, але не пов'язана з ними генетично і є новим етнокультурним явищем. Невеличкі скупчення поселень, частина яких становила початок майбутнього гнізда або куща [38], концентрується у місцевостях з розвинутою гідрологічною сіткою, де річки створюють природні осі регіонального членування, що характерно як для центральних, так і периферійних щодо основного державного ядра «Руської землі» регіонах[39].

Основним типом, за топографічним розміщенням, був прирічковий, характерний як для лісової, так і лісостепової смуг. До нього ж примикає і мисовий тип, коли поселення пристосоване до особливостей місцевості: на мисах у місцях перехрестя дрібних річок, ярів, уступах корінного берега, а також мисах, що утворені поворотом річки[40]. Ще одним типом поселень були ті, що розташовані на дюнах, пагорбах, останцях у заплавах річок та серед численних болотних грунтів, що особливо помітно у Поліссі. Ці особливості розташування останніх пояснюються природним ландшафтом смуги, необхідністю захисту поселень від надмірної вологи. Звичайно мисові та дюнні поселення не могли бути великими, їх площа була обмежена природними умовами, що створило несприятливі тенденції до їх зростання і розвитку планувальної структури.

---

[36] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— С. 366.

[37] *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля XII—XIII вв.— К., 1980.— С. 163.

[38] *Шекун А. В.* К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 74.

[39] *Там же.*— С. 74, 75; *Пивоваров С. В., Возный И. П.* Гнезда поселений VIII—XIII вв. на территории Северной Буковины и Черниговщины (общее и особенное) // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Чернигов, 1990.— С. 186—191; *Древнерусские* поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.— С. 26 і наст.

[40] *Древняя* Русь. Город, замок, село.— С. 98, 99.

Близькість поселень до річок та водоймищ була зумовлена насамперед характером господарства: використанням старооораних алювіальних грунтів уздовж річок на підставі техніки розпушування, заплавних луків для пасовищ та добування заліза, потребою у природних водоймищах у мисливському та рибальському промислах, побутових витратах води, коли штучні джерела-криниці ще не увійшли у побут мешканців. Крім того, річки були важливими шляхами торговельних контактів, збирання дані. За річками були поставлені й погости («по Мсте и по Луге»). По річках проходили й інші сполучення середньовіччя, а також розселення та переселення мешканців.

За картографуванням поселень, особливо під час суцільного обстеження регіонів[41], а також за результатами археологічних досліджень простежується певна ритміка формування поселень. Так, зі 120 селищ IX—XIII ст. у межиріччі Дніпра та Десни в IX—X ст. виникло 40 неукріплених поселень, у XI—XIII ст. — 27[42]. Схожий ритм виникнення поселень відзначається і в інших регіонах Південної Русі.

Наприкінці IX — на початку X ст. скупчення поселень включали від двох до 10, інколи й більше селищ, площа яких у середньому інтервалі становила 0,5—10 га і більше. На поселеннях фіксується формування двох зон. Зона житлової забудови індивідуальних родин складалась з житла, господарських будівель, ям, а в зоні суспільного користування сільської общини-верві знаходились господарські будівлі та ремісничі комплекси (інколи сезонні).

Житлово-господарська зона індивідуальної забудови мала рядкове або безсистемне планування відповідно до топографії місцевості з перевагою першого. Суспільна зона господарсько-ремісничої діяльності не мала чіткої системи планування і, як правило, займала непридатні або незручні для житлової забудови ділянки території, здебільшого пониззя, заплавні луки.

Житла IX—X ст. заглиблені, площею від 7 до 12 м^2, інколи більші. За плануванням квадратні або прямокутні, зрубної та стовпової конструкції. На більшості території України простежується наявність обох типів, але, наприклад, у Закарпатті мають місце виключно зрубні будівлі[43]. Наприкінці IX — у X ст. зберігаються локальні прояви конструкції опалювальних пристроїв, що пов'язано з етнічними ознаками різних слов'янських племен, які увійшли до складу Давньоруської держави. Це печі-кам'янки древлянського населення Полісся, хорватів Північної Буковини, тиверців та уличів Пів-

---

[41] *Серов О. В.* Исследования древнерусских поселений у с. Дорогинка // АО.— М., 1985.— С. 410, 411; *Шекун А. В.* К вопросу территориального развития...— С. 73—76.

[42] *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— С. 91.

[43] *Археология* Прикарпатья, Волыни и Закарпатья.— К., 1990.

денного Подністров'я, Середнього Дністра і Пруто-Дністровського міжріччя, різноманітні опалювальні пристрої від печей-кам'янок до глинобитних — полян Середнього Подніпров'я, волинян міжріччя Західного Бугу, Прип'яті та Случі, переважання глиняних печей та наявність відкритих вогнищ Закарпаття, конструктивно різних глиняних печей сіверян у басейні Десни, Сейму та Сули[44].

Серединою X—XI ст. датується розвиток другого етапу поселенської територіальної структури. Це формування гнізд поселень, які вже складають замкнену систему, значне збільшення їх кількості. Зберігається попередній зональний розподіл поселень на житлову та господарсько-ремісничу зони, продовжується його подальший розвиток — це металургійні комплекси з виробництва заліза, керамічні майстерні, дігтярний та смолокуренний промисли та ін.[45]. Житла цього етапу заглиблені, але спостерігається тенденція до зменшення глибини котловану, збільшується площа жител.

Третій період розвитку територіальної структури поселень, що простежується з кінця XI — початку XII ст. характеризується істотними змінами. Зростає загальна кількість поселень. Це призводить до поступового розмивання гнізд, що фіксується за картографуванням. Площа поселень зменшується в середньому в 1,5—2 рази. Але інтенсивне господарське освоєння території продовжується: відбувається розселення з берегів великих річок у басейни малих, у сільськогосподарський обіг надходять додаткові угіддя. Мають місце суттєві зміни у домобудівництві: житла наближуються до наземних, збільшується їх площа до двох і навіть трьох приміщень, печі частіше глинобитні. Відомі і житла на житлових або нежитлових підклітах, а також такі, одне з приміщень яких було житловим, друге — ремісничою майстернею. У другій половині XII — першій половині XIII ст. вищезгадані тенденції зростають. Для цього часу характерні наземні житла на підклітах або без них, розмірами 20—30 м^2 і навіть більше. Опалювальні пристрої — глинобитні печі на каркасі.

У безпосередньому взаємозв'язку з розвитком планувальної структури здійснюється і соціально-історичний розвиток давньоруського села. Як встановлено за матеріалами писемних та археологічних джерел, уже в X—XI ст. відбувається формування дворів, що

---

[44] *Смиленко А. Т.* К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII—X вв. // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 105—114.

[45] *Пархоменко О. В.* Западные элементы в керамическом комплексе поселения у с. Автуничи // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Чернигов, 1990.— С. 149, 150; *Веремейчик О. М.* До питання про розвиток виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини (X—XIII ст.) // Тези доповідей першої Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства.— Чернігів, 1985.— С. 102, 103; *Веремейчик Е. М.* Охранные исследования поселения X—XIII вв. у с. Петруши // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 76—83.

набуває поширення у XII ст. на всій території Південної Русі. Разом із збільшенням площі садиб, зменшується їх чисельність, формується тип малодвірних поселень.

Назва «двір» як позначення окремої житлово-господарської одиниці різних верств феодального суспільства досить часто трапляється на сторінках писемних джерел. У текстах про події, пов'язані з дворами князів та інших феодалів, переважно йдеться про право феодальної власності і його захист. Уже у вищезгаданому тексті про реформи княгині Ольги вказується на наявність князівського володіння — села Ольжичи. В іншій відомій статті 975 р. Свенельд переказує Ярополку: «Поиди на брат свой і прийми волость його»[46]. Ретельний аналіз писемних джерел і археологічні дослідження[47] приводять до висновку про активне формування князівських та боярських володінь з X ст., яке було остаточно закріплено в «Руській Правді» у XI ст.

Одні з найраніших сільських садиб-дворів відкрито на селищі «Криниці» поблизу с. Новий Білоус на Чернігівщині, що належало до князівських поселень. У літописі князівські села по р. Білоус згадуються під 1148 та 1152 роками. Їх належність до вотчини Чернігівських князів й донині добре зберегли стародавні топоніми: «Князино Селище», «Княгинено», «Ольжине». Садиби селища «Криниця» займали площу 900 і відповідно 560 м^2. Вони складались з житлової будівлі, 7 господарських приміщень і господарських ям (17 та 10 відповідно)[48]. Садиби датуються кінцем X — першою половиною XI ст., але за складом забудови неважко впізнати в них риси, які будуть характерні для пізнішого часу, що засвідчено літописом. Князівське село середини XII ст. налічує: церкву, двір князя, двори інших мешканців села, господарські будівлі (братниці, погреби, гумно та ін.). До складу володінь входили також сільськогосподарські угіддя, стада худоби та коней. Саме таким було літописне Ігореве сельце, що згадується під 1146 р. В умовах зростання феодальної роздробленості, демографічного вибуху земельні ділянки феодальних володінь набували все більшої цінності як основи добробуту. Тому не дивно, що саме в писемних свідченнях

---

[46] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 53.

[47] *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— С. 14; *Котляр Н. Ф.* К истории возникновения нормы частного землевладения в обычном праве Руси // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 147—154; *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— С. 86. У науковій літературі існують різні думки про час виникнення князівських володінь: про початок формування князівської власності у більш ранні часи (Б. Д. Греков, С. В. Юшков), неможливості цього у X ст. (С. В. Бахрушин) або про існування достовірних свідчень про князівські села та землевласність лише з XI ст. (Л. В. Черепнін, О. О. Зімін).

[48] *Шекун А. В.* Сельская усадьба первой половины XI в. (по материалам раскопок поселения «Криница») // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Чернигов, 1990.— С. 131—134.

про події XII ст. селу, з яким пов'язується «все життя» князів, надається надзвичайно велике значення.

З пам'яток XI ст. відомі й сільські садиби феодалів: бояр та дружинників. На селищі поблизу с. Дорогинка Фастівського р-ну Київської обл. досліджено садибу феодала, яка складалась з двох жител, двох господарських приміщень, ями-погреба та двох груп господарських ям по чотири у кожній. Будинок феодала є досить великим для XI ст. — площею 35 м^2. В інвентарі, крім господарських речей — вудила, кістяний гребінь, скляна обручка, сережка, фібула. Цікава знахідка — печатка Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха. На садибі розташований і менший за розміром будинок, певно челядина, в якому знайшли характерні знаряддя праці: серп, жорно, важелі з свинцю для рибальства, голку, прясельце для ткацтва. Поряд у господарській будівлі — чересло, свердло та інший інвентар.

Поблизу садиби феодала, за її межами, була значно менша за площею садиба смерда, який, як відомо за писемними джерелами, мешкав окремо. Площа його будинку 16 м^2. Загальна ж площа обох садиб складає понад 600 м^2, але більша її частина — 500 м^2 — належала садибі феодала[49].

Таким чином, протягом давньоруського часу простежується формування та розвиток системи поселень, що належали різним власникам: князю, боярам, а згодом — церкві та монастирям. Крім особи князя, який частіше мешкав у місті, склад мешканців князівського села, за текстом «Руської Правди», налічує князівських чиновників (тіуна, мечника, огнищанина). До них належать і сільські старости, у тому числі староста ратайний, тобто той, що наглядав за орними ділянками та працею на них. Можливо, що княжі старости, або один з них, були старостами місцевої громади. Серед населення князівського двору також різноманітні категорії залежних або напівзалежних дворових робітників та обслуги: князівські конюхи, рядовичі, закупи, інші челядини, раби, холопи. Але основними робітниками були смерди, які мали і своє господарство.

Останнє, як у смерда княжого, так і вільного, було тотожним за складом — це дім смерда, господарські приміщення, в тому числі для худоби. Смерд мав і знаряддя праці для сільськогосподарських робіт, ремісничих занять, промислів, виробництва предметів побуту. Смерд володів орними ділянками, бортями. Разом з іншими мешканцями села він був володарем лісових угідь, луків та інших ділянок, що складали власність сільської общини-верві.

За свідченнями «Правди Ярославичів»[50], у X—XI ст. існував чіткий розподіл власності смерда та князя на угіддя та засоби пра-

---

[49] *Серов О. В.* Исследования древнерусских поселений у с. Дорогинка.— С. 410, 411.

[50] *Памятники* русского права.— М., 1952.— Т. 1.

ці. Згадується кінь княжий та кінь смерда (ст. 28), у складі стада свійських тварин — тяглові (коні та воли), необхідні саме для оранки. Перелічені борті, мисливські угіддя, у тому числі боброві заповідники. Фіксується наявність податної системи з округи князеві, а згодом і церковної десятини.

Подальше закріплення права приватної власності і його охорони з боку держави відзначається у XII—XIII ст., що добре простежується у «Пространній Правді».

У поступовому розвитку сільського господарства, особливо зернового, феодальні володіння князів та феодалів, залежних від них поселень поставали головними осередками виробництва зернових культур, товарного хліба. Укріплені або неукріплені садиби з великими посадами та селищами, що входили до складу володінь, складали єдиний організм у системі виробництва. Саме в таких осередках фіксується найбільша кількість сільськогосподарських знарядь, у першу чергу орних.

Виходячи з підрахунків виробничих можливостей господарства смерда, він міг обробити в середньому 8 десятин, а, враховуючи землю під паром, площа орного клину могла сягати 12 десятин. При врожайності 6—8 ц з гектара, або десятини, загальний обсяг дорівнював 300—400 пудів зерна озимих та ярових. Якщо взяти до уваги середню кількість дворів, орний масив міг охоплювати близько 200 га. З переходом до малодвірних поселень ця площа могла бути меншою, але завдяки великій щільності розташування поселень, зростанню загальної кількості населення збільшується потреба у додаткових ділянках, підвищенні технічної досконалості знарядь. Соціально-економічні наслідки цього процесу відбуваються у декількох напрямах: міграції частини населення на північ та південь; перерозподіл та постійні чвари за землю між феодалами. Поява нових орних знарядь зумовила можливість відірватись від віковічного використання лише староорних земель річкових долин, про що свідчить поступовий рух населення на вододіли, засвоєння родючих чорноземів плато на півдні регіону.

Процес розвитку поселенської структури засвідчує переважну роль індивідуальної родини у системі виробництва, але важливе значення у давньоруський період мала і сільська громада — верв — як форма організації індивідуальних господарств, як спільний володар сільськогосподарських угідь: лісів, водоймищ, луків. У законодавстві чітко фіксується громадська відповідальність за порушення на території громади. Згодом, норми, закріплені у «Пространній Правді» не тільки зберігають, а й значно збільшують громадську відповідальність перед судом. Надається високий статус старості общини, який разом з княжим старостою був помічником феодала, його опорою на селі. З розвитком феодальної власності на землю, зростанням цінності орних і бортних ділянок збільшується й відповідальність як окремих селян, так і общини в цілому за знищення знака власності.

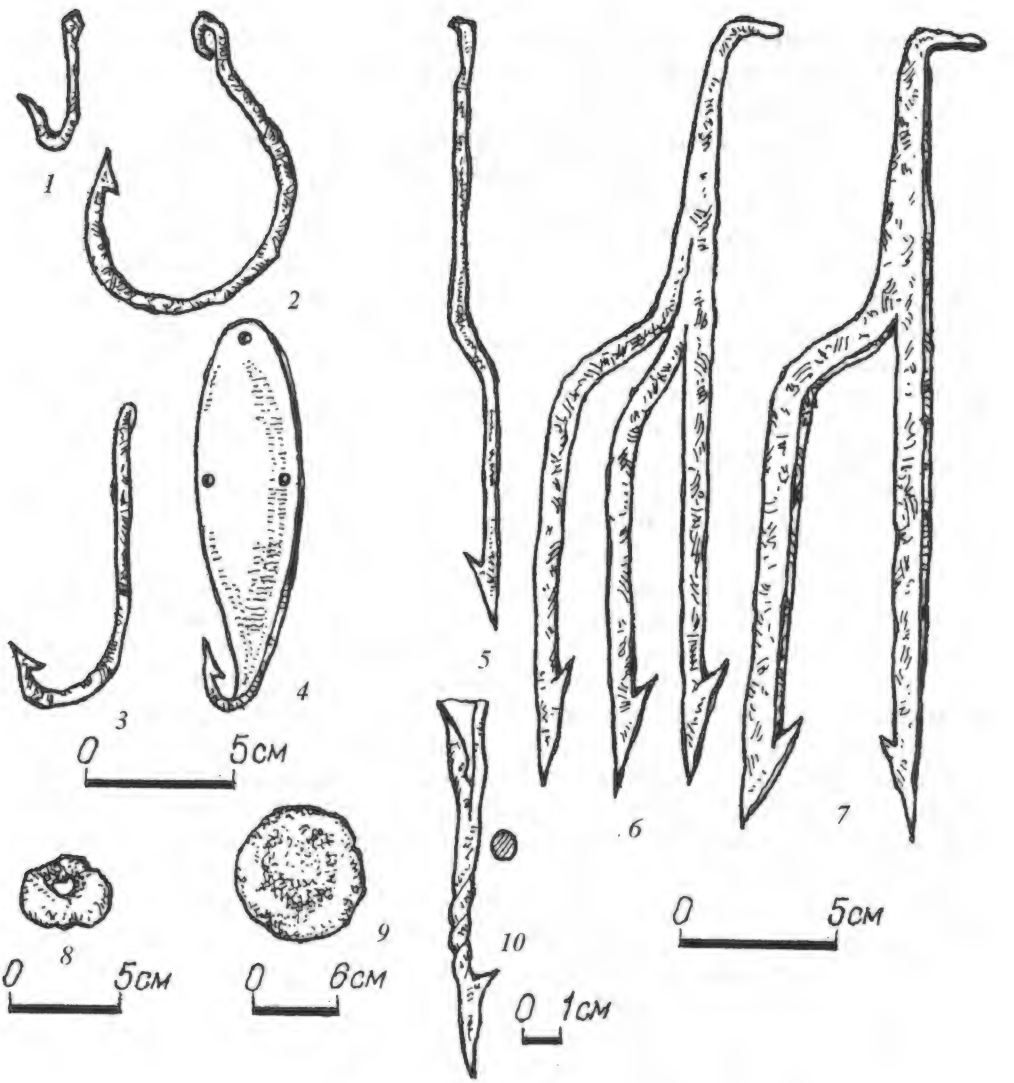

Рис. 21. Рибальські знаряддя.

Давньоруське село характеризують розвиток як сільськогосподарської, так і ремісничої діяльності, певна спеціалізація господарювання. Значна кількість поселень, де жили смерди, відзначається змішаним типом господарської діяльності при дуже невеликій кількості орних знарядь праці. У зонах відносно меншої родючості грунтів, наприклад у Поліссі, відомі постійні поселення, де займалися переважно обробкою шиферу, а також тимчасові поселення

металургів та скотарів. У Карпатському регіоні теж поширені поселення скотарів. У лісовій смузі простежується спеціалізація поселень на промислах: мисливстві, рибальстві, ремесел[51]. Тут зберігаються й архаїчні форми обробки грунтів, підсіка.

На ділянках найбільш родючих грунтів лівобережжя та правобережжя Чернігівщини, а також у лісостеповій смузі існували поселення зі змішаним типом господарювання з переважанням землеробства або скотарства. У той же час, значне місце на поселеннях займають ремесла: металургія, смолокурний та дігтярний промисли, гончарство, обробка кістки, дерева, ковальство, ткацтво і навіть ювелірна справа, відома на князівських поселеннях[52]. Як свідчить аналіз якості, продукція сільських ремісників не поступалася міським виробам.

Історичні шляхи розвитку давньоруських поселень на території України склались по-різному. Частина їх, що виникла наприкінці IX — у X ст. припинила своє існування, інші продовжили свій розвиток у XII—XIII ст. Переважна більшість поселень протягом усього існування зберігає статус поселення сільського типу, але деякі, завдяки сприятливим умовам, наближаються до поселень міського типу[53]. Значна частина поселень переживає або відроджується навіть після монголо-татарської навали і продовжує існувати у другій половині XIII ст.[54]. Спадкоємність давньоруської матеріальної і духовної культури, збереження її основних досягнень були надійним підгрунтям формування та розвитку українського села.

---

[51] *Шинаков Є. О.* До питання про «ловища»...— С. 17, 18; *Антипина Е. Е., Маслов С. П.* К вопросу об организации охоты в Древней Руси // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Чернигов, 1990.— С. 116—119; *Беляева С. А.* О причинах региональной специфики развития сельского хозяйства Южной Руси в X—XIV вв. // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Чернигов, 1990.— С. 114—116.

[52] *Пархоменко О. В.* Западные элементы в керамическом комплексе у с. Автуничи // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Чернигов, 1990.— С. 149,150; *Веремейчик О. М.* До питання про розвиток виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини (X—XIII ст.) // Тези доповідей першої Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства.— Чернігів, 1985.— С. 102, 103; *Веремейчик Е. М.* Охранные исследования поселения X—XIII вв. у с. Петруши // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 76—83.

[53] *Петрашенко В. А., Виногродская Л. И.* Древнерусское поселение у с. Григоровка в Каневском Поднепровье // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Чернигов, 1990.— С. 122—126.

[54] *Довженок В. Й., Толочко П. П.* Киев и Южная Русь в эпоху феодальной раздробленности // Тези пленарних і секційних доповідей.— Одеса, 1972.— С. 45—49; *Довженок В. Й.* Среднее Поднепровье после татаро-монгольського нашествия // Древняя Русь и славяне.— М., 1978,— С. 76—82; *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв.— К., 1982.— 119 с.

Глава 5

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Основу економіки давньоруського суспільства складало сільське господарство. Завдяки працям В. Д. Грекова, В. П. Левашової, В. Й. Довженка, О. В. Чернецова, П. П. Толочка, Ю. О. Краснова та інших дослідників підтверджено комплексний землеробсько-скотарський характер виробництва, високий рівень його розвитку, технічну досконалість знарядь праці.

Структура сільського господарства Південної Русі, яка включала землеробство, тваринництво, промислові галузі: мисливство, рибальство та бджільництво, сформувалася на основі досягнень східнослов'янського суспільства додержавного періоду і, за співвідношенням галузей, мала регіональну специфіку. Головною умовою розвитку останньої є природно-кліматичне середовище. Крім загального розподілу території на лісову та лісостепову смуги, існували відмінності мікрорегіонального членування, ландшафту, ґрунтів, флори і фауни. У давньоруський час мали місце й деякі зміни клімату з чергуванням відносно посушливих і зволожених періодів на фоні тенденцій до погіршення кліматичних умов, збільшення континентальності у XIV—XV ст.[55].

У лісовій смузі найбільш сприятливими для вирощування землеробських культур були лесові острови вздовж р. Тетерів у Житомирському Поліссі Правобережжя та на високому Лівобережжі Дніпра, особливо в районі р. Мени на Чернігівщині.

Лісостепова смуга була найважливішою для землеробства, де найбільшу площу займають чорноземи, але і тут, за мікрорегіональним розподілом, були різні умови вирощування тих чи інших культур.

Протягом давньоруського часу землеробство зазнало докорінних змін. Відбувається поступовий перехід від техніки розпушування ґрунтів до плужної оранки з обертанням шарів. Рало залишається у вжитку. Найбільш широко це спостерігається у лісовій смузі. У Лісостепу вже з XI ст. рало використовується в основному як допоміжне знаряддя. З цього ж часу фіксується поява іншого за технікою оранки знаряддя — плуга. На відміну від розпушувальних знарядь плуг був здатний підрізати та переміщувати ґрунт, обертати скибу. Протягом кількох століть мала місце еволюція робочих частин плуга: лемешів та чересел. Лемеші XI ст. симетричні за формою, у XII ст. з'являються ознаки асиметрії, яка збільшується. Перехід до асиметричних лемешів з одним плічком фіксується не раніше другої половини XIII — у XIV ст. Змінюються і розміри лемешів та чересел у бік зростання, збільшується вага. Усе це позначилося на подальшому вдосконаленні техніки оранки. Вона була глибокою, ефективно

---

[55] *Швець Г. Т.* Водність Дніпра.— К., 1960.

знищувала коріння бур'янів, не залишала неораних смуг, сприяла підйому вологи з нижніх шарів грунту у верхні, аерації, що прискорювало розвиток мінералізації органічних речовин, тобто формування гумусу[56]. З переходом до плужної оранки стало можливим відновлення родючості за рахунок заорювання органічного добрива — гною — на відміну від попередніх систем землекористування, які базувалися лише на природному відновленні родючості ріллі. З введенням плужної оранки поступово змінюється структура орного фонду. Сюди увійшли земельні масиви різних за якістю грунтів, відчувається рух на вододіли, а згодом і просування на платові чорноземи, прискорюється засвоєння лугово-степового ландшафту[57].

Зазнає істотних змін і склад культур зернового господарства — головної галузі землеробства Давньої Русі. У IX—X ст. в цілому простежується переважання плівчастих видів пшениць: однозернянки, двозернянки та спельти. Вони використовувалися насамперед як ярові, і лише двозернянка іноді могла вирощуватись як озима. Для плівчастих видів цілком достатнім було розпушування грунту за допомогою рала на малу глибину. Вони давали невеликий вихід борошна, були трудомісткими через необхідність очищення зернівок від плівок, потребували додаткової підсушки у відповідних глинобитних печах-сушарках і використовувалися головним чином для отримання круп, приготування каш. Плівчасті пшениці не могли забезпечити правильний сівообіг, розвиток більш ефективних форм парової системи землеробства, отримання великого обсягу хлібного зерна, неухильне зростання додаткового продукту в умовах швидкого збільшення кількості населення.

З упровадженням глибокої оранки плугом у видовому складі пшениць має місце поступова заміна плівчастих голозерними, для яких характерний великий вихід борошна, менші витрати праці на підсушку та обробку. У спеціальних приміщеннях — шишах або овинах — одночасно підсушували велику кількість зернових. Голозерні види могли використовуватись як ярові і озимі.

Плужна оранка відкрила широкі можливості вирощування іншої високопродуктивної зернової культури — жита. У системі сівообігу відбувалося поєднання позитивних властивостей пшениці та жита: засів жита як озимої культури очищував ріллю від бур'янів і навесні сприяв доброму розвитку ярових пшениць[58]. Засіви жита протягом давньоруського часу неухильно зростають, особливо у північних та північно-західних районах Південної Русі. Додатково

---

[56] *Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 159.

[57] *Древняя* Русь. Город. Замок. Село.— С. 220—224; *Бєляєва С. О., Пашкевич Г. О.* Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 37—47.

[58] *Бєляєва С. О., Пашкевич Г. О.* Зазн. праця.— С. 46.

це пояснюється і змінами клімату: збільшенням вологості та континентальності, похолоданням, що особливо наростають з кінця XII, у XIII—XIV ст. й надалі.

Істотні агротехнічні зміни разом із становленням правильного сівообігу зумовили поступовий перехід від двопілля до трипілля, що забезпечувало високу ефективність землеробства. Підсічна та перелогова системи продовжують своє існування, але лише як допоміжні.

Завдяки паровому трипіллю значно збільшується обсяг хліба, поліпшується забезпечення хлібопродуктами широких верств населення, зокрема міського та того, що працювало в інших галузях господарства. Врожайність зернових у XII—XIII ст. залежно від якості грунту становила 6—8 ц з гектара[59], а в лісостепових районах на чорноземах сягала 10 ц з гектара. Загальні витрати одної родини на рік, з урахуванням насінневого фонду, складали не більше 2,5—3 т зерна. Таким чином, залежно від природної родючості грунтів, системи їх обробки, загальний обсяг врожаю міг забезпечити існування 1—3 родин.

Як засвідчується писемними джерелами, максимальним обмеженням їжі в Давній Русі, навіть покаранням, вважався перехід на хліб та воду. Про достаток зернопродуктів та хліба у X—XI ст. свідчить відсутність їх нормування серед їстівних припасів, які мав брати собі збиральник податків — «вірник» — для власних потреб на час збирання віри, на відміну від інших, регламентованих продуктів[60]. У XII—XIII ст., незважаючи на збільшення виробництва хліба в цілому, зростання товарного значення хліба зумовлює регламентацію його видачі вірнику, підвищення вартості орних ділянок[61]. Є свідчення східних авторів про хлібне багатство Київської Русі, а також вартості великої круглої хлібини на ринку міста Києва у середині XII ст., яка становила одну куну, або срібний дірхем[62]. Але в цілому вартість хліба не була стабільною і залежала від багатьох факторів, зокрема значно зростала в роки недороду, що засвідчено літописом. Якщо обсяг виробництва хліба змінювався протягом давньоруського та наступного часів, врожайність зернових зростала дуже повільно, аж до першої половини XIX ст.[63].

---

[59] *Довженок В. Й.* Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С. 187—189; *Раунер Ю. Л.* Климат и урожайность зерновых культур.— М., 1981.— С. 44; *Романчук С. П.* Историко-ландшафтный анализ древних систем хозяйства // Физическая география и геоморфология.— К., 1979.— С. 67—75.

[60] *Памятники* русского права.— С. 79.

[61] *Там же.*— С. 80.

[62] *Сказания* мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VI века до конца X века).— Спб., 1870.— 267 с.; *Путешествие* Абу-Хамида аль-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.).— М., 1971.— С. 35, 36.

[63] *Раунер Ю. Л.* Указ. соч.— С. 44.

Крім основних зернових культур широкого розповсюдження у рільництві набули: ячмінь, просо, овес, горох, віка, сочевиця; масличні та технічні рослини: льон, конопля. Відомий і мак.

Для збирання врожаю використовували серпи двох типів: київський та південно-західний, які мали найбільш оптимальні виробничі якості. Крім того, рослини, що можуть осипатися при струсах — ячмінь, овес, горох — збирали за допомогою коси. Подальша обробка залежала від видового складу зернових. Зберігали зерно у підмазаних глиною або обкладених дошками ямах. Для короткочасного збереження використовували господарські приміщення: підкліті житлових будинків, окремі господарські будівлі. Зерно зсипалося у засіки або у різноманітну тару: дерев'яні скрині, кадібці, лантухи, горщики-зерновики, казани та ін. Для помолу зерна використовувався жорновий постав з двох жорен, порхлиці і цапфи.

У підсобному господарстві мешканців міст і поселень чільне місце належало городництву та садівництву. Вирощували різноманітні овочеві культури: капусту, ріпу, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряк, цибулю та ін. Серед плодових дерев відомі яблуні, груші, сливи, вишні, ягідні кущі. Важливу роль у селекції та розвитку агрономічних знань відігравали монастирі.

Друга найважливіша галузь сільського господарства Давньої Русі — тваринництво. Відповідно до природних умов, у процесі еволюції склалося два типи господарства: лісовий та лісостеповий, які значно відрізнялися породами худоби, продуктивністю галузей. У лісовій смузі свійські тварини були низькорослими, дрібнокістковими з невеликою корисною вагою. Сприятливі кліматичні умови та природне середовище Лісостепу позитивно позначилися на розвитку тваринництва, для якого характерні великі, грубокістні та високопродуктивні породи худоби.

Перше місце серед інших галузей належить розведенню великої рогатої худоби, на другому — свинарство, третє—четверте поділяють вівчарство та конярство. Але за конкретним мікрорегіональним членуванням спостерігається переважання тих чи інших галузей, незалежно від їх загального співвідношення. На південних землях Правобережжя та Лівобережжя простежується перевага свинарства над розведенням великої рогатої худоби. У деяких місцевостях Чернігівщини, на великому просторі лісостепу Київщини та Переяславщини значного розвитку набуло конярство, паслись величезні стада коней, призначених для господарських, військових цілей, транспортних потреб і, звичайно, продажу, що було важливою статтею прибутку як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі. Важливе значення для сільського господарства мало використання коня як тяглової сили, що фіксується за джерелами не пізніше другої половини XI ст., значно раніше ніж у Західній Європі. На початку XII ст. у промові Володимира Мономаха згадується про смерда, який оре за допомогою коня[64]. Зростання ролі коня в орному землеробстві, у

[64] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 262.

першу чергу плужному, простежується в різних письмових джерелах, насамперед у законодавстві[65], а також за біометричними даними палеонтологічних знахідок кісток коня на південноруських пам'ятках.

В цілому, у складі стада лісостепової смуги переважають дорослі особини, що свідчить про добру кормову базу тваринництва. Завдяки стійлово-пасовищному утриманню худоби забезпечувалися цілорічні потреби населення у м'ясо-молочних продуктах, накопичення добрива для ріллі. Продуктивність тваринництва Лісостепу у 1,5—2 рази вища ніж у лісовій смузі.

За археологічними даними, приміщення для свійської худоби фіксуються на багатьох поселеннях міського та сільського типу. Для заготівлі кормів використовували залізні коси, пристосовані до особливостей ботанічного складу трав лісової та лісостепової смуг. Найбільш поширеним був південноруський тип кіс. Трапляються й інші знаряддя, необхідні для заготівлі кормів: граблі, вила, кінське спорядження, ножиці для стрижки овець.

Важливе місце у спеціалізації сільського господарства, отриманні продукції харчування, сировини належить промислам: мисливству, рибальству, бджільництву.

Уже на початку давньоруської державності надзвичайно високий попит на хутро як товар міжнародної торгівлі сприяв, насамперед, зростанню обсягу хутрового мисливства. Частково потреби задовольнялися за рахунок мисливських угідь на території України. За реформою Ольги ще у X ст. були визначені місця ловищ, які охоплювали переважно лісову смугу, але поширювалися й на лісостепову. Окреслювалися і місця перевесищ — лову птахів. У лісовій та частково лісостеповій смузі полювали на чорних куниць, білок, лисиць, зайців, ведмедів, бобрів та інших звірів. М'ясо деяких хутрових тварин вживалося в їжу. Але основне поповнення харчового раціону надходило за рахунок добування копитних. У промислі лісової смуги переважав лось, лісостепової — олень та дикий кабан. Крім того полювали на тарпанів, куланів, зубрів, турів. «Звірина» використовувалася у харчуванні різних верств населення від князів до смердів, але в цілому з часом відсоток м'яса диких тварин у харчовому раціоні зменшується. Дуже розповсюдженим було також полювання на диких птахів: журавлів, сірого гуся, тетерева, глухаря та ін.

Мисливський інвентар та зброя були досить різноманітними: лук та стріли, самостріли, списи, рогатини, пристосовані для відповідних цілей. Зокрема використовувалися й спеціальні кістяні стріли особливої форми, щоб не зіпсувати хутро. З писемних джерел відомо про капкани, сіті, ловчі ями та інші пристосування.

Значного поширення у Південній Русі набуло рибальство. Цьому сприяли численні водоймища, річки, насамперед наявність

---

[65] *Правда* Русская.— М.; Л., 1947.— Т. 2.— С. 185.

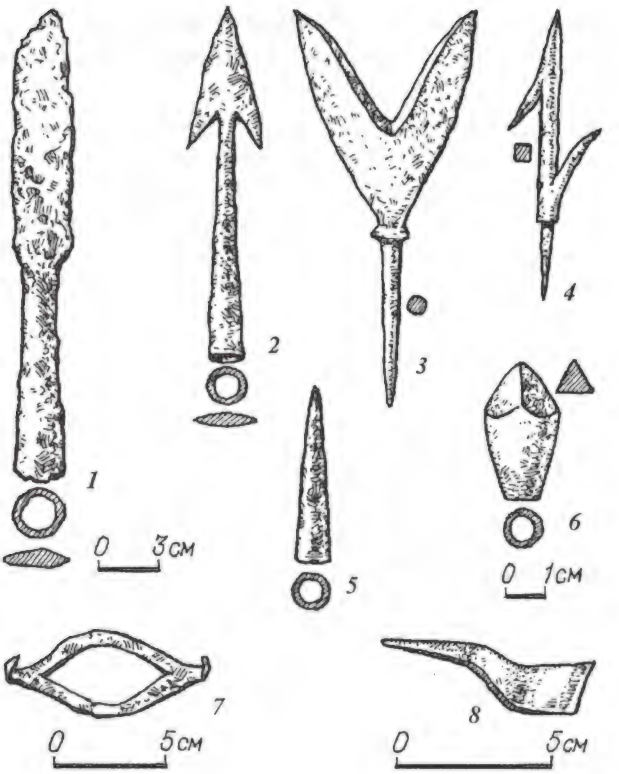

Рис. 22. Мисливські знаряддя.

потужної дніпровської річкової системи. Різноманітний рибальський інвентар забезпечував цілорічний лов риби з переважанням промислового рибальства над індивідуальним. Це гачки, гарпуни, остроги, блешні, свинцеві, глиняні грузила. У грунтах, що добре зберігають органіку, знайдено поплавці з деревини, кори, берести. На деяких пам'ятках виявлено приміщення для зберігання рибних припасів. Поступово, у XII ст., а можливо навіть наприкінці XI ст., рибальство переростає у спеціалізовану галузь господарства. І мисливство, і рибальство перетворюються на самостійні галузі. Існували навіть спеціалізовані поселення мисливців і рибалок.

Важливе значення у системі господарства мало й бджільництво. Мед користувався значним попитом на міжнародному та внутрішньому ринках. У зв'язку із поширенням християнства зростала необхідність забезпечення воском виробництво свічок. За часів Київської Русі бортницьким угіддям надавався пріоритет, вони були чітко визначені й відрізнялися за володінням: князівські, боярські, общинні ділянки, на кордонах яких були відповідні межові знаки. Бджільництво існувало у трьох формах: природне дуплове, бортництво та бджільництво з вуликами. Якщо перші види виникли досить давно, то початок культурного бджільництва відносять до часу не пізніше X ст. На пам'ятках фіксуються залишки вуликів, меду, сот та й самих бджіл[66]. Є дані про зимування бджіл на садибах та їх підкормку. Про широке розповсюдження культурного бджільництва з вуликами у XII—XIII ст. свідчить і норма законодавства: ціна штучного вулика значно нижча ціни борті та меду. На багатьох

[66] *Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О.* Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст. // Археологія, 1982.— Вип. 41.— С. 46—62.

пам'ятках знаходять спеціальні ножі для збирання меду, а також дереволазні шипи, необхідні як для корінного дуплового, так і для бортного бджільництва.

Таким чином, протягом давньоруського часу сформувалася і отримала подальший розвиток якісно нова система комплексного сільського господарства з високим агротехнічним рівнем землеробства, штучним відновленням родючості, високопродуктивним тваринництвом та спеціалізацією промислів. Усе це створювало сприятливі умови динамічного розвитку економіки Русі.

Глава 6

ДАВНЬОРУСЬКЕ МІСТО

Вивченню давньоруського міста у вітчизняній історичній науці завжди приділялась велика увага. Поставлена ще у XVIII ст. В. М. Татищевим, М. В. Ломоносовим, Г. Ф. Міллером, М. М. Щербатовим, ця проблема була однією з центральних серед досліджень XIX ст. (М. Ф. Берлинський, М. І. Костомаров, С. М. Соловйов, М. О. Максимович, В. О. Ключевський, М. С. Грушевський), а також у працях істориків XX ст. М. М. Покровського, С. В. Юшкова, М. М. Тихомирова, Б. Д. Грекова, Б. О. Рибакова, В. Т. Пашуто, В. Л. Яніна, П. П. Толочка та ін.

Постійний інтерес до цієї теми у археологів. Пояснюється він не тільки виключним багатством археологічних матеріалів, що утримуються в міському культурному шарі, але й надзвичайно широким спектром проблем, які вони дозволяють вирішувати. Багаторічні широкомасштабні розкопки Києва, Новгорода, Чернігова, Старої Ладоги, Ізборська, Любеча, Звенигорода, Мінська, Бреста, Гродно та інших давньоруських міст збагатили історичну науку якісно новим джерелом, дозволили відтворити яскраву картину їх історико-культурного й економічного розвитку.

Першопочатки найдавніших давньоруських міст належать до третьої чверті I тис. н. е. і збігаються в часі з процесами етнополітичної консолідації східнослов'янських племен. У літописі нова форма поселень дістала назву «град». У розповіді Нестора про заснування Києва читаємо: «И створиша градъ во имя братья своего старѣйшаго». Говорячи про уличів, він відзначив, що ті сиділи по Дніпру до моря «и суть грады ихъ и до сего дне». Літопис не розкриває, що становили собою ці перші «гради», але навряд чи може виникнути сумнів у тому, що вони були передусім адміністративно-політичним зосередженням союзів племен, фортецями в порубіжних районах, культовими центрами. Їх рештки виявлені в Києві, Чернігові, селах Зимно, що поблизу м. Володимира-Волинського, Пастирському на Черкащині, Бітиця на Сумщині, в Ізборську (Псковська обл.),

Пскові і деяких інших пунктах. Типологічно вони близькі до моравських і польських «градів» VI—VIII ст.

Визначення ранньосередньовічних східнослов'янських «градів» як племінних центрів, що набуло значного поширення в останні роки, досить умовне. Воно не розкриває їх соціальної сутності. Тепер уже ясно, що явище це відноситься не до первіснообщинної епохи в історії східних слов'ян, а до перехідного етапу їх суспільного розвитку, що характеризувався зародженням станових відносин. Свого часу П. М. Третяков вжив щодо цих центрів термін «ембріон міста»[67]. Це визначення достатньо точно виявляє соціальний зміст «градів» VI—VIII ст. Вони мали можливість переростання у феодальні міста, яка не завжди реалізувалась. Більшість їх так і не стали містами — їх спалили кочівники або ж залишили поселенці через інші причини.

Існування «градів» третьої чверті I тис. н. е., які були найважливішими елементами суспільно-політичної організації східнослов'янського суспільства, історично зумовило виникнення і розвиток перших давньоруських міст. Пошук їх витоків у племінних «градах» такою ж мірою виправданий, як і пошук першопочатків давньоруської державності в племінних «княжіннях», з яких літописець Нестор почав історію держави Русі.

Процеси політичної консолідації і соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства, що визначились у третій чверті I тис. н. е., отримали значне прискорення наприкінці VIII—IX ст. Саме в цей час у Середньому Подніпров'ї на базі племінних княжінь — полянського, древлянського — складалось державне об'єднання «Руська земля» на чолі з Києвом[68].

Аналіз писемних й археологічних джерел переконує, що раннє давньоруське місто являло собою найважливішу структуру державності, на перших порах, по суті, рівну їй.

Давньоруські літописи називають для IX — першої половини X ст. 16 міст: Київ, Новгород (862), Ростов (862), Полоцьк (862), Ладога (862), Білоозеро (862), Муром (862), Ізборськ (862), Смоленськ (882), Любеч (882), Псков (903), Чернігів (907), Переяслав (907), Пересічен (922), Вишгород (945), Іскоростень (946). Очевидно, наведений список не вичерпує усієї кількості ранніх руських міст. Г. Г. Літаврін, звернувши увагу на число руських послів (22), названих у договорі 944 р., які брали участь у поїздці Ольги до Константинополя, висловив припущення, що вони представляли інтереси 22 міських адміністративних центрів Русі[69].

---

[67] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л., 1966.— С. 245.

[68] *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.— С. 25, 41, 44, 45.

[69] *Литаврин Г. Г.* Состав посольства Ольги в Константинополь и «дары» императора // Византийские очерки.— М., 1982.— С. 82.

Безперечно, склалися ці міста значно раніше першої згадки про них в літопису. Більшість із них існувала в IX, а деякі, напевно, в останніх десятиліттях VIII ст. Археологічні розкопки Києва, Чернігова, Ладоги, Пскова, Полоцька, Любеча, Ізборська виявили досить потужні культурні шари VIII—IX ст. У деяких найдавніших літописних містах (Новгороді, Смоленську, Ростові) матеріали цих століть поки що не виявлені, але добре відомі ранньоміські поселення VIII—IX ст. поблизу них: Рюрикове і Сарське городища, Гньоздово.

До найдавніших східнослов'янських міст слід, очевидно, віднести і Галич, хоч у літописі він згадується вперше у XII ст. Багаторічні розкопки Галича, проведені В. В. Ауліхом і його попередниками на Крилоській горі, виявили рештки значного поселення VIII—XI ст. П. О. Раппопорт вважав, що перші укріплення в Галичі з'явились уже в X ст.[70].

Вище відзначалось, що літописні терміни «город» або «град» не завжди розкривають соціальний зміст конкретного населеного пункту. Це дійсно так. Але звідси не випливає, що літописці взагалі не вкладали в термін «город» соціального змісту, а мали на увазі лише наявність укріплень. Аналіз писемних повідомлень про найдавніші руські міста показує, що літописці бачили в них, головним чином, центри державної влади, економічного і культурного зосередження.

Досить пригадати, яким принципово важливим для літописця було питання про соціальний статус засновника міста Києва. Провівши ціле дослідження, він показав, що Кий був не перевізником через Дніпро, а князем полян. Засноване ним місто, таким чином, являло собою не просто фортецю, а політичний центр княжіння. Оволодіння цим «градком» 862 р. дало можливість, згідно з літописною версією, Аскольду і Діру «владѣти польскою землею». Рюрик вокняжився в Новгороді, його легендарні брати, відповідно, у Білоозері й Ізборську. Далі в літописній статті 882 р. зазначається, що по смерті братів «прия власть Рюрикъ, и роздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Бѣлоозеро»[71]. У 882 р. Олег оволодів Смоленськом і Любечем, в яких посадив своїх посадників, у Києві сів сам.

У цих літописних свідченнях простежується безпосередній зв'язок між давньоруською державністю і містами як центрами її зосередження. «Рускыа грады» києво-візантійського договору 907 р. — великі політичні й економічні центри Київської Русі, в яких зосереджувались органи державного управління, мешкали представники вищих верств давньоруського суспільства, концентрувався і перерозподілявся додатковий продукт, розвивалась міжнародна торгівля.

---

[70] *Аулих В. В.* Историческая топография древнего Галича // Славянские древности.— К., 1980.— С. 143, 144.

[71] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 1.

Свідчення руських літописів про існування на Русі значної кількості міст уже в IX ст. підтверджується й арабськими джерелами. У творах IX — початку X ст. (ал Якубі, Ібн Хордадбеха, Ібн ал Факіха, Ібн Русте, анонімного автора «Худуд ал-Алам», ал Істархі, Ібн Хаукаля) незмінно йдеться про слов'янські міста. Крім загального зауваження про велику кількість міст у слов'ян і руських, вони містять відомості про конкретні міста Вабніт, Хордабе, Куйабу, Салау, Арсу. Свідчення ці тим цінніші, що є по суті сучасними процесу містоутворення і формування держави у східних слов'ян. Східні автори, життя яких було пов'язане з розвинутими міськими центрами арабського світу, добре розрізняли місто і фортецю, а тому їхні свідчення про наявність у слов'ян і русів міст не повинні піддаватись сумніву. В цілому, вони показують раннє східнослов'янське місто як значний населений пункт, де живуть цар, його наближені, дружинна знать, жерці, купці. Його соціальний характер практично ідентичний тому, який відтворюється і за літописними даними.

Є достатньо підстав стверджувати, що головною містотворчою силою на початковому етапі давньоруської історії була політична влада. Молода східнослов'янська знать, як тільки усвідомила своє особливе становище в суспільстві, розпочала будівництво для себе замків-фортець, які порівняно швидко ставали дитинцями ранньофеодальних міст. Під їхніми стінами відбувалась концентрація ремесла і торгівлі, у межах стін складалась військова дружина, необхідна для відбиття зовнішньої загрози і реалізації претензій правлячої верхівки на внутрішнє панування. Варяги, які познайомились з Руссю у IX—X ст., назвали її «Гардаріки» — країною міст (замків).

Назви більшості давньоруських міст з'являються на сторінках літописів у другій половині XI — на початку XIII ст. Згідно з підрахунками М. М. Тихомирова до другої половини XI ст. відносять згадки 50 нових центрів, до XII — понад 130 і до перших десятиліть XIII ст. — ще близько 50. Це приблизно три чверті усіх літописних міст[72].

Бурхливий розвиток міських форм життя був закономірним наслідком поглиблення процесів феодалізації всієї країни. На заключному етапі раннього феодалізму (друга половини XI — початок XII ст.) нові міста виникали переважно в центральних районах Русі. Це — Бужськ, Дорогобуж, Дубен, Новгород-Святополч, Острог, Пінськ, Сновськ, Теребовль, Треполь, Воїнь, Чорторийськ і деякі інші. У другій половині XI — на початку XIII ст. активні процеси містоутворення спостерігаються в західних землях Південної Русі — Волинській і Галицькій. Будувались вони, переважно, на західних рубежах князівств, що викликалось необхідністю окреслення і стабілізації державного кордону Русі.

---

[72] *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города.— С. 32—42.

Відзначаючи загальне зростання чисельності давньоруських міст другої половини XI — початку XIII ст., слід враховувати, що це лише один із показників динаміки містоутворення. Інший полягав у бурхливому зростанні і розвитку старих міст, які у XII ст. набули цілком нової якості.

Становлення міських форм життя на Русі не відбувалось за єдиною соціологічною схемою. Процеси ці багатоманітні і різновекторні. Умовно можна виокремити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і державний. Визначились вони приблизно в один час, але зумовлювались різними умовами розвитку й зіграли неоднакову роль у соціально-економічній історії давньоруського міста. Перший шлях виявився фактично тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами. Торговельно-ремісничі центри занепали і припинили своє існування наприкінці X — на початку XI ст. у зв'язку з припиненням функціонування трансєвропейської торговельно-економічної спільності. Общинно-феодальний і державний шляхи утворення міст являли собою природну еволюцію нових соціальних форм життя, зумовлену потребами розвитку самого східнослов'янського суспільства.

З часів М. М. Тихомирова побутує думка, що напередодні монголо-татарської навали на Русі налічувалось понад 300 міських поселень. Підставою для цього служили літописні повідомлення. Пізніше, в міру накопичення даних археологічного вивчення давньоруських городищ, стало очевидним, що більшість цих центрів містами, у соціально-економічному значенні цього слова, не були. За нашими підрахунками, справжніх міст на Русі в XII—XIII ст. було близько 100[73].

За розмірами, а отже, і кількістю населення давньоруські міста XII—XIII ст. можна розподілити на чотири групи. У першу ввійдуть найбільші центри, площа яких наближалась або перевищувала 100 га: Київ (360—380), Чернігів (250), Новгород (150), Переяслав (100), Галич (250), Володимир-Волинський (близько 80), Полоцьк (80), Смоленськ (70), Суздаль (близько 70), Володимир-на-Клязьмі (200), Василев (130), Вишгород (близько 80), Білгород (100).

Другу групу складали міста, площа яких дорівнювала 10— 50 га: Новгород-Сіверський (30), Остерський Городець (30), Любеч (10), Перемишль (10), Звенигород (16), Луцьк (10), Вітебськ (11), Псков (15), Ладога (16), Переяслав-Заліський (30), Білоозеро (30), Рязань (53), Переяслав-Рязанський (30).

Третя група — це міста, укріплена площа яких мала від 2,5 до 10 га. До четвертої належали дрібні містечка площею від 1 до 2,5 га.

Дані, які є сьогодні в розпорядженні дослідників, дозволяють зробити висновок, що загальна кількість міського населення Русі у XII—XIII ст. складала 510—520 тис. чоловік. Великі міста мали

---

[73] *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— С. 196, 197.

населення від 10 до 50 тис. чоловік, середні — 3—5, малі — 1—2 тис.[74]. У цілому це близько до тієї кількості населення, яке мешкало в містах Західної Європи. Лондон в XI ст. налічував 30 тис. чоловік, Гамбург, Гданськ та інші торговельні міста XII—XIII ст.— близько 20 тис.

Упродовж тривалої еволюції визначились основні соціально-топографічні закономірності розвитку давньоруських міст. Незалежно від давньої родоплемінної чи общинної поселенської основи, на базі якої виникали найдавніші міста, головним елементом їхнього зростання і розвитку була фортеця. Спорудження цитаделі призводило до концентрації населення під її стінами, а отже, й до неминучого руйнування старої поселенської структури. Феодальна природа міста зумовила його соціально-топографічну двочастинність: відносно невеликий князівсько-боярський дитинець, де зосереджувались органи влади і управління, наче протистояв величезному передмістю — посаду, населеному, переважно, демократичними шарами. Ряд великих міст мав окольні міста, які посідали у містобудівельному і соціальному планах немов би проміжне становище між дитинцем і посадом.

Народжена на ранніх етапах розвитку східнослов'янської державності така соціально-топографічна модель давньоруського міста лишалась універсальною впродовж століть. З кінця XII — початку XIII ст. передмістя-посади ділились на більш дрібні адміністративно-структурні одиниці, так звані кінці. Найкраще вони відомі у містах Північної і Північно-Східної Русі, але мали місце і в містах Південної.

Давньоруські міста були різними як за соціально-економічною основою свого розвитку, так і за формами міського устрою. Їх типологічна різноманітність зумовлювалась багатьма факторами, серед яких: природно-географічні і господарські умови, нерівномірність феодалізації країни, зовнішні впливи, особливості політичного устрою, місце того чи іншого міста в державній ієрархічній структурі.

Більшість міст основою свого економічного розвитку мали сільськогосподарське виробництво, ремесло і торгівлю. Цей загальний висновок не виключає того, що в окремих містах співвідношення цих галузей було різним. Вивчення таких міст Південної Русі, як Білгород, Торческ, Треполь, Чучин, Полонний, Колодяжин, Пліснеськ, Ізяслав та ін., показало, що вони, будучи центрами світського і церковного землеволодіння, розвивались переважно на сільськогосподарській основі. Їхня виробнича база цілком або значною мірою знаходилась за межами міста. Ремесло в них відігравало другорядну роль і обслуговувало насамперед провідну галузь господарства.

Такі аграрно-феодальні міста були в усіх давньоруських землях, але найбільше їх у лісостеповій смузі, що мала родючі землі і по-

[74] *Толочко П. П.* Указ. соч.— С. 201.

рівняно високу густоту населення. Не випадково більшість давньоруських міст виникала в районах інтенсивного розвитку землеробства.

У XII—XIII ст. економічний розвиток міст визначався, в основному, процесами природно-географічного поділу праці. Нерідко регіон, в якому знаходився тільки йому притаманний вид сировини, визначав виробничу специфіку міст. Овруч виробляв і постачав у різні райони Русі шиферні прясла, натільні хрестики, іконки, великі партії шиферних плит для культового і цивільного монументального зодчества. Городеськ був, насамперед, великим центром чорної металургії на півдні Русі, Галич і Стара Руса — організатори виробництва повареної солі. Навіть найбільші — столичні — міста Русі мали певну виробничу специфіку: у Новгороді переважного розвитку набули галузі ремесла, пов'язані з господарською діяльністю; у Києві більш високого рівня досягли склоробство, керамічне і ювелірне виробництва; у містах Північно-Східної і Західної Русі — Володимирі-на-Клязьмі, Суздалі, Галичі та ін.— неабияке визнання мали майстри з обробки каменю, які працювали на місцевій сировині.

Господарської специфічності надавала давньоруським містам і торгівля. Міста, розташовані поблизу важливих внутрішніх і міжнародних торговельних магістралей, росли і розвивались переважно завдяки торгівлі. До них належали Вітачів, Канів, Олешшя, Василів, Туров, Воїнь на півдні Русі, Дорогочин, Берестя, Друцьк і Новогрудок на заході, Ладога, Новий Торг, Коломна, Устюг на півночі і північному сході.

Давньоруські міста відрізнялись не лише економічною основою свого розвитку, але й формами міського устрою. Переважна більшість їх перебувала в залежності від князів і феодалів. Із великих міст лише деякі — Новгород, Псков, Полоцьк — мали відносно розвинуте самоврядування, засноване, проте, не на комунальних формах власності, а на боярсько-феодальних. Місцева земельна знать не тільки не ліквідувала інститут князівської влади, але й не могла без нього існувати.

Більшість давньоруських міст мали статус державних. Це всі міста, які виникали на окраїнах Давньоруської держави, виконували функції опорних пунктів на території підвладних Русі іншомовних народів, вирішували завдання оборони країни від іноземних вторгнень або ж служили перевалочними центрами міжнародної торгівлі: Ладога, Білоозеро, Юр'єв, Корсунь, Канів, Торческ, Берестя, Олешшя, Дорогочин, Перемишль, Тмутаракань, міста галицького пониззя.

Аналогічний статус мали всі князівські міста, що перебували в руках державної влади. В умовах нестабільної політичної обстановки, яка постійно змінювалась, князі не тільки не могли надовго закріпити за своїм родом те чи інше місто на правах спадкового володіння, але й обгрунтувати своє власне право на його стіл. Усі

вони перебували фактично на становищі тимчасових володарів, державних чиновників, обов'язком яких було управління містом і його волостю.

Писемні джерела дозволяють виокремити ще одну категорію давньоруських міст — церковні. До таких належали Полонний і Синелець на півдні Русі, Гороховець — на північному сході.

Соціальний склад міського населення був досить строкатий, що є характерною рисою середньовіччя. В основному ж воно поділялось на дві головні категорії — міську аристократію і міські низи.

До першої належали князі і бояри, князівська адміністрація, багате купецтво, заможні ремісники, вище духівництво. У центрі міст їм належали просторі садиби, до складу яких входили житлові хороми, господарські приміщення, будинки дворових людей і челядь. Князівські двори, особливо в столичних містах, мали кам'яні палаци, оздоблені фресками, різним каменем, майоліковою керамікою. Рештки кам'яних палаців виявлено у Києві, Чернігові, Переяславі і деяких інших містах.

У руках князівсько-боярської верхівки міст зосереджувались великі багатства. Про їх розміри можна судити на підставі коштовних скарбів, знайдених на території боярських і князівських осель багатьох давньоруських центрів. У Києві виявлено близько 60 скарбів, переважна більшість яких припадає на аристократичну частину міста. Скарби складались звичайно із золотих і срібних прикрас — гривен, колтів, браслетів, намиста, сережок, перснів, різних підвісок, монет тощо. Деякі з них мали князівські діадеми і барми. Усі предмети відзначаються художньою досконалістю. Розміри скарбів були різними — від десятків до кількох сотень предметів.

Великі давньоруські міста, як правило, мали по кілька монастирів, значну кількість храмів з численним кліром. У Києві в X—XIII ст. було 10 монастирів, серед яких найбільший на Русі — Києво-Печерський, у Галичі — п'ять, Чернігові — три, Переяславі — два, Володимирі-Волинському і Новгород-Сіверському — по одному.

До другої категорії міського населення належали ремісники, дрібні крамарі, челядь. Більша їх частина у X—XI ст. зележала від своїх хазяїв і мешкала на їхніх садибах. У XII—XIII ст. різко зростає у містах кількість особисто вільного населення, місцем проживання якого стають посади.

Значну частину міського населення на Русі становили робітники, зайняті в сфері сільськогосподарського виробництва. У малих містах їх питома вага була визначальною, у великих — досить помітною. Аналіз писемних й археологічних джерел показує, що безпосередній зв'язок з сільським господарством мали практично усі міські населені пункти.

В цілому давньоруські міста являли собою соціально-економічні, політичні й культурні центри, де зосереджувались вищі матеріальні і духовні надбання народу. Впродовж усієї своєї історії во-

ни найтісніше були пов'язані з сільськогосподарським виробництвом, яке забезпечувало їх поступальний розвиток, були осередками ремесла і торгівлі, державної влади і управління. Напередодні монголо-татарської навали найбільші давньоруські міста досягли високого європейського рівня розвитку, але цей поступальний процес був насильно зупинений азіатськими зайдами.

Глава 7

РЕМЕСЛО

Важливе місце в господарському житті давньоруського суспільства посідало ремесло. Дослідження Б. О. Рибакова, Б. О. Колчина, Ю. Л. Щапової, Т. І. Макарової, Г. Ф. Корзухіної, Г. О. Вознесенської та інших археологів показали його високий технічний і технологічний рівень, широку спеціалізацію[75]. Головними центрами ремісничого виробництва були давньоруські міста, окремі галузі розвивались в феодальних замках і селах.

Провідною галуззю ремесла була чорна металургія, яка разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Залізо добувалось із болотних руд, на які багата територія Київської Русі. У деяких місцевостях Полісся руди мають високий (від 18 до 40) процент заліза. Плавилось воно в спеціальних сиродутних горнах, залишки яких виявлені в багатьох пунктах. Як правило, залізоробне виробництво, що мало безпосередній зв'язок з ремеслом міст, знаходилось за їх межами. Основуючись на свідченнях писцевих книг XV—XVI ст. Б. О. Колчин дійшов висновку, що металургійна промисловість в часи Давньої Русі була виключно сільським промислом, який зберігав общинний характер[76].

Давньоруські міста одержували продукцію чорної металургії не тільки через ринок або відчуження продукції общинних домників на користь феодала. Виплавкою заліза займались і вотчинні ремісники, які проживали у сільських помістях, але поставляли продукцію князівським і боярським майстерням у містах. Очевидно, вже в давньоруські часи у металургійному виробництві мало місце так зване відхідництво. Розкопки поселень металургів X—XII ст. в заплаві р. Тетерів засвідчили їх сезонний характер[77].

---

[75] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М., 1948; *Колчин Б. А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА.— 1953.— Вып. 32; *Щапова Ю. Л.* Стекло Киевской Руси.— М., 1972; *Макарова Т. И.* Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975; *Корзухина Г. Ф.* Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА.— 1960.— № 4; *Вознесенская Г. А.* Технология кузнечного производства у восточных славян VIII—X вв. // СА.— 1979.— № 2.

[76] *Колчин Б. А.* Указ. соч.— С. 198, 199.

[77] *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— С. 163.

Відомі на Русі і спеціалізовані центри залізоробного ремесла. Один з них знаходився в літописному місті Городську на Тетереві — на місці сучасного села з тією ж назвою в Коростишевському районі Житомирської області. Тут на значній площі одночасно функціонували десятки сиродутних горнів. Сліди залізоробного ремесла зафіксовано також у Вишгороді.

Обробка заліза, виготовлення із нього речей для господарства, побуту, військової справи здійснювались у ковальських майстернях — кузнях. Їх залишки виявлено практично в усіх давньоруських містах. Найбільшими центрами обробки чорного металу були Київ, Новгород, Смоленськ, Чернігів, Галич, Вишгород, інші міста. Асортимент виробів із заліза включав близько 150 назв, у тому числі 22 знаряддя праці, 46 ремісничих інструментів, 16 видів зброї, 37 предметів домашнього начиння, 10 наборів кінської збруї і спорядження вершника, 19 прикрас. Неабиякою досконалістю відзначається ковальський інструментарій: наковальні, молотки, кліщі, зубила, пробійники. За формою і функціональним призначенням вони не поступалися аналогічним інструментам пізніших часів.

Давньоруські ковалі володіли різноманітними прийомами обробки заліза: куванням, зварюванням, цементацією, обточуванням, інкрустацією кольоровими металами, поліруванням. В ряді категорій ковальських виробів висока якість металу доповнювалась функціональною досконалістю форм, а також художнім спорядженням. Насамперед це стосується давньоруських мечів, які, за свідченням хорезмського вченого XI ст. аль-Бі-

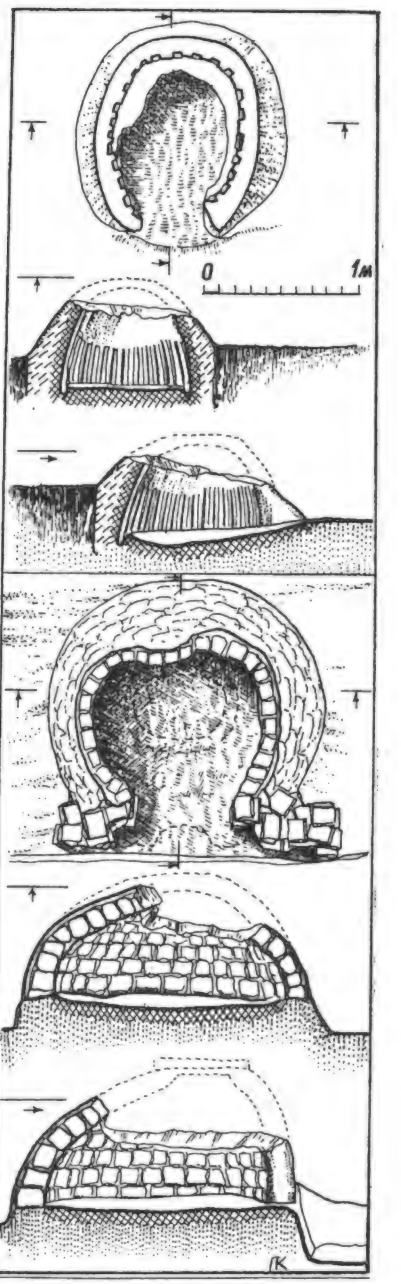

Рис. 23. Гончарний горн.

руні, становили речі «дивні і виключні». Переконливим підтвердженням сказаному є меч з автографом майстра: «Коваль Людота», виявлений на Полтавщині поблизу с. Хвощеве. Його руків'я прикрашене складним плетивом орнаменту, який нагадує художнє різьблення.

У XII ст. в металообробному ремеслі замість високоякісних багатошарових сталевих лез, які виготовлялись за допомогою трудомісткої технології, з'явилися клинки з наварними лезами на залізній основі. Така технологія значно підвищувала продуктивність праці і вказує на ринковий характер ковальської справи, яка розвивалась на вільній міській основі. У XII—XIII ст. помітно збільшився асортимент ковальських виробів, з'явилась серійність виробництва.

Давньоруське слово «кузнец» означало також і ремісника, який працював з кольоровими металами. Ковалі золота, срібла, міді досягли високої майстерності і володіли всіма видами обробки кольорових металів, відомих у середньовіччі: литвом, волочінням дроту, сканню і філігранню, зерню, емаллю, технікою свинцевих і олов'яних відливок. Мистецтво відливок в так званих імітаційних формочках винайшли київські майстри у XII ст. У цій техніці виготовлялись прикраси, які імітували коштовні золоті та срібні вироби і призначались для широкого попиту. Монополією київських ливарників було виготовлення хрестів-енколпіонів, які мали широкий збут не лише в межах Київської Русі, але й в сусідніх регіонах.

Високою технологічною досконалістю відзначаються давньоруські перегородчасті емалі. Ця складна техніка, запозичена Руссю в X—XI ст. у Візантії, набула особливого поширення в XII—XIII ст. Відомими центрами емалевого виробництва вважались Київ, Новгород, Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі. У майстернях цих міст виготовлялись князівські діадеми і бармі, медальйони і колти, хрести, оклади церковних книг. Вершиною руської емалевої справи є роботи київського майстра другої половини XII ст. Лазаря Богши, серед них — дві князівські діадеми (з деісусним чином і з зображенням сцени вознесіння Олександра Македонського), а також знаменитий хрест Єфросинії Полоцької. Залишки ювелірних майстерень, пов'язаних з виробництвом речей, оздоблених емалями, виявлено в центральній частині стародавнього Києва, а також на території Печерського монастиря.

Мистецтвом черні давньоруські майстри оволоділи вже в X ст., але найвищої майстерності досягли у XII—XIII ст. У скарбах, а також культурних шарах великих міст незмінно виявляються виготовлені у техніці черні срібні колти, медальйони, персні, хрести-енколпіони, широкі браслети-наручі. Вражає декоративність зображень на цих виробах, їх технічна і функціональна довершеність.

Галуззю, тісно пов'язаною з виробництвом емалей, було склоробство. Його сліди виявлено сьогодні у багатьох давньоруських

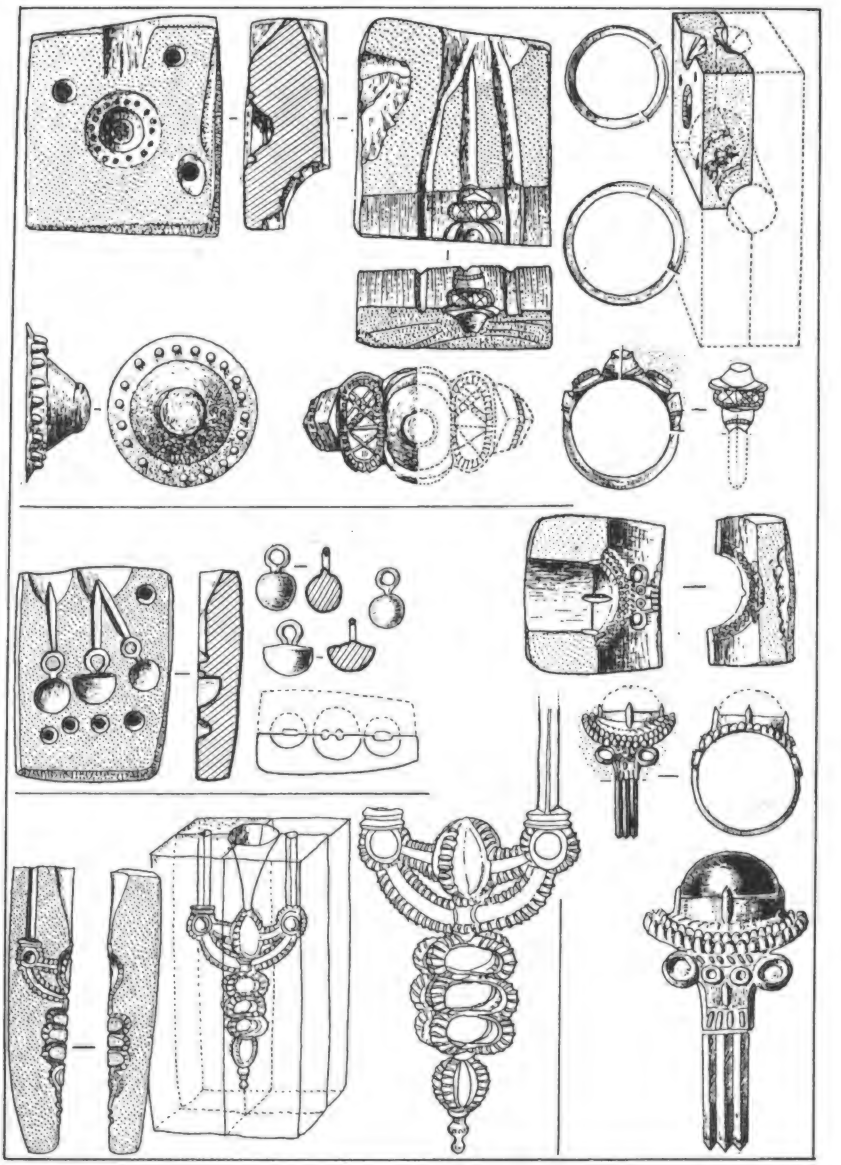

Рис. 24. Кам'яні формочки і прикраси, виготовлені за їх допомогою.

центрах. Склоробні майстерні виготовляли мозаїчну масу (смальту), віконне скло, посуд, скляні браслети, персні, намисто та інші речі. Оволодіння давньоруськими майстрами секретами скловарного виробництва відносять до кінця X — першої половини XI ст., час розквіту цього виду ремесла припадає на XII—XIII ст.

Наймасовішу продукцію поставляло на ринок гончарне виробництво. Асортимент її широкий. Це горщики, глечики, корчаги, амфорки київського типу, голосники, світильники, підсвічники,

керамічні плитки, іграшки тощо. На рубежі X—XI ст. розпочалось виробництво полив'яної кераміки: столовий посуд, дитячі іграшки, декоративні плитки, які вживались в оздобленні інтер'єрів храмів і палаців. У XII—XIII ст. давньоруські керамісти виготовляли вже такий полив'яний посуд, який міг успішно конкурувати на внутрішньому ринку з довізним.

Виявлення керамічних центрів у Білгороді і Вишгороді засвідчує значну концентрацію цього виробництва в посадських районах міст і його відносно велику потужність. У XII—XIII ст. гончарство розвивалось під дією ринку. Майстри досконало оволоділи матеріалами і технологією, але їхня продукція поступалась якістю.

Серед матеріалів, які вживались на Русі для виготовлення різних виробів, значне місце посідала кістка. З неї робили руків'я ножів, ручки дзеркал, обкладки луків і сідел, наконечники стріл, гребінці, писала, гудзики, іконки. У цій галузі працювали досвідчені різьбярі, майстерні яких виявлено в Києві, Галичі, Звенигороді, Новгороді, інших містах.

Високого рівня розвитку досягли у Київській Русі галузі ремесла, пов'язані з будівельною справою: дерево- і каменеобробні, виготовлення цегли, вапна.

Найдавнішим із цих ремесел було деревообробне. З дерева будувались житлові й господарські споруди, перші християнські храми, оборонні стіни довкола міст і феодальних замків, виготовлялись різноманітні господарські й побутові речі: вози, сани,судна, меблі, посуд. Утилітарність більшості дерев'яних виробів зумовлювала їх художню досконалість. Тесляр чи столяр водночас був і вмілим різьбярем. Свідченням цього є прекрасні зразки художнього різьблення, виявлені в Новгороді, Бресті, Старій Ладозі, Києві.

Широке кам'яне будівництво, яке розгорнулося на Русі наприкінці X — на початку XI ст., потребувало різних спеціалістів — архітекторів-будівельників, цегельників, мулярів, майстрів випалення вапна. Залишки майстерень з оброблення каменю, печей для випалу плінфи і вапна виявлені в Києві, Суздалі, Чернігові, Старій Рязані, Полоцьку. Свого часу Б. О. Рибаков припускав існування цегляного виробництва в понад 25 великих міських центрах Русі. Сьогодні є підстави стверджувати, що виробництво будівельних і опоряджувальних матеріалів було в кожному місті, де велось монументальне будівництво. Виняток складали ті матеріали, яких не було на місці (шифер, вапняк) або ті, чиє виробництво вимагало наявності певних традицій (смальта, скло, полив'яна плитка).

Існували й такі різновиди ремесла, як кравецьке, обробка шкіри і пошиття взуття. У писемних джерелах неодноразово згадуються кожум'яки й усмошевці. Майстерні для вичинки шкір виявлені у Києві, Новгороді.

Значне поширення на Русі мали так звані домашні ремесла, до яких належать прядіння і ткацтво, переробка сільськогосподарської продукції, приготування продуктів харчування тощо.

За соціальною формою давньоруське ремесло поділялось на вотчинне, або помісно-вотчинне, до якого близько стояло церковно-монастирське, вільне, або посадське, і державне[78].

Помісно-вотчинне ремесло на Русі розвивалось у межах феодальних садиб, а в містах — в їх центральних частинах, де була велика концентрація дворів знаті. Вотчинні ремісники жили на території феодальних садиб, працювали в майстернях, які належали їхнім господарям, виготовляли продукцію із матеріалів замовників. Тільки багатим феодальним господарствам вдавалось забезпечити таке дороге і трудомістке виробництво всім необхідним для його нормального розвитку. Крім ювелірів в феодальних садибах працювали ковалі, гончарі, склороби, ремісники інших спеціальностей, які, будучи включеними в господарську структуру феодального помістя-вотчини, не мали права власності на знаряддя праці і її результати.

На ранніх етапах розвитку ремісничого виробництва вотчинні ремісники працювали на порівняно обмежене коло замовників. Пізніше, у XII—XIII ст., з розвитком товарних відносин продукція вотчинних майстрів вийшла на ринок. На жаль, на основі археологічних матеріалів неможливо встановити, як вотчинне ремесло виходило на вільний ринок. Було це компетенцією виключно хазяїна виробництва, чи може в реалізації «надлишків» брав участь і ремісник, одержуючи при цьому певну долю прибутку, сказати важко.

Поряд з помісно-вотчинним розвивалось у давньоруських містах і вільне ремесло. Місцем його зосередження були посади. Спір про час їх формування не зовсім коректний. Як частини міської поселенської структури передмістя посади практично одночасні дитинцям. Інша справа — питання про характер виробничої діяльності мешканців цих посадів, про час їх бурхливого зростання і розвитку.

Спостереження над посадом найбільшого в Русі міста — Подолом Києва — показують, що вже у IX ст. він являв собою сформований міський район. До X ст. відносять сліди ремісничої діяльності його жителів. Більшою наповненістю ремісничими виробами і залишками різних виробництв характеризуються шари XI ст. Їх значний якісний стрибок припадає на XII ст. У різних районах Подолу виявлено залишки майстерень з обробки бурштину, шиферу, виготовлення скляних і ювелірних виробів, ковальського виробництва. Весь характер культурного шару вказує на розвинуту виробничу діяльність жителів цього міського району. Аналогічна ситуація спостерігається в Новгороді, Чернігові, Переяславі, Галичі, Смоленську, Полоцьку, Володимирі-на-Клязьмі, інших містах. Їхні посадські райони у XII—XIII ст. все більше набирають значення зосереджень дрібнотоварного виробництва.

Ще один сектор ремісничого виробництва може бути кваліфіко-

---

[78] *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— С. 99—119.

ваний як державний. Організатором його виступала князівська влада. За своєю організаційною формою це виробництво, очевидно, ближче стояло до помісно-вотчинного, оскільки у його сфері трудились переважно залежні ремісники. У ряді випадків провести чітку межу між власне князівським і державним ремеслом надзвичайно важко. Тим часом були специфічні виробництва, які викликались до життя потребами загальнодержавного розвитку. До них, насамперед, належало будівництво міст й оборонних укріплень. Державна влада надавала цьому великого значення, і не випадково старійшини городників займали високе соціальне та громадське становище.

У сфері князівської компетенції значною мірою перебувало міське монументальне будівництво. Йдеться про князівські резиденції, церковні споруди. Літописи вміщують численні свідчення про їх будівництво тим чи іншим князем. Така персоніфікованість, у більшості випадків, пов'язана з етикетом придворного літописання, але в ній відображені й певні реалії, що засвідчують організаційний бік справи. Як показали дослідження П. О. Раппопорта, руські майстри кам'яних справ перебували у віданні князівської адміністрації. Переміщення князів на столах нерідко супроводжувалось переміщенням із міста в місто і будівельних артілей[79].

Аналіз археологічних матеріалів дозволяє виокремити два основні періоди давньоруського ремесла, які добре узгоджуються із загальною картиною соціально-економічного розвитку Давньоруської держави. Ранньофеодальному етапу відповідає малорозвинуте ремесло, яке перебувало майже цілком у лоні феодального господарства. Періоду феодальної роздробленості відповідає ремесло більш розвинуте, що значно збільшило обсяги товаровиробництва. У літературі ці великі періоди кваліфікуються як вотчинний і вільний. Визначення ці, проте, досить умовні. По-перше, класична вотчинна система феодального господарства визначається на Русі саме на другому етапі її історії і немає підстав вважати, що вотчинне ремесло цього часу було менш розвинутим, ніж раніше. По-друге, помітні сліди вільного посадського ремесла виявлено у давньоруських містах уже на ранньофеодальному етапі їх розвитку.

Одним з важливих і не до кінця з'ясованих є питання організаційної структури вільного ремесла. Чи знало давньоруське місто домонгольського часу цехову організацію так характерну для західноєвропейських міст XII—XIII ст.? У літературі з цього питання висловлені різні погляди: від обережного визнання на Русі цехоподібних організацій до повного їх заперечення[80].

---

[79] *Раппопорт П. А.* Из истории киево-черниговского зодчества XII в. // КСИА АН СССР.— М., 1984.— Вып. 79.— С. 59—63.

[80] *Юшков С. В.* Нариси історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— К., 1939.— С. 118; *Тихомиров М. Н.* О купеческих и ремесленных объединениях в Киевской Руси // Уч. записки МГУ.— 1946.— Вып. 87.— С. 22—37; *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— С. 737, 738.

Давньоруське місто перебувало під владою феодалів, що, природно, не могло сприяти розвитку специфічних міських комунальних структур. На ранньофеодальному етапі історії Київської Русі практично всіх ремісників об'єднували феодальні господарства. Інших організаційних структур не було. Повідомлення писемних джерел про досить ранні прояви артільних форм праці на Русі не дають підстав вбачати в них зародки самоуправління міських общин. Свідчення Києво-Печерського патерика — «князь призва старейшину древоделам, повеле ему изготовить древо на сограженне церкви»[81],— підкреслює повну залежність вишгородської будівельної артілі від князя. Старійшина виступає тут, по суті, як представник князівської адміністрації. Аналогічним було становище будівельних артілей і в наступні часи. Організаційно вони входили до складу державного сектора ремесла. За відсутності прямих свідчень про корпоративну структуру давньоруського ремесла велике значення мають опосередковані. До них належать історичні назви міських районів, урочищ, вулиць, в яких знайшли відображення процеси концентрації ремісників за виробничими ознаками. У Києві відомі урочища «гончарі» і «кожум'яки», у Вишгороді — «гончарі», у Новгороді два райони мали назви Гончарського і Плотницького кінців. Давні назви «гончарі» зберегла історична топографія Любеча, Володимира-на-Клязьмі. «Кузнечные» ворота згадуються у Переяславі Руському.

Наведені назви міських районів, урочищ, воріт, пов'язані з відповідними виробництвами і підтверджені, у ряді випадків, результатами археологічних розкопок, вказують на важливі консолідаційні процеси в давньоруському ремеслі XII—XIII ст. Можна думати, що вони торкнулись не лише територіальних, але й організаційних структур. Проте цього замало для ствердження наявності цехової організації ремесла. Її формування штучно стримувалось феодальним характером руського міста і не було завершене в домонгольський період.

Глава 8
ТОРГІВЛЯ

Товарний обмін та торгівля наприкінці I — на початку II тис. н. е. стали важливим фактором соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. Вони сприяли подальшій майновій диференціації. З розвитком економічної бази східнослов'янської державності товарний обмін все більше набуває ознак торгівлі з початками «ринкових» товарно-грошових відносин.

---

[81] *Абрамович Д. И.* Житие святых мучеников Бориса и Глеба.— Пг, 1916.— С. 54—57.

Зрозуміло, протягом усього періоду давньоруської державності характер і напрями економічного обміну та торговельної діяльності Південноруського регіону не були сталими й пройшли низку етапів у своєму розвитку.

У загальноісторичному плані перший з періодів збігається з хозарським протекторатом над Південною Руссю та утворенням Давньоруської держави під зверхністю Рюриковичів. Розвитку обмінно-економічних зв'язків ранньофеодальної Русі сприяло загальне піднесення у надрах південних державно-племінних утворень східних слов'ян на зламі VIII—IX ст., що забезпечувало порівняно стабільний додатковий прибуток, перерозподіл якого засереджувався у панівної верхівки києво-руського суспільства. Іншим чинником, що стимулював обмін, була суспільна диференціація та потреба у дорогих фабрикатах, що вироблялися за межами південноруської території.

За першого періоду давньоруських економічних зв'язків відбувається зародження та становлення основних напрямів товарообміну Русі з оточуючим світом. Товарообмін цього періоду мав переважно посередницький характер, коли вироблені продукти ставали товарною масою внаслідок самого обміну. Ал Масуді (середина X ст.) відзначав, що країна Хозар сама нічого не виробляє, крім «риб'ячого клею», а ті товари, які вивозять хозари на Південь до Персії (мед та віск.— *В. З.*) виробляються на Русі у Києві та Булгарії (Волзькій.— *В. З.*). За даними Джейхані (перша половина X ст.) з головних міст Русі по всьому світу (звичайно Східному) розвозили оливо та цину, що доставлялися із Західної Європи.

Отже, можна стверджувати, що на середину X ст. Русь не мала чіткого поділу товарообміну на внутрішній та зовнішній. Тому й професійне купецтво на Русі ще не являло собою виразної суспільної верстви. Принаймні «купець» як соціально значуща особа потрапляє до статей «Руської Правди» (Найдавнішої) лише після новгородських подій 1018—1019 рр., пов'язаних з боротьбою Ярослава Володимировича за великокнязівський стіл[82].

Розгромлення Хозарії створило умови для становлення справді загальноруського східного торгу. Балканський похід Святослава поставив під контроль Русі не тільки пониззя Дніпра (літописне Білобережжя), але й Крим з Північним Причорномор'ям до Дунайського гирла.

За цього періоду виникає товарний обмін між окремими землями та регіонами Давньоруської держави. На початку XI ст. документально фіксується купецтво як окрема соціально визначена група. Наприкінці X — на початку XI ст. торгівля вже мала ознаки внутрішньої та зовнішньої, де головною особою у першій виступав

---

[82] *Свердлов М. Б.* От «Закона русского» к «Русской правде».— М., 1988.— С. 30—35.

«купець»; зміст поняття «гість» значно розширюється — від торговця із зарубіжними країнами до купця з іншого руського міста.

Наступний, останній, період історії давньоруського товарообміну, незважаючи на роздробленість держави, характеризується закріпленням та подальшим розвитком тих зрушень у торгівлі, що були окреслені за попереднього. Головним надбанням цього часу стало подальше становлення ринкових відносин.

Здійснення східноєвропейської торгівлі значною мірою залежало від кореляції систем шляхів сполучення, які утворювали регіональні комунікаційні мережі. Вихід Київської Русі до оточуючого світу, утворення зон сталих зв'язків півдня східнослов'янської державності реалізувалися, головним чином, функціонуванням дніпровської мережі шляхів. У перший період історії торгівлі Русі, за джерелами (Ібн Хордадбег — перша половина IX ст.; Ібн ал Факіх — перша половина X ст.; Константин Багрянородний — середина X ст.; Ібн Хаукаль — остання третина X ст.), гирло Дніпра забезпечувало русам не тільки вихід на візантійське та болгарське узбережжя Чорного моря, але й проходи до Хозарії, Кавказької (Чорної) Болгарії, до Південного Прикаспію та Сибіру. Східний транзит відбувався через Нижню Волгу, Північний Кавказ у Приазов'я, далі степами Дніпро-Донського межиріччя.

Крім шляху за течією Дніпра існував суходільний тракт до кримських володінь Візантії. За літописними повідомленнями від кінця XI ст. ця дорога мала назву «Грецький шлях». Найправдоподібніше, його маршрут пролягав від Канева до Протолчів (Кічкаська переправа), що вище Хортиці; потім Лівобережжям через Перекоп до Криму. Початки функціонування цього шляху відносять до значно ранішого часу від появи першої літописної згадки про нього (1084 р.). Константин Багрянородний (50-і рр. X ст.) подає свідчення про користування Протолчівським бродом («Переправа Крарія», за Константином Багрянородним) херсонітами, які йдуть з Русі, та печенігами на шляху до Херсона. Однак суто «Руським» Грецький шлях стає по встановленні над ним великокнязівського контролю у другій половині XI ст.

Значною мірою з «Грецьким шляхом», принаймні від Канева до Протолчів, збігався маршрут ще одного, відомого з літописних повідомлень 1168 та 1170 рр., тракту — «Залозного». Лівобережна частина «Залозного» шляху прямувала, найвірогідніше, південним боком верболозових хащів «Голубого лісу» на Дніпровій Луці, горішнім вододілом Самари у напрямку межиріччя Дніпра та Дону до Тмутаракані й далі на Північний Кавказ.

До 70-х рр. X ст. слід відносити, як свідчать дані археології, початки широковідомої за писемними реляціями («Повість минулих літ», ст. 964, 966, 981 рр.; «Худуд ал-Алем», 982—983 рр.; Абу Хамід ал-Гарнаті, середина XII ст.) магістралі по Дніпру, Оці, Волзі на Булгар та далі у Каспій. З встановленням стабільних булгаро-київських контактів після падіння Хозарії відбувається й оформлення

караванного Подніпровсько-Поволзького тракту, функціонування якого повною мірою проявляється наприкінці XI — на початку XII ст. Він мав пролягати вододілами басейнів Дніпра, Дону та Волги південніше горішньої Оки.

Судячи з літописних повідомлень середини XII — першої третини XIII ст., на Лівобережжі Дніпра в цей час існувала налагоджена комунікаційна мережа суходільних шляхів, що прямували від Переяслава, Чернігова, Новгород-Сіверського на Північний Схід. Маршрути цих шляхів проходили вододілами Сейму, Десни, Снову та Сожу «крізь В'ятичі» басейнами горішніх Оки та Волги.

Слід також зазначити, що Дніпро-Волзька система шляхів формувалася й функціонувала як трансконтинентальна, що зв'язувала Схід та Захід усієї середньовічної Ойкумени. Одним з варіантів подальшого просування на Захід Європи Волго-Дніпровською магістраллю була подорож андалузця Абу Хаміда ал-Гарнаті 1150 р. з Булгару до Угорщини: спочатку по Волзі — Оці («Слов'янській річці») до Києва, далі через Галицьку Русь у Дунайську Паннонію.

Північно-західний напрямок контактів Середньої Наддніпрянщини забезпечувала Дніпро-Балтійська система водних шляхів. Вона складалася, як свідчать археологічні дані, протягом другої половини I тис. н. е. Головними зв'язуючими ланками між Дніпром та Балтійським морем виступали басейни Німану та Вісли.

З кінця IX ст., а особливо у першій половині X ст., стає помітним функціонування Волховсько-Дніпровської системи шляхів, відомої з літопису під назвою «Путь з варяг в греки». Запропонована літописцем схема цього шляху яскраво виявляє його міжнародний «заморський» характер. Наближений до літописного маршрут був описаний Адамом з Бремена. Він починався у Старігарді, або Шлезвігу, проходив через Волін (гирло Одри), огинав Південно-Східну Прибалтику й «за 14 днів від Воліна осягав Східну країну Русь», «де митрополія Київ, суперниця константинопольського скипетру, краса і слава Греції». Стосовно Русі шлях «з варяг в греки» відігравав, здебільшого, роль військово-політичної магістралі, що з'єднувала північ (Новгород) та південь (Київ) Східної Слов'янщини в єдину імперію під владою Рюриковичів.

У другій половині X ст., як випливає з писемних джерел (літописні статті 980, 1128, 1135, 1158 рр.; «Кріснасага», оповідь якої сягає кінця X — початку XI ст.), склався ще один шлях з Києва до Пскова й Новгорода. Він проходив через Мінськ, Полоцьк, Неклочь (верхів'я Полоти). Переправа через Західну Двіну здійснювалась, найімовірніше, біля гирла Дісни[83].

Щодо самої Західної Двіни, незважаючи на згадку про неї у «Повісті минулих літ» як про відгалуження шляху «з варяг у греки», її роль в обслуговуванні киево-руських зв'язків прибалтійсько-

---

[83] *Зоценко В. Н.* Одна из транспортных магистралей X—XIII вв. // Чернигов и его округа.— Чернигов, 1990.— С. 104—106.

го напрямку не досить помітна. Становлення торгової траси по Даугаві-Двіні відбувається, ймовірно, у другій половині XII — на початку XIII ст. з проникненням у даугавське гирло північно-німецьких купців.

Уже на початку IX ст. склався суходільний шлях з Києва до міських осередків горішнього Дунаю, що проходив землями Південно-Західної Русі, Малопольщею, Моравією та Богемією («Географ Баварський» — середина IX ст.; «Митний устав міста Раффельштеттена» — 903—904 рр.; Ібрагім ібн Якуб — остання третина X ст.). На основі цієї міжнародної магістралі у другій половині XI ст. утворюються два шляхи, що відігравали значну роль в економічних та політичних зносинах між Києвом та Південно-Західною Руссю. Один з них йшов через Білгород, Здвижень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж на Володимир.

Другий, що реконструюється за літописними статтями 1150, 1153, 1159, 1160, 1258 рр., пролягав від Києва понад самим Степом на горішній Буг до міст Галицької Русі. Його маршрут проходив Василевим, Котельницею, Болоховим, Межибожем, Теребовлем, звідси до Галича або через Звенигород до Перемишля. Є всі підстави ототожнити цю дорогу з відомим літописним «Соляним шляхом».

Врешті Володимирський та Галицький («Соляний») тракти змикались з давньою Подунайською трасою. Від Володимира дорога вела на Судомир (Сандомир) — Краків — Прагу до Регенсбурга. Ці шляхи інтенсивно використовуються в XII ст.

Шлях від Галича йшов через Коломию на перевал Борсуків Діл (Присліп) або через Перемишль на перевал Ворота (Дукля) до Угорщини.

У XII—XIII ст. на Волині та Прикарпатті утворюється досить разгалужена мережа регіонального сполучення. Від Галича на Пониззя Дністра йшли як водні, так і суходільні шляхи. Судячи з джерел, сплавним Дністер був лише після Кучельмина та Ушиці. Суходільні дороги йшли обопіл Дністра. Переправа через ріку здійснювалась під Василевом.

Від західних кордонів Галицько-Волинського князівства прямували шляхи у Польщу: з Володимира на Городло, Холм, Люблін та далі у Торунь; з Червена — на Сутійськ, Завихвіст, Судомир, а також на нижню Віслу. Мапа ал-Ідрісі (1154 р.) змальовує шлях Краків — Перемишль — Туров. Існував і досить сталий зв'язок між окремими містами руських земель: Володимир — Любомль — Берестя; Володимир — Белз; Галич — Перемишль — Звенигород — Белз — Володимир — Пінськ — Туров та далі у Понімання до міст Чорної Русі. До Києва була ще дорога Поліссям («Лісовою стороною»): від Володимира на Случ через «Чортів ліс» (лісовий масив між правобережжям середньої течії Случі та лівобережжям горішнього Тетерева) до Ушеська.

Розвиток шляхової мережі безпосередньо залежав від стану державних інституцій, міських форм життя, нарешті, самої торгівлі.

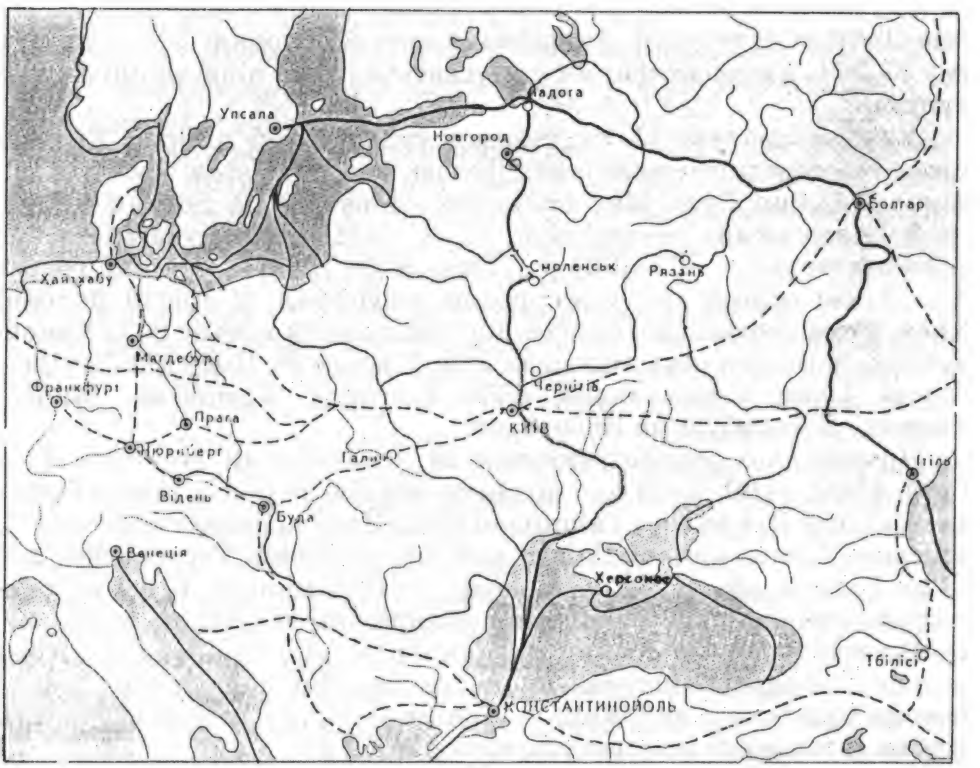

Рис. 25. Міжнародні торговельні шляхи Київської Русі.

Від старих колонізаційних магістралей, що перетинали Південь Русі у VIII—X ст., протягом XI—XII ст. відгалужується ціла мережа регіональних та міжнародних трактів, охоплюючи, практично, всю територію Київської держави.

Про державне піклування про безпеку на шляхах свідчать виступи князівських військ на охорону купецьких валок, які фіксує літопис під 1167, 1170 рр. Згадки про організовані переправи та мости через ріки можуть свідчити про існування державної шляхової служби, принаймні з кінця X ст.

Наприкінці I — на початку II тис. н. е. Середня Наддніпрянщина відігравала роль активного посередника у товарному обігу між південно-східною та північно-західною частинами тогочасної Ойкумени. При цьому Київ у другій половині VIII — першій X ст. був центром одного зі східноєвропейських кіл економічного обміну, яке умовно можна визнати за «хозаро-руське», на відміну від «булгаро-руського» кола, що склалося у Північній Русі. Від кінця X ст. цей поділ у здійсненні історико-економічних зносин східноєвропейських держав вирівнюється, але контактні впливи Південної та

Північної Русі у євроазіатському світі XI—XII ст. набувають нової якості.

Основними партнерами Київської Русі у перший період історії її економічних зносин виступали на Півдні й Сході візантійські та арабо-азіатські міські осередки, на Півночі та Заході — торговельні факторії («віки») Південної Прибалтики й міста Центральної Європи.

Писемні джерела досить ретельно фіксують склад товарів, що надходив з Русі в цей час на міжнародні торги. Ібн Хордадбег відзначав, що руси вивозили до Чорного моря, столиці хозар Ітіль та навіть у Багдад хутра білок, чорних лисиць та мечі. Раффельштеттинський устав до цього додає віск, невільників, коней, що поступали з Русі на торги горішньодунайських міст. З повідомлень Константина Багрянородного можна зробити висновок про печенізьке посередництво у продажу руського воску херсонітам.

Яскрава картина тогочасного товарообміну відкривається вустами Святослава, котрий після захоплення дунайського Переяславця (967) звертається до матері та бояр своїх: «Нелюбо мені в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї; бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра («благая») сходяться: із Греків — поволоки, золото, вино, овочі різні, а з Чехів і з Угрів — серебро й коні; із Русі ж — хутро, віск, мед, челядь». Константин Багрянородний на підтвердження цього сповіщає про торг херсонітів з печенігами шовковими тканинами візантійського та сирійського виробництва, готовою дрібною галантереєю, пасками, парфянськими червоними шкурами, перцем. Безсумнівно, ті ж самі товари були в асортименті херсоно-руської торгівлі, яка велася, деякою мірою, за печенізького посередництва. Трохи вище, той же автор сповіщає, що руси купували у печенігів корів, коней, овець «й від того живуть легше та ситніше». Ібрагім ібн Якуб повідомляє також, що Русь ще ввозила з празького торгу цину.

Найбільш виразним свідченням економічних зв'язків Київської Русі першого періоду її торгівлі зі Сходом є скарби та окремі знахідки арабського монетного срібла. Його надходження на Південь Русі відзначається з другої половини VIII ст. Поширення арабського дірхему у Східній та Північній Європі було переважно результатом простого товарного обміну, коли монетарні функції накопичення та обігу виступають неподільно. Як товар значна частина арабського металу йшла на потреби місцевого золотарства.

Масову групу імпорту VIII—X ст. до Південної Русі складали скляні намистини. На волзьких торгах, за словами Ібн Фадлана (перша чверть X ст.), ці намистини купувалися русами по дірхему за штуку. Археологічно поширення цього імпорту фіксується у басейнах Сули, Ворскли, Сейму, у пониззі Десни. Другим районом їх розповсюдження було Правобережжя Дніпра (басейни рік Прип'яті, Тетерева, Росі, Тясмина). До району Середньої Наддніпрянщини тяжіло Буго-Дністровське межиріччя. За даними спектрального

аналізу більшість намистин цього часу з сучасної території України була виготовлена сирійськими та візантійськими центрами склоробства.

У комплексах Києва, Новгорода, Чернігова, Вишгорода, Воїня кінця IX — першої половини X ст. зафіксовано амфорну тару Північночорноморських володінь Візантії, у якій доставлялися на Русь вино, олія, можливо нафта. З амфорами потрапляв і столовий посуд Візантії.

Археологічно фіксуються й сліди раніших києво-русько-європейських зв'язків. Пердусім, це невелика кількість скляних намистин та гем, виготовлених майстернями каролінгсько-оттонівської Німеччини IX—X ст. Знайдені вони у Києві, Білгороді, Судовій Вишні. Скупчення цієї продукції склоробів Надрейня у Південно-Східній Прибалтиці передбачає транзит їх у Південну Русь Дніпро-Німанською системою шляхів через сучасні території Литви та Білорусі. Про тісні зв'язки південноруських земель з надрейнською областю протягом X ст. свідчать знахідки мечів з майстерень «Ulfberht» та «Ingelred», виявлені тут у кількості 21 екз.

Більшість знайдених у межах Південної Русі скандинавських імпортів (переважно південношведського походження) також відносять до IX—X ст. Це зброя, військовий обладунок, різного роду прикраси, найбільш ефектні з яких жіночі шкаралупчасті фібули, пряслиця та інші вироби з чорного стеатиту, поклади якого відомі в районі Осло-фіорду. Рештки стеатитового котла були знайдені у шарі кінця IX — початку X ст. на Вишгородському городищі. Зі скандинавським імпортом пов'язані й скляні гральні шашки, які неодноразово знаходили у похованнях IX—X ст. Києва, Чернігова, Шестовиць.

З останньої третини I тис. н. е. відбувається й проникнення на Середню Наддніпрянщину балтського речового імпорту X ст. Відносно невелику статтю балтського імпорту становлять також бурштинові прикраси: підвіски, намистини, сакральні амулети.

Наприкінці X — на початку XIII ст. закордонні торговельні зв'язки значно зростають як за географією, так і за змістом. Одним з основних партнерів у торгівлі Південної Русі цього часу стає Візантійська імперія. У стабільному розвитку візантійсько-руського торгу була зацікавлена державна влада обох країн.

Нарівні з традиційними товарами давньоруського торгу (хутром, шкурою, воском, медом), починаючи з кінця XI ст., на візантійські ринки надходять деякі ремісничі вироби, головним чином київські. За «Книгою епарха» (X—XI ст.) джерелами надходження до Константинополя лляних тканин нарівні з Балканами й Малою Азією виступали землі за Понтом, тобто Русь. Вартість тонкої лляної матерії у XI—XII ст. тут була вищою за вовняну. Афонські інвентарії 1142 р. вказують на численність серед монастирського майна руського срібного посуду, тканин, килимів.

Постійний попит на солунському (фесалонійському) ярмарку,

який щорічно проходив у жовтні, мала «біла» (червона) риба, осетровий кав'яр. За «Тімаріоном» та Євстафієм Солунським (XII ст.) їх сюди доставляли з Дону та Дунаю. Напевно, ці ж продукти на візантійські торги привозили й олешські рибалки.

За археологічними даними найбільш масовою продукцією, що доставлялась на Русь з Візантії, були вина та різного роду олія. Фрагменти та цілі форми амфорної тари походять, практично, зі всіх давньоруських городищ та поселень на сучасній території України. У деяких об'єктах XII—XIII ст. Києва та Вишгорода амфори становлять 15—25% сукупності зібраного тут керамічного посуду.

Велику частку імпорту становили також вироби константинопольських та малоазійських склоробів, ткацька продукція. У XI—XIII ст. збільшується довіз у Русь художнього керамічного та металевого начиння, християнської атрибутики, включаючи книжки. Ігумен Данило писав про поставки горючої сірки, яку «варяче продають; ми же з неї огнь витинаємо».

Головна особливість візантійсько-руського торгу полягала у тому, що він здійснювався шляхом активного обміну за пасиву зовнішньоторговельних операцій. Це означало урівняння купівлі та продажу на території самої імперії з обмеженням вивозу засобів обміну, тобто монетного металу.

Не згасають наприкінці X — на початку XIII ст. й східні зв'язки Русі. За повідомленням В. М. Татищева, Володимир Святославич на прохання булгар дозволив їм 1006 р. торгівлю у руських містах. При цьому продаж дозволявся лише купцям та заборонявся торг по селах. Разом з тим руські купці отримували від своїх посадників дозвіл на торгівлю у булгарських містах.

Яскравими виробами булгарських майстрів, зразки яких знайдено у Києві, Вишгороді, Воїні, Чернігові, були бронзові замки у вигляді фігурок коня, барана, лева. Потрапляли сюди булгаро-буртаські прикраси. Починаючи з XI ст. в містах Середньої Наддніпрянщини відзначаються окремі знахідки типово булгарської кухонної та столової кераміки.

Практично в усіх містах Русі знайдено намистини з гірського кришталю, сердоліку, аметисту. Довіз цього товару сюди сягає апогею у XII ст. В одному з київських жител цього часу знаходилось 1274 намистини з гірського кришталю та 65 з сердоліку[84].

Картографування знахідок свідчить про їх транзит на Русь через Волзьку Булгарію. Через булгарське посередництво надходила у XII—XIII ст. до Києва й середньоазійська ртуть, про що свідчить картографія посудин сфероконусної форми, в яких перевозилось «живе срібло».

Археологічні матеріали XII — початку XIII ст. виявляють масовий характер надходження імпорту з Середньої Азії, Ірану, Сирії до

---

[84] *Каргер М. К.* Древний Киев.— М.; Л., 1958.— Т. 1.— С. 473, 474.

Києва та інших міст Русі. До асортименту східних товарів входили шовк, скляні вироби, керамічний розписний та полив'яний посуд, металеве начиння, військовий обладунок.

Дані археології чудово узгоджуються з писемними джерелами: Бейхані (1030—1041) засвідчує човни руських купців поблизу Амоля; Веніамін Тудельський згадує руські торгові суда у Александрійському порту, ал-Ідрісі повідомляє, що мусульманські купці доходили з Вірменії до Києва; ал-Гарнаті, котрий відвідав Київ між 1150—1153 рр. зустрів тут людину з Багдада. Згідно з хорезмійськими актами XII ст. на місцеві торги надходили руський льон та шкіряна вичинка, яка мала назву «тел'ятін».

Певну роль у товарному обміні Південної Русі XI—XII ст. відігравав також торг з кочовиками східноєвропейського Степу. Як і в попередні часи, головною статею цього обміну була худоба. Київський митрополит Іоанн (1080—1089) у «Правилах церковних» звинувачував руських купців у тому, що вони їздять до половців «іменія та скотолюбія ради».

У XI — на початку XIII ст. сягає розквіту і європейська торгівля Південної Русі. Літописні повідомлення XII ст. неодноразово згадують «латинян», під якими, найвірогідніше, криються негоціанти німецької нації Священної Римської імперії. З літописної статті 1174 р. можна дійти висновку щодо існування у Києві німецької колонії. Можливо, при ній знаходилась кірха св. Марії та місія бенедиктинців ірландського походження з Регенсбурга, яку 1230 р. спробував скасувати Володимир Рюрикович (повідомлення «Хроніки» Длугоша) й ченці якої 1240 р. втекли від татар до Ірландії («Послання єпископа Гильдесгеймського Годехарда»). Крім Києва досить потужна колонія німецьких купців існувала у Володимирі.

Значним осередком європейської торгівлі на середину XII ст. стають руські міста Нижнього Дунаю: Берладь, Текучь, Малий Галич (Галац). Відома грамота Івана Ростиславича Берладника 1134 або 1144 рр. месемврійським купцям у справі сплати мита по згаданих містах. За змістом грамоти стає відомим, що через Малий Галич відбувався транзит («Ісъвоз») місцевих, київських («руських»), угорських та чеських товарів.

За писемними джерелами найбільш виразно виступають економічні зв'язки Русі з містами Наддунав'я, зокрема між Києвом та Регенсбургом. На початку XI ст. стосунки між Києвом та Регенсбургом стають настільки звичною справою, що нестача коштів на завершення будівництва (1090—1122) регенсбурзької обителі ірландських бенедиктинців — монастиря св. Якоба та Гертруди, була покрита виторгом від дарованого їм Володимиром Мономахом та «іншими поважними людьми багатющого міста Києва» хутра ціною у сто фунтів срібла («Житіє св. Маврикія Гібернійського»).

У цьому ж столітті в Регенсбурзі існувало купецьке об'єднання «русаріїв», члени якого спеціалізувалися на торзі з Південною Руссю. Деякі з регенсбурзьких «русаріїв» мали власну оселю в Києві,

як то Ґартвік, котрий 1178 р. наділив 18 фунтів срібла монастирю св. Еммеррама у Регенсбурзі («Устав монастиря св. Еммеррама»).

Мабуть, пожвавленням торговельної діяльності регенсбурзьких «русаріїв» у Подунав'ї наприкінці XII — на початку XIII ст. викликана поява грамоти угорського короля Імре (1196—1204), якою він підтвердив давнє право естергомського монастиря на збір мита з купців, що йшли з Русі через Пешт, Естергом або інше королівське місто. Зусиллями цієї корпорації руське хутро розповсюджувалося у багатьох містах Німеччини, зокрема у Кельні, як це видно з грамоти герцога Леопольда від 9 липня 1192 р.

Стійкі економічні контакти у XI—XII ст. з Південною Руссю мали також міста Рейнської провінції, Вестфалії та Пфальцу. У гімні на честь кельнського архієпископа Анно (помер 1075 р.) є рядки про дари, що він отримував від різних країн. З Русі добував він «різноманітне добро для свого міста». У нотатках шпеєрського рабина Ісака бен Ашера згадується пайове товариство (друга половина XI ст.) місцевих євреїв, які утримували караванну торгівлю з Руссю, частина з них походила з Русі й мала там постійні оселі. Роль вузлових транзитних пунктів регенсбурзько-кельнської торгівлі з Руссю відігравали Прага та Краків.

З другої половини XI ст. відзначається також активність руської сторони у наддунайсько-рейнській та богемсько-моравській торгівлі.

У В. М. Татищева збереглося повідомлення під 1124 р. про пограбування «ляхами» руських купців, що поверталися з Моравії. Пригода скінчилася обіцянкою польської сторони сплатити збитки та надалі супроводжувати по своїй землі руські купецькі валки.

З міських актів Кельна дізнаємося про арешт купця Беньямина з Володимира. Його було затримано на торгу за помилковим звинуваченням. Подія сталася 1171 р.

Угорський король Імре надав руським купцям володіння у місті Лелле на Балатоні. У 1214 р. ця нерухомість, за грамотою єпископа Болеслава, переходить до конвенту місцевого монастиря.

Наведені факти суперечать уявленням, що склалися в історіографії, про пасивність південноруського купецтва на західноєвропейських торгах XI — початку XIII ст.

За другого — третього періодів торгівлі Русі стабільністю відзначалися її зносини також з Північчю та Північним Заходом Європи. Описуючи у середині — другій половині XI ст. Південно-Східну Прибалтику, Адам з Бремена відзначав, що Курземе «має багато золота, найкращих коней» й туди «тягнуться зі всього світу особливо від іспанців та греків...». Під «іспанцями» бременського хроніста криються, мабуть, мусульмани Південно-Східної Європи; за «греків», безсумнівно, він приймає вихідців з Русі (нагадаємо, що й Київ цей автор вважає «красою та славою Греції»).

Літописні повідомлення разом з аналізом динаміки археологічно фіксованого імпорту-експорту свідчать, що найбільшої активності південноруська-прибалтійські стосунки досягають у XII ст.

Наприкінці X ст. торговельні експедиції від київського великокнязівського столу до вендського Помор'я стали настільки звичними, що коли Олаф Трюггвасон, покинувши десь у 980—981 рр. Вінданд, уже на Датському узбережжі видав себе за руського гостя, ніхто з місцевих не здивувався. Адам з Бремена підкреслював, що на торгах центральношведського віку Бірка, який на час завершення його хроніки (1073 р.) заступила Сигтуна, «постійно присутні люди скіфського народу, приходячи сюди з метою комерції», а в ободритському Воліні «постійно перебувають греки та саксонці». Згідно з письмовою традицією середньовіччя, під «скіфами» слід розуміти населення південної частини Східної Європи, включаючи Середнє Подніпров'я. Кого автор вважав за «греків» — з'ясовано вище.

За Гельмгольдом, саксонський герцог Генріх Лев, відновлюючи 1163 р. після пожежі торговельну площу Любека, відправив послів до Данії, Швеції, Норвегії, Русі з проханням миру та вільного торгу в його місті. Торгівлю без мита для руських купців у Любеку підтверджено 1188 р. імператором Фрідріхом I. Є підстави вважати, що новонаданим правом повною мірою скористалися саме гості південноруських міст. Як відомо, на вказаний рік припадає конфлікт між Новгородом та Готландом, у якому готландці блокують торговельну діяльність новгородців на всій Балтиці.

Звіти королівської скарбниці за 1180—1182 рр. свідчать про прямі південноруcько-англійські контакти. Записи цього джерела повідомляють про повернення боргу до скарбниці єврейським пайовим товариством, до складу якого входив й Ісак з Русі. Деякі дослідники ототожнюють його з рабином Ісаком з Чернігова, котрий перебував у Лондоні саме в цей час, про що повідомляє англійський автор єврейського походження Мошес Ханессі (1170—1215).

Літературні джерела подають звістки й про зв'язки Південної Русі з країнами романського світу. Зокрема, Плано Карпіні, який відвідав Київ невдовзі після Батиєвої руйнації міста 1247 р., застає там чимало італійських купців. Поіменно він згадує негоціантів з Генуї, Венеції, Пізи та Акри.

Однією з основних статей європейського імпорту XI — початку XIII ст. на Русь, включаючи її Південь, були кольорові та дорогоцінні метали: цина, олово, мідь, срібло. Перші три, як й за попереднього періоду, надходили з Богемії та Сілезії. Археологічні дані свідчать про поставки в цей час жовтої міді та бронзи у вигляді зливків продовгуватої форми. Ця сировина відома з комплексів XI—XII ст. у Києві, Овручі, Надпоріжжі. Відомі такі зливки й у Новгороді Великому з шарів XII ст. Найближчі аналогії їм знаходимо на Готланді, у Південній та Центральній Швеції, де, найімовірніше, було налагоджено їх виробництво. Картографія знахідок змальовує їх шлях до Подніпров'я через Південно-Східну Прибалтику.

Надходження європейського срібла до південноруських земель відбувалося шляхом монетного обігу. За карбом тут передусім ви-

різняється продукція монетарень Центральної та Південної Німеччини, вендського узбережжя Балтики, Англії та Данії. По надходженні цих монет в Русь більшість їх, найімовірніше, переплавлялася у гривні, чим і пояснюється відносна нечисленність західноєвропейського монетного металу на південноруських землях.

Цікаві матеріали щодо імпорту кольорових металів у Київ були отримані розкопками останніх років. У 1987 р. на одній з садиб XI — початку XII ст. південно-західної частини Подолу була досліджена майстерня з двома ливарними горнами, у заповненні якої збереглося до 2 кг халькозинової руди. Ця знахідка вказує як на існування у давньоруському Києві рудної металургії міді, так й на імпорт самої руди. З європейських родовищ халькозину, з погляду на рівень тогочасної технології, найбільш доступними виявляються рудні поклади Гарцу.

З другої половини XI—XII ст. до Південної Русі активно доставляються різноманітні церковні та світські художні вироби романського стилю.

За археологічними джерелами романське металеве начиння та інші речі відомі на лише у Києві, а й у Чернігові, Переяславі, містах Волині та Галичини. Вони репрезентовані дзвонами, свічниками, водоліями, чашами, скриньками, декоративними ложками для причастя, різьбляною кістяною штукою.

З країн Західної Європи на Русь, як і раніше, надходила зброя та військовий обладунок, збруйні гарнітури. Алегорії «Слова о полку Ігоревім» згадують «латинські шоломи» у дружинників Романа Мстиславича Володимирського та Мстислава Ярославича Пересопницького. Статистика знахідок романських мечів на Русі виявляє переважну їх кількість саме у південноруських центрах. Разом із західноєвропейськими зразками археологічно фіксуються також литі наконечники піхов кінця X—XII ст., що вийшли з пруссо-куршського або ливського центрів європейського зброярства. Знахідки їх відомі з Середнього Подніпров'я, Поділля, Прикарпаття, на Сіверському Дінці.

Почесне місце у європейській торгівлі Русі XI—XIII ст. посідала й сукнярська продукція. Згідно з проведеним аналізом фрагментів шовку з комплексів кінця XI—XIII ст. Києва та Росави, деякі з них виготовлені шовкоткацькими майстернями Іспанії[85].

Дефіцит Русі у верхових конях другої половини X — початку XIII ст. покривався не тільки завдяки обміну з кочовиками та торгівлі з Угорщиною. «Літописець Переяславля-Суздальського» (XIII ст.) характеризує Литву як «исправа исконіи данници и конокрьмци» Києва. Смислове навантаження останнього з цитати терміна — «котрий є постачальником верхівців».

---

[85] *Фехнер М. В.* Испано-русская торговля XII в.: История и культура Евразии по археологическим данным // ГИМ.— 1980.— С. 124—129.

Південно-Східна Прибалтика відігравала не останню роль у забезпеченні Південної та Південно-Західної Русі натуральною сировиною та продуктами промислового господарства. Літописи дають уявлення про реальні товари, що їх отримував Данило Галицький від ятвягів. Це хутра куниць, горностаїв, бобрів, віск.

Аналіз археологічних знахідок бурштину з Києва доводить, що його імпорт з Прибалтики здійснювався, головним чином, до середини XI ст. В основному це були готові вироби.

Провідним товаром, що визначав експорт Русі до європейських торгів цього часу, було різноманітне хутро. Про його доставку з Києва та інших міст Русі до Регенсбурга, Естергома, Пешта відомо з багатьох документів.

На європейських торгах з'являлася й інша продукція руських промислів та землеробства. Зокрема, привілей Казимира Справедливого 1176 р. надавав право бернардинцям Сулейова отримувати щорічно 13 возів солі від митниці у Сандомирі, коли вони надходили з Русі. Безсумнівно, мова йде про галицьку сіль. Цю ж саму сіль, за посланнями пап Ганорія III (1218) та Інокентія IV (1254) отримували по Німану Литва та Пруссія.

Коли 1279 р. виник великий голод у Литві, Ятвягії, Польщі, Володимир Василькович надіслав до ятвягів з Берестя човнами жито, за яке ятвязькі посли пропонували віск, хутра або срібло.

Крім натуральної сировини та зерна на європейський Захід, як і до Візантії цього часу, надходили вироби києворуського ремісництва. Вірші середньонімецьких мінезінгерів XII—XIII ст. іноді фіксують на своїх героях матерію та одяг з Русі. Дорогі «руські шовки» та плащі, разом з «руським золотом й сріблом» згадано французькими «Піснями про діяння» (XIII ст.). «Руські шапки» можна бачити на персонажах другої половини X — початку XI ст. скандинавських саг. Зміна звичайного для саг визначення «гардський» на «руський», ймовірно, пов'язана з традицією північноруського літописання вбачати в «Русі» власне Середню Наддніпрянщину. Готовий одяг з Південно-Західної Русі надходив до Литви, про що сповіщає згаданий вище лист папи Інокентія IV.

«Житіє Фоми Бенета» та «Пісні про діяння» дають свідчення про «скіфську» зброю на лондонському торзі; про руський обладунок й верхових коней, що славилися у середовищі французьких лицарів. Обидва згаданих папи у своїх посланнях застерігають християнський світ проти постачання балтійським язичникам руської зброї. Зразки продукції київських зброярів XI—XIII ст. археологічно фіксуються у Литві, Пруссії, Лівонії, Швеції, Фінляндії, Великопольщі, на Середньому Одері (Франкфурт), в Угорщині.

Археологічні матеріали XI — початку XIII ст. свідчать про експорт південноруських художніх виробів та християнської атрибутики, що вийшли з ювелірних майстерень Києва. Ці речі надходили на Балкани, у Придунайські країни, Польщу, Моравію, Богемію,

Німеччину, Прибалтику, включаючи Скандинавський півострів. Київські енколпіони знайдено навіть у Франції та Іспанії.

З речей хатнього вжитку, що набули широкого розповсюдження у Європі з Київської Русі, слід згадати пряслиця з пірофілітового сланцю Овруцького родовища, полив'яні пасхальні писанки, які виготовлялись гончарами Києва та Вишгорода. До Литви, на Курземе, у Пруссію, Польщу, Богемію, на Балкани надходили руські трубчасті замки.

Період XI—XII ст. в економічному житті Русі відзначений не тільки активізацією зовнішньої торгівлі, але й становленням внутрішньоміських та регіональних руських торгів. З кінця XI ст. набувають поширення такі інститути ринкового господарства, як товарно-грошовий кредит та лихварство. «Поширена Правда Руська» описує здійснення купівлі-продажу на позичені гроші як справу надто звичайну. Кредит надавався навіть іноземним купцям.

У загальноруському товарному обміні висока питома вага належала Києву. На початок XI ст. у місті, за повідомленням Тітмара з Мерзебурга, налічувалося 8 торговищ. З писемних джерел маємо деякі свідчення про механізм міського торгу. «Житіє Феодосія Печерського» сповіщає про можливість купівлі на київському торговищі в борг великої партії продуктів (цей епізод відбувався за ігуменства самого Феодосія, який помер 3 травня 1074 р.). З даного прикладу можна дійти висновку, що київська продуктова торгівля була зосереджена в руках купців-оптовиків, котрі володіли постійним місцем продажу — лавкою. Неодмінним атрибутом міського торгу в XI—XII ст. стає митник. За статтями 37 та 39 «Поширеної Руської Правди» до кола його обов'язків входило й з'ясування суперечок з приводу реалізації краденого майна.

Нові зрушення у міській економіці, пов'язані зі збільшенням та урізноманітненням товарної маси у торгівлі, на початок — середину XII ст. зумовили потребу в державних метрологічних інститутах. Практика зберігання метрично-вагових еталонів та контролю над ними закріпилася за торговищенською церквою, що правила за архітектурну й суспільну домінанту площі. Типовою «ecclesia markatorum» була церква Богородиці Пирогощі на Києво-Подільському торговищі, завершення будівництва якої сталося 1135 р.

З писемних джерел маємо уявлення про асортимент товарів, що надходили у міську торгівлю. Передусім це різноманітні продукти: жито, хліб, борошно, городина, м'ясо, риба, сіль, мед. Поширеним був продаж коней та худоби. Перші ченці Києво-Печерського монастиря виготовляли на продаж «копитці» (панчохи?) та «клобуки» (вбрання для голови). На виторг від цієї продукції вони купували жито («Житіє Феодосія Печерського»). Сільськогосподарська продукція хоча й переважала на внутрішньоміських торгах, однак не була єдиною. Про товарність продукції київських гончарів свідчать результати досліджень однієї будівлі XII ст. у прибережній час-

тині Києва — Подолу. Це було складське приміщення, в якому на час загибелі зберігалося близько 200 нових посудин, що вийшли з рук двох майстрів. За підрахунками, виготовлення такої кількості посудин вимагало від кожного з майстрів майже місячної праці по вісім годин щоденно[86]. Наведений приклад не є поодиноким для Києва. Вище згадувалося про будівлю, заповнення якої утримувало велику кількість імпортованих зі Сходу намистин. У Верхньому місті було відкрито будівлю також XII ст., в якій у дерев'яній діжці зберігалося 8 кг необробленого бурштину[87].

Археологічні знахідки продукції київських ремісників кінця X — початку XIII ст. практично на всіх пам'ятках обширної території Русі свідчать про справді широке коло збуту цих виробів.

Починаючи з кінця XI ст. Київ стає й експортером бурштину середньодніпровських родовищ. Київський період східноєвропейської бурштинової торгівлі характеризувався вивозом не стільки готової продукції, скільки необробленої сировини.

За археологічними даними, найбільш тісні зв'язки Києва кінця X — початку XIII ст. відзначаються зі Смоленськом, Новгородом, Туровом, Пінськом, містами Понімання, Берестям, а на Північному Сході — з Рязанню. Київ відігравав й значну роль у транзиті до північних та західноруських міст товарів, що надходили з Південно-Західної Русі, Чорноморсько-Середземноморського регіону, Балкан та Кавказу.

Велике значення у загальноруських торгових операціях мали лівобережні Чернігів та Переяслав. Вони були головними зв'язуючими ланками у товарообміні між Південно-Східною та Північно-Східною Руссю — від Тмутаракані до Володимира й Суздаля, а далі — до булгарських міст.

Важко переоцінити значення Галича у здійсненні загальнодержавного соляного торгу. Галицькі міста Удеч, Перемишль, сам Галич монопольно користувалися збутом цього вкрай необхідного продукту.

Джерелознавча база повною мірою не відбиває усіх напрямів економічних зв'язків Русі, їх товарного змісту, а також питань соціального статусу давньоруської торгівлі. Втім принципи соціальної механіки цього базисного явища завдяки наявним джерелам стають зрозумілими. Економічні зв'язки Південної Русі з оточуючим світом за першого періоду їх еволюції, коли руське купецтво ще не становило чітко визначеної верстви, вирізнялися напіввійськовим характером торговельно-обмінних операцій.

---

[86] *Калюк О. П., Сагайдак М. А.* Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія.— 1988.— Вип. 61.— С. 47.

[87] *Толочко П. П., Килиевич С. Р., Дяденко В. Д.* Из работ киевской археологической экспедиции // Археологические исследования на Украине в 1963 г.— К., 1964.— Вып. 2.— С. 192, 193.

Сам торг, за свідченням джерел (Ібн Фадлан, Константин Багрянородний, Ібрагім ібн Якуб) відбувався за принципом сезонних ярмарків, що виникали на перехрестях трансєвразійських, головним чином водних, магістралей. У Східній Європі найбільше значення серед інших мали такі центри тогочасної надплемінної, міжнародної торгівлі, як Київ на Середньому Дніпрі, Гньоздово — на Верхньому та Білобережжя (майбутнє Олешшя) — у гирлі; Тімерево — на Горішній Волзі, Булгар — на Середній та Ітіль — у гирлі; Трюсо, Віскяутен та Гробіня (Зеєберг) на Південно-Східному узбережжі Балтійського моря, Ладога — у Північно-Східній Прибалтиці, Рюрикове городище та Новгород на Волхові.

Торг здійснювався, здебільшого, натуральним обміном, хоча на таких ярмарках, як Празька та Булгарська (на Волзі), за свідченнями Ібрагіма ібн Якуба та Ібн Фадлана, користувалися й грошовим металом як засобом обміну та міри вартості. У цей же час формується й «гостьове право», початки якого зафіксовано в руcько-візантійських угодах 907, 911, 944 рр. та митному уставі Раффельштеттена.

Руська «гостьба» вже на раніших етапах функціонування у якості суспільно-економічної інституції виробляє власні норми юридичного буття. Однією з особливостей «закону Руского», яку фіксують договори 911 та 944 рр. з греками, була відсутність у ньому «берегового права» — узаконеного грабунку майна кораблів, що зазнали катастрофи. На Русі кінця IX — початку X ст. застосування цього «права» вважалося за злочин. Зазначимо, що Візантійська імперія законодавчо скасувала практику «берегового права» лише 1184 р.

Соціально-економічні зрушення другого періоду визначилися зростанням міських форм суспільного життя, переходом до виробництва на потребу торгу. Станове визначення руського купецтва наприкінці X — на початку XI ст. фіксується упорядженням торговельних подвір'їв або гостевих факторій-земляцтв. У Константинополі організація «руського емболоса» (убола, квартал) регламентувалася греко-руською угодою 988 р., укладеною невдовзі після хрещення Володимира Святославича. Ознакою соціального усвідомлення виокремлення торгівлі з-поміж інших чинників економічного буття Давньої Русі є встановлення податку на користь церковної митрополії «с торгу десятою неделю», який юридично закріплявся «Уставом про десятини...» Володимира Святославича у другій половині XII ст.

Останній період давньоруської торгівлі з огляду на її соціальний зміст характеризується пом'якшенням форм залежності купецтва від князівської адміністрації й особисто князя. Цілковите одержавлення обміну, особливо за першого періоду, підкорення його інтересам майнового збагачення можновладної верхівки поступово змінюється на отримання загальної суспільної користі від торгівлі як такої.

Шлях до суспільного компромісу між новим у міському середовищі «трет'їм» станом та князівською владою був пройдений не без боротьби. Її кульмінацією стала київське повстання 1113 р., результатом якого було прийняття доповнень до загальноруського законодавства щодо захисту купецького капіталу від свавілля князівсько-лихварської олігархії.

Риси відносної незалежності у соціальному волевиявленні давньоруського купецтва після подій 1113 р. виразно відбиваються на його фаховій організації.

Наприкінці XI ст., за літописними даними, створюються гостеві корпорації типу гільдій. Найбільш ранні (1084 р.) відомості про таке об'єднання маємо щодо київських гостей «гречників», тобто купців, які спеціалізувалися на візантійському торзі. 1168 р. поряд з «гречниками» названі «залозники», що утримували, найвірогідніше, києво-кавказько-передньоазійську торгівлю.

На існування купецької корпорації типу «ряду», ознаками якої були торгівля певною категорією товарів, володіння спільними приміщеннями, постійно обладнаним місцем торгу, можливо, вказує назва церкви Богородиці на київському торговищі — «Пирогоща». Етимологія цього слова, на думку деяких дослідників, вміщує «пир», «пиро» — грецьке «πυρος» — пшениця (сучасне — «пиріг») та «гость» — купець. Від цього — приналежність церкви києво-подільському ряду хліботорговців.

У XII—XIII ст. були відомі й менш стійкі товариства купців, що створювалися за принципами «складництва» та «паю» для тимчасових торговельних підприємств. Ці об'єднання нерідко складалися з купців різних країн. Суто руські складники відомі за деякими новгородськими берестяними грамотами. Одна з них (№ 105) повідомляє про пайовиків з Новгорода та Переяславля (Руського), об'єднаних грошовими розрахунками[88].

Поширюються в цей час й старі корпоративні форми купецької організації — факторії-земляцтва. Мабуть, на початку XII ст. утворюється у Києві «новгородське подвір'я», відоме за Михайлівською божницею, згаданою під 1147 р.

Нове ставлення до купецтва як до соціально значущої верстви давньоруського суспільства засвідчують писемні джерела. Літопис зберіг запрошення Михайла Всеволодовича новгородським купцям на торг у Чернігові, яке він зробив після відмови зайняти новгородський стіл (1224 р.).

Таким чином, торговельний обмін Київської Русі відігравав значну роль у досконалості базису Давньоруської держави. Маючи широкий міжнародний характер, цей обмін сприяв збагаченню верхівки Київської держави та появі купецького капіталу. З іншого боку, міжнародна торгівля Русі сприяла виникненню товарного вироб-

---

[88] *Рыбина Е. А.* Сведения о торговле в берестяных грамотах: История и культура древнерусского города // МГУ.— 1989.— С. 78, 79.

ництва, а отже — внутрішнього товарного обігу. Осередками торговельних операцій, товарного транзиту та купецтва виступали міста, добробут яких не останньою чергою залежав від успіхів торгівлі. Найвищого розквіту торгівля Русі досягає в середині XII ст. Археологічні джерела цього часу яскраво фіксують процес проникнення торгово-обмінних відносин практично в усі шари давньоруського суспільства.

Глава 9

ГРОШІ ТА ГРОШОВИЙ ОБІГ

Функціонування грошової системи Київської Русі великою мірою проявилося під час обігу арабських монет, головним чином срібних дірхемів, які у VIII—IX — на початку XI ст. правили за світову «валюту». Їх надходження на південь Східної Європи, у тому числі й на Русь, відзначається з середини — другої половини VIII ст. Обіг монет держав Сходу на південноруських землях припинився у другій третині X ст. За складом монетного карбу дірхеми південного («хозарського») кола їх євпорейського обігу відрізнялися від північного («булгарського»). Переважна більшість південних знахідок дірхемів VIII — першого десятиріччя X ст. вийшла з аббасидських монетарень східної та центральної частин Халіфату, у той час як на Півночі переважав карб західних. Це явище яскраво свідчить про функціонування у Східній Європі двох зон стійких економічних контактів, пов'язаних з Дніпровською та Волзькою системами сполучень. Сфера дій цих зон охоплювала Прибалтику з Ютландією та Скандинавією включно.

Склад монетарного обігу Київського Подніпров'я другої половини VIII — першої третини IX ст. відрізняла також наявність у ньому, хоча й в обмеженій кількості, мідної арабської монети — фельсів (їх присутність поза межами Хозарії та Кавказу, у Східній Європі в цей час спостерігається ще на литовському узбережжі Балтики). З обігом арабського дірхему центральної та східної частини Халіфату пов'язано виникнення в Київському регіоні у другій половині IX — на початку X ст. вагових норм куни-сріблянника (2,9—3,3 г) та ногати-злотника (3,9—4,2 г), які наприкінці X — на початку XI ст. стають загальноруськими одиницями вагово-грошової лічби.

Вже з кінця 70-х рр. IX ст. у грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини вливається значна кількість саманидського та сафаридського карбу, випереджаючи за даними показниками північноруський обіг майже на два десятиріччя.

Прогресивність монетної системи Києва та пов'язаних з ним субсистем грошового обігу спричинилася до припинення обігу східної монети у 60-х рр. X ст., що майже на 30—35 рр. випереджає решту території Східної Європи. Факт вилучення арабської монети з

обігу на означених теренах слід розглядати не як прояв кризи грошового господарства арабських держав, а як наслідок переходу киє-воруського суспільства до нових форм товарного та грошового обігу. Народження цих форм пов'язане з поширенням асортименту товарної маси, збільшенням обсягу купівель, а отже, й засобів обміну-торгу. Усе це призвело у другій половині X — на початку XI ст. до масового вжитку в Києві та зоні його економічних контактів вагового срібла з чіткою нормою номіналу, якої дірхем X ст. вже не мав.

Поряд з арабською монетою у системі обігу Русі певне місце посідав карб Візантійської імперії. Ця складова монетного обігу Східної Європи була відома Середній Наддніпрянщині з моменту зародження державницьких форм життя у східнослов'янському середовищі. Паралельний обіг на Русі як візантійської, так і арабської монети відзначається з 70-х рр. IX ст.

Інтенсивне надходження візантійської монети до Києва та його периферії спостерігається до 40-х рр. XI ст. Пізніше відзначається деяке згасання цього процесу, особливо помітне на прикладі карбу від Никифора III до Мануїла I (1073—1080). З початку правління Андроніка I Комніна (1183) надходження на Русь монет імперії знову пожвавлюється. На початку XIII ст. воно припиняється. Серед південноруських знахідок імперський карб після Олексія III Ангела (1195—1203) практично відсутній.

Більшість візантійських монет IX — початку XIII ст., що надходили до Русі, складають бронзові фоліси та золоті номісми. Срібний карб імперії відомий лише за шістьма міліарісіями. Певне місце серед знахідок бронзової монети другої половини IX—X ст. займав карб Херсонесу. Так, один з Київських скарбів (Замкова гора, 1908 р.) складали 37 фолісів 867—969 рр. тільки херсонеської монетарні.

За характером місцезнаходжень, візантійські монети з південноруських земель належали, головним чином, до розряду поодиноких знахідок або походили зі скарбів, що включали тільки карб імперії або й зливки коштовного металу та ювелірні вироби. Із шести київських скарбів з візантійськими монетами чотири складали лише фоліси.

Надходження та паралельний обіг в Русі монет держав Сходу та Візантії після широкого застосування дірхему передбачає різні функції цих складових грошового господарства східнослов'янської держави. Якщо дірхем, з огляду на його перевагу в IX — другій половині X ст., правив за загальноруський засіб обігу та неподільного платежу, порівняно нечисленні знахідки візантійських номісм, а також те, що вони входили до скарбу коштовностей, є ознакою сприйняття їх як міри вартості та накопичення майна. Орієнтація грошового господарства Києва наприкінці X—XII ст. на золото як загальний еквівалент засвідчена окремими статтями «Поширеної Руської Правди», наприклад ст. 22.

Помітне місце у монетному обігу півдня Східної Європи займав і фоліс. Згідно із західноєвропейськими джерелами, бронзовий фоліс XI—XII ст. (сталіна) являв собою не тільки розмінну одиницю внутрішньовізантійського ринку, але й «міжнародний» номінал, що дорівнював 1/120 парпера-номісми. Виходячи з цього, фоліс виступав повноправним засобом платежів. Про його обіг нарівні з монетним сріблом та їх взаєморозмін може свідчити знаходження фолісів разом з гривнями київського типу в одному зі скарбів першої половини XII ст. зі Старої Рязані.

У справі становлення грошового господарства на Русі з імперською монетою було пов'язано застосування золота як валюти й мірила вартості, зародження гривневої системи грошової лічби та виникнення власне руського монетного карбу за стандартом номісми.

Невдовзі після прийняття християнства київська великокнязівська адміністрація вводить до обігу власнокарбовану монету за золотим («злотник») та срібним («сріблянник») номіналами. Наприкінці свого правління Володимир Святославич здійснює ще одну емісію срібної монети, що вийшла у трьох різновидах (так звані сріблянники II—IV типів). До сріблянників Володимира Святославича IV типу наближена срібна монета Святополка Окаянного, випуск якої відбувся відразу після смерті великого князя влітку 1015 р. Карбу Святополка, за традицією, належать й сріблянники двох типів з ім'ям «Петро» у легенді. Один з різновидів цих монет мав грецьку форму написання зазначеного імені, інший — давньоруську. Заміна штемпельної графіки на сріблянниках Святополка I, II, III типів може свідчити про існування хронологічної лакуни між їх емісіями. Карбуванням срібних номіналів зі своїм християнським ім'ям, як зазначають дослідники, Святополк Окаянний міг відзначити тимчасове захоплення великокнязівського «столу» за допомогою тестя, польського короля Болеслава Хороброго 1018 р.

Спостереження за вагою злотників та сріблянників київського карбу, зважаючи на помітну строкатість, вказує, що більшість золотих номіналів дорівнювала ногаті (4,27 г при максимальних відхиленнях у той чи інший бік на 0,13—0,27 г), а срібних — куні «південноруської» монетної ваги (2,9—3,3 г), які на теренах Русі сформувалися за часів надходження сюди східно- та центральноарабської монети другої третини IX — початку X ст. Відповідність сріблянників Володимира куні, може бути, фіксує літописна стаття 1015 р., коли «Святополк же Окаянний став княжити у Києві, скликавши людей, став давати тим корзна, а другим кунами, роздаючи множество отчого багатства». Пристосування київських сріблянників до «південноруського» обігу, орієнтованого на сприйняття візантійського фолісу, можливо, підтверджує й якісна характеристика металу монет. За результатами апробації сріблянників Ніжинського (1852 р.) та Київського (1876 р.) скарбів, переважна більшість їх була карбована зі сплаву з мізерним вмістом срібла або зовсім без нього.

Крім київської монетарні емісію срібної монети, з огляду на топографію знахідок, на початку XI ст. здійснював також новгородський двір. Його продукція карбувалася від імені Ярослава-Георгія Володимировича за часів володіння новгородським столом. За ваговими нормативами сріблянники Ярослава складають дві групи, що вказує на два різних за часом їх випуски. Більшість цих монет наближається до норми «південноруської» куни-сріблянника. Вага монет меншої групи відповідала нормі «північноруської» резани та західноєвропейського денарія, який заступив арабський дірхем у північноруському монетному обігу. На противагу київським монетам новгородські були карбовані з високоякісного срібла, що також свідчить про їх орієнтацію на північноруське коло обігу, де саме цей метал займав пріоритетне становище. При цьому сріблянники Ярослава більшої ваги могли з успіхом використовуватися й у київській обіговій зоні.

На сьогодні склалися дві концепції щодо мети та наслідків давньоруського монетного карбування. Одна з них остаточно сформульована В. Л. Яніним. На думку дослідника, карбування монети Руссю було викликане суто економічними причинами: прагненням князівської адміністрації в умовах кризи арабського дірхему підтримати належну кількість монетного матеріалу в обігу. Крах карбування В. Л. Янін пояснював тим, що ці акції не спиралися на реальні можливості економічного базису держави. За другою гіпотезою, викладеною у працях І. Г. Спаського, М. П. Сотникової та М. Ф. Котляра, випуски злотників й сріблянників мали передусім репрезентивне значення, демонстрували незалежність Русі від зовнішньоекономічної політики Візантії. М. Ф. Котляр вбачає в карбуванні Володимира Святославича й вузько фіскальну мету — раціональне використовування високоякісної східної монети.

Цілком вірогідно, що Володимир Святославич переслідував і певні політичні інтереси емісією власної монети, однак не вони визначили явище. Разом з мотивами обліку дорогоцінного металу та прагненням до його раціонального використання, монетні емісії Русі сприяли утриманню на необхідному рівні обігу металевих грошей та стабілізації засобів платежу й міри вартості при скороченні надходжень іноземної монети. У цьому причина біметалевості емісій Володимира, а також лігатурності сріблянників київської монетарні всіх випусків.

Емісія Володимиром золотої монети є свідченням остаточного закріплення у грошовому господарстві за цим металом функцій мірила вартості та початок залучення його до обігу та платежів. Про те, що карб золотої монети наприкінці X ст. стає потребою економіки Давньоруської держави, свідчить заниження вартості київських злотників відносно номісми в середньому на 0,2—0,3 г стопи. Тобто, Володимиром Святославичем була фактично створена зовсім нова монета, пристосована до умов господарства Русі. Сріблянники, на

відміну від фолісу, що виконував функції засобу обігу та платежів на внутрішніх і міжнародних торгах, виступали знаками вартості з примусовим курсом й обслуговували потреби торгівлі лише у межах тієї системи, яка їх породила.

Примусовий курс сріблянників та злотників спричинявся срібним голодом й стихійно утримувався протягом усього періоду їх обігу до заміни монет зливками коштовного металу. При цьому дискретність й нетривалість емісій врівноважувалися, як це не дивно, численністю випущеної до обігу монети. Для порівняння можна навести дані щодо кількості монет тих держав, де карбування відбувалося завдяки імпорту сировини, а випуск власної монетної продукції наприкінці X — на початку XI ст. був короткочасним. Крім Русі, до таких належали Польща та Швеція. Якщо всі відомі на сьогодні знахідки злотників та сріблянників налічують понад 340 екз., то карб Польщі часів Мешка I та Болеслава Хороброго репрезентує близько 170 денаріїв; Швеції «епохи вікінгів» — 177. Це разом зі знахідками на давньоруських теренах.

Таким чином, давньоруський карб кінця X — початку XI ст. повністю виконав покладену на нього місію зміцнення грошового господарства Києва, обслуговуючи внутрішній торг Київської Русі. Руське монетне карбування краху не зазнало. Давньоруські номінали з примусово високим курсом «пережили» світову кризу монетного срібла й об'єктивно вийшли з обігу, звільнивши місце обігу зливків — гривень. Стара ж монета осіла у вигляді резерву коштовностей у двох вищезгаданих скарбах. Вилучення з обігу сріблянників відбувалося, найімовірніше, протягом XI — на початку XII ст. Принаймні ще 1115 р., під час перенесення мощів св. Бориса та Гліба у новий Вишгородський храм, Володимир Мономах «...повелів, ріжучи паволоки, мережева, (кидати їх і) біль розкидати народу, а також сріблянники кидати людям, які сильно налягали,— аби легко внести (раку Бориса) в церкву».

Історія давньоруського монетного карбування не завершується емісіями Володимира, Святополка, Ярослава. Спробу випуску власної монети здійснив Олег (Михайло) Святославич під час свого короткочасного сидіння у Тмутаракані (квітень 1078 — серпень 1079 р.). Однак тмутараканський карб за типологією зовсім відмінний від київського та новгородського. Сріблянники Олега наслідували міліарісії Михайла VII Дуки із формулою «господі помозі» на зворотному боці. Їх малочисельна емісія була непомітною навіть у регіональному обігу Тмутаракані та Корчева. Карбування власної монети цим ізгоєм князівського роду можна розцінювати лише як політичну декларацію, прагнення підвищення авторитету власної персони Олега Святославича.

За хронологією скарбів заміна карбованої монети стандартизованими за вагою та формою зливками срібла у грошовій системі Києва відбулася не пізніше середини XI ст. Цей різновид грошей, так звані гривні «київського типу» шестикутної форми, був викли-

каний до життя розвитком товарного виробництва в давньоруському місті, поширенням практики оптових закупівель, великих платіжно-кредитних операцій на внутрішніх та міжнародних торгах. Зрушення у напрямі до товарності виробництва та еволюції елементів ринкових відносин у надрах києворуського суспільства, знаходить вияв уже в другій половині X ст. Відображенням цього процесу можна вважати присутність у нумізматичних комплексах другої половини X—XI ст. Південної Русі та контактуючих з нею регіонів Західної Русі й Південно-Східної Прибалтики зливків срібла нестало ваги. Відсутність стандартизації ускладнювала їх функціонування як засобів обігу та платежу.

Емісії «київських гривень» здійснювалися у двох номіналах. Перший з них дорівнював половині візантійської літри (163,73 г) й являв собою літру срібла за «законом руським», існуючу вже за часів руcько-візантійських угод першої половини X ст. Другий номінал дорівнював гривні срібла «північноруської» вагової системи (204,66 г), яка насправді була загальноєвропейською одиницею, так званою фрізькою, або скандинавською, маркою, що прийшла на зміну «фунту Карла Великого» й складала його половину. У свою чергу, гривня срібла, або марка, цілком узгоджувалася з іракським ратлем (409,32 г), від якого протягом кінця VII—IX ст. здійснювалося карбування дірхемів, що перебували у європейському монетарному обігу.

Появу «київських гривень» більшої ваги, за хронологією Мишоловського скарбу (південна околиця сучасного Києва, тут вони зберігалися разом з ювелірними прикрасами та зливками ненормованого срібла), можна відносити до кінця XI — початку XII ст. Найімовірніше, у цей час з'являються й так звані новгородські гривні, які відливалися за нормою «фрізької марки» й мали форму бруска.

Певну роль в обігу на Русі відіграли й західноєвропейські денарії, хоча їх функція як засобу обігу повною мірою виявилася на північноруських землях. Саме там наприкінці X — у XII ст. найбільше поширення мала лічильно-вагова резана, норма якої дорівнювала вазі денарія.

Обіг денарія у південноруській зоні відбувався паралельно зі сріблениками, виконуючи аналогічні з ними функції підтримання належного рівня обігової монетної маси. За результатами хорологічного аналізу, надходження денарія у київську обігову зону відбувалося через Південно-Східну Прибалтику та Західну Русь. Разом з денарієм тими ж самими шляхами надходили до Південної Русі зливки срібла з несталими формою та вагою. Невідповідність західноєвропейської монети ваговій нормі куни, що побутувала у південно-східноєвропейському обігу, призводила до відпливу її на північ Східної Європи. У цьому русі криється одна з причин порівняно обмеженої кількості західноєвропейського монетного срібла на півдні Русі та у регіонах її традиційних економічних контактів.

Київ. Михайлівський Золотоверхий монастир. XII—XIX ст. Відновлений у 1998—1999 рр.

Київ. Михайлівський монастир.
Святий вершник з розкопок 1998 р. Пірофіліт.

Подальший розвиток урбаністичних процесів у надрах давньоруського суспільства, які досягають апогею на зламі XI—XII ст., неухильно стимулював збільшення товарної маси й розширення дрібної міської торгівлі. Втім на цей час виразно проявляється «монетний голод». Адекватних роздрібненому торгу металевих засобів обігу й платежів на землях Давньої Русі катастрофічно не вистачало. Гривні-зливки у даному випадку також були малопридатні, навіть у своїх половинних фракціях. За цих умов у XII—XIII ст. в Давній Русі набуває великого поширення обіг шкіряних грошей.

Свідчення про використання тут шкіри у якості грошей подають східні та західні джерела (Наджиб Хамадані, XII ст.; Нізамі Гянджеві («Іскандер-наме», 1203 р.); Вільгельм Рубрук, 1253 р.; Амін Разі, компілятор XVI ст.), найбільш цінним серед яких є твір Абу Хаміда ал-Гарнаті, що у 1150—1153 рр. перебував на Русі, зокрема у Києві. Саме від нього дізнаємося про механіку обігу цього грошового матеріалу: «Розраховуються вони (Руси. — *В. З.*) між собою старими шкірами білки, що не мають хутра... Якщо шкіра голови білки й шкірка її лапок цілі, то кожні 18 шкірок коштують за рахунком слов'ян срібний дірхем; зв'язують шкірки у низку й називають її «джукн» (на думку деяких дослідників — перекручене «куна» у формі родового відмінку множини. — *В. З.*). За кожну з таких шкірок купують відмінний круглий хліб... Коли шкірки псуються..., то їх... несуть... на відомий ринок, де є певні люди, а перед ними робітники... Робітники нанизують їх на міцні ниті, кожні 18 штук у одну низку й кріплять на кінець нитки дрібочок чорного свинцю й ставлять на нього печатку. За кожну печатку беруть одну шкірку...».

Сприйняття хутра білок і куниць як загального еквіваленту на теренах, зайнятих східними слов'янами, бере початки ще з часів додержавного їх існування, з примітивного товарного обміну. Про це красномовно свідчать назви дрібних фракцій давньоруської грошової системи: вивериця — білка та куна — куниця. У Східній Європі хутряні товаро-гроші стосовно Волзької Булгарії фіксує також арабський географ Ібн Русте (903 р.). Використання на порозі цивілізації товаро-грошей характерно для всіх без винятку варварських суспільств.

Проте обіг шкіри наприкінці XI — у XIII ст. в специфічних умовах функціонування давньоруського грошового господарства, що характеризувалося дефіцитом монетної маси, зовсім іншого кшалту. По-перше, в обігу були лише витерті, без хутра, шкіри. Причому, певних сортів — білки (вивериці) та куниці (куни). Тобто, їх товарна споживча вартість явно була меншою за номінальну мінову.

По-друге, обіг цього грошового матеріалу підлягав фіскальній регламентації з боку держави. Регламент обігової маси встановлювався пломбуванням певної кількості шкір. Крім того, в обігу знаходились лише шкіри, що мали голови й лапи. Наджиб Хамадані додає: «лапи з пазурами». За його свідченням, «якщо ж чогось з цього

не вистачало, шкірка є непридатною у якості монети». Тобто, особи, що займалися пломбуванням («карбуванням») шкір виступали у ролі емітентів, дії яких контролювалися владою. Державна адміністрація слідкувала не тільки за введенням грошової маси в обіг (обсяг «емісії»), але й вимагала уніфікації зовнішнього вигляду.

По-третє, емітентами встановлювався примусовий курс обміну шкіряних грошей на монетарне срібло, який сприймався утримувачем шкір гарантом їх обігу як платіжного засобу. Про участь князівської адміністрації у встановленні обігового курсу шкіри знаходимо натяк у поетичних рядках Нізамі. Після оповіді русів Іскандеру про їх шкіряні гроші можновладець був вражений: «Що за покірність велінням є на Русі! Безмірна вона». З повідомлень ал-Гарнаті дізнаємося й про реальний зміст курсу: шкіряна куна дорівнювала 18 веверицям або 1 дірхему-куні сріблянику (2,9—3,3 г срібла). Отже, вевериця утримувала 0,16—0,19 г срібла. Зауважимо, на початку X ст., згідно з Ібн Русте, ціна однієї шкури куниці з хутром у волзьких булгар становила два з половиною дірхема.

Опломбовані шкіри білки та куниці, що мали голови та лапи з пазурами й були позбавлені хутра, на Русі у другій половині XI—XIII ст. правили за своєрідні кредитні гроші. За кожною з таких грошових одиниць повинна була стояти конкретна сума монетарного металу у державній скарбниці або готівка на руках приватних емітентів, які користувались підтримкою князівської влади. Побічні дані про емісію шкіряних грошей приватними особами дає археологічний матеріал. На думку прихильників реалій обігу шкі-ряних (хутряних) грошей за умов руського середньовіччя, матері-альним свідченням цього явища є так звані дрогічинські пломби. Вони виявлені у шарах XII—XIII ст., практично кожного давньоруського міста. За В. Л. Яніним, на середину 70-х рр. XX ст. їх кількість складала близько 15 тис. еземплярів. Якщо зображення князівської тамги («знака Рюриковичів») на цих артефактах можна сприймати ознакою державного забезпечення шкір-грошей, то інші тавра (а їх, до речі, більшість) є гарантом приватного емітенту.

З огляду на велику кількість знайдених «дрогічинських пломб» та на строкатість зображень на них Давня Русь на XII ст. мала розгалужену мережу державних і приватних установ з правом здійснення емісії шкіряних грошей, які функціонально були уподібнені до кредитно-обмінних банків. Шкіряні куни та вевериці обслуговували дрібний, лише внутрішній, товарно-грошовий обіг. «...Вони» (руси,—*В. З.*) «не мають права вивозити ці шкіри за кордон», зауважує Наджиб Хамадані. Кожен акт забезпечення обігової шкіряної куни державним або приватним тавром, що фактично прирівнювалося акту емісії, обкладався комісійним податком на користь емітенту. За ал-Гарнаті, цей податок складав 1 веверицю. Не виключено, практикувалося й стягнення цього податку сріблом за курсом.

Сприйняття та підтримка впроваженої наприкінці XI ст. шкіряної грошової системи давньоруською спільнотою зумовлювалися давньою традицією визначення шкіри та хутра як загального товарно-грошового еквіваленту за умов додержавного товарного виробництва лісової та лісостепової смуг Східної Європи. Обіг шкіри в якості грошей засвідчує й Вільгельм де Рубрукві́с, який відвідав Київ невдовзі по Батиєвій руйнації. Більше того, обіг шкіряних грошей тривав на Україні й за часів її існування у складі Великого князівства Литовського. Це фіксується у назві староукраїнської лічильно-грошової одиниці — «шевень» — в'язка певної кількості білячих шкірок або хутра. За претензійною грамотою лівонських міст до Англії 1406 р., 1 «шевеніс» (германізоване «шевень») дорівнював, як і за часів ал-Гарнаті, 18 шкіркам.

Грошова система Русі як економічний інститут давньоруської державності з самого початку формується на іноземній монетній базі. Тобто за своєю суттю вона була монетарною. Пристосування іноземної монети до потреб внутрішнього обігу відбувається на підставі існуючої у східних слов'ян лічби, виникнення якої сягає у додержавний товарний обмін. Вагове втілення цієї грошової лічби у монетному металі на півдні Східної Європи пов'язане із сприйняттям норм візантійської грошово-вагової системи, що цілком природно з огляду на традиційність східнослов'янсько-візантійських контактів, починаючи з середини I тис. н. е.

Наряду з гривнею-літрою, Південна Русь з другої половини VIII ст. приймає в обіг дірхеми Центральної та Східної частин Халіфату, які, порівнюючи з африканським карбом, мали більш зручне раціо. Наприкінці X ст. Русь здійснює серію власних емісій, головна мета яких полягала у підтриманні належного обсягу обігової монетної маси. Подальший розвиток грошового господарства Русі пов'язаний з масовим обігом гривень-зливків та введенням кредитних асигнацій зі шкіри.

Загальновизнано, що на Русі з кінця VIII до середини X ст. існувала єдина грошово-вагова система, яка з початком кризи арабського монетного срібла розпалась на дві локальні: «південну» та «північну». Вищевикладене свідчить, що локальні особливості монетного обігу Давньої Русі виявилися уже на самому початку надходження дірхему у Східну Європу. Причому розбіжності у монетному обігу «півдня» і «півночі» мали прояв на більш широких теренах, ніж власне Давньоруська держава. У сферу обігу Києва були втягнуті Південно-Західна та Західна Русь, західна частина верхнього басейну Дніпра, Південно-Східна Прибалтика. З обігом Північної Русі були пов'язані землі у Північно-Східній Прибалтиці. Ці зони східноєвропейського монетного обігу та сталих економічних контактів зберігали свої особливі риси протягом усієї доби давньоруської державності. Найбільш виразною рисою обігу в зоні сталих контактів Києва була відносна малочисельність збереженої таврованої монети. Це явище пояснюється прискореним товарно-гро-

шовим обігом на окреслених теренах. Накопичення скарбів тут відбувалося, головним чином, за рахунок товарного металу у вигляді коштовних виробів та зливків срібла і золота.

Таким чином, грошова система Русі IX—XIII ст. пройшла у своєму розвитку всі стадії становлення — від товаро-грошей через монетний номінал вартості до усвідомлення обігу грошового матеріалу, що не мав ніякої споживчої вартості (шкіряні асигнації), при збереженні металевої основи у засобах обміну на міжнародних й загальноруських ринках.

Розділ V

Державно-політичні і суспільні відносини на Русі

Глава 1

ПОЛІТИЧНА ФОРМА ДЕРЖАВИ

Проблема державного устрою Русі не знімається з порядку денного історичної науки впродовж щонайменше двохсот років. За цей час історики намагались обгрунтувати ряд концепцій руської державності, які, хоч і не заперечували одна одну цілком, все ж мали суттєві розходження. Наріжним їх каменем було ставлення до міжкнязівських відносин.

Більшість істориків кінця XVIII — першої половини XIX ст. уявляли Русь у формі сімейно-родового володіння. Найчіткіше ця теорія була сформульована С. М. Соловйовим і дістала визначення родової. Суть її полягала в тому, що основною політичною силою Русі була князівська династія Рюриковичів. Міжкнязівські відносини регулювались не державним «началом», а сімейно-родовим, яке визначалось генеалогічним старшинством князів.

«Родова теорія» С. М. Соловйова справила глибокий вплив на історіографію другої половини XIX ст. Він відчувається у працях навіть тих учених, які усвідомлювали її обмеженість і намагалися доповнити її поняттями общинного побуту і вотчини. Це стосується й автора федеративної теорії М. І. Костомарова, за яким Русь була федерацією князівств, очолюваних представниками єдиного княжого роду. Ще виразнішу підтримку родова теорія знайшла з боку В. Й. Ключевського,

який вважав, що на Русі мала місце єдина верховна влада, тільки не одноособова монархічна, а колективна. Весь князівський рід став елементом політичної єдності держави.

По суті, прихильником «родової теорії» виступив і С. Ф. Платонов, хоч і намагався вийти за межі її жорсткої схеми. Згідно з ним, на Русі панував родовий порядок успадкування столів як ідеальна законна норма, але виникали умови, які послаблювали його. Київську Русь історик розглядав як сукупність багатьох князівств, об'єднаних єдиною династією, спільністю релігії, мови і народної свідомості. Політичний зв'язок руського суспільства був слабший за всі інші і це стало однією з найсуттєвіших причин падіння Київської Русі.

Універсальність «родової теорії» була поставлена під сумнів дослідниками давньоруського права, насамперед В. І. Сергєєвичем, який запропонував «теорію договірного права». Суть її полягала в тому, що замість родової солідарності руських князів і родинної етики їх стосунків, на перший план виводились особисті тимчасові угоди із взаємними зобов'язаннями. Останні справді мали місце в міжкнязівських відносинах, але відігравали не визначальну, а другорядну роль. Домовлялись, бо були, як зазначено в літописі, «єдиного діда внуками».

Інший погляд на проблему руської державності запропонував О. С. Пресняков. Він першим відмовився від пошуку єдиного визначального принципу у міжкнязівських відносинах. Останні регулювались, на його думку, як родовим звичаєм «старійшинства», так і нормами сімейного права, що виробили згодом поняття «вотчини». Боротьба «старійшинства» і «вотчини» була основним змістом міжкнязівських відносин на Русі в XII—XIII ст. На першому етапі (до середини XII ст.) переважав принцип «старійшинства» і це забезпечувало єдність країни, на другому (до середини XIII ст.) — він відступив під натиском вотчини, що й призвело до розпаду держави. Визначаючи форму державності Русі, О. С. Пресняков прийшов до несподіваного висновку, що наша давнина взагалі не знала єдиної держави; вона мала справу з багатьма невеликими державами, що існували одночасно. Русь не можна визначити ні як єдину державу, ні як федерацію, ні навіть як суверенну державу.

Велику увагу державному розвитку Русі приділив М. С. Грушевський. Опрацювавши широке коло писемних та археологічних джерел, він показав всю складність і суперечливість історичного розвою руської державності. Піддавши справедливій критиці висновки Соловйова й Ключевського щодо родового принципу успадкування столів як ідеальної норми, М. С. Грушевський не зміг запропонувати їй скільки-небудь прийнятної альтернативи.

По суті спільним для історіографії XIX — початку XX ст. було те, що Київська Русь не розглядалась як різновидність феодальної держави. Природно, що не були поставлені питання її політичної

форми і соціальної природи владних структур, а також базисних основ. Характерно, що цю особливість вітчизняної історіографії чітко помітив уже М. П. Павлов-Сільванський на початку XX ст. Згідно з ним, «хороший тон» російської історичної науки бачити в усіх явищах давньоруського життя глибоку різницю із Заходом не сприяв розумінню нею сутності соціально-економічної природи Русі.

В радянський період цей недолік вітчизняної історіографії був подоланий, але без перекосу також не обійшлося. В окремих працях надто спрощено подавалась тотожність феодальних інститутів Русі і країн Західної Європи. Так, М. М. Покровський рішуче заперечив тезу В. Й. Ключевського та інших істориків ліберального спрямування про те, що на Русі розвинулась не феодальна держава, як у Франції, Англії чи Німеччині, а цілком особливий тип надкласової влади. Русь була типовою феодальною державою, політична структура якої, згідно з М. М. Покровським, впродовж X—XIII ст. не зазнавала скільки-небудь кардинальних змін. Що стосується політичної форми держави, то вона уявлялась історику як республіканська. Давньоруські республіки почали аристократією походження, а закінчили аристократією капіталу, але між ними пройшли стадію, яку можна назвати демократією.

Згідно з С. В. Юшковим, феодальна державність проходить у своєму розвитку ряд стадій, політичних форм. Історія знає феодальні монархії і феодальні республіки. Київська Русь найбільше відповідала формі ранньофеодальної монархії. Складалася вона в часи Володимира Святославича, коли відбулась стабілізація державних рубежів, внутрішня об'єднаність територій на чолі з сильним політичним центром — Києвом. Ця політична форма існувала як на етапі становлення держави, так і в період її феодальної роздробленості. С. В. Юшков вважав Київську Русь комплексом окремих держав, пов'язаних між собою системою сюзеренітету-васалітету. Діяльність феодального монарха спрямовувалась радою із верхівки феодалів, для вирішення найбільш важливих загальноруських питань скликались князівські з'їзди.

Подальший розвиток теза С. В. Юшкова щодо характеру васальних відносин на Русі знайшла у працях Б. Д. Грекова, М. М. Тихомирова, В. Й. Довженка, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепніна та інших істориків. За незначним винятком, історики радянського періоду були одностайні у ствердженні феодального характеру Київської держави X—XIII ст.

На першому її етапі, що датується IX — 30-и роками XII ст., формою держави була «ранньофеодальна монархія». Що стосується другого етапу (від 30-х років XII по 40-і роки XIII ст.) подібної одностайності не спостерігається. Тривалий час під впливом праць Б. О. Рибакова вважалось, що Київська Русь як єдина феодальна держава перестала існувати уже в 30-і роки XII ст. На зміну їй прийшли незалежні князівства-королівства, князі яких вважали себе

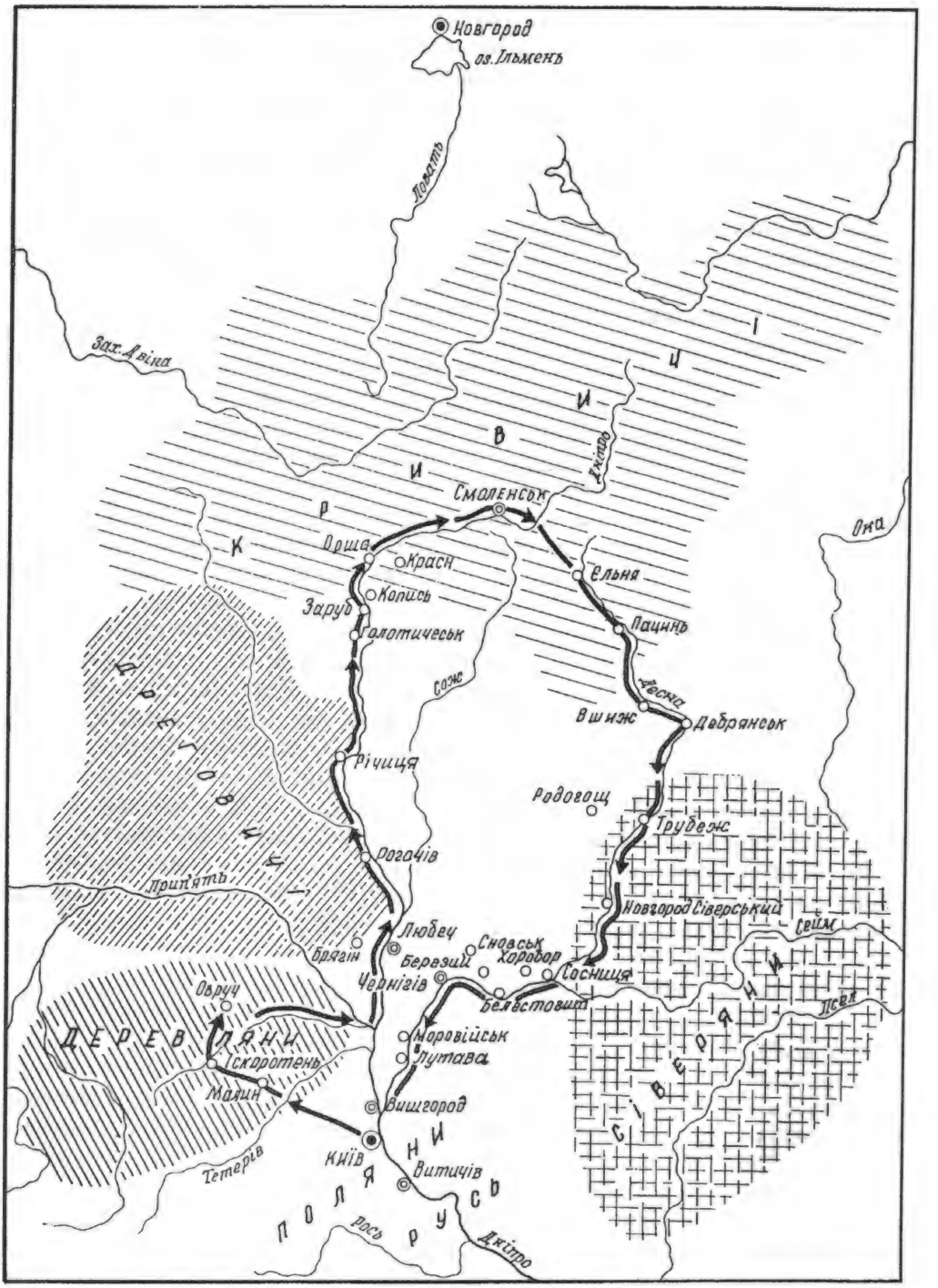

Рис. 26. Маршрут полюддя в X ст. (реконструкція Б. О. Рибакова).

суверенними володарями, а влада київського князя назавжди відійшла в минуле.

Теза розпаду Київської держави з 30-х років XII ст. була згодом поставлена під сумнів (В. Й. Довженок, П. П. Толочко, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнін та інші). Дослідники все більше схилялись до думки, що так звана феодальна роздробленість країни не означала державного розпаду. Зміцнення феодального способу виробництва привело до зміни форм політичної і правової надбудови, а зовсім не до розпаду держави. До того ж, удільні князівства зовсім не були породженням епохи феодальної роздробленості, а характеризували адміністративно-територіальну структуру Русі і на її першому етапі.

Отже, якої форми набув державний устрій Русі у XII—XIII ст.? За визначенням В. Т. Пашуто — це система «колективного сюзеренітету», коли Руссю правив не лише великий київський князь, а й ряд інших найбільш сильних князів, які сиділи в удільних столицях і мали наділи у Київській землі.

Зрозуміло, що і поділ історії Русі на два періоди (ранньофеодальний та феодальної роздробленості), і визначення форм її державного устрою як «ранньофеодальної монархії» й системи «колективного сюзеренітету» значною мірою умовні. Жодна форма будь-якого періоду не виступає у єдиній і незмінній структурі. Колективне управління на Русі з'явилось ще на початку другої половини XI ст. Вмираючи, Ярослав Мудрий поділив державну територію між синами, кожний з яких отримав свою частку. Згідно із заповітом, вони разом очолили Київську Русь. Після смерті Ізяслава Ярославича тріумвірат Ярославичів змінився дуумвіратом. У XI ст. він модифікується у форму одночасного «сидіння» на київському столі двох князів, але і це співправління не було новим. Щось подібне Русь знала уже в IX—X ст., коли дуумвірами на київському столі були Аскольд і Дір, Олег і Святослав. Своєрідним дуумвіратом були також Ярослав Мудрий і чернігівський князь Мстислав.

Слід відзначити, що «колективний сюзеренітет», якої б форми він не набував, не витіснив із практики міжкнязівських відносин і поняття «старшинства». Звичайно, воно також не лишалося незмінним впродовж століть. Досить часто право на нього залежало не стільки від фізичного старшинства того чи іншого князя в роді, скільки від його реальних можливостей втримати у своїх руках великокнязівський київський стіл. У такому разі саме старший стіл Русі забезпечував князю старійшинство. Не випадково Київ впродовж всієї історії Русі перебував у центрі міжкнязівських відносин, а його володар, якої б політичної орієнтації не дотримувався раніше, перетворювався на виразника загальноруських інтересів. Не всім князям вдавалося реалізувати свої честолюбні претензії, але шлях до їх реалізації лежав через Київ.

Вважається, що другий період історії Русі найбільше відповідає визначенню удільно-вічового, коли основним змістом міжкнязівських відносин стає юридично закріплене поняття вотчинних воло-

Рис. 27. Родина Ярослава Мудрого. Фрески київського Софійського собору XI ст.

дінь. До певної міри це справді так, але абсолютизувати цей висновок не слід. По-перше, вотчинна система почала складатися вже на ранньофеодальному етапі і навіть отримала юридичне закріплення на Любецькому з'їзді 1097 р. По-друге, у XII—XIII ст. вона так і не забезпечила непорушності удільних володінь і незаперечного їх закріплення за конкретною князівською гілкою. Нерідко вотчинне право втрачало свою силу вже в третьому поколінні володарів і вони розпочинали нескінченну боротьбу за дідівську спадщину. Не зупинила вотчинна система і кочування князів із землі в землю, що ще більше заплутувало поняття «батьківських володінь». До того ж Київська і Новгородська землі взагалі не набули вотчинного статусу; на їх столах утверджувались представники різних князівських родин. Постійно прагнучи в Київ, а також вимагаючи частки власності у старій «Руській землі» як загальнородовій спадщині, удільні князі мотивували свої претензії тим, що всі вони є «єдиного діда внуки». Звичайно, за такого розуміння князями ролі Києва і Київської землі говорити про незалежне і суверенне існування удільних князівств немає жодних підстав.

Щоб правильно зрозуміти характер політичного розвитку Русі, необхідно з'ясувати питання структури влади удільних князівств.

А саме, якою мірою вони володіли більшою державною стабільністю порівняно з усією Руссю? Виявляється, що принципових відмінностей немає. Мирне життя осілих на землю князів тривало недовго. Протиріччя між ними і місцевим боярством загострюються саме тоді, коли, за визначенням окремих істориків, удільні князівства набули форм державної суверенності. Невдоволені незалежним становищем князя і не домігшись від нього тієї ролі в управлінні землею, на яку вони розраховували, бояри нерідко позбавляли його столу. У свою чергу, князі, котрим вдавалося зміцнити своє становище в землі, жорстоко розправлялись із непокірними васалами.

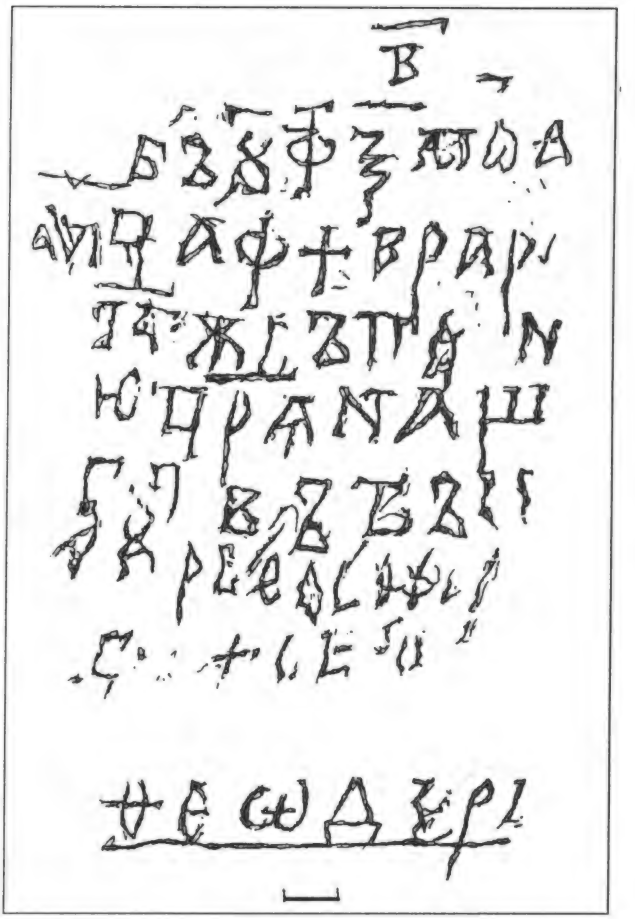

Рис. 28. Запис про смерть Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р. Софійський собор у Києві.

Мали свої труднощі удільні князівства і з успадкуванням столів. Боротьба за старшість і кращі наділи тут була такою ж гострою, як і боротьба за великокнязівський стіл. До того ж, зростання князівських родів неминуче супроводжувалось дробленням волостей-вотчин і плутаниною їх юридичної належності. У другій половині XII — 40-х роках XIII ст. кожна земля в мініатюрі практично повторювала політичну структуру всієї Русі. Де ж тут державна монолітність і суверенність удільних князівств? Та сама роздробленість.

Визнання цього не дає підстав для твердження про розпад державності чи навіть її втрату. В Русі, як, до речі, і в усій середньовічній Європі, роздроблена структура влади була природним наслідком подальшого зміцнення феодального способу виробництва, її, проте, не слід ототожнювати з політичним розпадом єдиної державної структури. Нова стадія феодалізму, хоч і супроводжувалась розширенням імунітетних прав, не зруйнувала систему васально-ієрархічних відносин. Основні інститути державної влади в Русі — князь,

рада, князівські з'їзди, віче та інші, які визначились ще на ранньофеодальному етапі, продовжували функціонувати і в період так званої феодальної роздробленості. Вони становили загальноруську систему політичної влади, яка була заснована на принципах ранньофеодального монархізму і федералізму.

В умовах спільності походження усіх представників правлячого князівського роду, коли кожний з них вважав себе водночас незалежним володарем і потенційним великим князем Русі, така форма державності була єдино можливою. У рамках монархо-федеративного державного устрою знаходять пояснення і різні форми співправління на київському столі.

Глава 2

КНЯЗІВСЬКА ВЛАДА

Основним інститутом державного правління Русі, безперечно, була князівська влада. Князь був не тільки верховним правителем країни, землі або волості, але й законодавчим розпорядником усього місцевого життя. Відсутність у місті чи землі князя порушувало нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князя, як правило, супроводжувалась і зміною попередньої адміністрації, яка не тільки не мала імунітету щодо князівської влади, але й перебувала в повній залежності від неї.

У літературі побутує думка, що князівська влада на Русі є вторинним елементом, привнесеним у східнослов'янське життя ззовні. Дійсно, у тому вигляді, в якому її зафіксували літописці для IX ст., вона являла собою зовнішню силу, що протистояла міській общині. Але запрошення варязьких князів зовсім не означає, що до цього часу східні слов'яни взагалі не знали такої форми правління. Відомості про слов'янських князів додержавного періоду утримуються у вітчизняних і зарубіжних писемних джерелах. Йордан повідомляє про «короля» антів Божа, Масуді — про «царя» волинян Маджака, «Повість минулих літ» вміщує розповідь про князя Кия, Феофілакт Сімокатта розповідає про слов'янського вождя Ардагоста. Є також відомості про князя Бравліна, який здійснив далекі походи в Крим наприкінці VIII — на початку IX ст., про новгородського та ізборського князів Гостомисла і Вадима.

За всієї умовності означеної титулатури — «король», «цар», «князь» — є підстави стверджувати, що князівська влада на Русі була давнім і місцевим політичним інститутом. Династична зміна, що сталася наприкінці IX — на початку X ст., не привнесла в політичний ровиток Русі принципово нового, незнайомого раніше східнослов'янському суспільству, елементу.

На ранньому (язичницькому) етапі становлення князівської вла-

ди на Русі, вона сприймалась суспільною думкою як продукт не стільки політичного розвитку, скільки ритуально-магічного. У своїй сакралізованій іпостасі князь уособлював цілу державу, керівництво якою здійснювалось за аналогією управління його тілесною плоттю. В уяві людей язичницької пори князь був водночас жерцем і магом, причому його магічна сила виходила не стільки від нього самого, скільки від усього правлячого роду. Останній виступає як сакральний власник землі, і саме в цьому феномені магічного поєднання княжого роду й підвладної йому території криються моральні підстави так званого родового володіння.

Після прийняття християнства князівська влада набула більш реального державно-політичного змісту, але не втратила певної сакральності. Дещо в ній лишалося від язичництва, щось з'явилося під впливом християнства. Йдеться, зокрема, про визнання божественного походження царської і князівської влади. Великі київські князі, за прикладом візантійських імператорів, володіли суверенним правом у справах церкви. У руських літописах влада князів визначається тим же набором харизматичних характеристик, що й імператорська. Князі були «богобоязливі», «правовірні», «христолюбиві», «благовірні», «боголюбиві» тощо.

Що стосується диференційованої титулатури князів, то в літописі трапляються такі терміни — «каган», «цесар», «архонт», «великий князь», «князь». Перші два титули, як можна зробити висновок з літописних повідомлень, мали до певної міри меморативний характер. Так називали померлих князів. На титул «цесаря» київські князі не могли претендувати, оскільки такими вони визнавали візантійських імператорів. Редактор Ізборника 1076 р. скрізь замінив титул «василевс»-«цесар» на «князь», а з середини XI — початку XII ст. руські князі користувалися візантійським титулом «архонт». Судячи з грецьких написів на печатках, титул «архонт» жалувався руським князям із Візантії. На одній із печаток слово «архонт» доповнене поняттям «великий»: «Мстислав, великий архонт Росии». Б. О. Рибаков вважає, що «великий архонт» тут тотожний «великому князю» або «київському князю». Очевидно, уже в часи Володимира Святославича і Ярослава Мудрого запозичене із Візантії поняття стало офіційним титулом київських князів. У повідомленнях про смерть Володимира і Ярослава зазначається: «Умре же Володимиръ, князь великый»; «Преставися великий князь русьскый Ярославъ». Аналогічно іменуються літописцями і наступні київські князі. У другій половині XII ст. титул «великих князів» вживають і деякі удільні володарі, зокрема володимиро-суздальські, які претендували на загальноруське старійшинство.

У працях останнього часу визначилась тенденція дещо архаїзувати зміст такого явища, як князь, представити його не феодальним володарем держави чи землі, а таким собі патріархом, слугою народу, вождем героїчної епохи докласового суспільства.

Насправді давньоруський князь, а особливо великий київський,

це феодальний монарх з практично необмеженими політичними і соціальними функціями.

Одною з суттєвих функцій князівської влади була законодавчо-судова. Вже з перших років існування Київської держави князі включались в активну законодавчу діяльність. Вона детально вивчена С. В. Юшковим, М. М. Тихомировим, Л. В. Черепніним, В. Т. Пашуто та іншими дослідниками, які висвітлили феодальний характер давньоруського законодавства.

Звичайно, укладання різних юридичних кодексів, як зауважує І. Я. Фроянов, не було суто приватною справою князя або його найближчого оточення. Воно диктувалось умовами соціально-економічного розвитку країни, стимулювалось соціальною активністю мас, а до правотворчості не закривався доступ представників крупного боярства. Але хіба суть полягає в тому, з ким саме князь укладав судові збірники? Важливіше визначити їх характер, з'ясувати — інтереси якої категорії населення вони захищали. Устави й уставні грамоти вказують на те, що законодавча влада князів поширювалась фактично на всі сфери міського і сільського життя. Вона регламентувала норми міського співжиття, надходження данини на користь держави, розпоряджалась земельними фондами, визначала місце церкви у міському управлінні (Устав Володимира Святославича про церковну десятину, Устав новгородського князя Всеволода про церковні суди, людей і міри торговельні). Природно, що дотримання усіх цих правових норм, що виходили від князівської влади, було обов'язковим для достатньо розвинутого князівського адміністративно-управлінського апарату. До компетенції князівської влади належали справи військові. Князі були головними воєначальниками, безпосередньо відали питаннями оборони країни чи землі, брали особисту участь у військових кампаніях.

Прерогативою князя були зовнішні зносини з іноземними державами, а також з іншими князівствами.

Отже, давньоруський князь являв собою головну державну структуру, був гарантом нормального функціонування усіх органів управління, символом державної стабільності. Навіть у Новгороді, де мала місце розвинута система боярського самоуправління, князі були політичними фігурами номер один. Знахідки великої кількості князівських печаток свідчать про регулярне виконання ними урядово-судових функцій. Бояри часто не мирилися з князями, але жити без них не могли. Тривала відсутність князя на новгородському столі призводила до порушення звичних контактів Новгорода з рештою Русі, викликала економічні труднощі.

На жаль, юридична практика часів Київської Русі не випрацювала чіткої системи міжкнязівських відносин. Якщо поняття «вотчини» хоч якось було унормоване, то принцип «старійшинства» практично не мав жодного юридичного обгрунтування. Моральні ж його підвалини часто-густо порушувались, і тоді в Києві утверджувався князь не за правом старшинства, а за правом сили. Відсут-

ність на Русі кодексу престолонаслідування, з одного боку, і сповідування принципу рівності усіх представників правлячого роду — з другого, породжували систему взаємних претензій і образ, що нерідко призводило до військових конфліктів. Не знайшли юридичного визначення також «колективний сюзеренітет князів» і різні форми дуумвірату. Динамічна зміна форм інститутів князівської влади, звичайно, не сприяла державно-політичній стабільності Русі.

Глава 3

КНЯЗІВСЬКА РАДА-ДУМА

Князі вже на ранньому етапі становлення східнослов'янської державності спиралися у своїй діяльності на раду старійшин. Із літописного повідомлення про події 945 р. видно, що древлянський князь Мал приймав рішення про переговори з київською княгинею Ольгою, попередньо порадившись із старійшинами землі. На них лягла вся відповідальність за вбивство Ігоря, яке також погоджувалось з князем. «Съдумавше Древляне съ княземъ своимъ Маломъ... аще не убьем его, то вси погубить»[1].

Аналогічну раду, яка складалась із бояр і «градських» старців, збирав Володимир Святославич при вирішенні питання вибору нової віри. Князівські радники іменуються нерідко просто дружиною. З нею князь «дума о строеньи земленемь, и о уставе земленем, и о ратѣхъ»[2].

До складу ради входили, очевидно, і вищі церковні ієрархи. Закон про страту розбійників порадили Володимиру єпископи. Пізніше вони, а також старці міські внесли пропозицію замінити страту вирою (штрафом).

Вирішуючи питання війни з половцями, великий київський князь Святополк, як свідчить літопис, «не здумав с большею дружиною отнею», а порадився («совет створи») з людьми «несмышленными». Значення ради як дорадчого органу при князеві визнавав Володимир Мономах. Із тексту його «Повчання» випливає, що одною з функцій ради була судова. «Сѣдше думати с дружиною оли люди оправляти»[3].

Є всі підстави стверджувати, що з посиленням князівської влади на місцях ради, подібні до київської, діяли в усіх землях. Навіть такі авторитетні князі Суздальської землі, як Юрій Довгорукий, Андрій Боголюбський і Всеволод Велике Гніздо, мусили рахуватись і співпрацювати з радою. Коли Юрій Довгорукий мав намір посади-

---

[1] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 43.

[2] *Там же.*— Стб. 111.

[3] *ПСРЛ.*— Т. 1.— Стб. 247.

ти у Києві свого брата, робити цього йому не порадило боярське оточення. «Бояре же размолвиша» його, як зауважив літописець. Під 1158 р. літопис повідомляє, що Юрій радився з «детьми своими и с мужи своими». Всеволод Велике Гніздо менше звертав увагу на своїх боярських дорадників, але зовсім ігнорувати їх також не міг. Коли новгородці запросили на престол його сина, то рішення щодо цього він прийняв, «здумав з дружиною своею». Більшою лояльністю до ради відзначався син Всеволода Юрій. Літопис визначає його вчинки формулою — «сдумав с братьею своею и с бояры».

Важливу роль відігравала боярська рада у Галицькій землі. Іноді її ухвала виявлялась вирішальною. Так, 1153 р. рада заборонила молодому князю Ярославу брати участь у битві з великим київським князем Ізяславом Мстиславичем. По смерті Ярослава Осмомисла вона позбавила галицького столу його сина Володимира тільки за те, що він «думы нелюбяшеть с мужми своими». У часи малоліття князів Данила і Василька Романовичів рада фактично порядкувала на Волині.

Повідомлення про раду в Чернігівській землі засвідчують, що до її складу входили єпископ, тисяцький, а також «мужи» князя. Саме з ними радилась дружина Святослава Ольговича про заміщення престолу: «сгадавше с пискупом и с мужми князя своего».

Склад князівських радників розширювався залежно від того, яке питання розглядалося на раді. Номінальний великий князь В'ячеслав радився не лише з «мужьми» своїми, але й з Мстиславом Ізяславичем. Ростислав Мстиславич, посівши київський стіл після В'ячеслава, зібрав раду, до якої увійшли «мужи» покійного брата, а також тіуни і ключники. Вони допомагали поділити майно покійного В'ячеслава між церквою і княгинею.

Члени ради нерідко називались «думцями», що, очевидно, було похідним від термінів «сдумаша», «думати». Практично усі повідомлення про раду князя з дружиною починаються словом «сдумаша».

В міру розвитку феодальної державності так звані старци градские стали називатися «мужами градскими». Крім бояр і старшої дружини, до князівської ради входили також представники міського магістрату. Важливе рішення про участь у війні з Юрієм Довгоруким Ізяслав Мстиславич приймав з боярами, дружиною і киянами. В останніх, безперечно, слід вбачати представників магістрату, і саме вони не дали своєї згоди на формування народного ополчення, як того хотів Ізяслав. Максимум, чого він домігся від «киян», це згоди на набір добровольців. Іншого разу «кияни» були більш прихильні до Ізяслава і рішуче підтримали його у протистоянні з Юрієм.

Роль ради-думи зростала в міру послаблення князівської влади. В Галичині на початку XIII ст. спостерігається практично самостійна діяльність ради. Саме їй належить рішення, безпрецедентне в історії Русі, посадити на галицький стіл боярина.

Згідно з В. Т. Пашуто, рада при князеві — явище типове не тільки для Русі, але й для інших країн середньовічної Європи. Нічого

специфічного давньоруська політична практика не випрацювала. Безперечно, це був становий орган, який сягав своїм корінням ще язичницьких часів. Літопис повідомляє, що практика прийняття важливих рішень на радах мала місце вже на етапі літописних «племен»: «сдумаша поляне». В умовах існування феодальної держави до складу ради входили васали князя — представники земельної і дружинної знаті, вищого духовенства, а також міських магістратів.

До компетенції ради-думи належали найважливіші питання внутрішнього і зовнішнього життя країни, окремої землі-князівства. Вона займалась виробленням юридичних кодексів, нормуванням церковної юрисдикції, підготовкою до військових кампаній, зовнішніми зносинами тощо. Звичайно, дорадчий характер ради не надавав її рішенням законодавчої обов'язковості. Таким правом володів лише князь. Але політична практика Русі знала і випадки, коли князі змушені були покірно виконувати ухвалу ради. Насамперед це стосується тих князів, котрі не мали сил успішно протистояти боярській опозиції. Звичайно, при князях владних і сильних ради лише освячували своїм рішенням їх наміри і дії. Зростала урядова роль рад у періоди міжкнязів'я або тоді, коли з якихось причин стіл тривалий час лишався без князя.

Глава 4

КНЯЗІВСЬКІ З'ЇЗДИ

Важливою формою загальноруського правління були міжкнязівські «снеми», або з'їзди. Вони збиралися у найвідповідальніші для країни періоди й обговорювали питання внутрішнього життя, феодальних правопорядків, організації відсічі зовнішнім ворогам та ін. Ініціаторами їх скликання, як правило, були великі київські князі, а місцем проведення, за рідкісним винятком, Київ або якийсь пункт Київської землі. Інститут загальноруських князівських з'їздів функціонував аж до 30-х років XIII ст., хоч з'їзди й не були скільки-небудь регулярними.

Практика князівських з'їздів-снемів започаткувалась 1072 р., коли Ізяслав, Святослав, Всеволод, а також їхні радники-бояри, представники вищого духовенства затвердили у Вишгороді «Правду Ярославичів».

Наступний з'їзд був більш представницький. Він зібрався у Любечі 1097 р. Детально описаний в літописі, цей з'їзд дає наочне уявлення про коло питань, які розглядатимуться і на всіх наступних з'їздах. Це, насамперед, «строение мира». Незважаючи на те що не всі постанови Любецького з'їзду були реалізовані, він справив значний вплив на подальший державно-політичний розвиток Русі. У Любечі були вироблені, а точніше, юридично закріплені, норми

міжкнязівських відносин, спрямовані на попередження усобиць, забезпечення більшої політичної стабільності в країні. Вперше за всю історію «отчина» оголошувалась спадковим володінням певної князівської лінії, одержувала правовий статус родової власності. На з'їзді, очевидно, було затверджено також загальноруський судово-правовий кодекс.

Два наступні з'їзди (1101 і 1103 р.) фактично продовжили обговорення проблем, порушених в Любечі. Це і розподіл володінь, і болюче питання боротьби з половцями.

Важливі дані про міжкнязівський з'їзд 1155 р. повідомляє літопис В. М. Татищева. На ньому зіткнулись дві концепції державно-політичного правління. Провідником першої, яка обстоювала принципи «старійшинства» і єдинодержавність, був Юрій Довгорукий, другої, яка підтверджувала юридичну непорушність «батьківської спадщини», став його син Андрій. Спільним в позиціях обох було визнання необхідності досягнення миру і злагоди серед руських князів. «Весьма есть дело полезное и Богу приятное примириться со сыновцы своими, всем подданым есть в мире жить польза немалая, ибо в мире не токмо плоды и скоты, но и люди множатся и богатятся, а войнами все уменьшается и разоряется». Андрій звертається до Довгорукого з такими словами: «Отче, почто хочешь на браťию твою воевати и их отеческих наследий лишить?». Юрій погодився з доказами сина і, закликавши князів до Києва, «прия их в любовь, обесчая их охранять»[4].

На усіх з'їздах постійно стояло половецьке питання. Сил окремих князівств для успішного протистояння половецькій загрозі не вистачало, і тому їх об'єднання було нагальним велінням часу. Не можна сказати, що тут не виникало жодних протиріч між князями, але порозумінь було значно більше. Зовнішня небезпека усвідомлювалась ними і становила один з важливих чинників міжкнязівської консолідації. Літописні свідчення про взаємини Русі з половцями переконливо показують, що, незважаючи на сепаратистські тенденції удільних князів, які зумовлювались дією ряду конкретних обставин (опозиція великому князю, намагання грати у боротьбі з половцями першу роль, шлюбні зв'язки з представниками половецьких ханств), зберігалось розуміння того, що боротьба із Степом є справою усіх давньоруських князівств й очолювати її мусить великий київський князь.

У 1167 р. великий київський князь Ростислав скликав до Києва більше десяти князів, щоб спільно здійснити похід в район Канева і забезпечити проходження купецьких караванів, які йшли Грецьким і Залозним шляхами. Цю мету переслідував і Мстислав Ізяславич, який неодноразово збирав васальних князів у Києві. Пропозиції Мстислава одностайно підтримувались усіма південноруськими князями. Перелік князів, що брали участь у поході 1169 р. на полов-

[4] *Татищев В. Н.* История Российская.— М., 1964.— Т. 3.— С. 53—55.

ців, дає наочне уявлення про реальну владу великого київського князя у справі оборони Русі. Із Луцька прибули Ярополк і Ярослав Ізяславичі; із Турова — Святополк Юрійович; із Гродно — Мстислав Всеволодович. Свої полки надіслали Рюрик і Давид Ростиславичі із Смоленська, чернігівські Ольговичі — Святослав і Ярослав Всеволодовичі, Олег і Всеволод Святославичі. Із Переяслава виступив Гліб Юрійович і його брат Михалко. Крім того, у поході брали участь багато дрібних князів — «инии мнози».

Напевно, не всі київські з'їзди, які обговорювали питання війни і миру, знайшли висвітлення на сторінках літопису. Успішні походи Ростислава Мстиславича (1167), Мстислава Ізяславича (1167), Святослава Всеволодовича (1183, 1184, 1185, 1192, та ін.), у яких брали участь дружини від багатьох земель, звичайно ж, були неможливі без попереднього обговорення їх стратегії і тактики. Кожний із цих походів, безсумнівно, обговорювався колом князів, яких великий князь вважав необхідним і можливим залучити для участі у поході.

За нормами міжкнязівського права, виробленими з'їздами і договорами, князь, який відмовився послати дружину на боротьбу з половцями, втрачав волость. Про це дізнаємося із літописної статті 1176 р. Послані великим київським князем Романом Ростиславичем полки зазнали поразки від половців. Причину цього сучасники бачили у тому, що до об'єднаних дружин не підійшов вчасно зі своїм полком брат великого князя Давид. Святослав Всеволодович вирішив скористатися з цього і звинуватив Романа у недотриманні ряду: «Брате! Я не ищю подъ тобою ничего же, на рядъ такъ есть: оже ся князь извинить (зрадить. — *П. Т.*), то въ волость, а мужъ в голову: а Давидъ виноватъ»[5].

Нагляд за дотриманням норм рицарської честі, судячи із слів Святослава, покладався на великого князя. Роман не став позбавляти Давида столу, чим, на думку Святослава, виявив великокнязівську неспроможність і мав понести за це покарання.

На князівському з'їзді-снемі 1195 р. великий київський князь Рюрик Ростиславич обдумував питання внутрішнього порядку в Русі з братом Давидом Смоленським. Снем цей супроводжувався князівськими бенкетами, на які запрошувалися бояри, духовенство, представники чорних клобуків.

Великий загальноруський з'їзд князів відбувся у Києві 1223 р. Князі Мстислав Романович, Мстислав Мстиславич, Мстислав Святославич та ін. зібралися для досягнення угоди про надання допомоги половцям, які зазнали нападу монголо-татарських орд Чингісхана. Усвідомлення небезпеки, яка насувалась на Русь, а також агітація Мстислава Удалого, який був зятем половецького хана Котяна, сприяли виробленню спільного рішення.

---

[5] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 604.

Ще один князівський з'їзд відбувся у Києві 1230 р. Лаврентіївський літопис, розповідаючи про участь багатьох князів в урочистому акті висвячення єпископа Ростовського Кирила, зауважує, що метою їх прибуття до Києва була не ця подія, а сонм: «бяху же в то время инии князи Русьскии на соньмѣ в Киевѣ»[6].

Широка практика функціонування цього політичного інституту свідчить, що міжкнязівські відносини в Русі XI—XIII ст. мали не стільки союзний, скільки васальний характер. В. Т. Пашуто, який дослідив різні інститути васалітету, прийшов до висновку, що їх основою було місництво, тобто право на земельний наділ, помістя, уділ, волость, яке могло бути не лише спадковим, але й вислужним. За землю, за пожалування васал перебував у повній залежності від сюзерена. У реальному політичному житті Русі мали місце глибокі протиріччя всередині правлячої верхівки, але практика міжкнязівських з'їздів свідчила про постійне прагнення їх подолання.

Глава 5

ВІЧЕ

Віче як орган народоправства розглядали історики XIX ст. В. І. Сергєєвич, М. В. Довнар-Запольський, І. О. Лінниченко та інші були переконані, що інститут віча відобразив, насамперед, суверенність общини. Одним із доказів цього було начебто право народу на вибір князя. Дослідники визначили коло питань, які входили до компетенції віча. Це насамперед законодавчі, судові, а також питання війни і миру. Що стосується внутрішнього управління, то віче, хоч і мало на нього сильний вплив, але віддавало перевагу князівській адміністрації.

В оцінках природи, компетенції і складу віча істориками радянського періоду мають місце суттєві розходження. Одні (Б. Д. Греков, М. М. Тихомиров, І. Я. Фроянов) вважали віче такою формою державного управління, що у ньому могли брати участь широкі верстви населення, інші (С. В. Юшков, В. Т. Пашуто, П. П. Толочко, В. Л. Янін) бачили в ньому вузькокласовий орган, який перебував у руках феодалів. Літописи, розповідаючи про деякі важливі державні справи, нерідко справді вказують на участь у них «нищих и худых», «всех людей», «всех киян», тобто представників експлуатованого стану. Надто довіряти цим повідомленням, проте, не слід. Як справедливо зауважував В. Т. Пашуто, це лише прийнятий у Русі літературно-церковний зворот. Смішно навіть припустити, що в країні, де законом була Руська Правда, жебраки й убогі вирішували, кому зайняти княжий стіл Осмомисла. В. Л. Янін, дослідивши історію новгородських державних інститутів, прийшов до виснов-

[6] *ПСРЛ.*— Т. 1.— Стб. 457.

ку, що загальноміське віче було вузькокласовим органом, у якому немає місця «всьому Новгороду». Воно об'єднувало лише великих феодалів і було не народними зборами, а зібранням класу, що стояв при владі. Аналогічним було і київське віче.

Показовими у цьому плані є вічові зібрання у Києві 1068—1069 рр. Перше зібралося у тяжкий для Русі час, коли об'єднані сили трьох Ярославичів зазнали поразки від половців під Переяславом. «И людье Кыевстии прибѣгоша Кыеву, и створиша вѣче на торговищи, и рѣша послався ко князю: «се Половци росулися по земли, вдай княже оружье и кони, и еще бьемся с ними»[7].

Не виключено, що представники київських низів брали участь у вічовому зібранні на подольському торговищі, але переоцінювати їх роль не слід. По-перше, ініціатива скликання віча належала не їм, а тим киянам, які повернулися після невдалого бою з половцями, тобто київським дружинникам. Це вони залишилися без коней і зброї, по-друге, скликали його і діяли, хоч і всупереч волі князя, але у згоді з частиною міських мужів.

Влітку 1069 р., після 7,5-місячного князювання у Києві Всеслава, на Русь повернувся (з польським військом) Ізяслав. Всеслав зрадив киян і під покровом ночі втік у свій Полоцьк. Кияни повертаються до Києва і, як і роком раніше, скликають віче. На ньому вони приймають рішення запросити на великокнязівський стіл Святослава і Всеволода, а в разі їх відмови запалити місто й піти у грецьку землю. Це віче, очевидно, було менш представницьким, ніж перше. Можливо, коло його учасників обмежувалось лише полоцько-чернігівською боярською партією, а також близьким за настроєм до неї купецтвом.

Спроба не допустити в Київ Ізяслава не мала успіху. Вступивши до столиці, він жорстоко розправився з винуватцями свого вигнання. Його гнів і репресії впали передусім на представників полоцько-чернігівської партії. Розправи не уник навіть такий впливовий і авторитетний церковний діяч Русі, як Антоній — засновник Печерського монастиря.

Таким чином, вічова діяльність у 1068—1069 рр. свідчила про серйозні протиріччя у феодальних колах Києва. Для їх розв'язання більш сильною боярською партією були залучені представники торговельно-ремісничого стану, які скористалися сприятливою ситуацією для зведення рахунків з князівською адміністрацією.

Найхарактернішим проявом права київського віча було, начебто, запрошення на київський стіл Володимира Мономаха 1113 р. Відомо, що на перше запрошення з Києва Мономах відповів відмовою. В. І. Сергєєвич пояснював її тим, що за рішенням Любецького з'їзду Мономах не мав жодних прав на Київ і не хотів підважувати міжкнязівську угоду. Щоб змусити його порушити хрестне цілуван-

[7] *ПСРЛ.*— Т. 1.— Стб. 170.

ня, кияни посилають до Переяслава повторне запрошення, яке супроводжувалось розповіддю про повстання і можливий стан анархії в разі нової відмови. Володимир зайняв Київ, змушений до цього силами обставин, як народний обранець. Отже, завдяки народному волевиявленню, як вважав вчений, у Києві утвердились нащадки третього сина Ярослава Мудрого. І. О. Лінниченко відзначив, що по смерті Святополка кияни збираються на віче і посилають кликати Володимира на великокнязівський стіл, а самі тим часом розраховуються за старими рахунками з прихильниками покійного князя. Тезу — кияни, які грабують двори знаті, і кияни, які надсилають запрошення Мономаху — суть одне й те ж, підтримав у радянський час М. М. Тихомиров.

Хто ж ці кияни, які запрошували Володимира до Києва і якою мірою заняття ним великокнязівського столу було результатом народного волевиявлення? Вже початок літописної розповіді про це свідчить, що долю київського столу вирішував не народ, а лише верхівка київського суспільства. «Наутрия же, въ семы на 10 день, свѣтъ створиша Кияне, послаша к Володимеру, глаголюше: «Поиде, княже, на столъ отенъ и дѣденъ»[8]. Як бачимо, питання про спадкоємця Святополка вирішувалось навіть не на вічі, а на раді. У повторному запрошенні Мономаха чітко помітні відмінності дійових осіб. Запрошуючі заявляють, що коли Володимир знову відмовиться прийти до Києва, то «яко много зло уздвигнеться, то ти не Путятинъ дворъ, ни соцькиъ, но и Жиды грабити, и паки ти поидуть на ятровь твою и на бояры, и на монастырѣ, и будеши отвѣтъ имѣлъ княже»[9].

Таким чином, літописець чітко уявляв, що «кияни», які запрошували Володимира, і «кияни», які грабували двори князівської адміністрації, належали до різних соціальних станів. Звичайно, широкі демократичні маси Києва, враховуючи велику популярність Мономаха, могли бажати його приходу до Києва, але вирішувалось це без них, і вважати Володимира Мономаха обранцем народу на великокнязівському столі неможливо.

Аналогічні київському були вічові зібрання і в інших великих містах Русі.

У 1141 р. відбулося віче в Новгороді, на якому обговорювалось питання неугодності новгородцям князя Святослава Ольговича. Він звернувся за допомогою до свого брата, великого київського князя Всеволода. Добре знаючи, чиїх це рук справа, Всеволод заманив до себе «ліпших мужів» Новгорода, щоб таким чином виявити тиск на віче. Акція ця не мала успіху, але вона свідчить про те, в чиїх руках перебувало новгородське віче.

Відомості літопису про вічову діяльність у Галицькій землі та-

---

[8] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 276.

[9] *Там же.*

кож вказують на переважну участь у ній мужів «градських», тобто знаті. До їхньої допомоги вдавався князь Данило Романович у боротьбі з непокірними боярами Галицької землі. Коли він звернувся за порадою до галицького віча («сзвавшю вече»), то соцький Микула, який відображав настрої прихильників князя, заявив: «Господине! Не погнетши пчелъ, меду не ѣдать»[10].

Аналіз подій, пов'язаних з діяльністю віча, свідчить про значне посилення великого боярства. Зміцнення його економічних позицій, особливо в період феодальної роздробленості, супроводжувалось намаганням брати участь в управлінні містом і землею. Крім протиріч між князівською владою і боярською феодальною демократією у діяльності віча відбились серйозні протиріччя всередині самого боярства. У політичному плані воно не являло собою монолітної сили. У кожному великому центрі земель існувало кілька боярських угруповань, які претендували на керівне становище і виборювали це право одне в іншого, намагаючись посадити на князівський стіл свого ставленика.

Особливою гостротою ці відносини відзначалися у Києві й стимулювались юридичною невизначеністю з успадкуванням великокнязівського столу. При цьому одна боярська партія орієнтувалась на князів із династії чернігівських Ольговичів, інша — відстоювала право на Київ представників Мономахового роду.

Відомі випадки, коли віче було звичайною змовою певного боярського (рідше купецького) угруповання, спрямованого проти князя або його оточення. Під 1170 р. у літописі повідомляється, що «начаша новгородьци вече деяти в тайне по дворам». Довідавшись про ці таємні віча, новгородський князь Святослав Ростиславич залишив Новгород, не чекаючи, коли рішення новгородського боярства про його небажаність буде прийняте на широкому вічі.

Схожа ситуація була в Києві 1146 р. Рішення про усунення Ігоря Ольговича й заміну його переяславським князем Ізяславом Мстиславичем було прийнято антиігоревою боярською партією таємно від князя і його адміністрації.

Розглянуті вище та інші випадки діяльності віча переконують, що цей інститут, який сягає своїм корінням ще додержавного періоду, ніколи не був органом народовладдя, широкої участі демократичних верств населення у державному управлінні. Керівна роль і переважне право представництва належали верхам суспільства. За сильного князя цей орган був слухняним придатком верховної влади, за слабкого — залежність могла бути і зворотною. Іншими словами, на Русі у X—XIII ст. існували, доповнюючи один одного, а нерідко й вступаючи у протиріччя, орган феодальної демократії (віче) і представник монархічної влади (князь).

---

[10] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 763, 764.

Глава 6

СОЦІАЛЬНІ РУХИ

Основним джерелом інформації про народні рухи в Русі X—XIII ст. є літописи. Чекати від них повного і адекватного висвітлення соціальних конфліктів, враховуючи залежність їх укладачів від князівської влади, не доводиться. Висловлювати симпатії до народних виступів на сторінках хронік було, очевидно, небезпечно. І якщо в таких умовах відомості про них, хай навіть у дещо завуальованій формі, все ж заносились до літопису, то це означало, що народні рухи були невід'ємною рисою давньоруського суспільного життя.

Перший значний соціальний конфлікт виник 945 р., коли князь Ігор, порушивши встановлені норми полюддя, зажадав від Древлянської землі додаткової данини. Древляни на чолі із своїм князем Малом повстали, дружина Ігоря була разгромлена, а його самого страчено. Однозначна оцінка древлянського повстання як класового антифеодального протесту, що мала місце в історіографії радянського періоду, неприйнятна. Тут більшою мірою виявились протиріччя між центральною владою Києва і древлянськими князями, які не бажали їй коритися.

Причинами народних рухів 10—20-х рр. XI ст. були загострення внутріполітичної обстановки, участь у вирішенні міжкнязівських суперечностей найманців — варягів, польських дружин. У 1015 р. спалахнуло повстання проти варягів у Новгороді; 1018 р. значні заворушення мали місце на півдні Русі. Їх причиною були пограбування і насильство розквартированих на «покорм» по містах і селах Київської землі союзних Святополку поляків.

Народні повстання очолювались іноді язичницькими жерцями, які намагалися скористатись невдоволенням бідноти для захисту старої ідеології. Одне з них трапилося 1024 р. у Ростово-Суздальській землі під час голоду. Заохочувані волхвами, які вважали, що всі нещастя прийшли на їхню землю разом з християнством, селяни заходилися грабувати і вбивати общинну знать — «стару чадь». Основну силу повстання, очевидно, становили ізгої, які розорилися і вийшли з общини, втративши основне джерело до існування — землю.

Велике заворушення київських низів відбулося в 1068— 1069 рр. Повстання проти Ізяслава Ярославича і його прибічників набрало такого розмаху, що він змушений був залишити Київ і тікати до Польщі. «Двор княж» кияни пограбували. Повернувшись до Києва наступного року з допомогою польського короля Болеслава, Ізяслав розправився з учасниками повстання. Він наказав перенести торг з Подолу на гору, тобто в межі князівської частини міста. Цією акцією переслідувалась мета поставити під контроль уряду одне з найважливіших зосереджень суспільного життя Києва і зменшити вплив купецтва на «чорних» людей.

Значні народні хвилювання мали місце в 1070—1071 рр. у Ростовській землі. Очолили їх, як і 1024 р., волхви. Подолавши шлях від Ярославля до Білоозера і зібравши довкола себе близько 300 чоловік, служителі язичницьких культів звинуватили «лучших жен» у тому, що вони узурпували в своїх руках значні продовольчі припаси — «яко си жито держать, а си медъ, а си рыбы, а си скору»[11]. Повстання було придушене боярином Яном Вишатичем.

Практично водночас із заворушеннями у Києві і Ростові вони відбулися і в Новгороді. Бунт підняв волхв, який агітував населення виступити проти християнської віри. Розмах цього руху був значний. Літопис повідомляє, що волхв заохочував людей на розправу з єпископом. У цьому конфлікті князь і дружина взяли сторону єпископа, а просте населення — волхва. «И роздѣлишася надвое: князь бо Глѣбъ и дружина его идоша и сташа у єпископа, а людье всеи идоша за волхва. И бысть мятежь великъ межи ими»[12].

У 1113 р. в Києві спалахнуло нове повстання, яке охопило різні шари населення. Приводом до нього стала смерть князя Святополка Ізяславича, який провадив політику розширення прав київських купців і лихварів. Вона не задовольняла ні демократичні низи, ні феодальні верхи Києва, які не бажали поступатися своїм давнім керівним становищем у державі.

Основне невдоволення було спрямоване проти князівської адміністрації, яку очолював воєвода Путята, а також купців і лихварів. Поширення народного заворушення викликало занепокоєння крупних феодалів, які пов'язували свої надії з Володимиром Мономахом: «да вшед, установить крамолу сущую в людях». Мономах виправдав сподівання знаті і замирив київські низи.

У 30-і роки XII ст. загострились соціальні протиріччя у Новгороді. Приводом до них стала ситуація із заміщенням новгородського княжого столу Всеволодом Мстиславичем. У 1132 р. ворожі князю бояри зуміли скористатись невдоволенням і прогнали князя із Новгорода. Прибічникам Всеволода через деякий час вдалося подолати опір повсталих, проте вже 1136 р. проти князя і його адміністрації розпочалося нове повстання. Використавши гнів людей, бояри схопили Всеволода з жінкою й дітьми й посадили під сторожу. Серед звинувачень, які йому пред'явили, було і те, що він «не блюдеть смерд».

Особливою соціальною активністю характеризувалась ситуація 1146—1147 рр. на півдні Русі. Боротьба різних боярських угруповань і їх ставлеників на великокнязівський стіл за владу сколихнула до активних дій київські низи. У 1146 р. повсталі розгромили двори представників адміністрації князя Ігоря Ольговича, яка на чолі з тіуном Ратшею фактично розорила просте населення. Хви-

---

[11] *ПСРЛ.*— Т. 1.— Стб. 175.

[12] *Там само.*— Стб. 181.

лювання тривали і наступного року. Їх кульмінацією було вбивство князя Ігоря.

Ще одна літописна згадка про повстання у Києві датується 1157 р. Розпочалося воно, як і в 1113 р., відразу ж по смерті великого князя. Про розмах і соціальний характер цього виступу народних мас можна скласти уявлення з наступних літописних рядків: «И много зла створися въ тои день: разграбиша двор его (Юрія Довгорукого. — *П. Т.)* Красный и другый дворъ его за Днѣпром разъграбиша, его же звашать самъ Раемъ, и Васильковъ дворъ сына его разграбиша в городѣ; избивахуть Суждальци по городамъ и по селам, а товаръ ихъ грабяче».

Приводом до широких народних виступів у Володимирській землі послужило вбивство боярами Андрія Боголюбського 1174 р. Як тільки про смерть князя довідалось населення Боголюбова і Володимира, то заходилось чинити розправу над князівською адміністрацією. Невдовзі до повсталих приєднались і селяни навколишніх сіл. Серед заходів нового князя Всеволода Юр'євича було нормування штрафів, які стягувались з населення на користь княжої адміністрації при розгляді нею судових справ, що вказує на деякі поступки володимирським низам.

У 1207 і 1228 рр. відбулися великі народні рухи у Новгороді. У першому випадку повсталі виступили проти посадника Дмитра Мірошкевича і його братів, які обкладали міське й сільське населення непомірними данинами, у другому — проти архієпископа Арсенія і посадника В'ячеслава, які утримували величезні запаси продовольства, в той час як народ голодував. Рух «чорних людей» Новгорода 1228 р. перебував у певному зв'язку з виступами смердів. Про це свідчать вимоги новообраного посадника до князя не посилати своїх суддів по волостях, а також надання смердам деяких пільг при виплаті данини[13].

Таким чином, за неповними свідченнями літописів, можна зробити висновок, що боротьба низів з пануючими верствами населення була постійним і, безумовно, одним із суттєвих факторів соціальної та політичної історії Русі. Відповідаючи на утиски, просте населення брало активну участь у боротьбі за свої права, за покращення свого становища. Народні рухи і постійна загроза нових бунтів змушували правлячі верхи йти на деякі поступки, вносити зміни у законодавство, які обмежували свавілля землевласників, князівської адміністрації і лихварів щодо сільського й міського населення.

Говорячи про народні рухи на Русі в X—XIII ст. як про вияв соціальних протиріч, в жодному разі не можна характеризувати їх як антифеодальні. В умовах, коли феодалізм являв собою формацію, що ще не вичерпала своїх прогресивних можливостей, а альтернативою їй могли бути тільки родоплемінні відносини, антифеодальні

[13] ПСРЛ.— Т. 2— Стб. 489.

рухи, коли б такі мали місце, становили б явище, глибоко регресивне. В дійсності жодне з розглянутих повстань не ставило перед собою мети заміни існуючих правопорядків якимись принципово іншими. Народні маси боролися не проти феодальної системи як такої, а проти її негативних виявів. У таких умовах значення народних рухів полягало насамперед у тому, що вони сприяли встановленню більш прогресивних форм соціально-економічних відносин на Русі.

Розділ VI

Етнічний розвиток Київської Русі

Етнічні процеси, що відбувалися на території східних слов'ян у середньовічні часи, викликали увагу дослідників у різні періоди розвитку історичної науки.

Глава 1

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Слід нагадати, що вже Нестор Літописець виводив слов'янство з біблійних часів. За вісімсотрічний час вивчення процесу слов'янського етногенезу акценти робились на різні хронологічні періоди. Активно використовувались писемні джерела, а в останні десятиліття все більшого значення набувають археологічні дані, особливо для розкриття ранніх періодів етнічної історії слов'янства. На жаль, антропологи і етнографи відстають від фахівців з історії та археології у своїх доробках із згаданої теми. Особливо це стосується висвітлення ними етнічних процесів I — початку II тисячоліття н. е. Якщо можна пояснити труднощі антропологічного вивчення слов'янських старожитностей I тисячоліття н. е. пануванням у слов'янському світі обряду кремації померлих, то викликає здивування рівень наукових розробок етнографів-славістів, які не дуже випереджають своїх колег 50-х років XX ст.

Без сумніву, нині недостатньо розроблені питання історичного розвитку населення півдня Східної Європи в XIII—XV ст., коли тут викристалізувались основні елементи нової етнічної спільноти — української народності. Але це питання повинно всебічно висвітлюватись в окремому фундаментальному дослідженні. Говорячи про домонгольський час, слід відзначити, що значних успіхів історична наука досягла, в першу чергу, у вивченні археологами східнослов'янських старожитностей I тис. н. е., зокрема, на території півдня Східної Європи[1]. Нагадаємо, що землі сучасної України в другій половині I тис. н. е. заселяли поляни (Київщина і Канівщина), уличі (Південне Подніпров'я і Побужжя), древляни (Східна Волинь), волиняни (Західна Волинь), тиверці (басейн Пруту і Дністра), хорвати (Прикарпаття та Закарпаття), сіверяни (Дніпровське Лівобережжя). На нашу думку, зазначені вище утворення були племінними союзами, що пізніше трансформувались у племінні князівства[2]. Сучасні дослідження дають змогу співвідносити союзи племен і згадані князівства з двома історичними періодами — військовою демократією та вождизмом (чіфдом), що становили дві ланки проміжного періоду від первісного суспільства до класового. У другому із названих періодів уже існує соціальна та майнова нерівність, але ще відсутній апарат примусу[3].

Серед згаданих літописних племен явно вирізняються поляни, про яких літописець сповіщає, що «...бяху мужи мудри и смислени». Особливий інтерес до цього об'єднання викликаний не тільки їх лідерством у соціально-економічному житті східних слов'ян, але й роллю в етнічній консолідації. За висловом того ж літописця: «...поляне, яже нынѣ зовомая Русь». Таке значення полянського союзу не узгоджується з визначеною за археологічними даними їхньою територією. Одним з принципових питань, що по-різному вирішується окремими дослідниками, є кордон між полянами і сіверянами по Дніпру. Деякі дослідники значну частину Чернігівщини вважають полянською, інші ставлять питання про парадоксально невелику за розмірами територію полян на Правобережжі Дніпра (Київщина — до р. Ірпінь, Канівщина і Поросся, а то й тільки Постугнення).

В результаті досліджень останніх десятиліть отримані нові дані, котрі дозволили уточнити археологічну ситуацію по обох берегах Середнього Дніпра: лівий берег в основному багатий пам'ятками

---

[1] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.; *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.

[2] *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К., 1968.— С. 110; *Моця А. П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников).— К., 1987.— С. 106.

[3] *Service E. R.* Origins of the State and Civilization.— New York, 1975.— P. 24, 25.

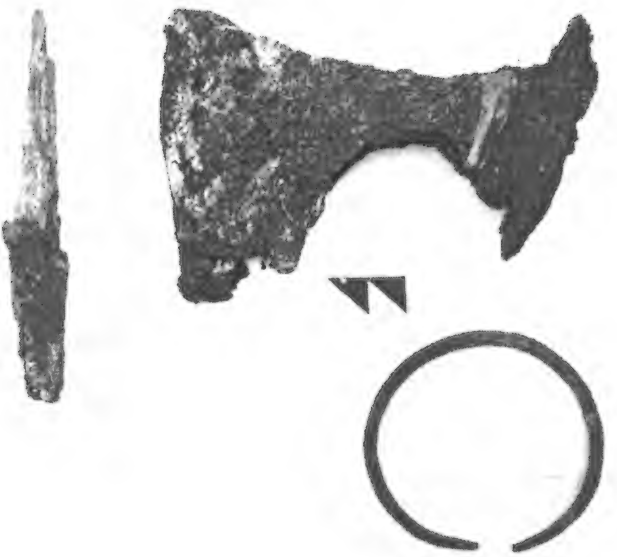

Рис. 29. Інвентар дружинного поховання Табаївського могильника.

волинцевської та роменської археологічних культур, правий— культури Луки-Райковецької, а також типу Сахнівки. Тож наявні пам'ятки археологічних культур, що за часом передували епосі існування Давньоруської держави, дають змогу говорити про те, що по берегах згаданої вище ріки мешкали різні племінні східнослов'янські угруповання. Це підтверджується і антропологічними даними: якщо на Правобережжі переважає відносно широколиций антропологічний тип, то на лівому березі — вузьколиций[4]. Крім цього, основний центр полянського об'єднання — Київ — з найбільш ранніх часів мав тісні міжплемінні контакти[5]. Про це свідчать і деякі фольклорні дані. Так, у чернігівських легендах відзначалось «примучення» мешканців міжріччя Дніпра і Десни древлянами — населенням східноволинської території.

Згідно з цими матеріалами, логічно припустити, що полянський союз з самого початку був різноплемінним об'єднанням. У попередній період до нього могли входити якісь племена чи частини племен, що відокремились (за політичними, воєнними чи економічними мотивами) від літописних древлян, сіверян та уличів. Інтеграційні процеси проходили в той час не досить інтенсивно, а тому нові конфедерати зберігали в своїй матеріальній культурі і звичаях старі етнографічні традиції. Це не дозволяє зафіксувати археологічно чіткі кордони нової спільноти, хоч вона стала провідною в історичному розвитку східних слов'ян. Якраз різноплемінний характер полянського союзу, де старі родові звичаї були ослаблені, а старі суспільні структури не так сильно чинили опір іноваціям, дозволив

[4] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян: По данным антропологии.— М., 1973.— С. 60.

[5] *Толочко П. П.* Роль Киева в образовании Древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств.— К., 1972.— С. 129, 130.

населенню Середнього Подніпров'я швидше, ніж іншим, йти шляхом класоутворення. Поступово термін «Русь», який (що вже відзначалось) ототожнювався з терміном «Поляни», почав поширюватись на весь східнослов'янський світ. Як зазначається в «Повісті минулих літ», «Се бо токмо словенск язык на Руси: Поляне, Древляне, Полочане, Дрьгъвичи, Север, Бужане, зане седоша на Бугу, послеже же Велыняне».

Глава 2

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В IX—XI СТ.

Наступним етапом у розвитку східнослов'янського суспільства була епоха Київської Русі — утвердження першої держави в історії цього слов'янського угруповання. Її історія поділяється на два періоди: час існування єдиної ранньофеодальної монархії та епохи удільних князівств, коли в Південноруському регіоні сформувались Київська, Галицько-Волинська, Чернігово-Сіверська та Переяславська землі. Треба відзначити, що етнічний розвиток східних слов'ян наприкінці I — у перші століття II тис. н. е., на думку багатьох, пов'язаний з формуванням та існуванням давньоруської народності. Адже, як і інші феодальні держави, Русь не була державою національною. Виникнення таких держав — справа більш пізнього часу, коли починає формуватися буржуазна система відносин і народність поступово трансформується в націю; коли національна свідомість набуває загальноісторичного змісту[6].

Але ще в минулому столітті в історіографії з'явилась концепція, що намагалась обмежити етнічну основу Русі тільки предками російського народу. Йдеться, передусім, про роботи М. П. Погодіна та О. С. Соболевського, в яких пропагувалась думка, що населення Київської Русі становили великороси. Колонізація північносхідної околиці Русі (Ростово-Суздальська земля) нібито призвела до певного переселення населення у вказаному напрямі (перенесення столиці до Володимира-на-Клязьмі). Татаро-монгольська навала призвела до повної ліквідації стародавнього населення Середнього Подніпров'я, яке частково було знищене фізично в часи самої навали, частково ж під тиском завойовників відійшло на північ та північний схід. Утворений цим переселенням демографічний вакуум у наступні часи, мовляв, був заповнений українцями, котрі прийшли з Карпат. А навколо Києва ще в XIV—XV ст. розмовляли російською мовою. Таким чином, український народ згаданими авторами вважався таким, що аж ніяк не причетний до історії Київської Русі, а остання була тільки етапом в історії винятково російського народу.

---

[6] *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К., 1968.— С. 182, 183.

Цю гіпотезу було піддано конструктивній критиці В. Б. Антоновичем, А. Ю. Кримським та іншими дослідниками. Особливо обгрунтовано виступав М. С. Грушевський, розробляючи автохтоніську теорію. Слід відзначити, що з його боку йшло більш коректне висвітлення питання, нюанси якого не може зрозуміти дехто і тепер. Мова йде про терміни «Слов'яни», «Русь», «Україна», які дослідник використовував певною мірою як синоніми при обгрунтуванні думки про постійне проживання на півдні Східної Європи місцевого населення, котре в середньовічні часи нікуди не мігрувало в своїй масі і тому може вважатись (і було) предками сучасних українців. На підтвердження такого розуміння позиції М. С. Грушевського можна навести слова самого вченого, який в одній зі своїх робіт, згадуючи про Чорне море як «руське», уточнює: «...українське, говорячи теперішньою термінологією»[7].

У перші десятиліття XX ст. при подальших дослідженнях етнічних процесів у Східній Європі середньовічних часів термін «народність» почав використовуватись все ширше (В. О. Пархоменко та інші), хоча в нього не вкладали сучасного змісту. Паралельно з ним існували й поняття «руське плем'я» (О. О. Шахматов), «руський народ» (Б. Д. Греков). Уже в післявоєнний час «народність» була розглянута в теоретичному плані (В. В. Мавродін, Б. О. Рибаков, В. Й. Довженок, Д. С. Лихачов, П. П. Толочко та ін.). Нині склався усталений погляд на саму давньоруську народність як на історичну реальність впродовж усього часу існування східнослов'янської державності в IX—XIII ст.

На користь такого твердження свідчить ряд фактів. Це, насамперед, існування єдиної давньоруської мови (хоч вона мала й діалектичні особливості в окремих регіонах). Літописи наводять безліч прикладів, коли на вічових зборах Новгорода Великого і його передмість виступали київські князі і посли, а до киян звертались з промовами представники того ж Новгорода, як і Смоленська, Галича, Суздаля. Та й грамоти новгородських послів і ремісників, як аналогічні грамоти купців інших міст, могли бути прочитані й зрозумілі в різних землях Русі. Порівняльне вивчення пам'яток епіграфіки і південноруського літописання показує, що Середнє Подніпров'я на чолі з Києвом перебувало у центрі мовних процесів Давньої Русі й у XII—XIII ст. Ще одним фактом існування східнослов'янської спільноти, навіть в часи феодальної роздробленості, була територіальна спільність давньоруських земель. А разом з територіальною єдністю Руської землі, у широкому значенні цього терміна, в XII—XIII ст. росла і міцніла національна самосвідомість давньоруського народу. Давньоруські землі зберігали також культурну та релігійну єдність аж до навали орд Батия в XIII ст. Не можна забувати і про те, що консолідації єдиної народності сприяв еконо-

[7] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— К., 1991.— Т. 1.— С. 162, 172, 197, 295; *Його ж.* На порозі нової України.— К., 1991.— С. 16.

мічний розвиток усієї східнослов'янської ойкумени. Тож усвідомлення спільності походження і розвитку, почуття територіальної цілісності, єдність мови, культури, віри, наявність єдиної економічної системи — усе це, з одного боку, було б неможливим в умовах ізольованого існування багатьох незалежних князівств, з іншого — зумовлювало необхідність подолання політичного сепаратизму окремих земель[8].

Однак ще не всі питання генезису давньоруської народності остаточно з'ясовані і вимагають глибокого дослідження. Річ у тім, що через відсутність фактичного матеріалу в писемних джерелах та певну декларативність праць, котрі вийшли в 50—70-ті роки цього століття, ряд положень концепції про характер середньовічної східнослов'янської спільноти не знаходить підтримки з боку окремих вітчизняних дослідників, а інколи викликає заперечення опонентів із зарубіжних інституцій. Втім будь-яка наукова проблема постійно потребує уточнення її окремих складових. У даному випадку це такі важливі аспекти, як існування в часи феодальної роздробленості самої спільності, відмінності у складі населення південноруських та північно-східних земель, роль скандинавів на Русі і т. ін.

Однією з суттєвих причин того, що замість глибокого і всебічного аналізу актуальних питань вивчення самої народності, у багатьох роботах лише повторювалась формула «давньоруська народність — колиска трьох братніх народів», стали «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)». В них партійне керівництво «повністю і остаточно» розібралось саме в цій складній етнічній проблемі й дало відповідні вказівки. У більшості істориків «відпало бажання» дискутувати з цього питання, вишукуючи нові докази та контраргументи на офіційну концепцію (як правило, це призводило до негативних наслідків). Набагато простіше було відправляти читача чи опонента до згаданого, затвердженого на найвищому рівні, документа. Яскравим прикладом на користь такого твердження є інформація про обговорення концепції В. В. Мавродіна (що й лягла в основу згаданих «Тез») в Інституті історії АН СРСР (викладена на сторінках журналу «Вопросы истории»). Більшість дослідників, що були присутні на засіданні, відзначили вузькість наукової аргументації, покладеної в основу концепції. Вона в основному будувалась на лінгвістичних матеріалах (з багатьма зауваженнями автор теорії погодився). Але після 1954 р. ніхто вже не згадував про розбіжності в трактуванні джерел і не закликав до подальших розробок цього питання. Втім це не значить, що всі роботи дослідників 50—70-х років сьогодні нічого не варті. Частина з них (Є. О. Рідзєвської, М. М. Тихомирова, Х. Ловмянського та ін.) перекладені в останні десятиліття, що свідчить про актуальність порушених у них тем.

---

[8] *Толочко П. П.* Чи існувала давньоруська народність? // Археологія.— 1991.— № 3.— С. 47—57; *Українська* народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.— К., 1990.— С. 63—71.

Для сучасного стану вивчення давньоруської народності характерне використання різноманітних матеріалів з історії, археології, мовознавства, етнографії та антропології. Але мова може поки що йти лише про початок комплексного вирішення проблеми. При цьому, звичайно, не завжди вдається уникнути деяких помилок в інтерпретації, що зумовлюється специфікою кожної категорії матеріалів та незнанням доробок колег з суміжних дисциплін. Зокрема, етнографи використовують застарілі археологічні дані при характеристиці елементів поховального обряду, житлобудування в деяких регіонах, території розселення носіїв окремих археологічних культур. У той же час в історичних, а іноді й лінгвістичних дослідженнях штучно об'єднуються різні (хоча й однокорінні) ономастичні сполучення — етноніми і топоніми. Йдеться про час зникнення східнослов'янських «племінних» назв зі сторінок давньоруських літописів. Так, у багатьох дослідженнях зазначається, що уличі останній раз згадуються в літописах під 885 р., дуліби — під 907, поляни і тиверці — під 944, древляни — під 990, сіверяни — під 1183 і т. д., з чого робиться висновок про тривале використання назв племен у давньоруський час. Але про древлянське плем'я літопис останній раз згадує не під 990 р., а під 945—946 рр. — при описі походу на них княгині Ольги. Пізніше (977 р.) згадується древлянин — тобто житель «Деревської» землі. Ще пізніше (як і в більш ранніх повідомленнях) використовуються лише топоніми (а не найменування племені) «Дерева», «Деревська земля». Ще один приклад — начебто остання звістка про сіверян під 1183 р. Але це знову ж запис, що князь Володимир «иде на Сѣверьские городы», тобто використання терміна в географічному плані. Про сіверян (а точніше, про север) останній раз згадувалось за півтора століття до цього — у повідомленні про завоювання Чернігова Мстиславом 1024 р. Таких прикладів можна наводити багато. Тобто, власне етнічні назви — самоназви окремих етнічних чи діалектно-етнографічних груп — вже не трапляються в писемних джерелах наприкінці X — на початку XI ст. У пізніших літописних повідомленнях (після написання зводу 1037—1039 рр.) вони використовуються в історично-територіальному (або географічному) сенсі[9].

Серед праць 80-х років слід виокремити розробки Ю. В. Бромлея. Ним розкрита сутність такого поняття, як етнікос, тобто етнос, у вузькому розумінні даного терміна. Це історично сформована на конкретній території стійка сукупність людей з притаманними їм відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) та психіки, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від усіх інших утворень (самосвідомістю), що знайшло відображення в самоназві (етнонім-термін, про який вже йшлося вище). Крім того, дослідник зазначав, що серед компактних етнічних утворень особ-

[9] *Хабургаев Г. А.* Этнонимия «Повести временных лет».— М., 1979.— С. 165, 166.

ливе місце займають ті, що пов'язані з так званими соціальними організмами. Під ними розуміються окремі територіально-політичні (потестарні) спільноти, що являють собою самостійні макроодиниці суспільного розвитку. Утворення, що виникають при цьому (етносоціальні організми — скорочено есо), створюють сприятливі умови для стійкості етносу та його відтворення. Обидва терміни тісно пов'язані з поняттям народності, яка в докапіталістичних формаціях існувала головним чином у рамках соціальних організмів. Процес цей був складний і суперечливий, що зумовлюється ієрархічністю політичної структури та гострими протиріччями між відцентровими і доцентровими тенденціями. На створення нових етнічних об'єднань впливали такі фактори, як посилення міжплемінних контактів у міру зростання загальної кількості населення, наявність класової держави, міграції. Важливим є висновок дослідника про те, що етнічна самосвідомість не залишається незмінною, вона часто витіснялась на другий план релігійною чи вузькотериторіальною (локальною) свідомістю, почуттям приналежності своєму сюзерену тощо[10].

Для нас важливим є те, що сучасні розробки дають можливість розглядати етнічні спільноти епохи феодалізму як динамічні явища, складові частини яких у просторі і часі створювали нові комбінації народностей. Звичайно, ці видозміни відбувались на певних територіях унаслідок соціально-економічних процесів. Це треба пам'ятати і при вивченні етнічної ситуації у Східній Європі (і зокрема на території сучасної України) наприкінці I — на початку II тис. н. е.

В археологічному плані процес консолідації східнослов'янських племен на території Середнього Подніпров'я відбився формуванням у IX—X ст., тобто в перші століття існування Давньоруської держави, так званої дружинної культури, у багатьох елементах якої прослідковуються генетичні зв'язки з матеріальною культурою місцевого неселення більш ранніх часів (житлобудування, знаряддя праці, обряд поховання). Однією з найбільш характерних рис цієї дружинної культури була так звана манжетоподібна кераміка, виконана вже на гончарному крузі. Але дослідники змогли зафіксувати формування окремих рис цієї кераміки ще в деяких типах ліпного посуду VIII—IX ст. Ще одним елементом нової культури стали так звані речі-гібриди. У цих металевих прикрасах дружинного вбрання, кінської збруї органічно переплелись традиції і сюжети не тільки місцевого походження, але й Скандинавії, Середньої Азії, Угорщини. Часто ці сюжети настільки схожі, що лише металографічний аналіз дозволяє встановити місце виготовлення окремих речей. Справа в тому, що майстри різних ремісничих шкіл користувалися своїми оригінальними рецептами металевих домішок для ви-

---

[10] *Бромлей Ю. В.* Современные проблемы этнографии.— М., 1981.— С. 27, 31, 32; *Его же.* Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 276, 287, 288.

готовлення згаданих речей, які тримали в секреті. Слід зазначити, що багато подніпровських елементів дружинної культури зафіксовано в основному не вище широти літописного Смоленська[11], який і в пізніші часи мав тісні контакти з південноруською територією й оперативно реагував на історичні події в цьому регіоні. Усе вищесказане вказує на викристалізацію в згаданий час єдиного загальноруського стилю культури[12].

Для нас цікавим є спостереження, що різнотипові скроневі кільця, які для більшості археологів слугують етновизначальними індикаторами, в основному з'являються після середини X ст., коли всі мікрорегіони південноруських земель стають об'єктом тотальної феодалізації. Але, можливо, появу цих племінних прикрас треба пояснювати не тільки зростанням престижу автохтонної аристократії, яка ввійшла до складу державного апарату і завдяки цьому одержала можливість розвивати своє ювелірне ремесло. Розповсюдження і популярність згаданих прикрас в найширших прошарках населення дозволяє припускати і спробу консолідації (але запізнілої) більшості представників конкретної автохтонної групи (сіверян, радимичів та ін.) в їх протистоянні — у тому числі й в елементах одягу — племінно-космополітичному великокнязівському оточенню. Уніфікація культури, яка прослідковується передусім в матеріалах міських центрів, вказує на необоротність процесу посилення суспільних зв'язків різного рівня.

Відомо, що розвиток конкретних етнічних спільнот не ізольований від соціально-економічних і політичних факторів, а переплітається з ними, взаємопересікається і залежить від них. Крім того, питання формування народностей тісно пов'язане з питанням етногенезу, але це не ідентичні поняття. Якщо в дослідженнях процесу формування народностей на першому місці знаходяться історичні, економічні та соціологічні елементи, то у вирішенні питань етногенезу більше значення мають антропологічні, мовні, культурно-історичні фактори[13]. Істотні зміни в соціально-економічному розвитку східних слов'ян у другій половині I тис. н. е. створили умови для початку формування нової східнослов'янської спільноти.

Говорячи про політичний аспект питання, слід вказати, що «Русь» як поняття ідентичне східнослов'янській державі, з'являється в давньоруських літописах під 912 р., в яких було зафіксовано договір 911 р. з Візантійською імперією. У цьому дипломатичному

---

[11] *Орлов Р. С.* Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике русского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С 232, 235; *Каменецкая Е. В.* О некоторых типах керамики Гнездова // СА.— 1986.— № 1.— С. 262.

[12] *Толочко П. П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— С. 241.

[13] *Славяните* и средиземноморский свят VI—XI век.— София, 1973.— С. 21; *Шервуд Е. А.* От англосаксов к англичанам.— М., 1988.— С. 44.

документі розуміння «рода русскаго» конкретизоване: посли, що прибули до Константинополя представляють всю Руську землю, її верховну владу — великого князя Олега, а також усіх підлеглих йому князів. Наведена в тексті договору формула точно конкретизується з процесом об'єднання східнослов'янських племен під владою Києва. Надалі це поняття згадується в руcько-візантійському договорі 944 р.: «...а ще убьеть хрестеянин русина, или русинъ хрестеянина...». Таким чином, з початку X ст. назва «Русь» є загальноприйнятою і використовується навіть іноземними дипломатами при підготовці міжнародних договорів зі східнослов'янською державою. Але, як відомо з Бертинських анналів, уже 839 р. держава «Рос» активно виходила на міжнародну арену і її найменування було відоме в Західній Європі[14].

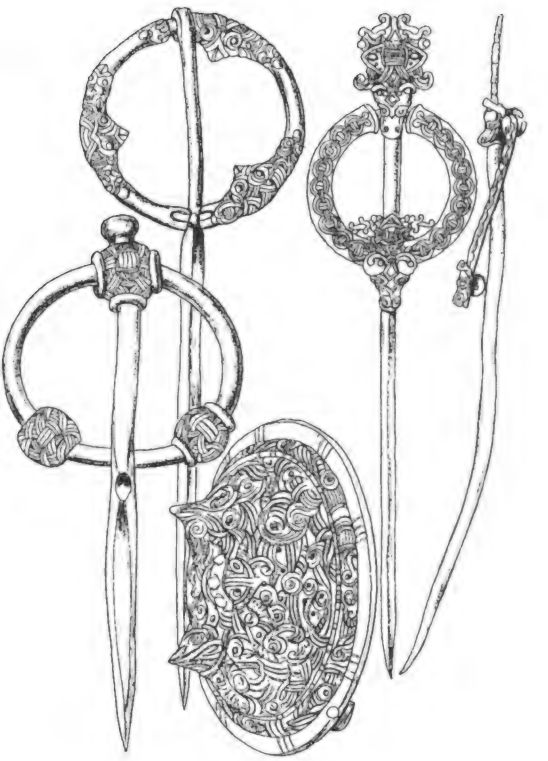

Рис. 30. Скандинавські фібули.

Крім того, не можна ігнорувати й інформацію, що міститься в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах, де під 852 р. повідомляється: «...нача ся прозывати Руска земля».

Сьогодні існують протилежні погляди на те, яка ж Русь — Північна чи Південна — заявила про себе в Західній Європі. До речі, в середньовічні часи «Русь» згадується і в Карпатському регіоні, і на схід від нього. Не торкаючись третього варіанту, розгляд якого потребує самостійного дослідження, наведемо безкомпромісне твердження Г. О. Хабургаєва: «...факти зводяться до того, що літописному твердженню про появу Русі на півночі і про її зв'язок з норманськими поселеннями Приладожжя відповідають численні свідчення ономастики: всі прибалтійсько-фінські народи, що не були піддані ослов'яненню, знають (і досі зберігають) етнонім Ruotsi (Русь) для означення шведів (а не слов'ян)». На противагу цьому твердженню можна навести інше, яке виголосив С. О. Гедеонов

[14] *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 44, 65, 164, 238.

більш як 100 років тому: «На перший погляд, випадковакова подібність між фінським Ruotsi, шведським Рослагеном і слов'янським Русь, може спокусити дослідника вже упередженого на користь скандинавізму Нестерових варягів — Русі, але цією випадковістю й окреслюється тотожність Тунманно-шлецерівської гіпотези; вона не пояснює нам ні перенесення на слов'яно-шведську державу фінського найменування шведів, ні невідання літописця про тотожність Свеї та Русі, ні того, чого Слов'яни, що знали Шведів під ім'ям Русь, котрі прозвали самих себе цим ім'ям, перестають називати Шведів Руссю, після призвання; ще чому Свеони Бертинських літописів і Нормани Ахмед-ель-Катіба фіксують себе в Константинополі і Сельвії, тою назвою, під якою відомі й Чюді»[15].

Можна було б наводити безліч цитат з різних робіт, в яких відображаються протилежні судження з цього приводу. Слід відзначити, що історіографія проблеми «Русь у вузькому та широкому значенні цього терміна» досить обширна і збагачується з року в рік. Серед фахівців нема згоди не тільки з приводу того, в якому розумінні — широкому чи вузькому — Руська земля згадувалась спочатку (тобто, стосувалась ця назва Середнього Подніпров'я чи всієї Східної Європи). Більш конкретно всі ці суперечності розглянуто в одному з попередніх розділів. Тут тільки ще раз констатуємо, що незалежно від походження, в період східнослов'янської політичної і етнокультурної консолідації назва «Русь» була тотожною назві «слов'яни»[16]. Це підтверджується й генетичними зв'язками археологічних культур другої половини I тис. н. е. з дружинною культурою, яка незаперечно була залишена Руссю. Щодо різночасових пам'яток північних районів Східної Європи, то такі генетично пов'язані переходи між культурами виявляти значно важче з огляду на різноетнічне населення цього регіону, де слов'яни не були автохтонами. Суперечності у належності тих чи інших археологічних пам'яток окремим північним племенам приводять навіть до пародоксальних висновків типу: «...слов'яни як такі на перших етапах в формуванні Давньоруської держави взагалі не брали участі»[17].

Нам здається, полеміка з цього приводу ще далека від завершення. Недостатність конкретної інформації не дозволяє остаточно схилитись до якоїсь однієї думки. Звернемось тільки до середньовічних літописів і на основі їх свідчень зробимо відповідний аналіз. З нього слідує, що Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів жодного разу не називає населення ні Приладожжя, ні всієї

---

[15] *Гедеонов С.* Варяги и Русь. Историческое исследование.— СПб., 1876.— Часть 2.— С. 399; *Хабургаев Г. А.* Указ. соч.— С. 220.

[16] *Толочко П. П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.— С. 104.

[17] *Паранин В. И.* Историческая география летописной Руси.— Петрозаводск, 1990.— С. 15, 16.

Новгородщини «Руссю». Для цієї географічної зони існує стабільний термін «вься Новгородская область». Але така ж стабільність прослідковується щодо Русі в її подніпровському варіанті: туди з Новгорода ходять єпископи, князі і посадники для вирішення різних питань. Прикладом може бути виступ Мстислава 1215 р., коли перед переїздом до Києва на князювання він говорив новгородцям на Ярославовому дворищі: «...суть ми орудия въ Руси, а вы вольни въ князѣхъ». У деяких випадках у Києві затримують новгородців, як це було 1142 р. З цього приводу північний літописець відмічає: «Епископъ и купце и слы новгородскыя не пущаху из Руси...».

Південні і північні території завжди термінологічно були чітко окреслені. Тільки після смерті князя Олександра Невського 1263 р., після повернення з Орди, у вищезгаданому літописі термін «Русь» використовується в широкому значенні як державна територія. Віддаючи цій непересічній людині належне, літописець повідомляє, що князь «...и же потрудися за Новгородъ и за всю Русьскую землю». Отже, на наш погляд, південне походження терміна «Русь» і його постійне використання тут протягом кількох століть більш обгрунтоване, оскільки неодноразово зафіксоване у вітчизняних середньовічних джерелах.

Але ці протиріччя не є принциповими для всебічного розгляду поставленого в цьому розділі питання, так як у вітчизняній історичній науці стало загальноприйнятим твердження про те, що «...під Давньоруською державою ми розуміємо ту велику ранньофеодальну державу, яка виникла в результаті об'єднання Новгородської Русі з Київською Руссю»[18]. Сталося це наприкінці IX ст. (882 р.), а тому можна вважати цю дату символічним кінцевим рубежем першого етапу формування нової спільноти східних слов'ян часів середньовіччя. Суть його полягала в розвитку дедалі інтенсивніших взаємозв'язків між окремими мікрорегіонами східнослов'янської ойкумени й усвідомленні своєї єдності в рамках певних географічних рубежів.

З кінця IX ст. починається новий етап еволюції етнічних процесів у східнослов'янському суспільстві, який можна назвати ранньофеодальним. Слід зазначити, що проблема етнічного розвитку давньоруського суспільства на цьому етапі (до XII ст.) у сучасній вітчизняній науці не викликає значних суперечок. Більшість дослідників вважає, що вже в IX—X ст. на базі багатьох східнослов'янських племен в умовах єдиної ранньофеодальної монархії згадана етнічна спільність сформувалась. Потрібно тільки відзначити, що консолідація населення під впливом різноманітних факторів зумовлює появу в часи існування докапіталістичних формацій нової етнічної самосвідомості, яка не залишається незмінною. Так, з часом

[18] *Греков Б. Д.* Киевская Русь.— С. 450.

уявлення про спільність походження, яке виступало в ролі одного з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на різних етапах розвитку народності, відступає на другий план після такого його компоненту, як уявлення про спільність культури[19].

Ця думка важлива якраз у контексті досліджуваного питання. Адже в розробках останніх десятиліть все частіше йдеться про необхідність вивчення двох культур в соціально стратифікованих суспільствах. Початок цієї диференціації відносять до періоду розкладу первісного ладу, передусім до етапу існування вождизму, про який мова вже йшла на початку цього розділу. З виділенням з єдиного егалітарного суспільства, з другого боку, багатих, «великих», «кращих» людей чи мужів, а з іншого — бідних общинників, які іноді не мали навіть змоги прогодувати себе і рідних самостійно й тому потрапляли в залежність від нових багатіїв, почалось становлення двох полярних субкультур в єдиній культурі етносу. Далі, у класовому суспільстві, ці процеси еволюціонували. У давньоруському суспільстві, зокрема в перші століття існування держави, ці дві субкультури сформувались у чітко виражені явища, що в сучасній науці отримали назву дружинної та народної культур. Протягом східної (тобто прогресивної) стадії розвитку феодалізму перша із згаданих — культура соціальної верхівки, була передовою, більш інтегруючою[20].

На наш погляд, в сучасних дослідженнях питання про діалектичний взаємозв'язок і місце давньоруської народності у становленні широких мас та феодальної верхівки ще до кінця не розкрито. У той же час, матеріали поховань кінця I тис. н. е. із східноєвропейської території свідчать, з одного боку, про завершення процесу формування ідеології соціальної верхівки і спробу її повного відділення (навіть у поховальному обряді) від широких мас, а з іншого — про основні узагальнюючі тенденції у розвитку поховального обряду в різних місцях східнослов'янської ойкумени. Це є проявом загальних рис світосприймання та світорозуміння слов'янами Східної Європи вже в ті часи. Іншими словами, ідеологія різних літописних племен спочатку розвивалася паралельно, а далі відбувалася інтеграція основних блоків уявлень. І все ж, ще раз підкреслимо, що інтеграційні процеси в народному середовищі були набагато слабшими, ніж у прошарках феодальної верхівки, що визначалося кількістю контактів і зацікавленістю в них.

---

[19] *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— С. 287, 288.

[20] *Гуревич А. Я.* О кризисе современной исторической науки // ВИ.— 1991.— № 2/3.— С. 28; *Рыбаков Б. А.* О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 24, 33; *Шнирельман В. А.* Классообразование и дифференциация культуры // Этнографические исследования развития культуры.— М., 1985.— С. 64, 65, 108, 109.

Рис. 31. Шиферні формочки з Києва для відливки прикрас, на яких зберігся арабський напис.

Звертаючись до подій кінця I тис. н. е., зокрема до добре зафіксованих в літописах часів князювання Володимира Святославича, не можна не відзначити інтенсивність проходження міграційних процесів, особливо в панівних прошарках суспільства, що було пов'язано з встановленням верховної власності держави на племінні території та проникненням туди представників великокнязівського апарату. Крім того, «Повість минулих літ» під 980 р. свідчить і про переселення за наказом великого князя київського на південь Русі для захисту від кочівників причорноморських степів «...мужѣ лучшиѣ от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь...». Таке переселення племінної аристократії разом з оточенням з північних районів можна розглядати як процес, що більш ефективно сприяв розвитку міжплемінних контактів. Та й «відкритість дверей» у великокнязівських дружинах для представників різних етносів призводила до ліквідації відособленості. Звичайно, як уже відзначалось, такі контакти серед груп розселеного на значних територіях простого люду, були нечисленними. Тож навряд можна говорити, що мешканець поліського села на Волині і в часи ранньофеодальної монархії, як і в часи феодальної роздробленості, ясно і повною мірою усвідомлював свою єдність з нащадком сіверян лівобережних районів Дніпра (не говорячи вже про смерда десь із-під Пскова). Для цього в феодальну епоху не було достатніх об'єктивних факторів. Втім представники феодальної (на той час — прогресивної) верхівки таких причин для консолідації мали достатньо. Тому якраз їх слід розглядати в першу чергу як фундаторів народності. У цьому є принципова відмінність від специфіки етнічних утворень пізніших часів, особливо при формуванні націй, коли між окремими територіями і групами населення встановлюються набагато тісніші взаємозв'язки, що сприяло закріпленню нової самосвідомості у віднесенні себе до певної історичної спільності. На жаль, поки що на розробку цього питання зверталось явно недостатньо уваги.

Не можна не згадати і про те, що у феодальному суспільстві світосприймання було релігійним. Тому на верхньому рівні етнічної ієрархії в цей час в основу етнічного самоусвідомлення було покладено більш чітко виражений конфесіональний критерій. Людство розділилось на християн, мусульман, іудаїстів. Цей критерій виявився досить стійким, він легко набував етноконфесійного характеру. В конкретній ситуації Східної Європи запровадження панівною верхівкою християнства за православним обрядом близько 988 р. і його наступний симбіоз зі старими віруваннями, що призвело до значного поширення двовір'я, також можна сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічному розвитку східнослов'янського масиву. Побудова ж у першій половині — середині XI ст. (тобто майже одночасно) Софійських соборів у Києві (1037 р.), Новгороді (1050 р.) та Полоцьку (50-і роки згаданого століття) є красномовним свідченням того, що поширення нової віри в різних регіонах Русі князівською верхівкою здійснювалось послідовно. Звичайно, на початковому етапі запровадження християнства, що часто супроводжувалось насильством з боку церковно-світського альянсу, не всі неофіти ставали щирими прихильниками нової віри.

Глава 3

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЕПОХУ ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ XII—XIII СТ.

Порушуючи питання про етнічну ситуацію на етапі феодальної роздробленості (XII—XIII ст.) та її висвітлення в сучасній науковій літературі, слід мати на увазі, що воно є дуже непростим. Як основний аргумент окремими вченими висувається чинник феодальної роздробленості, за якої нібито порушуються економічні, культурні та політичні зв'язки між окремими землями. На думку П. П. Толочка, спірне положення про розпад Давньоруської держави, таким чином, перетворилось на основний доказ розпаду етнічної спільності східних слов'ян[21]. Зокрема, таку думку чітко сформулював О. Н. Робінсон: «В процесі розпаду Київської Русі пов'язана з нею широка концепція «Русі» або «Руської землі» поступово перестала відповідати інтересам частково чи повністю самостійних князівств, що створились. До другої половини XII ст. вже міцно утвердилось поняття «землі» як суверенного об'єднання («Суздальська земля», «Смоленська земля», «Сіверська земля» та ін.). Тільки в одному випадку, а саме в понятті «Руська земля», малось на увазі таке історично сформоване об'єднання, до якого входило кілька складових: колишнє Київське князівство, Переяслав-

[21] *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 184.

ське князівство і, мабуть, більша частина Чернігівського князівства. По території своїй «Руська земля» знову помітно зменшилась, наблизившись значною мірою до давніх кордонів Середнього Подніпров'я...». І далі: «...концепція «Руської землі» швидко розрослася в поняття про велику імперію, а потім, з розпадом імперії, поступово все більше звужувалася, повертаючись до уявлення про початкові її розміри. У другій половині XII ст. «широка» концепція «Руської землі» існувала здебільшого як історичний переказ, а «вузька» концепція — як звичайна політична реальність»[22]. Для таких тверджень основним аргументом є неодноразове протиставлення Руської землі у вузькому значенні цього терміна (власне Придніпровського регіону) й інших давньоруських земель-князівств. Це, зокре- ма, зафіксовано в Лаврентіївському літописі під 1154 р.: «...поиде Гюрги с Ростовци, и с Суждалци, и со всьми дьтми в Русь...». Але водночас не приділяється належна увага численним записам у літописах, де про Русь йдеться як про сукупність різних земель, що входять до складу однієї держави. Зокрема, це стосується згадки про Липецьку битву 1216 р., що зафіксована в Академічному списку Суздальського літопису, де Руська землі характеризується як «...Галичьская, и Киевская, и Смоленьская, и Черниговьская, и Новгородская, и Рязаньская...».

Ще одним аргументом прихильників гіпотези про протистояння різних земель, що призводило до певної їх відособленості, є численні збройні конфлікти, які мали місце між окремими князями та їх васалами. Так, часто як приклад наводиться конфлікт між володарями Київської та Ростово-Суздальської земель, що завершився 1169 р. взяттям Києва військами Андрія Боголюбського. Цей факт у деяких виданнях трактується як початок кардинального розмежування південних і північно-східних земель, що призвело до появи в майбутньому російської та української народностей і націй. Але ось як початок походу описується в Іпатіївському літописі під 1170 р.: «Тои же зимѣ посла Андрѣй сна свого Мьстислава с полкы своими исъ Суждаля на Киевского кнзя на Мьстислава на Изяслави с Ростовци и с Володимирци, и съ Суждалци, и инѣхъ князии 11, и Бориса Жидиславича. Глѣбъ ис Переяславля Дюргевич, Роман ис Смоленьска, Володимиръ Андрѣевичь из Дорогобужа, Рюрикъ изъ Вроучего, Давидъ из Вышегорода, брат его Мстиславъ Олег Святославичь, Игорь, брат его, и Всеволодъ Гюргевичь, Мстиславъ внукъ Гюргевъ». Тобто, в поході, що був організований поволзьким князем (який сам, до речі, залишився вдома), «...брали участь не тільки і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо давньої столиці Русі розпочинали й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, які займали відповідно чернігівський, волинський і київський

[22] *Робинсон А. Н.* Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв.— М., 1980.— С. 225, 226.

столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів, представників однієї країни і єдиної давньоруської народності»[23]. До речі, коли Андрій після перемоги «исполнився высокоумья, разгордевся велми» та зробив спробу диктувати південноруським князям свою волю, то його послу мечнику Михну 1174 р. останні обстригли голову й бороду і в такому вигляді відправили в зворотному напрямку. Повторний похід на Київ закінчився двомісячним стоянням під стінами Вишгорода значних сил поволзького зверхника і безуспішним завершенням операції: «И тако возвратишася вся сила Андрея князя Суждальского... пришли бо бяху высокомысляще, а смирение отъидоша в домы своя».

Коли ж звернемось до подій XII—XIII ст., побачимо цілковиту інформованість кожної зі сторін про деталі життя своїх сусідів, що також свідчить про постійні інтенсивні зв'язки між землями-князівствами, в кожній з яких на столі сидів один з представників обширного сімейства Рюриковичів. Так, під 1145 р. Суздальський літопис повідомляє про пожежу на київському Подолі, Іпатіївський літопис під 1158 р. розповідає про будівництво вже згаданим Андрієм Боголюбським церкви у Володимирі на р. Клязьмі, а Новгородський літопис під 1224 р. докладно описує битву на р. Калці. Таких фактів у писемних джерелах досить багато. Часто одні й ті самі події, важливі для всієї країни, детально фіксуються в різних літописах. Усі вони підтверджують тезу про різнобічні відносини та існування народності і в часи феодальної роздробленості. На наш погляд, ця епоха окреслює хронологічні рамки останнього етапу розвитку східнослов'янської спільноти середньовічних часів.

Слід зазначити, що період феодальної роздробленості в Західній Європі також характеризується збереженням етнічної спільності всього населення тієї чи іншої країни. Наприклад, інтеграція германських племінних союзів, що почала інтенсивно проводитись на якісно новому рівні у зв'язку з виникненням в IX ст. Германського королівства (з X ст. — «Священної Римської імперії германської нації»), призвела до формування німецької народності, яка існувала і в часи феодальної роздробленості. Але в XII—XIII ст. внаслідок політичної роздробленості і вузькості господарських зв'язків існували баварська, саксонська, швабська та інші народності, самосвідомість носіїв яких була набагато сильнішою, ніж їхнє ставлення до загальнонімецької спільності[24].

Здавалося б, згадки на сторінках давньоруських літописів про «киян», «суздальців», «ростовців», «новгородців», «смолян», «галичан», «рязанців», «чернігівців» дають можливість за аналогією з

---

[23] *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.— С. 178.

[24] *Колесницкий Н. Ф.* Донациональные этнические общности (на материале средневековой Германии) // Расы и народы.— 1978.— Вып. 8.— С. 40, 41; *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— С. 278.

вищенаведеними західноєвропейськими свідченнями говорити про ефемерність існування загальнослов'янської спільності й заміни її етнічною самосвідомістю на рівні землі-князівства. Можливо, що якраз через це етнографи-славісти практично не вивчають проблему давньоруської народності, а використовують «заготівки» 30—40-річної давності. Але комплексне вивчення наявних джерел дозволяє говорити про її реальне існування. Воно пов'язане з особливостями соціально-економічних відносин на Русі XII—XIII ст. Протягом усього цього періоду відбувалась вперта боротьба доцентрових і відцентрових сил. Одним з головних вузлів міжкнязівських відносин залишався Київ, хоч він і втрачав поступово своє монопольне політичне значення. Та й вся Київська земля, яка була давнім політичним і територіальним ядром Русі, не перетворилась на спадкову вотчину однієї з князівських сімей, окреме незалежне князівство, а вважалась власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду[25]. На відміну від західноєвропейських феодалів, переважна більшість яких, одержавши свої володіння, залишилася тут назавжди, а також передавала їх своїм нащадкам (такий процес відбувався з покоління в покоління), руські князі ще з часів ранньофеодальної монархії весь час перебували в русі, докладаючи зусиль для зайняття більш престижного і вигідного в економічному плані столу. При цьому володарі окремих земель, бажаючи заволодіти новими територіями,

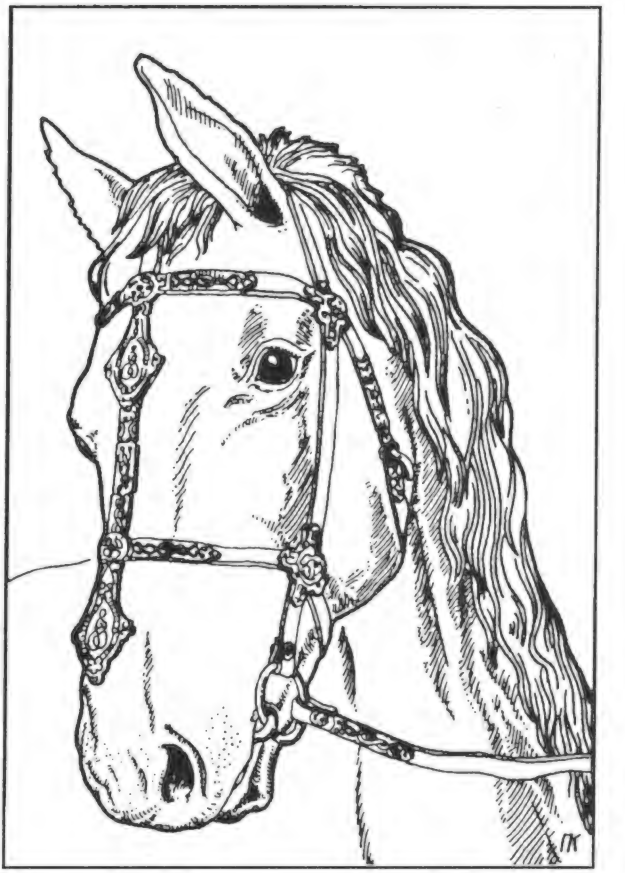

Рис. 32. Прикраси кінської збруї (реконструкція Р. С. Орлова).

[25] *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.— С. 184, 186, 187.

хотіли залишити собі й старі наділи (або ж хоч частину з них). У Західній Європі не мали місця випадки на зразок комбінації, яка зафіксована в Лаврентіївському літописі під 1135 р.: «Георгий князь Володимеричь испроси у брата своего Ярополка Переяславль а Ярополку вда Суждаль и Ростовъ и прочюю волость свою но не всю».

Досить показовими в цьому плані були події, записи про які збереглися в Іпатіївському літописі під 1195 р., коли суздальський князь Всеволод Велике Гніздо прислав до київського правителя Рюрика послів з заявою: «Вы есте нарекли мя во своемь племени во Володимерѣ старшѣишаго, а нынѣ сѣдѣлъ еси в Киевѣ, в мнѣ еси части не оучинилъ в Роускои землѣ, но раздалъ еси инѣмъ моложьшимъ братьи своеи, даже мнѣ в неи части нѣтъ». Потім у цьому посланні слідувала вимога передати йому у володіння в «Руській землі» Торческ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канев, тобто міста, які Рюрик уже віддав своєму зятю Роману. З цього приводу для закріплення акту передачі вже був цілований хрест. В зв'язку з такою конфліктною ситуацією навіть митрополит Никифор рекомендував київському правителю перерозподілити володіння на користь старшого: «...а нынѣ азъ снимаю с тебе кресное цѣлование и взимаю на ся, а ты послоушаи мене, возма волость оу зятя оу своего даи же старѣишому, а Романови даси иноую...». З таким варіантом погоджується і зацікавлений у володіннях Роман, який говорить своєму тестю: «...отче то ци про мене тобѣ не жити сватомъ своимъ и в любовь не внити, а мнѣ любо иноую волость в тое мѣсто даси, лоубо коунами даси за нее...». У результаті цих переговорів претензії суздальського князя були задоволені: «...да Всеволодъ Торцькый зяти своемоу Ростиславоу Рюриковичю, а в иныи городы посла посадники своя». Як бачимо, у цьому випадку сам князь навіть не переселився в отримані гради, а відправив туди представників з свого оточення. Про те, що вихідці з одних земель, слуги окремих князів (як і представники самого роду Рюриковичів) перебирались протягом свого життя з місця на місце, також свідчать конкретні літописні повідомлення того ж Іпатіївського літопису: після смерті князя Юрія Довгорукого у Києві 1158 р. у Київській землі почали «...избивахуть Суждалци по городомъ и по селомъ, а товары ихъ грабяче». Багато суздальців потрапило в Середнє Подніпров'я після вокняжіння в Києві на великокнязівському столі Юрія, який «...раздая волости дѣтемъ. Андрѣя посади Вышегородѣ, а Бориса Туровѣ, Глѣба в Переяславли, а Василкови да Поросье». Отримували наділи родичі і підлеглі князів не тільки в межах загальнодинастичної спадщини (тобто в Київській землі). В 1175 р., коли Ростиславичі сіли на князювання у Ростовській землі, то вони «...роздая бѣста посадничьства Руськымъ дѣцькым. Они же многу тяготу людемь симъ створиша продажами и вирами». Не завжди для нових володарів життя складалося благополучно. Часто їх виганяв сильніший су-

перник при підтримці місцевих сил, як це було з Ізяславом Мстиславичем 1150 р. Стоячи біля м. Пересопниці на р. Горині, князеві довелось говорити своїй військовій дружині: «...вы есте по мнѣ из Рускы земли вышли своихъ селъ и своихъ жизнии лишився, а азъ пакы своея дѣдины и отчины не могу перезрѣти».

З вищенаведених свідчень випливає, що постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між князівськими сім'ями та їх васалами дозволяли підтримувати зв'язки (в тому числі й економічні) між окремими регіонами держави, робили неможливим «переключення» тільки на внутрішні проблеми конкретної підвласної території. Можливо, що якраз через це, залежно від конкретної історичної ситуації, до «Руської землі» могли входити, на думку літописця, різні землі-князівства. Але постійно до її складу входив Київ та прилегла до нього територія.

Такий погляд на зв'язки між різними територіями, підвласними руським князям, підтверджується широким асортиментом виробів міських та сільських ремісників, сільськогосподарських знарядь праці, будівництвом (військовим та житловим), кам'яною архітектурою. Ми вже згадували про мікроміграції «кращих мужів» з північних районів у південноруське порубіжжя, про переселення особисто залежних груп населення на нові землі. Але про переміщення в меридіональному напрямку розповідають тексти окремих берестяних грамот, знайдених у Новгороді Великому. Наприклад, у грамоті № 424, датованій XII ст. і знайденій в шарах Ільїнського розкопу, син пропонував батькам продати двір в цьому північному місті й переїхати в Смоленськ або ж Київ. Цілком справедлива думка О. В. Арциховського і В. Л. Яніна, що цей текст свідчить про рухливість міського населення[26].

Основним іноетнічним контингентом на півдні Русі на ранньому етапі існування держави були скандинави, а пізніше — кочівники. А на берегах Південного Дніпра, аж до чорноморських берегів, поряд зі степняками також мешкали групи східнослов'янського населення. Аналогічна ситуація прослідковується в Нижньому Подністров'ї і Попрутті. Слов'яни тут знаходились за межами давньоруської державної території, під якою, на слушну думку В. А. Кучкіна, слід розуміти власність організованого в державу класу експлуататорів, котрий за допомогою своїх органів влади встановлює на даній території свій адміністративний поділ, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, зобов'язуючи його утримувати державний апарат, сплачувати натуральні повинності і нести військову службу. Звичайно, не можна категорично стверджувати, що правляча верхівка Київської Русі зовсім не була зацікавлена в згаданих землях і не робила спроб включити їх у сферу свого постійного контролю. Адже протекторат над цими землями забезпе-

---

[26] *Арциховский А. В., Янин В. Л.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962—1976 гг.).— М., 1978.— С. 32, 33.

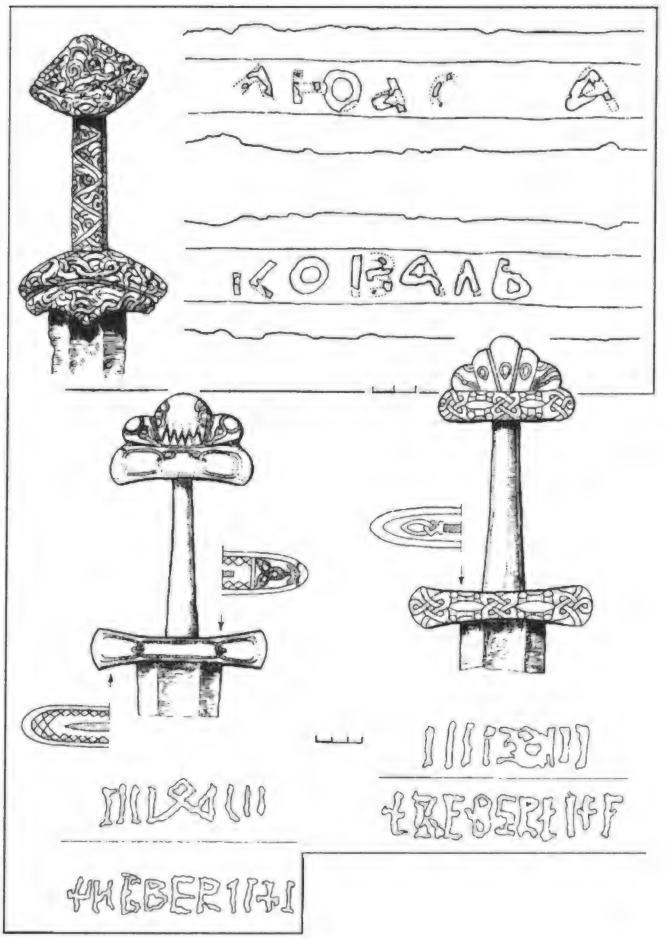

Рис. 33. Написи на мечах.

чував князям вихід до міжнародних ринків. Але те, що давньоруські суд і дань не були в цих місцях постійними явищами протягом розглянутих століть, дозволяє етнічний стан згаданих східнослов'янських колективів визначати як «етнікос» (за термінологією Ю. В. Бромлея). Найімовірніше, вони не входили в східнослов'янський етносоціальний організм, хоч і підтримували зв'язки з Руссю.

Говорячи про відносну єдність східнослов'янського суспільства протягом усього давньоруського часу, не можна не згадати і про використання єдиних юридичних норм на всій території Русі, які були викладені у кодексі «Руська Правда» (в різних редакціях, з доповненнями), що починався із статті першої Короткої редакції: «...а ще будеть русин, любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изъгои будеть, любо словенин». Хотілося б також звернути увагу на наявність в багатьох інших, не згаданих в розділі, писемних джерелах XI—XII ст. мотивів єдності «Землі Руської». Це «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвала Володимиру» Іакова Мниха, «Києво-Печерський Патерик», «Слово о полку Ігоревім». Це стосується не тільки вітчизняних літературних джерел. Для францисканського монаха Плано Карпіні, як свідчать його розповіді в «Історії Монголів» про поїздку до Орди 1246 р., саме Київ у недавньому минулому був столицею країни. Таке розуміння державної єдності іноземцем ще в першій половині XIII ст. близьке до реальності. Такими були межі Русі в 40-і роки цього ж століття, як їх бачив автор «Слова про загибель Руської землі»:

«О свѣтло свѣтлая
и украсно украшена
земля Руськая!
И многими красотами удивлена еси...
Отсѣле до Угоръ,
от Угоръ и до Ляховъ,
от Ляховъ до Чаховъ,
от Чаховъ до Ятвязи
и от Ятвязи до Литвы,
от Литвы до Нѣмец,
от Нѣмец до Корѣлы,
от Корѣлы до Устьюга,
гдѣ тамо бяху Тоймичи погании
и за Дышючимъ моремъ.
От моря до Болгарь,
от Болгарь до Буртасъ,
от Буртасъ до Черемисъ,
от Черемисъ до Мордви,—
то все покорено было богомъ
крестияньському языку поганьскыя страны».

Глава 4

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

З проблемою давньоруської народності нерозривно пов'язане питання етнічного складу населення країни, у тому числі й південноруських земель. З літописів відомо немало фактів різноетнічного складу населення цілого ряду міст, князівського оточення, бояр, церковнослужителів. Яскравою ілюстрацією тому є опис вбивства князів Бориса і Гліба, що пізніше були зараховані до сонму руських святих. Так, на Бориса здійснили напад вишгородські мужі боярські (більшість з них, звичайно, були слов'янами), а добили пораненого князя варяги. Разом з ним загинув слуга Георгій, родом з Угорщини. Борисового брата Гліба зарізав його ж кухар Торчин.

Найбільш різноманітною за етнічним складом населення була столиця держави. Б. О. Рибаков, аналізуючи дані давньоруських літописів та інші письмові джерела, прийшов до висновку, що в IX—XIII ст. «Київ і його околиці були місцем збору різноплемінних дружин: сюди попадали і полонені ляхи, і поселені князями словени, чудь і кривичі, і найняті варяги і торки («свої погані»), і датчани, і ірландські монахи, і арабські купці, і угорські вершники[27].

[27] *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне // СЭ.— 1947.— Т. 6/7.— С. 97.

Місто як один з найбільш важливих політичних і економічних центрів ранньосередньовічної Європи притягувало до себе вихідців з різних земель Русі та багатьох інших країн.

Слід відзначити, що археологічні матеріали та окремі об'єкти доповнюють інформацію про переселенців в автохтонне середовище й конкретизують значною мірою пункти і регіони розселення інородців. Але необхідно зробити застереження про використання окремих знахідок іноземного походження: вони могли попадати в іншу частину світу (у тому числі й на Русь) не тільки у зв'язку з переселенням того чи іншого індивіда, але й шляхом торгових операцій. Це, зокрема, стосується зброї, яка в період раннього феодалізму поступово втрачає ознаки, за якими можна визначити, якому етносу вона належала, у зв'язку з тим, що поширення військово-технічних досягнень набуває майже повсюдний характер. Набагато об'єктивнішим є використання закритих археологічних комплексів, серед яких, звичайно, в даному плані найбільш інформативними є поховальні пам'ятки.

Висвітлюючи в одному з попередніх розділів питання про становлення феодальних відносин на південноруських землях у перші століття існування Київської Русі, ми вже вказували на різноетнічний склад великокнязівських дружин, зокрема в місцях дислокації гарнізонів на Чернігівщині. Археологами на ряді некрополів X ст. були виявлені, крім поховань місцевого населення за обрядом кремації, могили переселенців з Правобережжя Дніпра, похованих за обрядом інгумації в підкурганних ямах. Були серед них і неслов'янські захоронення, про які мова піде далі.

Розглянемо важливу деталь проведення поховального ритуалу, яка дозволяє глибше зрозуміти взаємовідносини між окремими членами цих воєнізованих колективів. Так, під час недавніх робіт на курганному могильнику в с. Табаївка на р. Білоус, який був кладовищем жителів літописного міста Оргоща (розкопки тут проводились в дореволюційні та післяреволюційні часи), крім відомого для цієї пам'ятки обряду кремації, були виявлені поховання за обрядом інгумації. Більш детальне вивчення комплексів показало, що над рештками померлих у першому випадку насипались кургани значних розмірів, а в другому — невеликі. Тому можна робити висновок, що в проведенні автохтонного для Чернігівщини X ст. обряду трупоспалення брала участь значно більша кількість людей, які мали давні родові відносини (вони ж і насипали великі кургани), а в другому — в похоронах брало участь менше людей. Частина обов'язкових ритуальних дій (у тому числі й насипання курганів) була вже значною мірою суто символічною.

Ще одна деталь, що дозволяє відрізнити місцеве населення від вихідців з інших територій, виявлена на могильнику біля с. Клонів поблизу літописного Любеча. Тут кургани з рештками похованих за обрядом інгумації в ямах знаходились на деякій відстані від основної частини некрополя (ближче до валів городища). Складається

враження, що на цьому кладовищі «кияни» цілком свідомо ізольовано ховали своїх померлих на певній відстані від аборигенів, роблячи спробу в усьому відділитись від місцевого населення (або ж останні їх просто не сприймали ще за своїх). У зв'язку з цими спостереженнями можна припустити, що процес стирання племінних відмінностей відбувався не зовсім гладко.

У той же час могили переселенців за обрядом кремації відомі на Правобережжі Дніпра, насамперед в Києві. Звичайно, це були не тільки переселенці з Лівобережжя, а й вихідці з північних районів Русі, як про це писав ще П. М. Третьяков. Аналогічні поховання переселенців відомі і в інших центрах Київщини — Китаєвому, Білгородці (давній Білгород Київський). Крім обряду кремації на правобережних могильниках (Віта Поштова, Київ, Зарубинці та ін.) в ряді поховань виявлені трупопокладення на рівні давнього горизонту — також нехарактерний для цієї місцевості на рубежі двох тисячоліть поховальний обряд. Можна припустити, що в цих випадках маємо справу з могилами вихідців з інших східнослов'янських територій, насамперед древлянської, для жителів якої саме такий обряд в цей час був типовим. Не можна відкидати і варіант примусового переселення груп древлянського населення, яких княгиня Ольга після розгрому їхньої столиці Іскоростеня 946 р. «работе предасть мужемь своимь». На жаль, відсутність антропологічних характеристик (матеріали не збереглись) унеможливлює щось стверджувати напевно. Але знахідки в курганах біля с. Нежиловичі в міжріччі Тетерева і Здвижа семипроменевих скроневих кілець конкретно вказують на переселення в західні райони Київщини людей з території літописних радимичів, що мешкали на землях сучасної Білорусі.

Рис. 34. Прикраси різноетнічного походження з Жовнинського могильника.

Західніше розглянутого Придніпровського регіону ситуація в плані певного змішування населення з однієї племінної території з сусідами також непогано прослідковується за даними поховального обряду. Так, в басейнах Стиру, Серету, Дністра і Пруту, де панівним є безкурганний обряд поховання, зафіксовано півтора десятка невеликих за розмірами курганних могильників. Можна погодитись з думкою окремих дослідників про переселення певних груп жителів Волині, для яких характерний курганний обряд поховання, на південь Галицько-Волинського князівства. Водночас, наявність підплитових грунтових поховань, характерних для Подністров'я, у північних районах сучасної України (Тараканів під м. Дубно, Пересопниця під м. Рівне), вказує на певні переміщення окремих груп населення південних областей згаданого князівства в зворотному напрямку. Можливо, вони також це робили проти своєї волі.

Переселенці з різних місць східноєвропейської території були присутніми і в східних та північно-східних землях Південної Русі. Так, на дитинці літописного Новгорода-Сіверського було виявлено житло, в одному з кутів якого знаходилась піч-кам'янка. Вона, мабуть, стояла на дерев'яному опічку. Сам факт наявності такої отоплювальної споруди, типової для північних районів Давньоруської держави, вказує на проживання в столиці удільного князівства переселенців з півночі, які й принесли деякі специфічні риси житлобудування. Крім того, серед матеріалів могильників поблизу Воронежа (околиці м. Шостки), а також Лепляви і Жовніна в Посуллі зафіксовано семипроменеві скроневі кільця, що свідчить про проживання в сусідніх населених пунктах груп радимичів. Ще в одному похованні того ж Жовнінського некрополя, як і в кургані поблизу с. Броварки (теж на Сулі), відзначені знахідки браслетоподібних скроневих кілець — характерних прикрас кривицьких жінок (північні і центральні райони Русі). Слід також відзначити, що набір інвентаря багатьох поховань лівобережних, порубіжних зі Степом могильників свідчить про значні контакти жителів цього району з населенням Поволжя. Особливо це прослідковується за прикрасами. Цей факт пов'язується з численними свідченнями літописів про зв'язки Чернігово-Сіверської і Переяславської земель з феодальною верхівкою поволзьких князівств.

Різноманітним в етнічному плані був склад населення Поросся. Говорячи про його слов'янський компонент, слід відзначити, що, крім місцевого неселення Правобережжя Дніпра (для якого характерні поховання в могильних ямах), у західній частині цього району трапляються і трупопокладення на рівні давнього горизонту — як зазначалось вище, характерний звичай древлян, котрі проживали поруч на території Східної Волині. Звичайно, ці випадки (Ягнятин, Вчорайше) слід розглядати як проникнення мешканців сусідніх областей на землі один одного. До речі, на древлянській терито-

рії (Бикове, Буки) також є ранні трупопокладення в підкурганних ямах — могили переселенців з Придніпров'я.

На могильнику ще одного с. Буки (але в Пороссі) були досліджені трупопокладення в підкурганних ямах, навколо яких (або ж навколо самих земляних насипів) були викладені кам'яні кола-кромлехи. Такий обряд спорудження кіл з каміння неодноразово фіксувався різними дослідниками, в тому числі й М. К. Реріхом у Новгородській землі. Можна вважати, що акції Володимира Святославича, пов'язані з переселенням в прикордонні південні райони «кращих мужів» з півночі Русі, були повторені його нащадками (кургани, про які йшла мова, були насипані через одне-два століття після смерті Володимира). Але в цьому місці мешкали й вихідці з Подністров'я: на грунтовому могильнику досліджено поховання жінки з дитиною, де могильна яма (як і на Дністрі) була перекрита кам'яними плитами. Конструкція городища в Буках незвична для даної місцевості: тут налічується шість концентричних земляних валів. Аналогії багаторядним конструкціям укріплень відомі в Карпатському регіоні: на землях Великої Моравії, Польщі. У Прикарпатті дев'ять рядів укріплень мало місто Пліснеськ (с. Підгірці Львівської обл.).

Досить цікавою з погляду розселення різноетнічних груп в цьому районі південноруського порубіжжя є ситуація в розташуванні археологічних пам'яток поблизу с. Миколаївка, де на обох берегах р. Росі були досліджені середньовічні об'єкти: на лівому (давньоруському) березі — городище, селище і курганний могильник, на правому — селище і грунтовий могильник. Серед інвентаря кількох безкурганних поховань виявлені есовидні скроневі кільця, які, крім східнослов'янської території, були дуже популярними у західних слов'ян. На прилеглому до цього грунтового могильника селищі виявлено багато фрагментів кераміки, аналогії якій маємо на пам'ятках середньовічної Польщі. Тому можна погодитись із твердженням, що на цьому правобережному поселенні Ярослав Мудрий після 1031 р. посадив полонених «ляхів»[28].

Складність етнічної ситуації в Пороссі можна проілюструвати також матеріалами курганного некрополя XI—XII ст. в с. Яблунівка поблизу м. Біла Церква. Цей могильник, як і грунтовий біля с. Миколаївка, знаходився на правому («чужому» для Русі) березі річки. Під насипом, крім кенотафів (тобто символічних поховань, коли людина померла десь далеко від рідних місць), були виявлені трупопокладення на рівні горизонту — як вже відзначалось, нетипового для правобережних районів Дніпра обряду. Деякі елементи ритуалу свідчать про контакти з кочівниками. У першу чергу, це наявність у могилах нетипових для слов'ян металевих дзеркал, шабель, кінської упряжі, мотик, тесел, пружинних ножиць для стри-

[28] *Кучера М. П., Іванченко Л. І.* Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 71.

ження овець. Цікавою деталлю, яка має аналогії у похованнях Північного Кавказу, є встромлені в землю наконечники стріл і списів. Крім того, очеретяні підстилки у кількох могилах мають аналогії в одній з груп поховань салтівської культури (населення Хозарського каганату). Звичайно, неможливо категорично стверджувати наявність прямих контактів і міграції північнокавказького населення в Поросся, хоч з літописів відомі випадки переселення аланських племен на Русь. Мабуть, слід говорити про деякі зв'язки пороських слов'ян з алано-яськими групами, що входили до складу жителів половецького Степу.

Про контакти між слов'янами і хозарами свідчать деякі археологічні матеріали самого Києва. Так, ще в дореволюційний час між сучасними вулицями Прорізною і Б. Хмельницького були виявлені «печерки», що нагадували конструкцію катакомбних поховань салтівської культури. Навіть місце для могильника вибрано так, як це практикувалось хозарським населенням — на схилі до Хрещатика. Але в «печерках» знаходились горщики, наповнені кальцинованими кісточками — типовий саме для слов'ян (на відміну від хозар) звичай поводження з тілом померлого протягом усього I тис. н. е. Тому поєднання цих двох елементів потрібно розглядати як синкретизм поховальних обрядів слов'янської і салтівської культур. Крім того, на території Наддніпрянського парку в одному з поховань грунтового некрополя знайдено лощений горщик салтівського типу. Ці факти дають можливість допускати проникнення в Київ наприкінці I тис. н. е. якоїсь частини лівобережного населення, пов'язаного з салтівською культурою Хозарського каганату.

Як зазначалось вище, слов'яни Середнього Подніпров'я ще до створення єдиної держави мали зв'язки з Хозарією. Після розгрому каганату в 60-і роки XII ст. вихідці з південно-східних районів Східної Європи почали переходити на службу до київських князів. На початку XII ст. у війську князя Святополка був навіть воєвода на ймення Козарин. Крім того, в топографії давнього Києва відоме урочище Козари, яке, ймовірно, треба локалізувати в районі Подолу[29]. Тож наявність згаданих елементів поховального обряду салтівської культури в цьому місці є закономірною. Контакти зі степовиками, жителями південно-руських земель, продовжувались протягом усього періоду існування давньоруської держави. Спершу це були печеніги і торки, а потім половці. Вже наприкінці IX ст. (889 р.) кочівники з'являються в південноруських степах і швидко входять у контакти з суспільною верхівкою східних слов'ян. 944 р. вони брали участь у поході князя Ігоря на Візантію, а через певний час, у перші століття II тис. н. е., повністю змінюють скандинавські військові формування і використовуються як воїни-професіонали на

[29] *Толочко П. П.* Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 6.

південноруському порубіжжі. Якась частина кочівників відразу ж осіла серед слов'янського населення, передусім — у великих містах Середнього Подніпров'я. На підтвердження цього можна навести описаний в літописах епізод 968 р., коли печеніги вперше напали на Київ, а великий князь Святослав перебував у своєму дунайському поході. Ольга разом з онуками зачинилась у граді, а на лівому березі Дніпра зібрались дружинники з чернігівської округи на чолі з воєводою Претичем. Та не можна було їх докликатись через печенізьку облогу. Тоді один отрок вирішив переплисти Дніпро й повідомити про тяжкий стан киян: «Он же изиде изъ града с уздою и ристаша сквозѣ Печенѣги гля: не видѣ ли коня никтоже, бѣ бо сумѣя Печенѣжьски, и мняхуть и своего». Тобто, уже в X ст. руська-печенізькі контакти здійснювались завдяки знанню мови та вільному володінню нею. Продовження цих зв'язків та проживання представників кочівницького світу серед киян зафіксував у середині XII ст. Абу Хамід ал-Гарнаті, який, перебираючись з Поволжя в Угорщину, у своїх записах відмітив наявність у місті «Куяв» (тобто Києві) тисяч «магрибінців» — печенігів.

Якщо проаналізувати старожитності кочівників на південно-руській території, то ситуація по обох берегах Дніпра суттєво відрізняється в археологічному плані. Бо, за писемними джерелами, у Чернігівській землі відомі «ковуї», у Переяславській — «торки переяславські», а на Правобережжі — «Чорні Клобуки». Тобто, можна думати, що «свої погані» (так називали дружніх слов'янам степовиків на Русі) були розселені рівномірно на значних територіях. Але археологічні матеріали вказують на протилежну тенденцію: співвідношення кочівників Правобережжя і Лівобережжя Дніпра становить у цифровому вираженні 18 : 1. Ще один важливий факт: співвідношення впускних і основних поховань (тобто підзахоронення померлих у чужі, більш ранні, кургани чи поховання на своїх родових кладовищах) було також неоднакове. Якщо в першому випадку (на території Київської землі) основних поховань майже в два рази більше впускних, то в другому — основні захоронення становлять лише п'яту частину всіх досліджених комплексів.

Як уже зазначалось, у літописах неодноразово згадувалось про присутність степовиків на південноруських землях. Контингенти кочівників не лише здійснювали грабіжницькі навали і полонення слов'ян заради наживи, а й перебували на службі в руських князів. Вищерозглянута ситуація з археологічними джерелами на Дніпровському Лівобережжі дозволяє припускати, що в Чернігівській і Переяславській землях кочівники в основному знаходились на тимчасовій службі. У своїй масі вони тут проживали не постійно. Але звістка літопису під 1159 р. про те, що в чернігівській окрузі в «пустих» містах сидять лише «псареве же и Половци», уможливлює припущення про постійне проживання окремих вихідців із кочового світу серед слов'ян, які вже ховали степовиків за своїми звичаями.

З писемних і археологічних джерел також відомо, що, крім сло-

в'ян (автохтонів і переселенців) та кочівників, на півдні Русі перебували угруповання й окремі представники населення Скандинавії, балтів і фінно-угрів.

Особливий інтерес стосовно скандинавів викликаний у зв'язку з норманською теорією походження першої східнослов'янської держави, про що вже йшлося вище. Можна сказати, що переважна більшість норманських старожитностей зафіксована в дніпро-деснянському межиріччі, у районі Києва і Чернігова. Але їх не так вже й багато, датуються вони в основному X ст. Це не значить, що пізніше скандинавів на Русі не було. Можна згадати хоча б варяга Шимона, який 1068 р. разом з Володимиром Мономахом прибув до Ростова, залишився там тисяцьким і за свою службу отримав значні земельні наділи.

Звичайно, порівняно з північноруськими землями слідів перебування вікінгів на півдні країни (могили і окремі речові знахідки) набагато менше. За підрахунками П. П. Толочка, на київському некрополі X ст. відсоток їхніх могил становить лише 3—3,5 загальної кількості, а на знаменитому шестовицькому некрополі під Черніговом — 9 (на інших могильниках зафіксовано тільки окремі комплекси). Така ж картина прослідковується і в писемних джерелах, де зафіксовано набагато тісніші зв'язки Північної Русі і Скандинавії. Привертає увагу той факт, що про Київ — столицю східнослов'янської держави, немає ніяких згадок у рунічних написах X—XI ст., а також у королівських сагах (за винятком «Пісні про Еймунда, сина Хрінга»), на відміну від Новгорода Великого, де в згаданих скандинавських джерелах фіксуються деталі його історичної топографії (кілька разів згадується торгова площа міста). Ще одним свідченням недостатності інформації в північних країнах про історичні події в південних районах Русі є опис засватання дочки Ярослава Мудрого Єлизавети норвезьким конунгом Харальдом 1043 р. після його повернення з Константинополя. У декількох сагах — «Гнила кожа», «Гарна кожа», «Хеймскрінгла» — зазначається, що Ярослав приймає гостя в Хольмгарді (тобто Новгороді), хоч, починаючи з 1019 р., він займає великокнязівський стіл у Києві і всі офіційні прийоми повинен був проводити там. Більше того, північні саги, котрі досить уважні до генеалогії своїх героїв, зовсім не знають родоводу князя Володимира Святославича, в дружинах якого служило чимало вихідців із Скандинавії[30].

На перший погляд, виникає парадоксальна ситуація: під Києвом і Черніговом, за свідченнями давньоруських писемних і археологічних джерел, нормани були. Вони тут не тільки жили, але й вмирали і були поховані. Проте це не підтверджується, начебто, скандинавськими джерелами. Нам здається, що суть проблеми полягає у характері контактів варягів і слов'ян на півночі і півдні Ки-

[30] *Глазырина В. Г., Джаксон Т. Н.* Древнерусские города в древнескандинавской письменности.— М., 1987.— С. 7—128.

ївської Русі. У першому випадку число скандинавів було значно більшим, вони на якомусь етапі активно втручались у політичні події, вели постійні торгові операції, селились серед слов'янського населення Новгородської землі. Але за необхідності, враховуючи відносну географічну близькість, могли часто повертатись до себе на батьківщину і залишатись там уже назавжди.

У Середньому Подніпров'ї справи складались по-іншому. Тут, у зв'язку з подальшим розвитком слов'янської державності, варяги в основному виконували волю великих князів київських. Їм набагато рідше вдавалось приймати самостійні рішення, а при невигідній ситуації розривати договори і повертатись на свою батьківщину. Якоюсь мірою легше було навіть потрапити до Константинополя на нову, фінансово забезпечену, вигідну службу в військах імператора. У той же час і на півдні Русі, завдяки кращим умовам проживання і вищим розвитком феодальних відносин, становище найманців було стабільним, а високопрофесійна служба гарантувала (чого часто не було на батьківщині) безбідне життя не тільки окремим воїнам, а і їх нащадкам. Як приклад можна згадати про відомого з літописів воєводу Свенельда і його родину, що була на перших ролях у київському князівському оточенні.

Найімовірніше, що вихідці із Скандинавії на півдні Русі в основному залишались назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) були асимільовані автохтонним населенням. Звичайно ж, між Києвом і скандинавськими країнами існували й активно підтримувались різноманітні економічні і політичні контакти, про що свідчать численні історичні джерела. Але тут не було, як на півночі Русі, значного числа людей, які повертались додому і своїми розповідями формували основу майбутніх середньовічних епічних творів і пам'яток писемності.

Набагато слабше прослідковуються старожитності переселенців з балтської ойкумени (Прип'ятське Полісся) та фінно-угорського середовища (в Києві). Але, як видно з усього вищенаведеного матеріалу, на південноруській території протягом існування першої східнослов'янської держави серед автохтонного населення перебували і численні вихідці з різних земель, які (крім правобережних кочівників) були асимільовані протягом кількох поколінь. Етнічні процеси IX—XIII ст. стали тим фундаментом, на якому формувалась майбутня українська народність.

Глава 5

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Важливу роль у висвітленні етногенетичної проблематики відіграють дані антропології, які дозволяють визначити

генетичні витоки середньовічного населення України, окреслити морфологічні компоненти, котрі ввійшли до її складу, з'ясувати специфіку окремих регіонів. Значний внесок у висвітлення цих питань внесли А. П. Богданов, В. В. Бунак, Г. Ф. Дебець, Т. О. Трофимова, Т. І. Алексєєва та ін.

Згідно з даними краніології, давньоруське населення України — нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів — загалом характеризувались доліхомезокранією, тобто видовженою або середньою за довжиною черепною коробкою, здебільшого помірним за шириною лицем, добре профільованим у горизонтальній площині, середньо або різко виступаючим носом з високим переніссям, що, як відомо, властиво типовим представникам європеоїдної раси. Поряд з цим, залежно від варіацій двох провідних краніологічних ознак — співвідношення між шириною й довжиною черепа та діаметра вилиць, серед них можна виокремити кілька антропологічних типів, на що вперше вказав В. В. Бунак[31].

Ця теза була розвинута Т. О. Трофимовою, яка вирізнила серед середньовічної слов'янської людності України три європеоїдні типи, а саме: мезо-доліхокефальний широколиций, властивий древлянам, доліхокефальний вульколиций, притаманний сіверянам і переяславським полянам та мезо-доліхокефальний вузьколиций, поширений серед жителів Чернігівського регіону. Кожному з них вона знайшла аналогії на суміжних або більш віддалених територіях. Так, мезо-доліхокефальний тип, за Т. О. Трофимовою, трапляється також серед полоцьких кривичів, дреговичів, радимичів, деяких груп словен Приільмення, у чуді північно-західних земель Східної Європи, середньовічної іжори, деяких етнічних груп цього часу Прибалтики, Пруссії, Нідерландів та Скандинавії. Вузьколиций доліхокефальний тип, на думку дослідниці, представлений не лише на Лівобережжі України, а й серед в'ятичів та кривичів, населення Болгарського царства і міських жителів Золотої Орди. Нарешті, мезо-доліхокефальний тип не має прямих регіональних аналогій. У той же час він властивий черепам з «полів поховальних урн», тобто носіям черняхівської культури[32].

Наведена вище схема була переглянута й істотно доповнена Т. І. Алексєєвою — автором узагальнюючої монографії з антропології східних слов'ян, де були використані всі наявні на початок 1970-х років матеріали, присвячені даній проблематиці[33]. Спираю-

---

[31] *Bunak V.* The Craniological Types of East Slavic Kurgans // Antropol.— Prague, 1932.— T. 10.

[32] *Трофимова Т. А.* Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // СЭ.— 1946.— № 1.

[33] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии.— М., 1973.

чись на краніологічні дані, вона виокремила серед давньоруської людності України чотири антропологічні типи, основні характеристики котрих наведені в таблиці 1. Праця Алексєєвої і досі залишається головним джерелом інформації стосовно морфологічних рис населення Київської Русі.

Таблиця 1.

	Доліхокранний		Мезодоліхокранний	
	Відносно широколиций	Середньолиций	Відносно широколиций	Середньолиций
Черепний покажчик	73—74	71—73	75	74—76
Ширина вилиць	131—136	130—133	135	130—132
Кут виступання носа	31—32	27—30	30	27—29
Носовий покажчик	49—51	50—51	50	50—52
Племінні території	волинян	сіверян	древлян, тиверців, уличів	полян київських, переяславських, чернігівських

Аналіз краніологічних даних свідчить про те, що в Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) переважали риси мезо-доліхокранного типу, який характеризується також середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним виступанням носа. Чернігівська та переяславська групи відрізняються від київської трохи нижчим головним покажчиком, тяжіючи до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі серії з некрополів Правобережжя (Княжа гора, Сагунівка та ін.) за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя схожі з черепами нащадків древлян, хоча й відрізняються від них трохи нижчим обличчям і помірнішим виступанням носа. З наведеного можна зробити висновок про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруського населення правобережних регіонів Середньої Наддніпрянщини (в рамках одного типу), що особливо помітно в Пороссі. Так, об'єднаній пороській краніологічній серії, що включає черепи із Замкової гори середньовічного Юр'єва, могильників поблизу с. Яблунівка, Стеблів, Миколаївка та Хутір Половецький, властива підвищена варіабельність таких важливих ознак, як поздовжній і виличний діаметри, назомолярний кут, черепний і верхньолицевий покажчики[34]. Ймовірно, це зумовлено впливом кочівницького (монголоїдного) компоненту, про що буде сказано нижче.

Порівняльний аналіз краніологічних характеристик черепів з некрополів Києва, Вітачева, Переяслава, Чернігова та Любеча свідчить про морфологічну близькість міського та сільського населення Середньої Наддніпрянщини. Певні відмінності між ними виявляються лише за двома ознаками: міські жителі здебільшого кругло-

[34] *Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М.* Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 60.

голові та широколиці[35]. Крім того, вони мали трохи вищий зріст. Привертає увагу, що черепи з курганного некрополя XI—XII ст. на території Переяслава схожі с синхронними серіями Чернігова та Любеча, відрізнялися від них лише трохи вищим обличчям. Останнє свідчить про вплив морфологічних особливостей сільської людності Переяславщини.

В середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де в другій половині I тис. н. е. мешкали літописні сіверяни, в давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналогії серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак він схожий також з морфологічними варіантами, поширеними серед нащадків населення полянського племінного союзу, однак відрізняється від нього трохи довшою формою черепної коробки та вужчим обличчям. Останнє не стосується жителів Путивля: і за черепним покажчиком, і за шириною вилиць вони відчутно тяжіють до мешканців правобережних міст, особливо Києва та Юр'єва. Схожі результати отримані і в процесі вивчення невеликої краніологічної серії з літописних Лубен, де також фіксується наявність правобережного антропологічного компоненту. На відміну від інших міських серій Київської Русі черепи з путивльського та лубенського некрополів істотно відрізняються від синхронних серій сільської округи цих давньоруських міст[36].

У верхів'ях Здвижу, Тетерева, Ужу та Уборті, де на час утворення Київської Русі локалізувались літописні древляни, Г. Ф. Дебець, Т. О. Трофимова та Т. І. Алексєєва вирізняли мезокефальний, високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти поширені і на захід від окресленої території — у верхів'ях Стиру та Горині, де вони пов'язані з підкурганними похованнями на горизонті. Що стосується похованих в ямах під курганними насипами, які частіше трапляються в межиріччі Стиру та Горині — ареалу волинян, то їм властивий схожий з попереднім, але більш довгоголовий антропологічний тип, який, крім того, відзначається середньою висотою черепної коробки і трохи вужчим обличчям.

Східнослов'янське середньовічне населення Середнього Подністров'я (сучасні Північна Буковина і Молдова) — території, пов'язаної з літописними тиверцями, — характеризувалось мезокранією, середніми розмірами лицьового відділу, дуже широкими і невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак серед інших груп давньоруської людност-

---

[35] *Алексєєва Т. І.* Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України.— К., 1969.— Вип. 4.— С. 74.

[36] *Сегеда С. П., Покас П. М.* Антропологический состав древнерусского городского неселения Левобережного Поднепровья // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18—25 сентября 1985 г.— К., 1988.— Т. 2.— С. 150.

ті України можна знайти в ареалі древлян. Специфічні риси відзначені в Василівській серії, де виявлена тенденція до високолицьості, високоорбітності та вузьколицьості.

Чим же пояснюються відмінності фізичного типу окремих груп давньоруської людності України?

Перше. Ще визначний чеський вчений Л. Нідерле, що досконало володів методикою антропологічних досліджень, дійшов висновку про те, що морфологічні риси «праслов'ян» склались на тій обширній території, де в добу неоліту-бронзи та раннього заліза були поширені широколиці європеоїдні варіанти. На півночі вона обмежена верхньою та середньою течіями Західної Двіни, на півдні — лівими притоками Дунаю в його середній течії, на заході — верхньою та середньою течіями Західної Вісли, на сході — середньою та нижньою течіями Дніпра[37]. Окреслений регіон знаходиться на стику ареалів північноєвропеоїдної доліхокранної світлопігментованої та мезокранної темнопігментованої південноєвропеоїдної рас. Тут здавна мешкали носії різних морфологічних комплексів, жоден з яких не може вважатись «праслов'янським». Це дає підстави думати, що східні слов'яни, а серед них і племена, що мешкали на терені України, ніколи не були однорідними в антропологічному плані, хоча і мали деякі специфічні риси, за якими відрізнялись від давніх германців, фракійців та ін.

Друге. Розселяючись на території Східної Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослов'янську людність, що призвело до певних змін їх фізичного типу. Саме цим, на думку Т. І. Алексєєвої, пояснюється зменшення діаметра вилиць у багатьох східнослов'янських груп, які контактували з вузьколицими фіномовними і, вірогідно, іраномовними племенами. Певну роль у формуванні морфологічних особливостей давньоруської людності відігравали також її взаємини з більш пізніми тюркомовними кочівниками.

Розглянемо витоки означених вище антропологічних типів середньовічного населення України.

Аналіз краніологічних даних показав, що відносна широколицість як визначальна риса слов'ян найвиразніше простежується серед західних груп давньоруської людності України — нащадків древлян, волинян, тиверців та уличів. За цією та багатьма іншими ознаками, зокрема великими розмірами черепа, колишні волиняни і меншою мірою древляни схожі із західними кривичами, а також балтськими племенами, зокрема латгалами[38].

Щодо відзначених вище специфічних рис черепів з могильника поблизу с. Василів у Середній Наддністрянщині, то вони, ймовірно, мають інше походження. Аналізуючи величини верхньолицьового,

---

[37] *Алексеева Т. И., Алексеев В. П.* Антропология о происхождении славян // Природа.— 1989.— № 3.— С. 66.

[38] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян...— С. 55.

орбітного та носового покажчиків у цій серії, М. С. Великанова зауважує, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямку і лежать по суті поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак»[39]. З цим можна погодитись, але з одним суттєвим застереженням: отримані дані не слід розглядати як доказ прийшлого характеру василівської популяції, хоча самі по собі міграції різноетнічних груп у межах Київської Русі не були чимось надзвичайним. Мова йде про напрямки давніх антропологічних зв'язків населення Карпатського регіону та суміжних з ним територій, яке і в наші дні за своїми морфологічними особливостями знаходить широкі аналогії серед західних слов'ян (словаків, південних поляків, окремих груп чехів та ін.)[40].

На іншій основі склався антропологічний тип давньоруського населення Середньої Наддніпрянщини, де напередодні утворення Київської Русі існував полянський племінний союз. Як і всім іншим східнослов'янським групам, йому були властиві специфічні пропорції лицьового скелета (відносно низьке лице з низькими орбітами і досить широким носом), за якими воно відрізнялось від своїх попередників — більш високолицих, високоорбітних і вузконосих носіїв черняхівської культури. Поряд з цим згадані відмінності в Середній Наддніпрянщині виражені менш чітко, ніж у більшості інших регіонів України. Більше того: за рядом важливих краніологічних ознак, а надто діаметром вилиць, між черняхівським та давньоруським населенням історичного центру України існує певна подібність, що, на думку М. С. Великанової, «дозволяє припустити певну роль черняхівського елементу у формуванні антропологічного типу полян»[41]. Ще категоричніше з цього приводу висловилась Т. І. Алексєєва: «Поляни по суті є безпосередніми нащадками черняхівців»[42]. Однак це, безумовно, є перебільшенням: фізичні риси русичів Середньої Наддніпрянщини склались у процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів: грацильного черняхівського та масивнішого, носіями якого були інші групи. Ймовірно, ними були племена празької культури, антропологічний тип котрих унаслідок поширення обряду кремації залишається невідомим.

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово ставилося питання про роль кочівницького компоненту у форму-

---

[39] *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975.— С. 110.

[40] *Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу.— К., 1965.— С. 127.

[41] *Великанова М. С.* Указ. соч.— С. 108.

[42] *Алексеева Т. И.* Антропологический состав восточнославянских народов и проблема их происхождения // Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии.— М., 1974.— С. 74.

ванні морфологічних рис русинського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини в цих регіонах і знахідками кочівницьких поховань на давньоруських некрополях. Ще наприкінці минулого століття Д. Я. Самоквасов отримав на території колишнього Канівського повіту невелику краніологічну серію, в будові котрої виразно простежуються монголоїдні риси, а саме: брахікранія, низька висота склепіння, великі розміри обличчя, слабко профільованого в горизонтальній площині, низький кут виступання носа і т. ін. За цими ознаками вона близька до черепів зі Зливкінського могильника VIII—X ст., залишеного тюркомовними болгарами, які разом з аланами були носіями салтівської культури. Черепи з монголоїдними рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, зокрема в Пороссі. Так, сліди монголоїдної домішки (сплощеність обличчя в горизонтальній площині, слабке виступання носових кісток і т. ін.) виявлені на чотирьох з восьми жіночих черепів з Миколаївського грунтового могильника[43]. Ще в більш виразній формі вони фіксуються на чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепах з могильника поблизу с. Хутір Половецький, звідки походить всього 26 черепів. Так, чоловічим черепам 9 (22), 3 (12), 9 (8), 9 (15) властиве нешироке, низьке, дещо сплощене обличчя, слабке виступання носа, невисоке перенісся і т. ін., що вплинуло на загальну характеристику серії[44].

Деяке ослаблення європеоїдних ознак, яке виявилось у тенденції до пониження кута виступання носа, можна простежити і в інших серіях Середньої Наддніпрянщини, що, вірогідно, є наслідком регулярних контактів між давньоруською людністю та сусідніми кочівницькими групами. Зауважимо, що вплив тюркського (кочівницького) компоненту (збільшення діаметру вилиць, тенденція до сплощення обличчя та поперечної спинки носа і т. ін.) помітний і серед сучасного населення Південної Київщини, Черкащини та Полтавщини, де давньоруські літописи фіксують поселення торків, чорних клобуків, половців та ін. Все ж його роль у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати: як слушно зауважив В. Д. Дяченко, згадані морфологічні риси можна «вловити» лише при зіставленні з тими групами, які за будовою обличчя вважаються еталоном європеоїдної раси[45].

Черняхівський антропологічний компонент істотно вплинув і на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Лівобережжя — нащадків літописних сіверян і південних полян

---

[43] *Зиневич Г. П.* Очерки палеоантропологии Украины.— К., 1967.— С. 142.

[44] *Там же.*

[45] *Дяченко В. Д.* Зазн. праця.— С. 72.

(лубенська, ліплявська та інші групи). Показовою в цьому плані є краніологічна серія з некрополя XI—XII ст. поблизу с. Камінне на правому березі середньої течії р. Псел: за більшістю ознак вона виявляє велику схожість з черепами черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини[46]. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що вказує на наявність властивого всім слов'янам відносно масивного компоненту. Що ж до назомалярного та зигомаксилярного кутів, які відображають ступінь сплощення обличчя, то за цими ознаками черепи з камінського некрополя виразно тяжіють до краніологічної серії з Верхнього Салтова, де, як відомо, переважав аланський морфологічний компонент. З цього випливає, що морфологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався в результаті складних генетичних процесів за участю принаймні трьох морфологічних компонентів: «власне слов'янського», черняхівського та салтівського, тобто іранських. Зауважимо, що в багатьох регіонах Лівобережної України і в наші дні відчувається вплив давнього іранського (південноєвропеоїдного) компоненту, що виявляється в потемнінні кольору очей та волосся, більш інтенсивному розвитку третинного волосяного покриву, тобто росту волосся на бороді та грудях у чоловіків. На думку Т. І. Алексєєвої, антропологічні дані дозволяють провести чітку лінію генетичної спадковості між давньою та сучасною людністю Середньої Наддніпрянщини, а саме: населення доби бронзи лісостепової смуги — племена скіфського часу — носії черняхівської культури — давньоруська людність — сучасні українці[47]. До таких висновків спонукають і підсумки антрополого-одонтологічних досліджень на правобережній частині згаданого регіону України, де протягом останніх тисячоліть переважав один і той же тип — середньоєвропейський[48].

У попередньому розділі вже йшлося про те, що на території Середньої Наддніпрянщини виявлено поховання варягів, які знаходились на службі у київських князів. Отже, виникає питання, чи впливав норманський (германський) компонент на формування антропологічних рис давньоруського населення цього регіону?

Аналіз краніологічних даних показав, що в будові черепа та лицьового скелета середньовічних германців та східних слов'ян є певні відмінності, які стосуються їх пропорцій, а саме: співвідношення висоти черепної коробки до півсуми поздовжнього та поперечного

---

[46] *Дяченко В. Д., Покас П. М., Сухобоков О. В.* Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населеня на территории Украины.— К., 1984.— С. 24.

[47] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян...— С. 273.

[48] *Сегеда С. П.* Пращури, пракорені і... зуби // Наука і суспільство.— 1992.— № 1.— С. 41.

Київ, вул. Володимирська, 7—9. Скарб 1955 р.
Золоті колти першої половини XIII ст.

Запорізька обл.
Чингульський курган.
Шолом першої половини XIII ст.

Київ.
Скарб 1986 р. з вул. Кудрявської.
Фрагменти срібного
пластинчастого браслета.
XIII ст.

діаметрів, висоти обличчя до висоти черепа, висоти орбіт до висоти черепа, а також ширини носа до ширини обличчя[49]. Наявність цих відмінностей є необхідною передумовою для пошуків відповіді на поставлене питання.

Особливої уваги у зв'язку з порушеною проблематикою заслуговують матеріали з Шестовицького могильника. З нього походить невелика краніологічна серія, що характеризується мезодоліхокранією, дуже вузьким, середньої висоти обличчям, середнім виступанням носа. На думку дослідниці шестовицьких черепів Г. П. Зіневич, вони, безумовно, репрезентують слов'янську групу і, найімовірніше, локальну популяцію сіверян[50]. З цим можна було б погодитись, якщо не враховувати відносну низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії — ознак, що вказують на наявність германського морфологічного компоненту. Торкаючись цього питання, Т. І. Алексєєва зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис»[51], хоча і не висловлює своєї думки з приводу їх «питомої ваги» в цій серії. Враховуючи, що за більшістю ознак, включаючи специфічні пропорції обличчя, вона дуже близька з сіверянськими, доходим висновку про вирішальну роль місцевого компоненту у формуванні Шестовицької групи.

Т. І. Алексєєва зробила спробу визначити норманський компонент ще в двох серіях з території Середньої Наддніпрянщини — з чернігівського та київського некрополів, і в обох випадках отримала негативні результати. Особливо цікавими і дещо несподіваними виявились підсумки вивчення сумарної серії з давньоруських некрополів Києва: жодна зі слов'янських груп не відрізнялась такою мірою від германських, як міське населення Києва. За словами дослідниці, «...ніяких слідів (норманів.— *С. С.)* в антропологічному вигляді міста не виявлено»[52].

Що ж стосується відмінностей фізичного типу міського та сільського неселення Середньої Наддніпрянщини, про котрі йшлося вище, то вони, на думку дослідників, не можуть пояснюватись міграціями та змішуванням різних етнічних компонентів в міських центрах Київської Русі, хоча ці процеси, бузумовно, мали місце. Цьому суперечить однакова направленість згаданих відмінностей: мешканці міста, як правило, відзначаються масивнішою будовою кістяка, округлішою формою черепа, що є наслідком процесу брахікефалізації, та більшою шириною вилиць. На думку Т. І. Алексєєвої, брахікефалізація міського населення була викликана зміна-

---

[49] *Алексеева Т. И.* Указ. соч.— С. 256—262.

[50] *Зіневич Г. П.* До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України.— К., 1961.— Вип. 2.— С. 47.

[51] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян...— С. 267.

[52] *Там же.*

ми умов соціального середовища у зв'язку з урбанізацією, а розширення обличчя — «частковим вираженням загального процесу укрупнення кістяка в умовах міста, знову ж таки, у зв'язку зі змінами рівня соціального життя»[53].

Ще у другій половині XIX ст. в антропологічній літературі було порушене питання про витоки фізичних рис східнослов'янських народів. У зв'язку з цим деякі російські вчені висловили думку про відсутність спадкоємності між середньовічним та сучасним населенням України. «Малорос,— писав з цього приводу Є. М. Чепурковський,— найновіший насельник, що змінив після татарського ярма дотатарську людність»[54]. Ці та подібні твердження значно розходяться з фактичними даними.

Вище вже йшлося про те, що давньоруське населення України, за даними краніології, загалом належало до двох великих угруповань: одне з них включало носіїв відносно масивних типів (нащадки древлян, волинян, тиверців та уличів), друге — грацильніших варіантів (нащадки населення полянського племінного союзу та сіверян). За будовою лицьового скелета українці схожі з представниками обох з них: з першим їх зближають розміри обличчя, з другим — конфігурація носової області. Щодо властивої сучасному населенню округлої форми голови, то вона є наслідком процесу брахікефалізації, що мав місце на території Західної, Центральної та Східної Європи, починаючи з другої чверті II тис. н. е. Загалом, за своїми фізичними рисами українці є прямими спадкоємцями давньоруської людності південних та південно-східних регіонів Київської Русі, хоча є більш гомогенними, ніж середньовічні нащадки літописних слов'янських племен. Останнє є наслідком інтенсивних процесів змішування населення різних регіонів України, які відбувались за доби пізнього середньовіччя, зокрема під час бурхливих подій національно-визвольної війни XVII ст.

---

[53] *Алексєєва Т. І.* Антропологічний склад населення давньоруських міст.— С. 85.

[54] *Чепурковский Е. М.* Вопрос антрополога историкам // Русский антропологический журнал.— 1924.— Т. 13.— Вып. 3—4.

Розділ VII

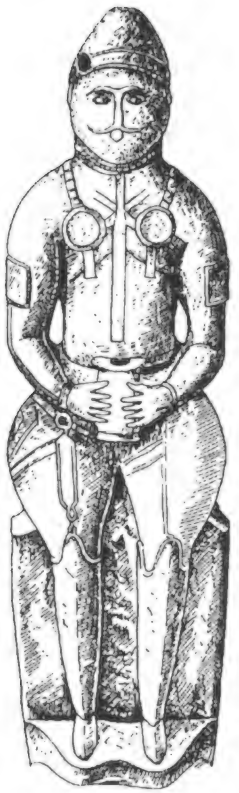

Міжнародні відносини Київської Русі. Русь та кочовий світ

Глава І

ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА РАННЬОФЕОДАЛЬНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ РУСІ

Давньоруська держава підтримувала широкі та різнобічні зв'язки з більшістю країн тогочасного світу. Серед них Візантія та її численні провінції, країни арабського світу та Середньої Азії, Грузії та Вірменії, Волзька Булгарія — на сході та півдні, Німеччина, Франція, Англія, Данія — у Західній Європі, Швеція та Норвегія — на півночі. Найтісніші контакти відбувалися із найближчими сусідами — Польщею, Угорщиною, Чехією, Болгарією. На різних етапах розвитку давньоруської держави ці зв'язки мали різний характер, спрямованість та інтенсивність. Якщо на ранніх етапах вони здійснювалися централізовано переважно через Київ, то з XII ст. виявилися конкретні напрямки сталих зв'язків з різними країнами таких центрів, як Галич, Володимир, Новгород, Полоцьк, Смоленськ та інші, що відбивали інтереси певних князівств чи регіонів.

З часу утворення та формування Київської держави одним з найбільш важливих спрямувань її культурно-історичних контактів була Візантійська імперія. Цей напрямок визначався тогочасною геополітичною ситуацією у Східній Європі, коли на південь йшли потужні міграційні потоки практично з усього обширного басейну Дніпра. Слов'яни, а також сусідні племена балтів напри-

кінці V—VI ст. здійснювали неодноразові напади на території Візантійської імперії, доходячи до самого Константинополя та Середземного моря.

Активний тиск слов'янського світу Візантія ледь витримувала. Під час війни 550—551 рр. слов'яни обложили столицю імперії. Наприкінці VI ст. знов зробили кілька спроб її захопити[1]. Візантійська імперія намагалась послабити цей майже безперервний тиск шляхом різних поступок, щедрих дарів, данини (точніше відкупу). Для цього висилалися обопільні посольства, велися переговори. Так зароджувалася перша слов'янська дипломатична практика, відома нам за писемними джерелами.

До цього ж часу належать спроби Візантії розколоти слов'янські союзи, спрямувати слов'ян на боротьбу із ворогами імперії (аварами, болгарами тощо). Відбувалися перші дипломатичні контакти, укладалися договори. Слов'ян почали селити вздовж кордонів візантійської імперії та набирати у військо. Добре відомий Хільбудій, якого імператор Юстиніан призначив «начальником Фракії, поставив його для охорони ріки Істру»[2]. У 545 р. Юстиніан надав антам нижньодунайську фортецю Турис з округою за умови, що вони будуть підтримувати мир та охороняти північні кордони імперії.

Давньоруський літопис прямо вказує на контакти князя Кия (чи його історичного прототипу) з візантійським імператором. Він «ходилъ Царюграду... велику честь приялъ от царя», а також робив спробу оселитись на Дунаї («сруби градок малъ, и хотяше сѣсти с родом своимъ»)[3].

До VI—VII ст. відносять повідомлення про дипломатичні зносини різних східнослов'янських угруповань між собою (анти та склавіни), а також з іншими народами, які виступали то як союзники, то як вороги. Прокопій Кесарійський повідомляє про дії 548—549 рр. готського вождя Тотили, союзниками якого у війні проти Візантії виступали слов'яни[4]. Менандр Протиктор повідомляє про переговори антів під час війни з аварами, про викуп полонених. У 560 р. згадується перший відомий у джерелах слов'янський посол ант Мезамір, якій вів переговори з аварами, проте був ними вбитий, назважаючи на права посла[5]. Вірогідно, анти були знайомі з правами дипломатів того часу й застосовували практику звичайну для навколишніх народів.

Маврикій Стратег згадує про договори слов'ян як про звичайну

---

[1] *Прокопий* из Кесарии. Указ. соч.— С. 294, 337, 364, 372, 373.

[2] *Там же.*— С. 294, 295.

[3] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 13; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— С. 34 и др.

[4] *Сахаров А. Н.* Указ. соч.— С. 23.

[5] *Там же.*

подію. «В цілому вони підступні й не тримають свого слова щодо договорів; їх легше підкорити страхом ніж подарунками». Феофілакт Симокатта повідомляв про те, що анти у VI ст. стали союзниками імперії проти аварів. У союзі з візантійцями слов'яни не один раз виступали й проти готів, персів, а також із своїми колишніми ворогами воювали землі свого союзника.

Відсутність будь-яких повідомлень про підписання угод чи наявність писемних договорів дозволяє дослідникам стверджувати, що це були усні угоди з приводу конкретних проблем. На це ж вказує і їх характер: викуп полонених, підкуп, плата за мир, дозвіл на розселення, обіцянка допомоги у боротьбі з конкретним ворогом. Можливо, заувага Маврикія Стратега, що слов'яни «не тримають свого слова», вказує саме на усну домовленість.

Ці досить обмежені свідчення візантійських авторів про перші дипломатичні контакти східних слов'ян між собою та з Візантійською імперією, аварами та готами схиляють до думки, що слов'ян можна сприймати у загальному контексті розвитку тогочасної «варварської» Європи. Взаємовідносини слов'ян із сусідніми народами являли собою звичайні стосунки всередині «варварського світу» чи «варварів» з «візантійським світом». Засоби й методи, за допомогою яких встановлювалися і впроваджувалися дипломатичні відносини, були традиційними. Вони мали глибоке коріння у племінних традиціях стародавніх слов'ян, а також у великому досвіді античного, візантійського та східного суспільств.

Слов'янське суспільство вже засвоїло та знало всі типові тогочасні політичні дії, що так чи інакше були пов'язані з війною або загрозою війни. Слов'яни знали шлях на Візантію, знали, як і коли збирати могутні військові коаліції. Зростання Києва на ранньому етапі його історії багато в чому зобов'язане цим походам. Адже володар Києва контролював весь басейн Верхнього Дніпра, звідки збиралися військові та колонізаційні хвилі.

Засвоювання земель та захоплення здобичі й полонених, вимагання в імперії багатих дарів та данини в обмін на мир, війна у складі різних союзів та заміна союзників, участь в охороні кордонів імперії та наймана служба, викуп полонених й переговори з усіх цих питань — усе це була повсякденна дипломатична практика раннього слов'янського суспільства. Саме з цього часу почалося вироблення головних принципів та спрямувань зовнішньої політики Давньої Русі. В її основі лежали глибинні соціально-економічні та політичні процеси, що проходили у східнослов'янському суспільстві. Початок класового розшарування, вирізнення князівсько-дружинної верхівки, зосередження військових сил, бажання захоплення нових більш розвинутих й багатих земель, устремління до багатства та різних цінностей, боротьба з кочовиками, нарешті можливість обміну продукції своєї землі на товари інших регіонів — ці та інші процеси знаходили своє відображення у першопочатках східнослов'янської дипломатичної практики.

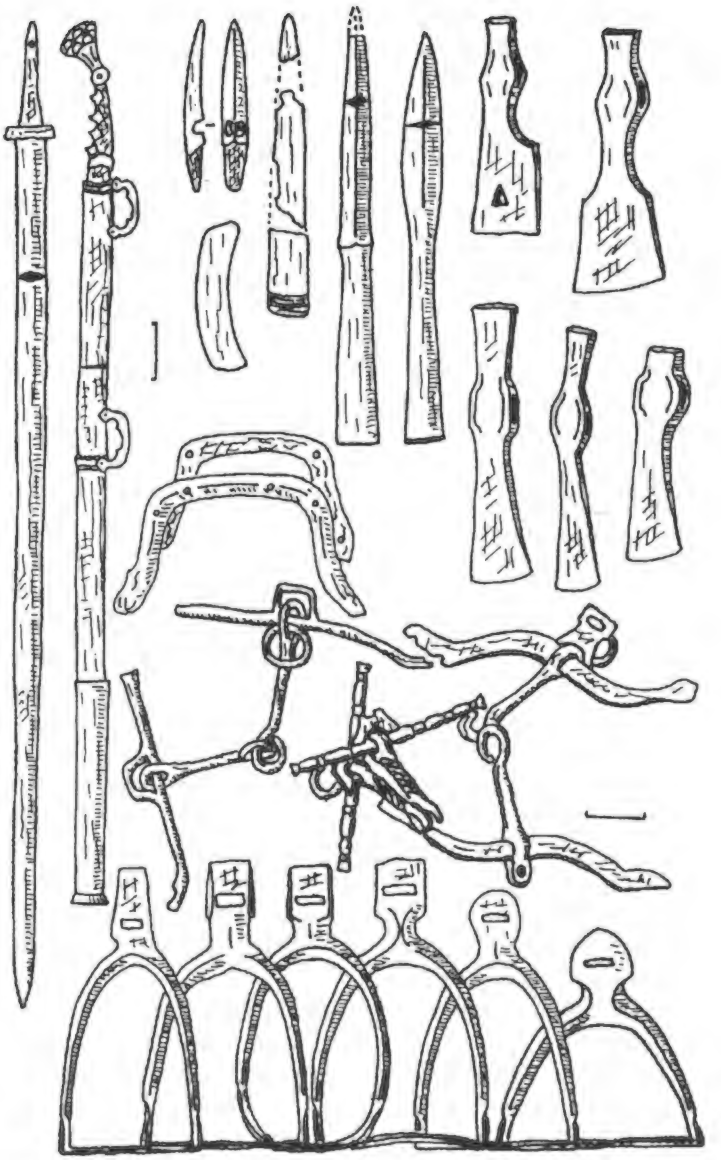

Рис. 35.
Хозарська зброя
і збруя.

Головні зовнішньоекономічні та політичні інтереси Русі VIII—IX ст. охоплювали Південь та Південний Схід. Її приваблювали багаті й сильні держави — Візантія та Болгарія, Хозарія, кавказькі країни (Албанія, Грузія, Вірменія), навіть віддалений Багдад і шляхи до Середньої Азії. З ними вона підтримувала активні торговельні та політичні зв'язки. Сюди були спрямовані найбільші військові та дипломатичні дії задля забезпечення власних економічних інтересів. З часом до сфери зовнішньоекономічної зацікавленості Русі включалися інші країни Сходу та Заходу, Скандинавії.

Відносини з Візантією IX—X ст.

Пам'ятки візантійської агіографічної літератури кінця VIII — початку IX ст. (Житія Стефана Сурожського та Георгія Амастридського) подають певні реалії дипломатії Русі на наступному етапі її державного розвитку — доби Русі у «вузькому значенні».

В них відбиті повідомлення про напад руських дружин на візантійські володіння у Криму (Сурож) та Малій Азії (Амастрида) й наступні переговори візантійців з русами.

«Житіє св. Стефана Сурожського» розповідає про напад великої раті на чолі з новгородським князем Бравлином, що «с многою силою» повоював землі від Херсонесу до Керчі й обложив Сурож. Після десятиденної облоги Бравлин увірвався до міста, воїни почали його грабувати. Але, коли князь намагався захопити скарби храму св. Софії, біля гробниці св. Стефана він занедужав («обратися лице его назад»). Бравлин наказав повернути сурожанам награбоване й звільнити полонених, і його обличчя прийняло нормальний вигляд. Після цього наступник св. Стефана у Сурожі хрестив там князя[6].

Більшість сучасних дослідників визнають, що у цьому Житії відбиті цілком достовірні історичні події, згадуються достовірні персонажі (архієпископ Філарет, християнський князь Юрій Тархан), але князь Бравлин не міг бути новгородцем, оскільки на той час Новгорода не існувало. В. Г. Васильєвський, М. В. Левченко, Г. Вернадський та інші дослідники довели реальність повідомлень цього джерела. О. М. Сахаров показав, що там описані характерні риси дипломатичної практики східних слов'ян, що беруть початок з VI—VII ст. й зовсім не характерні для дипломатії Русі X ст.[7]. Г. Вернадський відніс цю подію до 790 р.

З якихось невідомих нам причин русам довелося укласти з візантійцями мирну угоду, активну роль у цьому відігравав Філарет. За умовою цієї усної угоди руси повернули «все елико пограбихом священныя съсоуды и церковныя в Корсоуни и в Керчи и везде», вивели військо з міста й повернули полонених. Невідомо, чи було хрещення князя умовою угоди, чи діяв якийсь інший фактор. Це могло розглядатися як значний політичний привілей русам, а міг бути й примус з боку імперських сил. Проте подібні дії стали характерними для наступних переговорів Русі з Візантією (Аскольд, Ольга, Володимир) й традиційно трактувалися як почесні для руських князів.

Ще одним свідченням дипломатичної практики Русі у першій половині IX ст. є «Житіє св. Георгія Амастридського», де мова йде про переговори під час нападу русів на Амастриду — головний

---

[6] *Древние* славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ.— 1941.— Т. 1.— С. 254, 268.

[7] *Сахаров А. Н.* Указ. соч.— С. 25—30.

Рис. 36. Крим. Розкопки міських кварталів середньовічного Партеніта.

центр Пафлагонії, що на північному узбережжі Малої Азії. В. Г. Васильєвський вважав, що «Житіє» було створено до 842 р. дияконом Ігнатієм. Цю думку поділяють такі дослідники, як Є. Є. Голубинський, В. О. Пархоменко, Н. Полонська, М. В. Левченко[8] тощо. Г. Вернадський відносив похід до 840 р. І. Шевченко датував похід часом між 825 та 842 рр. Цими дослідженнями було спростовано твердження деяких дослідників, які відносили цей похід до 860 р. (А. А. Кунік) або до 941 р. (Макарій, Д. І. Іловайський).

За «Житієм», відбувся військовий похід русів на Амастриду, який завершився мирними переговорами місцевої візантійської влади з нападниками. У договорі простежуються ті ж риси, що й у Сурожі: визволення полонених, шанобливе ставлення до християнських святинь. Амастридська угода, хоч вірогідно була усною і носила переважно локальний характер, була фактично першою відзначеною у джерелах угодою Русі на території імперії. Вона завершила й перший напад Русі на безпосередні землі Візантії.

Обидві події, відомості про які дійшли до нас, напевне були не

[8] *Васильевский В. Г.* Труды.— Пг., 1915.— Т. 3.— С. 96; *Голубинский Е.* История русской церкви.— М., 1880.— Т. 1.— Ч. 1.— С. 46; *Пархоменко В.* Начало христианства на Руси.— Полтава, 1913.— С. 151; *Полонская Н.* К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // ЖМНП.— 1917.— Кн. 9.— С. 39; *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений.— С. 46—54, 81.

винятком, а досить типовими для зовнішньої політики Руської держави.

Дослідники вважають, що це було проявом зрослої могутності молодої держави, її перших спроб з'явитись на широкій світовій арені. На їхню думку, загроза з боку Русі примусила Хозарію за допомогою Візантії у середині 30-х років IX ст. побудувати потужну фортецю — Саркел — біля гирла Дону.

Помітним етапом у розвитку давньоруської зовнішньої політики було посольство 838—839 рр. у Константинополь до імператора Феофіла (829—842) та в столицю франкської держави — Інгельгейм — до Людовика Благочестивого (814—941). Розповідь про це посольство вміщують Бертинські анали єпископа Пруденція. У травні 839 р. до Інгельгейма прибуло візантійське посольство на чолі з єпископом Феодосієм Халкидонським та спафарієм Феофаном. Разом з ними прибули й руські посли, які поверталися додому з Константинополя обхідним шляхом через «варварів, дуже жорстоких та диких», що перебували на головній дорозі.

У своєму посланні Феофіл пояснював, що посли від кагана народу Рос прийшли до нього «заради дружби» й просив допомогти їм повернутися на батьківщину та надати охорону. Проте оскільки серед послів були «свеї», Людовик запідозрив їх у шпигунстві на користь скандинавів. Участь «свеїв» у посольстві не повинна викликати здивування, оскільки вихідці із Скандинавії завдяки розвитку державності на Русі брали активну участь у цьому процесі не тільки як наймані воїни або купці. Залучення їх на службу було викликане потребами внутрішнього розвитку країни, зростанням необхідності зовнішньополітичних функцій Давньоруської держави.

Руське посольство могло з'явитися у Візантії не пізніше 838 р., а отже, перебувало в столиці імперії досить довго. Це тривале перебування дає змогу говорити вже про певний статус руського посольства, про те, що це типове явище для тогочасної дипломатичної практики.

Посольство вело вже переговори не локальні з провінційною владою, а від імені правителя Русі з імператором Візантії. Не випадково згадано титул каган, який було перейнято від Хозарського каганату. Про найвищий рівень прийому та успіх посольської місії свідчить і те, що імператор особисто інформував Людовика Благочестивого про руське посольство та дав йому доброзичливі характеристики[9].

Точно невідомо, чим було викликано це посольство. Напередодні Візантія зазнала ряд поразок у Малій Азії від арабів, у надчорноморських степах з'явились угорські орди. Імперії потрібен був мир та дружба з молодою державою, могутність якої зростала. Можливо, необхідно було врегулювати відносини після Амастридського та інших походів русів.

---

[9] *Сахаров А. Н.* Указ. соч.— С. 36—46.

Надзвичайно важливою подією у міжнародному житті став похід 860 р. руських дружин на Константинополь. 18 червня 860 р. раптово руський флот підійшов до столиці імперії, висадив десант, який обложив місто. Імператор Михаїл III, який з 40-тисячним військом виступив проти арабів, терміново повернувся назад. Руські війська захопили та пограбували передмістя Константинополя, проте місто вціліло. Доля столиці Візантії була під великою загрозою. Патріарх Фотій у своїй проповіді казав, що «раптове нашестя варварів не дало часу чуткам повідомити про нього, аби можливо було придумати щось для безпеки... Місто ледь... не було взято на спис». Симеон Логофет, який жив у першій половині X ст., повідомляв, що до міста підійшло двісті руських кораблів.

Імператор з патріархом проводили час у молитвах. Джерела вказують, що руси повернулися тільки після того, як патріарх Фотій умилостив Бога. За деякими відомостями, почалася буря, яка розкидала руський флот.

Проте в листі папи римського Миколи I до візантійського імператора Михаїла III від 28 вересня 865 р. подається інформація, що вороги, які підійшли до самих стін Константинополя пішли «невідомщенними». Вірогідно, було укладено перемир'я.

Ці події викликали величезний резонанс у Європі. Вони відбилися в сучасних візантійських джерелах, перш за все у двох проповідях Фотія та його «Окружному посланні» східним митрополитам 867 р. Візантійські хроністи згадували про це протягом п'яти століть. Давньоруський літопис теж відзначив цей факт як надзвичайно важливий, переломний в історії давньоруської держави. Саме від цього часу держава стала називатися Руською землею.

Через деякий час нове посольство русів прибуло до Візантії й уклало договір «миру та любові». Складовою частиною договору, вірогідно, було й питання про хрещення Русі. Фотій у своєму «Посланні» каже, що руси поміняли поганську віру на християнську, «ставши до числа наших підданих та друзів, хоч незадовго перед цим грабували нас й виявляли нестримну зухвалість... вони прийняли пастиря і з великим старанням виконують християнські обряди»[10]. Хрестився князь Аскольд, який прийняв ім'я Миколая, та більша частина дружини.

Крім «політичної дружби» у договорі передбачалися й економічні питання. Русам було дозволено торгувати у Константинополі й селитися біля монастиря св. Маманта.

Даний договір став практично політичним визнанням міжнародного значення молодої Руської держави.

Існує думка, що Аскольд здійснив не один похід на Візантію, а чотири і в цих угодах князя закладені положення наступних дого-

---

[10] *Две* беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское чтение.— 1882.— № 9/10.— С. 436.

ворів Русі та Візантії, а тексти договорів 907 та 911 рр. повторюють Аскольдові договори[11].

Зміна 882 р. влади у Києві призвела до того, що Візантія, відчувши послаблення Русі, перестала виконувати свої зобов'язання за договорами 60-х років. Зайнятий внутрішніми справами новий володар Русі не міг швидко реагувати на це.

Проте після підкорення своїй владі більшості князівств-племен Русі, володіючи найважливішими стратегічними пунктами на шляху «з варяг до греків», князь Олег здійснив 907 р. успішний похід на Константинополь, в якому, за літописом, взяло участь 80-тисячне військо. Наслідком цього походу став дуже вигідний для Києва мирний договір.

Візантія повинна була виплатити величезну контрибуцію: 12 гривень на кожного воїна та данину на користь князів-васалів Олега, що сиділи по найбільших містах. Руські купці отримали право безмитної торгівлі. Місцем проживання для них був величезний монастир св. Маманта. Обумовлювався вхід до міста: без зброї, через одну браму, у супроводі візантійського чиновника й у кількості не більше 50 чоловік. Візантійці зобов'язувались утримувати руських купців протягом 6 місяців, а також надавати їм необхідне корабельне спорядження (якорі, вітрила, снасті) та харчування на зворотний шлях.

На основі цієї угоди було укладено новий, більш розгорнутий руcько-візантійський договір 911 р., статті якого, крім того, регулювали взаємовідносини русів та греків, у них визначалася відповідальність за різні карні злочини — вбивства, крадіжки, бійки.

В історіографії нема одностайності у питанні стосовно реальності цього походу та наступних мирних угод, а також значення угод 907 та 911 рр.[12]. Проте більшість сучасних дослідників визнає велику їх значимість. Це були перші відомі за джерелами договори, складені письмово («миръ сътворихомъ Ивановомъ написаниемъ на двою харотью, царя вашего и своею рукою»), причому в двох примірниках. Літопис недарма підкреслює цей факт: «но точью простословесенъ (не тільки простослівно. — *Г. І.*), и писаниемъ».

Договір 911 р. був рівноправною двосторонньою угодою. Він охоплював широке коло питань, які регулювали проблеми взаємовідносин двох країн (та їх підданих), які належали вже до повсякденних традиційних справ, пов'язаних з масштабною зовнішньоекономічною діяльністю Русі. Аналіз текстів договорів показує, що на Русі вже ввійшла у практику дипломатична «спеціалізація». До складу посольств включаються особи, які постійно (чи переважно)

---

[11] *Брайчевский М. Ю.* К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860—863 гг.) // Сов. ежегодник международного права (1962).— М., 1963; *Его же.* О первых договорах Руси с греками // Сов. ежегодник международного права (1978).— М., 1980.

[12] Бібліографію див.: *Сахаров А. Н.* Указ. соч.— С. 84—89, 147—157.

займаються переговорами. Договір фіксував мир та рівноправні союзницькі відносини між Візантійською імперією та Руською державою. Він забезпечував економічні та політичні інтереси Русі на Півдні та на Балканах, давав можливість активно діяти у східному напрямку (Закавказзя). Ці договори (особливо 911 р.) відбивали розвиток руської дипломатичної практики від локальних договорів кінця VIII — початку IX ст. до міждержавних угод, де Русь виступає як визначна держава тогочасного світу.

Візантія, якій невигідно було зростання могутності Руської держави, намагалася використовувати її військову силу і в той же час по можливості стримувати економічну та політичну експансію Русі. Перш за все це стосувалося південної торгівлі Русі. Протидія зовнішній руській торгівлі, насамперед в районі Північного Надчорномор'я та Криму, й відмова від данини призвели у 30-х роках до різкого загострення відносин. 941 р. князь Ігор здійснив морський похід на Константинополь. Проте поблизу нього руський флот зазнав поразки від візантійського, який надзвичайно вдало застосував «грецький вогонь».

Ігор 944 р. організував другий похід, «хотя мстити за себе». Імператор Роман вислав назустріч руським військам посольство, яке уклало «вічний мир». За ним підтверджувалися головні торгові інтереси Русі, проте вони були менш вигідні порівняно з попередніми. Руські купці вже повинні були сплачувати мито. У військово-політичній сфері Русь зобов'язувалась захищати імперію від її ворогів, зокрема кримські володіння Візантії від болгар. Візантія теж мала присилати Ігорю військову допомогу за його проханням («елико ему будеть требѣ»).

За часів правління Ольги зовнішньополітичні інтереси Київської Русі забезпечувались мирним шляхом. Важливою політичною подією був візит Ольги до Візантії, де вона була прийнята імператором Константином Багрянородним. Крім пишної офіційної аудієнції, імператор двічі приймав княгиню у вузькому колі, кілька разів вона була присутня на імператорському обіді. Зміст переговорів залишився невідомим. Проте з огляду на велику кількість купців (44) у посольстві сторони, ймовірно, крім політичних, обговорювали й торгові проблеми. Можливо, мова могла йти про налагодження більш тісних контактів між країнами і в контексті цього було порушене питання про хрещення Русі. Княгиня Ольга прийняла християнство, проте християнізація Русі на державному рівні не відбулася.

Більшість дослідників датують цей візит Ольги 957 р., хоч в історіографії висловлювались думки, що могла бути ще одна поїздка Ольги до Візантії 946 р.[13]. Існують різні думки щодо місця та да-

[13] *Литаврин Г. Г.* О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР.— 1981.— № 5; *Его же.* К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1986.

ти її хрещення. Дуже можливо, що вона була хрещена ще у Києві, але приватно. Хрещення у Константинополі могло розглядатися як важливий політичний акт, спрямований на підвищення авторитету Русі.

Договір Ольги з Константином підтвердив умови договору 944 р., адже Роман I Лакапін, як і Ігор, що підписали його, вже зійшли з історичної арени.

Відносини Візантії і Русі залежали від загальнополітичної ситуації та внутрішнього становища держав. Як тільки імперія посилювала свої позиції або відчувала послаблення сили київського князя, починалися утиски інтересів Русі в тих чи інших регіонах.

Слід підкреслити, що Русь досить успішно оволодівала практикою політичної розвідки, володіла загальною військово-політичною ситуацією. Про те свідчать посольство 838 р., раптові для Візантії походи 860 та 941 рр., коли руси виступили, знаючи, що візантійська армія знаходиться далеко від столиці.

Наступний етап відносин з Візантією пов'язаний з політикою Святослава. Візантію турбувало посилення Болгарії й вона вирішила розбити її за допомогою Русі, яка теж виснажувалася внаслідок військових зіткнень. До Києва прибуло посольство Калокіра з Херсонесу з багатими подарунками (півтори тисячі фунтів золота), щоб схилити князя до походу на Болгарію. У 968 р. Святослав з військом з'явився у Болгарії й під Доростолом розбив болгар, зайняв міста у Подунав'ї. Болгарія практично вся ставала на бік переможця. У Святослава змінились плани й разом з болгарами він вирішив повернути зброю проти Візантії. Облога Києва печенігами того ж року примусила його повернутися додому. Але він відразу ж почав готуватися до нового походу.

Святослав планував перевести свою резиденцію до Переяславця-на-Дунаї («хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середа земли моей»). Його вабила жвава торгівля на Нижньому Дунаї, де сходились торгові шляхи з Візантії, Русі, Чехії, Угорщини тощо.

969 р. він виступив у другий похід на Балкани, на цей раз вже проти Візантії. Після кількох перемог він підійшов майже до столиці імперії («за маломь бо бѣ не дошелъ Царяграда»). Проте у битві з новим імператором Іоанном Цимісхієм зазнав поразки і відійшов до Болгарії. Велике візантійське військо 971 р. вдерлося до Болгарії, болгарська феодальна верхівка почала переходити на бік імперії. Були втрачені майже всі міста, залишки Святославового війська були обложені у Доростолі. Після тримісячної виснажливої облоги та жорстоких боїв обидва суперники розпочали переговори й уклали мир.

За його умовами Святослав відмовлявся від претензій на Балканах та у Криму, Іоанн Цимісхій зобов'язувався відпустити залишки руських військ додому й забезпечити їх харчуванням у дорозі та в подальшому ставитись до них «як до друзів».

Втім, як небезпідставно вважають дослідники, ця обіцянка недорого коштувала. Візантія організувала напад печенігів на послаблене військо[14]. Посланець імператора Феофіл Євхаїтський, ймовірно, вказав на поганий стан руського війська, чим практично зумовив печенізький напад. Руське військо, перезимувавши на Білобережжі, надто виснажилося від голоду. Одна частина поверталася верхи, а друга, із Святославом,— водою. Під порогами, на о. Хортиця, князь потрапив у засідку й загинув у битві з печенігами.

Результати зовнішньої політики Святослава не можна сприймати однозначно. З одного боку, він остаточно ліквідував Хозарську державу, а з другого — зняв останню перешкоду перед печенізькими ордами. Отримавши низку блискучих перемог на Балканах, не оцінив свої сили та загальну політичну ситуацію й не зміг ними скористатись. Руська держава знесилилась під час балканської кампанії й пережила першу міжусобну війну.

Підступна поведінка візантійців та нехтування укладеною угодою, а головне, панування імперії на Балканах і Чорному морі, призвели до погіршення руско-візантійських відносин.

Намагання Візантії зменшити вплив Русі не мали успіху. У Русі залишились міцні позиції в Надазов'ї. Тмутараканське князівство розширило свої кордони й у межах Керченського півострова, центр якого набув назви Корчева. Зіткнення інтересів обох держав призводило до напруження у відносинах.

Проте, коли 987 р. спалахнуло повстання Варди Фоки, імператор Василій II звернувся до Володимира по військову допомогу. Почалися відомі події, пов'язані з прийняттям християнства на Русі. На вимоги руської дипломатії щодо династичного шлюбу князя Володимира з принцесою Анною Візантія дала згоду, але виконала її тільки після військового походу на Херсонес.

Цей династичний шлюб важив надзвичайно багато як політичний акт, що свідчив — Русь зайняла видне місце серед держав тогочасного світу. Традиційна візантійська політика, щоб підкреслити найвищий статус імператорського дому, уникала будь-яких династичних споріднень. Візантійський імператор був недосяжним ідеалом величі, могутності, влади, престижу для будь-якого європейського монарха. Престиж влади київського князя тепер було піднято на найвищий щабель. В той же час посилились позиції Русі у Північному Надчорномор'ї та у Криму.

Посилення політичних та економічних контактів сприяло зміцненню і поширенню культурних контактів. Русь швидко засвоювала найкращі досягнення Візантії в різних галузях культури.

З часів правління Ярослав Мудрого відносини Київської Русі та Візантії мали мінливий характер. Джерела нічого не розповідають про їх погіршення на початку князювання Ярослава. Але ймовірно, що під час послаблення Русі у ході боротьби за великокнязівський

---

[14] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 476, 477.

стіл Візантія традиційно почала притісняти руську торгівлю на Півдні. Невдоволення імператора викликала політика Ярослава, його орієнтація на самостійність руської митрополії.

Все це призвело до збройного конфлікту 1043 р., коли відбувся новий похід на Візантію на чолі з Володимиром Ярославичем та Вишатою. Проте він завершився повною невдачею. Пізніше мирні стосунки нормалізувалися й угода була закріплена династичним шлюбом. Улюблений син Ярослава Всеволод одружився на візантійській царівні з дому Мономахів. Старший син Всеволода — Володимир — отримав через це прізвисько Мономаха. Оскільки «родися синъ Володимиръ отъ царицѣ Грѣческое» 1053 р., то нормалізація відносин відбулась не пізніше 1052 р.

Відносини Русі із східними сусідами (Хозарія, Волзька Булгарія, Кавказ та Середня Азія)

У VIII—X ст. Хозарія та Візантія були головними об'єктами зовнішньої політики Русі.

Хозарський каганат панував на волзькому торговому шляху, торговими магістралями на Каспій, Кавказ, Середню Азію. Він поширив свою владу на територію Північного Надчорномор'я, частину Криму. Хозарам певний час виплачували данину деякі слов'янські племена — поляни, сіверяни, радимичі, в'ятичі. Східні слов'яни вели з ними постійну боротьбу, про що свідчить і легенда про данину хозарам мечами. Східна торгівля Русі на ранньому етапі здійснювалася через Хозарію та часто за допомогою хозарських купців. У Києві існував топонім Козаре, що лишився, вірогідно, від місцезнаходження торгової колонії хозарських купців.

З середини VIII — початку X ст. Київська Русь входила до «хозарського» (південного) кола обігу арабських монет. На відміну від північних монетних знахідок тут зосереджуються монети з абасидських монетарень східної та центральної частин арабського світу. Це зона стійких економічних контактів, пов'язаних перш за все з Дніпровською системою торгових сполучень, вона була основою політичних зацікавленостей Русі у східному напрямку.

Перший відомий похід на Схід — експедиція Аскольда на Абесгун (південне узбережжя Каспію)[15], можливо, пов'язаний з угодою з Візантією 860 р., коли Русь обіцяла підтримати імперію у боротьбі з Халіфатом.

Аскольд підтримував з Хозарією переважно мирні стосунки. Каганат не проявляв активної ворожості проти Русі й у той же час був достатньо міцним заслоном проти кочовиків Сходу. Інтереси забезпечення міцного тилу під час походів на Візантію примушували Аскольда утримуватись від конфліктів з каганатом. Натомість остан-

---

[15] *Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв.— С. 362.

ній пропустив руські дружини на Каспій. Халіфат був грізним ворогом і Хозарії. Про мирні контакти Русі з Хозарією свідчить й надходження звідти арабської монети VIII—IX ст.

Дружні відносини мала Русь з угорським союзом племен. Русь та угри були зацікавлені у мирних стосунках. Угрів витісняли печеніги. Вони проходили повз Київ, де «сташа вежами». Після збройного конфлікту було укладено мир. Свідчення пізнього (XII—XIII ст.) хроніста про підкорення уграми Русі та величезну щорічну данину не відповідають дійсності. Існує думка, що угорський князь Альмош був спільником Аскольда.

У першій половині X ст. Русь організувала нові походи на Каспій. Як правило, вони відбувалися після руcько-візантійських угод і за згодою Хозарії, яка забезпечувала вільний прохід військ. Інтереси Русі спрямовувалися передусім на південне узбережжя Каспію, на Абесгун — найбагатшу торгову гавань. Це був давній торговий шлях, який вів далі до Хорезму та інших центрів Середньої Азії.

У 909—910 рр. відбувся повторний напад на Абесгун й на місто Сарі, а у 912—913 рр. ще більший (ал-Масуді повідомляє про 500 кораблів) напад на Абесгун, Гилян, Апшерон. Хозарський каган пропустив руські дружини за умови 50% здобичі. Проте на зворотному шляху на русів напала мусульманська гвардія хозар, яка відібрала здобич й знищила переважну більшість війська.

Наступний похід відбувся 945 р. на Албанію (Азербайджан). З Чорного моря пройшли до Кури й піднялись до столиці — багатого Бердаа. На цей раз мета походу, схоже, була дещо іншою. Руси хотіли влади над територією і спочатку не грабували й не притісняли місцеве населення. Проте пізніше почалися конфлікти, місто було розгромлене. Через кілька місяців під тиском мусульманських військ руські дружини відступили до кораблів й повернулися додому.

Масштаби руських походів на Каспій та Кавказ весь час зростали, разом із захопленням багатої здобичі, відбувалось засвоєння та закріплення на торгових шляхах, вирішувались політичні завдання, виконувались союзническі зобов'язання. Політика на Сході була тісно пов'язана з іншими зовнішньополітичними інтересами на Балканах і Чорному морі[16].

Проте результати цих експедицій були обмежені: лише грабіжницька здобич, яка 913 р. до того ж дісталася хозарам. Хозарія перетинала всі шляхи на Схід. Недарма похід 945 р. здійснювався вже не через її територію. Відносини стали ще напруженішими.

Поглиблювалися і візантійсько-хозарські протиріччя. Після угоди 944 р. Русь виступала союзником Візантії й заступила місце Хозарії як спільника імперії на Чорному морі. Зіткнення з Хоза-

[16] *Новосельцев А. П.* Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 99—106.

рією стало неминучим. З часів Олега йшов процес поступового звільнення східнослов'янських союзів племен від хозарського панування.

У 964 р. Святослав звільнив від хозарської данини й повернув під київську владу в'ятичів.

У 965 р. Святослав завдав потужного удару по каганату. Після походу по Оці та Волзі й розгрому земель булгар та буртасів (мордви), сателітів Хозарського кагана, він на території каганату розбив головні його сили й захопив Саркел (Білу Вежу), завоював Північний Кавказ, потім Семендер та столицю Хозарії — Ітіль.

Головною метою походу Святослава був не грабіж, не розорення корінних земель каганату, а закріплення на Дону, Надазов'ї, Північному Кавказі, політичне приєднання нових територій, можливо, підкорення ослаблої Хозарії на правах васалітету. Якщо врахувати міцні позиції Русі на кіммерійському Боспорі, то вплив Києва в районі Північного Надчорномор'я ставав домінуючим. У результаті походів Святослава Хозарія як держава занепала і невдовзі зникла з політичної карти назавжди.

Відносини Русі з Волзькою Булгарією після походу Святослава переважно були мирними. Та й той похід був більше пов'язаний з Хозарією, ніж з політикою самої Булгарії. Спробу її підкорити пізніше зробив Володимир Святославич, коли він «победи болгари». Але з цього приводу виказав сумнів ще Добриня: «Сим дани не даяти». 985 р. було укладено мирний договір до того часу, як «камень начнеть плавати, а хмель грязнути». Відносини залишались мирними тривалий час, не рахуючи деяких дрібних конфліктів у XI ст. через Муромську волость.

На Закавказзі руси з'являлись під час вже згаданих походів. Вони брали участь у подіях 987 р. у Дагестані та Ширвані, а також 1032 р. разом з аланами у Ширвані. Проте це були не стільки самостійні дії центральної київської влади, скільки допомога невеликими загонами чи служба найманцями.

Східні джерела доби прийняття Володимиром християнства дозволяють висловлювати думку про зв'язки Русі з Хорезмом. Є дані про посольство руського князя до Хорезму з метою вивчити можливість прийняття ісламу. Крім релігійно-політичних контактів, мали існувати і якісь торговельні зв'язки, про що свідчать окремі археологічні знахідки на території Русі.

Зв'язки з Дунайською Болгарією для Русі були традиційними і в економічно-політичній і, особливо, в культурній сфері. Адже це — слов'янська країна, яка раніше прийняла християнство, де раніше виникла писемність. На Русі діяло чимало болгар, перш за все у церковній та культурній сфері. Шляхи до Візантії і на Балкани йшли через Болгарію. Постійна боротьба за свою незалежність проти імперії робила Болгарію природним союзником Русі. Але Візантії часто вдавалося використовувати Русь проти Болгарії або навпаки — налаштовувати правителів останньої проти Києва. Таке бу-

ло під час походів Ігоря та Святослава. Спроба Володимира підтримувати вціліле Західноболгарське царство Самуїла (980—1014) була безуспішною. Перше Болгарське царство остаточно впало 1018 р. під ударами військ імператора Василія II Болгаробойця.

Скандинавські країни

З другої половини IX ст. все більшої ваги набували міжнародні зв'язки із скандинавськими країнами. Північна Русь вдалася до активних військових та торгових контактів з ними раніше.

Проте на ранніх етапах це не були міждержавні відносини Русі зі Швецією, Норвегією чи Данією. Окремі наймані загони, купці, воїни, вигнані феодали брали участь у певній діяльності на теренах Давньоруської держави. Вихідці із Скандинавії були на службі у Олега та Ігоря, Святослава, Володимира та Ярослава.

Олег виплачував варягам данину, причому лише від Новгорода 300 гривень «мир деля». Скоріше, це була плата варязькому найманому загону. Нагадаємо, що при Володимирі Новгород виплачував Києву 2000 гривень, а ще тисяча йшла на платню князівському гарнізону. Князі мали особисту дружину, яка значною мірою складалася з варягів. Цей найманий корпус постійно поновлювався, особливо під час військових дій та міжусобиць.

Володимир, а потім Ярослав під час боротьби за владу шукали допомоги «за морем». Проте державні угоди Русі з правителями Скандинавії про військову допомогу невідомі. Скоріше це була звичайна вербовка. Але присутність на Русі, часто тимчасова, скандинавів зробила культурно-історичні зв'язки з цими країнами сталими. Знахідки руських речей на території Скандинавії та навпаки підтверджують жвавість цих контактів. Для скандинавів були найпривабливішими два великих торгових шляхи: по Дніпру «от Грек до Варягів» та волзький.

З X ст. Русь стає постійним притулком для високопоставлених вигнанців з цих країн, а з часів Ярослава Володимировича встановлюються династичні зв'язки з королівськими домами Скандинавії. Великі князі київські займали самостійну позицію у підтримці тих чи інших претендентів на королівський стіл. При князівському дворі знайшов підтримку норвезький король Олаф Трюгвасон (995—1000). Звідси він пішов воювати Данію. З Русі на престол норвежці запросили його сина Магнуса Доброго (1036—1046), який після смерті Канута Великого завоював і Данію. Ярослав Мудрий був одружений на дочці шведського короля Олафа Скотконунга, а його дочка Єлизавета вийшла заміж за Гаральда Грізного, який чимало років провів на Русі й у 1047—1066 рр. був королем Норвегії. Після загибелі Гаральда в Англії у битві під Станфордбриджем вона стала дружиною датського короля Свена (1047—1075). Датський король Ерік I Добрий (близько 1095—1103) перед вступом на престол пе-

ребував при дворі Святополка Ізяславича. Руcько-скандинавські державні зв'язки зберігалися у доброму стані і за часів Володимира Мономаха.

Довгострокове перебування найманого скандинавського корпусу, численних купців із факторіями у різних містах відбилося як у скандинавських сагах, так і в руських джерелах. Києво-Печерський патерик докладно розповідає про варяга Шимона та його сина тисяцького Георгія, які робили великі внески до монастиря. А з «поясом Шимона» пов'язане закладання та розбивка Успенського собору. З цих джерел зрозуміло, що служити на Русь в XI ст. йшли переважно молодші сини феодальних родів, яким не було місця на батьківщині.

Зростання авторитету та могутності Русі з часів Володимира відбивалося у достатньо широких династичних зв'язках руських князів. Крім згаданих шлюбів відомо, що Святополк Володимирович був одружений на дочці польського короля Болеслава Хороброго. Анна Ярославна стала дружиною короля Франції Генріха I. Її сестра Анастасія — угорського короля Андрія, який сам перебував певний час у Києві.

Сестра Ярослава Доброніга-Марія вийшла заміж за польського короля Казиміра Пяста, а Ізяслав Ярославич оженився на сестрі польського короля Гертруді.

Київська правляча династія підтримувала родинні відносини з більшістю феодальних родин Європи. Звичайно, кожен династичний шлюб знаменував собою політичну угоду, мирні та союзницькі відносини з конкретною країною.

Вже з X ст. Русь активно включилася у систему європейських міжнародних відносин. Вона відстоювала власні політичні та економічні інтереси, забезпечувала їх мирним чи військовим шляхом, вступала у різні коаліції, підтримувала потрібних претендентів у війнах за королівську владу в різних країнах. До Києва прибували численні посольства з метою залучити могутню країну до своїх союзів.

Дипломатичні контакти з Німеччиною можна відслідковувати від посольства 839 р., що прибуло до Людовика Благочестивого. Німецькі хроністи добре знають про посольство княгині Ольги до імператора Оттона I (936—967). Ними велися переговори про прийняття Руссю християнства й направлення єпископа. Ольга враховувала найбільш вигідний для Русі шлях, а також, можливо, використовувала зв'язки із західною церквою як засіб тиску на Візантію. У відповідь до Русі було послано місію на чолі з Адальбертом. Проте місія своєї мети не досягла й 962 р. повернулася назад.

Відомо ще одне посольство Русі, яке прибуло з багатими дарами до Оттона II (967—983). Сприяв зближенню двох країн і шлюб Володимира з Анною, адже вона була родичкою Феофано — дружини Оттона II. У 1006 або 1008 р. в Києві протягом місяця перебував єпископ Бруно Кверфуртський, який очолив місію до печенігів.

Звідси написав імператору Генріху II листа, де описував Володимира як «повелителя Русів».

У 90-і роки X ст. спостерігаються інтенсивні відносини Києва з Римом. Римський папа намагався перетягнути на свій бік молоду християнську державу. 991 р. з Рима прибуло до Володимира посольство, що було прийнято «с любовию и честию». 994 р. з Рима повернулися посли Володимира. У 1000—1001 рр. відбувся ще один обмін посольствами. Ця дипломатична практика Русі мала звичайно не релігійну, а суто політичну основу. Русь не йшла у фарватері політики Візантії, а вела системну політику, намагаючись у різних регіонах мати противагу своїм потенційним супротивникам. Німецька імперія та Рим виступали такою противагою Візантії та Польщі.

Результатом зближення з Німеччиною став шлюб (після смерті Анни) Володимира з онукою Оттона I, дочкою графа Куно[17]. 1013 р. між Києвом і Священною Римською імперією була укладена мирна угода.

За Ярослава добрі відносини закріпилися шлюбом Святослава з Одою, дочкою Леопольда Штаденського. Її брат Бурхард очолював посольство імператора Генріха IV до Святослава, коли той взявся виступити посередником у справі Ізяслава Ярославича.

Дочка Всеволода Євпраксія-Адельгейда була видана спочатку за маркграфа Штаденського, після його смерті одружилася з імператором Генріхом IV й була коронована у Кельні 1089 р. Проте цей шлюб був нещасливий. Євпраксію використовували у внутрішній боротьбі, що розгорнулася між імператором і папою. Політичні зв'язки Русі з Німеччиною були підкріплені жвавими економічними контактами. Про це розповідають численні знахідки німецького походження на Русі, в тому числі монети Оттонів, Оттона I і Адельгейди, навіть мідної руди у Києві, а руських — на території Німеччини.

Найактивніші відносини Русь мала з Польщею. Кордон з Польщею найдавніший з відомих. Ібрагім ібн Якуб у 966 р. писав про цей кордон за короля Мешка I. За цей кордон протягом століть велися війни. Перш за все це стосується Червенських градів. Війною 981 р. Володимир повернув до складу Руської держави Червень, Перемишль та інші міста. Наприкінці X ст. між Володмиром і Болеславом I встановилися мирні відносини, втім як і з іншими країнами: Володимир «бѣ живе с князи околними миромъ, с Болеславомъ Лядскимъ, и съ Стефаномъ Угрьскымъ, и с Андрихом Чешскимъ». Проте таємно Болеслав I підтримував свого зятя Святополка у діях, спрямованих проти батька. Під час війни за Володимирову спадщину Болеслав виступив на боці Святополка й за цю допомогу одержав Червенську землю, велику здобич і багато полонених.

У 1030 та 1031 рр., скориставшись тим, що Мешко II вів війну з

---

[17] *Пашуто В. Т.* Указ. соч.— С. 122.

Німеччиною, Ярослав з Мстиславом здійснили два походи й знов захопили Червенські гради. Полонених «ляхів» Ярослав розселив на новій оборонній лінії вздовж р. Рось.

Після повернення на трон Казиміра Пяста, за договором 1042 р., Польща стала союзником Русі, що й було закріплено династичним шлюбом. Червенська земля, Белз та Берестя залишилися за Руссю. Союз з Ярославом допоміг Казиміру у боротьбі за возз'єднання з Помор'ям та повернення Сілезії.

Наступний конфлікт був пов'язаний з подіями 1068 р., коли Ізяслав звернувся за допомогою до Болеслава II. Повторилися події початку століття. Проте польські війська були з Київщини вигнані ще швидше. Володимир Мономах здійснив похід на Берестя, контролюючи цю землю. Він же 1074 р. підписав з Болеславом мир, коли ходив «на Стутейску мира творить с ляхы». Болеслав II відмовився від підтримки вигнанця Ізяслава, оскільки боявся опинитися між інтересами Русі та Німеччини. В цей час зародилася принципова польська політична лінія на підтримку волинського угруповання на Русі. І після смерті Святослава Польща знов підтримала Ізяслава та його сина Ярополка.

Наступні події на Волині, боротьба проти великого київського князя Святополка галицьких та волинських князів викликала втручання польського короля Владислава-Германа. 1099 р. Святополк та Владислав-Герман провели мирні переговори у Бересті. Уклав мир Святополк і з Болеславом III, який 1103 р. одружився на дочці київського князя Збиславі. Коли у Польщі спалахнула боротьба між Болеславом III та його братом Збігневом, руські війська (разом з уграми) прийшли на допомогу королю й примусили Збігнева визнати його владу[18].

У X—XI ст., незважаючи на суперечності через Червенську землю, Русь та Польща стабілізували свій кордон і встановили союзницькі відносини між Києвом та Краковом.

Про економічні зв'язки з Чехією повідомляють давньоруські та іноземні джерела. Політичні відносини також мають давню історію. Союз Володимира з Андріхом (1012—1034) сприймається вже як традиційний. Однією з дружин Володимира була чешка. Цей шлюб мав скріплювати певні угоди, яким, звичайно, передували обмін посольствами та переговори.

Традиційний торговий шлях на Київ з Регенсбурга вів через Прагу та Краків. Він відігравав велику роль у спільних контактах.

У боротьбі з Польщею Чехія часто виступала разом з київським князем. Так, під час подій 1029—1031 рр. Бржетислав, син Андріха, виступив проти Польщі. На час його правління (1034—1055) припадає розквіт Сазавського монастиря св. Прокопа (заснований 1032 р.), який був відомим центром чесько-руської культурної взає-

---

[18] *Головко А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.— К., 1988.— С. 41—63.

модії. Не випадково чеські агіографічні твори (Житіє св. Людмили, легенда про св. Вацлава) збереглися саме на Русі. А один з вівтарів собору цього монастиря був присвячений Борису та Глібу.

За Святополка проти чехів на допомогу Польщі виступали Володимир Мономах та Олег Святославич. Мирні відносини часів єдиновладдя київського князя у XII ст. стали диференціюватися залежно від угруповань руських князів. Чернігівці ставились більш вороже, Волинь, навпаки, зміцнювала дружні стосунки.

Мирні відносини Києва з Угорщиною були традиційними з часів переходу угрів на нове місце наприкінці IX ст. Вони були союзниками Русі в її візантійській, німецькій чи польській політиці. Угри схвалювали балканську політику Святослава і брали участь у його походах. Володимир жив у мирі з Іштваном I Святим (997—1038). Двоюрідний брат короля герцог Ласло Сар був одружений на руській, вірогідно Премиславі Володимирівні. При київському дворі служили угри (дружинник князя Бориса Георгій і його брат Моісей).

За Ярослава відносини спочатку були напруженими — угри підтримували Болеслава I та Святополка. Під час подій 1029—1031 рр. були у протилежній коаліції. Проте з воцарінням сина герцога Ласло Андрія I (1046—1061) стосунки налагодились, адже новий король жив у Києві й одружився з Анастасією.

Політика наступників Ярослава Мудрого щодо Угорщини тяжіла до союзницької, проте вона значно ускладнювалася усобицями у кожній з країн. Політика галицьких Ростиславичів починала в цьому плані відрізнятися від позицій Києва.

Син Святополка Ярослав одружився з дочкою короля Ласло I, наступник останнього Кальман (1095—1114) продовжував союзницьку щодо Києва політику. Ярослав у 1099 р. привів угорське військо під Перемишль, де заховався Володар Ростиславич. Але угорські війська потерпіли жорстоку поразку від половців.

У 1104 р. Святополк видав свою дочку Предславу «в Угры за королевич» (вірогідно за герцога Альмоша), зміцнивши свій союз з королем. З іменем Кальмана пов'язують появу руського корпусу особистої охорони — «руські королевської величності», які мешкали у «руському місті» Оросварі. Вони охороняли ворота та інші входи до королівської резиденції.

Союз з Угорщиною сприяв успішній боротьбі Русі з Візантією та Німецькою імперією.

З країнами Західної Європи, незважаючи на їхню віддаленість, Русь підтримувала політичні та економічні контакти. Шлюб Анни Ярославни з королем Франції, ймовірно, мав скріпити спільні антивізантійські та антинімецькі плани і наміри. Цьому повинні були передувати численні дипломатичні зносини Києва та Парижа. Остаточно урочисте посольство на чолі з єпископом Мо Савейром та Роже Шалонським прибуло до Києва 1048 р. й повернулося з Анною наступного року. 19 травня 1051 р. у Реймсі відбулася урочиста

шлюбна церемонія. Збереглися підписи Анни на різних документах.

Про зв'язки з Англією свідчать монети кінця X — початку XI ст., виявлені у Києві. Саги повідомляють, що деякі варяги бували в обох країнах. Олаф Трюгвасон прибув до Англії після перебування на Русі, Олаф Святий потрапив до двору Ярослава з Англії. Сини Едмунда Залізний бік (вбитий 1016 р.) — Едвін та Едуард — також знайшли притулок при цьому ж дворі. Дочка Гарольда II Годвісона після еміграції стала дружиною Володимира Мономаха. Певно, її супроводжували й інші англосакси, які стали служити у Києві.

Про ірландських монахів відомо, що вони бували в Києві. Один з них, Маврикій «прибув до руського князя і від цього государя й інших знатних осіб багатого міста Києва отримав у подарунок дорогоцінні хутра і сто фунтів срібла ... він щасливо повернувся разом з купцями до Регенсбурга», де за гроші було завершено будівництво монастиря св. Якова та Гертруди (між 1090 та 1122 рр.). Про зв'язки з Англією на державному рівні відомостей не збереглося.

Наприкінці XI ст. з'явилися нові тенденції у зовнішній політиці Русі. Вони полягали у формуванні самостійної політики нових центрів Русі, що повністю проявилася вже у XII—XIII ст.

Глава 2

ПОЛІЦЕНТРИЧНИЙ ХАРАКТЕР МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН РУСІ

Соціально-політичний розвиток Русі, зростання та зміцнення нових центрів зумовили політичну децентралізацію держави. Київ вже далеко не завжди міг диктувати іншим землям свою волю. Утворилася нова політична система у державі, яка призвела до суттєвих змін у зовнішній політиці Русі. Міжнародні відносини все більше набували поліцентричного характеру на новому етапі їхнього розвитку. Єдина зовнішньополітична політика перестала існувати. Реальну роль стали відігравати зовнішньополітичні зв'язки окремих князівств (ступінь незалежності яких від Києва залежав від сили конкретного князя) з іншими країнами. Картина дипломатичних відносин значно ускладнилась, оскільки в сусідніх країнах теж активно йшов процес феодального дроблення. Феодали часто закликали на допомогу іноземців, склад коаліцій постійно змінювався.

Проте зацікавленість країни в економічних зв'язках залишалась незмінною. Захист та забезпеченість сталих торгових шляхів зумовлювали відповідну спрямованість зовнішньої політики. Нова державна система викликала до життя великі князівські коаліції, які врівноважували одна одну. В цілому, глобальним завданням зовнішньої політики Русі був захист від наступу кочовиків, тиску

західних феодалів та Візантії на Північне Причорномор'я. Зовнішньоторгові та культурні зв'язки значно інтенсифікуються. Про це свідчать писемні джерела та численні археологічні знахідки. Регіональні центри збагачуються й швидко зростають.

На території України-Русі поруч з Києвом зросли центри, що проводили власну зовнішню політику. Це Чернігів, Галич, Володимир. Втім, ця політика могла змінюватися при зміні на князівських столах ворогуючих династій. Політичний поліцентризм повністю став панувати після смерті Мстислава Великого 1132 р. Династичні лінії Ольговичів, старших та молодших Мономаховичів уже переважно закріпилися на найважливіших землях.

Інтереси Волині схилялися до контактів з Польщею, звідки йшла як допомога, так і загроза агресії. Там же шукав союзників і Чернігів. Для Галича пріоритетними були відносини з Угорщиною. Для Чернігова головними — відносини із Степом. Київ як загальнодержавна столиця, резиденція митрополії та великий економічний центр на шляху «от Грек» був у першу чергу зацікавлений у зв'язках з Візантією. Це були головні напрями політичних зносин, проте існували й інші. Київ та Волинь в певні моменти підтримували дружні стосунки з Угорщиною, Галич контактував з Польщею та Візантією, Чернігів — з Польщею тощо.

У часи правління Володимира Мономаха йшла боротьба з Візантією за Нижнє Подунав'я. Київський князь підтримав самозванця Льва Діогена, який був одружений на дочці Володимира — Мариці. 1116 р. Мономах послав Івана Войтишича на Дунай, де садив своїх посадників, проте Візантії вдалося вигнати Русь з цього важливого регіону. 1122 р. було поновлено мир з Візантією, який Мономах закріпив шлюбом своєї онуки Ірини-Добродеї з Андроніком Комніном. Мстислав заслав до Візантії непокірних полоцьких князів, виписав звідти дві ікони (Богоматір Пирогощу та Богоматір, що тепер набула назви Володимирської), посилав до Константинополя для оздоблення знаменитого Мстиславового Євангелія.

Ізяслав Мстиславич, який боровся за Київ з Ольговичами та з Юрієм Довгоруким, володів Волинню. Він був у союзі з угорцями, допомагав їм у війні з Візантією. Він же, борючись з Візантією, зробив другу спробу посадити на митрополію руського за походженням. 1147 р. на єпископському соборі, незважаючи на розкол, митрополитом обрали Клима Смолятича, без традиційного призначення когось із греків константинопольським патріархом. Причини цього акту чітко вказані в промові Ізяслава: «И ныне изобрать в моей воли, но в Царьград к патриарху послать для учинившегося сметения и многих междоусобий в нем не можно. К тому же от онаго митрополитов посвясчения чинятся напрасно великие убытки, а паче всего через сию патриархов в Руси власть цари греческие исчут над нами властвовать и повелевать, что противно нашей чести и пользы». Проте дії Ізяслава не були підтримані всіма єпископами та князями. Митрополит Климент тримався тільки завдяки силі та автори-

тету великого князя. Після його смерті він був змушений залишити кафедру[19].

Ізяслав, який спирався на Волинь, у боротьбі за Київ покладався на свої широкі міжнародні зв'язки. Він був пов'язаний родинними зв'язками з феодальними домами Угорщини, Польщі, Чехії. 1149 р. Ізяслав послав послів «въ Угры к зятю своему королеве и в Ляхы къ свату своему Болеславу и Мещцѣ (зятю. — *Г. І.*) и Индриховѣ и к Ческому князю свату своему Володиславу, прося у нихъ помочи, а быша всѣли на кони сами полкы своими поити къ Киеву»[20].

Особливо близьким союз Ізяслава був з угорським королем Гейзою II (1141—1162), який був одружений з його сестрою Єфросинією. Гейза часто допомагав військами, блокував дії ворожих Ізяславу Галицьких князів. Під 1151 р. літопис описує кінні ігрища, вірогідно, рицарський турнір у Києві на Ярославому дворі, які влаштовували угри — союзники Ізяслава.

Візантія підтримувала галицько-суздальську коаліцію Юрія Довгорукого, оскільки була зацікавлена у галицькій допомозі на Балканах. Юрій підтримував провізантійськи налаштованих митрополита та єпископів. Зайнявши Київ (1153—1157), він здійснив переміщення вищих церковних ієрархів. Новий митрополит Костянтин, що прибув з Константинополя, зібрав новий собор, на якому прокляв Ізяслава та зняв поставлених Климентом церковних ієрархів.

Коли Київ 1159 р. зайняв Ростислав Мстиславич, його союзник (і племінник) Мстислав Ізяславич вимагав повернути на митрополію Климента та вигнати Костянтина. Ростислав, що не хотів відкритої суперечки з Візантією, пішов на компроміс, запросивши звідти нового митрополита. Костянтин «выбегл» з Києва до Чернігова, де і помер того ж року. А 1161 р. повернулося посольство з Константинополя з новим митрополитом Федором.

Оскільки церковний верховний центр знаходився за межами держави, то церковні протиріччя, які, як правило, відбивали політичні суперечки, перетворювалися на зовнішньополітичні проблеми.

Візантія шукала зближення з обома коаліціями на Русі і, як завжди, багато маневрувала, використовуючи церковно-політичні переговори, підтримуючи самостійні єпископії. Єпископ Леон зустрів у таборі імператора Мануїла послів різних руських князів: київського Ростислава Мстиславича, чернігівського Святослава Ольговича, переяславського Гліба Юрійовича та суздальського Андрія Боголюбського.

Візантія намагалася задобрити Ростислава. Київський посол Гюрата Семкович, якого було 1164 р. послано до Візантії домовлятися про повернення Климента, по дорозі в Олешші зустрів імпера-

---

[19] *Толочко П. П.* Древняя Русь.— С. 126, 127.

[20] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 384.

торського посла з новим митрополитом Іоанном. У листі імператор Мануїл просив Ростислава прийняти Іоанна й це прохання підкріпив багатими подарунками («присла цесарь дары многы Ростиславу: оксамиты и паволокы и вся узорочь разноличная»). Імператору потрібна була допомога проти Угорщини та Галича.

Ростислав прийняв митрополита, залишився з Візантією у мирі, але проти Галича та Угорщини практично не виступав. Навпаки, разом з Галичем та Черніговом воював половців, щоб забезпечити охорону руської торгівлі по дніпровському шляху.

Зростання самостійності Галича зумовило зміни на руcько-візантійському кордоні на Дунаї, що традиційно був підпорядкований Києву. Тепер Київ (разом з Черніговом) підтримував місцевого князя Івана Берладника, який намагався вивести своє князівство з-під влади Галича. Проте уперта боротьба завершилася виходом Берлада зі складу підвладних Києву земель.

Наступний великий князь київський Мстислав Ізяславич продовжував зберігати мир з Візантією, оберігав торгові шляхи. Церква підтримувала його у боротьбі проти суздальців.

Становище Візантії в останній чверті XII ст. було хитке. Загрози турок-сельджуків та хрестоносців були реальні. Зростала економічна й політична могутність Венеції та Генуї, що витискували економічно Візантію із західних регіонів. На цьому тлі зрозумілим стає зростаюче значення для Візантії допомоги Русі проти половців, болгар чи угрів. Митрополити підштовхували руських князів виступати проти суперників імперії, наприклад Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича на похід проти Угорщини. У 1194 р. до Києва прибуло посольство з Візантії сватати онуку Святослава Євфимію Глібівну «за цесаревича», вірогідно Олексія, сина імператора Ісаака Ангела.

Падіння 1204 р. Візантійської імперії призвело до корінних змін у руcько-грецьких відносинах. З утворенням Латинської імперії функції Константинополя взяла на себе Нікея, куди переміcтилися патріархія, уряд. Виникла Нікейська імперія. Оскільки київський митрополит також був греком з Нікеї, то під час латинського наступу на заході та турок на сході руські князівства підтримували дружні стосунки з Нікеєю.

Після смерті Мстислава Великого стосунки з Польщею, точніше з польськими князівствами (адже там також панувала феодальна роздробленість), здійснювалися через сусідню Волинь. Польські феодали мали свої інтереси на Волині й боялися зростання її сили. Союзницькі відносини з Волинню змінювались підтримкою її ворогів (Галича або Чернігова). Різні руські угруповання підтримували певні польські феодальні коаліції. Причому, що характерно для феодалізму, склад та кількість цих угруповань швидко змінювалися.

Так, Владислав II був союзником Всеволода Ольговича. 1149 р. союз був скріплений шлюбом Звінислави Всеволодівни з сином Владислава II Болеславом Високим. Краківський князь отримав вій-

ськову підтримку з Русі проти своїх братів. У галицькому поході Всеволода (1144 р.) брали участь війська Владислава II.

1145 р. війська Ігоря та Святослава Ольговичів знов допомагали Владиславу II. Ці дії завершилися миром й зустріччю з суперниками Владислава — мазовецьким князем Болеславом IV Кудрявим та великопольським Мешком III Старим. Князі «поклонистася Игореви с братьею его и целовавъше крест межи собою». Владислав дістав чотири міста, а Ігор — Визну, важливий пункт колонізації Пруссії[21]. Весь шлях до неї опинився у руках великого князя київського.

Перехід київського столу до волинського князя Ізяслава зумовив зміцнення його союзу з опонентами Владислава II. Він підтримав Болеслава IV у його боротьбі з Німеччиною й сам отримував його допомогу. Династичні зв'язки були посилені шлюбом Мстислава Ізяславича з Агнешкою, сестрою Болеславичів, та Мешка III з Євдокією Ізяславною. Проте в похід проти Галича поляки допомоги не дали. Адже їхня боротьба з Владиславом II не була закінчена, та й посилення Волині за рахунок Галичини їх не дуже влаштовувало.

Волинсько-польські дружні відносини продовжувалися і після смерті Ізяслава. Коли Юрій Довгорукий з Ярославом Галицьким напали на Луцьк, то Мстислав звернувся за допомогою до Польщі. Галицький князь Ярослав Осмомисл з часом налагодив союзні стосунки з Волинню та Польщею, видав свою дочку за сина Мешка III познанського князя Одона. Поляки допомагали йому у боротьбі з Іваном Берладником.

Незважаючи на різні феодальні суперечки та конфлікти, в цілому відносини Галичини та Волині з Малопольщею залишалися дружніми. У Польщі знайшли притулок опозиційні Ярославу Осмомислу бояри на чолі з його сином Володимиром. Саме з Польщі бояри змогли домогтися від Ярослава арешту його улюбленого сина Олега та прилюдного спалення Насті (незаконної дружини князя). У наступному конфлікті поляки вже допомогли Ярославу в його боротьбі з сином.

Краківський правитель Казимир II Справедливий (1177—1194) 1163 р. одружився з дочкою Ростислава Мстиславича. А його дочка вийшла заміж за сина великого князя Святослава Всеволодовича — Всеволода Чермного, майбутнього великого князя київського. Ці династичні шлюби свідчать про зв'язки з Києвом та династією Ольговичів.

Після смерті Осмомисла та загострення політичної боротьби у Галичині зростають роль волинського князя Романа Мстиславича та роль Польщі у місцевій політиці. Роман намагається об'єднати Волинь та Галич, чому активно протидіє Угорщина. Князь не здобув Галича, але втратив місто Володимир і змушений був шукати допомоги у Польщі. Проте повернути Володимир допоміг йому Рюрик Ростиславич, а не поляки.

---

[21] *Головко А. Б.* Указ. соч.— С. 75—79.

Коли Мешко Старий захопив 1191 р. Краків, Казимир знайшов традиційну підтримку на Волині. Йому на допомогу виступили Роман та Всеволод з Белза. Союз Волині та Малої Польщі проявився у спільній прибалтійській політиці, походах на ятвягів.

У 1195 р. виникає загроза Кракову з боку великопольського князя Мешка III. Наступник на краківському столі син Казимира Лешко закликав на допомогу Романа. Оцінка битви на річці Мозгаві у джерелах суперечлива. Руський літопис вважає, що «победи Межька Романа», а польський хроніст Вінцентій Кадлубек пише, що запекла битва не мала переможця. Проте політичні наслідки були позитивні для Казимировичів, які зміцнили свої позиції у Малій Польщі.

Після смерті 1199 р. Володимира Ярославича вакантний галицький стіл, незважаючи на опір місцевого боярства, зайняв Роман, об'єднавши два князівства. Сила та вплив Галицько-Волинського князівства значно зростають. Але смерть Романа під Завихвостом 1205 р. перервала успішну діяльність вдалого дипломата й полководця. Причина конфлікту Романа зі своїми колишніми союзниками Лешком та Конрадом не зовсім зрозуміла. Явних протиріч між ними не виявлено. Вірогідно, Роман був незадоволений посиленням польських князів, що виходили з-під його впливу, й мало місце підбурення проти нього з боку давнього суперника великопольського князя Владислава.

Після смерті Романа Лешко спробував захопити Волинь, але наштовхнувся на протидію Угорщини й змушений був повернутись додому. Феодальні усобиці призвели до того, що княгиня Анна з малолітніми Данилом та Васильком знайшла притулок у Кракові. Галичина та Волинь потрапили під владу синів Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім», які були запрошені місцевим боярством.

Опіка над княгинею з дітьми давала право Лешку на втручання у галицько-волинські справи. Було навіть укладено договір з Угорщиною про сфери впливу. У 1209 р. Лешко здійснив похід на Волинь і посадив у Володимирі своїх ставлеників Олександра та Інгваря, які змінювали один одного. Вдові Анні разом з Васильком було дано Белзьке князівство, яке вже 1213 р. знову було віднято. Олександр виконував повністю волю Лешка, погодився на захоплення поляками Берестя та інших побузьких міст.

Популярність Анни серед широких верств населення Волині продовжувала зростати. Угруповання княгині мало своїх прихильників і серед польских феодалів, одним з яких був видатний політичний діяч Малої Польщі воєвода Пакослав. Це змінило ставлення Лешка до княгині. Взимку 1214 р. він урочисто приймав у Кракові княгиню з княжичем Данилом. Ймовірно, тоді ж було домовлено про похід на Галич, який відбувся вже навесні. Через присутність угорських військ похід не був результативним.

Проте малопольський князь пішов на поступки і, вивівши Олек-

сандра з Володимира, повернув Романовичам їхню столицю. Після цього поступово почалося нове піднесення Волинського князівства.

Якщо у відносинах з Польщею першу роль відігравала Волинь, то з середини XII ст. таку ж роль щодо Угорщини грала Галичина. Союз Угорщини з київським князем чи Черніговом з часом практично розпався. В середині століття міцний союз київського князя Ізяслава та Гези II, як уже зазначалося, був спрямований проти Володимира Галицького. Після смерті Ізяслава його політику продовжували брат Ростислав та син Мстислав.

Наприкінці 50-х років почалося зближення Галича з Угорщиною. Вимоги Ярослава Осмомисла про видачу Івана Берладника Угорщина підтримала. У цей же час відбулося значне розходження позицій Галича і Візантії. Особливо стурбувало Візантію те, що 1164 р. до Галича «прибеже из Царьграда братан царев кир Андроник», який був давно пов'язаний з Угорщиною і, як вважають, був двоюрідним братом Ярослава[22]. Візантія, яку лякав галицько-угорсько-половецький союз, з великими труднощами налагодила мир з Галичем. Близько 1165 р. імператор Мануїл прислав за Андроником двох митрополитів. Ярослав разом з Андроником відрядив до Константинополя посольство на чолі з єпископом Кузьмою. Син Гейзи II Іштван I (1162—1173) вів боротьбу з Візантією, зберігав союз з Волинню та продовжував зближення з Галичем. Волинські дружинники воювали в угорському війську проти Візантії. Виник план одруження короля на дочці Осмомисла, яка 1164 р. їздила до Угорщини. Проте візантійській дипломатії вдалося розладнати цей шлюб.

Але новий король Бела III був налаштований провізантійськи й 1186 р. ув'язнив у фортеці Бранчево свою матір Євфросинію Мстиславівну, а згодом вислав її до Візантії.

1188 р. частина галицьких бояр, вигнавши Олега Ярославича, запросила на стіл Володимира. Проте він швидко був вигнаний Романом Мстиславичем й утік до Угорщини. Угорський король Бела III вирішив скористатися цим для втручання, з великим військом вдерся до Галичини і захопив столицю. Іноземна влада викликала опір галичан. Бела III не почував себе тут спокійно, очікуючи нападу волинських військ. Він направив листа до одного з дуумвірів — Святослава Всеволодовича, щоб прислав йому свого сина. Гліб Святославич відбув до короля. Про цей таємний договір дізнався другий співправитель Рюрик Ростиславич (тесть Романа) й обурено вимагав пояснень у Святослава, який порушив договір («соступил еси ряду»). Почалася суперечка великих князів за Галич.

У цей час син Берладника Ростислав зробив спробу відбити Галич у королевича Андрія. Проте галицькі війська залишились на боці короля. Сам Ростислав поранений потрапив у полон, де був забитий уграми. У Галичі вибухнуло антиугорське повстання. Цим скористався Володимир Ярославич. Йому 1190 р. пощастило втекти

---

[22] *Пашуто В. Т.* Указ. соч.— С. 195.

з вежі, де його тримали угорці, й прибути до двору Фрідріха I Барбароси. За підтримки імператора у Польщі він вигнав Андрія й зайняв батьківський стіл. Так закінчилась перша спроба угорських феодалів завоювати галицькі землі.

З того часу вони стали постійним об'єктом зазіхань Угорщини. Так, вона скористалася ослабленням Галицько-Волинського князівства після смерті Романа Мстиславича. Підтримуючи звенигородського князя Романа, що недовго сидів у Галичі, Угорщина ввела туди свої війська. 1210 р. Галич зайняв палатин Бенедикт Бор, захопивши князя «бани мыющася». Палатин Бор «бе томитель боярам и гражаном» й православному духівництву. Ці утиски викликали широкий опір, який очолили Ігоровичі. 1211 р. їм вдалося вигнати угорські війська й зайняти князівські столи на Галичині. Багато бояр, прихильників угорців, було покарано на смерть (500 за літописом), а багатьох вигнали.

Бояри Судислав та Володислав отримали у короля Андрія II сильне військо, а для юридичного прикриття їм надали законного «отчича» Галицького князівства — десятилітнього Данила. Угорські та боярські війська захопили Перемишль, Звенигород та Галич й оголосили князем Данила, хоч його номінальна роль цілком зрозуміла. На цьому акті інтронізації була присутня княгиня Анна та представники Волині. Бояри викупили за велику суму двох Ігоровичів з угорського полону й повісили їх «мьсти ради». Цей винятковий для давньоруської історії акт страти князів свідчить як про силу галицького боярства, так і про жорстокість боротьби, що розгорнулася в Галичині.

Бояри збирались правити у Галичі самі, але реальної влади домагалася й княгиня Анна. Верховним суддею виступив угорський король. Андрій II привів війська під Галич й схопив бояр та конфіскував їхнє майно. Проте княгиня не змогла втриматись при владі і знову втекла до Угорщини. З угорським військом повернувся боярин Володислав, який 1213 р. захопив Галич й став князювати («седе на столе»). Це також надзвичайний факт давньоруської історії.

Мала Польща, яка сама не могла захопити Галичину, запропонувала Угорщині підкорити її спільно. Лешко звернувся до Андрія II з пропозицією: «Не есть лѣпо боярину княжити въ Галичи, но прими дщерь мою за сына своего Коломана и посади и в Галичи»[23]. У 1214 р. такий договір був укладений у м. Сепеші. Трирічну дочку Лешка повинні були заручити з п'ятирічним Коломаном (Кальманом). Кальман був посаджений у Галичі під охороною військ Бенедикта Бора. Західна Галичина з Перемишлем відійшла до Польщі.

Польща з Угорщиною відкрито приступили до захоплення Галицької землі. Активно підтримувала цю політику папська курія, вимагаючи підкорення церкви Риму або прийняття унії.

---

[23] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 731.

У 1215 р. Кальмана було короновано на Галич. Літопис відзначав: «Король угорский посади сына своего в Галиче, а епископа и попы изгна из церкви, а свои попы приведе латинские на службу»[24]. Проте цього ж року почалося загальне повстання проти загарбників. Лешко не став допомагати угорцям, які перед тим відібрали у нього Перемишль. Більше того, він запросив на галицький стіл свого дядю з Новгорода — Мстислава Мстиславича Удатного.

Війна в Галичині продовжувалася кілька років. Мстислав повністю розгромив угорські війська й до 1219 р. остаточно оволодів Галицьким князівством. Воєвода Бенедикт Бор разом з королевичем Коломаном, боярином Судиславом втекли до Угорщини.

Молодий Данило Романович активними діями повернув Берестя разом з іншими забузькими волостями. У Бересті став княжити Василько.

Лешко поновив союз з Угорщиною, відмовившись від Західної Галичини. Новий наступ угро-польських військ виявив слабкість становища Мстислава. Незважаючи на допомогу інших руських загонів, він втратив Галич та Перемишль.

Галич знову потрапив під угорську владу, княжити посадили Кальмана. Гарнізоном керував зять Судислава палатин Філій. Він направив своє військо на Волинь, куди з Польщі привів полки й Лешко. Данило організував коаліцію, в яку, крім Волині, входили Литва, прусси та половці хана Хотяна.

Лешко хотів захопити Данила під час переговорів. Але того попередив про пастку Конрад Мазовецький, який надто потерпав від литовських нападів й шукав зближення з Волинню. Він же виступив посередником у переговорах Кракова з Данилом.

У цей час половці, союзники Мстислава, увірвались до Галичини й розгромили угрів. Кальман та Філій були захоплені у полон. Повстали мешканці міст та селяни, літописець відзначив, що залишки угрів були перебиті смердами. Мстислав знову сів у Галичі.

Після тривалих переговорів 1221 р. з Угорщиною було підписано мирний договір. За ним Галич дістався Мстиславу, Кальмана відпустили з полону. Договір скріплювався зарученням дочки Мстислава з королевичем Андрієм, а після смерті Мстислава Андрій успадкував Галич.

1222 р. князь Данило уклав мирний договір з Лешком. Останній визнавав повернення побузьких земель й відмовлявся від підтримки свого спільника Олександра белзького.

Проте ці успішні дипломатичні дії були зірвані поразкою на Калці, яка значно підірвала військовий потенціал руських князівств. Почалися й нові усобиці. Мстислав виступив проти Волині, а Данило покликав на допомогу поляків. У 1225 р. між ними встановився мир.

Мстислав виконав умови договору 1221 р. й заручив доньку Марію з Андрієм, надавши останньому у васальне володіння Пере-

---

[24] *ПСРЛ.*— Т. 7.— Стб. 119.

мишль «по совѣтѣ льстивыхъ бояръ Галичьскихъ». Та наступного, 1226, року Андрій втік до Угорщини і повернувся з великим військом, до якого приєдналися деякі галицькі бояри. Військо пройшло Перемишль, захопило Звенигород, але взяти Галич не змогло. Допомога, що надійшла від Лешка, дала змогу захопити Теребовль та Тихомль. Кременець взяти союзники не змогли й відступили під Звенигород, де були вщент розбиті військами Мстислава.

Поганий політик Мстислав не зміг скористатися своїми перемогами. Боярство вимагало, щоб він віддавав Галич Андрію («дай ему Галичь, не можешь бо держать самъ, а бояре не хотять тебе») [25]. Він змушений був кинути дочку та Галич й перейти у Торческ.

Зовнішньополітичне становище князя Данила на Волині зміцнювалося. На його бік перейшов Луцьк. Зберігався союз з Литвою. 1227 р. був вбитий його головний суперник — малопольський князь Лешко — під час зустрічі з поморським князем Святополком. Союз Данила з Святополком наступного року був скріплений, як вважають, шлюбом поморського князя із Соломією Данилівною. Мазовецький князь Конрад намагався зав'язати дружбу з волинськими князями. А під час боротьби за вакантний краківський стіл він взагалі «приях» їх «в великую любовь». Вдова Лешка Гремислава Інгварівна теж була у союзних стосунках з князем Данилом, навіть допомагала йому під час війни з київським князем.

Коли у міжусобній боротьбі у Польщі Краків зайняв великопольський князь Владислав Ласконогий, Конрад мазовецький звернувся по допомогу до Данила. Данило Романович здійснив вдалий похід на Польщу, захопив Калиш з великим полоном і дійшов до Вроцлава у Сілезії. Похід завершився новим руcько-польським договором 1230 р., який зміцнив волинсько-польські відносини. Літописець відзначав, що жоден князь, крім «Володимира Великаго, не входилъ бѣ землю Лядьску толь глубоко».

За розвитком подій у Східній Європі продовжувала уважно спостерігати римська курія. Вона виступала проти будь-яких проявів руcько-польського або руcько-угорського зближення. Папа підштовхував феодалів цих країн до тісного співробітництва з Тевтонським орденом, активного поширення католицизму на руських та литовських землях, прямої агресії на Сході. Заборонялися шлюби поляків з руськими, запрошення руських феодалів на допомогу, слідкували за переїздами на територію Русі, а також за тим, щоб не відходили від католицизму «латиняни», які там мешкали.

У папській булі домініканському провінціалу у Польщі викладено було проект організації католицького єпископства на Русі. В Опатові у Сілезії створили єпископство для Русі на чолі з Герардом, який вважався «єпископом руським для місцевих (тобто мешкаючих на Русі) католиків». Сілезький князь Генріх Бородатий не-

[25] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 750.

вдовзі приєднав цю кафедру до любушської. Проте практичної діяльності цієї кафедри не було помітно. Як визнавали її представники, єпископських прав на Русі вони не реалізували «з причин обширності сієї землі, віроломності її князів й злостивості її мешканців»[26].

На цей же час припадає активізація домініканців на Русі й серед половців, яка викликала різку протидію. Київський великий князь Володимир Рюрикович вигнав близько 1233 р. з Києва католицьких ченців, що гуртувалися навколо собору св. Марії. Відомо, що папа Григорій IX доручив опікатися справами київських католиків сандомирському капітулу та видав охоронну грамоту олдермену західних купців у Києві — Ульріху.

Данило Романович, домовившись про підтримку Києва, почав боротьбу за Галич. Населення його підтримувало й повідомляло про стан речей. У 1230 р. він отримав відомості від мешканців Галича про те, що Судислав, який практично правив землею, пішов на Пониззя, «а королевичъ в Галичи осталъ, а поиди борзе». Князь Данило дійсно «борзо» зібрав військо й за допомогою своїх прибічників оволодів Галичем, захопивши Андрія та Судислава. Розпочалася нова війна з угорцями.

Угорське військо сина Андрія II Бели разом з боярами пішло на Галич. Але за допомогою хана Котяна та малопольського угруповання угорці були розбиті.

Проте 1232 р. король організував новий похід і завдяки серії боярських зрад знов оволодів фортецею Ярослав, а потім й Галичем, примусив віддати йому Белз та Червен. Наступного року королевич Андрій вдерся й до Східної Волині, користуючись новою усобицею між Києвом та Черніговом.

Незважаючи на несприятливі обставини, Данило знову ж за допомогою міщан оволодів містом, а після семитижневої облоги й дитинцем, де засіли Андрій, угорський воєвода Діонісій та боярин Судислав.

Данило вів активні дипломатичні переговори з Угорщиною та Австрією, домагаючись невтручання у галицькі справи. Вірогідно, він досяг певних успіхів, про що свідчить його участь в урочистій церемонії коронації Бели IV у Секешфехерварі 1235 р.

У цей час погіршились відносини з Мазовією (можливо, через дружні стосунки з Краковом), яка пішла на зближення з рицарськими орденами. Конрад закликав меченосців на чолі з Бруно, які утворили у Добжині так званий Добжинський орден. Конрад подарував їм Дорогочин, хоч це було волинське володіння, а сам намагався захопити 1236 р. Червен. Але звідти він був вибитий Данилом. У березні 1238 р. Данило розгромив у битві рицарів, захопивши у полон і магістра Бруно. Пізніше він організував похід литовських

---

[26] *Пашуто В. Т.* Указ. соч.— С. 254.

та руських дружин на Мазовію й примусив Конрада відновити союзні відносини.

Отже, зовнішні відносини західних земель Русі напередодні монгольської навали передусім повинні були забезпечувати їх незалежність та оборону від активного тиску Угорщини й Польщі. Це завдання вирішувалося як шляхом дипломатичної активності та гнучкості, так і збройними засобами.

Таким чином, з другої третини XII ст. настав новий етап у міжнародних відносинах Русі. Централізована зовнішня політика все більше поступається зовнішньополітичним зв'язкам окремих земель з різними країнами та їхніми частинами. Політичні контакти здійснюються через взаємовідносини сусідніх князівств — Малопольщі, Мазовії, Галичини, Волині тощо. Нестабільність політичної ситуації в усіх країнах Східної Європи та Візантії призводила до частих змін у проведенні зовнішньої політики. З рубежу XIII ст. вагоме місце у дипломатії Русі, перш за все Галицько-Волинського князівства, посідають боротьба проти іноземної агресії, захист власної землі від територіальних зазіхань з боку безпосередніх сусідів (Угорщини, Польщі), а також католицької експансії.

Глава 3

ТАВРИКА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Географічне положення Криму значною мірою визначало долю народів, що населяли його у різні часи. Із зростанням обсягів міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом, що йшла через Чорне море, посилювалась і військово-стратегічна значимість сухопутних та водних комунікацій. Держава, що володіла узбережжям Криму, мала із цього значний економічний і політичний зиск. Тому протягом V—XV ст. в Таврициі постійно зіштовхувалися інтереси припонтійських держав: Візантії, Хозарського каганату, Венеції, Молдови та Османської імперії.

Історію середньовічної Таврики V—XV ст. умовно можна поділити на п'ять основних періодів, кожному з яких притаманна та чи інша політична тенденція, зумовлена розподілом сил у Причорноморському регіоні. Для першого періоду (друга половина V — перша половина VII ст.) характерним було прагнення Візантії закріпитися в гірській і прибережній частинах півострова. У другій половині VII — першій половині X ст. (другий період), у зв'язку з включенням Таврики до складу Хозарського каганату, влада Візантії послаблюється, а з часом стає номінальною. Але вже в другій половині X — першій половині XIII ст. (третій період) над прибережною частиною панує Візантія, а після 1204 р.— Трапезундська імперія. Понад століття (кінець X—XI ст.) східна частина півострова знаходиться під протекторатом Київської Русі. У четвертому періоді

Рис. 37. Кераміка середньовічного Корсуня в Криму.

(друга половина XIII — перша половина XIV ст.) Таврика знаходилась під військово-політичним контролем Золотої Орди. У той же час у постійному протиборстві йде формування колоній двох торгових республік — Генуї і Венеції. У Криму, як і в усьому басейні Чорного моря, найсильніші позиції змогла завоювати Генуя. П'ятий період — 60-і роки XIV ст. — 70-і роки XV ст. — характеризується послабленням і розвалом Золотої Орди та змінами військово-полі-тичного становища в регіоні. Понад століття тривала боротьба народів Східного Середземномор'я та Причорномор'я з турецькою агресією, яку вони так і не змогли припинити*.

Слід також відмітити, що весь період середньовічної історії Криму характеризується цілковитим пануванням у степовій частині

* IV та V періоди не розглядаються.

півострова кочових народів: гунів, тюркютів, хозаро-болгар, печенігів, половців, татаро-монголів. Родючі гірські долини та прибережні території в той же час займало осіле населення, досить різне за своїм етнічним складом, що перебувало під сильним культурним впливом Риму, а потім Візантії, Генуї і Золотої Орди.

Незважаючи на те що середньовічні пам'ятки Криму привертають увагу вчених більше двохсот років, в їхній історії ще багато білих плям. Письмові джерела слабо і нерівномірно висвітлюють історію Таврики. З огляду на це особливого значення набувають археологічні дослідження, насамперед роботи останніх років, що містять принципово нові матеріали[27].

Етнополітичні процеси, що відбувались у Північному Причорномор'ї в III—V ст. н. е., значною мірою торкались і Криму. На цей час письмовими джерелами засвідчено проникнення в Північнопричорноморський регіон різних германських племен[28]. У більшості випадків джерела відмічають готів, що очолили союз племен, який досяг найбільшої могутності наприкінці IV ст. Крім готів у Північне Причорномор'я потрапили й інші варварські племена північного та західного походження. Ймовірно, на заключній фазі «скіфських» («готських») війн (наприкінці 60-х — на початку 70-х років III ст. н. е.) в Криму осідають племена готського союзу (германців і сармато-алан). Цей процес знайшов своє відображення в матеріалах розкопок могильників і поселень Гірського та Передгірського Криму, а також в окремих знахідках скарбів. Поселень другої половини III—IV ст. досі на території Криму виявлено дуже мало. Шари цього часу відкриті при розкопках Бакли[29], на Мангупі, Гурзуфській фортеці та в деяких інших пунктах Гірського Криму. В Алуштинській долині виявлено шість відкритих поселень другої половини III — першої половини V ст. [30]. Тому значну частину інформації про час проникнення, етнічний склад племен гот-

---

[27] *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым.— Л., 1964; *Баранов И. А.* Памятники раннесредневекового Крыма // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 231—248; *Его же.* Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990; *Домбровский О. И.* Средневековый Крым X—XV вв. // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 518—548; *Богданова Н. М.* Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века.— М., 1991.— С. 8—164; *Фирсов Л. В.* Исары: Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма.— Новосибирск, 1990; *Романчук А. И.* Херсонес XII—XIV вв.: Ист. топография.— Красноярск, 1986; *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X—XV вв.— К., 1991.

[28] *Кулаковский Ю.* Аланы по сведениям классических и византийских писателей.— К., 1899.— С. 17, 18; *Васильев А. А.* Готы в Крыму // ИРАИМК.— Пг., 1921.— Т. 1.— Ч. 1.— С. 1, 2.

[29] *Талис Д. Л.* Керамический комлекс Баклинского городища как источник по этнической истории Горного Крыма в IV—IX вв. // Археологические исследования на юге Восточной Европы.— М., 1982.— С. 55, 56.

[30] *Мыц В. Л.* Могильник III—V вв. н. э. на склоне Чатырдага // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э.— К., 1987.— С. 161.

ського союзу, території їх первинного розселення в Криму дають матеріали розкопок могильників і, в першу чергу, некрополів з трупоспаленнями другої половини III — першої половини V ст. Передусім це могильники в долині р. Чорної та на Гераклейському півострові, в долині р. Бельбек, Чатирдаг, Харакс. Одночасно з трупоспаленнями в другій половині III—IV ст. в Криму з'являються нові могильники, в яких поховання відбувалось у склепах, підбійних та різнотипних ямних могилах, характерних для сармато-алан[31] (Інкерман, Озерне, Заморське, Лучисте, Дружне, Зарічне, Перевальне). З другої половини V ст. обряд кремації зникає, що можна пов'язати з закріпленням християнства в середовищі «готів», які перейняли у своїх сусідів сармато-алан прийнятий для християнської релігії поховальний обряд.

Поява в Причорномор'ї гунів і розгром ними союзу германських племен у 70-і роки IV ст.[32] призвели в подальшому до значних міграцій варварського населення (у тому числі й готів) у Подунав'я і Крим. Намагаючись взяти під контроль цей процес міграцій, Феодосій I та його сини Аркадій і Гоннорій починають розселяти «варварів» як федератів на східних кордонах імперії. У руслі цієї політики відбувалось розміщення «готів» і в Таврриці. На це вказує не тільки топографія пам'яток (поблизу Херсона, в долині р. Чорної, знаходиться переважна більшість некрополів з трупоспаленнями), але й окремі знахідки, наприкалад, Ай-Тодорський скарб монет IV — початку V ст. з наслідуваннями «променевого типу». Його поява пов'язана з хвилею міграції якоїсь групи варварського населення Центральної Європи в Таврику, що відбувалась на початку V ст. або протягом перших двох його десятиріч[33].

У другій половині V ст. частина готів-трапезитів залишає Таврику. Після укладення союзу з гунами-утігурами вони переселяються на Таманський півострів[34]. Слід відзначити, що саме в цей час припиняють функціонування Ай-Тодорський і Чатирдагський могильники.

У VI ст. за імператора Юстиніана I готи виступають як федерати імперії. У цей час на Боспорі знаходились військові загони під керівництвом готів Годилли і Вадурія[35]. У Південно-Західному Криму

---

[31] *Айбабин А. И.* Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VI в. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э.— К., 1987.— С. 193.

[32] *Піоро І. С.* Гунська навала і Крим // ВКУ.— Сер. історії.— 1976.— № 18.— С. 92.

[33] *Сидоренко В. А.* К вопросу этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV — начала V вв. с подражаниями «лучистого типа» // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э.— С. 135.

[34] *Иордан.* О происхождении и деяниях готов / Перевод и комментарии Е. Ч. Скржинской).— М., 1960.— С. 204, 205.

[35] *Кулаковский Ю.* Керченская христианская катакомба 491 года // МАР.— 1891.— Вып. 6.— С. 27.

за розпорядженням Юстиніана I для захисту готів-федератів, котрих налічувалось близько 3000, споруджуються «довгі стіни»[36].

Археологічні матеріали з могильників Криму вказують, що у VI—VII ст. готи, що заселяли Таврику, зберігали етнокультурні зв'язки з іншими германцями, які жили в Центральній Європі[37], звідки на Боспор потрапляли гепідські та остготські пряжки. До кінця VII ст. процес асиміляції готів сармато-аланами, ймовірно, закінчується, тому що з цього часу серед знахідок з некрополів не можна вирізнити який-небудь етнокультурний «готський» компонент у похованнях Гірського Криму, Південнобережжя та Боспору[38].

Ще в II—III ст. н. е. римляни вважали прибережні й гірські території Криму своїми і намагались захистити їх від вторгнень кочівників шляхом створення мережі опорних пунктів, розташовуючи загони легіонерів у Херсонесі, Хараксі, Алма-Кермені, Трапезусі, Боспорі. Спадкоємниця Риму Візантія продовжувала укріплювати свої володіння у Тавриці. Натиск варварських племен у V—VI ст. на кордони імперії призвів до втрати візантійською армією стратегічної ініціативи. Це змусило уряд направити значні зусилля на будівництво оборонних споруд. У першу чергу візантійці намагались укріплювати старі міські центри. Такими в Тавриці були Херсонес та Боспор. Разом з тим вимагали захисту й обширні території Передгірського і Гірського Криму, зайняті землеробським населенням (підданими імперії або її союзниками федератами). Уже за часів правління імператора Юстиніана I (527—565) в Південно-Західному Криму система «довгих стін» закривала проходи (клісури) в гірські долини, заселені гото-аланами. Реальні залишки цих стін ще наприкінці XVIII ст. простежувались в Інкерманській долині в гирлі р. Чорної поблизу фортеці Каламіта[39]. Таку ж загороджувальну стіну відкрито 1979 р. під Ескі-Керменом, а 1984 р. — біля Мангупу в балці Каралез[40]. Відкриті під Мангупом залишки «довгих стін» були складені в техніці квадрової кладки. Вони закривали проходи в долини у найбільш вузьких місцях. Одночасно з «довгими стінами» на Південному березі Криму споруджуються два невеликих сторожових укріплення Алустон і Горзувіта. Гарнізони, що

---

[36] *Прокопий Кесарийский.* О постройках // ВДИ.— 1939.— № 4.— С. 249—259.

[37] *Амброз А. К.* Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИА АН СССР.— 1968.— Вып. 113.— С. 10—23.

[38] *Айбабин А. И.* Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII вв. н. э.— С. 194.

[39] *Pallas P. S.* Bemercunger auf einer Rusie in die Südlichen Stattalters haften des Russichen Reiha in der Jahren 1793 und 1794.— Leipzig, 1801.— Bd. 2.— S. 203.

[40] *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X—XV вв.— С. 69; *Сидоренко В. А.* «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «Длинные стены» в Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики.— Симферополь, 1991.— Вып. 2.— С. 114.

розміщувались в них, здійснювали контроль за каботажним плаванням та населенням навколишніх місць, були опорними пунктами імперії на узбережжі в разі військових дій.

«Довгі стіни», споруджені в середині VI ст. для захисту осілого населення гірських долин, створювали для тих, хто захищався, тактичну перевагу, позбавляючи кочовиків можливості раптового нападу. Для закріплення стратегічного панування наприкінці VI — на початку VII ст. поряд з «довгими стінами» споруджуються фортеці, які могли прийняти під захист мирне населення долин та військові підрозділи в разі відходу від стін чи прориву ворога на одній ділянці оборони. Будівництво цих опорних пунктів позбавляло ворога можливості розвинути успіх навіть у разі захвату клісур. Крім того, на узбережжі зводиться ще один укріплений форт — Сугдея. Таким чином, візантійською адміністрацією Таврики в VII ст. у два етапи створюється складна система охорони кордонів, орієнтована в найбільш небезпечному напрямі — з боку Степу. Вона складалася з «довгих стін», що перекривали гірські проходи, та мережі опорних пунктів — фортець, що розташовувалися в безпосередній близькості від клісур (Каламіта, Ескі-Кермен, Мангуп, Сюйрен, Тепе-Кермен, Чуфут-Кале, Бакла).

Окрім фортечного будівництва візантійська адміністрація здійснює заходи щодо насадження християнства у середовищі місцевого «варварського» населення. Формування християнської ідеології у мешканців Таврики відбувалося під сильним впливом та через культурні зв'язки з Херсоном — місцем шанування багатьох християнських святинь. Будівництво споруд на території фортець федератів велось, ймовірно, за участю візантійських майстрів. Окрім Херсона, ранньосередньовічні храми VI—VII ст. відкрито при розкопках на Мангупі, Баклі, Гурзуфі, Боспорі. З IV ст. в Тавриці існує дві єпархії — Херсона і Боспору. На початку VIII ст. засновуються Готська і Сугдейська єпархії.

У другій половині — наприкінці VII ст. візантійські гарнізони і федерати залишають ряд фортець Таврики. Археологічні дослідження фіксують припинення життя на Алустоні, Гурзуфі, Мангупі, Баклі, Каламіті. Причини цього, мабуть, треба шукати в зміні військовополітичної обстановки в Північному Причорномор'ї та Середземномор'ї, у важкому економічному й політичному становищі самої Візантії в цей період. Епідемія чуми, довгострокові війни з Іраном та арабами призвели до виснаження людських ресурсів імперії. Практично всі сили та засоби були спрямовані на організацію оборони східних кордонів та столиці. Чисельність армії зменшилась, значною мірою вона стала децентралізованою[41].

Після розпаду близько середини VII ст. оногурської конфедерації під владу Хозарського каганату потрапляє частина Східного Криму, у тому числі й Боспор. Поява на північно-східних кордонах

---

[41] *Teall J.* The grein of the Byzantsne Impire // DOP.— 1959.— № 13.— P. 110, 111.

імперії нової сильної держави примушує Візантію докласти значних дипломатичних зусиль, щоб призупинити просунення хозар у глибину півострова[42]. На перших порах (до 30-х років VIII ст.) хозаро-візантійські стосунки в Таврриці мали відносно мирний характер, якщо не враховувати ексцес 711—712 рр. за часів правління Юстиніана II, коли хозари виступили проти імператора на захист населення Херсонесу[43].

У другій половині VII ст. в Таврику переселяються з Приазов'я і Північного Кавказу носії салтово-маяцької культури (болгари та алани). В середині VIII ст. ними були заселені Керченський півострів, північно-західне і південно-східне узбережжя Таврики, а також частина Гірського Криму. У другій половині VIII ст. ці поселення були зруйновані, ймовірно, хозарами. З другої половини VIII по X ст. відбувається інтенсивна інфільтрація болгар і алан в глибинні райони Гірського Криму. Пам'ятки з характерним для салтово-маяцької культури матеріалом відкриті при розкопках у Бельбекській долині, Ласпі, Партеніті, Алушті, Фуні, Мангупі, Судаці, Баклі та інших місцях. Частина болгар, що осіли в районах Гірського Криму та на узбережжі, приймає християнство[44]. Це відбилось у використанні салтівцями у похованнях склепів візантійського типу й будівництві християнських храмів, які відкрито при розкопках на Кордон-Обі, у Героївському, Пташкіно, Тепсені, у с. Поворотне[45] та в Алушті.

У першій половині VIII ст. у зв'язку з масовою міграцією малоазійських греків із Візантії в період іконоборческих гонінь, на узбережжі Таврики з'являються декілька десятків нових поселень, на котрих зводяться храми та монастирі. У цей же час широкого розвитку в районах Гірського Криму набуває виробництво будівельної і тарної кераміки. Зараз розкопками і розвідками відкрито понад 25 таких виробничо-гончарних центрів, деякі з них функціонували протягом VIII—X ст.

Упродовж VIII—IX ст. у Таврриці відзначається значне зростання населення. У цей час на Південнобережжі і в Гірському Криму з'являються печерні монастирі, а на крупних поселеннях розгор-

---

[42] *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.— С. 146—148.

[43] *Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора.— М., 1986.— С. 63—67.

[44] *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.— С. 129—138.

[45] *Гадло А. В.* К истории Восточной Таврики VIII—X вв. // Античные традиции и византийские реалии.— Свердловск, 1980.— С. 137—139.— Рис. 4, 5; *Баранов И. А.* Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма // Плиска — Преслав — София, 1981.— Т. 2.— С. 69.— Рис. 9; *Романчук А. И.* Раскопки сельского поселения в низовьях реки Бельбек // АДСВ.— 1976.— С. 10—19.— Рис. 2; *Бабенчиков В. П.* Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // История и археология средневекового Крыма.— М., 1957.— С. 101—110.— Рис. 4.

тається храмове будівництво. Приблизно на рубежі IX—X ст. у Східному Криму з'являється нова єпархія, центром якої є місто Фулли.

У VIII—IX ст. із зміцненням влади хозар в Криму та стабілізацією військово-політичної обстановки в регіоні візантійська система оборони перестає функціонувати, тому що візантійці вивели свої гарнізони з фортець, а гірські проходи, напевне, вже не охоронялись хозарами. Захват клісур 787 р. повсталими прихильниками Іоанна Готського й володаря Дороса був короткочасним і невдовзі хозари відновили свій контроль над Гірським Кримом[46]. Імовірно, наприкінці VIII ст. (після придушення повстання Іоанна Готського) хозари починають вводити свої гарнізони в напівзруйновані візантійські фортеці, відновлюють їхні стіни або споруджують заново. Сліди хозарської будівничої діяльності виявлено на Мангупі, Киз-Кермені, в Судаку[47], Алушті й на інших пам'ятках Криму.

В останній чверті IX ст. у Причорноморських степах з'являються орди печенігів, котрі під тиском гунів рухаються на захід і займають землі Хозарського каганату. Одна гілка печенізьких орд вклинилась між Таврикою і основною територією Хозарії, перервавши зв'язок останньої з візантійськими містами Криму. Це завдало економіці каганату сильного удару[48]. Незважаючи на всі зусилля, що здійснювали хозари для усунення печенігів із захоплених ними територій, останні не тільки змогли зберегти завойовані позиції, але й перейшли далі на захід. За словами Константина Багрянородного, в середині X ст. «Пачинакія (Печеніжія.— *В. М.*) займає всю землю до Росії, Боспору, Херсонесу, Сарата, Бурата й тридцяти країв»[49]. Поступово в хозаро-печенізький конфлікт (переслідуючи свої військово-політичні й економічні цілі) втягуються Візантія і Київська Русь.

Одним з основних напрямів політики Візантії щодо Північного Причорномор'я протягом IX—XI ст. було прагнення перешкоджати закріпленню на берегах Понту Київської Русі, яка намагалась оволодіти тут ключовими позиціями економічного та стратегічного характеру[50]. Руські князі вели наступ в трьох основних напрямках: південно-західному (Подунав'я і Балкани); південному (Таврика); південно-східному (Подоння та Таманський півострів). Тому всі зусилля візантійської дипломатії були спрямовані на те, щоб жити з

---

[46] *Баранов И. А.* О восстании Иоана Готского // Феодальная Таврика.— К., 1974.— С. 151—161.

[47] *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.— С. 54—68.

[48] *Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА.— 1958.— № 62.— С. 213.

[49] *Багрянородный Константин.* Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— С. 301.

[50] *Талис Д. Л.* Из истории русско-корсунских отношений в IX—X вв. // ВВ.— 1958.— Т. 14.— С. 107.

печенігами в мирі і зіштовхувати їх з Руссю, Хозарією і Болгарією. Руські князі дотримувались такої ж тактики, використовуючи печенігів у боротьбі з Хозарією.

Скориставшись походом русів на чолі з князем Хельгу на Тамань 932 р., Візантія спробувала відновити свою владу в Таврициі. Роман I (920—944) направив у Крим війська, які оволоділи Климатами[51]. Але в 933—934 рр. візантійці потерпіли поразку біля фортеці Вілендер від тюрок, що мешкали на захід від Аланії. Наступного (935) року союзники хозар чорні булгари на чолі з Пейсахом провели спустошливий похід у Таврику[52]. Відповідно до Кембриджського документа, вже близько 940 р. руси (не без впливу Візантії) здійснили напад на хозар у районі Боспору і захопили фортецю Самкерц[53]. Похід Святослава на Саркел 965 р. вкінець зломив могутність Хозарського каганату. Тільки після цього Таврика, можливо, повністю позбавляється хозарської небезпеки.

Особливо відчутними для Візантії стали удари, нанесені Руссю її пануванню в Північному Причорномор'ї наприкінці X ст. Скориставшись тимчасовим послабленням Візантії, сили якої були виснажені безперервними війнами з арабами, болгарами й ще більше міжусобною боротьбою, Володимир Святославич здійснив 988 р. похід у Таврику і після тривалої облоги захопив Херсон. Такі рішучі дії руського князя примусили візантійського імператора Василія II (976—1125) виконати дані раніше обіцянки. Прийнявши хрещення в Херсонесі, Володимир одружується з сестрою імператора Анною. Залишивши місто, князь посадив у Тмутаракані свого сина Мстислава. Завдяки цьому форпосту економічне і політичне становище Русі в Північному Причорномор'ї залишається досить міцним до кінця XI ст.

У другій половині X — на початку XI ст. візантійським імператорам, що спиралися на фемні війська, вдалося домогтись успіхів на Сході та Північному Заході, значно розширити свої володіння[54]. Система фем певного розвитку набула в X ст.[55]. Формування фемної системи в Таврициі було, можливо, ускладнено військово-політичною нестабільністю, зумовленою наприкінці IX—X ст. хозаро-візантійськими війнами та проникненням на півострів печенігів. Фема Херсона, зафіксована вперше у «Тактиконі Філотея» (899 р.),

---

[51] *Mosin V.* Les Khazares et les Byzantins D'Apres L'anonyme Cambridge // Byzantion.— 1931.— 6.— P. 313.

[52] *Брун Ф.* О разных названиях Керчи и ее окрестностей в древности и средних веках.— Одесса, 1877.— С. 18.

[53] *Коковцев П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X в.— Л., 1932.— С. 118.

[54] *Каждан А. П.* Внешнеполитическое положение империи в середине IX в. // История Византии.— М., 1967.— Т. 2.— С. 188—204.

[55] *Ostrogorsky G.* Geschichte des Byzantinschen Staates; München, 1952.— S. 64—67.

була частиною військово-адміністративного апарату імперії[56]. У другій половині X ст. в адміністративному устрої Візантії відбулися зміни. Старі феми були розділені на декілька десятків дрібних стратегій, особливо в прикордонних областях, територіальний обсяг яких не перебільшував одного міста чи маленького району. Цей же процес торкнувся і Таврики, що була східним форпостом імперії. У 70-і роки X ст. Візантія докладає нових зусиль до встановлення контролю над водними та сухопутними комунікаціями Північного Причорномор'я. Згідно з «Тактиконом Іконамізесу» (971—975) додатково до існуючої у Тавриці феми Херсона створюються ще дві нові феми — фема Боспору і фема Понту Евксінського на чолі з стратегами[57]. Клімати Готії в цей час, напевне, входили до складу феми Херсона. У створенні трьох фем на відносно невеликій території Кримського півострова відбились дві тенденції в політиці Візантії: 1) зміцнення позицій на берегах Понту; 2) дроблення старих фем на ще дрібніші, які, в свою чергу, підрозділялися на турми, друнги і банди. Імператор Цімісхій, створюючи нові дві феми на північному узбережжі Понту, явно намагався запобігти посиленню Русі на Тамані й у Східній Тавриці (цьому повинна була перешкодити фема Боспору), а також сковувати можливі військові дії русів на морі, взяти під свій контроль чорноморську торгівлю.

У 60-х роках X ст. військово-політичне панування в Тавриці під ударами печенігів, Візантії і Київської Русі втрачає Хозарський каганат. Протягом X—XII ст. в Криму йде протистояння між кочовими ордами печенігів і половців, Візантією та Руссю. У цей час Візантія зберегла своє панування переважно в Південному Криму, а Русь закріпилась у Східній Тавриці, створивши тут Тмутараканське князівство. Свій контроль над районами Гірського Криму Візантії вдалося зберегти завдяки створеній мережі укріплених пунктів, що з часом перетворились на міста.

Тривала нестабільність військово-політичної обстановки і відсутність час від часу реальної верховної влади на більшій частині Таврики, роз'єднання сільських общин, що були змушені самостійно вести безперервну боротьбу з кочівниками (печенігами, половцями, татарами) протягом цілого ряду сторіч (особливо в X—XIII ст.), призвели до посилення озброєного прошарку місцевого населення, зростання влади військових вождів і поступової заміни родоплемінних відносин феодальними. В умовах Гірського Криму цей процес проходив дуже повільно.

Сільські поселення Таврики, що знаходились у лісистих горах, були економічно незалежними від Херсона, тому що кожна община забезпечувала себе всім необхідним. Економічний зв'язок з Херсо-

---

[56] *Oikonomides N.* Les Listes de presseanse Byzantines des IX et X siecles.— Paris, 1972.— P. 101 32 і 105 24.

[57] *Ibid.*— P. 267—269.

несом виражався у стягуванні його адміністрацією податків. Подібне становище було характерним не тільки для Криму, але й для інших віддалених від Константинополя (особливо гірських) районів імперії. Господарська незалежність неминуче призводить до політичної самостійності апарату самоврядування, до розвитку центробіжних тенденцій, що й спричинило створення в XIV ст. (після послаблення Херсона) феодального князівства в Гірському Криму. Всі економічні та політичні передумови цього склалися в попередній період — у XII—XIII ст.

Слід відзначити, що економічна самостійність населення міст, фортець та відкритих поселень Таврики, яке вело напівнатуральне господарство, протягом XI—XIII ст. посилювалась. Це призвело до того, що коли Херсонес в XII ст. починає втрачати головну роль у посередницькій торгівлі (її займає Сугдея), він досить швидко перетворюється на аграрне місто. Його населення веде напівнатуральне господарство, про що красномовно свідчать знахідки з шарів XII—XIII ст. Така ж доля спіткала торгового супротивника Херсона — Сугдею, яка в XIV ст. після серії татарських погромів і захоплення генуезцями, перетворюється на центр сільськогосподарської округи.

Торгово-економічна орієнтація на Херсон у XIII—XV ст. змінюється орієнтацією на міста Східного Криму (Сугдею, Солхат і Каферу). У XIV— XV ст. економіка прибережних міст та поселень Таврики потрапляє в сферу впливу генуезької колонії, що створила на узбережжі мережу торгових станцій та факторій. Цей процес знайшов відображення не тільки в побутових предметах матеріальної культури (кераміці, прикрасах), а й у грошовому обігу. Якщо в шарах VI—XIII ст. знайдено майже виключно херсоно-візантійські монети і монети держав Малої Азії, то в XIV—XV ст. це знахідки переважно монет золотоординських міст та Кафи.

У XI—XII ст. децентралізація Візантії, що намітилась, призводить до створення на її східних кордонах незалежних або напівзалежних феодальних держав. Посилення сепаратистських тенденцій, що базувалися на повній економічній незалежності від центральної влади, призвело вже наприкінці XI — у першій половині XII ст. на території колишньої візантійської феми Халдія до створення напівзалежного феодального князівства, очолюваного династією Таво-Таронітів[58]. Успішна боротьба із зовнішньою небезпекою сприяла великій популярності цього греко-вірменського роду, що користувався підтримкою соціальних прошарків. Відповідно до історіографічної традиції константинопольський імператор, використавши результати визвольної боротьби в Малій Азії, що вели гаври проти сельджуків, не захотіли миритися з їх незалежною політикою. В 1130 р. Константин Гаврас був висланий із Трапезунда в Херсон

[58] *Карпов С. П.* Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв.— М., 1981.— С. 5.

в якості топарха[59]. Але ця здогадка, висловлена Ф. О. Брауном ще наприкінці XIX ст., не підтверджена джерелами[60]. Ймовірно, з XII ст. встановлюється тісний політичний зв'язок між Таврикою і Трапезундом, хоч економічні та інші зв'язки Південного Понту й Криму не переривались з античних часів. Після створення 1204 р. Трапезундської імперії Херсон та Готські Клімати увійшли до складу держави Великих Комнінів[61]. Таке становище збереглося до завоювання Криму монголами.

Залежність Таврики від Трапезунду виявлялась, напевне, у щорічній сплаті податків та виставленні необхідних допоміжних загонів[62]. У подальшому (особливо у XV ст.) відносини між Трапезундською імперією та князівством Феодоро, що сформувалося на основі колишніх візантійських володінь у Тавриці в XIV ст., були союзницькими. Уже перші трапезундські імператори Олексій I (1204—1222) та його брат полководець Давид прийняли титул Великих Комнінів і підписувались «Вірний у Христі Бог, цар та імператор усього Сходу, іверів (грузинів.— *В. М.*) та Замор'я» (тобто кримських володінь)[63].

Важливість зв'язків Трапезунду з Таврикою ще в домонгольський період підкреслює ряд писемних джерел. Так, арабський географ XIV ст. ал-Умарі, що використовував більш ранні відомості з генуезьких джерел, повідомляє, що через Трапезунд проходили торговельні шляхи «провінції Крим, кипчакського степу до інших сторін півночі»[64]. До XII ст. основним торговельним портом був Херсон, але вже до XIII ст. він поступився пріоритетом у торгівлі Сугдеї, яка протягом XII—XIII ст. перетворилася на найбільший торгово-аграрний та ремісничий центр півострова. На узбережжі Таврики розташувалось декілька невеликих міст (Алушта, Партеніт, Алупка та ін.), що вели торгівлю з іншими центрами Причорномор'я.

Перша чверть XIII ст. характеризується появою у Східноєвропейських степах монголів. Саме монгольські завоювання XIII ст. визначили історію народів Євразії на три століття. На Крим монголи здійснюють набіги з моменту своєї першої появи в Причорноморських степах. Спочатку їх удари спрямовувалися на райони Східної Таврики, передусім на Судак у 1238, 1242, 1249 рр.[65].

---

[59] *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес (XII—XIV) // МИА.— 1950.— № 17.— С. 30.

[60] *Braun F.* Die letzten schiksale der Krimgoten // Jahresberichte der Reform Kirchenshale.— 1889—1890.— 1890.— S. 44.

[61] *Карпов С. П.* Указ. соч.— С. 9.

[62] *Там же.*— С. 9.

[63] *Безобразов Н. В.* Трапезунт, его святыни в древности.— Пг., 1916.— С. 6.

[64] *Карпов С. П.* Указ. соч.— С. 24, прим. 41.

[65] *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес...— С. 33.

На початку 1243 р. монголи на чолі з Бату, повертаючись з походу в Західну Європу, розміщуються в Причорноморських та Прикаспійських степах[66]. До володіння монголів уже в той час входив і степовий Крим. Населення Таврики з укріпленими містами, замками, монастирями та сільськими поселеннями зберігало автономію, сплачуючи монголам данину. Про це повідомляє В. Рубрук (1253 р.)[67]. Таким чином, населення Гірського Криму потрапляє в залежність від монголо-татар у період між 1243 та 1253 р.

Глава 4

РУСЬ І КОЧОВИЙ СВІТ СТЕПІВ

Степові кочівники на землях Північного Причорномор'я — невід'ємний елемент багатьох історичних епох на території сучасної України. Протягом кількох тисячоліть цей і суміжний регіони були колискою кочівництва. Одна за одною набігали кочівницькі хвилі з Азії на береги Чорного і Азовського морів, а також численних річок, що прорізали з півночі на південь обширні трав'яні випаси. Тому, потрапляючи в царство багатотравного достатку після зауральсько-заволзьких досить засушливих просторів і азійських напівпустель, кочівники будь-що намагались закріпитись на цих землях, де кочове скотарство могло розвиватись повною мірою[68]. Середньовічні часи в цьому сенсі не були винятком. Східні слов'яни і степовики перебували в тісних контактах і досить активно впливали один на одного. Якась частина кочового населення навіть була асимільована автохтонами. У цьому зв'язку напрошується певна аналогія зі скандинавами на півдні Київської Русі, на яких клімат і умови життя в новому районі справили добре враження, через що вони в переважній більшості побажали залишитись тут назавжди. Та є принципова відмінність — вихідці з Північної Європи були повністю асимільовані місцевим населенням, а основна маса кочівників зберегла в давньоруський час свою етнічну основу, хоч також не залишила явного сліду на сучасній етнографічній карті України. Але без урахування відносин зі степняками важко у всьому обсязі зрозуміти історичний процес розвитку першої східнослов'янської держави.

Для кінця I — початку II тис. н. е. писемні й археологічні джерела дозволяють зафіксувати кілька таких кочівницьких хвиль з

---

[66] *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.— М., 1985.— С. 26, 27.

[67] *Рубрук Вилхелм.* Пътуване из източните страни пред 1253 г. (Увод, превод и бележки от М. Петрова) // Извори за Българската история.— Кн. 24.— София, 1981.— С. 197.

[68] *Плетнева С. А.* Половцы.— М., 1990.— С. 110.

азіатських глибин, коли наступна змітала або розбивала попередню. Першим угрупованням в цей період були «старі мадьяри». Угри спочатку кочували в області Леведія (між Доном та Дніпром), а потім перейшли в Ателькузу (між Дніпром і Дунаєм)[69]. Такий рух в широтному напрямку не був добровільним, як у багатьох кочівників попередніх століть і тисячоліть. Він здійснювався під натиском печенігів. Останні витіснили угрів ще далі на захід. Використавши ситуацію, коли основні сили угрів пішли в похід, вони ввірвались на їхньою територію і повністю вирізали, як пише візантійський імператор Константин Багрянородний, сім'ї та прогнали нечисленних воїнів, що були залишені для охорони. Військо, що повернулось з походу, знайшло свої становища спустошеними й розграбованими, а навкруги було багато ворогів. Тому угри пройшли в Карпатську котловину і в боях з Великоморавською слов'янською державою відвоювали собі нову батьківщину. По дорозі на Карпати мадьяри, згідно з повідомленням «Повісті минулих літ», проходили повз Київ. Але цей факт зафіксовано в давньоруському літописі під 898 р. — тобто подія трапилась майже на 10 років пізніше після їхнього відходу в Паннонію[70]. На жаль, сучасні дослідження ще не дають можливості прояснити цю таємницю — матеріалів явно замало.

Новий союз степняків у Надчорномор'ї створили вже згадані печеніги, відомі на Заході й у Візантії як пацинаки, або ж пачінакіти, а на Арабському Сході — баджнак. У 915 р., як свідчить літопис, «придоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую землю и створивше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю». З цього часу вони постійно підтримували з Києвом контакти. У 944 р. зі згаданим князем було укладено військовий союз проти Візантії. Імператору довелося відкупитись від об'єднаних сил слов'ян, скандинавів та кочівників. Але не завжди дії були такими злагодженими. Після невдалого болгарського походу, коли Святослав Ігорович повертався додому, візантійці і болгари повідомили про це печенігів. Вони ж засіли на дніпровських порогах і змусили втомлену боями й переходами давньоруську дружину на чолі з князем зимувати в Білобережжі. Навесні ослаблені голодом і холодом воїни не змогли прорватись крізь печенізьке оточення, а сам Святослав загинув. Зверхник кочівників Куря наказав зробити з черепа київського князя оковану золотом чашу. Цей звичай був широко відомий серед тюркомовних народів. Кочівники вірили, що таким чином переходить до них сила і мужність переможеного ворога. Сам Куря з дружиною пили із згаданої чаші для того, щоб у них народився син, схожий на Святослава.

З руcько-печенізьким протистоянням пов'язані й одні з перших згадок про важливі центри Київщини — Переяслав та Білгород

---

[69] *Багрянородный Константин.* Об управлении империей.— С. 159—161.

[70] *Новосельцев А. П.* Образование Древнерусского государства и первый его правитель // ВИ.— 1991.— № 2/3.— С. 20.

(нині м. Переяслав-Хмельницький та с. Білгородка). Згідно з літописним повідомленням 993 р. кочівники перейшли Сулу і стали на лівому березі р. Трубіж. Син Святослава Володимир поставив війська на іншому боці. Було вирішено, що до початку битви зійдуться до бою два воїни. Якщо переможе печеніжин — три роки його співплемінники грабують Русь, а якщо слов'янин — кочівники навіть не підходять до її кордонів. Переміг руський дружинник, а відступаючу печенізьку рать було порубано і розсіяно. За переказом, на честь перемоги на місці, де його військова дружина «переяла славу», князь поставив нове місто.

Через певний час, 996 р., боротьба відновилася знову. Печенізькі орди підходили до якогось давньоруського «града», брали його в кільце, що призводило до поступового голодування, захоплювали знесилених захисників і з полоненими та здобиччю відступали назад у Степ. Ніяких особливих пристосувань для штурму укріплень у них не було. Така ситуація склалась і під стінами Білгорода. Але його жителі перехитрили степняків. Вони з останніх запасів зварили бочку киселю та бочку сити (розвареного меду) й поставили їх в колодязі. Після цього запросили до міста печенізьких послів та почастували «підземними дарами», говорячи, що мають «кормлю в земле». Кочівники повірили в запаси їжі і на цей раз відступили, але в цілому протистояння ще тривалий час продовжувалось.

Така активність печенігів пояснюється посиленням їх військової могутності в середині X ст., коли численні орди кочували на просторах від Волги до Дунаю. Знаходячись весь час на конях чи колесах, вони були практично невловимі й приносили багато горя не тільки на Русь. Як повідомляє Константин Багрянородний, все суспільство розділилось на вісім фем (орд), очолюваних архонтами (ханами). Кожна орда складалась із 40 частин. Тобто це угруповання в своєму суспільному розвитку перебувало на етапі класоутворення, коли агресивність особливо проявляється у зв'язку з бажанням нової знаті отримувати прибутки й стверджуватись в першу чергу за рахунок військових операцій і грабунку.

Нищівної поразки кочовикам завдав Ярослав Мудрий, який зійшовся з печенігами під стінами столиці Русі 1036 р.: «Ярослав же выступи из града исполчи дружину, и постави Варягы посредѣ на правѣи странѣ Кыяны, а на лѣвемъ крылѣ Новгородцѣ и сташа предъ городомъ, а Печенѣзѣ приступати начаша. И поступишася на мѣстѣ, идѣже есть нынѣ святыя Софья Роуская, бе бо тогда поле вне града, и бе сеча зла. И едва одолѣвъ к вечеру Ярославь, и побѣгоша Печенѣзѣ раздно»,— сповіщає Іпатіївський літопис.

Після згаданої битви печеніги стали відігравати другорядну роль, а їх чільне місце в Степу зайняли торки, відомі у візантійських хроніках як узи, а на Сході як гузи. Вони прогнали печенігів з їхніх становищ і кочів'їв та заставили основний контингент пере-

міститись західніше (як це трапилось і з уграми). Після 1060 р. протистояння Русі й торків скінчилось. Вони разом з частиною печенігів почали пізніше перекочовувати до кордонів Давньоруської держави, але про це йтиметься нижче. Вигідні простори зайняли половці, що вперше підійшли до південноруських кордонів 1055 р. Літописець іноді вважав за необхідне давати пояснення: «половцы, рекше команы» — так їх називали в Західній Європі. В арабських і перських рукописах вони були відомі як кипчаки, а в Китаї — «цинь-ча». Давньоруська назва «половці» означає «світло-жовті» (полова — солома).

На думку С. О. Плетньової можна стверджувати, що кумани розселялись західніше Дніпра, а половці східніше, хоч обидва угруповання були досить близькими за усіма етнічними показниками. Поки що це тільки гіпотеза — більшість дослідників говорить про один народ. Вже 1060 р. половці-кумани спробували пограбувати південноруські землі. У той же час нова кочівницька спільнота являла загрозу не тільки для східних слов'ян. Візантійський автор Євстафій Солунський в XII ст. писав: «В одну мить половець близько, і ось уже нема його. Зробить наїзд і прожогом, з повними руками, хапається за поводи, підганяє коня ногами і бичем й вихорем несеться далі, як би бажаючи обігнати швидкого птаха. Його ще не встигли побачити, а він вже щез з очей». За підрахунками П. В. Голубовського, тільки на Русь половці здійснили 46 значних набігів, без запрошення їх давньоруськими князями для бойових дій проти конкурентів за той чи інший стіл (19 — на Переяславську землю, 16 — на Київську, в тому числі 12 на Поросся, 7 — на Чернігово-Сіверську і 4 — на Рязанську). Неодноразово вони були на Русі і як союзники окремих князів. Цими запрошеннями грішили не тільки чернігівські Ольговичі, про яких часто згадується в історичній літературі, але й представники інших гілок роду Рюриковичів.

Перейшовши в Причорноморський регіон, половці в першу чергу захопили найвигідніші в плані пасовиськ райони — донецькі, нижньодонські й приазовські степи. Розселення пізніше проходило й у західніших землях. На кінець XI ст. землі в основному були розділені між окремими ордами. На території України найбільш відомими є такі угруповання, як придніпровські, лукоморські, кримські половці та деякі ін. Очолювали їх відомі на Русі могутні супротивники князів: Тугоркан, Шарукан, Боняк...

Доля половців склалася трагічно: після битви на р. Калці, коли вони першими покинули поле бою, та навали в 40-х рр. XIII ст. орд Батия на південноруські землі і причорноморські степи, на півдні сучасної України з'явився новий володар. То були монголо-татари, а їх попередники поступово зникли, розчинившись у складі тих етносів, які збереглись. Крім того, значна частина половців наприкінці XIII — у XIV ст. відкочувала в Поволжя.

Основою життя всіх вищезгаданих угруповань було кочівництво, що пройшло у своєму розвитку три стадії — від безсистемного

Рис. 38. Напад половців на русів. Мініатюра Радзивіллівського літопису.

пересування до напівосідлого. Друга стадія відрізнялась якраз тим, що вже розділяються пасовиська на визначені ділянки для окремих орд, куренів й аілів. Це призводить до значно більшої стабільності в житті кочівників, окремі групи яких обмежені (і одночасно гарантовані) в своєму русі певними кордонами. Курені являли собою об'єднання кількох, в основному патріархальних, сімей родичів, близьких великосімейним общинам землеробів. Давньоруські літописи називають такі курені ордами. В окрему орду могло входити багато куренів, а на чолі її стояли «князі». До імен деяких з них додавався степовий еквівалент цього давньоруського титулу «кан» — хан: Тугоркан, Шарукан. Хан був як зверхником орди, так і головним господарем одного з куренів.

У своєму розвитку вищезгадані кочівницькі спільноти сягнули етапу розпаду первіснообщинних відносин і зародження ранньокласових структур. Особливо в цьому плані вирізнялись половці, у яких, на думку багатьох дослідників, досить успішно розвивались феодальні відносини і структури. Крім знаті, воїнів, бідних, але вільних членів куренів, є відомості про наявність рабів. Ними були військовополонені — домашні раби, праця яких використовувалась кочівниками євразійських степів аж до XIX ст. включно[71].

Кочівництво тривалий час велось цілорічно (табірне кочування). Стадо складалось з великої рогатої худоби, овець, коней та вер-

[71] *Плетнева С. А.* Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей.— М., 1982.— С. 63, 64; *Ее же.* Половцы.— С. 45, 46.

блюдів. Звичайно, найбільш цінувались коні — основна військова та робоча сила в середньовічні часи не тільки у кочового населення, але й у землеробів. За даними С. О. Плетньової, орда налічувала від 20 до 40 тисяч чоловік, причому переважали 40-тисячні орди. В XII ст. на просторах східноєвропейських степів кочувало не менш як 12—15 орд, а загальна чисельність населення дорівнювала 500—600 тисячам. Якщо врахувати, що в середньому сім'я з 5 чоловік повинна була мати стадо, яке відповідало за поголів'ям 25 коням (1 кінь — 5 голів великої рогатої худоби плюс 6 овець), то можна уявити собі розміри кочових веж у Степу. А в багатіїв ці стада були ще більшими.

Крім скотарства велике значення в господарстві кочівників завджи мало облавне полювання, під час проведення якого молоде покоління ще й вчилось добре триматись у сідлі та володіти луком. Розвивались також залізоробне, кісткорізне, ювелірне ремесла, обробка шкіри та виготовлення кінської збруї. Про це свідчать характерні для Степу досить викривлені шаблі, стремена арочної форми, деякі типи вудил та круглих бронзових дзеркал, біконічні й «рогаті» срібні сережки і т. ін. Мешкали сім'ї кочівників в юртах двох типів: одні ставились на вози, а інші були стаціонарними й будувались прямо на землі. При переході з місця на місце будинки на колесах ставились в коло і таким чином створювалась лінія оборони від можливого ворога.

Слід відзначити, що кочівники в цілому досить миролюбно ставились до торгових караванів, які проходили через їхні землі. За це вони брали мито — тобто контроль над територіями давав прибуток. Крім того, купці знаходились під заступництвом давньоруських князів і не завжди степняки хотіли вступати в конфлікти з ними. Проте випадки грабіжницьких нападів на каравани з метою наживи теж не були рідкісним явищем. Перша згадка про це є в літописі під 1167 р., коли половці, дізнавшись про те, що на Русі смута, пішли до дніпровських порогів грабувати купців із Візантії. Довелося київському князю надавати військову допомогу для благополучного перевезення товарів у столицю.

Але більшість товарів кочівники отримували від сусідів внаслідок обміну, торгівлі чи військового грабунку. На сході це були контакти з арабами і Кавказом, на заході — з Угорщиною, Болгарією та іншими європейськими державами. А особливо тісні зв'язки були з південними та північними сусідами. Прекрасним свідченням досить налагоджених взаємовідносин з кримськими містами є знаменитий Половецький словник (Codex Cumanicus), що був створений в одному з цих міст. Він складається з двох зошитів. У першому містяться два списки слів. Один з них складається з 1560 слів, розміщених в трьох стовпцях латинською, перською і половецькою мовами. А в іншому списку 1120 слів, що об'єднані в змістові групи (в кожній з них від 4 до 90 слів). В основному вони відображають потреби та інтереси купців і ремісників, котрі жили й працювали в

міських приморських центрах. Можна відзначити такі слова, як базар, торгівля, виплата, ціна, тканини, дорогоцінне каміння, раби; група слів відображає заняття ремеслами; інші — загальні поняття, що характеризують людину (гарний, знатний, щедрий), специфіку міста (рів, міст, вулиця, будинок), природу (гора, море, долина). Ще одна спеціальна група слів відображає ієрархію в половецькому суспільстві. Другий зошит починається половецько-німецьким словником. Там же вміщені граматичні зауваження половецькою мовою, список половецьких загадок та християнські тексти половецькою мовою або латино-половецькі білінгви.

Рукопис цього словника зберігається у Венеції і датується 1303 р. Але можна вважати, що процес створення першого зошита, в якому охоплено різні моменти життя і побуту кримських міст та половецького суспільства, проходив поетапно. А це, в свою чергу, означає, що не можна вважати словник «зрізом» вузького відтинку часу. Мабуть, ці дані можна переносити на XIII, а то й на XII ст.[72].

Але набагато більше контактів у кочівників було з Руссю. Так, за деякими свідченнями, вже під час хрещення Володимира Святославича був присутній печенізький князь Метеган. Давньоруські князі часто одружувались на дочках кочівницьких вельмож, хоч своїх дочок заміж у Степ не видавали. У літописах зафіксовано не менш як 8 шлюбів відомих князів з половецькими красунями. Сім'ї в той час були багатодітні, і якщо припустити, що в цих восьми князівських сім'ях в середньому виросло по п'ять синів і дочок, то серед них (тобто князівських сімей в цілому) було близько 40 князів і княгинь напівполовців, а далі — приблизно 200 половецьких онуків та онучок. Це споріднення скріплювалось повторними шлюбами княжичів і князівен змішаного походження. Зокрема Ігор Святославич — герой «Слова о полку Ігоревім» — по лінії свого батька був онуком половчанки — дочки Осолука, тобто доводився правнуком половецькому хану Осолуку[73].

На прикладі життя цього князя, і в першу чергу його взаємовідносин з ханом Кончаком, можна продемонструвати всі протиріччя стосунків між Руссю і половцями. Перший раз обидва персонажі геніального «Слова» зіткнулись 1174 р., коли енергійний половецький зверхник уперше прийшов на Русь разом з ханом Кобяком. Під Переяславом вони зійшлися з військом Ігоря, що йшов походом за Ворсклу, тобто на кочові вежі, і були розгромлені. Але пізніше, у зв'язку зі зміною ситуації, Кончак укладає мир зі Святославом Всеволодичем та недавнім своїм супротивником Ігорем і стає співучасником їхньої боротьби за київський стіл проти Рюрика Ростиславича. Похід 1180 р. руссько-половецьких сил проти Мономаховичів

---

[72] *Плетнева С. А.* Половцы.— С. 120—122.

[73] *Робинсон А. Н.* Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв.— М., 1980.— С. 252; *Баскаков Н. А.* Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве».— М., 1985.— С. 93, 95, 96.

(в якому знов брав участь і лукоморський хан Кобяк) закінчився крахом. Дружинники Рюрика на р. Чорторий повністю розгромили їх, а велике число знатних половців було порубано або взято в полон. Кончак разом з Ігорем «въскочиша в лодью, бежа на Городец к Чернигову».

Через три роки після вищезгаданої поразки Кончак збирає сили і йде на Русь. Але по дорозі, довідавшись про підготовлене для нанесення контрудару руське воїнство, повертає назад. Новгород-Сіверський володар Ігор Святославич відмовляється навіть виставити свої війська проти цих половецьких орд, за що переяславський Володимир Глібович у гніві нищить кілька його прикордонних градів. Новий похід Кончака 1184 р. на південноруські землі закінчується поразкою на р. Хорол. Його сили досить ослаблені.

Цим хоче скористатись Ігор, який 1185 р. швидко збирає воїнство і вирушає в похід, забувши про старі дружні стосунки. На першому етапі цього відомого походу він навіть захоплює велику здобич. Та прораховується: коаліція половецьких князів наносить нищівний удар по втомленому війську, а його самого пораненого, разом з сином Володимиром, Кончак бере в полон. Згодом Ігор втікає на Русь, а 1187 р. додому повертається і його син, але... разом з дочкою Кончака та дитиною. Грають весілля, а князь з ханом стають родичами.

Наведені факти з життя двох історичних діячів відображають характер діалектичних взаємовідносин двох народів та демонструють, наскільки тісно переплітались їх долі. Л. М. Гумільов навіть ставив питання про те, що в XII—XIII ст. Русь і Половецька земля складали одну поліцентричну державу[74]. Але, на нашу думку, це вже перебільшення. Прихильно до Русі ставились переважно тільки «дикі половці» — два кочівницькі угруповання, що розміщувались недалеко від південноруських кордонів, але ніколи не селились у Пороссі чи Посуллі на давньоруській державній території. Одна з цих груп локалізується на схід від Дніпра, в міжріччі Осколу і Дону, чи на самому Дону. Вона мала тісніші стосунки з чернігівськими князями і Юрієм Довгоруким. Інша — на захід від Київської землі. Все ж основна маса кочових орд вбачала в давньоруських містах і селах об'єкт збагачення, а в землеробах і ремісниках слов'янської держави — потенційних рабів, яких можна було вигідно продати на ринках невільників, або ж використати у своєму господарстві.

Тому й будувались на південноруських кордонах фортеці для оборони від степняків. Їхні стіни та приміщення являли собою одне ціле, зводились одночасно, за заздалегідь наміченим планом. Система стін-жител широко використовувалась у всьому середньовічному світі. Фортеця з житловими стінами будувалась для відповідних військових і господарчих цілей. Зводилась вона тільки тією люди-

---

[74] *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь.— М., 1989.— С. 327.

ною, якій було заздалегідь відомо про кількість майбутніх мешканців, з розрахунку на яких готувалось число приміщень. В першу чергу таке планування робилось при зведенні системи оборонних споруд проти постійного противника, яким на півдні Київської Русі були кочівники. Крім того, упродовж XII ст., коли контакти зі степняками були найбільш активними, в прикордонних районах відновлюється будівництво Змійових валів. Так званий Середній вал на р. Рось служив передовим захисним рубежем на підступах до укріплених пунктів Чорних клобуків з їх вежами. В зв'язку з постійними нападами половців у цей час створюються нові земляні укріплення в міжріччі Ромену і Сейму на Дніпровському Лівобережжі, що дозволило перекрити підступи до чернігівського Задесення[75].

Зачепивши питання матеріальної культури, слід коротко охарактеризувати її окремі категорії в причорноморських степах. У зв'язку з постійним перекочуванням і відсутністю довгострокових стаціонарних поселень, основних категорій кочівницьких старожитностей всього дві. Це поховальні пам'ятки і «кам'яні баби».

Кочівники, як і інші стародавні народи, були язичниками і вірили, що в потойбічному світі буття продовжуватиметься значною мірою так само, як і на землі. Тому разом з померлим в могилу клали речі, що, на думку родичів і близьких, будуть йому потрібні в місцях потойбічного існування (зброя, реманент, побутові речі, прикраси тощо). Характерною рисою обрядності була наявність вірного супутника кочівника — коня або ж хоча б його опудала чи символа (при розкопках фіксуються кістки його черепа і ніг). Г. Ф. Федоров-Давидов, який проаналізував майже 1000 поховальних комплексів, вирізнив серед них 7 типів курганних насипів, 66 типів захоронень в могилах, 4 типи домовин.

Без сумніву, одним з найбільш яскравих кочівницьких курганів, що дає можливість реконструювати ідеологічні уявлення, є досліджений 1981 р. курган поблизу с. Заможне Запорізької обл.[76]. Тут основою для половецької споруди став курган епохи бронзи, на поверхні якого зібрані чисельні фрагменти середньовічних амфор. Отже, земляним роботам на кургані далекої епохи передувала тризна по померлому. Потім навколо вершини давнього насипу спорудили вал з брикетів дерну. Вал складався з розділених переходами чотирьох дуг. Саму могильну яму почали копати вже після спорудження цього валу. Після завершення всіх дій по захороненню небіжчика поховальну яму перекрили дерев'яним настилом, а навколо нього поклали п'ять забитих загнузданих та осідланих коней.

---

[75] *Довженок В. Й.* Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 43; *Кучера М. П.* Змиевые валы Среднего Поднепровья.— К., 1987.— С. 184.

[76] *Отрощенко В. В., Расамакін Ю. Я.* Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія.— 1986.— Вип. 53.— С. 14—36.

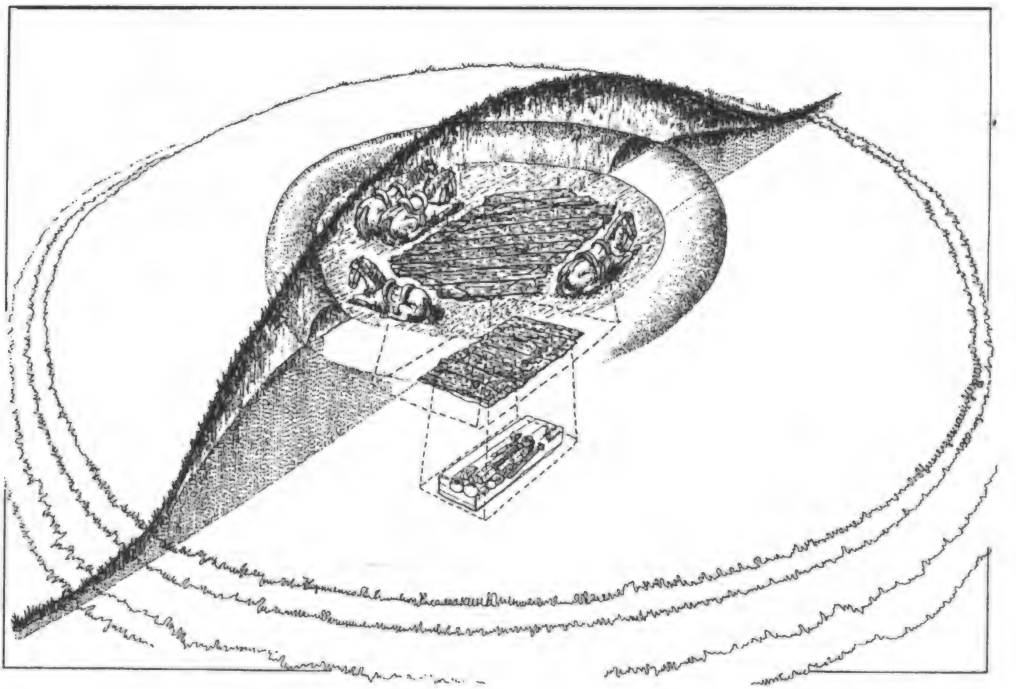

Рис. 39. Схема комплексу половецького поховання у Чингульському кургані (художник П. Л. Корнієнко).

При остаточному зведенні нового насипу в середньовічні часи на ньому було побудовано ще дві кам'яні споруди. Слід вважати, що культ каміння взагалі був досить поширеним у тюркомовних народів. Підніжжя насипу було оточене широким та глибоким кільцевим ровом, що мав цілий ряд перемичок та проходів, в якому також виявлено чисельні фрагменти амфор (сліди поминальної трапези).

Біля східного проходу крізь вже згаданий вал зафіксовано скелет людини в скорченому стані, що дозволяє говорити про ритуальні жертви не тільки тварин, але й людей в кочівницькому суспільстві початку II тисячоліття н. е. Сама могильна яма, як і в багатьох інших аналогічних комплексах, мала земляні заплічка (східці) і двічі була перекрита дерев'яними накатами. Вздовж східної стіни, на дошках нижнього перекриття, були розкладені задні частини баранячих туш, а на дно поставлені дві амфори грушоподібної форми. Поміж ними лежали хребці та ребро великої тварини, стояв полив'яний глечик. Ще одна посудина, альбарела, лежала на боці поряд. Труна з відкидною кришкою, що замикалась чотирма залізними замками, займала майже всю площу ями. Біля неї знаходилась зв'язка з чотирьох ключів (якими закривались замки), а зверху на віко було покладено спис. Тут же зафіксовано шматки шовкової тканини.

Похований був чоловіком зрілого віку (40—50 років), міцної

статури, зростом 180 см (для середньовіччя — досить високий). Покладений витягнуто на спині, ступні ніг зв'язані золотим ланцюжком. На чолі збереглись залишки шовкової стрічки, прикрашеної срібними бляшками, а за головою лежали дрібні пташині кісточки та хребет риби. Померлого вбрали в шовковий каптан, на грудях знаходився ланцюг з електрового дроту. Виявлено також три шовкових пояси, на безіменних пальцях рук золоті персні, а в долоні правої руки був затиснутий кінчик витого золотого стрижня — символа влади. Зліва від померлого була розкладена зброя та воїнське спорядження: довга шабля, великий гарно прикрашений сагайдак зі стрілами, налуччя, ножик для правки стріл, дерев'яний щит, залізні шолом і кольчуга. Справа біля пояса лежали ще два ножі. Крім того, біля небіжчика було поставлено металевий посуд — срібну чашу з кільцевою ручкою і срібну з позолотою курильницю (біля обох плечей). Обидва вироби досить оригінальні за своїм виконанням. Чаша мала напівсферичну форму, дутий піддон та ручку-кільце. Її тулуб поділений на 6 клинів, обведений арочним фризом з хвилястих стеблин. Клини із зображенням людини на повний зріст чергуються зі стилізованими деревами життя. Зображення людей різні, всі вони у довгому вбранні, в головних уборах, з однією опущеною рукою чи зігнутою угору другою, в руках знаходяться якісь предмети. На дні чаші, іззовні, надряпані дві паралельні лінії — родова тамга кипчаків. Курильниця в формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні. Вона закрита півсферичною притертою покришкою, що прикрашена кулястим навершям, увінчаним в свою чергу чотирипелюстковою квіткою з бутоном. Вся поверхня вкрита ззовні горизонтальними фризами зі складним орнаментом у формі рослинних пагінців, що переплітаються на викарбуваному пуансоном тлі. Всередині чаші-курильниці знаходиться стрижень, на який спирається лев з інкрустованими камінням очима, а її внутрішня поверхня прикрашена чотирма медальйонами з зображеннями вовка, грифона, бика і орла зі змією у дзьобі. В могилі знайдені також кресало в шовковому мішечку та кістяна прикраса в срібній оправі. Комплект тканин не обмежується згаданим каптаном. Численні фрагменти інших каптанів і сорочок виявлено в східній частині труни. Ближче до ніг ще зафіксовано шовкові стрічки та краватка у вигляді смужки срібних нашивних бляшок. З усього вищенаведеного видно, що цього знатного половця родичі і близькі досить солідно підготували для майбутнього життя в потойбічному світі. Але, якоюсь мірою, фіксація всіх елементів обрядності дозволяє реконструювати реальну обстановку повсякденного проживання кочівницької верхівки.

Другою значною групою кочівницьких старожитностей є так звані кам'яні баби — статуї, що тривалий час вважались надгробними обелісками. Вже доведено, що нема прямого зв'язку в усіх випадках між людьми, похованими в конкретних курганах, і поставленими на них, часто пізніше, кам'яними спорудами. Останні по-

в'язані з поминальним ритуалом та культом предків. Це не узагальнююче зображення людини, а образ напівбога, міфічного героя і володаря, родоначальника. Кам'яна половецька «баба» для стародавніх людей ставала не реальною істотою, а лише зображенням, передачею ставлення людини до світу, одним із виявів цього ставлення. Зображення було ілюзорним. Це означало, що до нього переставали ставитися як до живої людини — це вже не був представник реального людського колективу, навіть такий, що стоїть вище їх на сходинку, навіть віддалений від них в інший світ на один крок. У статуї вже була інша роль.

Нізамі в XII ст. писав: «Всі племена кипчаків, коли попадають туди, згинаються вдвоє перед цією єдиною в своєму роді статуєю. Чи пішки зайдуть вони туди з дороги, чи верхом, поклоняться їй, як творцю. Вершник, котрий підгонить до неї коня, кладе стрілу з сагайдака в честь її. Пастух, який заведе туди своє стадо, опускає перед нею овець». Кам'яні зображення людей, з особливою проробкою рис обличчя, є тією невеликою частиною пам'яток антропоморфної скульптури, що збереглась. Є деякі свідчення того, що, крім кам'яних зображень, було багато і дерев'яних. Безмежні степи, на фоні яких сприймались ці статуї, заставляли майстрів робити їх такими важкими й нерухомими, щоб вони могли протистояти безмежності відкритого простору. Це консервувало архаїчний примітивізм, що ставав засобом збереження монументальності[77]. Взагалі фігури людей досить пророблені не тільки у верхній частині тіла (щоправда, нижня завжди трохи укорочена). Вирізняється багато деталей в одязі, зачісці. Нерідкісним є зображення чаші в руках, кисті яких знаходяться біля пояса. Це відзначав ще Вільгельм Рубрук в середині XIII ст., це видно і при нинішньому огляді колекцій скульптур.

Але в степовій смузі сучасної України в давньоруський час проживали не тільки тюркомовні кочівники. Були тут поселення слов'ян землеробів та ремісників, які вигідно обмінювались зі степняками результатами своєї праці. Також знаходились групи слов'янського населення, що не мешкали в постійних стаціонарних пунктах. Це були бродники і берладники — предтеча майбутніх козаків. Частіше згадується перша з цих двох назв, яка, на думку деяких дослідників, походить від слова «бродити», близького за значенням тюркському кореню «каз» (кочувати), від якого пішло слово «козак». Можливо, таким знатним бродником був за життя воїн, похований під курганним насипом біля Таганчі в Пороссі (розкопки І. Хойновського). Чоловік був орієнтований головою на захід, біля нього поклали екіпірованого коня. Виявлені в могилі різноманітна зброя і спорядження (шабля, спис, щит, кольчуга, шолом, нетипова

---

[77] *Федоров-Давыдов Г. А.* Искусство кочевников и Золотой Орды.— М., 1976.— С. 96, 102.

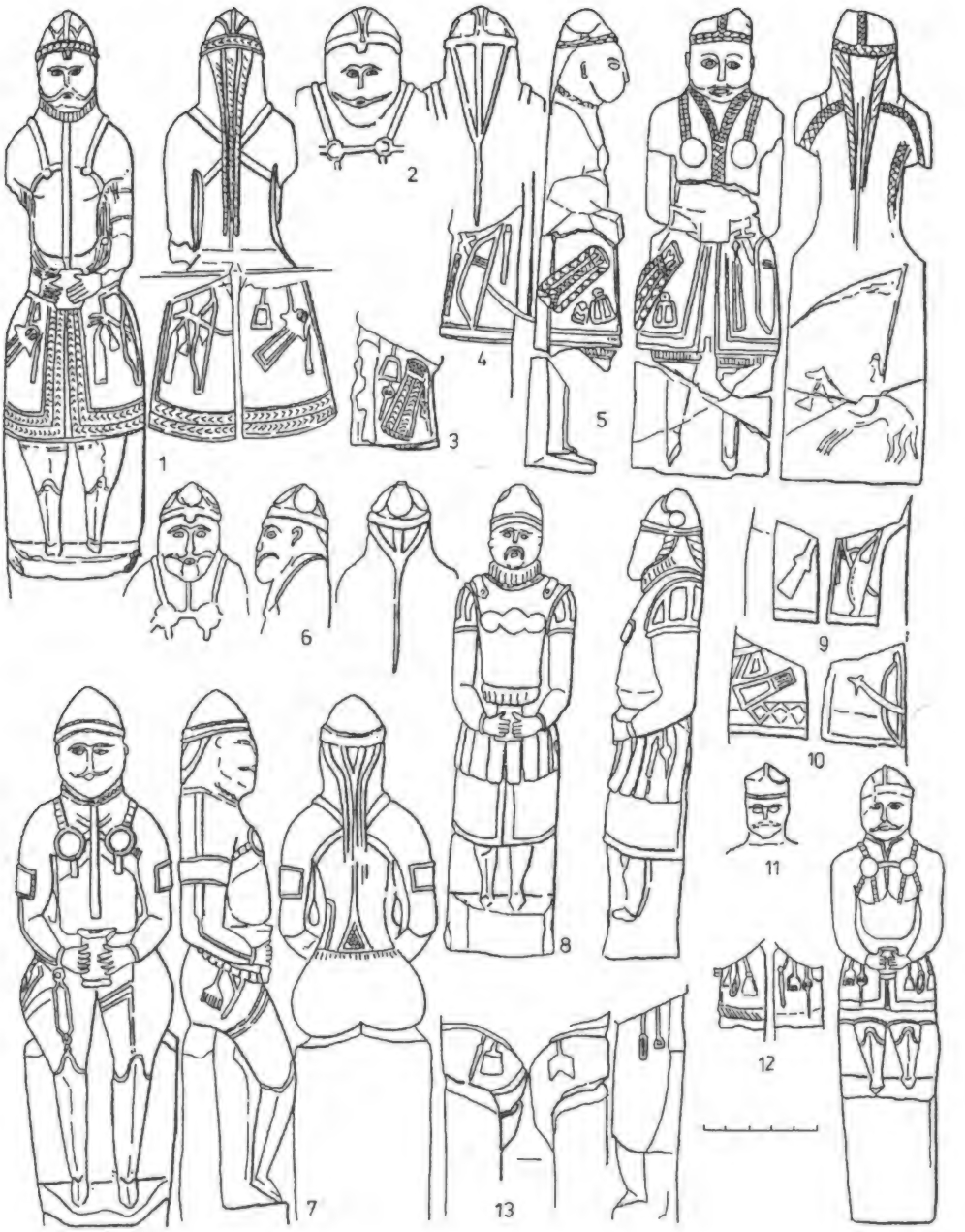

Рис. 40. Кам'яні половецькі «баби» (за С. О. Плетньовою).

для кочівників булава), срібні накладки і чаша. Цікавою знахідкою став медальйон із зображенням Христа.

Але це одиничний археологічно досліджений комплекс з похованням слов'янина-кочівника. У Пороссі, як уже згадувалось, по-

стійно перебував значний кочівницький контингент тюркомовного населення, який в XII ст. сформувався у союз Чорних клобуків[78]. Створили його вихідці із степової смуги Надчорномор'я, котрі внаслідок різноманітних причин втратили у військових сутичках займані землі і, не бажаючи підкорятись сильнішому супротивнику, переходили під протекторат давньоруських князів. Серед них в літописних записах неодноразово згадуються торки, печеніги, берендеї, коуї, турпеї, каєпичі, з яких у новому утворенні троє перших відігравали головну роль. Спочатку кочівники, що прийшли на постійне поселення, домагались федеративності (це давало їм повну самостійність і рівноправ'я) з давньоруськими князівствами. Але київська князівська влада, підтримана боярською верхівкою, займала тверді позиції і визнавала тільки васальні взаємовідносини. Степнякам довелося скоритись. Вперше назва «Чорні клобуки» з'являється в літопису під 1146 р., Саме цього року вони приходять до київського князя Ізяслава і клянуться йому у вірності.

За отримані для проживання території кочівники, що поступово почали осідати на землі, повинні були вірою і правдою служити київським зверхникам. У цій лісостеповій смузі розпочався перехід від кочівництва до осілого пастушества. Почав складатись побут, пізніше характерний для побуту козаків. Чоловіки завжди були готові до воєнних походів, а на жінках фактично трималась вся сімейна економіка. Зв'язки із слов'янським населенням здійснювались насамперед через обмін продуктів землеробства на продукти тваринництва. Значної ваги набула і ремісничa продукція слов'ян-землеробів.

Князі у першу чергу використовували воєнізовані формування переселенців для боротьби з кочовими, налаштованими агресивно проти Русі, ордами. Але нерідко представники різних гілок роду Рюриковичів втягували їх у військові протистояння в боротьбі за київський стіл. Чорні клобуки, треба відзначити, присягали не абстрактно князівській владі, а конкретним особам. Прийнявши присягу на вірність київському сеньйору, вони чітко виконували свої обов'язки, на відміну від багатьох молодших князів та їх оточення, які після клятви могли швидко перейти на сторону іншого зверхника, а то й закликати для вирішення своїх справ кочові орди із глибин Степу. Пов'язані васальними відносинами з феодальною державою, вони самі швидко йшли шляхом феодалізації своїх структур. Основу їхнього суспільства становила велика сім'я (аіл), котра в давньоруських літописах відома під назвою чадь. До неї входили як близькі родичі, так і слуги з інших збіднілих сімей, а також раби. Прослідковується і стратифікація всього суспільства в економічному та соціальному плані: верхівка чорноклобуцької аристократії, воїни важкоозброєної кінноти, воїни-лучники, пастухи.

---

[78] *Плетнева С. А.* Древности Черных клобуков.— М., 1973.— САИ Е1—19.— С. 5.

Але племінні особливості якоюсь мірою зберігались, що знайшло відображення в місцях розселення окремих груп: печеніги жили на р. Росаві, а торки та берендеї володіли кочів'ями, що знаходились західніше і південно-східніше від їхніх становищ. Крім градів-схованок на їхній території формувались справжні міські центри, перредусім, столиця — Торческ, локалізована в районі сучасного с. Шарки на р. Горохуватці. Пам'ятка складається з двох великих укріплених частин, розташованих на деякій відстані одна від одної. Останні дослідження цієї столиці Поросся дають підстави вважати, що то був значний центр, територія якого в давньоруський час складала понад 90 га — значні розміри для населеного пункту епохи Середньовіччя.

Починаючи з другої половини XII ст. пороський наділ отримували у володіння молоді та енергійні давньоруські князі (перший — син Юрія Довгорукого Василько), яких легко було підняти на захист південноруських рубежів чи відіслати в похід у глибину Степу. З середовища самих кочовиків удільних князів ніколи не призначали. Хоч крупні аристократи — володарі (беки, баї) землі — у них були. Так, хан Котувдей отримав від князя Рюрика місто Дверен 1192 р., а 1159 р. берендеї Тудор Сатмазович, Каракоз Мнюзович і Карас Кокай відмовлялись підтримати князя Мстислава доти, доки він не пообіцяв їм надати у володіння кілька «лепших» міст.

Із змісту Іпатіївського літопису очевидно, що в походах на половців у Степ жодного разу в якості допоміжних сил давньоруських військ не брали участі печеніги: туди йшли берендеї, торки, каєпичі або ж Чорні клобуки загалом. Звичайно, печеніги могли входити як складова частина цього названого останнім контингенту союзників Русі, але сам факт відсутності згадок про них окремо свідчить про якісь особливі стосунки між представниками двох кочових народів. В цілому кочівники Поросся вірою і правдою служили Русі. Тому вони мали всі підстави говорити Юрію Довгорукому в часи перебування його на київському столі: «Ми умираемъ за Русскую землю с твоимъ сыном, и головы своя складаемъ за твою честь».

Проживаючи поряд, слов'яни і кочівники впливали один на одного в різних сферах життя, що призводило до симбіозу двох культур, причому культура землеробів, осілого населення (як скрізь у світі) мала більший вплив. У багатьох чорноклобуцьких похованнях знаходять вироби давньоруських ремісників (зброя, прикраси, посуд). В ряді пунктів (Зеленки, Пішки, Ромашки та інші) могильники двох етнічних груп регіону знаходились один біля одного, або вони навіть ховали своїх померлих разом на одному кладовищі. Це якраз свідчить про спільне проживання, чи, в крайньому разі, про їх мирне сусідство. Висловлюється думка, що звичай ховати померлого без захоронення коня чи його частин у кочівників з'явився під впливом слов'ян. Інколи навіть важко віднести деякі комплекси до поховань представників того чи іншого етносу — маються на увазі поховання з шаблями, з слов'янськими горщиками і пряслицями

(Степанці, Ємчиха). У будь-якому випадку можна говорити про початок «ослов'янення» кочівників — процесу, що так і не завершився через зовнішні причини.

У числовому вираженні Чорні клобуки становили п'яту частину населення цього регіону. Таку цифру можна вважати як достовірний факт, оскільки їхні поховання становлять 21% усіх досліджених могил в Пороссі, що належать до перших століть II тисячоліття н. е. Після монголо-татарської навали частина з них, як і половці, переселилась в Поволжя, що входило до складу Золотої Орди. Пізніше під назвою караборкли («чорні шапки») вони влились в Ногайську орду. Інша частина Чорних клобуків перемістилась на територію Подністров'я. Можливо, їх нащадками є гагаузи. На користь цього говорить наявність у мові гагаузів слів «кінь» і «корова», термінів, що означають степ, кочів'я, каравани. Вірогідно, що предки гагаузів були скотарями-кочівникам. Як і степняки Надчорномор'я, так і Чорні клобуки не зберегли своєї етнічної спільності протягом наступних століть. Про їхнє життя в середньовічні часи свідчать не лише археологічні знахідки, а й топоніми і гідроніми, зібрані Д. О. Расовським: села Печеніжин, Торчиновичі, Печенея — на території Галицького князівства; села Торки, Торчин, м. Торчів — Волинського; села Торчиці, Торчин, Торків; річки Торч (притока Росі), Торчанка, Торча (притока Тікича); урочища Торч, Торчевський степок, Торческе узгір'я — Київського; села Мала і Велика Каратуль (чорна шапка) — Переяславського; с. Печеніги, місцевість Торкин — Новгород-Сіверського князівства.

Глава 5

МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА НА РУСЬ

В 20-х роках XIII ст. у причорноморських степах з'явилась нова хвиля кочовиків, яким судилося докорінно змінити історичний розвиток Київської Русі. Квітучі культурно та економічно розвинуті землі були розорені, міста та села спалені й зруйновані, населення значною мірою знищено або забрано у полон. Було завдано непоправного удару самому процесу прогресивного поступу Русі та багатьох інших країн та земель Східної Європи.

У 1220 р. Чингісхан направив 25-тисячний корпус на чолі з найкращими своїми полководцями Джебе і Субедеєм через Кавказ у причорноморські степи. Перші зіткнення на Північному Кавказі з черкесами та іншими племенами, яким допомагали половці, не принесли монголам успіху. Проте їм дипломатичним шляхом вдалося відірвати половців від північнокавказьких племен й знищити війська останніх. Після цього настала черга половців. У 1222 р. в битві на Дону половці зазнали нищівної поразки[79]. Рештки війська

[79] *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 280—282.

відійшли до Дніпра, звідки хан Котян звернувся по допомогу до руських князів, насамперед до свого зятя Мстислава Мстиславича галицького.

1223 р. у Києві зібрався княжий з'їзд з питання про допомогу половцям у боротьбі проти монголів. Тут зібралися практично всі «старѣйшини в Руской земли»: Мстислав Романович київський, Мстислав Святославич чернігівський та Мстислав Мстиславич галицький. Не було лише Юрія Всеволодовича суздальського, який, імовірно, не зміг швидко дістатися Києва. Було багато також й «менших» князів, наприклад, Михайло Всеволодович, Данило Романович, Всеволод Мстиславич тощо.

На з'їзді було вирішено допомогти половцям, які заявили, що «аще не поможете намъ, мы ныне исѣчени быхомъ, а вы наутрѣе исѣчени будете»[80]. Князям вдалося зібрати величезне військо («невиданньная рати») практично з усіх руських князівств, яке зосередилося біля Хортиці, куди підійшли й половці. Звідси об'єднане військо вирушило на схід, розбивши по дорозі монгольський авангард й захопивши великі стада худоби. Монголи посилали до руських князів посольства, намагаючись розколоти союзників. Вони заявляли, що «ми вашої землі не зайняли ані городів, ані сіл ваших, і не прийшли на вас, а прийшли з божого покусту на своїх рабів і конюхів, поганих Половців! Ви візьміть мир з нами і як вони побіжать до вас, то ви їх бийте звідти й забирайте їх майно, бо ми чули, що вони вам багато злого наробили; за се ми їх і б'ємо». На князівській раді монгольські пропозиції було відкинуто, а самих послів вбито[81]. На р. Калці зустрілися головні сили з обох боків. Через неузгодженість руських князів та невдалі дії половецьких воєвод союзники були вщент розгромлені. Мстислав галицький розпочав битву з монголами, не попередивши Мстислава київського (з яким мав якусь «котору») та інших князів. Початок самої битви був вдалий, і монголи почали вже відступати під тиском галицьких полків, та на іншому фланзі монголи відбили половців й останні кинулись тікати, прихоплюючи з собою руських воїнів. Мстислав київський з дружиною три дні відбивався у своєму таборі. Монголи розпочали мирні переговори, пообіцявши відпустити Мстислава за викуп. Проте коли руські воїни вийшли з табору, вони були посічені («И много убийство створися») монголами, а князі на чолі з Мстиславом захоплені у полон. Переможці вбили їх, поклавши під дерев'яний помост, на якому монголи бенкетували, відзначаючи свою перемогу. За даними одних літописів, загинуло 10 тисяч (за іншими — 30 тисяч) руських воїнів. Можливо, ці втрати й перебільшені, проте вони повністю відображають їх гігантський масштаб.

Битва на Калці стала важливою віхою в історичному розвитку

---

[80] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 740, 741.

[81] *Новгородская* первая летопись старшего и младшего изводов.— С. 265.

Давньоруської держави. Підготовка до битви та сам її хід наочно віддзеркалювали політичну ситуацію на Русі початку XIII ст., складну боротьбу відцентрових та доцентрових тенденцій в країні. Адже вдалося узгодити дії всіх князівств, зібрати величезне військо, а в рішучий момент битви князі знов розсварилися. Було нанесено відчутного удару по військово-економічному потенціалу Русі, особливо південних князівств. Кочовики дійшли до Новгорода-Святополча на Дніпрі неподалік від Києва. Сильні були й моральні втрати — панічні настрої, невпевненість у своїх силах, перебільшення могутності ворога, його непереможності. Можливо, й найголовніше, в політиці переважаючими стали відцентрові тенденції.

«И бысть плач и туга в Руси и по всей земли слышамшам сию беду»,— зазначає Лаврентіївський літопис. В усіх літописах Калкська битва відзначалася як загальнодержавна подія — так до неї ставилися й у пізніші часи. Саме від неї відраховують час іноземної навали, від якої і до Куликовської битви не могли оговтатись різні давньоруські землі. «От тоя бо борони Русская земля уныла», «от Батыя до Кальские рати и до Мамаева побоища лет 158»,— вказує «Сказание о Мамаевом побоище», «а от Калатьские рати до Мамаева побоища 170 лет» — «Задонщина»[82]. Народний епос пов'язав з цією поразкою загибель руських богатирів. Літопис, до речі, повідомляє про загибель тут відомого «храбра» Олекси Поповича (одного з прообразів героя билин).

У 1236 р. монголи розпочали новий похід на завоювання європейських земель. Онук Чингісхана Батий (Бату) зібрав величезне військо, яке почало похід із завоювання Волзької Булгарії. Навесні 1237 р. найбільші міста її були захоплені й повністю зруйновані. Одночасно були завойовані землі буртасів, мокші та мордви, а половці та алани витіснені далеко на захід.

Стосовно назви нових завойовників. Історично склалося так, що повсюди у завойованих країнах орди Чингісхана та його наступників називали татарами (китайські джерела XIII ст., руські літописи, європейські хроніки). Проте самі завойовники називали себе монголами. Назва «татари» походить з китайських джерел, оскільки татарські племена були розселені уздовж північних кордонів Китаю. Проте, як часто буває, за іронією історії, їхня назва перейшла на завойовників, до яких вони самі ставились вороже. Татари ніколи не були союзниками монголів у загарбницьких походах, а навпаки постійно ворогували з ними. Чингісхан жорстоко розправився із власне татарськими племенами, помстивши за смерть свого батька. Згідно з «Таємною історією Монголів» він так казав про це: «Ми сокрушили ненависних ворогів — татар, цих вбивець дідів та батьків наших, коли ми у справедливу помсту за їх

[82] *Повести* о Куликовской битве.— М., 1959.— С. 10, 89, 129.

злодіяння поголовно винищили татарський народ, приміряючи дітей їхніх до вісі возу»[83].

Монголо-татари — найбільш поширена у нашій історіографії назва завойовників Русі — це повністю штучне етнічне найменування, що з'явилося лише у 20-х роках XIX ст., коли почалося наукове вивчення та осмислення історії держав, заснованих Чингізідами.

В. М. Татищев та М. М. Карамзін цього терміна не застосовують. Вони використовують обидві назви, вважаючи, що назва «татари» застосовувалася тому, що більша частина монгольського війська складалася з татар. У результаті цього історично невірного й неаргументованого обгрунтування й з'явилося словосполучення «монголо-татари», від якого сучасна історіографія поступово відходить.

Восени 1237 р. війська Батия почали завоювання Північно-Східної Русі. Вони вдерлися у Рязанське князівство. Великий князь рязанський Юрій Ігорович просив допомоги у Юрія Всеволодовича у Володимирі та Михайла Всеволодовича чернігівського. Представники різних, «протилежних» династій повелися однаково — залишили цей заклик без відповіді. По одному були захоплені всі міста по р. Оці, шість днів трималася Рязань. 21 грудня 1237 р. місто було взяте й зруйноване, воїни та мешканці знищені. Після розгрому Рязань на старому місці вже не змогла відродитись.

Батий пішов далі вздовж Оки до Коломни, біля якої зосередились рязанські дружини Романа Ігоровича, володимирські полки на чолі із сином великого князя Всеволодом, полки з інших князівств та міст. Під Коломною відбулася одна з найкровопролитніших битв, загинув князь Роман Ігорович, а з монгольського боку хан Кулькан (єдиний з роду Чингісхана, який загинув під час Батиєвої навали).

На захоплених землях продовжувалася партизанська боротьба. Відоме сказання про Євпатія Коловрата, який зібрав вцілілих рязанських воїнів й активно діяв у тилах загарбників, наводячи на них жах.

Після Коломни Батий захопив та зруйнував Москву і 3 лютого 1238 р. підійшов до Володимира-на-Клязьмі — стольного міста всіх земель Північно-Східної Русі. У місті лишалися сини великого князя Всеволод та Мстислав. Сам великий князь Юрій із своєю дружиною збирав війська біля Ярославля.

Батий стягнув під Володимир головні свої сили. Всеволод загинув під стінами міста під час вилазки. Пороками (стінобитними машинами) були пробиті міські стіни, й 7 лютого монголи увірвались до міста. Населення було знищено або взято у полон.

Останні захисники із княгинею та дітьми зачинилися в Успен-

---

[83] *Рашид ад-дин.* Сборник летописей.— М.; Л., 1952.— Т. 1.— С. 102—105; *Сокровенное* сказание (Монгольская хроника 1240 г.).— М.; Л., 1941.— С. 165; *Мэн-да бэй ду* (Полное описание монголо-татар) / Перевод, комментарий и приложение Н. Ц. Мункуева.— М., 1975.— С. 89—94, прим. 1, 4.

ському соборі, де загинули після того, як його було підпалено монголами.

Одночасно інші загони монголів захоплювали та руйнували всі більш-менш помітні центри краю, монастирі та села округи, серед них Ростов, Ярославль, Переяславль, Галич, Твер, Кострому, Вологду тощо.

Після розгрому Володимира монголи на чолі з полководцем Бурундаєм виступили проти війська Юрія Всеволодовича, до якого приєднався його брат Святослав. Битва відбулася 4 березня на р. Сіті. Руське військо було розбите, обидва князі загинули.

Одночасно інший загін загарбників після двотижневої облоги захопив (5 березня) Торжок, всі мешканці якого були вирізані. Новгород нічим не допоміг захисникам міста. Загін монгольської кінноти виступив у напрямку Новгорода, але від Ігнач-хреста (за 100 верст від Новгорода) повернув назад. Імовірно, вперті бої та великі втрати не дозволили монголам розгорнути наступ на великий та могутній центр. Крім того, починалося весняне бездоріжжя, яке заважало перегрупуванню військ, підтягуванню резервів та й самому наступу на шляху, де була величезна кількість водних перепон.

Батий повернув на південь і пройшов по східних кордонах Смоленської та Чернігівської земель. Від Смоленська його загін було відбито, міста Подесення були розорені. Прославилося своєю семитижневою обороною чернігівське місто Козельськ у верхів'ях Оки. Батий змушений був підтягнути сюди свої резерви із стінобитними спорудами. Під час однієї з вилазок частина цих машин була знищена. Монголи несли великі людські втрати («убиша 4 тысящи»), загинули три сини темників, тіла яких після битви не змогли знайти. Цікаво, що оборону організували самі мешканці міста, бо князь їхній Василь був «млад». Взявши штурмом «градъ злый», Батий «изби вси, и не пощадѣ отъ отрочатъ до сосущихъ млеко». Після великих втрат під Козельськом монголи відійшли у половецькі степи, на своєму шляху зруйнувавши Курськ. Хан Батий накопичував сили для подальшого наступу, придушував повстання половців, аланів, черкес та інших народів.

Звідти Батий посилав війська на князівства Лівобережної України. 3 березня 1239 р. штурмом було взято Переяславль («взятъ градъ Переяславль копьем»), місто було спалено, захисників «изби все», «церковь архангела Михаила скруши». Був навіть вбитий єпископ Сімеон, який, імовірно, очолював оборону міста, бо про князя літопис нічого не згадує — можливо, він втік перед облогою.

Восени того ж року монголи спрямували свій удар проти Чернігівського князівства. Вони «объступиша градъ в силѣ тяжцѣ». Князь Мстислав Глібович намагався зняти облогу Чернігова, але невдало: «побѣженъ бысть Мьстиславъ и множество отъ вой его избіено бысть». Монголи увірвалися на стіни й «град пожегше и люди избиша, и монастыре пограбиша». Археологічні дослідження дають численні сліди сильної пожежі середини XIII ст., які пов'язуються

з цими боями. Колись квітуче місто надовго припинило свій поступальний розвиток.

Від Чернігова загони Батия пішли вздовж Десни й далі по Сейму, руйнуючи міста (Путивль, Глухів, Рильськ тощо) та села. Практично всі найбільш економічно розвинуті та родючі райони Чернігівської та Переяславської земель були цілком розорені.

У 1239 р. великий загін на чолі з двоюрідним братом Батия Менгуханом підійшов близько до Києва й став проти міста на лівому березі Дніпра біля града Пісочного (сучасна Вигурівщина). З цього місця повністю розкривалась панорама древнього міста, спостерігалися його численні величні собори та церкви від Печерського монастиря до Кирилівського. Велич столиці Русі вразила монголів, вони мали намір захопити місто незруйнованим. «Меньгуканови же пришедшу сглядать града Кыева, ставшу же ему на оной странѣ Днѣпра во градъка Пѣсочного, видавъ градъ удивися красотѣ его и величеству его: «Присла посли свои к Михаилу и ко гражаномъ, хотя прельстити».

Михайло Всеволодович, який зайняв київський стіл 1238 р., та кияни вже достатньо знали про звичайні наслідки обіцянок завойовників «и не послушаша» Менгухана. Вони відмовились здати місто і вбили монгольських послів. Менгухан не відважився на переправу й штурм великого міста й повернув у Степ[84].

Князь Михайло Всеволодович не очолив підготовку оборони міста й княжого домена, а втік до Угорщини («Михаилъ бѣжа по сыну своемь передъ Татары во Угры»). Деякі дослідники вважали, що він пішов за допомогою. Проте з наступної поведінки князя цього не випливає. Коли він домовився про мир з Данилом Галицьким, останній вирішив повернути йому Київ, але Михайло Всеволодович не зробив ніяких практичних дій для здійснення цього. «Михаилъ же, за страхъ Татарскый, не смѣ ити Кыеву»,— пояснював літописець.

Київ після втечі Михайла Всеволодовича на короткий час зайняв князь Ростислав Мстиславич, проте його вигнав Данило Романович Галицький, який посадив у місто свого досвідченого воєводу Дмитра («и вдасть Кыевъ в руцѣ Дмитрови обьдержати противу иноплеменьныхъ языкъ, безбожьных Татаровъ»)[85].

Київ після битви на Калці був значно ослаблений як з боку військового, так й економічного. З берегів Калки повернувся лише кожен десятий з київського війська. На київському столі після майже десятирічного князювання загиблого Мстислава поновилася князівська чехарда. Київ весь час переходить з рук в руки, проте легше його було зайняти, ніж втримати. Князі приводили з собою кочовиків-союзників (торків чи половців), які грабували Київ. Так, коли Ізяслав з половцями здобув місто, то останні «багато злого наробили

[84] *ПСРЛ.*— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 782.

[85] *Там же.*— Стб. 783.

киянам», а князі ще велику контрибуцію взяли з колонії західноєвропейських купців («і на нѣмцихъ имаша искупъ князи»). Крім нього на київському столі встигли посидіти Володимир Рюрикович, Ярослав Всеволодович Суздальський.

Взагалі в цей небезпечний час землі південноруських князівств стали ареною міжкнязівських усобиць, які розгорнулися з новою великою силою. Про будь-яку підготовку до оборони держави взагалі чи своїх земель від грізного супротивника не було й мови. Феодали турбувались про себе, відцентрові тенденції повністю перемогли. Київ чекала доля всієї Давньоруської держави.

Восени 1240 р. хан Батий підійшов до Києва «въ силѣ тяжьцѣ, многомь множьствомъ силы своей». Почалася облога міста. Про неї розповідає літописна повість, яка написана сучасником, вірогідно автором Київського літопису 1246 р., звідки вона попала до Галицько-Волинського літопису. «И окружи градъ и остолпи сила татарьская, и бысть градъ во обьдержаньи велицѣ. И бѣ Батый у города и отроци его обьсѣдяху градъ, и не бѣ слышати отъ гласа скрипання телѣгь его, множества ревения вельблудъ его, и рьжания отъ гласа стадъ конь его. И бѣ исполнена земля руская ратныхъ»[86].

Про точну дату та час облоги й взяття Києва літописи повідомляють по-різному. Іноземні джерела також не вказують точної дати. Рашид ад-дін повідомляє, що монголи заволоділи великим руським містом Макерфааном (дослідники вважають, що так вони називали Київ), Плано Карпіні свідчить, що «після тривалої облоги взяли його». Галицько-Волинський літопис (що входить до Іпатіївського ізводу), який найповніше розповідає про цю облогу, не зберіг хронології подій. Більшість літописів прямо чи опосередковано пов'язують загибель Києва з 6 грудня 1240 р.

Лаврентіївський літопис повідомляє, що Київ було захоплено Батиєм «до Рождества Господня на Николин день», Володимирський літописець — «месяца декабря в 6 день», Тверський та Суздальський дають розгорнуту дату «декабря 6, на память иже в святых отца нашего Николы», та «декабря 6, на память святого отца Николы»[87]. Можливо, це розширене формулювання стало результатом сполучення двох джерел.

Іншу дату повідомляють Псковський I літопис, Авраамки та Супрасльський, які йдуть з Псковського зводу середини XV ст. Вони повідомляють не тільки іншу дату падіння Києва, але й час облоги міста: «приидоша татарове к Киеву, сентября 5, и стояша 10 недель и 4 дни, и едва взяша его ноября 19, в понедельник»[88]. Таке ши-

---

[86] *Там же.*— Стб. 784.

[87] *ПСРЛ.*— Л., 1927.— Т. 1.— Стб. 470; *ПСРЛ.*— М., 1965.— Т. 15.— Стб. 375; *ПСРЛ.*— М., 1980.— Т. 30.— Стб. 90.

[88] *Псковские* летописи.— М., 1955.— Вып. 2.— С. 81; *ПСРЛ.*— М., 1980.— Т. 35.

роке формулювання з подробицями, а також те, що 19 листопада 1240 р. дійсно припадало на понеділок, переконує, що це не вільна фантазія пізнішого літописця чи переписувача, а інформація, взята з якогось писемного джерела.

Питання про те, яке з цих джерел дає достовірні дані, залишається відкритим. Проте вони відбивають реальні події стосовно того, що облога була тривалою, а місто було захоплено вже наприкінці осені чи на самому початку зими.

Батий зосередив під Києвом все своє військо. Сюди були підтягнуті вірогідно всі 32 «пороки», яких монголи мали під час походу 1240—1241 рр. на Південну Русь. Захоплений під час боїв у полон Товрул повідомив про наявність багатьох монгольських полководців, у тому числі Чингізідів. Проте до цього повідомлення літопису треба ставитися обережно, оскільки частина з Чингізідів (Гуюк, Бурі, Менгу) ще до осені 1240 р. повернулася до Монголії за наказом великого хана Угедея[89].

Головний удар монголи нанесли біля Лядських воріт, що знаходились в низині поблизу Хрещатицької долини: «Постави же Баты порокы городу, подьлѣ вратѣ Лядьскых, ту бо бѣаху пришли дебри; порокомъ же беспрестани бьющимъ день и ночь, выбиша стѣны»[90]. Ймовірно, в цьому місці зручніше було розгорнути штурмуючі війська й вали тут були не такими могутніми, як на горі. Саме тут знаходились Козяче болото й ручай, які вже замерзли й перестали бути захисним фактором. Монголам вдалося захопити частину валу, де дерев'яні заборола були зруйновані «порокамы». Почався запеклий бій на цій ділянці — кияни прикрили собою пролом («и взиидоша горожаны на избытые стены и ту бѣаше видити ломь копѣины и щетъ скѣпание, стрѣлы омрачиша свѣтъ побѣженымъ»). Батий змушений був дати своїм військам відпочинок, можливо, замінити штурмуючі частини : «и сѣдоша того дне и нощи». Наступного дня бої розгорнулися з новою силою. Кияни були витіснені в глиб міста й закріпилися по периметру старих валів «города Володимира». Проте сили захисників уже були виснажені, монголи значно переважали чисельно. Ця лінія оборони була перервана, ймовірно, у районі Софійських воріт, які пізніше набули назву ще й Батиєвих. Останні захисники Києва зачинилися у Десятинній церкві, стіни та хори якої завалилися від великої кількості людей та знесеного сюди майна: «Людемъ же узбѣчшимъ на церковъ и на комары церковные, и с товары отъ тягости повалишася с ними стѣны церковные». Проте, як слушно вважають дослідники, церква впала не стільки

---

[89] *Каргалов В. А.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси.— М., 1967.— С. 117; *Сокровенное* сказание.— С. 195, 199; *Рашид ад-дин.* Сборник летописей // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.— М.; Л., 1941.— Т. 1.— С. 37.

[90] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 785.

від «тягости» людей, скільки під ударами монгольських пороків. Воєвода Дмитро, який очолював оборону Києва, поранений потрапив у полон.

Під час боїв місто було зруйновано, більша частина його згоріла. Переважна більшість населення або загинула, або потрапила у полон. Палаци та собори, двори феодалів й заможних киян були пограбовані: «и святую Софью разграбиша, и монастыри всѣ и иконы, и вся узорочье церковные взяша, а люди от мала до велика вся убиша мечем».

Археологічні дослідження стародавнього Києва, особливо території «города Володимира», підтверджують повідомлення літопису про розгром міста й загибель тисяч людей. Братські могили, спалені житла із загиблими, що намагалися врятуватися, тайник і підземний хід біля Десятинної церкви, сліди пожеж — усе це красномовні свідчення результатів взяття міста військами хана Батия.

Плано де Карпіні, який 1246 р. їхав через Київ у столицю монгольської імперії Каракорум, зазначав, що «це місто було досить велике й дуже багатолюдне, а тепер воно зведено майже ні на що, ледь існує там 200 будинків, а людей там вони (монголи.— *Г. І.*) тримають у самому тяжкому рабстві»[91].

Звичайно, значним перебільшенням є поширена думка, що саме тоді було зруйновано більшість давньоруських кам'яних монументальних споруд. Фізично вони здебільшого вціліли й були лише пограбовані. Та причиною їхнього майбутнього руйнування переважно була саме монгольська навала. Адже кожна споруда (палац чи собор) вимагає певних коштів на своє утримання. А місто потрібних коштів уже не мало. Головна економічна база Києва — Середнє Подніпров'я — була розорена, налагоджені економічні зв'язки перервані, самого населення майже не залишилося. Може тому й не дивно, що вижили ті церкви, що підтримувалися владою чи великими феодалами або й самі були феодалами (Софійський собор, Успенський собор Печерського монастиря, Видубицький монастир, Кирилівський тощо), а загинули парафіяльні храми. Звичайно, у Києві лишилися якісь мешканці, повернувся дехто з втікачів. Це й не дивно, адже для того часу Київ був велетенським середньовічним містом й повністю знищити його було важко. Та, порівняно із давньоруським часом, місто жило вже зовсім по іншому. Загинули блискучі київські ремісники, будівельники, художники, торговці, письменні люди, які століттями накопичували знання та вміння, величезний досвід поколінь. Одним з найбільш страшних наслідків Батиєвої навали стала «інформаційна» катастрофа, перерва у передачі досвіду. В результаті руйнування всієї давньоруської державної та економічної системи, спустошення краю було перерубано те коріння, яке годувало та постачало Київ не тільки як місто, а як столицю великої держави.

---

[91] *Плано де Карпини И.* История Монгалов.— СПб., 1911.— С. 25.

Після захоплення Києва головні сили Батий спрямував на захід, на Володимир та Галич. Інші загони розійшлися по Київській землі, захоплюючи та спалюючи численні невеликі міста та села цього густозаселеного та багатого регіону. Археологічні дослідження Вишгорода, Білгорода, багатьох городищ відтворюють картину загибелі цих міст, потужні шари від пожеж, сотні кістяків зі слідами пошкоджень, які знаходять у житлах, клітях оборонних валів, просто на вулицях. Загибель чекала всі міста, що ставали на шляху загарбників, й не було різниці — захоплювалися вони силою, штурмом чи, повіривши монголам, здавались без бою. Яскравим свідченням цього є доля Колодяжина, мешканці якого «послушавшие злого совета его, передашася и сами избиты быша». Археологічні дослідження цього городища показали, що всі його будівлі загинули в пожежі, мешканці міста та найближчої округи, які шукали тут порятунку, були вирізані. На багатьох черепах сліди від ударів шаблею чи іншою холодною зброєю, у кістяках залишились стріли. Серед кістяків чимало виявлено й дитячих.

Такою ж яскравою пам'яткою, загиблою в цей час, є невелике місто на Житомирщині — Райки. Майже повністю розкопане Т. Мовчанівським воно дало можливість наочно побачити картину загибелі захисників та мешканців міста. Чоловіки були вбиті під час штурму, жінки та діти вирізані у своїх оселях, імовірно, мало хто залишився живим після відчайдушного опору загарбникам. Людські кістяки лежали скрізь — у будинках та біля них, на вулицях та вздовж валів. У пожежі загинуло багато худоби (корови, свині, коні, вівці), знайдено численний господарський реманент, ремісничі вироби та інструмент, різноманітне майно. Життя на цьому городищі вже ніколи не відновлювалося.

Таку ж картину дали розкопки Городка на Волині, багатьох інших городищ.

Зруйнувавши міста вздовж Тетерева, Случі та Горині, які утворювали фактично оборонні лінії, війська Батия увійшли в глиб земель Галицько-Волинського князівства.

Впертий опір монголам вчинили добре укріплені князем Данилом Романовичем Галицьким міста Данилів, Кременець та Холм. Військам Батия так і не вдалося їх захопити. Від Данилова Батий повернув війська безпосередньо на галичанські землі. У цей час починається перерва у житті багатьох місцевих міст та селищ (Пліснеськ, Олеське, Зеленче, Звенигород, Василів, Ясенів тощо). Галич було взято після триденної облоги та штурму. Після того місто занепало, столицю князівства Данило Галицький переніс до Холма.

Стольний град Волині — Володимир, велике місто з потужними укріпленнями, також був захоплений після тривалої облоги та штурму. Літопис повідомляє про розгром та загибель людей, що «не бе бо на Володимере не осталъ живый, церкви... исполнена трупья, иныа

церкви наполнены быши троубья и телес мертвых»[92]. Підтверджують це і розкопки: майже повсюди сліди потужного горілого шару цього часу, людські кістяки із слідами ударів мечей та шабель, деякі черепи пробиті великими гвіздками. Як і в багатьох інших містах, останнім оплотом захисту для людей став кафедральний собор — Успенська церква.

Доля практично всіх південноруських міст була однаковою. Про це свідчать як писемні, так і археологічні джерела. Хіба що менш постраждали землі на півночі України, які знаходилися в глибині поліських лісів й куди не завжди проникали монгольські загони. Землі одного з найбільш розвинутих регіонів Русі переважно були розорені під час походів Батия 1239—1241 рр., а також наступних військових дій та каральних походів загарбників.

1241 р. Батий заглибився на територію Центральної Європи, воював землі Польщі, Угорщини, Чехії, Словакії та Хорватії. Бої були успішними для монголів, проте навесні 1242 р. вони повертаються назад й залишаються у пониззі Волги. Приводом для повернення стала смерть великого хана Угедея 11 грудня 1241 р. Але справжні причини були значно глибшими. Починаючи з боїв за Київ, монголи не мали відпочинку, безперервно несли великі людські втрати, адже більшість руських міст відчайдушно захищалася. Вести військові дії їм довелося практично без поповнень новими силами, їхня головна база залишилася надзвичайно далеко. У тилу Батия знаходились розбиті, але нескорені, народи, які безперервно повставали в тому чи іншому місці. Русь, інші народи Східної та Центральної Європи стали тим щитом, в якому згубилася пробивна сила монголів, хоч цей щит вони й розтрощили. Це врятувало народи Західної Європи, врятувало європейську культуру для подальшого прогресивного розвитку.

Про руйнування Русі монголами на зворотному шляху літописи нічого не повідомляють. Вірогідно, великих подій не відбувалося, Батий поспішав назад до своїх баз. Лише відомо, що Батий вислав загони на чолі з Мономаном та Балаєм на пошуки Данила Галицького й вони дійшли до Володави на Бузі, північніше Угровська[93].

Землі Русі лежали розорені, величезна кількість населення загинула, була виведена у полон, втекла на захід чи в далекі лісові місцевості. «Села від того нечестивого Батиєва полонення спустіли»,— писав літописець. Сучасник подій києво-печерський архімандрит, а пізніше єпископ Володимира-на-Клязьмі Серапіон змалював надзвичайно виразно становище, в якому була тоді Русь: «Кровь и отець и братия нашея, аки вода многа, землю напои... мьножайша же братья и чада наша в плен ведени быша; села наша

---

[92] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 788.

[93] *Там же.*— Стб. 794.

лядиною поростоша... богатьство наше онѣмь в користь бысть; трудъ нашъ погании наслѣдоваша; землю нашу иноплеменникомъ в достояние бысть»[94].

Загальне спустошення доповнювалося феодальними чварами, особливо на землях Галицько-Волинського князівства. Місцеві бояри та деякі князі (особливо Ростислав Михайлович) турбувалися лише про власні інтереси і весь час розпочинали військові дії проти Данила Галицького, запрошували іноземні війська. З великими труднощами Данилу Романовичу вдалося опанувати ситуацію.

В історіографії ще з XIX ст. питання про роль монгольської навали на Русь та її наступну долю дискутувалося неодноразово. Проте не завжди воно розглядалося об'єктивно: не вистачало історичних джерел або при цьому переважали політичні аспекти більш пізнього часу.

З середини XIX ст. деякі представники великоросійської історичної школи висунули й обстоювали твердження про те, що населення Київської Русі ніякого стосунку до населення України не має. Під час навали Батия воно повністю було винищено, рештки втекли на Північно-Східні землі Русі. А українське населення прийшло йому на зміну у XV ст. з району Карпат (М. П. Погодін, О. І. Соболевський, В. Й. Ключевський, П. М. Мілюков). Київ, на їхню думку, з руїн не піднімався аж до XVII ст. Таку ж концепцію про повну зміну населення та перетворення Південної Русі на пустку незалежно від російської історіографії висунули польські історики (П. Грабовський, К. Шайноха, О. Яблоновський). Вони висловлювали думку, що польська шляхта цивілізувала українські землі («польський плуг їх обробляв, а шляхетська шабля захищала»). Її поділяли й деякі українські історики (П. А. Куліш, М. І. Костомаров). В принципі, це було обгрунтування концепції Великої Польщі, що простяглася «від моря і до моря».

Цю думку спростували українські вчені, такі як М. О. Максимович, О. О. Котляревський, П. І. Житецький, М. Ф. Владимирський-Буданов та ін. Критикували концепцію М. П. Погодіна й такі російські історики, як С. М. Соловйов та К. М. Бестужев-Рюмін. Останній писав, що наука не може прийняти гіпотези про виселення всіх мешканців Південної Русі на північ й переселення в південноруські пустелі нових поселенців з Галичини[95].

Особливо грунтовно це питання вивчав В. Б. Антонович, який довів безпідставність теорії про повне спустошення краю й цілковиту зміну населення на території Середнього Подніпров'я. Вченим уперше було зібрано великий документальний матеріал з історії Києва та Київської землі XIV—XV ст., який показував, що життя

---

[94] «*Слова* «Серапиона Владимирского» // Памятники литературы Древней Руси.— М., 1981.— С. 446—448.

[95] *Бестужев-Рюмин К. Н.* Русская история.— СПб., 1872.— Т. 1.— С. 278, 279.

тут продовжувалось, відбувалися складні історичні процеси. Останні до цього часу істориками майже не розглядалися — яка ж могла бути історія у пустелі. Проте, абсолютно вірно спростовуючи М. П. Погодіна, В. Б. Антонович у полеміці висловлював протилежну думку — монголи не вчинили на південноруських землях більшменш серйозних руйнувань і Київ теж практично не постраждав. Вчений не вбачав істотної різниці між розгромами Києва 1169, 1202 та 1240 р. Його відоме твердження про те, що «думка про запустіння її (Південної Русі.— *Г. І.*) в цей час є не більш ніж історичний міраж», треба сприймати в контексті боротьби проти теорії «пустки», яка на той час була панівною. Інакше це твердження саме перетворюється на фікцію, яку спростовують численні джерела. Втім, головна заслуга В. Б. Антоновича в тому, що він започаткував наукове дослідження історії України післямонгольського часу.

Погляди В. Б. Антоновича продовжував розвивати М. С. Грушевський. Він писав, що не може визнати за Батиєвою навалою «фатального значення», й вважав, що київські землі практично не постраждали. Крім того, вчений висунув думку, що загарбники, повністю знищивши феодальну верхівку, допомогли утворенню в Україні нового, безкласового, демократичного («общинного») ладу. За ним, «населення нівелювалося внаслідок збіднення та еміграції багатого класу. Таке нівелювання сприяло більшій демократизації суспільних відносин і, навпаки, знаходило собі опору в ладі демократичних общин»[96]. Ця думка молодого тоді вченого не має належного обгрунтування. Адже монголи не в змозі були змінити суспільний лад та й не могли нав'язати безкласове суспільство, оскільки саме монгольське суспільство вже було класовим.

В більш пізніх працях М. С. Грушевський писав про значне розорення Подніпров'я й переміщення центру українського життя в той час на захід, до Дністра[97].

Нині поява нових археологічних джерел, початок досліджень не тільки руйнувань часів походу Батия, але й матеріальної культури наступного періоду спричинилися до більш об'єктивного підходу до цієї проблеми.

Похід Батия — це лише одна з ланок безперервних нападів монголів на Русь. Монгольська навала — це не поодинокий акт, а безперервний процес, що тягнувся впродовж XIII ст. й виснажив землі Русі. Південноруські землі (як втім і північні) були ослаблені як економічно, так і політично. Тиск Золотої Орди тривав. Вона намагалася посварити різні сили, підтримувала усобиці, не давала посилитися будь-яким політичним силам.

Сучасні дослідження Б. Д. Грекова, В. Т. Пашуто, Л. В. Череп-

---

[96] *Грушевский М. С.* История Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия.— С. 427—465.

[97] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 3.— С. 191.

ніна, В. Й. Довженка, П. П. Толочка[98] та ін. показали, що навала принесла страшні руйнування, перервала інтенсивний процес розвитку країни, і в той же час Південна Русь не була перетворена на пустелю, зміна населення не відбулася, народ зберіг свої прадавні традиції та коріння. Наприклад, розкопки Києва показали, що життя продовжувалося в усіх історичних районах міста (навіть тих, що найбільше постраждали від штурму 1240 р.) але, звичайно, в значно менших масштабах.

Після повернення Батия на Волгу, боротьбу проти монгольського панування очолив князь Данило Галицький, який після придушення виступів власних бояр, разом з братом практично оволодів Галицько-Волинськими землями й намагався звільнити Середнє Подніпров'я.

Після повернення Батия князь Данило Романович звелів спалити міста Болохівської землі й розкопати їхні оборонні вали (Деревич, Чубин, Кобуд, Кодингородець, Божський, Дядьків). Болохівські князі визнали владу Батия ще до початку його походу й зобов'язалися виконувати певні повинності («да им орють пшеницю и просо»). Практично Болохівська земля мала стати харчовою базою військ Батия. Сама земля, як і Галицьке Пониззя, безпосередньо підкорялася монгольській владі.

Після каральної акції Данила монголи поновили владу над Болохівською землю. А Данило Галицький був змушений 1245 р. піти до ставки хана Батия для затвердження своїх князівських прав й переговорів з ханом, який вимагав дати йому Галич. Данило перебував у Батия 25 днів. Дипломатичний хист, а ще більше непевна ситуація серед членів правлячої династії в Монголії (напередодні курултаю, де повинні були обрати нового великого хана — наступника Угеде) призвели до того, що Батий затвердив Данила Романовича галицьким князем («Доручили ему землю його»). Хоч Данило Галицький став «мирником» Батия, він готував сили для боротьби із загарбниками.

В середині XIII ст. у районі Дніпра діяли дві орди монгольських полководців — Мауці (Могучего) та Коренди (Куремси). Данило Галицький успішно боровся з військами Мауці. Тому 1252 р. хан послав Куремсу на Галич, щоб привести князя до покори. 1254 р. Куремса вдерся на Пониззя, в центрі якого — Бакоті — посадив свого баскака Милея, який двічі зраджував Данилові. Далі він пішов на Південну Волинь, намагаючись захопити Кременець. Проте невдало. Куремса організував похід на Галич князя Ізяслава Мстиславича смоленського, але той був розгромлений військом на чолі з Романом, сином Данила Галицького, а сам князь потрапив у полон.

---

[98] *Насонов А. Н.* Монголы и Русь.— М.; Л., 1940; *Греков Б. Д., Якубовский А. Я.* Золотая Орда и ее падение.— М.; Л., 1950; *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси; *Черепнин Л. В.* Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе.— М., 1977; *Толочко П. П.* Древний Киев.— К., 1983; тощо.

Куремса не мав сили йому допомогти, і Данило разом з Васильком перейшов у наступ («воздвиже рать противу татаром») на Болохівську землю, що була під владою монголів, перемігши війська Куремси. У цей же час полки Лева Даниловича вдерлися на Побужжя, де «повоювали там татарських людей». Наступного, 1255, року другий син Данила Шварно пройшов з військом на Случ і Тетерев, де «здобув міста, що піддалися татарам». Літопис називає 14 міст, серед яких Болохів, Жедечев, Городець, Межибоже, Звягіль та ін.[99]. Землі на захід від Тетерева були відвойовані Данилом Галицьким, він планував почати від Звягіля похід на Київ.

Проте здійснити свої наміри у Данила Галицького не вистачило сил. Куремса розпочав новий похід на Волинь, напавши на Володимир та Луцьк, та не зміг захопити ці міста, хоч і застосував «пороки». Він змушений був відвести війська назад у «поле». Літописець писав про війну з Куремсою, що «Данило держаше рать с Коуремьсою, и николи же не бояся Коуремьсе, не бе бо могл зла емоу створити»[100]. Про силу Куремси свідчив Плано де Карпіні: «Цей вождь є господарем всіх, хто поставлений на заставі проти народів Заходу, щоб ті випадково не накинулись на них несподівано й зненацька; як ми чули, цей вождь має під своєю владою шістдесят тисяч озброєних людей»[101].

Становище змінилося, коли замість Куремси 1259 р. хан поставив найдосвідченішого свого полководця, який завойовував ще Північно-Східну Русь, Бурундая із великим військом («прийшов безбожний і злий Бурундай з безліччю полків татарських, з великою силою, і став на місці Куремси»). Він висунув вимогу Данилові та Васильку Романовичам, щоб вони на знак покори вийшли йому назустріч. Василько з Левом Даниловичем та холмським єпископом Іваном з дарами відправились зустрічати Бурундая. Данило через Польщу перейшов до Угорщини. Василько змушений був брати участь у поході Бурундая на Литву.

Бурундай зажадав, щоб Василько та Лев наказали «разметать» укріплення своїх міст (Львова, Данилова, Стожеска, Кременця, Луцька тощо). Не маючи достатньо сил для оборони князі підкорилися. Стіни Володимира спочатку були спалені, а потім «розметани». Лише Холм відмовився виконати вимогу монголів.

Навала Бурундая змінила відносини Галицько-Волинського князівства з Ордою. Бурундай підкорив його своїй владі. На населення князівства ця навала справила враження не менше, ніж Батиєва, та й матеріальної шкоди завдала немало. Головне, що була розтрощена та військово-матеріальна і політична база, яку стільки років готував Данило Галицький для боротьби із загарбниками. Ди-

---

[99] *ПСРЛ.*— Т. 2.— Стб. 838.

[100] *Там же.*— Стб. 846.

[101] *Плано де Карпини И.* Указ. соч.— С. 23.

пломатичні зусилля в Польщі та Угорщині створити антиординську коаліцію успіху не мали.

Наприкінці XIII ст. Золота Орда провадила якісь репресивні дії щодо Києва та Середнього Подніпров'я. Про це розповідає відома стаття 1300 р. про переїзд митрополита Максима з Києва до Володимира: «Не терпя насилиа от татар в Киеве поиде из Киева и весь Киев разыдеся: а митрополит иде из Киева к Брянску, а от Брянска иде в Суздальскую землю и тако пришед с крылосом и со всем житием своим и сяде в Володимери».

Це повідомлення тлумачать занадто прямолінійно, немов митрополит утік від ординців до Володимира. Але ж останній залежав від Орди не менше Києва й також дуже постраждав від Батиєвої навали. Митрополита спеціально було виведено ханом із своєї традиційної резиденції. Адже Київ залишався символом єдності та величі Русі, одним з потенційних центрів антиординської боротьби. Митрополича кафедра була важливим політико-ідеологічним центром загальноруського значення. Видаляючи з Києва митрополита, Сарай залишав місто без впливових політичних діячів, розвинутого церковного апарату. Не випадково перед цим Орда не допускала до Києва будь-яких впливових князів.

Безпосереднім приводом для переведення митрополита, вірогідно, були якісь антиординські виступи, за якими послідували каральні акції, через що й «весь Киев разыдеся». Можливо, це пов'язано з боротьбою між темником Ногаєм (якого підтримала київська влада) та ханом Токтою, що відбувалася десь на Середньому Подніпров'ї й завершилась перемогою хана.

Загальне положення на Русі можна охарактеризувати словами Серапіона: «Се уже к 40 летом приближаеть томление и мука, и дани тяжькие на мы не престануть, глади, морове живот наших и всласть хлеба своего изъести не можем; и воздыхание наше и печаль сушать кости наши».

Проте, незважаючи на тяжке ординське іго, життя на українських землях починало відроджуватись. Налагоджувались нові економічні та культурні зв'язки. Країна готувалася жити в нових історичних умовах, зберігши традиції та основи матеріальної і духовної культури народу.

Розділ VIII

Культура Київської Русі

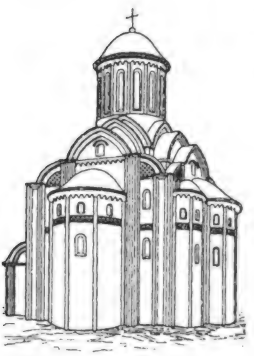

Глава 1

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Пряма спадкоємиця Візантійської імперії Київська Русь завжди була центром своєрідної культури. Проте багатозначність терміна зумовлювала різні визначення. Поняття «культура» вбирає в себе уявлення про цілеспрямовану діяльність — свідоме перетворення якогось матеріалу відповідно до певного зразка. Культуру визначають як усвідомлений процес відтворення або формування суб'єктивної діяльності, а в такому разі під культурою розуміється завжди певний тип спілкування[1]. Історико-культурологічний напрям у вітчизняній медієвістиці з 20-х років до нашого часу був характерним для праць в галузі давньоруської історії. Проблеми історії повсякденності, речового оточення середньовічної людини, співвідношення «людина — об'єкт», середньовічної ментальності вирішувалися в комплексних дослідженнях 60—70-х рр. Велике значення мали роботи істориків-філософів і культурологів Л. П. Карсавіна, М. М. Бахтіна, праці яких для перших спроб історико-культурного синтезу (А. В. Арциховський, Б. О. Романов, А. Л. Ястребицька) є методологічною основою тією ж мірою, що й праці істориків школи «Анналів» для Заходу.

[1] *Сильвестров В. В.* Про походження універсального тексту сучасної культури // Філософська і соціологічна думка.— 1990.— № 6.— С. 79.

У творчій спадщині М. М. Бахтіна міститься визначення культури, що значною мірою знімає нескінченні дефініції: «Культура — це втілений у творах (і в їх цілісності) феномен самодетермінації або самовизначення людського буття і свідомості»[2]. Основою образу «піраміди» культури є цілісний процес всієї знарядської (предметної) діяльності людини як процес спрямований. Феноменологічна реконструкція минулого з притаманними археології конструкціями — артефактами, проходить через етап розуміння, через різні інформаційні тексти як соціокультурні явища[3].

Виходячи з цього, культуру Давньої Русі треба розглядати як єдиний процес розвитку духовної і матеріальної культури. При цьому типологічні особливості культури Русі можуть бути зрозумілими тільки при виявленні ролі традицій і новаторства в культурно-історичному процесі східнослов'янського суспільства. Предметом такого аналізу є філософія, політична ідеологія, література, естетика і різні види мистецтв, природознавчі уявлення тощо.

Відомо, що головною умовою поступального розвитку культури є поступовість в передачі культурної спадщини від одного покоління до іншого. Вивчення традиційних явищ в культурі східних слов'ян водночас допомагає розумінню причин зародження нових рис у культурному житті.

Умови формування давньоруської культури характеризуються різкими змінами в суспільно-політичному житті східних слов'ян у VIII—IX ст. У ході широкого розселення в VI—VII ст. слов'янські племена заселяють Балканський півострів і лісову смугу Східної Європи. У землеробстві і скотарстві на рубежі VII—VIII ст. впроваджують більш прогресивні засоби ведення господарства[4]. Значний крок, у тому числі перехід до двопільної системи, зафіксований у літопису X ст., призвів до піднесення ремесла і торгівлі. Виникають центри гончарства, де виробляється більш досконала кераміка (Ріпнів, Битиця). Склад деяких скарбів і окремі знахідки на поселеннях (Зимне) свідчать про значне поширення у слов'ян пальчастих, антропо- та зооморфних фібул, «геральдичних» наремінних прикрас, що відповідали моді від Середньої Азії до Подунав'я. На IX—X ст. припадає формування основного типу слов'янського житла, який з незначними змінами зберігається в традиційній культурі XI—XIII ст.

---

[2] *Библер В. С.* Диалог. Сознание. Культура (Идеи культуры в работах М. М. Бахтина) // Одиссей. Человек в истории. Исследования по социальной истории и истории культуры. 1989.— М., 1989.— С. 50; *Ястребицкая А. Л.* Повседневность и материальная культура Средневековья в отечественной медиевистике // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. 1991.— М., 1991.— С. 84—102.

[3] *Антипов Г. А.* Историческое прошлое и пути его познания.— Новосибирск, 1987.— С. 137.

[4] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловский Р. В.* Походження слов'ян.— К., 1991.— С. 94.

Зміни в культурі східних слов'ян пов'язані, з одного боку, з формуванням «градів», з другого — зі збиранням та реалізацією «полюддя» залежних від Києва слов'янських племен[5]. Зростає рівень міжнародних зв'язків, які відповідають традиційним напрямкам зі Сходом, Західною Європою, Скандинавією і з Візантією. Дещо гірше вивчені зв'язки зі степовими сусідами слов'ян, але й вони були інтенсивними в період залежності частини племен (полян, сіверян, радимичів, в'ятичів) від Хозарського каганату у VIII—IX ст.

У процесі формування культури Київської Русі великого значення набув зовнішній фактор, стимулюючий внутрішні творчі імпульси — скандинавський вплив на Східну Європу. Близько середини IX ст. походи вікінгів, або варягів (воїнів, купців), поширилися на Середнє Подніпров'я. Зазначимо, що напади варягів на слов'ян не набули такого масштабу, як у Західній Європі, де виникнення нової феодальної системи, зокрема у Франції та Англії, пов'язується з протидією скандинавському тиску — морським походам. Проте система «полюддя» базувалася на договорі слов'янських племен «пактіотів» (від пакту — ряду) — надплемінної воєнної організації, що складалася переважно з варягів, із русами (росами). Воїни-варяги перебували на службі київських князів і в XI ст. Окремі комплекси поховальних споруд у Києві, Чернігові, Шестовицях, Гньоздові містять речі скандинавського походження. У першій половині X ст. варяги активно брали участь у зовнішньополітичній діяльності київських князів, а найраніше свідчення в Бертинській хроніці про русів скандинавського походження відносять до 838—839 рр. З 907 по 945 р. після підписання відомих договорів з Візантією кількість скандинавів значно зменшилась.

Дуже рідкісною пам'яткою, що свідчить про перебування варягів на Дніпровському шляху, є камінь з рунічним написом «Грані зробив холм цей по Карлу, товаришеві своєму» з острова Березань[6]. Вивчення давньоруської зброї А. М. Кирпичниковим дозволило вирізнити вироби, що є наслідуванням місцевого ремесла північній моді[7]. В цих речах, так званих гібридах, в декорі змішані мотиви стилів різних культур. Це дуже важливий факт, що свідчить про особливо якісну ознаку нової культури язичницької Русі й спроби подолати еклектичність. Створення нового стилю пов'язане з подоланням старого знання про річ, що включало уявлення про божественне походження її форми. У цей час формується дружинна куль-

---

[5] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— С. 318—342; *Толочко П. П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— С. 19.

[6] *Добровольський И. Г., Дубов И. В., Кузьменко Ю. К.* Младшерунические надписи // Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи.— М., 1977.— С. 154, 155.

[7] *Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Русь и варяги.— С. 237.

тура — особливе явище в культурі Київської Русі, євразійський характер якої простежується в костюмі, озброєнні, поховальному обряді та ін. Виготовлення нових речей — «гібридів» характерне для міст і поселень, розташованих на торговельних шляхах.

Зв'язки Русі і Скандинавії набули характеру діалогічного обміну досягненнями. У північному ремеслі поширювалися мотиви давньоруського стилю. Водночас у Подніпров'ї йшла переробка північного стилю. Найбільш видатними пам'ятками з такими ознаками є ритони з чернігівської Чорної Могили, в декорі яких можна бачити мотиви скандинавського, угорського, середньоазійського мистецтв. З курганів Києва походять браслети з S-подібними формами, латунні та срібні фібули (шкаралупоподібні, трьохпелюсткові та ін.) — жіночі прикраси, знахідки яких пояснюються присутністю скандинавок[8]. Варяги на Русі були носіями мечей каролінгських типів. Через територію Русі в Скандинавію йшов транзит східного монетного срібла, і на дирхемах виявлені давньоруські й рунічні написи[9].

Зв'язки з Візантією набули регулярного характеру після укладення ряду договорів, а також унаслідок стабілізації внутрішнього життя в імперії в післяіконоборський період з другої половини IX ст., з організацією Херсонської феми в 30-і рр. IX ст. Ці події, а також торгівля херсонеситів з населенням Степу, зокрема з печенігами, що набула характеру збуту ремісничої продукції, предметів розкоші (шовкових і парчевих тканин, ювелірних і скляних виробів), красномовно описані Константином Багрянородним в книзі «Про управління імперією»[10].

Після прийняття християнства в Києві та інших великих містах Русі з'являються візантійські майстри, що сприяло будівництву храмів з каменю та цегли, створенню пам'яток монументального і станкового живопису, скульптури. На Русі почалося виробництво прикрас з перегородчастою емаллю, полив'яного і скляного посуду, різних скляних прикрас (намистин, каблучок, браслетів). З будівництвом церкви Богородиці (Десятинної) в Київ з Корсуня вивозиться значна кількість пам'яток грецького мистецтва, навіть дві мідні «капищі» і четверо мідних коней (квадрига), що були встановлені на площі перед церквою. Наприкінці X ст. в Київ було вивезено кілька мармурових саркофагів, використаних для князівських поховань. До нашого часу неушкодженим зберігся саркофаг Ярослава Мудрого.

При будівництві перших храмів — Богородиці, св. Софії і, можливо, інших — були використані мармурові деталі X—XI ст. У

---

[8] *Даркевич В. П.* Международные связи // Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село.— М., 1985.— С. 392.

[9] *Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Археологические памятники Древней Руси IX—X вв.— С. 143, 144.

[10] *Багрянородный Константин.* Указ. соч.— С. 41.

XI ст. з пірофілітового сланцю налагоджено виробництво парапетів хор Софії Київської, рельєфів, подібних парним зображенням святих воїнів з території Дмитріївського монастиря, або рельєфів з міфологічними сценами, знайдених на території Печерського монастиря.

Існує думка, що головним постачальником виробів візантійського ремесла був Константинополь. Тут був монетний двір, майстерні зброярів, ювелірів, імператорські гінекеї, в яких виготовляли найвищого гатунку шовкові тканини і парчу. В XI—XII ст. зростає імпорт на Русь тканини і начиння, а зменшення імпорту полив'яного посуду пов'язане з конкуренцією товарів місцевого виробництва.

З Візантії походять визначні пам'ятки середньовічного художнього ремесла: Вільгортська чаша, потири, дискоси, емалеві пластини Мстиславового Євангелія, іконки і деталі шкатулок з кістки. У XII ст. зв'язки поширюються на візантійську провінцію, і з Солуні потрапляють амфори, а з Коринфа — скляний посуд, знайдений у Новогрудку, Новгороді, Турові, Старій Рязані. З цим же напрямком торгівлі пов'язані знахідки стеатитових іконок, скарбів монет. У XII ст. зростає роль посередників — Херсона, половецького Судака, а частина візантійського імпорту надходить до Галича.

Становлення давньоруської культури проходило під постійним впливом країн Західної Європи. Найбільш раннім свідченням таких зв'язків є франкські мечі з клеймами середньорейнських майстерень Ulbercht та Ingelred, що датуються X ст. З 20-х рр. із Заходу надходять денарії германського чекана, окремі монети з Англії, Чехії, Угорщини. Частина бурштину, що знайдена в містах Русі, походить з Прибалтики.

Розквіт культурних зв'язків з країнами Заходу припадає на другу половину XII ст., що пов'язано з порівняно масовим виробництвом в цей час ремісничих виробів як в містах Німеччини і Франції, так і Русі. Один з шляхів проходив через Регенсбург, Прагу, Краків, Володимир-Волинський на Київ, інші — через Дорогичин, Готланд. Головними магістралями, по яких надходив імпорт, були дунайська, магдебурзька, прибалтійська. Крім романського начиння на Русь, в основному регенбурзьким шляхом, потрапляли емалі з Ліможу. Знахідки давньоруських речей (пряслиць, полив'яного посуду, писанок, хрестів-енколпіонів, скроневих кілець) походять з Польщі, слов'янського Помор'я, Чехії, Моравії, Німеччини, Трансільванії та ін.

Початок зв'язків зі Сходом у слов'ян відносять до VI—VII ст. — часів контактів з болгарами й аварами, з Хозарським каганатом — до VIII—IX ст. Скарби арабських монет — дирхемів, у VIII—IX ст. охоплюють слов'янські племена Лівобережжя, де роменська археологічна культура співвідноситься з племенем сіверян. У IX — першій половині X ст., в період, який збігається з початком правління Абасидів, ісламські купці проникають на європейський ринок, з

вигодою для себе збувають лишки монетного срібла в обмін на сировину і рабів.

«Повість минулих літ» замовчує слов'яно-хозарські відносини з 885 по 965 р., проте інші джерела свідчать про те, що Хозарський каганат, а точніше колонія купців рахдонітів, мала переважний вплив на розвиток культури Східної Європи до середини X ст.[11]. Тільки після укладення 945 р. договору з Візантією і реформи податкової системи княгинею Ольгою, Давня Русь почала створювати власну культуру нового типу, більш орієнтовану на Візантію.

Вплив культури країн Ісламу помітний в першу чергу у побуті слов'янської знаті. Це зовнішня розкіш, звичаї дарувати дружинникам багаті шовкові тканини, поясні прикраси, дорогоцінний посуд, монетне срібло. Монетні скарби пов'язані з судоплавними річками та найдавнішими містами (Київ, Любеч). Ісламські ремісники виготовляли в містах Русі прикраси за східними зразками. Прикладом є знахідка на Подолі у Києві пірофілітової формочки для виготовлення поясних бляшок з арабським написом «Благословіння...».

Розквіт Волзького торгового шляху пов'язаний з прийняттям Ісламу Волзькою Булгарією. В XI ст. торгівля охоплює скляні вироби — золотоскляне і срібноскляне намисто. Твори ювелірів Волзької Булгарії знаходять і західніше Києва: плетені гривни типу Балкульського скарбу під Казанню знайдені у скарбах другої половини X — початку XI ст. поблизу Копієвки, Боршевки, В. Хайчі. З Києва походить серія сфероконічних посудин XII—XIII ст. для ртутних препаратів, ліків, знайдених серед залишків князівських палаців і ремісничих майстерень на Старокиївській горі. Ртуть вивозилася з Волзької Булгарії для виробництва фарб і амальгування благородних металів. Через Булгар на Русь потрапляли шовкові середньоазійські тканини.

У XI—XIII ст. простежуються сталі зв'язки із Закавказзям і Східним Середземномор'ям, що здійснювалися через вірменські колонії. Окремо треба відзначити імпорт з Сирії і Палестини. Це речі, рознесені з святих місць паломниками, — велика колекція хрестів-енколпіонів, церковного начиння. Проте вплив Ісламського Сходу на культуру Русі після 988 р. був обмежений з релігійних причин.

Вирішальну роль у формуванні культури Русі відігравали релігійні, філософські, естетичні уявлення, запозичені після 988 р. з Візантії. Провідним тут є релігійний аспект. Зміни орієнтації з «язичницької» культури на християнську пов'язані з реформами Володимира Святославича. З метою об'єднання слов'янських і неслов'янських племен в одну державу Володимир розпочав державні реформи, будівництво укріплень, нових міст і фортець, переніс керівництво державою до Києва.

---

[11] *Гумилев Л. Н.* Трагедия на Каспии в X в. и «Повесть временных лет» // Литература и искусство в системе культуры.— М., 1988.— С. 119.

Офіційному хрещенню Русі 988 р. передувало хрещення Русі за часів Аскольда за патріарха Фотія між 860 і 867 рр., проте у списку єпархій кафедра Русі посідає чи не останнє місце. Сучасні дослідники підкреслюють, що запровадження християнства на Русі в середині IX ст. було закономірною подією, пов'язаною із загальною історичною обстановкою і з початком його утвердження в слов'янських країнах: Болгарії, Моравії, Чехії, Словаччині, Південній Польщі[12].

Незважаючи на вороже ставлення Олега, а потім Ігоря до християн, вплив візантійської культури поступово зростав. Важливим фактором цього, крім торгових зв'язків, була військова служба в якості найманців, а потім докорінна зміна зовнішньополітичного курсу Києва після 945 р. Війна Святослава з Іоанном Цімісхієм знову поставила існування християн Русі під загрозу. Реставрація язичницького пантеону у 80-і рр., коливання Володимира в процесі вибору віри вже не зупинили утвердження християнства. Значною мірою цьому сприяла християнська (православна) теорія образу Іоанна Дамаскіна, загальні естетичні уявлення і художня концепція візантійського мистецтва. При цьому княжими колами Русі розглядався онтологічний статус усього створеного людиною предметного світу. Саме «Діалектика» Іоанна Дамаскіна, перекладена на слов'янську мову вже на початку X ст., була філософським введенням до праці, що містила основні логічні й онтологічні поняття, запозичені у Арістотеля, Порфирія й Аммонія[13].

Діяльність Кирила Філософа, передусім винайдення чи упорядкування ним слов'янської абетки, сприяла появі значної кількості перекладів, зроблених в Болгарії за царя Сімеона. Продукція першого скрипторію, заснованого в св. Софії Ярославом Мудрим, зробила можливим знайомство давньоруського читача з богословською, історичною, природознавчою літературою: хроніками Григорія Амартола і Іоанна Малали, «Християнською топографією» Козьми Індикоплова, Словом Григорія Назіанзіна, фізіологами, мінеями, прологами, апокріфами тощо. Це знайомство дуже скоро породило місцеву літературу і авторів: Луку Жидяту, Іларіона, провіденціалістські схеми літописання (Нестор), «Слово» або «Моління» Даниїла Заточника тощо.

Язичницька релігія не загинула без сліду — ознаки двовіри зберігаються століттями. Запозичена візантійська культура і релігія поширювалися серед незначних груп населення. У глибинах народної свідомості розвивається своєрідна синкретична культура, де язичницькі пережитки зростаються з мотивами давньої міфології і

[12] *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 37—76; *Рапов О. М.* Русская церковь в IX — первой трети XII вв. Принятие христианства.— М., 1988.— С. 77—90.

[13] *Шпет Г. Г.* Очерк развития русской философии: Сочинения.— М., 1988.— С. 56, 57.

християнськими образами[14]. Особливо міцне коріння язичництва спостерігається в культурі давньоруського села.

Хрещення поєднало Русь не тільки з традиціями візантійського православ'я, але й з політичною думкою, зокрема з уявленнями про божественне походження влади.

До 988 р. перші взаємовідносини між князівською владою і релігійним культом формувалися на основі язичництва. Протягом I тис. н. е. поступово відбувався процес відокремлення світських політичних і релігійних функцій, які до того виконувала одна особа. Для часу формування держави, влада і культ були розділені територіально і персонально. Епічна традиція зберегла ці реліктові уявлення в образі Олега Віщого і Всеслава Полоцького[15]. Б. О. Рибаков припускає, що культові функції могли зберігати і місцеві східнослов'янські князі, такі як Мал, Ходота[16].

Важливий матеріал для розуміння генезису влади на Русі дає язичницька реформа Володимира Святославича 980 р. Князь взяв участь у створенні державного язичницького пантеону в Києві, а в Новгороді новий культ було впроваджено за допомогою його дядька посадника Добрині. Офіційне запровадження християнства також вказує на зв'язок державної влади з культом. «Правила апостольські» з Кормчої книги (Номоканона) були відомі на Русі з XI ст., в яких відбилися різні концепції взаємозв'язку «священства» і «царства». Уявлення про погляди на владу дає Похвала Іларіона князю Володимиру, де заслуга князя вбачається в християнізації держави, встановленні християнського Закону.

На початку XII ст. київський митрополит Никифор проголошує тезу про обов'язок князя Володимира Мономаха захищати віру. До середини XII ст. в процесі еволюції взаємовідносин між владою і церквою (десятина, земельна власність) виникають протиріччя. У цей час давньоруською політичною думкою була повністю засвоєна концепція «влади від бога», що зафіксовано не тільки в Слові Іларіона, але й у «Сказанні про Бориса і Гліба» та в літописах.

Візантійська естетика мала глибокий вплив на музичну культуру Київської Русі. Краса грецького богослужіння була для слов'ян згідно з літописом одним з головних критеріїв релігійної істини. Ідея божественного походження мистецтва Візантії, у тому числі музики, була основою теорії архетипів. Освоєння музичних жанрів Візантії на Русі було практичним і йшло разом з освоєнням нотної грамоти. Служіння небесним силам найбільш виразно виступає в Херувимській пісні. Важливу роль виконав музично-поетичний ка-

---

[14] *Прот. Георгий Флоровский.* Пути русского богословия.— Париж, 1937.— С. 3.

[15] *Щапов Я. Н.* «Священство» и «царство» в Древней Руси в теории и на практике // ВВ.— 1989.— Т. 50.— С. 138.

[16] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.— С. 294—381.

нон, цілком сприйнятий разом з хрещенням Русі. Для церковної культури співу велике значення мав старий знаменний розспів[17].

Знайомство з античною культурою було опосередковано також візантійською культурою. Такі фундаментальні поняття, як «сутність», «єство», «кількість», «якість», «відносини» та інші, відомі давньоруському читачеві через переказ логічних трактатів Арістотеля в Ізборнику 1073 р.[18]. Сам Ізборник є свідченням контактів Русі з Болгарією, оскільки був написаний за царя Сімеона (893—927) і перекладений на слов'янську мову з грецького оригіналу. Мініатюри Ізборника 1073 р. відтворюють архітектурні мотиви арок (фронтисписи). Використання тріумфальних арок в якості обрамлення мініатюр наслідує античну традицію[19]. Вплив мистецтва Болгарії простежується на прикрасах дружинного костюма, зокрема в матеріалах поблизу Чернігова[20]. Проникненню елементів культури Болгарії сприяла діяльність слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, створення писемності.

З прийняттям християнства пов'язана значна подія в культурному житті Русі — розвиток мурованої архітектури. Початок його пов'язаний з будівництвом церкви Богородиці і перших князівських палаців на її садибі. Ці три палаци наслідують в деяких формах візантійський імператорський палац X ст. Десятинна церква, яка на думку А. Поппе, була палацовою церквою Володимира Святославича, нагадує Фароську церкву Великого палацу імператора X ст., а Спасо-Преображенський собор у Чернігові — Десятинну церкву[21]. Інтер'єр Софії Київської уподібнений християнському космосу з наочним втіленням його вищих істин і сотнями ликів святих. Тріумфальний характер візантійського (за принципами архітектури і декору) храму повністю відповідає ідеї митрополичого храму, складової частини князівської культури.

Язичницька поліетнічна знать Русі (слов'яни, варяги, хозари, північні племена тощо), яка залишила великі дохристиянські могильники у Києві, Чернігові, Гньоздові та інших центрах ремесла і торгівлі, була в X ст. головним споживачем візантійських культурних цінностей. Відома подорож Ольги в Константинополь свідчить про одночасне перебування в «пошані» 1500 осіб. За умови повернення на Русь цих людей можна розглядати носіями нових духовних цінностей і матеріальної культури в містах Русі. Князівська

---

[17] *Владышевская Т. Ф.* Византийская музыкальная эстетика и ее влияние на певческую культуру Древней Руси // Византия и Русь.— М., 1989.— С. 145—159.

[18] *Изборник* Святослава 1073 г.— М., 1977.

[19] *Лихачева В. Д.* Византийские источники архитектурных фронтисписов Изборника 1073 г. // Изборник Святослава 1073 г.— М., 1977.— С. 205.

[20] *Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці.— К., 1977.— С. 151.

[21] *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.— С. 177.

культура виступає носієм візантійських традицій і повноправним учасником візантійсько-слов'янського культурного діалогу. Сфера правової ідеології є ще одним результатом візантійсько-слов'янського діалогу. Давньоруська церква відзначалася організацією язичницькою, а устроєм — подібно візантійській церкві.

Розглянувши складний процес формування давньоруської культури, треба відзначити, що, незважаючи на перевагу візантійської спадщини, культурний зв'язок з сусідніми країнами не обмежувався релігією.

Глава 2

ПИСЕМНІСТЬ. ОСВІТА. НАУКОВІ ЗНАННЯ. ЛІТЕРАТУРА. ТЕАТРАЛЬНІ ДІЙСТВА. МУЗИКА

Писемність

Про існування у східних слов'ян писемності ще до офіційного запровадження 988 р. на Русі християнства засвідчують повідомлення арабських письменників та вчених X ст. Ібн Фадлана, Ал Масуді, Ібн ель Неділа та перського історика XII ст. Фахр ед-діна Мерверудді[22].

Щоб уявити собі виникнення і розвиток писемності у східних слов'ян варто навести періодизацію слов'янської писемності, подану на початку X ст. болгарським письменником Чорноризцем Храбром: «прежде убо словене не имеху книг, но чъртами и резами чьтеху и гадааху, погани суще, кръстивше же ся, римскими и греческими писмени нуждаахуся (писати) словенску речь без устроениа... и тако бешоу многи лета». Далі оповідається, що у слов'ян з'явився Костянтин Філософ, який винайшов слов'янську азбуку[23].

В історії розвитку слов'янської писемності Храбр, таким чином, вирізняє три періоди. Спочатку, коли слов'яни були язичниками, вони не мали книжок, а для ворожіння і лічби користувались чертами і різами. Пізніше, ставши християнами, намагалися записувати слов'янську мову за допомогою грецьких і латинських літер. Третій період розвитку слов'янської писемності Храбр пов'язує з винаходом Костянтина Філософа.

---

[22] *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма.— М., 1965.— С. 444, 445; *Умняков И.* «История» Фахр эддина Мубаракшаха // ВДИ.— 1938.— № 1.— С. 113.

[23] *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древней славянской письменности.— Л., 1930.— С. 112; *Куйо М. Куев.* Черноризец Храбръ.— София, 1967.— С. 188.

На думку вчених, черти і різи були в ужитку і східнослов'янських племен на Русі[24]. Чертами і різами написана грамота русів, про яку згадує Ібн ель Недім, передаючи оповідь посла одного з кавказьких князів до царя русів за рік до запровадження на Русі християнства: «Один чоловік, словам якого я можу вірити, розповів мені, що цар гори Кабк послав його до царя русів, і це була йому нагода запримітити, що ці останні мають письмо, яке вирізується на дереві. При цьому він витягнув кусок білого дерева і подав його мені. На ньому були вирізані письмена, які означали чи то слова, чи то окремі літери»[25]. За описом ця грамота — типова берестяна табличка, а відтворений арабським вченим напис — це давнє докирилівське письмо — черти і різи.

Підтверджується існування у русів писемності типу черт і різів й багатьма археологічними знахідками. Вартими уваги є черняхівські календарні знаки, досліджені Б. О. Рибаковим[26], та знаки на шиферних пряслицях, на амфорах, корчагах, що походять з Києва, Вишгорода та інших давньоруських міст, на ребрі барана з-під Чернігова, на глиняному горщику X—XI ст. із с. Алєканова під Рязанню та на уламках ліпних горщиків із житла VII—VIII ст. на схилах Старокиївської гори у Києві. На зазначених предметах накреслені написи у вигляді рисок, знаків тощо. Найбільше таких накреслень на шиферних пряслицях із Києва, Вишгорода, Чернігова, Жовніна і Воїня[27]. Іноді на одному пряслиці напис міг сполучати знаки і кириличні літери. Подібне засвідчено в сполученні кирилиці з графіті значкового типу на вишгородському пряслиці з написом «Юліана» (знахідка 1937 р.), на пряслиці з розкопок 1981 р. на Старокиївській горі та на пряслиці з Аскольдової могили. Часто на пряслицях графіті виступають або у вигляді окремих знаків, або в'язі чи кількох знаків, з'єднаних у певну сукупність (Воїнь і Жовніно). Безумовно, графіті значкового типу на пряслицях, на корчагах, амфорах та інших посудинах, різних предметах побуту — це написи різами (у вигляді рисок, знаків), елементи системи слов'янського письма першого періоду розвитку слов'янської писемності, яка існувала у східних слов'ян і є яскравою ілюстрацією до першого періоду розвитку писемності у слов'ян за Храбром.

Та проникнення християнства на Русь зумовило виникнення у східних слов'ян письма, якого потребували і держава і церква. Складні філософські догмати християнського вчення не могли бути передані за допомогою черт і різів, тому на першому етапі ознайом-

---

[24] *Истрин В. А.* Указ. соч.— С. 445.

[25] *Там же.*— С. 444.

[26] *Рыбаков Б. А.* Календарь IV в. из земли полян // СА.— 1962.— № 4.— С. 66—89.

[27] *Петров В. П.* Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками // Питання походження і розвитку слов'янської писемності.— К., 1963.— С. 20—23.

лення східних слов'ян з візантійською культурою і внаслідок економічних зв'язків виникла необхідність користуватись грецькими літерами. Всі слов'янські звуки приблизно передавалися сполученням грецьких літер, що, звичайно, мало великі незручності. Тому і виникають перші спроби доповнення грецького алфавіту спеціальними знаками для досконалішої передачі особливостей слов'янської фонетики.

Спочатку в слов'янській чи руській азбуці додаткових літер було не 19, як у пам'ятках книжної писемності XI ст., і навіть не 14, як в азбуці X ст., згадуваній Чорноризцем Храбром, а значно менше. Доказом існування у східних слов'ян докирилівського письма є «руська» азбука, наведена перським істориком кінця XII ст. Фахр ед-діном Мерверудді (19 грецьких і 3 слов'янські літери, яких не знали греки: Б, ДЖ, Ш)[28], та азбука, виявлена і досліджена С. О. Висоцьким в Софійському соборі, що складається з 27 літер (із них 23 літери грецького алфавіту, решта для передачі слов'янських звуків: Б, Ж, Ш, Щ)[29]. Софійська азбука була видряпана на штукатурці XI ст. і, очевидно, відображала письмо якихось відомих у той час писемних пам'яток, що зберігались в «митрополії руській». Стародавню азбуку міг написати або дяк-учитель або один з його учнів, що навчались в приміщенні Михайлівського вівтаря (недарма на стіні собору бачимо напис: «Піщан писав до дяка ходивши вивченіком»). Повідомлення Мерверудді про алфавіт русів спирається на свідчення IX—X ст. Побудоване на грецькій основі письмо русів побутувало ще задовго до подорожі Костянтина Філософа в Хозарію. Між іншим, за так званим Паннонським «Житієм» слов'янського просвітителя, він 860 р. бачив у Корсуні (Херсонесі) книги — євангеліє і псалтир —написані «роусьскыми письмены». За два тижні перебування в Херсонесі Костянтин з допомогою людини, яка володіла «руською бесідою», тобто мовою виявлених книг, на подив багатьох почав читати, перекладати й розмовляти цією мовою[30]. Отже, йдеться про наявність книжної писемності у східних слов'ян до 860 р. Людина, яка розмовляла руською мовою, це, безумовно, якийсь східний слов'янин, русин. Щодо цього не існувало сумнівів уже в Давній Русі. В одному з рукописів руських читаємо: «а грамота русская явилася, богом дана, в Корсуни русину, от нея же научися философ Константин»[31]. Як справедливо за-

---

[28] *Умняков И.* Указ. соч.— С. 113; *Бартольд В. В.* О письменности у хазар: Сочинения.— М., 1968.— Т. 5.— С. 460.

[29] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв).— К., 1976.— С. 225—240.

[30] *Лавров П. А.* Указ. соч.— С. 12; *Сказания* о начале славянской письменности.— М., 1981.— С. 77, 78.

[31] *Истрин В. А.* 1100 лет славянской письменности.— М., 1981.— С. 106.

значив П. Я. Черних, «нема підстав сумніватися в цьому і в наш час»[32].

І «руська» азбука Мерверудді, і софійська, і грамота русина з Херсонеса є перехідними варіантами від грецького алфавіту до кирилиці (863 р.), варіантом письма «без впорядкування», про яке писав Храбр.

Після запровадження 988 р. на Русі християнства вдосконалене Костянтином слов'янське письмо — так звана кирилиця — набуло тут особливого поширення. Поступово воно витіснило стару писемність. Однак саме існування докирилівського письма забезпечило швидке поширення кирилиці, чим і можна пояснити той бурхливий злет, який спостерігається наприкінці X — в середині XI ст.

Отже, першим періодом розвитку східнослов'янської писемності були написи різами на шиферних пряслицях та інших побутових предметах з Києва, Вишгорода й інших давньоруських міст. Письмо різами не зникло безслідно, воно продовжувало існувати у східних слов'ян і в XI—XII ст. поряд з розвинутою писемністю. На жаль, у східних слов'ян, які вживали азбуку «руську» чи софійську, побудовані на грецькому алфавіті, і які відносять до другого періоду першопочатків слов'янської писемності, текстів з такими письменами не збереглося, а точніше, вони ще не знайдені. А про те, що такі тексти існували, свідчать договори Русі з греками 911 і 944 р.[33]. Згідно з візантійськими дипломатичними традиціями, договори писали у двох примірниках — грецькою мовою і мовою народу, з яким укладався мир. Згадані договори теж були написані на «двох хартіях», тобто в двох списках, які призначалися для кожної з договірних сторін. Зрозуміло, що ці списки були написані один грецькою, а один мовою, вживаною на Русі. Крім того, у договорі Олега з греками 911 р. згадується про звичай руських писати на випадок смерті духівниці, а в одному пункті договору 944 р. зазначалося, що посли та купці руські, які ходили до Царгорода в різних справах, мали спеціальні супровідні грамоти, підписані самим князем. У договорі 911 р. є вказівка на те, що Русь і Візантія й у давніші часи (тобто в IX ст.) розв'язували різні питання «не тільки на словах, а й на письмі»[34].

Отже, з утвердженням християнства на Русі разом із писцями та богослужбовними книгами із Болгарії прийшло досконале слов'янське письмо — кирилиця, якою написані видатні книжкові пам'ятки XI—XII ст. — Остромирове Євангеліє, Ізборники 1073 і 1076 рр., Мстиславове євангеліє (бл. 1115 р.) та ін.

Для вивчення писемності надзвичайно важливе значення мають

---

[32] *Черных П. Я.* Язык и письмо // История культуры Древней Руси.— М.; Л., 1951.— Т. 2.— С. 131.

[33] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 26, 28, 29, 38.

[34] *Там же.*— С. 26.

археологічні матеріали, виявлені дослідженнями на території Київської держави. Це написи на різних предметах та виробах — на пряслицях, горщиках, корчагах, голосниках, ливарних формочках та на багатьох інших предметах домашнього вжитку. Такі написи (на камені, металі, дереві, кістці тощо) вже за своїм змістом є багатим історичним матеріалом. Вони засвідчують належність того чи іншого предмета певному власникові, відзначають дарування, вкладення в монастир і містять дорогоцінні відомості про майстрів, що їх виготовляли. Такі написи свідчать, що писемність була приналежністю найширших верств міського населення.

Особливо цікаві написи, знаки і малюнки трапляються на пряслицях для веретен. Пряслиця — це в основному речі власниць, які робили мітки на своїх речах написами імен, ініціалів, іноді малюнками. Одним з перших було знайдено пряслице з написом у Києві 1885 р. поблизу Софійського собору. На пряслиці, яке датується XI— XII ст., чітко читається назва предмета та ім'я власниці у присвійній формі: ПОТВОРИНЪ ПРЯСЛЬНЪ[35]. Потвориня — жіноче ім'я з пестливим закінченням — чарівниця, знахарка. З Києва походять і кілька інших пряслиць з написами XI—XIII ст. Це пряслице, знайдене 1968 р. на Старокиївській горі — «ЯНЪКА ВЪДАЛА ПРЯСЛЄНЬ ЖИРЪЦѢ»[36], і пряслице з київського дитинця (вул. Володимирська, 7—9), знайдене 1985 р., з написом «ГОСПОДИ ПОМОЗИ. ГЕОРГИОС МАРИА» та написом на бічній поверхні, де добре вичитується ім'я дарувальника — «ГЕОРГИОС». Із численних знахідок пряслиць на київському Подолі (розкопки 1981—1987 рр.) окремі мають написи, що датуються XI—XII ст.[37]. На Подолі 1987 р. на вул. Верхній Вал, 41 виявлено пряслице з написом: «ПРЯСЛЫМЬ», «АКО ТОѢ ДНЄ».

На вишгородських пряслицях відомі такі написи, як «НЄВЄСТОЧ(Ь)», «ИУЛИАНА», «ЛИДИА», з любечських — «ЖИЛИСЛАВА», «ОТ НЄЖИЛОВЦА», «СТИПАНИДА», «ІВАНКЪ СЪЗДАЛЪ ТЄЄ Ю ОДИНА ДЩЕРЬ», з Теребовлі — «РОМАДИНЪ»[38]. Чимало пряслиць з написами знайдено і в інших давньоруських містах. Написи на пряслицях являють собою важливий матеріал, що свідчить про грамотність жінок у Київській Русі.

Чимало написів на давньоруських глиняних посудинах (корчагах і амфорах). Добре відома корчага з Києва з написом «БЛАГОДАТНЕЙША ПЛОНА КОРЧАГА СИЯ»[39] з побажаннями майстра.

---

[35] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древнй Руси.— С. 198.

[36] *Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— С. 115, 116.

[37] *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ.— К., 1991.— С. 124.

[38] *Медынцева А. А.* Грамотность женщин на Руси XI—XIII вв. по данным эпиграфики // «Слово о полку Игореве» и его время.— М., 1985.— С. 218—225.

[39] *Каргер М. К.* Древний Киев.— Т. 1.— С. 423.

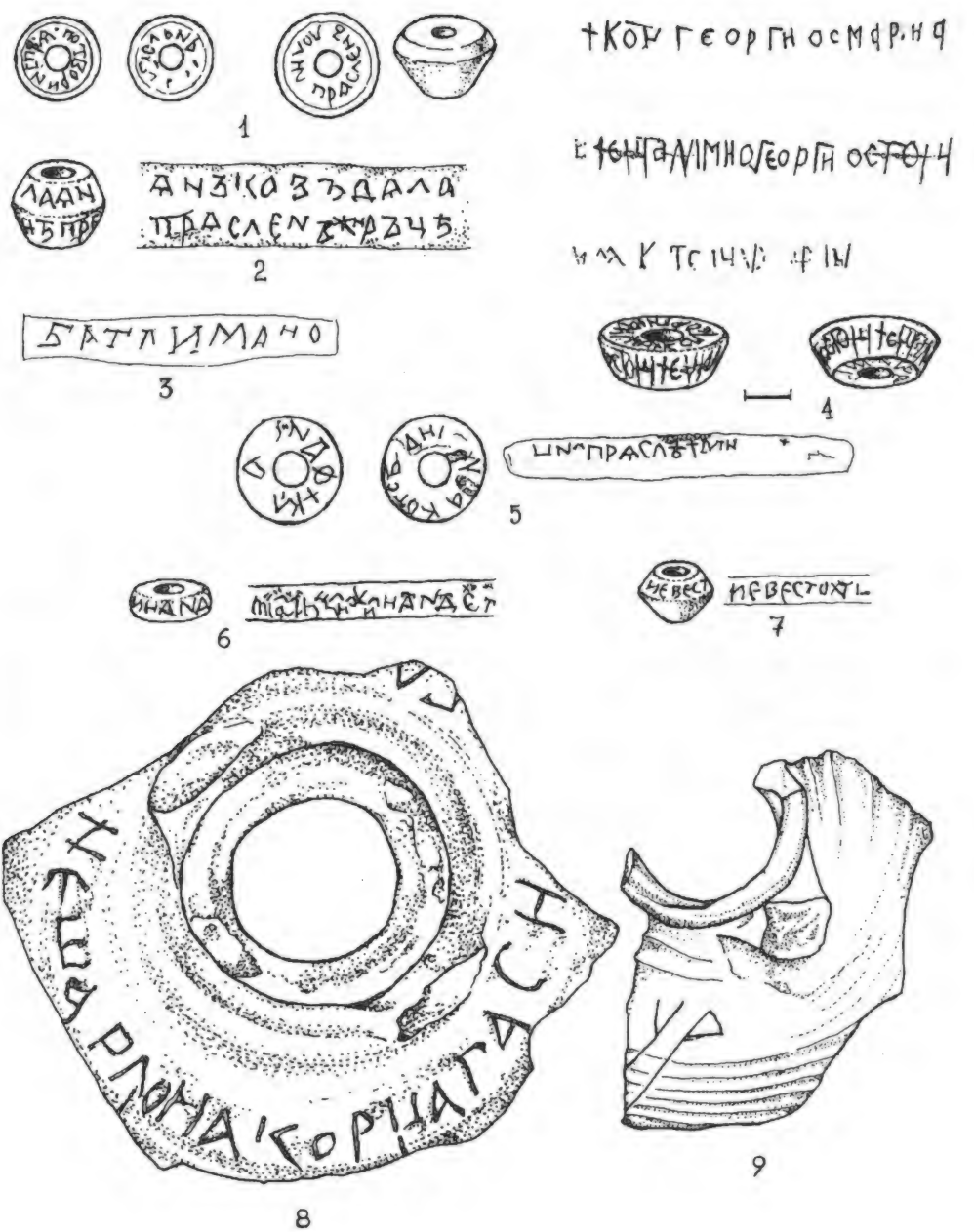

Рис. 41. Давньоруські написи на побутових речах.

Інша корчага з Києва, знайдена 1975 р. на Подолі, засвідчує ім'я її власника «МСТСЛВЛ КРЧГЪ» (Мстиславова корчага). З Києва походять і корчаги з написами «ГАВЪРІИЛО» (Поділ), «ДОБРОГА» (з Успенського собору Печерського монастиря), частина напису втрачена; можлива реконструкція напису: «добро Гаврила» чи з

меншою вірогідністю «(корчага) доброго (вина)». На окремих уламках корчаг з Києва читаються такі написи: «ОЛЄКСИ» (Поділ), «БѢЛО В(ИНО) ЗОКОВА...» — із Софійського собору, «УР» (імовірно, «КУР») із дитинця (В. Житомирська, 2) та ін. Із Козаровичів Київської області на уламку корчаги зберігся напис: «БДИ КЪПА(НЬ)», що значить «Зберігай міру»[40].

Трапляються написи також на ливарних формочках і на металевих виробах. Такими є написи на формочці із Києва — «МАКОСИМОВ»[41] та на руків'ї меча, знайденого у с. Хвощевате на Полтавщині, на лезі якого написано «КОВАЛЬ ЛЮДО(Т)А»[42].

Окремі написи трапляються на голосниках та плінфі. Це відомий напис «СТЕФАН ПИСАЛ» на голоснику Новгородської Софії та початок канонічної формули «ГОСПОДИ ПОМОЗИ» із Десятинної церкви. Під час розбирання руїн Успенського собору Печерського монатиря була знайдена плінфа із трьохрядковим написом: «ЯЖЄ ЛОЗА ВО(Р) РЫТО СЄ БЫЛО Ч(ЬТО ВАЄШИ ЧОВѢК(Ъ)»[43]. Плінфа була вмурована в кладку будівлі під час її зведення в XI ст. Очевидно, напис на плінфі із руїн собору являє собою порівняння будівництва «великої церкви» монастиря із садінням лози, в алегоричній формі пов'язане із засновником монастиря — Феодосієм[44]. Ще один уламок плінфи з продряпаним написом було знайдено 1983 р. у Києві на території Федорівського монастиря (вул. Володимирська, 7—9): «ОХО НАМО ПОПОМО» («ох, нам попам»)[45].

Надзвичайно рідкісною пам'яткою епіграфіки XI ст. є запис на камені із Тмутаракані, зроблений 1068 р. Напис вирізано на мармуровій плиті. Складається він із двох рядків довжиною 0,9 м і виконаний уставом. Напис повідомляє, що року 6576 (1068) князь Гліб міряв море від Тмутараканя до Корчева (Керчі) і виміряна відстань між містами становила 14000 сажнів[46].

Важливими пам'ятками писемності є знайдені у Новгороді та інших давньоруських містах берестяні грамоти, що являють собою в основному переписку городян про різні господарські справи. В 1988—1989 рр. берестяні грамоти знайдено на території Південної Русі — в давньоруському місті Звенигороді. Це три берестяні грамо-

---

40 *Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI—XVII вв.— К., 1985.— С. 60, 61, 104.

41 *Каргер М. К.* Указ. соч.— С. 385, рис. 86.

42 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие // САИ.— Е1—36.— М.; Л., 1966.— Вып. 1.— С. 41, 135.— Табл. XIV.

43 *Холостенко М. В.* Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ.— К., 1976.— С. 148.

44 *Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI—XVII вв.— С. 59.

45 *Там же.*—С. 108, 109.

46 *Медынцева А. А.* Тмутараканский камень.— М., 1976.— С. 9—11.

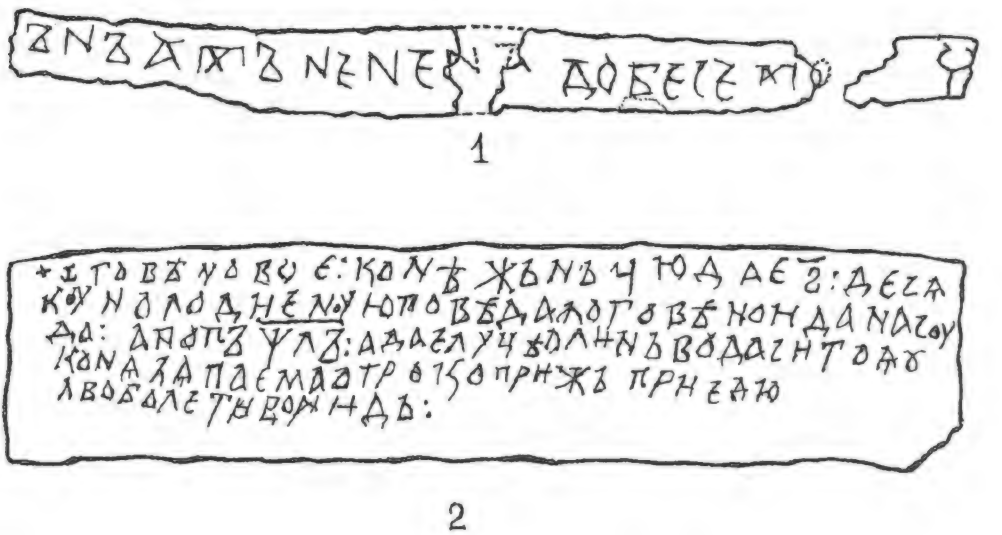

Рис. 42. Звенигородські берестяні грамоти.

ти, датовані першою половиною XII ст., які засвідчують листування жителів Південно-Західної Русі. Давні звенигородці не лише одержували листи на бересті, але й самі на ній писали й малювали.

Перша грамота збереглась фрагментарно. Вона складається з трьох уривків і читається частково. Друга грамота збереглась повністю і має характер ділового листа з вимогливим і погрозливим тоном (очевидно, адресат не виконав своїх зобов'язань). Вона адресована у Звенигород Нежичу, який заборгував якомусь Говенові 40 кун (пише Говенова, ймовірно, вдова останнього). Грамота дає цікаву інформацію про юридичні взаємини жителів Південно-Західної Русі, фіксує ознаки південноруського діалекту. Це є, власне, найдавніший документ розмовної мови з елементами південного діалекту, що лягли в основу формування української мови. Третя грамота є необробленим шматком берести з написанням літери «а» та мініатюрним рисунком погруддя людини[47].

Берестяні грамоти із Звенигорода — це нове важливе історичне джерело про побут, взаємини і мову жителів Південної Русі з відомостями про елементи південного діалекту.

Завдяки успіхам археології українська історична наука поповнилась значною кількістю нових пам'яток давньоруської писемності. Це давньоруські графіті XI—XIV ст., відкриті на стінах давніх будівель. Нині кількість відкритих графіті (головним чином у Со-

[47] *Свєшников І. К.* Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін.— 1990.— № 6.— С. 127—131. Про звенигородські пам'ятки див. ще: *Німчук В. В.* Берестяні грамоти в Україні // Мовознавство.— 1992.— № 6.— С. 11—14.

фійському соборі, Михайлівській церкві Видубицького монастиря, Кирилівській церкві, Успенському соборі Печерського монастиря, церкві Спаса на Берестовім та Золотих воріт) і особливо зміст деяких написів дозволяє говорити про них як про важливе історичне джерело, без залучення якого неможливе вирішення багатьох питань культури та історії Київської Русі. З 1957 по 1985 р. С. О. Висоцьким досліджувались графіті київських храмів. У 1966, 1976 і 1985 рр. опубліковано фундаментальні праці з вивчення давньоруського епіграфічного матеріалу — графіті, уцілілих на стінах давніх будівель Києва і в першу чергу Софійського собору[48]. У період з 1957 по 1985 р. С. О. Висоцьким було зібрано й опрацьовано величезний матеріал, що налічує 416 записів XI—XVII ст.

За своїм змістом більшість написів типові для середньовіччя, коли всі галузі культури розвивались під значним впливом християнства. Серед графіті: поминальні написи про смерть тієї чи іншої особи; пам'ятні записи про відвідини собору; написи до фресок; побутові написи та рисунки. В своїй сукупності графіті київських храмів дають уявлення про грамотність прихожан соборів. Частина написів віддзеркалює явний зв'язок з давньоруськими літописами, що простежується як по подіях, так і по історичних особах.

Серед київських графіті, зокрема, важливе значення мають написи в Софійському соборі. В першу чергу це стосується таких написів, як запис про смерть князя Ярослава Мудрого, що уточнює літописну дату події і свідчить, що вона сталася 20 лютого 1054 року[49]; напис про чотирирічне князювання в Києві Святослава Ярославича; про мир, укладений на Желяні Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем[50]. Великий напис повідомляє про купівлю Боянової землі і внесення до Софії десятини від продажу її[51]. Цей напис являє собою юридичний документ, купчий акт, що підтверджує правильність укладеної угоди. Можливо, згадана в написі Боянова земля мала якийсь стосунок до славнозвісного поета Бояна, оспіваного в «Слові о полку Ігоревім».

Серед знахідок у Софії Київській привертає увагу виявлена в соборі невідома раніше азбука, складена із 27 букв, в тому числі чотирьох оригінальних слов'янських. На думку її відкривача, ця азбука відображає якийсь ранній етап розвитку слов'янської писемності[52].

---

[48] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— К., 1966; *Его же.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв.); *Его же.* Киевские граффити XI—XVII вв.

[49] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— С. 39.

[50] *Там же.*— С. 25.

[51] *Там же.*— С. 61.

[52] *Высоцкий С. А.* Древнерусская азбука из Софии Киевской // СА.— 1970.— № 4.— С. 128, 129.

З інших графіті варто нагадати великий напис XI ст. на стіні Михайлівської церкви Видубицького монастиря про ігумена Києво-Печерського Стефана, вигнаного братією з Печерського монастиря, та напис, виявлений в ході археологічних робіт у Ближніх печерах, який датується 1150 роком. Не менш цікаві написи на Золотих воротах, в Успенському соборі Печерського монастиря, Кирилівській церкві і в церкві Спаса на Берестові.

Останнім часом давньоруські графіті виявлено і в інших містах Південної Русі. Так, великий напис знайдено в Чернігові у церкві Спаса. Напис зберігся частково, але зміст його такий: 23 квітня, на день святого Юрія, піп Ілля обідав у своєму домі[53].

Про грамотність широких народних верств у Київській Русі свідчать і стилі (писала — залізні, бронзові і кістяні) для письма на воскових дощечках, бересті і штукатурці. Таких писал чимало знайдено у Києві та інших давньоруських містах. Більшість із них залізні. Надзвичайно рідкісне кістяне писало X ст. було знайдено на Подолі: різьблена голова ведмедя вінчає собою круглий в перерізі стрижень. В давнину ці писала носились у спеціальних шкіряних капшучках, що прив'язувались на ремінцях до пояса.

Написи (на пряслицях і корчагах, графіті на стінах соборів), предмети і окремі елементи давньоруської книги вказують на те, що використання писемності ремісничо-торговими верствами населення в X—XIII ст. було вже досить значним. Та це й не дивно. Адже знання грамоти твердо вимагали окремі ремісничі спеціальності. Відповідно і писемність була не тільки привілеєм князів, духівництва, всієї панівної верхівки, але й надбанням широких верств міського населення.

Освіта

Писемність як основний компонент всякої культури навіть за панівної ролі релігійного напряму була для Київської Русі могутнім загальнокультурним фактором, засобом загального культурного розвитку всієї країни, розвитку самосвідомості всього народу.

Князь Володимир Святославич створює в країні школи (посилає забирати дітей у знатних людей, щоб віддавати їх у книжне навчання), книгописні майстерні, ввозить багато книг з Візантії і Болгарії[54]. Визначною подією загальноруського значення було заснування київським князем Ярославом Мудрим першої на Русі бібліотеки (чи книгосховища), про яку згадує літопис під 1037 р. При бібліотеці Ярослав заснував книгописну майстерню-скрипторій, де перепи-

---

[53] *Висоцький С. О.* Епіграфічна знахідка з Чернігова // Археологія.— К., 1984.— Вип. 48.— С. 92—96.

[54] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 81.

сувались та перекладались книги з грецької мови на слов'янську[55]. У книгосховищі зберігались як церковні твори, так і література із світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати та різні державні документи: договори, князівські грамоти.

Київська Софія стала центром передової думки на Русі в XI ст. Тут складено літописний звід 1037р., написано і виголошено «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, складались основи першого збірника законів Київської Русі — «Руська Правда», створено Ізборник Святослава 1076 р. та написано в 1056—1057 рр. знамените Остромирове Євангеліє.

Ці та інші історико-літературні твори старої писемності та різні державні акти тих часів зберігались у Софійській бібліотеці, яка налічувала понад 950 томів і являла собою безцінні скарби давньоруської культури.

Велика заслуга Софійської книгозбірні та переписувальної майстерні при ній полягала в тому, що книги, які вийшли звідти, стали основою інших бібліотек, служили справі найширшого розповсюдження писемності на Русі. Виникає величезна бібліотека Печерського монастиря, який з кінця XI ст. пертворюється на найбільший в країні культурно-ідеологічний центр. Ця бібліотека збагачувалась в основному за рахунок пожертвувань знатних осіб, таких як київський князь Святослав Ярославич, чернігівський князь Святослав Давидович, що став одним з ченців, прибравши ім'я Миколи Святоші.

У Печерському монастирі знаходились також художня і книгописна майстерні. Про останню з них згадує Нестор у «Житії Феодосія», оповідаючи про великого Никона, що «писав книги», про вельми вмілого книжкового майстра Іларіона, які переписували книги і вдень і вночі[56]. В стінах монастиря Нестором була створена видатна пам'ятка історії Київської Русі «Повість минулих літ» та інші визначні пам'ятки нашої минувшини.

З часом з'явились бібліотеки і в інших давньоруських містах — у Новгороді при Софійському соборі, Чернігові, Переяславі, Курську, Смоленську, Ростові, Галичі. Бібліотеки були не лише при монастирях і княжих дворах, але й у приватних осіб. Великою бібліотекою володів Клим Смолятич — книжник і філософ, який згодом став другим в історії київським митрополитом, руським за походженням. Власна бібліотека була також у ченця Григорія з Печерського монастиря та в боярина Яна Вишатича, київського тисяцького з 1089 по 1093 рік.

Книгозбірні Київської Русі були не бідніші (а Софійська і Печерська значно більші), ніж бібліотеки Західної Європи тих часів.

Книга на Русі завжди була у великій шані. Її культурно-історич-

---

[55] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 102.

[56] *Житие* Феодосия // Изборник.— М., 1969.— С. 113, 117.

ну роль важко переоцінити. Саме книга несла ті прогресивні, гуманістичні ідеали, які так чітко відображені у творах давньоруських авторів.

Прямих даних про школи на Русі до запровадження християнства ми не знаємо, хоча індивідуальне навчання могло бути при Іллінській церкві на київському Подолі.

Найранішою згадкою про школи в Києві і на Русі є повідомлення літопису під 988 р. про наказ Володимира Святославича брати дітей у «нарочитой чади» на навчання в учбових закладах[57]. Ці школи «книжного вчення» були призначені переважно для дітей заможних верств населення. Існували вони при новозбудованих церквах і монастирях. Очевидно, і перша київська школа діяла при церкві св. Василія. Слід зауважити, що організація шкіл на Русі була викликана необхідністю підготовки місцевих кадрів і грамотних людей, в яких мав потребу державний апарат.

Продовжувачем справи Володимира став його син, князь Ярослав Мудрий, який особливу увагу приділив розвитку будівництва і культури, зокрема розвитку писемності. У літописній похвалі цьому князю, між іншим, зазначається його просвітительська та будівнича діяльність, який «насѣя книжными словеса сердца вѣрных людий»[58]. Ще будучи новгородським князем, Ярослав наказав заснувати школи і навчати в них грамоті трьохсот дітей. Треба думати, що просвітницька діяльність у Києві набула ще більшої широти.

Ярослав при київській митрополії — Софійському соборі — засновує школу перекладачів (скрипторій), де зібрав багатьох переписувачів. Нагромадження книжок уже в 30-і роки XI ст. спричинилося до створення при Софійському соборі бібліотеки. Та й сам Ярослав, за літописом, «любимъ бѣ книгамъ, и многы написавъ положи в свтѣй Софьи церкви» [59].

Освіченими людьми була і вся родина київського князя. Так, відомий напис його дочки Анни, королеви Франції, на грамоті Суассонському абатству під Парижем. Син Ярослава Всеволод знав п'ять іноземних мов, а внук Володимир Мономах був відомим письменником. За часів Ярослава у Києві написаний відомий літературний твір «Слово про закон і благодать».

Крім Києва та Новгорода, школи для навчання дітей були засновані і в інших містах Київської Русі.

У спеціальних початкових школах готували, головним чином, кадри нижчого духовенства. Але існувало й приватне навчання. Так, Феодосій Печерський навчався в одного з учителів у місті Курську.

---

[57] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 81.

[58] *Там же.*— С. 102.

[59] *Там же.*— С. 103.

Про поширення навчання грамоті свідчать деякі написи-графіті на стінах Софійського собору в Києві. Тут було знайдено давню слов'янську абетку[60] та напис одного з учнів, що вчився у софійських дяків: «Піщан писав до дяка ходивши виучеником»[61].

Писемні джерела зберегли відомості про те, що початкові школи в Києві функціонували при деяких монастирях. Дочка київського князя Всеволода Янка (Ганна) в 90-х роках XI ст. заснувала при Андріївському жіночому монастирі школу для дівчат, де навчали писанню, ремеслам, співу і шиттю[62]. У Західній Європі подібні жіночі школи з'явились значно пізніше.

Крім звичайної грамотності, літописні джерела розповідають про «книжне навчання», під яким мається на увазі проходження спеціального курсу середньовічних наук: богослов'я, філософії, а також граматики, риторики, співів та деяких відомостей з історії. Учні одержували знання не лише від учителів, а й з перекладної літератури, що рано з'явилася на Русі.

Безумовно, створення шкіл і розповсюдження писемності були пов'язані з соціальними та культурними вимогами давньоруського суспільства. Освічені люди були необхідні не тільки для впровадження нового культу, але й для функціонування органів державного управління та економічного життя, торгівлі.

Наукові знання

В галузі розповсюдження наукових знань Київська Русь стояла на одному рівні з передовими країнами Європи. Як і вони, відзначалася характерним для середньовіччя богословсько-схоластичним сприйняттям світу. Як і вони, мала в XI—XIII століттях «зародки справжньої науки, себто елементи об'єктивно істинного знання про матеріальну дійсність»[63]. Ці знання, почерпнуті з різних перекладних джерел («Фізіолога», «Шестоднева», трактатів Козьми Індикоплова) розвивались паралельно із знаннями, що з'явились в результаті виробничої діяльності людей. Реальні знання — практична наука ремісників і землеробів — як необхідні і корисні для суспільства набули якнайширшого розповсюдження в усіх галузях господарської діяльності Київської Русі.

Знання з математики необхідні були під час будівництва монументальних споруд. Так звані вавілони були своєрідними кресленнями, що складались із квадратів і прямокутників, в яких закодовувалися дані про будівельну механіку та опір матеріа-

---

[60] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв.).— С. 225—240.

[61] *Там же.*— С. 42, 43.

[62] *Татищев В. Н.* История Российская.— М.; Л., 1969.— Т. 2.— С. 95.

[63] *Райнов Т.* Наука в России XI—XIII вв.— М.; Л., 1940.— С. 22.

лів[64]. Арифметичними знаннями здавна користувались на Русі під час торгівлі. Провадились також складні обчислення, записувались міри довжини, обсягу. Робились складні розрахунки, викликані потребами церкви у складанні календарів і пасхалій. У грошовій системі використовувались наочно-обчислювальні засоби — абака[65]. Схема обчислення давньоруської абаки відтворена, наприклад, на мініатюрі Радзивіллівського літопису.

Літописи засвідчують, що русичі уважно спостерігали за небесними явищами (сонячні і місячні затемнення, комети, боліди, північне сяйво, метеорити й атмосферні явища). Хоч їх трактували як божественні знамення, опис явищ майже завжди був реалістичним, а терміни брались із розмовної мови[66]. Та знання русичів з астрономії не обмежувались тільки фіксацією явищ і уявлень, з якими вони знайомились переважно з різних трактатів вітчизняної та перекладної літератури. В цьому плані надзвичайно цікавою є діяльність одного з перших руських математиків і астрономів, співавтора першого Новгородського літопису початку XII ст. диякона і доместика Кирика. Його спостереження неба — сонячних затемнень і місяцевих фаз — та записи про це вражають своєю точністю. Кирик та інші передові люди Київської Русі серйозно займались астрономічною наукою, що виявлялось у спостереженнях небесних явищ та роздумах про будову Всесвіту.

Значні знання руські люди мали в галузі хімії. Саме знання хімічних властивостей матеріалів допомагали у виготовленні скляних виробів (різноманітних і різнокольорових скляних намистин і браслетів, посуду, віконного скла), різнокольорових емалей (перегородчасті емалі), поливи для кераміки і поліхромних плиток, черні (спеціальна суміш для прикрашення срібних виробів), мозаїк. Обширна галузь хімічного виробництва — фарбування. Відомо чимало різних фарб і барвників, які застосовувались для фарбування тканини і предметів, вживаних писцями й іконописцями (у тому числі для фрескових розписів). Чимало ремісників володіли знаннями про хімічні властивості розчинів і речовин (для обробки шкіри, хутра, виготовлення різних напоїв тощо)[67].

Географічні знання Київської Русі були досить обширними. Здобувались вони як в результаті безпосередніх відкриттів, здійснених русичами, так і через знайомство з географічними трактатами того часу. Особливо вражають знання з географії, відбиті у «Повісті

---

[64] *Рыбаков Б. А.* Архитектурная математика древнерусских зодчих // Из истории культуры Древней Руси.— М., 1984.— С. 82—104.

[65] *Симонов Р. А.* Математическая мысль Древней Руси.— М., 1977.— С. 61.

[66] *Кузаков В. К.* Очерки развития естественнонаучных и технических представлений на Руси.— М., 1976.— С. 66—100.

[67] *Там же.*— С. 193—210.

минулих літ», Іпатіївському та Новгородському першому літописах. Вони охоплюють величезну територію від Гібралтарської затоки й Британії до півночі Східної Європи, Уралу і півночі Західного Сибіру, від Баренцевого та Білого морів до Індійського океану і Південно-Китайського моря[68]. На Русі добре відомі були все Середземномор'я, Північна Африка, Мала Азія, Персія, Середня Азія, Індія.

Особливо добре знали руські люди географію своєї країни. Так, вже в Початковому літопису перелічено всі слов'янські племена Східної Європи, місце проживання яких пов'язується з річками, озерами, горами. Ці ріки — Дунай, Дніпро, Дністер, Двіна, Буг, Десна, Сула, Прип'ять, Волга, Ока, Шексна та ін., озера — Ільмень, Нево, Біле[69]. Детально описується шлях «із Варяг у Греки», який пролягав по Дніпру, Ловаті, через Ільменське озеро, р. Волхов і далі через море Варязьке, звідки, за словами літописця, можна було дістатись Рима, а від Рима йти морем до Царгорода, а від нього прийти в Понтійське (Чорне) море, куди впадає Дніпро. Відомий літописам і шлях по Волзі.

Важливу роль у розвитку географічних знань у Київській Русі відігравали перекладені з іноземних мов: «Хроніка» Георгія Амартола, хронограф Іоанна Малали, Паннонське житіє Костянтина (Кирила), «Космографія» Козьми Індикоплова, «Александрія», Біблія, Палея. Вільно оперує знаннями з географії своєї країни й автор «Слова о полку Ігоревім», повідомляючи про степи (край поля Половецького), про річки Дон, Сулу, Волгу, Калку, Рось, Двіну, Донець, про міста Корсунь, Тмутаракань, про різні народи: німців, венеціанців, греків, моравів, литву, ятвягів, угрів. Цікаві відомості подано в описах руських паломників в «святі місця». Один із них ігумен Даниїл побував у 1106—1108 рр. в Палестині і написав свою оповідь в 1109—1113 рр. Інший паломник, новгородський архієпископ Антоній, побував у 1200—1204 рр. в Константинополі (опис подорожі складено 1212 р.). Його «Книга Паломник» — це опис Єрусалима. В першій чверті XIII ст. на Афон їздив архімандрит Печерського монастиря Досіфей. Продовжувались подорожі руських людей і в XIII—XIV століттях.

Слід зауважити, що руська громадська думка бачила Русь складовою частиною всесвітньо-історичного процесу відомого тоді світу[70].

Київська Русь одержала у спадок все багатство медичних знань язичництва. Волхви, знахарі, віщуни тривалий час після запровадження християнства були фактично професійними народними

---

[68] *Мавродин В. В.* Научные знания // Очерки историографии Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 260.

[69] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 10—14.

[70] *Кузаков В. К.* Указ. соч.— С. 251.

лікарями («лечцами»), популярними в народі. Лікарські рослини, «мовниці», лазні, масаж, кровопускання — все це було на озброєнні народних цілителів. Проповідники, церковні устави, нагадуючи про те, що хвороби людей послані богом за їхні гріхи, неодноразово забороняли «ведовство» і «зелейничество», а ліки оголошувались отрутою. Про порівняно високий рівень медичних знань на Русі свідчать повідомлення «Руської Правди» про «лечца», а також свідчення «Ізборника» Святослава 1076 р. та інших писемних джерел. В «Ізборнику» подано спеціальні медичні статті про різні людські захворювання і рекомендації щодо лікування їх (до хірургічних операцій включно). Про одну із спроб хірургічного лікування розповідає літопис. 1076 р. князю Святославу оперували пухлину («резанье желве»), від чого він і помер[71].

Вивченням медицини й лікуванням хворих іноді займались і представники київської знаті. Так, внучка Володимира Мономаха Євпраксія склала лікарський порадник «Мазі» («Алліма»), де розповідалось про гігієну тіла, вплив клімату на організм, про сон, лазні, гігієну матері і дитини, їжу, різні хвороби і лікування ран[72]. Відомий також один з лікарів-професіоналів XII ст. — чернець Печерського монастиря Агапіт, який успішно лікував хворих.

Література

Кращі твори київської писемності тісно пов'язані з тогочасною руською дійсністю, з важливими подіями епохи. В них знайшли яскраве втілення ідеї боротьби за зміцнення та розквіт Руської землі, її рівність з передовими країнами того часу. Давні письменники закликали руських князів до єднання і злагоди, проводили думку про згубність чвар для народу і держави у зв'язку з постійною небезпекою вторгнень на Руську землю численних ворогів. Цей історизм літератури доби Київської Русі корінням своїм сягає глибокої давнини, і початок літератури нашої слід шукати, на думку І. Я. Франка, ще в X ст., коли вона виступає вже «на досить високім ступені розвою»[73].

В міру розвитку культури Київської Русі зростав у народі інтерес до минулого, до подій та діячів давноминулих часів. Складались історичні перекази, що передавались усно і поширювались у формі героїчних билин і казок. Билини — епічні пісні, що відображають історію Київської Русі. Вони є джерелом уявлень про погляди народу на рідну історію, розповідають про подвиги богатирів-захисників Руської землі. Зародились билини наприкінці першого тисячоліття, і місцем складання їх були міста Київ, Новгород, а

---

[71] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 131, 132.

[72] *Кузаков В. К.* Указ. соч.— С. 287.

[73] *Франко І. Я.* Нарис історії українсько-руської літератури.— Львів, 1910.— С. 5.

також Чернігівська, Галицько-Волинська та інші землі. Відомі билини так званого Київського та Новгородського циклів, найдавнішими серед яких вважаються билини про богатиря Святогора та орача Микулу Селяниновича. Билини Київського чи Володимирового циклу безпосередньо пов'язані зі «славним градом Києвом» та князем Володимиром Святославичем. Улюбленими героями таких творів є богатирі — Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович, Ставр Годинович та ін.

Билинні герої та образи переважно мають реальну історичну основу, а деякі з героїв згадуються в давньому письменстві як імена історичних осіб[74].

З виникненням писемності почалось записування історичних фактів за хронологічним порядком. З'явилось літописання — найважливіший вид історичної літератури, що пов'язано з розвитком суспільної свідомості, інтересом до рідної землі. Першим історичном твором на Русі вважається «Літопис Осколда» (Аскольда), події якого датуються другою половиною IX ст.[75]. Першим літописним зводом, датованим 996—997 рр., був історичний твір, в якому подане діяння Володимира Святославича і його попередників[76]. Писався він на основі заміток, вихідним моментом яких служить хрещення та побудова церкви св. Богородиці, повідомленням про яку він і завершується. Немає сумніву, що цей літописний звід було створено при Десятинній церкві[77]. Однак зазначені літописні зводи до нас не дійшли, відгомони про них збереглись у пізніших літописах (як, наприклад, літопис Аскольда у пізнішому Никонівському зводі).

На думку дослідників, наступним етапом у давньоруському літописанні був найдавніший Київський звід 1037 р., складений при Софії Київській, який завершується похвалою будівельної та просвітницької діяльності Ярослава[78]. Близько 1073 р. ігумен Печерського монастиря Никон складає літописний звід, який, власне, є продовженням зводу 1037 р., чи «Сказання про розповсюдження християнства на Русі»[79]. Никон є творцем хронологічної структу-

---

[74] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— С. 39—154; *Мирзоев В. Г.* Былины и летописи: памятники русской исторической мысли.— М., 1978.— С. 17—116.

[75] *Рыбаков Б. А.* Указ. соч.— С. 173; *Брайчевський М. Ю.* Літопис Аскольда // Київ.— 1988.— № 2.— С. 146—170.
На думку П. П. Толочка, це були тільки поодинокі записи. Див.: *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі.— К., 1994.— С. 13.

[76] *Рыбаков Б. А.* Указ. соч.— С. 189—192.

[77] *Насонов А. Н.* История русского летописания XI — начала XVIII века. Очерки и исследования.— М., 1969.— С. 30.

[78] *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших летописных сводах.— С. 423—460; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— С. 193.

[79] *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947.— С. 82—93.

ри літописання, він вводить до літопису розповіді про хрещення Володимира в Корсуні (Херсонесі), походи руських князів на греків, новгородський переказ про прикликання варягів[80]. Звід Никона був використаний у 1093—1095 рр. укладачем так званого Початкового літопису, написання якого пов'язують з іменем ігумена Печерського монастиря Іоанна[81].

На початку XII ст. (близько 1113 р.) ченцем Печерського монастиря Нестором створюється звід, відомий під назвою «Повість минулих літ», що набув значення найвидатнішої хроніки європейського середньовіччя. «Повість минулих літ» збереглась у багатьох списках. Найдавніші з них — Лаврентіївський (1377 р.) та Іпатіївський (початок XV ст.). Відомі і три її редакції. Перша до нас не дійшла, друга читається у складі Лаврентіївського літопису, а третя — у складі Іпатіївського. За Лаврентіївським списком «Повість минулих літ» має назву: «Се повѣсти времянных лѣт, откуду есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити, и откуду Руская земля стала есть».

«Повість минулих літ» — історико-художній твір, що викладав події на Русі у зв'язку зі світовою історією, розповідав про виникнення східнослов'янської держави і її столиці Києва, про ратні подвиги русичів, про народні заворушення, княжі міжусобиці. Через увесь літопис проходить настійна проповідь єднання князів у боротьбі проти зовнішніх ворогів, засуджуються князівські чвари.

Джерела «Повісті» різноманітні. До літопису внесено важливі документальні матеріали — чотири договори руських князів з греками, оповідання сучасників про певні події. Чимало тут оповідей попередників Нестора, які він значно розширив і надав їм літературної форми. Кілька нових оповідок Нестор вмістив до Володимирового циклу. Йому ж належать оригінальні твори про перенесення мощів Феодосія (1091 р.), про напад половців на Печерський монастир (1096 р.) та про похід князя Святополка разом з іншими князями на половців (1107 р.). У «Повісті минулих літ» вміщено такі літературні твори, як «Повчання» Володимира Мономаха, оповідання про осліплення Василька Теребовльського, та використано багато іноземних джерел (біблійні книги старого і нового заповітів, візантійські хроніки — Георгія Амартола і його продовжувача, інші хроніки світової історії). У літопису використовуються твори іноземних письменників тільки як іноземне джерело.

«Повість минулих літ» доведена до 1110 р. і була покладена в основу пізніших зводів, які доповнювали її місцевим матеріалом. У 1116 р. ігумен Видубицького монастиря Сильвестр переробив заключні статті «Повісті», позитивно оцінюючи діяльність Володими-

---

[80] *Творогов О. В.* Никон Великий // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI — первая половина XIV вв.).— Л., 1987.— Вып. 1.— С. 280.

[81] *Приселков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв.— Л., 1940.— С. 34.

ра Мономаха, показавши його мудрим і діяльним князем, захисником Руської землі. Так виникає друга редакція «Повісті». Третя редакція зроблена 1118 р. для сина Мономаха Мстислава у Печерському монастирі[82].

1199 р. у Видубицькому монастирі ігуменом Мойсеєм було укладено Київський великокняжий літописний звід, до якого ввійшов Київський літопис. В Іпатіївському списку він розміщений вслід за «Повістю минулих літ» і розповідає про події 1118—1198 рр., що відбулися, головним чином, у Київській землі. До Київського літопису ввійшли матеріали, які залишила група князівських та монастирсько-єпископських літописців. Найяскравіші сторінки літопису (з 1146 по 1168 р.) належать, як твердять дослідники, київському боярину Петру Бориславичу, літописцю великого князя київського Ізяслава Мстиславича[83].

У Київський літопис увійшли також матеріали 1139 (1140) — 1171 рр., які ввів, ймовірно, ігумен Печерського монастиря Полікарп, а також окремі твори — повість про вбивство Андрія Боголюбського, повість невідомого автора про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. Події останніх двох років (1197—1198) писав, очевидно, сам ігумен Мойсей[84]. До київського зводу ввійшли матеріали переяславського (літописець переяславський Володимира Глібовича) та чернігівського (чернігівський літописець князя Ігоря Святославича) літописання.

Літописання у Переяславі велося вже за князів Всеволода Ярославича та Володимира Мономаха. Першим вірогідним укладачем Переяславського літопису (в основу якого було покладено Сильвестрівську редакцію «Повісті минулих літ») був Сильвестр[85]. До складу літопису, крім систематичних записів офіційних подій, що відбувались на Переяславщині, ввійшли народні перекази, легенди, прислів'я.

У подальшому літопис Переяслава поповнювався записами подій (з 1119 по 1187 р.), що відбувались у князівстві, його столиці й підвладних землях. Дослідники літописання О. О. Шахматов та М. Д. Присьолков вважають, що в Переяславі існувало два літописи, про що свідчать суздальські зводи. Один з них був єпископ-

---

[82] *Творогов О. В.* Повесть временных лет. // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI — первая половина XIV вв.).— С. 337—341.

[83] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— С. 311—347; *Франчук В. Ю.* Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении.— К., 1986.— С. 75—104; *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі.— С. 43—45.

[84] *Махновець Л.* Для сучасників, для пам'яті поколінь // Київ.— 1984.— № 8.— С. 156, 157; *Літопис* руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець.— К., 1989.— С. VII.

[85] *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания.— Пг., 1916.— Т. 1.— С. XLV—XLVI.

ським, а другий — княжим[86]. А. М. Насонов, який приділяв значну увагу вивченню переяславського літописання, припускає, що в Переяславі існував лише один княжий літопис, який вівся при єпископській церкві св. Михаїла, причому побудований він здебільшого на київських матеріалах[87]. Матеріали Переяславського літопису були широко використані при складанні літописного зводу у Володимирі в 50—70-х роках XII ст.

У Чернігові літописання велося вже з XI ст. Є досить виразні свідчення літописної роботи, можливо, при церкві св. Спаса, заснованій ще до побудови Софійського собору в Києві[88]. Добре відомий чернігівський літопис князя Ігоря Святославича, який закінчувався повідомленням про смерть чернігівського князя Ярослава Всеволодовича і вступ на чернігівський стіл Ігоря Святославича. Чернігівський літопис був започаткований ще за Святослава Ольговича — батькові Ігоря[89], продовжений за Олега, а потім за його брата Ігоря Святославича, тобто це сімейний літопис Святославичів. Однак літопис Ігоря Святославича, на думку дослідників, переростає рамки сімейного літопису: після 1120 р. (під 1128, 1140, 1142 р. та ін.) з'являються повідомлення про чернігівських князів і єпископів, що виходить за межі сімейної хроніки[90].

У XIII ст. було складено унікальну пам'ятку— Галицько-Волинський літопис, що охоплює події на Галицькій і Волинській землях від 1202 до 1292 р. Зберігся він теж в Іпатіївському літопису і розміщений після Київського літопису. Галицько-Волинський літопис — важливе джерело для вивчення Галицького і Волинського князівств, а також міжнародних зв'язків того часу. До складу літопису ввійшли різні документи (акти, грамоти, військові повісті, фрагменти з інших літописів (наприклад, «Повість про битву на Калці»), місцеве літописання, витяги з різних історичних творів, як вітчизняних, так і перекладних.

За змістом Галицько-Волинський літопис охоплює події, які стосуються Галича, Холма, Володимира, Пінська, тобто є обробкою його редакторами літописних записів, що складалися при князівських дворах чи монастирях саме цих місцевостей. Відомо п'ять редакцій літопису (1234, 1266, 1286, 1289, 1292 рр.), місцем написання яких були Холм, Перемишль, Любомль і, можливо, Пінськ. Дві перші редакції було складено в Холмі, тому вони і названі першим

---

[86] *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания.— С. XLVI—XLVII; *Приселков М. Д.* Указ. соч.— С. 47—57.

[87] *Насонов А. Н.* Указ. соч.— С. 60—111.

[88] *Там же.*— С. 54.

[89] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— С. 307—311.

[90] *Лихачев Д. С.* Указ. соч.— С. 237, 238; *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі.— С. 51—55.

і другим холмськими зводами. Ймовірними їх авторами, які вийшли з найближчого оточення Данила Романовича, були холмський єпископ Іван та Діонісій Павлович, визначний державний діяч, працівник княжої канцелярії. Вони виражають думки Данила, оспівують його подвиги. Холмські редакції являють, власне, військову повість з Данилом в центрі. Тут широко використано тогочасну епічну поезію[91].

В XI—XII ст. Руська земля стає відомим в усіх кінцях світу визначним центром культури. Саме в цю бурхливу і знаменну добу були створені оригінальні літературні пам'ятки нашої минувшини, такі самобутні і високохудожні твори, як «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Послання» Климента Смолятича, твори Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик».

В XI ст. значного розвитку набула урочиста ораторська проза, найвидатнішим представником якої є митрополит Іларіон, перший митрополит з руських. Десь між 1037—1054 рр. ним створено «Слово про закон і благодать», пам'ятка великої історичної значимості і сильного емоційного звучання. У «Слові», що складається із трьох частин, проголошується повна культурна і церковна самостійність Русі, «яже вѣдома и слышима есть всѣми четырми конци земли». В останній частині твір Іларіона перетворюється на справжній панегірик хрестителю Русі, а також його сину — Ярославу, вірному продовжувачу справи батька. Але Іларіон прославляє Володимира не тільки за благочестя, а й за військову доблесть і державні заслуги. З особливим патріотичним почуттям прославляється і «славный град Кыев... величьством сіающь»[92].

Авторами ораторсько-«учительної» літератури XI—XII ст. були Феодосій Печерський, Лука Жидята, Климент Смолятич, Кирило Туровський та інші проповідники й оратори Київської Русі. Климент Смолятич, книжник і філософ, другий після Іларіона митрополит з руських, є автором кількох «Слів», у тому числі «Посланія пресвітеру Фомі», в якому він спростовує нападки свого опонента, демонструє неперевершену майстерність тонкого тлумачення божественних писань. У своїх творах Климент спирається не тільки на отців церкви, а й на Гомера, Арістотеля, Платона, що засвідчує його освіченість і обізнаність з античністю.

Великої популярності у другій половині XII ст. набув своїми повчаннями, урочистими «Словами» і молитвами відомий церковний діяч, єпископ Кирило Туровський. Із багатьох творів, що приписувались Туровському, йому безсумнівно належать «Притча о человеческой душе и теле», «Повесть о белоризце и о мнишестве»,

---

[91] *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори).— К., 1958.— С. 99—101; *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис.— К., 1961.— С. 6—7; *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі.— С. 60—63.

[92] *Молдован А. М.* «Слово о законе и благодати» Илариона.— С. 92, 97, 98.

«Сказание о черноризцем чине», вісім «Слів» з нагоди різних церковних свят, близько 30 молитов і два канони. Видатний майстер красномовства Кирило Туровський володів високою письменницькою майстерністю. Його «Притча о человеческой душе и теле», написана між 1160—1169 рр., є гострим викривальним памфлетом проти ростовського єпископа Федора (Федорця), а можливо, і проти князя Андрія Боголюбського[93].

В Київській Русі XI—XIII ст. важливого значення набула агіографічна література, або «Житія», що теж були тісно пов'язані з політичними завданнями, які стояли перед державою. Наприкінці XII ст. Нестором було написане «Чтеніе о житіи и о погубленіи блаженную страстотерпцю Бориса и Глѣба». В основу твору покладено життєпис князів-мучеників Бориса і Гліба. «Чтеніе» осуджує війну між братами і дає яскраву картину їх мученицької смерті. Про життя і діяння одного із засновників Печерського монастиря оповідається і в іншому творі Нестора — в «Житии преподобного отца нашего Феодосия, игумена Печерьскаго». «Житіє» Феодосія вирізняється жвавістю зображення монастирського побуту, яскравими характеристиками ченців і мирян. Велику популярність на Русі мало «Сказаніе и страсть и похвала святую мученику Бориса и Глѣба», написане не раніше 1115 р., яке відтворює події і факти з життя святих мучеників.

В єдиному списку у складі Лаврентіївського літопису під 1096 р. збереглось знамените «Поученье» дітям Володимира Мономаха. Воно адресоване дітям-спадкоємям державної влади. Володимир Мономах намагається подати для нащадків образ ідеального князя і правителя, досвідченого господаря і зразкового сім'янина. Основні ідеї «Повчання» ті ж, що й в усій діяльності Володимира Мономаха: зберегти Руську землю, об'єднавши князів через взаємні договірні зобов'язання для спільних походів на Степ.

Для давньоруської літератури характерний і такий новий жанр, як паломництво, тобто подорожі до різних релігійних центрів — Константинополя, афонських монастирів, Палестини. Один із таких паломників, ігумен Данило, уродженець з Чернігівщини, десь між 1106—1108 рр. відвідав Палестину і про подорожі написав твір «Житье и хожденье Данила, Русьскыя земли игумена», де відтворено топографію середньовічної Палестини, подано багато легендарних і апокрифічних оповідань.

Найвидатнішою літературною пам'яткою давньоруської літератури, її шедевром, є «Слово о полку Ігоревім», написане в 1185—1187 рр. В ньому знайшли яскраве відображення патріотичні ідеали і поетична культура Київської Русі. Християнські уявлення епохи тісно переплітались з опоетизованими пережитками язичництва. «Слово» — талановитий і пристрасний художній твір, який закли-

---

[93] *Творогов О. В.* Кирилл // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI — первая половина XIV вв.).— С. 218, 219.

кав до об'єднання всіх сил Руської землі для боротьби з ворогом. Поема була тісно пов'язана із життям народу, відображала його думки, почуття і сподівання. На прикладі поразки князя Ігоря Святославича 1185 р. у боротьбі з половцями автор показав, до чого призводять князівські чвари та усобиці. «Слово о полку Ігоревім» написане на півдні Русі. Але хто автор пам'ятки і де знаходилось місце її творення — невідомо. Існує чимало гіпотез про автора «Слова», гіпотез досить спірних і гіпотетичних[94].

На початку XIII ст. було складено «Києво-Печерський патерик» — збірник творів про історію Києво-Печерського монастиря. «Патерик» — це цільний твір і система легендарних новел, в основі яких лежать перекази XI—XII ст. Цю систему склали послання києво-печерськогоченця Симона, який з 1214 р. став єпископом у Суздалі і Володимирі, та розповіді києво-печерськогоченця Полікарпа, записані у 1223—1233 рр. До складу «Патерика», крім творів Симона («Слово про створення церкви Печерської», послання до Полікарпа, оповідань про печерських ченців) та Полікарпа (послання до ігумена Печерського монастиря Акіндіна та оповідь про печерських ченців), входило літописне «Слово про перших чорноризців печерських». Всі легенди об'єднані прагненням довести особливу святість Печерського монастиря. Крім того, укладачі «Патерика» включали до своїх оповідань картини з буденного київського життя XI—XII ст.[95].

Театральні дійства. Музика

Початком театральних вистав на Русі вважаються народні ігрища та обряди, що супроводжувались співами, грою на музичних інструментах і танцями. Вже про цей зародковий етап театрального мистецтва згадує «Повість минулих літ», розповідаючи про звичаї радимичів, в'ятичів і сіверян: «схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бѣсовьская пѣсни»[96]. Носіями театральної народної творчості, першими професіональними виконавцями (головним чином комічного жанру) виступають скоморохи, які зробили лицедійство своєю спеціальністю. Мандруючи по країні, вони завжди під час місцевих торжеств, свят, торгів були бажаними учасниками різних видовищ (старовинне «позорище»), збираючи чималі гурти людей. Скоморохи майстерно володіли різноманітними музично-виконавчими жанрами: були акторами, співаками, танцюристами, фокусниками, водили ведмедів, грали на гуслях, бубнах,

---

[94] *Дмитриев Л. А.* Автор «Слова о полку Игореве» // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI — первая половина XIV вв.).— С. 16—32.

[95] *Крекотень В. І.* Золота книга українського письменного люду. Післямова // Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик / Репринтне видання.— К., 1991. С. 276—278.

[96] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 15.

гудках, трубах, флейтах, зурнах. Недарма відомий учений і книжник початку XVI ст. Максим Грек називав такі дії скоморохів, які й за його життя були надзвичайно популярними в народі, бісівськими, що відвертали вірних від істинного учення[97].

Крім мандрівних, відомі скоморохи, які жили при князівському дворі чи при дворах знатних бояр і вельмож. Останні були водночас і професіональними музикантами. На фресці XI ст. «Скоморохи» в Софійському соборі у Києві зафіксовано старовинний оркестр і акробатів з жердиною. Музиканти розташовані групами відповідно до наявних інструментів. На софійських фресках відтворено й інші сцени. Це і поєдинок людини з рядженим звіром, свято Коляди, двобій борців[98].

У прикладному мистецтві Київської Русі добре відомі зображення гуслярів і танцюристів на пластинчастих браслетах з Києва, Чернігова та інших міст, на срібній чаші XII ст. з Чернігова та мініатюрах Радзивіллівського літопису. Вони є ніби реальним коментарем до численних згадок про них у пам'ятках давньої історії і літератури. Так, «Повість минулих літ» розповідає про скоморохів уже 1068 р.[99], хоч, певна річ, вони мали бути набагато раніше. Згадаймо знамениті бенкети Володимира Святославича, де, за билинами, обов'язково присутні й скоморохи. У «Житії» Феодосія, написаному Нестором у 80-і роки XI ст., є згадка про один із таких бенкетів великого князя Святослава Ярославича, онука Володимира Святого. Літописець детально розповідає про музикантів, що бренькали на гуслях, гриміли в органи і свистіли в зурни, про те, що всі присутні тут грали і веселились, як це заведено було у князів[100]. Яскраву картину із життя скоморохів описано у «Слові Данила Заточника», автор якого був прекрасно обізнаний із побутом сучасних йому акторів. Це і сміливі вправи на конях, не менш яскраві вправи на канаті (однією рукою актор тримається за його край, а в іншій тримає оголений меч), боротьба з лютим звіром[101].

Читаючи рядки про мистецтво скоморохів у пам'ятках давнини, переконуємося у величезній популярності перших акторів і музикантів серед простого люду і навіть вищих верств населення, незважаючи на гоніння з боку церкви, на заборону народного мистецтва як поганського. «Видим бе игрища утолочена, и людий много мно-

---

[97] *Максим Грек.* Слово против скоморохов // Музыкальная эстетика России XI—XVIII веков.— М., 1975.— С. 51, 52.

[98] *Кирпичников А. А.* К вопросу о древнерусских скоморохах.— СПб., 1891.— С. 12; *Висоцький С. О.* Про що розповіли давні стіни.— К., 1978.— С. 128—134.

[99] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 114.

[100] *Житие* Феодосия.— С. 132.

[101] *Зарубин Н. Н.* Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам.— Л., 1932.— С. 70, 71.

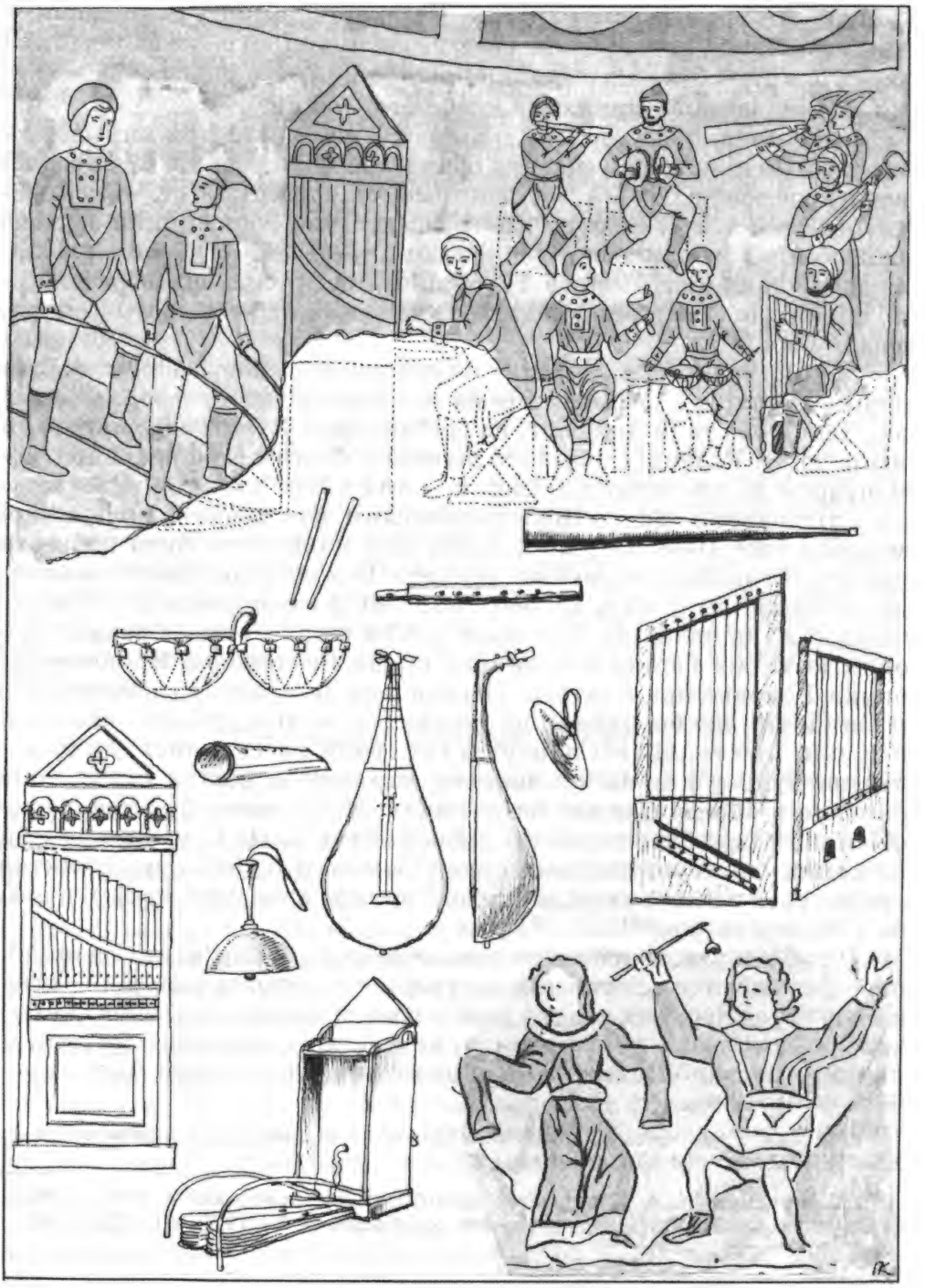

Рис. 43. Зображення музикантів і танцюристів. Музичні інструменти епохи Київської Русі.

жьство на них, яко упихати начнут друг друга, позоры дѣюще от бѣса замышленаго дѣла а церкви стоять»[102].

Отже, спочатку були видовища з нехитрим сюжетом, які влаштовували скоморохи. Поступово вони розвивались, унаслідок чого складались народні драми. Саме мистецтво мандрівних акторів-скоморохів створило на Русі грунт для справжнього народного театру.

Важливе значення у житті давньоруського народу мала музика. З нею пов'язані усі найважливіші події у житті громади. У супроводі музики виконувались обрядові пісні, танці та видовища на громадських та родинних святах. Під звуки музики розпочинали бої. Чимало професійних виконавців героїко-епічних пісень було тоді на Русі, які під акомпанемент гуслів оспівували («славили») подвиги та діяння своїх знаменитих сучасників і попередників. Яскравим представником таких виконавців вважається знаменитий співець Боян, що жив в XI ст., якого згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Ще одного «славутного» співця — Митусу — згадано в Галицько-Волинському літописі під 1241 р.

На Русі професіональними музиками були скоморохи, які майстерно володіли різними музично-виконавчими жанрами. У фресці Софійського собору зафіксовано придворний оркестр із семи музикантів. Грають вони на флейті і трубах, лютні, лірі, на тарілках та органі. Крім органіста, ліворуч від нього, зображено двох помічників, які ногами натискують на міхи органа[103]. За дослідженням І. Ф. Тоцької, музикантів-виконавців дев'ять. Замість танцюристів, вона називає музиканта, що грає на парних маленьких барабанчиках і музиканта зі дзвонами[104]. За кількістю і різноманітністю представлених на фресці інструментів — це один із найбільших ансамблів середньовіччя. Причому софійський ансамбль відрізняється наявністю досконалих на той час інструментів (орган з ножним міхом, величезна ліра)[105]. У північній башті собору є зображення музиканта зі смичковим інструментом, очевидно, гудком.

Неабияку роль відігравала на Русі військова музика. У військових оркестрах відомі, за літописом, такі інструменти, як труби, зурни, бубни (барабани), аргани, накри. Під час облоги Болгара 1220 р. музиканти в готових до штурму руських військах «удариша в накры, и в арганы, и в трубы, и в сурны, и в посвистели»[106].

---

[102] *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 114.

[103] *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве.— К., 1989.— С. 54—56.

[104] *Тоцкая И. Ф.* Фреска «Скоморохи» в Киевской Софии // XVIII Международный конресс византинистов. Резюме сообщений.— М., 1991.— С. 1162—1163.

[105] *Тоцкая И. Ф., Заярузный А. М.* Музыканты на фреске «Скоморохи» в Софии Киевской // Древнерусское искусство.— М., 1988.— С. 155.

[106] *ПСРЛ.*— Т. 15: Тверский сборник.— М., 1965.— Стб. 331.

З археологічних знахідок останніх років відомі інструменти духові — сопілки, знайдені у Звенигороді[107], смичкові — гудки і щипкові — гуслі, виявлені у давньому Новгороді[108].

За писемними даними до складу музичних інструментів Київської Русі входили духові інструменти — ріг, труба, сурна (зурна), сопілка (сопель), флейта, свірель; струнні — гуслі, гудок (смик), лютня, ліра, арфа; ударні — бубен, накри, арган, тарілки[109]. Найскладніші з них — пневматичний орган, арфа, лютня, якими, очевидно, користувались придворні музиканти. Гуслі, гудки і сопілки були в широкому вжитку у скоморохів. Гуслі і сопілки, за «Сказанням про побудову града Ярославля», використовувались при язичницькому богослужінні (при капищі Велеса)[110].

Як відомо, на Русі, крім скоморохів, які були талановитими виконавцями, музикантами-професіоналами, існували і співці-розповідачі героїко-епічних сказань дружинного епосу. Музикальна основа давньоруських епічних сказань характеризується як речитативно-наспівна декламація. Епічні сказання супроводжувались акомпанементом гуслів[111]. За «Словом о полку Ігоревім» таким співцем був знаменитий Боян. Слід зауважити, що безписемна музична творчість стала грунтом для розвитку писемної музики, якою на Русі було мистецтво церковного співу.

У руській церковній музиці важливе місце посідає «знаменний розспів», оригінальний стиль хорового співу високої кваліфікації. Керівники хорів — майстри цього співу спочатку мали грецьку назву «деместиків». Вони були в Десятинній церкві у Києві, Печерському монастирі та в церквах інших великих міст. Знаменні розспіви записувались особливою системою нотних знаків, що мала назву крюкової нотації (у зв'язку із зовнішнім виглядом знаків). Крім крюкової, у Київській Русі існувала ще нотна система, якою користувались у XII—XIII ст.,— кондакарна нотація (названа від записаних нею мелодій кондаків — коротких хвалебних співів на честь окремих святих). Обидві нотації є оригінальним руським нотним письмом, яке відрізнялось від грецького і свідчить про високий

---

[107] *Свешников И. К.* Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 2.— С. 147.

[108] *Колчин Б. А.* Гусли древнего Новгорода // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 358—365; *Поветкин В. И.* Новгородские гусли и гудки // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 312.

[109] *Беляев Б. М.* Музыка // История культуры Древней Руси.— М.; Л., 1948.— Т. 2.— С. 495; *Висоцький С. О.* Культура Давньої Русі // Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 1.— С. 403.

[110] *Лебедев А.* Храмы Васильевского прихода в г. Ярославле.— Ярославль, 1877.— С. 10.

[111] *Беляев Б. М.* Указ. соч.— С. 503.

рівень давньоруського культового вокального мистецтва. На основі знаменного розспіву в церковному співі на Русі виникло і розвинулось пізніше багатоголосся чи «строчний спів».

Глава 3
МИСТЕЦТВО

В IX—XI ст. зростають давньоруські міста — Київ, Новгород, Чернігів, Переяславль та інші, що були зведені як фортеці на кордонах і торгових шляхах, місцях збору державних податків. Після 988 р. започатковується давньоруський станковий живопис — малювання ікон, що є важливою віхою в історії становлення давньоруського мистецтва[112]. В XI ст. живопис Київської Русі перебував на початковому етапі свого розвитку і був орієнтований на багату спадщину Візантії: перші ікони завозилися з її території, подібно до того, як перші зразки християнського мистецтва привіз до церкви Богородиці Володимир Святославич. До перших зразків мистецтва Візантії, що потрапили на Русь після запровадження християнства, належать літописні «ида мѣдянь двѣ капищи, и 4 кони мѣдяны», «сосуды церковныя и иконы», а також добре збережені так звані Корсунські врата Софії Новгородської.

Живопис київської школи іконопису, риси якого намагаються відтворити мистецтвознавці, в XI — першій половині XII ст. за стилем цілком відповідав розвитку візантійського живопису. Твори константинопольських художників стають реліквіями і зразками подібно іконі «Володимирської Богоматері», або «Умілєніє», вивезеної з Вишгорода 1155 р. Існує думка про київське походження новгородської ікони XI ст. «Свв. Петро и Павел».

Археологічні дослідження свідчать про істотний розвиток станкового живопису вже в XII ст. Досліджена 1938 р. на території Михайлівського монастиря майстерня художника була спалена під час монголо-татарської навали 1240 р. В майстерні знаходився набір маленьких горщечків для фарб, розтиральник, шматки бурштину.

Знахідки бурштину в київських майстернях раніше пов'язували з ювелірною справою, проте відкриття у 1973—1977 рр. майстерні живописця у Новгороді, дозволяє прослідкувати всі етапи праці художника. Майстерня існувала з рубежу 80—90-х рр. XII ст. до 1209 р. Тут знайдено 15 дошок — заготовок для невеличких ікон висотою від 8 до 20 см. Поруч знаходились мінеральні пігменти: ауріпігмент, реальгар, глауконіт, вівіаніт, охра. Останнього знайдено

---

[112] *Богусевич В. А., Міляева Л. С.* Станковий живопис // Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 322—340; *Асєєв Ю. С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі.— К., 1980.— 216 с.; *Логвин Г. Н.* З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII ст.— К., 1974.— 208 с.

10 відер. Як і в київських майстернях, трапився у великій кількості бурштин — обов'язковий компонент домішок до оліфи. Ретельний аналіз берестяних грамот свідчить про належність садиби Олісею Петровичу Гречину, священику, майстру живопису, можливо, за походженням греку, вихідцю з Візантії[113]. Майстерні гіршої збереженості були виявлені і на території Києво-Печерської лаври.

Історичні джерела зберегли відомості про одного з перших іконописців — Алімпія, що працював над мозаїками Успенського собору Печерського монастиря, а потім над творами станкового живопису. Ікони Алімпія визначалися досконалістю, через що замовники платили за них суму в 3 рази більшу звичайної. Відомо, що він написав для дерев'яної церкви на Подолі 5 великих ікон деісусного чину і дві намісні (Печерський патерик). До цієї школи дослідники відносять ікону «Велика Панагія» («Ярославська Оранта») із зібрання Третьяковської галереї — величний образ Богоматері. Особливу увагу привертає мафорій, його драпірування з золотими пробілами, фігури ангелів у медальйонах по кутах фігури. Ця ікона походить з ярославського Спасо-Преображенського монастиря і датується початком XII ст.

За пам'ятку київської школи живопису вважають «Дмитра Солунського» з Дмитрова, що передає монументальний образ заступника воїнства. Ікона відзначається майстерністю композиції, витонченим живописом. Однією з найближчих до пам'яток живопису київської школи вважають новгородську ікону «Устюжське Благовіщення», до якої в свою чергу тяжіє ікона «Архангел». В останньому творі, що становив частину деісусної композиції, відчувається еллініcтична традиція пластичного письма. Усі ці твори відносять до XII ст. Про розробку іконографії давньоруського Бориса і Гліба свідчить новгородська копія київського зразка, написана наприкінці XIII ст.

В XI ст. на Русі, передусім у Києві, починає розвиватися новий вид мистецтва — книжкова мініатюра. Ярославом Мудрим при Софійському соборі у Києві була створена князівська книгописна майстерня — скрипторій. Дослідники припускають, що саме тут виготовлена кирилична частина Реймського Євангелія Анни Ярославівни. У Києві дяком Григорієм було написане для родича князя Ізяслава Ярославича «Остромирове Євангеліє», робота над яким тривала від 21 жовтня 1056 р. до 12 травня 1057 р. В мініатюрах авторів Євангелія (крім Матфія), заголовній заставці, в 17 малих та 207 розкішних ініціалах відтворено емалювальний стиль рукописів константинопольського походження. Перегородчасті емалі нагадують і золоті лінії контурів, і червоно-вишневий, зелений і синій колір тла.

Декор розкішних книг константинопольського походження пов-

---

[113] *Янин В. Л.* Открытие мастерской художника XII века в Новгороде // Древний Новгород.— М., 1983.

ністю відбився на визначному творі дяка Іоанна — Ізборнику великого князя Святослава 1073 р. Сам текст книги походить з болгарського перекладу грецького оригіналу IX ст., написаного для царя Сімеона. Рукопис Ізборника прикрашений шістьма «вихідними» мініатюрами-фронтисписами, система яких розроблена візантійськими книжниками протягом кількох століть. На одній з мініатюр великий князь київський Святослав зображений разом з родиною (подібно візантійському імператору) перед Ісусом Христом, який в лівій руці держить Євангеліє, а права піднята в двоперстнім благословінні. На груповому портреті сам Святослав і члени його родини наділені індивідуальними рисами. Всі орнаменти в архітектурних рамках, в основі яких мотив з'єднаних кіл з пальметами, за своїм походженням візантійський. Для мініатюр Ізборника характерне поєднання золота з суриком, зображення на нижніх полях знаків зодіака.

Дуже близькі до мініатюр Ізборника за своїм стилем і окремими мотивами орнаменту мініатюри Псалтиря Гертруди. До тексту, написаного наприкінці X ст., додано 5 мініатюр трьох виконавців. Найбільший інтерес становлять портрети Ярополка Ізяславича й Ірини-Кунігунди в сцені «коронації». Цей портрет написаний значно краще групового портрета Святослава з родиною з Ізборника.

Всі три пам'ятки київської мініатюри («Ізборник», «Остромирове Євангеліє», «Псалтир Гертруди» створені у 1073—1075 рр.) унікальні і свідчать про стилістичну різноманітність.

Про знайомство книжників Київської Русі з каролінгськими і романськими моделями свідчить Юр'ївське Євангеліє, написане в Києві Федором Угринцем між 1119 і 1128 рр. Титульний аркуш нагадує композиції Ізборника 1073 р., проте виражена графічність, тварини, птахи і плетіння виконаних кіновар'ю ініціалів, вказують на стилізацію і схематизацію візантійських прототипів під впливом знайомства з мистецтвом Заходу. Мотиви плетіння характерні для ініціалів Бучацького Євангелія, написаного в одному з монастирів Волині. З 210 ініціалів, 80 виконані в традиційній візантійській манері, а близько 130 містять мотиви плетіння. Ця пам'ятка другої половини XII — початку XIII ст. сполучає поліхромний стиль з червоноконтурним і вказує на місцеву творчу переробку. Своєрідне поєднання візантійського і романського стилів дослідники вбачають в мініатюрах Добрилового Євангелія, написаного 1164 р. на Волині.

Ювелірне мистецтво було провідним у мистецтві Русі X—XIII ст. Твори художньої металообробки за своєю інформативністю значно перевершували всі інші види мистецтва, у тому числі архітектуру, живопис, скульптуру. Семантика образів творів ювелірного ремесла була добре відома сучасникам, не менш, ніж образи фольклору або епосу. Б. О. Рибаков у класичному дослідженні «Ремесло Древней Руси» на перше місце серед технічних прийомів давньоруських ювелірів поставив ливарство. Проте й інші прийоми обробки металу: чеканка, діфовка, зернь, скань, емалювальна справа, чернь

були відомі у Східній Європі з античних часів. З розвитком міського ремесла, значно зросла техніка обробки, поширилися нові, більш економічні, види обробки дорогоцінних металів, нові типи ливарних форм. Зі Сходу, Візантії, Північної Європи у східнослов'янські міста переселялися майстри, які впроваджували нові технологію, мотиви декору.

Дослідження останніх років значно збагатили наші уявлення про розвиток ювелірного ремесла язичницької Русі. Тиглі для виплавки кольорових металів походять з Григорівського поселення VIII—X ст. Тиглі і ллячки знайдено в ранньому Пліснеську, поселеннях VI—IX ст. поблизу сіл Новотроїцьке, Зимне, Городок та ін. Прикраси VI—VIII ст. знайдено у Вільховчицькому скарбі, на поселенні поблизу с. Великі Будки, Пастирському городищі, Хар'ївському скарбі тощо. В зооантропоморфних образах на фібулах VI—VIII ст. дослідники вбачають традиції скіфо-сарматського, лангобардського, тюркського (степового) мистецтв.

Для поселень VIII—X ст. Середнього Подніпров'я характерні знахідки прикрас салтівської культури, тобто основного населення Хозарського каганату. Вплив художньої культури Хозарії на східнослов'янські племена особливо помітний на Дніпровському Лівобережжі, заселеному носіями волинцевської і роменської культур[114]. Металеві деталі костюма: сережки, напівсферичні бляшки, бубонці, пряжки «аварських» типів, браслети з потовщеними кінцями демонструють деталі «варварського» убору племінної верхівки. Разом з керамікою алано-болгарської традиції, ці пам'ятки вказують на значні східні впливи на мистецтво слов'ян додержавного періоду.

В історії мистецтва Русі IX—X ст. простежується феномен «дружинної культури», тісно пов'язаний з етнічною неоднорідністю оточення перших Рюриковичів: Олега, Ігоря, Святослава. У цей час зростає кількість художнього імпорту, особливо посуду, нових типів прикрас[115]. З впровадженням християнства зростає і кількість пам'яток релігійного мистецтва: хрестів, медальйонів, іконок, речей церковного вжитку. Дослідники приходять до висновку про синкретизм одягу дружинника, особливо спорядження вершника і коня[116].

Відмова від традиційних прикрас родоплемінної верхівки пов'язана з тим, що старі художні цінності не виконували ролі засобу фіксації належності їхніх власників до нової соціальної групи. Формування нового замовника в IX—X ст. зумовлювало кон'юнктуру для кольорової металообробки в містах Русі.

---

[114] *Щеглова О. А.* Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской Лесостепи.— Воронеж, 1987.— С. 77—85.

[115] *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 237—26.

[116] *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие // САИ Е1—36.— М.; Л., 1966.

Місцеве виробництво прикрас «нових» типів підтверджується знахідками ливарних формочок у кургані Табаївського могильника і в Києві на вул. Верхній Вал. В одній з київських форм відливалися речі «степової» традиції: наремінні бляшки, наконечник. З цього ж набору походить формочка для виготовлення прикрас кінської збруї. На це вказує їх великий розмір, а також тип бляшок круглої форми з мотивом зірки, поширений на території від Волині до Балкан. Датуються київські формочки третьою чвертю X ст.

Стилістичні особливості типів прикрас, що виготовлялися у Києві в X ст., вказують на східні прототипи. Про це ж свідчить і арабський напис на одній із формочок. Аналогічні прикраси знайдено (крім Середнього Подніпров'я) в Угорщині, Скандинавії, на території Волзької Булгарії. Показовими є ювелірні вироби з київського могильника X ст. Так, кільцеподібна фібула з головками тварин з поховання 116 має скандинавське походження, руків'я кресала із зображенням Одина (поховання 124) — з Прикам'я, рукі-в'я меча (поховання 108) походить з Угорщини. Витончені скроневі кільця з поховань 112 і 124 виконані в традиціях зернених прикрас Волині, а підвіски з поховання 112 виготовлені у великоморавській традиції. На Старокиївській горі знайдено ливарні форми для відливання великоморавських прикрас типу Стара Коуржим IX ст., але в місцевій інтерпретації.

Прикраси з дружинних поховань виготовлялися майстрами, які розвивали здобутки двох шкіл[117]. Їх стилістичні особливості оформилися ще у другій чверті X ст. У прикрасах відчуваються впливи ісламської торевтики, помічені в цей час у мистецтвах Угорщини, Південного Уралу. До виробництва середньодніпровських майстрів можна віднести й відомі срібні окуття ритонів з Чорної Могили в Чернігові. Окуття меншого ритону прикрашає рослинний орнамент. Більший ритон можна віднести до шедеврів мистецтва — срібне окуття передає складний сюжет з фантастичними звірами, птахами, людьми. В центрі композиції — дві грифоноподібні істоти, з протилежного боку — людські постаті, озброєні луком і стрілами. Семантика образів складна, пов'язана з поширеним сюжетом чарівного полювання, і за Б. О. Рибаковим, думку якого поділяє більшість дослідників, на окутті міститься сюжет з чернігівської билини про Івана Годиновича. Окремі рослинні мотиви окуття явно східного походження, звірині нагадують образи скандинавського мистецтва.

Стилістичні особливості ювелірних виробів дружинного мистецтва формувалися в місцях обслуговування князівського оточення під час збору державних податків — данини. Знахідки зразків дружинного мистецтва тяжіють до маршруту «полюддя».

Перші зразки релігійного мистецтва, представлені хрестами і

---

[117] *Орлов Р. С.* Південноруський центр художньої металообробки X ст. // Археологія.— 1983.— Вип. 44.— С. 29—47.

пам'ятками металопластики, походять, зокрема з дружинних поховань Києва, Гньоздова, Гочева, Чернігова. Це передусім різні типи хрестоподібних підвісок з листового срібла, а також з так званим грубим зображенням розіп'ятого Христа. Перші знахідки відносять до X ст. Походять вони з території Великої Моравії. До найбільш ранніх зразків металопластики належить печатка з погрудним зображенням Христа з Шестовицького могильника, що датується серединою X ст. Хрести розглянутого типу, знайдені в Угорщині і Скандинавії, мають давньоруське походження.

Серед київських хрестів-енколпіонів, найбільш ранньою моделлю є тип хреста зі злегка розширеними кінцями. Лицьова стулка містить зображення Розп'яття з бюстами Богоматері й Іоанна Богослова, а на зворотній — Христос Пантократор і погрудні зображення святих. Ця модель з'явилася в першій половині XI ст. Стилістична група ранніх виробів розширюється за рахунок двобічної ікони з Христом Пантократором, ікони з Богоматір'ю Одигитрією, хрестом-енколпіоном з фігурами перших святих Русі — Бориса і Гліба й золотого змійовика — «Чернігівської гривни» Володимира Мономаха. На інших хрестах (з прямими кінцями) вже в XI ст. з'являються іконографічні мотиви символів євангелістів[118].

У XII—XIII ст. лиття енколпіонів втілило всі досягнення пластичного мистецтва Києва, що пов'язане і з більш складною технікою використання двобічних кам'яних формочок. Один з напрямків діяльності київських майстрів був пов'язаний з реставрацією старих моделей. Зразком витонченого твору металопластики є енколпіон початку XIII ст. з Княжої Гори із зображенням Розп'яття та Іоанна Богослова. Засобом художнього лиття в XII—XIII ст. виготовлялися хороси, цілі екземпляри яких походять з Києва і Сахнівки. У нижній частині хорос має півсферичну чашу з ажурних пластин, зверху вкриту ажурною решіткою з свічниками. Підвішувався хорос на ланцюжках, уламки від яких досить часто трапляються при розкопках міст Русі. Один з досконалих шедеврів художнього лиття — відомі арки з Вщижа зі складним плетінням, фігурами птахів. На арках (XII ст.) збереглося ім'я майстра Константина.

Збереглися і досить рідкісні зразки торевтики Київської Русі, прикладом чого є медальйон із зображенням Богоматері Оранти. Існує думка і про місцеве виготовлення карбуванням із срібла розкішної чаші зі скарбу 1957 р. в Чернігові з численними зображеннями, з позолотою і черню. За останніми даними, Великий сіон з Новгорода був виготовлений у Києві для Володимира Мономаха між 1113 і 1125 рр., про що свідчить патрональне зображення Василя Великого на маківці виробу[119].

---

[118] *Пуцко В. Г.* Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V конгресса славянской археологии.— М., 1987.— Т. 3.— Вып. 2б.— С. 62—75.

[119] *Гончаров В. К.* Художні ремесла // Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 357—392; *Пуцко В. Г.* Искусство Киевской Руси в общеевропейском культурном процессе // Литература и искусство в системе культуры.— М., 1988.— С. 262—271.

Дослідженнями Г. Ф. Корзухіної і Т. І. Макарової встановлено, що у Середньому Подніпров'ї в XI ст. формується своєрідна школа емалювального ремесла, а пізніше розквітає срібний «фольклор»: срібний з черню убор князівсько-боярської верхівки. Можна вважати доведеним, що у Києві на базі грецького досвіду в XI ст. виникають перші майстерні емалювальної справи, можливо, при монастирях. До XII ст. створюється новий, стилістично єдиний убор близький за типом до золотих з емаллю прикрас, але срібний. Гривни і браслети X—XI ст. переходять в убор XII—XIII ст., але медальйони і колти явно наслідують золоті вироби з емаллю. Останнім часом ювелірні прикраси зібрано у зводи, численний матеріал класифіковано, виділено окремі його групи й локалізовано майстерні, визначено датування. Важче прослідкувати генезис пластинчастих браслетів, князівських вінців (діадем) типу Сахнівської. Особливе місце займає насичена зображеннями людей, тварин, птахів, «дерев життя», кринів орнаментика браслетів, що, на думку Б. О. Рибакова, пов'язана з русаліями[120].

Маловивченою залишається спадщина традиційного слов'янського убору в процесі формування прикрас XII—XIII ст. Про волинську традицію зернених прикрас свого часу згадувала Г. Ф. Корзухіна, пов'язуючи його походження із західними слов'янами. Можливо, створення нового зерненого убору також пов'язано з розвитком «волинських» традицій середньодніпровськими майстрами або з переселенням волинських майстрів в міста Середнього Подніпров'я.

Окремо слід згадати фундаментальне дослідження А. М. Кирпичникова, присвячене давньоруській зброї, де розкрито механізм включення давньоруських південних майстерень у загальноєвропейський процес стилетворення. Достатньо згадати мечі з Києва і Карабчієва, в декорі яких загальнослов'янське плетіння сполучене зі східною пальметкою, рослинними мотивами і технікою черні.

Прикраси зі скла у VIII—IX ст. були довізними, імпортованими з Сирії і Єгипту, деякі з Візантії, і представлені в основному намистом. Наприкінці X ст. в Києві склалися умови, за яких виникло місцеве виробництво скла. Технологія, типи прикрас, особливості декору давньоруськими майстрами були безпосередньо запозичені у грецьких майстрів. Перший етап розвитку художнього скла був тісно пов'язаний з храмовим будівництвом, а пізніше майстерні виникають і в порівняно невеликих містах. Найдавніші майстерні XI ст. вивчені на території Києво-Печерської лаври, де знайдено виробничий брак, готові вироби — посуд, скло для вікон, браслети, мозаїчні кубики, сировина — свинцеві болванки вагою 50 і 100 кг, на тери-

[120] *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX—XIII вв.— М.; Л., 1954; *Макарова Т. И.* Перегородчатые эмали Древней Руси.— 136 с.; *Макарова Т. И.* Черневое дело Древней Руси.— М., 1986.— 156 с.; *Рыбаков Б. А.* Русское прикладное искусство X—XIII веков.— Л., 1971.— С. 106.

Рис. 44. Різні білокам'яні капітелі Борисоглібського собору в Чернігові XII ст.

торії Софійського заповідника, біля Михайлівської церкви в Переяславі. Майстерні XII—XIII ст. відомі в Галичі, Любечі, Райках, Колодяжині, а до кінця XII ст. скло виробляють у Новгороді і Старій Рязані.

Найбільш масовий матеріал при розкопках — скляні браслети, кольорова гама яких складалася з шести основних відтінків. Найраніший тип посуду — кубки з гострим денцем, декоровані кольоровими нитками, у XII ст. змінюється на кубки з піддоном. У колекції є типи посуду, що наслідують сирійські зразки. Масове виготовлення прикрас і посуду зі скла припинилося після 1240 р.

Художнє різьблення по каменю тісно пов'язане з виготовленням ливарних формочок, найбільш відомими з яких є так звані імітаційні з тайника в Десятинній церкві. З пірофіліту та інших порід каменю виготовлялися хрести та іконки — вироби дрібної пластики. Значення творів дрібної пластики полягає в тому, що її сюжети часто відтворюють втрачені живописні зразки. Кам'яні іконки часто мали зображення святих — покровителів і захисників, найбільш популярним з яких був св. Миколай. Втілення елементів візантійської іконографії і ретельна проробка деталей характеризує шедевр пластики — іконку «Борис і Гліб» з Солотчинського монастиря (початок XIII ст.). Такі ж риси притаманні іконці із зображенням Дмитра Солунського з Кам'янець-Подільського музею та ін.

Монументальна пластика з різних порід каменю використовувалася вже при спорудженні перших храмів — Десятинної церкви та Софійського собору. Широковідомі шиферні (пірофілітові) рельєфи з Софії Київської зі складними орнаментальними композиціями, зразком для яких були ілюміновані рукописи балканського походження. З Києва походять і рельєфи з міфологічними сюжетами, з Дмитрівського монастиря — рельєфи з парними зображеннями святих вершників XI—XII ст. Традиції київської школи сягають Константинополя і Балкан і навпаки — чернігівська скульптура

втілює в іншому матеріалі — вапняку — каролінгське плетиво і мотиви романського мистецтва.

Найбільш масова продукція давньоруського ремесла і водночас ужиткового мистецтва — керамічний посуд. Протягом X— XIII ст. декор посуду змінювався від плетива до хвилястої лінії або у сполученні з паралельними. У XII ст. широко використовувався полив'яний посуд. Особливо полюбляли прикрашати поливою салатового кольору корчажки київського типу. Давньоруські майстри виготовляли керамічні плитки для підлоги, писанки, прикрашені складним орнаментом з мотивами геометричного та рослинного походження. Своєрідною є колекція керамічних плиток для стін і підлоги з Галича, де рельєфні зображення птахів і фантастичних звірів відтворюють мотиви романського мистецтва.

Глава 4

АРХІТЕКТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розбудова міст у Київській Русі активно проходить наприкінці першого тисячоліття. У цей час в містах і селах будівництво провадилось в основному з дерева — матеріалу, який завжди був під рукою. В обробці дерева русичі мали багатовікові традиції, а лінгвістичний аналіз будівельних термінів, рівно як і дані археології, дає можливість віднести їх до найдавніших праслов'янських часів. Володіння прийомами дерев'яного будівництва було притаманне широким колам давньоруського населення. Як у селах, так і в містах будівництво житла і садиб було під силу їх мешканцям, котрі вже на початку X ст. славились майстерністю дерев'яної справи. У цей час високого рівня досягло містобудівництво, зведення князівських та боярських хором, масової житлової забудови.

Окремим видом будівництва в Давній Русі було спорудження оборонних укріплень, якими, як правило, оточувалися давньоруські міста.

У X ст. на кордонах провадилося велике будівництво фортець і укріплених пунктів. За часів князювання Володимира Святославича споруджуються численні фортеці на кордонах Давньоруської держави і створюються навіть системи оборони від степовиків «...и нача ставити городы по Десне, и по Въстри, и по Трубешеви, и по Суле, и по Стугне». Міцні фортеці захищали Київ: з півночі — Вишгород, з півдня — Василів (Васильків), із заходу — Білгород. За словами мандрівника Брунона (1008), Володимир для захисту Київської Русі оточив кордони своєї держави довгою й міцною огорожею. Можливо, що тут йдеться про відомі в народі «Змійові вали», які довгими смугами тягнуться по берегах річок Красної, Стугни й Віти і, як гадають дослідники, були насипані в X—XI ст. й використані для оборони Русі.

Здебільшого міста розташовувалися на високих берегах річок. Укріплені центри міст займали найвищі у навколишній місцевості пагорби. Зручними для оборони були миси, які утворювалися в місцях злиття річок. На них переважно й будувалися «дитинці», що складали ядро давньоруського міста.

Ці укріплення не тільки відігравали захисну роль у житті давньоруського поселення, але своїми формами — могутніми валами, проїзними вежами та стінами — визначали його ансамбль. При будівництві зодчі вирішували не лише функціональні завдання, так як міські стіни та ворота першими зустрічали чужинців, але й не забували про естетику, оскільки ці укріплення були своєрідним обличчям міста. Тому так прикрашалися головні ворота великих міст — Золоті ворота в Києві та Єпископські ворота в Переяславі.

Основним видом оборонних укріплень в Русі ще з давніх давен були земляні вали й дерев'яні стіни або частоколи.

Дослідження укріплень давньоруських міст показали, що будувалися вони з місцевих матеріалів, а для військової справи тих часів дерево-земляні укріплення своєю обороноздатністю нічим не поступалися кам'яним. Більше того, вони навіть доцільніші за кам'яні: їх не можна було швидко зруйнувати або повалити, зате їх легко було полагодити. Зверху вони давали більше місця для маневру та переміщення оборонців, що дозволяло підсилювати оборонні дії.

Давньоруські міські укріплення X—XIII ст. мали досить складну систему спорудження. Про будову укріплень давньоруського міста казали: «Град рубити». Це пов'язано з тим, що головною частиною міських укріплень були рублені зруби — «городні», засипані землею. З двох боків зруби укріплювалися земляними скосами, які стримували розпирання землі в нижніх частинах городень. Таким чином утворювалися великі земляні вали зі стрімкими схилами. Ці схили, в свою чергу, всередині мали субструкції, щоб тримати крутість. Верхні частини городень виступали над валом і були, власне, стінами міста.

На стінах знаходилися «заборола» — бойові площадки з дерев'яними брустверами, в яких прорізалися бійниці. Про такі заборола пише літопис 1097 р.: «Мстиславу же хотящю стрѣлити, внезапу ударен бысть под пазуху стрѣлою на заборолѣх сквозѣ доску скважнею».

Зверху заборола перекривалися дерев'яною покрівлею. Інколи дерев'яні частини стін та заборола обмащувалися глиною, щоб запобігти пожежі під час штурму.

Прикладом давньоруських оборонних укріплень, що добре збереглися до наших часів, можуть слугувати вали Білгорода — могутньої фортеці й значного міста поблизу Києва, будівництво якого датується до 991 р.

Особливість валів Білгорода та інших фортечних укріплень часів Володимира (вали Переяслава 992 р., городища в с. Зарічному

на Стугні) полягала в тому, що зовнішній скіс був утворений кладкою з сирцевої цегли з дерев'яними конструкціями. У XI ст. зовнішні скоси валів укріплювали дерев'яними зрубами, як було побудовано укріплення Києва 1037 р. за Ярослава Мудрого.

Отже, давньоруські укріплення робилися, в основному, з дерева і землі. Ця традиція в майбутньому мала дуже велике значення для східних областей України та Подніпров'я, де бракувало каміння. Згодом на Україні, особливо піч час визвольної війни українського народу в XVII ст., за цією давньоруською традицією було побудовано багато укріплень.

Мандрівник XVII ст. Павло Алеппський пише, що всі міста, містечка і навіть села за часів Богдана Хмельницького укріплювалися земляними валами і дерев'яними стінами від нападів польської шляхти.

Забудова давньоруських міст була досить кучною — це властивість усіх середньовічних міст, де кільце фортечних стін стискує розвиток території міста. Проте в Київській Русі кучність була значно меншою ніж у містах Західної Європи.

Здебільшого великі міста мали три складові частини — «дитинець» («Днешній град», або «Вишгород», «Гора»), «Окольний град» та заселені околиці — «посади», «кінці». «Дитинець» — найстаріша частина міста, міська цитадель, укріплена стінами, валами й ровами. Особливо укріплювався той бік дитинця, який не був захищений природними перепонами — річками, яругами. В дитинці знаходилися княжі та боярські двори, які часом займали значну територію. Так, Великий княжий двір у Києві мав такі розміри, що, крім багатьох споруд, житлових та господарських комплексів, там було ще стільки місця, що можна було проводити кінні змагання.

У дитинці жили бояри та дружинники, численна князівська та боярська челядь і ремісники, які обслуговували безпосередньо княжий дім та боярські хороми. Тут же будувалися міський собор та єпископський двір, палацові церкви та монастирі. Розміри дитинця були різні: від 10 га в найбільших містах (Київ, Переяслав) до 0,5—1 га в менш значних центрах. У цьому випадку дитинець наближався за характером до феодального замку.

Під час облоги міста ворогом дитинець був останнім сховищем громади. Так, описуючи події 1078 р. в Чернігові, літопис повідомляє: «Володимер же приступи ко вратом восточным от Стрежени, и отя врата и взяша град окольний и пожгоша и, людем же вбѣгшим в днѣшний град».

В Київському дитинці відбивалися кияни від навал Батия 1240 р. після того, як було взяте «місто Ярослава».

Другу частину міста становив «Окольний град», або «Острог», іноді його звуть «посад». Це — місто у повному розумінні слова. Воно здебільшого розташовується з напільного боку дитинця й оточується також укріпленнями іноді більш могутніми, ніж укріплення дитинця. В Окольному граді знаходилися квартали ремісників, торговельна площа, подвір'я купців, численні церкви та монастирі.

Часто до міста приєднувалися нові території, які в свою чергу обносилися стінами й укріпленнями («Третяк» у Чернігові та ін.).

«Окольний град» сягав у великих містах 50—100 га. Поза міськими укріпленнями знаходилися передмістя — «сторона», іноді їх звали «кінцями». Це — ремісничі, іноді торгові поселення, що займали часом велику територію і зрідка мали власні укріплення. Такі передмістя заселялися здебільшого ремісниками певного фаху: кожем'яки селилися біля води, гончари — біля виходу глини тощо. Іноді в передмісті жили певні етнічні групи — німці в Смоленську, євреї — в Києві.

У забудові давньоруського міста поряд з величними князівськими палацами та багатими дворами бояр і купців розташовувались невеликі садиби простого люду.

Будівлі в місті були майже всі дерев'яними і, головним чином, одноповерховими, хоча наявність двоповерхових й триповерхових споруд не викликає сумніву.

Житлові будинки та господарчі споруди розташовувалися в глибині садиби, яка від вулиці та сусідніх садиб відгороджувалась парканом. Давньоруська вулиця з двох боків була захищена парканами з воротями, але на торгових місцях знаходилися ряди крамниць та майстерень, що виходили на під'їзні шляхи та торгові площі. Основні вулиці сходилися до міських воріт, інші — до торгової площі або церковних майданів.

Головними магістралями давньоруських міст були дороги від воріт дитинця до воріт Окольного града за містом.

Вулиці та площі давньоруських міст в низьких зволожених місцях замощувалися помостами з дерев'яних колод або плетених гатей. Із зростанням шару землі над старими помостами намощувалися нові.

Система планування міста, в основному, була лінійною, тобто вулиці йшли вздовж доріг, струмків або річок. Така, наприклад, була первісна забудова стародавнього Подолу у Києві. З часом численність споруд збільшується і забудова стає лінійно-порядковою, тобто поміж вулицями виникають провулки. Таку забудову можна помітити в плануванні «міста Ярослава» у Києві.

Археологічні дослідження дають достатньо даних про те, якими були дерев'яні житлові, господарські та оборонні споруди в містах Київської Русі, а також щодо характеру та композиційних особливостей міської забудови.

Особливо багато відомостей про це дали дослідження на київському Подолі, а також розкопки давньоруського міста Звенигорода під Львовом.

З граничною повнотою вдалося простежити всі особливості дерев'яного будівництва, а також архітектуру споруд ремісників, купецьких і боярських подвір'їв та хоромів. Давньоруські теслярі широко застосовували дерево як будівельний матеріал, використовуючи його не тільки для будівництва храмів і житла, але й для фортифі-

каційних і містобудівельних потреб. Як показали дослідження, дерев'яні споруди мали два конструктивні типи. Перший тип — стойково-балкова система, чи фахверковий каркас, де колоди розташовані вертикально. У цьому випадку довжина стіни практично могла бути необмеженою, а її висота обмежувалась висотою колод. Однак цей спосіб, що практикувався народами Західної і Північної Європи (Швеція і Норвегія), мав недолік: при висиханні деревини між колодами з'являються щілини, котрі складно проконопатити. Другий тип — зруб — горизонтальне укладання колод у стінах споруд. При цьому висота будівлі може бути довільною. Завдяки горизонтальному укладанню при висиханні колод не залишається щілин між ними. Це дозволяє щільно проконопатити стіну. Основою таких споруд був чотирикутний зруб, який складається з вінців, зв'язаних в кутах врубками. Найбільш давнім методом з'єднання колод є врубка із залишком, себто зчеплення колод з випуском кінців, коли в одній колоді на відстані 20—30 см від її краю вирубується напівциліндричне заглиблення, що відповідає з'єднаній з нею під прямим кутом іншій колоді. За археологічними матеріалами відомий спосіб рублення «в обло», коли чашку вирубували в нижній колоді і в неї вкладали верхню. Цей метод зрубної забудови і був масово застосований в містах Київської Русі.

Техніка зведення зрубу була доведена до високого ступеня довершеності ще в IX—X ст. Про це свідчать прекрасні комплекси дерев'яних споруд, відкриті археологами в Києві та інших містах.

За планувальною стуктурою житла Київської Русі розподілялись на три основні групи: однокамерний зруб (чи кліть) — основне житлове приміщення; двокамерний зруб, який складається з більшого, наближеного до квадрату, приміщення з піччю, і меншого — сіней; трикамерний зруб, що складається з хати, сіней і кліті, який згодом в Україні називався «дві хати через сіни».

Однією з умов, яка визначає методи будівництва, є пропорційні прийоми й засоби розбивки споруд і систем, заснованих на антропологічній основі, у котрій використовувались п'яді, лікті, сажені й т. ін.

У дерев'яному будівництві, як і в кам'яному, план є основою для спорудження будівлі. Спершу на землі з колод викладались контури — обриси плану, що в давньоруському будівництві називалось робити «оклад». Цікаво ілюструє цю частину роботи мініатюра А. Свірського, де чітко зображена розбивка окладу будівлі. Таким чином «обкладання» дерев'яних будівель являло собою розбивку плану за розмірами. У цьому важливу роль відігравали традиції, встановлені зразки тощо. В «окладі» уточнюються всі розміри, правильність геометричної побудови, відповідність окремих приміщень. Побудова висотних частин споруди — наступний етап будівництва після «уточнення окладу».

Як показують розкопки давньоруських міст, будівельники виходили з умов рівномірної передачі навантажень на основу — грунт.

У тих місцях, де грунт був особливо вологим, а щільність нерівномірною, будівництво фундаментів було вимушеним заходом. І навпаки, в місцях з щільною і сухою основою, будови не мали фундаментів. Складність конструкції фундамента залежала від величини споруди (поверховість, розміри), від якості основи. Фундаменти дерев'яних споруд являють собою всілякі дерев'яні підкладки.

Основним елементом дерев'яної рубленої споруди була колода. Довжина колоди визначала розміри споруди і площу її внутрішнього простору, а кількість вінець у ній — її висоту. Колода слугувала модулем, котрий знаходився у відповідному співвідношенні з розмірами клітини. Висота клітини пропорційна довжині колоди. Ця залежність розмірів споруд від розмірів колод була однією з найбільш характерних особливостей дерев'яних споруд в народній архітектурі.

Аналіз прийомів і методів зведення рядового житла на основі дерев'яних споруд київського Подолу дозволив глибше вивчити давню народну «метрологію» й одночасно ознайомитися з практичним застосуванням народних прийомів у дерев'яному будівництві.

З першої половини X ст. на світову арену виходить молода держава — Київська Русь. Влада великого київського князя поширюється на всі східнослов'янські племена і народи. Зростаюча міць князівсько-боярської верхівки потребувала в столичному граді Києві будівництва державних монументальних споруд, що відповідало рівню розвитку країни. Нова держава мала потребу в нових типах споруд, здебільшого палацах та храмах. Отже, кам'яне будівництво було явищем історично зумовленим.

Важливою передумовою, яка визначила швидке зростання і творчий розвиток давньоруського зодчества, був високий рівень уже існуючого ремісничого виробництва. До моменту виникнення кам'яного будівництва на Русі, крім високої майстерності обробки дерева, було розвинуто гончарне виробництво. Воно дало можливість налагодити виготовлення цегли та керамічних будівельних деталей, таких як майолікові плитки підлог тощо. Високого рівня розвитку досягли виробництво скла, добування й обробка каменю та інші ремесла.

На цьому грунті Русь творчо сприйняла традиції кам'яної мурованої будівельної справи та монументальної архітектури від найбільш розвинутої на той час країни Візантії, яка мала багатовіковий досвід у цій справі, а також тісні зв'язки з Руссю, особливо після прийняття нею християнства в 988 р.

Думка про те, що кам'яне будівництво на Русі виникло лише з прийняттям християнства, у наш час заперечується не тільки відомим повідомленням Початкового літопису 945 року, що «над горою двор теремный бе бо ту терем камен», але й останніми дослідженнями споруди, розкопаної в центрі київського дитинця.

Будівельні матеріали цієї споруди, як і методи будівництва, свідчать, що час її спорудження більш давній, ніж першого християнського кам'яного храму Київської Русі — Десятинної церкви.

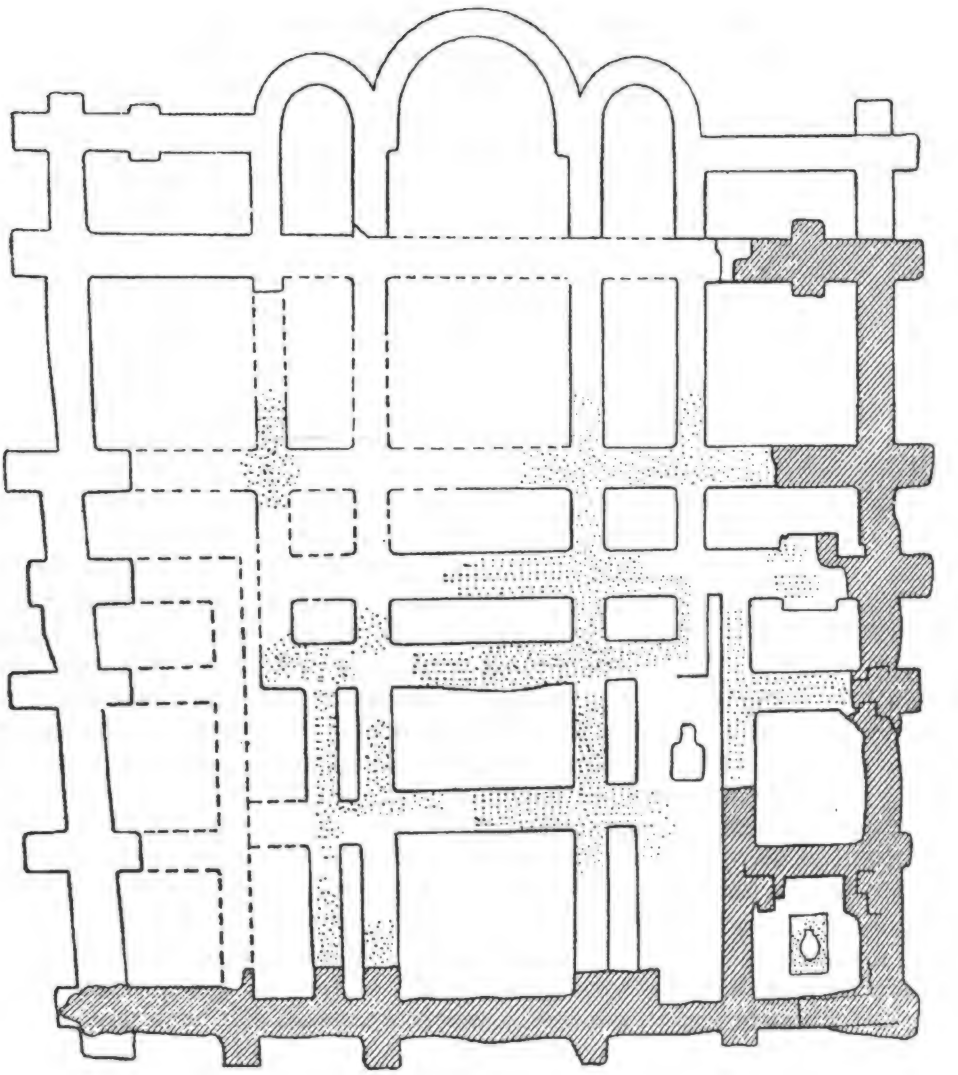

Рис. 45. План Десятинної церкви у Києві.

Про будівництво Десятинної церкви 989 р. літописець пише: «Посемь же Володимер... Помысли создати церковь пресвятыя Богородица, и пославь приведе мастеры от Грекь». А вже 996 р. «Володимер видѣвь церковь свершену... и помолившюся ему, рекь сице: «Даю церкви сей святѣй Богородици от имѣнья моего и от градъ моихь десятую часть».

В основу плану церкви було покладено канонічний для середньовізантійської архітектури хрестовокупольний тип тринефного трьохапсидного храму, оточеного з трьох боків галереями. У західній частині, вірогідно, були вежі зі сходами. Церква завершувалася, як можна гадати, сіма банями — п'ять над центральним ядром і

дві над вежами. У центральному підкупольному просторі бічні сторони були відгороджені від бічних нефів триарочними аркадами, що спиралися на мармурові колони з капітелями візантійського характеру.

Хрестовокупольний тип храму, реалізований у Десятинній церкві, після його творчої переробки зодчими Київської Русі являв собою чітко визначену архітектурно-конструктивну систему споруди. На чотири стовпи спираються підпружні арки. За допомогою так званих «парусів» (особливих склепінь, що мають форму сферичного трикутника) чотирикутний у плані підкупольний простір з'єднується з циліндричним барабаном, що завершується напівсферичним куполом. Вікна барабана служать основним джерелом світла у підкупольному просторі. До підпружних арок з чотирьох боків прилягають напівциркульні склепіння, що перекривають відгалуження просторового архітектурного хреста. Внутрішній простір ділиться на дев'ять окремих приміщень. Три східні займають вівтар у центральній апсиді та «жертовник» і «дияконник» — в бічних апсидах. Ці приміщення пов'язані з відправленням літургії. Таким чином, утворюється найпростіший, так званий чотиристовпний тринефний варіант, хрестовокупольного храму. Якщо споруда подовжувалася на захід ще на три просторові одиниці, то з'являлася ще одна пара стовпів і утворювався так званий шестистовпний варіант хрестовокупольного храму. У цьому випадку в західній частині розташовувався «нартекс», в якому звичайно ховали феодалів. Над нартексом, а іноді й над бічними навами, робилися сходи.

З виникненням кам'яної архітектури будівельна справа набула форм окремого ремесла, з'явилися навіть ремісничі спеціалізовані артілі. Визначалися професії ремісників, які працювали для потреб будівництва: «кузнеци железу», «гвоздочники», «льятели» (олова для покриття даху), «дереводели», «городники» (будівельники міських стін), «мостники», «теслери», «каменосечци», «плинфоделатели» (виробництво цегли), «плиточники» (виробництво полив'яних плиток) тощо.

Основними будівельними матеріалами кам'яного зодчества Київської Русі були цегла та нетесане каміння, що видобувалося в місцевих каменоломнях або привозилося по річках здалеку, коли на місці каменю не було (Київ, Чернігів, Переяслав та ін.).

З каменю зводились фундаменти, причому рови під фундаменти укріплювалися дерев'яними кілками, або під фундаменти закладали цілу систему дерев'яних колод, «лежнів», заливаючи їх зверху розчином. Стіни споруджували технікою змішаної кладки: ряди цегли чергувалися з рядами каміння. Така кладка відома була ще в античному зодчестві й широко застосовувалася у візантійському. Відома вона була здавна і на Причорномор'ї, де її добре знали слов'яни. На фасадах за такої кладки утворювалися смуги цегли й каменю. Давньоруські зодчі вміло використовували їх в декорації фасадів, випускаючи ряди цегли, а ряди каменю тинькували, дбай-

ливо підрізуючи шви. Широкі смуги іноді членувалися на квадри, окремі ж площі фасадів прикрашалися орнаментами з поставлених на ребро цеглин (меандри, хрести тощо).

Особливо цікавим прийомом давньоруських зодчих, який, як гадають, згодом запозичили вже візантійські майстри, була кладка з так званими утопленими рядами. У тонких простінках, арках, склепіннях, куполах та інших конструкціях, для кладки яких не вживалося каміння, давньоруські зодчі трохи заглиблювали ряди цегли через кожний ряд кладки, після чого поверхня між виступаючими рядами старанно тинькувалась. При такому прийомі, зберігалася декоративна система змішаної кладки, добре перев'язувалися шви в товщі кладки.

Цегла (так звана плінфа) в Давній Русі мала свої характерні властивості. За технічними властивостями (міцність, старанність виготовлення тощо) вона нерідко перевищувала цеглу візантійських зодчих. Форма її залежала від характеру кладки, в основному наближалася до квадрату (22×28×3 см).

Виготовляли цеглу в спеціальних майстернях у досить складних за системою виробничих печах з місцевих або довізних вогнетривких чи каолінових глин. Для кладки, як і в зодчестві Візантії ще за античною традицією, руські зодчі застосовували вапняний розчин з домішкою товченої цегли — так звану цем'янку, яка мала винятково високі технічні та декоративні властивості. Її рожевий тон займав виразне місце в кольоровій гамі фасадів давньоруських будівель.

Основними конструкціями в давньоруському кам'яному будівництві були півциркульні арки, коробові та купольні склепіння, якими перекривалися всі приміщення. Особливий інтерес становлять конструкції підпірних арок — аркбутанів, що застосовувалися в Софійському соборі в Києві й, можливо, в інших будівлях. Такі конструкції невідомі Візантії, а в західноєвропейському зодчестві з'являються значно пізніше. Це дає право вважати їх одним із досягнень давньоруських майстрів.

Як конструктивний та декоративний матеріал широко використовувався рожевий шифер (пірофілітовий сланець), що добувався в Овруцьких кар'єрах і розвозився по всій Русі. З рожевого шиферу виготовлялися карнизи для перекриттів підлог, саркофагів, парапетів, передвівтарних перегородок тощо. Для внутрішнього оздоблення застосовували довізний, ймовірно, з берегів Мармурового моря, мармур (колони, одвірки тощо). У великій кількості застосовували олов'яні листи для покрівель, а також скло, з якого в місцевих майстернях виготовляли круглі скельця для вікон та смальту (кубики різнокольорового скла) для мозаїчних робіт.

Про один з видів монументального кам'яного зодчества часів Володимира та Ярослава Мудрого, а саме — будівництво кам'яних князівських палаців, є небагато відомостей. Жодна з цих будівель до нашого часу не збереглася.

За літописом кам'яні князівські палати існували ще на початку X ст. Описуючи події 945 року, літопис зазначає: «Над горою двор теремний, бе бо там терем камен».

Біля Десятинної церкви археологічними дослідженнями виявлено залишки кількох споруд, які вважають за князівські палати. На північний захід від церкви була споруда, що за технікою будівництва (відсутність цем'янки в розчині та цегли-плінфи в підмурках) була побудована раніше Десятинної церкви. План її цілком виявити не вдалося, хоча дослідники вважають, що за типом це була ротонда, і визначають її як складову частину теремного палацу княгині Ольги.

Безперечно, окремими палацами були дві споруди з південної та західної сторін Десятинної церкви.

Південний палац мав у плані витягнутий вздовж прямокутник розмірами 45×12,5 м, розділений на три приміщення. Центральне велике могло бути «гридницею» часів Володимира Святославича. Фундаменти будівлі складені з бутового каміння (червоний кварцит) на вапняному розчині з домішкою товченої цегли-цем'янки. Стіни були виведені з цегли і каміння характерною для Київської Русі змішаною кладкою. Будівля мала два поверхи і була перекрита склепінням з цегли. Проліт склепіння — 9 м — перевищує всі відомі прольоти склепінь у церковному зодчестві Давньої Русі.

Другий палац знаходився в кінці сучасного Десятинного провулку і був значно більший за розмірами. Він стояв навпроти західного фасаду Десятинної церкви, по осі її входу. Палац мав п'ятичасну структуру, лише центральна частина його була квадратна, а бокові дещо витягнуті. Перед центральною частиною, оберненою до головного фасаду Десятинної церкви, знаходилася галерея. Стіни були членовані плоскими пілястрами, в середині палац прикрашав фресковий розпис. Під час розкопок було знайдено рештки різьблених мармурових та шиферних капітелей та деталей. Як можна гадати, палац був резиденцією Володимира Святославича, тобто головним у місті.

На схід від Десятинної церкви були досліджені рештки кам'яної споруди, східна частина якої частково завалилася на Боричів (сучасний Андріївський) узвіз. Фундаменти палацової споруди XI ст., подібні за планом до описаного вище палацу біля Десятинної церкви, були знайдені поблизу Іринінської вулиці. Цей палац становив частину ансамблю церковних і палацових будов міста Ярослава Мудрого. Можливо, це був двір кліру Десятинної церкви, або «двір деместиків», як про це пише літопис.

Залишки кам'яних палацових споруд були виявлені в Чернігівському кремлі поблизу Спасо-Преображенського собору. Давня ісландська сага про Еймунда згадує кам'яний палац на княжому дворі Ярослава Мудрого в Новгороді. Всередині цього палацу стіни були оббиті дорогими тканинами.

У палацовому кам'яному будівництві Київської Русі, як показують матеріали, існували два типи споруд: великі прямокутні в плані (X—XI ст.) та невеликі, квадратні високі теремі, які, можливо, входили в ансамбль дерев'яних палацових комплексів (в основному XII ст.). Перший тип належить до ранньосередньовічних палацових споруд Візантії і Західної Європи, близький до палацових споруд Ближнього Сходу. Це багатокамерні (південний та західний) палаци поблизу Десятинної церкви, палац біля Іринінської церкви в Києві та двокамерний палац кінця XI ст. в Переяславі-Хмельницькому. Ці палаци аналогічні середньовічному палацовому будівництву і зображені на мініатюрах Радзивіллівського літопису у вигляді довгих, очевидно, двоповерхових споруд з вежами в центрі (західний палац) чи по боках (південний палац), можливо, з аркадами в першому ярусі і лоджіями в другому. Дослідники давньоруської архітектури ототожнюють ці палаци з гридницями, де в часи Володимира Святославича проходили бенкети княжої дружини.

Про просторі приміщення в княжих палацах Києва розповідають скандинавські саги. Археологічними дослідженнями були знайдені фрагменти багатого вбрання цих палаців, стіни котрих прикрашались фресковим розписом, мозаїкою та інкрустацією з різнокольорових сортів мармуру, порфіру, вапняку тощо та мармуровими колонами з різьбленими капітелями (Переяслав). Перекриття приміщень палаців, найімовірніше, було дерев'яним, хоча не виключена можливість мурованих склепінчастих перекриттів над нижнім поверхом.

Будівельну діяльність Володимира Святославича продовжував його син, тмутараканський і згодом чернігівський князь — Мстислав.

У 1020 р. Мстислав будує в Тмутаракані (сучасна Тамань на Кубані) Богородичну церкву. Як показали дослідження її підмурків, це був невеликий хрестовокупольний чотиристовпний храм з вузеньким нартексом. В середині підпружні стовпи спиралися на мармурові колони, як, мабуть, і в Десятинній церкві.

В 1035 р. Мстислав, що став князем у Чернігові, будує там Спаський собор.

Спаський собор, споруджений у новому княжому центрі Чернігова в оточенні палацових будов, височів над широкими луками долини ріки Десни. Будівля собору тринефна, витягнута із заходу на схід.

Особливістю собору є також і восьмистовпний тип плану, і переміщений в зв'язку з цим на геометричний центр будови головний купол. Західна частина собору — нартекс — чітко вирізнена від центральної частини. З північного боку до нартексу прилягає могутній циліндричний об'єм башти, в якій містяться сходи, що ведуть на хори, з південної сторони, як встановлено розкопками, побудована згодом хрещальня у вигляді маленького трьохапсидного храму.

Фасади будівлі завершуються півциркульною закомарою в центрі, горизонтальними карнизами по боках. Просторовий хрест підкріплюють значно підвищені склепіння над його відгалуженням. П'ять глав підносяться над основним об'ємом собору. Архітектурні форми собору стримані й урочисті. Його фасади розчленовані пілястрами плоскими на першому і профільованими на другому ярусі.

Після смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав Мудрий знову стає володарем всієї Русі. Це викликало потребу розбудови державності: складаються закони, пишеться «Руська Правда», будуються церкви і розпочинають свою діяльність монастирі.

Під 1037 р. літопис пише: «В лѣто 6545 (1037) заложи Ярославь городь великый, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхь воротѣхь святыя Богородицы благовѣщенье, посемь святаго Георгия монастырь и святыя Ирины. И при семь... манастыреве починаху быти».

Новий район Києва — «місто Ярослава» мав розміри близько 80 га і майже в 10 разів перевищував розміри «міста Володимира», тобто київського дитинця. Його межами були схили та яруги, що оточували місто.

Забудова міста Ярослава мала радіально-порядковий характер: вулиці сходились до західних та східних воріт, а від південних Золотих воріт йшла повз Софійський собор головна магістраль до кам'яних воріт міста Володимира. Поміж вулицями були провулки.

Археологічно простежена і друга головна вулиця міста Ярослава, що йшла від східних Лядських воріт (від сучасного Хрещатика) вздовж сучасних Софійської та Стрітенської вулиць до західних (Жидівських) воріт на сучасній Львівській площі. Ці два напрями нагадували містобудівельне правило, запозичене ще від архітектури стародавнього Риму («Кадро» і «Декуманус»), що застосовувалося візантійськими містобудівниками.

До наших днів збереглися руїни київських Золотих воріт, що були побудовані 1037 р. Це дві паралельні стіни з цегли і каміння, які утворювали проїзд у земляному валу. Ширина проїзду дорівнювала 7,5 м, а його верх було перекрито системою коробових склепінь.

Залишки внутрішніх стін воріт розчленовані пілястрами і мають характерний для архітектури Київської Русі декор плоскими півциркульними нішами. Вище воріт була побудована невеличка церква Благовіщення. Проїзна арка закривалася стулками воріт, які, можливо, були оббиті золоченою міддю.

Найвидатнішою будовою Київської Русі, в якій яскраво проявилася архітектурна майстерність давньоруських зодчих, є славнозвісний Софійський собор у Києві, побудований за часів Ярослава Мудрого.

На відміну від Десятинної церкви, котра була головним князівським палацовим храмом, Софійський собор мав бути «митрополією руською», головним собором держави, композиційним цент-

ром її столиці. У його архітектурі була запрограмована ідея новаторства, як то було за Юстиніана при будівництві Софійського собору в Константинополі. Недарма Київський собор мав ту ж назву. До того ж він мав бути сумісним з околишньою забудовою міста і відповідати традиційним для тих часів поглядам киян на красу.

Собор займав визначне місце у плануванні всього «Ярославового міста», будучи композиційним центром цілого архітектурного ансамблю. Півколом із заходу його оточували монастирі Георгія, Ірини та церква невідомої назви, рештки якої виявлено розкопками у північно-західному кутку Софійського подвір'я. Навколо собору ще в XI ст. були побудовані міцні кам'яні стіни, що створювали своєрідний «дитинець» митрополії в Ярославовому місті.

Верхи веж та бань Софійського собору здіймались над містом і виднілися з усіх під'їздів до Києва. До нього сходилися вулиці від чотирьох головних воріт міста.

Рис. 46. Богоматір. Мозаїка Софійського собору у Києві.

В основному ядрі Софійського собору лежить тип п'ятинефного хрестовокупольного храму. З трьох боків він був оточений двома рядами галерей — двоповерховою внутрішньою і одноповерховою зовнішньою з відкритим балконом — «гульбищем». Згодом у XII ст. над цими галереями був надбудований другий поверх.

З заходу до собору були прибудовані дві масивні асиметрично поставлені вежі, в яких широкі сходи вели на другий поверх — «полаї». Такі вежі не були характерні для візантійської архітектури, і в цьому ми можемо вбачати певний зв'язок з традиціями романської архітектури Європи.

Композиція собору має чітко виявлений об'ємний характер й однаково парадно сприймається з усіх боків. Дванадцять бань, піромідально групуючись біля центральної, завершують живописно-об'ємну композицію собору, підкреслюють наростання маси до центру. Це наростання підкреслюється також потрійним спадом пів-

циркульних склепінь над розгалуженнями архітектурного хреста. Цей прийом в подальшому стає дуже важливою особливістю ряду напрямів у давньоруському зодчестві.

Важливу роль в оформленні внутрішнього простору собору було приділено мозаїкам та фресковому розпису, що багатокольоровою гамою вкривали склепіння, стіни, стовпи.

За майстерністю виконання, масштабами та силою художньої виразності мозаїки та фрески Софійського собору в Києві є визначним явищем у світовому мистецтві.

Церкви княжих монастирів Георгія та Ірини, а також церква XI ст. невідомої назви в садибі будинку на Стрілецькій вулиці відомі ще за археологічними дослідженнями. У планах вони схожі між собою: це були хрестовокупольні тринефні споруди, оточені з трьох боків галереями. У церкві, що на Ірининському провулку, досліджено в північно-західній частині вежу, де містилися сходи на хори. Композиція всіх трьох споруд наближалася до центричної, як і в Софійському соборі. Завершувалися вони, як можна гадати, п'ятьма банями. Усі особливості будівельної техніки свідчать про те, що їх будували майстри школи будівничих Софійського собору.

Близькою до цих храмів була архітектура останнього храму стильового напряму часів Ярослава Мудрого — собору Дмитрівського монастиря, побудованого наприкінці 50-х років XI ст. князем Ізяславом Ярославичем.

У будівельній техніці, яка до початку XII ст. по всій Русі в основному зберігала методи й прийоми доби розквіту Київської держави, поступово зростало використання місцевих будівельних матеріалів. В області Середнього Придніпров'я, де, наприклад, поблизу великих міст не було каміння, цегла все більше починає заміняти його у кладці стін.

Змішаний спосіб поволі замінюється способом кладки утопленими рядами. У церкві Спаса на Берестовім (кінець XI — початок XII ст.) цей спосіб остаточно витіснив змішаний.

В архітектурі великих центрів Русі все більше починають проступати місцеві риси, що згодом розвинуться в школах зодчества окремих областей Русі.

Першими спорудами другої половини XI ст., в котрих ще проступали риси архітектури попередніх часів, були Михайлівський собор Видубицького монастиря у Києві та храм-мавзолей Бориса і Гліба у Вишгороді.

Михайлівський собор Видубицького монастиря було закладено 1070 р. князем Всеволодом Ярославичем у мальовничій місцевості на південній околиці Києва — Видубичах, де сходилися важливі дороги на південь та південний схід. Поруч знаходився заміський князівський «Красний двір», що часто служив резиденцією князів династії Мономаховичів. Княжий, придворний, характер монастиря наклав відбиток на архітектуру собору. Собор будувався довго, до 1088 р. У плані мав восьмистовпну схему, причому головний

купол розташовувався в геометричному центрі будови. Незвичайно широкий нартекс вміщує в собі з лівого боку круглу в плані вежу, в якій влаштовані сходи на хори. Вежа на відміну від попередніх будов стоїть не окремо, а наче втиснута в товщу північної стіни нартекса й утворює на північному фасаді криволінійний виступ.

Видатним храмом Київської Русі був Борисоглібський храм-мавзолей у Вишгороді під Києвом. Його будівництво триває ще з 70-х років XI ст. і було завершене лише 1115 р. Це був великого розміру храм за планом близький до Видубицького собору і, як свідчать писемні джерела, увінчений однією главою.

Як і Видубицький собор, його стіни було складено системою змішаного мурування, що мало чим відрізнялась від мурування Софійського собору.

Печерський монастир, заснований 1051 р. у Києві, 1073 р. розпочав муроване будівництво. На подарованій князем Святославом землі біля княжого села Берестового споруджується Успенський собор.

Собор являв собою шестистовпний хрестовокупольний храм. Його архітектурний образ простіший і суворіший порівняно з Софійським собором. Композиція його зовнішніх об'ємів утворює паралелепіпед, що завершується одним куполом. Склепіння архітектурного хреста Успенського собору вирізняються над об'ємом будівлі, чим деякою мірою пожвавлюється статична композиція будівлі. Зі сходу собор завершується трьома гранчастими у плані апсидами. У конструкції собору шість хрещатих у плані стовпів несуть на собі систему перекриття коробовими склепіннями.

У внутрішньому просторі собору чітко вирізняється просторовий хрест. У західній частині й над нартексом були розташовані хори, на які вели сходи з північної сторони фасаду. Хори арками відкривалися всередину храму. Пізніше до північної сторони нартексу була прибудована невеличка Івано-Предтеченська хрещальня, що мала вигляд маленького чотиристовпного храму з трьома апсидками. Фасади собору були розчленовані пілястрами, які точно відповідали членуванню плану. Прості і лаконічні площини фасадів завершувалися півколами закомар та були оздоблені широкою смугою меандрового фризу.

Майстри будували Успенський собор за «божественною мірою» — 10 мір в ширину, 30 — в довжину і 50 — у висоту. У дальшому ця міра 2:3 стає характерною для багатьох споруд цього типу.

Популярність Успенського собору була така велика, що вплив його архітектури поширювався на давньоруське будівництво далеко за межами Придніпров'я.

У будівництві собору оформилася печерська будівельна школа, силами якої в наступні часи зведено кілька кам'яних споруд у монастирі. На початку XII ст. печерські майстри будують Трапезну палату, рештки якої нещодавно досліджено на південний захід від собору, невелику каплицю княгині Євпраксії біля західного фасаду собору тощо.

На початку XII ст. була зведена і Троїцька надбрамна церква, яка являє собою тип чотиристовпного хрестовокупольного храму, побудованого в два поверхи. На нижньому споруджені головні ворота в монастир і приміщення для варти, на другому поверсі розташована церква, що є прикладом досить поширеного в давньоруському будівництві типу надбрамних церков.

У плані квадратна церква зовні не має апсид. Її східний фасад з нішами в стіні виходить над проїздом воріт.

Майстри Печерської будівельної школи працювали не тільки в Печерському монастирі. В 1108 р. на замовлення князя Святополка розпочинається будівництво Михайлівського Золотоверхого монастиря. 1113 р. собор було збудовано.

Як і Успенський, це був шестистовпний хрестовокупольний храм, увінчаний однією главою, з пропорцією храму 2:3, тризакомарними завершеннями фасадів. У нартексі з північної сторони була влаштована вежа зі сходами на хори, а з південної сторони прибудована невелика хрещальня.

Наприкінці XI ст. — на початку XII ст. печерський ігумен Стефан, за якого зводився Успенський собор, збудував на околиці Києва біля р. Клов монастир Влахернської Богоматері.

У центральній частині це був невеликий хрестовокупольний храм, оточений галереями з кількома приміщеннями із західної сторони і, можливо, двома вежами та невеликим атріумом. Певно, зразком для нього, як можна гадати, була Десятинна церква, також присвячена Влахернській Богоматері.

Невеликі шестистовпні в плані церкви типу Успенського собору Печерського монастиря були досліджені в Києві на Копиревому кінці, в садибі Київського художнього інституту (можливо, собор Симонового монастиря) та біля с. Зарубинці (літописний Заруб) над Дніпром. Стіни церкви в садибі Художнього інституту були прикрашені характерними для другої половини XI ст. меандровими орнаментами.

Останньою спорудою стильового напряму другої половини XI — початку XII ст., як можна вважати, була церква Спаса на Берестовім. Церкву було збудовано Володимиром Мономахом за часів його княжіння 1113—1125 рр. Церква правила за палацовий храм ансамблю князівської резиденції Берестове. В ній ховали князів династії Мономаховичів, зокрема 1138 р. сина Володимира Мономаха, засновника Москви князя Юрія Довгорукого.

Тип храму походить від типу Успенського собору, з тією різницею, що в широкому нартексі по боках розташовані вежі зі сходами на хори і хрещальня. Їхні об'єми ризалітами виходять на півфасади.

До входів з трьох боків церкви були прибудовані притвори, перекриті трилопасним склепінням. Це перший приклад конструкції, що в дальшому відіграватиме велику роль у композиціях давньоруських церков.

Техніка мурування стін значно відрізняється від мурування в XI ст. Каміння в стінах порівняно мало. Це вже не стільки змішане мурування, а мурування із затопленими рядами, тобто один ряд цегли затоплений між верхнім і нижнім, а зовні затинькований, що імітує зміщене мурування.

Усі без винятку споруди часів Володимира Мономаха (1113—1125) в Києві, Смоленську, Борисполі, Ростові та інших містах були муровані технікою «opus mixtum», або імітували її (церква Спаса на Берестовім). Першою, відомою нам за часом спорудою, збудованою технікою порядкового цегляного мурування («opus isodus») була церква Федорівського монастиря в київському дитинці, будівництво якої розпочалося 1129 р. за правління Мстислава Володимировича. Мурування велося, як і в попередні часи, з великоформатної плінфи, товщина якої стає більшою. Розміри цегли в спорудах 30—40-х рр. придніпровських земель найчастіше: 18—27× 26—35× 4—4,5 см.

Після закінчення будівництва Федорівського монастиря, майстри князя Мстислава на його замовлення будують в 1132—1136 рр. у Києві на Подолі церкву Богородиці Пирогощі, в котрій риси нового стильового напряму оформилися повністю.

За типом — це був порівняно невеликого розміру (14 х 19 м) шестистовпний хрестовокупольний храм з однією главою. Фасади церкви розчленовані пілястрами з півколонами, що було характерною відзнакою стильового напряму. Площини фасадів були майже позбавлені декору. Як можна гадати, їх прикрашав лише аркатурний фриз під закомарами та над карнизом бані. Розпланування церкви було зроблено неточно, а цегла з якої вона була побудована — дещо гіршої якості, ніж в княжих спорудах попередніх часів.

В 1144 р. майстри князя Всеволода Ольговича, можливо ті, що будували церкву Богородиці Пирогощої, будують церкву Георгія в Каневі, пізніше перейменовану в Успенський собор. Це шестистовпний хрестовокупольний храм, увінчаний однією главою. Фасади розчленовані пілястрами з напівколонами. Їх площини прикрашено декоративними півциркульними нішами. Фасади і підбанник оздоблені тонкими лізенами та акуратним орнаментом. На трьохуступчастих порталах збереглися залишки фрескових оздоблень. Хори розташовані над нартексом, на них ведуть сходи в товщі західної стіни.

Найвідомішою пам'яткою архітектури XII ст. є Кирилівська церква у Києві, що була побудована в середині XII ст. Мономаховою онукою Марією Мстиславівною на спомин про свого чоловіка — київського князя Всеволода Ольговича (помер 1146 р.). Церква була собором феодального («вотчинного») монастиря, що належав чернігівській династії князів Ольговичів.

За типом це шестистовпний хрестовокупольний храм, досить великого розміру (15×20,5 м). У пропорціях цього храму вжито ту ж

саму систему («20 мір в ширину і 30 мір в довжину»), що і в Успенському соборі Печерського монастиря. Будували церкву київські майстри (про це свідчить відсутність знаків на ребрах цегли, що характерно також і для церкви Богородиці Пирогощі), певно, не дуже високої кваліфікації.

До третьої чверті XII ст. можна віднести невеликий чотиристовпний храм у Зарубському монастирі на Дніпрі, де знаходився важливий стратегічний пункт Київської землі. Храм мав півколони на фасадах і, судячи з археологічних знахідок, деталі з лекальної цегли.

Чотиристовпною була й Василівська церква в Києві — остання споруда доби, яку ми розглядаємо. Церкву побудував на Старому дворі в київському дитинці 1183 р. князь Святослав Всеволодович. Споруджена вона вже з маломірної плінфи, що є характерним для пізнішого стилістичного напряму. При традиційній схемі фасадів напівколонами і витягнутою по осі композицією основного об'єму, архітектура церкви має істотні відміни, що ріднять її з архітектурою пізніших часів. Пропорції її значно стрункіші, фасади оздоблені візерунками з поставленої на ребро плінфи, віконні відкоси не прямі, а скошені. Півколони стрункіші і тонші за попередні у таких спорудах.

Першою будівлею нового стильового напряму кінця XII — першої половини XIII ст. в Київській землі і, як можна гадати, однією з перших на Русі, була церква Василя в Овручі, збудована близько 1190 р. князем Рюриком Ростиславичем. За типом, це чотиристовпний, трьохапсидний, одноглавий храм з широко розставленими хрещатими в плані стовпами. Внутрішній простір храму (без апсид) точно вписується в квадрат. Характер розташування стовпів свідчить про намір будівничого створити центричну композицію, а незначні виступи лопаток (12—14 см) — про прагнення розкрити внутрішній простір. Незвичайним для типів споруд попереднього стильового напряму є дві круглі в плані вежі, що фланкують західний фасад. Вежи Овруцького храму, як можна вважати, навіяні образами споруд Ярославових часів, зокрема Київської Софії. Проте від останніх вони відрізняються і формами, і строго симетричним характером постановки. Можливо, що вежи мали певні оборонні функції. Цей прийом буде в подальшому характерним для ряду кам'яних споруд України, Білорусі та Литви, де позначилися оборонні риси.

Церква Василя в Овручі має діякі ознаки, які свідчать про те, що в цій споруді ще не повністю виявилися риси нового стилістичного напряму. Фасади собору завершуються не трилопасною, а тризакомарною формою, хоча вже близькою за характером до тричасної. Подруге, стовпи овруцького храму мають хрещату форму.

Як можна вважати, риси нового стилю повною мірою відбилися в споруді, що була програмною для тих часів — соборі Апостолів у Білгороді. Його побудував князь Рюрик Ростиславич в 1195—1197 рр. у своїй колишній великокнязівській резиденції — Білгороді під Києвом.

Це був великий (20×26 м) шестистовпний, єдиний серед усіх інших споруд нового стилю, трьохапсидний храм з вузьким нартексом. Він відокремлювався від центральної частини споруди восьмигранними в плані стовпами. Хрещаті в плані східна пара стовпів широко розставлені, що свідчить про центричну композицію, і буває при системі перекриття з підвищеними підпружними арками і вузенькими боковими нефами, які найчастіше перекриваються не півциркульними, а чвертьциркульними склепіннями, а фасади мають трилопасну форму завершення. Собор не мав жодної прибудови чи притвору.

Лопатки, що виходили на фасад, були прикрашені профілями, а західні кути, там, де в Овручі стоять вежі — цілим снопом вертикальних тяг.

Поряд із собором Апостолів були виявлені залишки кам'яної споруди, яка названа «малим храмом». Це був квадратний у плані, з великою апсидою і чотирма стовпами храм, збудований у техніці кінця XII — першої половини XIII ст.

Кінець XII — перша половина XIII ст. були періодом інтенсивного мурованого будівництва в Києві: печерський ігумен Василій будував кам'яні стіни навколо монастиря; 1197 р. Рюрик Ростиславич спорудив церкву Василя на Новому дворі; у 1199—1200 рр. Петро Милоніг будує стіну під Видубицьким монастирем; 1215 р. князь Мстислав Мстиславич збудував Хрестовоздвиженську церкву там, де зараз стоїть Андріївська, 1228 р. домініканські монахи будують монастир з собором і конвентом.

Розкопками і спостереженнями різних часів було виявлено в Києві кілька споруд, що за особливостями їх будівельної техніки належать до періоду, який ми розглядаємо. Особливо нас цікавлять залишки двох цегляних будівель на Подолі, які дослідники намагалися атрибутувати як Турову та Новгородську божниці (обидві першої половини XII ст.), тоді як характер мурування, і особливо малоформатна плінфа, дають підстави вважати їх спорудами пізніших часів.

За садибою Художнього інституту знаходилась невелика церква, що за типом, технікою мурування і формами, безперечно, належала до кінця XII — початку XIII ст. Як відомо, Новий княжий двір знаходився на Копиревому кінці, тобто там, де тепер стоїть будинок Академії образотворчого мистецтва та архітектури, тому є підстави для атрибуції розкопаної споруди як Василівської церкви на Новому дворі, що збудував князь Рюрик Ростиславич 1197 р. Вона являла собою чотиристовпний, з однією апсидою, майже квадратний в плані храм. Бокові апсиди були вписані в товщу східної стіни. Його фасади прикрашено профільованими пілястрами такого типу, як у соборі Апостолів у Білгороді і церкві Василя в Овручі. Збудований він був з маломірної плінфи технікою, типовою для кінця XII ст.

На тому ж Копиревому кінці, в Нестеровському провулку, було

Рис. 47. Михайлівський собор у Переяславі, 1097 р. (реконструкція Ю. С. Асєєва, В. О. Харламова).

розкопано і досліджено невеличку споруду XIII ст., що, певно, являла собою капелу боярського чи княжого двору. Вона була безстовповою, однонефною, можливо, перекритою за допомогою системи ступінчастих арок. Особливий інтерес становила техніка побудови споруди. Фундаменти її було зроблено з шарів трамбованого бутобетону та грунту, а в муруванні стін, поряд із звичайною для тих часів малоформатною цеглою (20×27×4—6 см), окремими шарами клалася брусчата цегла розмірами 12×24,5×9 см з характерними жолобками на верхній поверхні. Це перший випадок, коли жолобчаста брусчата цегла використовується в мурованій споруді домонгольських часів.

Дуже близькою за планом та формами до Василівської була церква Гнилецького монастиря в урочищі Церковщина за 15 км на південь від Києва. Церква майже квадратна в плані, чотиристовпна (східні стовпи хрещаті в плані, західні — круглі), одноапсидна, з вузькими боковими нефами, що може свідчити про трилопасне завершення фасадів. Фасади розчленовано профільованими пілястрами, а техніка споруди типова для кінця XII — початку XIII ст.: малоформатна плінфа (23×18×4 см), відсутність стрічкових фундаментів. У товщі західної стіни були сходи на хори.

Надзвичайно цікавою спорудою кінця XII — початку XIII ст. була ротонда, рештки якої досліджено в самому центрі київського дитинця, напроти Десятинної церкви (поблизу садиби Трубецьких на вул. Володимирській, 3). Діаметр ротонди дорівнював 20 м. Її стіни членували 16 пілястр, а в центрі був круглий стовп діаметром 3,2 м.

Ротонда споруджена типовим для тих часів муруванням з бутобетону в фундаментах і малоформатної цегли-плінфи (28×20×5 см) в стінах та пілястрах. В муруванні стін та стовпах разом з плінфою використовувалася брусчата цегла (25×12×8 см). Пілястри мали розміри 153 см в ширину і 70—80 см в товщину, їхні фундаменти були закладені на 20—30 см глибше фундаментів стін, що говорить про важливе конструктивне значення пілястрів. Певно, на них спирались або нервюри перекриття, якщо тут було вжито нервюрну систему, або балки дерев'яного перекриття.

Розглядаючи майже трьохсотрічний період розвитку архітектури Київської Русі ми відзначаємо кілька (п'ять) стильових етапів. З кожним етапом розвитку давньоруського зодчества зростають масштаби кам'яного будівництва. Так, до 30-х років XI ст. на Русі було зведено менше 5 кам'яних споруд (в Києві); з 30-х по 60-і рр. XI ст. — 10; з 60-х років XI ст. по 90-і рр. XII ст. — 31. Значних масштабів кам'яне будівництво на Русі досягає в XII ст. З 30-х років XII ст. до нашестя кочовиків за археологічними даними відомо близько 150 кам'яних споруд у 20 містах Давньої Русі, утверджуються місцеві архітектурні школи Києва, Чернігова, Переяслава.

Глава 5

МІСЦЕ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Культурна спадщина давньоруської держави значною мірою пов'язана з географічним положенням й етнокультурними процесами на величезній території Центральної і Східної Європи. Ці важливі закономірності історичного розвитку багатьох народів Старого Світу, безперечно, мають свої витоки у I тис. н. е., коли простежується безперервна заселеність і поширення ранньосередньовічних слов'янських культур серед балтського, іраномовного, тюркського, германського населення та інших великих етнічних груп. На основі празької культури формуються старожитності пам'яток VIII—X ст. на Дніпровському Правобережжі і більш складний процес простежується на Лівобережжі, Верхньому Дніпрі, пов'язаних з роменською культурою. Ці слов'янські культури поступово поширювалися у Волго-Окський басейн і несли основи традиційної слов'янської культури з притаманними їм рисами де-

рев'яного житлобудування, землеробства і скотарства, побуту, мистецтва, поховальної обрядовості, релігійних уявлень тощо.

Основні риси матеріальної і духовної культури слов'ян продовжували розвиватися і в наступний період утворення держави, після об'єднання різних племен (древлян, полян, сіверян, кривичів, ільменських словен, деяких неслов'янських) 882 р. У IX—X ст. в лісовій смузі поширюється своєрідний господарсько-побутовий комплекс із прямокутних заглиблених або на підкліті жител з глинобитною піччю, наральниками, серпами, косами, ручними млиновими наставами, асортиментом хлібних злаків з голозерних пшениць, жита, проса, ячменю, свійських тварин з переважанням великої рогатої худоби, свиней, важливими промислами (бортництво, рибальство). Цей комплекс традиційної культури був значним внеском у культуру населення Східної Європи.

Разом з господарсько-побутовим комплексом у процесі розселення слов'яни несли з собою традиційні зв'язки у торгівлі, художній культурі. Так, зв'язки з Великою Моравією простежуються у знахідках своєрідних прикрас на поселеннях по Дніпру: Монастирьок, Київ, Гньоздово. Художні вироби з Чехії і Польщі загальнослов'янських типів були прототипами для створення на території волинян, древлян прикрас із зерні (лунниці, намисто, скроневі кільця) у IX—XI ст. Ці вироби поширювалися на територію радимичів, сіверян, де в цей час відомі й балканські типи прикрас. Водночас у слов'ян Волині формується набір прикрас з масивних гривен, браслетів, відомих за скарбами прикрас (Городищенський, Хайчанський, Пилявський, Бужиські та ін). Складний процес поєднання різних художніх традицій Волині спричинився до створення в Києві відомого давньоруського князівсько-боярського убору, так добре відомого з київських скарбів трагічного 1240 р.[121]. Цей тип металевих прикрас (деталей) одягу поширився по Європі і відомий за знахідками в Румунії, Польщі, Волзькій Булгарії у XII—XIV ст.

Більш складним був процес утворення традицій в художній культурі слов'ян Дніпровського Лівобережжя. Тут значний вплив мав Хозарський каганат і країни Сходу. Традиції салтівської культури простежуються у населення роменської культури IX—XI ст., у сіверян, радимичів, в'ятичів. Ці племена досить рано прилучилися до торгівлі з країнами Сходу, яку не можна розглядати окремо від створення тих чи інших культурних традицій. Це був період функціонування Волзького і Дніпровського торговельних шляхів з численними відгалуженнями по басейнах річок. Разом зі срібними дирхемами, до Скандинавії потрапляли вироби майстрів Сходу, Візантії, особливо металеві пояси так званого тюркського-іранського світу. Після знахідки ливарних формочок для виготовлення поясних прикрас ісламської традиції уточнюється походження скандинавських виробів: тісний зв'язок між руською і шведською знаттю

---

121 *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— С. 99.

проявився в запозиченні важливих деталей східного костюма (тюркського-іранського)[122]. Запозиченими на Русі населенням Прибалтики і Скандинавії були також сокири й булави, пряслиця з пірофілітового сланцю, скляні вироби, скроневі кільця, сережки, твори релігійного мистецтва. Безперечно, що продукція давньоруських ремісників користувалася попитом в Західній Європі і Волзькій Булгарії — вироби з пірофіліту знайдено на їхніх територіях.

Комплекси дружинних поховань з Києва, Чернігова свідчать про існування значної місцевої ювелірної традиції. Тут вироблялися типи прикрас, які сприяли поширенню традицій країн ісламу в Болгарію, Угорщину, Скандинавію.

Християнізація населення Русі, яка спочатку пов'язувалася з вигідними зовнішньополітичними акціями правлячої язичницької верхівки і була завершена невдалою реформою язичницького культу князем Володимиром Святославичем, після широкого запровадження вищими верствами, сприяла взаємозв'язкам з культурами Європи. На рубежі X—XI ст. суспільство переживає культурну революцію, внаслідок чого Русь переорієнтовується з країн Сходу на Європу, в першу чергу на Візантію. Через Болгарію давньоруське суспільство знайомиться з візантійською літературою, а також з болгарською періоду її розквіту в IX—X ст. Важливим культурним актом було створення у Києві Ярославом Мудрим книгописної майстерні, до якої дослідники відносять кирилічну частину Реймського Євангелія, що вивезла до Франції Анна Ярославна. Створення Ізборника Святослава 1073 р.— яскраве свідчення культурної політики київських князів XI ст. з її орієнтацією на візантійську спадщину. Мініатюри Остромирова Євангелія й архітектурні оздоблення мініатюр Ізборника 1073 р. відносять до емалювального стилю рукописів. В той же час ювеліри створюють шедевр з перегородчастої емалі — золотий убір з колтами і діадемами (типу київської і сахнівської) із зображенням «Вознесіння Олександра Македонського». Міжнародні зв'язки Русі простежуються у мозаїках і розписах Софії Київської і Михайлівського Златоверхого собору. Тут працювали константинопольські майстри з місцевими учнями. Особливе значення мало поширення у Східній Європі писемності на основі грецької, про що свідчать графіті Києва і Новгорода, берестяні грамоти Новгорода та інших міст Русі. Місцева історична традиція проявила себе в створенні Нестором «Повісті минулих літ», культу князя Володимира у «Слові про Закон і Благодать» Іларіона, житіях перших руських святих. З утвердженням християнства пов'язане поширення загальнодержавного права — «Руської Правди», «Устава Володимира», «Устава Ярослава».

Місцеві сільські ремісники XI—XII ст. створювали «племінні»

---

[122] *Янссон И.* Контакты между Русью и Скандинавией в эпоху викингов // Труды V Международного конгресса славянской археологии.— М., 1987.— С. 119—133.

прикраси, а в цей час у містах поширювалися хрести-енколпіони, іконки та інші речі християнського культу, серед яких були шедеври світового значення: Великий сіон, «Чернігівська гривна», ставротеки, кам'яна дрібна пластика. Відомі досягнення давньоруських майстрів у монументальному живописі, іконописі, особливо після створення місцевих шкіл у XII—XIII ст.: у розписах Кирилівської церкви, ікони «Устюзьке Благовіщення», «Дмитро Солунський» та ін.

Біля джерел давньоруської архітектури були візантійські майстри, які створили перші придворні храми Рюриковичів: Десятинну церкву і Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Більш енергійна переробка константинопольських традицій зодчества починається з епохи Ярослава Мудрого і завершується на рубежі XI—XII ст. становленням самостійних архітектурних шкіл[123]. Ці школи функціонують у Переяславі, Новгороді, Чернігові, пізніше у Галичі й Суздалі. Поступово будівництво з княжого подвір'я переходить у міста, монастирі. Дерев'яна культова архітектура значною мірою спирається на традиції місцевого слов'янського домобудівництва. З широким будівництвом пов'язана традиція кам'яної пластики, що виникла у Києві під впливами візантійських майстрів. Шиферні рельєфи Софії Київської виконані на високому професійному рівні. Міжнародні зв'язки яскраво проявили себе у мистецтві обробки каменю, зокрема в каролінгських мотивах Чернігова і романських у Галичі та храмах Володимиро-Суздальської землі.

З формуванням і розвитком церковної організації, зв'язками з культурами Візантії і Заходу пов'язане утвердження нових форм мислення, виникнення філософської думки. Тут відбувся складний процес пристосування форм християнської віри, ідеології до традиційного язичницького світосприймання, засвоєння класичних авторів «еллінської мудрості». Концепція влади створюється Іларіоном у «Слові про Закон і Благодать», а концепція влади від бога була засвоєна давньоруською політичною думкою вже в «Житії Бориса і Гліба». Пантеїстичний раціоналізм проявився у творах Климента Смолятича і Кирила Туровського[124]. Дослідники відзначають, що процес сакралізації князівської влади мав на Русі дохристиянське походження і набув у Володимира Мономаха індивідуального характеру[125].

Велике значення давньоруська культура мала для тюркських народів півдня Європи, серед яких поширювалися християнство, ремесла, землеробство, міські форми життя. Економічні зв'язки

---

[123] *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— С. 315—318.

[124] *Замалеев А. Ф.* Философская мысль в средневековой Руси (XI—XVI вв.).— Л., 1987.— С. 137, 147.

[125] *Чичуров И. С.* Политическая идеология Средневековья. Византия и Русь.— М., 1990.— С. 127.

Русь підтримувала з Волзькою Булгарією, Візантією, Угорщиною, Польщею та іншими країнами. Проте головна спадщина її культури — у поширенні досягнень середземноморських цивілізацій на величезних просторах Східної Європи, передачі її досягнень на Північ Європи, у Західну Європу. Цей процес був значною мірою припинений хрестовими походами, а найбільше — монголо-татарською навалою. Проте культурна спадщина Русі залишилась основою для культур двох великих державних об'єднань, які виникли на її території — Литовської держави і Московського князівства, а також відіграла суттєву роль у підтримці культур південних слов'ян у період їх поневолення Оттоманською імперією.

Умовні скорочення

АДСВ	—	Античная древность в средние века
АО	—	Археологические открытия
ВВ	—	Византийский временник
ВДИ	—	Вестник древней истории
ВИ	—	Вопросы истории
ВКУ	—	Вісник Київського університету
ГИМ	—	Государственный исторический музей
ЖМНП	—	Журнал Министерства народного просвещения
ИЗ	—	Исторические записки
ИРАИМК	—	Известия Российской Академии истории материальной культуры
ИСССР	—	История СССР
КСИА АН СССР	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАО	—	Московское археологическое общество
МГУ	—	Московский государственный университет
ПВЛ	—	Повесть временных лет
ПСРЛ	—	Полное собрание русских летописей
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
СЭ	—	Советская этнография
ТОДРЛ	—	Труды отдела древнерусской литературы
УІЖ	—	Український історичний журнал

Покажчик географічних назв

Абесгун, м. **261, 527, 528**
Азія **200, 204, 206, 558**
Азовське море **16, 558**
Азовсько-Каспійські степи **211**
Ай-Тодорський могильник **549, 550**
Аквітанія **195**
Аккермань, с. **205**
Акра, м. **436**
Аланія **554**
Албанія (Азербайджан) **518, 528**
Алеканове, с. **599**
Алма-Кермен, укріплення **550**
Алупка, м. **557**
Алустон (суч. Алушта), м. **550, 551**
Алушта, м. **552, 557**
Алуштинська долина **548**
Альта, р. **288, 294, 356**
Альошки, с. **203**
Амастрида, м. **260, 519, 520**
Амоль, м. **434**
Англія **218, 291, 437, 451, 455, 515, 530, 535, 591, 593**
Анклам, м. **251**
Аркона, святилище **181**
Антонівка, с. **203**
Апшерон **528**
Аскольдова могила, урочище **599**
Аравія **139**
Арабський Схід **218, 559**
Арабський халіфат **261, 443, 527**
Аркадіополь, м. **270**
Арса, м. **413**
Аскольдова могила **599**
Ателькуза **211, 559**
Афон **291, 612**
Африка **144, 238, 612**

Бабина Гора, городище **110, 199**
Багате, поселення **132**
Багдад, м. **434, 518**
Бакла, городище **548, 551, 552**
Бакота, с. **80, 111, 128, 135, 169, 183, 368, 586**
Балатон, озеро **435**
Балин, м. **312, 358**
Балканський півострів (Балкани) **7, 17, 21, 83, 86, 89, 102, 111, 157, 158, 192, 210, 270, 432, 438—440, 524—526, 529, 530, 537, 553, 590, 629, 632**
Балтика **181, 217**
Балтійське море **16, 251, 292, 428, 436, 437, 443, 612**
Баня, м. **368**
Баренцеве море **612**
Баруч, м. **313, 356—358**
Бахмач, м. **347**
Бахуж, поселення **71**
Белз, м. **290, 364, 365, 367, 389, 429, 440, 533, 540, 541**
Белзьке князівство **540**
Белзько-Червенська волость **367**
Бельбек, р. **549**
Бельбекська долина **552**
Беляус, городище **203**
Бердаа, м. **224, 528**
Березанський лиман **140**
Березань, р. **591**
Березий, м. **350**

Березина, р. 36, 97, 327
Березань, о. 326, 591
Берестейська земля 297, 327
Берестій (Берестье), м. 339, 363, 364, 416, 429, 438, 440, 533, 540, 543
Берестове, с. 278, 302, 308, 331, 606, 607, 647—649
Берко, о. 254
Берлад (Берладь), м. 368, 434, 538
Берладське князівство 368, 371
Бернашівка, поселення 34
Берсилія (Берзилія), країна аланів 209, 210
Бессарабія 210
Бжезно, поселення 169
Бикове, с. 501
Битиця, городище 103, 113, 119, 150, 161, 410
Битиця, с. 410, 590
Біла Вежа (Саркел), м. 347
Біла Церква, м. 501
Білгород (Білогородка), м. 9, 276, 293, 295, 307, 317, 331, 333, 334, 341, 372, 414, 415, 422, 429, 431, 432, 499, 560, 582, 633, 634, 650, 651
Білгород (Дністровський), м. 368
Біле, озеро 473, 612
Біле море 612
Біленьке, могильник 49
Білка, р. 369
Білобережжя, гирло Дніпра 270
Білобережжя, м. 426, 441, 526, 560
Білоозеро, м. 250, 256, 411, 412, 414, 416, 473
Білорусь 6, 36, 51, 76, 94, 167, 198, 432, 499, 650
Білоус, р. 399, 498
Бірка, м. 252, 254, 436
Бобриця, с. 375
Бовшів, с. 79, 80
Бовшів II, поселення 41, 42, 50, 133, 149, 169
Богачівка, с. 205
Богемія 420, 429, 436, 438, 439
Богіт, городище 183
Боголюбово, м. 331, 339, 388, 474
Богуслав, м. 335, 494
Божський (Божськ), м. 236, 328, 339, 342, 364, 365, 586
Болгар (Булгар), м. 275, 427, 428, 441, 594, 623
Болгарія (Дунайська) 218, 284, 285, 300, 309, 515, 518, 525, 529, 530, 554, 563, 595, 597, 601, 655
Болгарська земля 21, 194, 205, 210, 607
Болгарське царство 506
Боловос, урочище 349, 390
Болотна, могильник 34
Болохів, м. 429, 587
Болохівська земля 586, 587
Боратин, поселення 148, 154, 188
Борзна, смт 139
Бориспіль, м. 649
Боричів узвіз 642
Борсуків діл (Присліп), перевал 429
Боровий, м. 335, 340
Боромля II, поселення 49, 55, 83, 84, 149, 155
Борочиця, с. 139
Боршевка, с. 594
Боспор 202, 204, 529, 549, 550, 553—555
Ботошани, поселення 87
Бранешти, поселення 119
Бранчево, фортеця 541
Бремен, м, 428, 435, 436
Брест, м. 367, 410, 413, 422
Брест Тришин, могильник 48
Британія 14, 191, 612
Броварка, с. 500
Броди, м. 364
Бронькняж, м. 356—358, 368
Брягин, м. 327
Брянськ, м. 272, 293, 346, 348, 350, 389, 588
Буг, р. 283, 284, 288, 363, 364, 429, 479, 612
Буго-Дністровське межиріччя 431
Буджацький степ 54, 84, 200
Будище, поселення 141
Бужськ (Бужеськ), м. 317, 327, 328, 339, 342, 413
Бужковичі, с. 365
Буки, с. 501

Буківна, городище 92, 102
Букове, с. 201
Буковина 139, 140, 189, 192, 396
Букреївка 2, поселення 53, 83
Буськ 95

Вабля, р. 273
Вабніт, м. 413
Вагра, р. 369
Варязьке (Балтійське) море
див. Балтійське море
Варта, р. 100
Василів (Васильків), м. 293, 331, 334, 391, 414, 416, 509, 633
Василів (Галицький), м. 427, 429, 509, 582
Велемичі, могильник 185
Велецький перевал 213
Велика, р. 253
Велика Андрусівка, могильник 71
Велика Моравія 141, 501, 559
Велика Польща 438, 584
Велика Снітинка, поселення 134
Велика Хайча, с. 594, 654
Велике князівство Литовське 451
Великий Токмак, с. 205
Великі Будки, с. 628
Великоморавська держава 630, 654
Венедська затока 15
Венеція, м. 436, 546, 547, 538
Вепр, р. 363
Верещин, м. 364
Верхнє Подніпров'я 20, 22, 25, 58, 59, 78, 80, 121, 441, 517
Верхній Салтів, с. 512
Верхньострижинське 3, поселення 168
Верхня Десна 350
Верхня Липиця, поселення 35
Вестфалія 435
Вздвижен, м. 335
Вигошев, м. 327
Вигурівщина, с. 578
Видубичі, урочище 299—301, 343, 581, 646
Визна, м. 539
Вир, м. 312, 358, 372
Вислок, р. 368
Вислока, р. 368
Вишгород 9, 287, 293, 298, 309, 315, 331—333,348, 389, 411, 414, 419, 422, 423, 425 ,432, 433, 439, 465, 492, 494, 582, 599, 601, 625, 633, 646, 647, 650
Вишня (суч. Судова Вишня), м. 375, 432, 439
Візантія (Візантійська, Ромейська імперія) 17, 61, 141, 142, 205, 208, 210, 218, 221, 224, 257—262, 266, 270, 275, 279, 280, 283—285, 289—292, 298, 309, 313, 315, 330, 340, 394, 420, 427, 432, 433, 438, 441, 444, 446, 461, 484, 502, 515—532, 534, 536—538, 541, 546—548, 550, 552—556, 559, 563, 589, 591, 592, 594, 596, 601, 607, 625, 626, 628, 631, 641, 643, 654—656
Вілендер, укріплення 554
Вільхове, поселення 126, 138
Вілія, р. 327
Вірменія 218, 278, 434, 515, 518
Віскяутен, м. 441
Вісла, р. 14—17, 20, 22—24, 28, 29, 38, 48, 57, 59, 66, 69, 71—73, 75, 77, 81, 85, 90, 96, 173, 274, 363, 428, 429, 509
Віслиця Віслянська, р. 96
Вістула, р. 64
Віта, р. 633
Віта Поштова, с. 423, 499
Вітебськ, м. 289, 414, 419
Вітачів, м. 276, 416, 507
Внутрішня Русь (Руська земля)
див. Київська Русь
Воїнь, м. 276, 298, 312, 355, 357, 358, 413, 416, 432, 433, 599
Волга, р. 7, 15, 24, 104, 238, 242, 244, 269, 275, 292, 293, 314, 427, 428, 441, 529, 560, 583, 586, 612
Волго-Окське межиріччя 217
Волзька Болгарія (Булгарія) 210, 218, 426, 433, 449, 515, 527, 529, 575, 594, 629, 654, 655, 657
Волинське князівство, земля 226, 236, 308, 317, 318, 320, 323, 327, 363—367, 373, 386, 413, 541, 573, 617
Волинцеве, с. 119, 133, 150
Волинь 26, 29, 31—33, 35, 37, 38, 47—49, 55, 56, 66, 82, 83, 92, 94, 95, 97—100, 110, 118, 139, 140, 148, 154, 160, 166, 171, 173, 176, 183, 195, 226, 270, 278, 293, 296—299, 307, 308, 314, 317, 318, 325, 341, 344, 363—368, 386, 390, 413, 429, 437, 464, 468, 477, 487,

500, 533, 534, 536, 537, 539—544, 546, 586, 587, 627, 629, 654

Волинь (на Бузі), м. 94, 325, 327, 341, 364, 397, 500

Волін, м. 252, 253, 428, 432, 433, 436

Вологда, м. 577

Володава (на Бузі), м. 583

Володарев, м. 335

Володимир-Волинський, м. 221, 293, 299, 303, 307, 308, 314, 317, 318, 325, 328, 338, 339, 342, 364—367, 374, 375, 378, 387, 410, 414, 417, 429, 435, 440, 515, 536, 539—541, 582, 587, 593, 617, 639

Володимир-на-Клязьмі (Суздальський), м. 218, 221, 223, 226, 228, 315, 320, 323, 325, 329, 378, 389, 414, 416, 420, 423, 425, 440, 479, 492, 576, 577, 583, 588, 617, 620, 644

Володимиро-Волинське князівство 325, 367

Володимиро-Суздальська Русь, князівство, земля 229, 320, 325, 342, 656

Володимирська (Волинська) волость 367

Володимирський шлях 429

Волоське, ур. 119, 120

Волошинське, с. 212

Волхов, р. 232, 253, 256, 441, 612

Воргол, городище 116

Вормс 203

Воробйовка, с. 212

Воронежчина 212

Ворота (Дукля), перевал 429

Ворскла, р. 51, 137, 293, 355, 362, 431, 565

Вроцлав, м. 274, 544

Всеволож, м. 347

Вчорайше, с. 500

Вщиж, м. 339, 346, 348, 350, 630

В'ятич, м. 350

В'ятицька земля (волость) 326, 339, 350, 352, 371

Гаврилівка, городище 138, 198

Гай, урочище 366

Гайворон, поселення 119, 120, 122

Галац, м. 368

Галицька Русь 428

Галицьке князівство, земля 285, 318, 323, 325, 350, 366, 368—376, 386, 390, 413, 428, 429, 464, 470, 471, 491, 542, 543, 573, 617

Галицько-Волинське князівство, земля 229, 365, 420, 429, 479, 500, 540, 542, 546, 582, 584, 586, 587, 614

Галич, м. 9, 102, 218, 221, 225, 318, 320, 323, 325, 328, 329, 339, 341, 344, 360, 363, 368—376, 378, 389, 390, 412, 414, 416, 417, 419, 420, 422, 423, 429, 440, 480, 515, 536, 538—544, 582, 586, 587, 593, 608, 617, 632, 633, 656

Галич північноруський, м. 577

Галичина (Галиція) 35, 226, 293, 314, 318, 327, 331, 334, 364, 366—371, 374, 375, 390, 437, 464, 539—543, 546, 584

Галіш-Ловачка 192

Галлія 14, 203, 242

Гамбург, м. 415

Гардаріки (Русь) 413

Гарц 437

Гданськ, м. 415

Генуя, м. 436, 517, 518, 538, 547, 548

Гераклейський півострів 549

Германія 64, 196

Геройське, с. 552

Гилян, м. 528

Гірка Полонка, поселення 26, 27, 31, 148, 152, 171

Глеваха, поселення 51, 53, 149

Глинськ, м. 355

Глушець, р. 366

Глухів, м. 347, 353, 578

Гнєзно, м. 285

Гньоздово, с. 249, 412, 441, 591, 597, 630, 654

Гнилоп'ять, р. 337, 387

Гноїця, р. 327

Голики, поселення 71

Гомель 155

Голтва, р. 312

Голтав, м. 358

Горбовськ, городище 183

Гореча, поселення 71, 87

Горзувіта, укріплення 550, 551

Горинь, р. 9, 28, 29, 32, 225, 237, 327, 363—365, 368, 495, 508, 582

Городенське князівство 318

Городець, м. 587
Городець (Город Остерський), м. 307, 327, 348, 355, 357, 414
Городок (на Ловаті), м. 252
Городище, с. 393
Городло, м. 429
Городок (на Волині), м. 582, 628
Городок (Галицький), м. 369
Городок (Городець) Пісочний, м. 290, 304, 326, 327, 565, 578
Городок, поселення 27, 31, 32, 111, 150, 183, 190
Городськ, м. 335, 416, 419
Гороховець, м. 417
Горохуватка, р. 572
Гостиничі, м. 348
Готія 555
Готланд, о. 252, 436, 593
Готські Клімати 557
Гочев, с. 630
Гочево I, поселення 53, 149
Греція 280, 435
Грецький (Руський) шлях 321, 330, 334, 342, 427, 466, 536
Григорівка, поселення 119, 628
Гринів, могильник 26, 185, 189
Гробіня, м. 441
Гродно, м. 410, 437, 467
Грузія 218, 515, 518
Губин, м. 328
Гудок, поселення 51, 168
Гурзуф, м. 548, 551
Гущин, м. 348
Гюричів, м. 348
Гьярно, могильник 252

Давидів, поселення 27
Дакія 15, 16, 34, 139, 193
Дагестан 529
Данапр (Дніпро), р. 64
Данастр (Дністер), р. 64
Данія 152, 196, 218, 258, 430, 436, 437, 515, 530, 531
Данилів, м. 582, 587
Даугава, р. 482
Дашів, поселення 138
Дверен, м. 335, 340, 572
Двіна, р. 15, 102, 275, 428, 431, 612
Дем'янів 50, 149
Деревич, м. 328, 586
Десна, р. 9, 20, 70, 83, 102, 137, 154, 175, 184, 225, 235, 237, 267, 271, 272, 276, 293, 326, 327, 345—348, 355, 387, 389, 397, 398, 428, 431, 478, 508, 612, 633, 643
Деснянка, поселення 51
Дессау-Мозігкау, поселення 89, 150
Дзєдзиці, поселення 70, 72, 75
Дитиничі, могильник 48
Дідів Шпиль, могильник 199
Дідославль, м. 350
Дісна, р. 428
Дмитрів, м. 237
Дніпро, р. 5, 7, 9, 15, 23, 24, 27, 29, 38, 47—49, 53, 59, 65, 70, 73, 76, 79, 81, 90, 96, 101—104, 137, 140, 177, 184, 225, 232, 235, 239, 242, 243, 251, 252, 255—257, 267, 270—273, 282, 283, 287, 290, 302, 309, 326, 328, 331, 334, 341, 346—348, 358, 387, 389, 392, 397, 410, 412, 426—428, 435, 451, 474, 501, 503, 509, 515, 517, 559, 574, 575, 578, 586, 591, 612, 648, 650, 653, 654
Дніпро-Балтійський шлях 428
Дніпро-Волзький шлях 428
Дніпровське Надпоріжжя 211
Дніпро-Донське межиріччя 427
Дніпрова Лука 427
Дніпровське Лівобережжя 273, 566
Дніпровське Пониззя 334, 586
Дніпро-Німанський шлях 432
Дніпропетровськ, м. 132
Дністер, р. 15, 16, 20, 23, 29, 35, 38, 39, 46, 48, 50, 53—55, 58, 59, 61, 65, 66, 71, 79, 81, 83—85, 87, 90, 96, 97, 101, 131, 135, 140, 142, 146, 155, 169, 175, 176, 192, 195, 200, 201, 209, 274, 275, 368—370, 398, 429, 477, 500, 501, 585, 612
Дністро-Дунайське межиріччя 86, 89
Дністро-Дунайське пониззя 368, 369
Добжин, м. 546
Добринівці, поселення 120, 124
Добростани, могильник 38
Добруджа 210
Додешти 87
Долобське (Дулібське), о. 96, 304, 305, 311

Дон, р. 7, 23, 85, 132, 201, 202, 312—314, 344, 346, 347, 422, 428, 433, 521, 529, 559, 565, 574, 612
Донець, м. 355
Дорогинка, с. 397, 400
Дорогобуж, м. 274, 298, 317, 337, 365, 366, 413, 429
Дорогочин, м. 339, 416, 593
Доростол, м. 270, 309, 525
Древлянська (Деревська) земля, волость 267, 283, 331, 333, 335, 336, 383, 386, 391, 472, 482
Дружне, с. 549
Друс (Данапрос — Дніпро), р. див. Дніпро
Друцьк, м. 358, 363, 364, 416
Дубен, м. 413, 500
Дубліски (Дупліски), с. 96
Дубровиця, м. 327, 337
Дулабка, с. 96
Дуліба, р. 95
Дуліби, о. 96
Дуліби, с. 96
Дулонбен (Дулубен), с. 96
Дунай, р. 15—17, 38, 39, 46, 48, 50, 54, 55, 59, 61, 64, 66, 69, 84, 87, 89, 132, 142, 191—193, 195, 200, 201, 205, 209—211, 239, 269, 270, 311, 368, 371, 372, 426, 431—435, 509, 516, 525, 536, 538, 559, 560, 612
Дунайська Болгарія (Болгарія, Болгарське царство) 218, 284, 285
Дядьків, м. 328, 586

Ельба, р. 17, 23, 69, 83, 89
Етулія, поселення 54
Ескі-Кермен, печерне місто 550, 551
Естергом, м. 435, 438

Євразія 557
Європа 217, 233, 275, 319, 321, 329, 428, 435, 439, 464, 517, 522, 531, 610, 654—656
Єгипет 138, 139, 280, 631
Ємчиха, могильник 573
Єрусалим, м. 221, 612

Жабичи, поселення 110
Жаботин, с. 142
Жедечев, м. 587
Желянь, урочище 300, 301, 303, 305, 306, 311, 591, 597, 606, 630, 654
Жигайлівкка, с. 139
Житань, с. 365
Житомир, м. 151
Житомирщина 582
Жовнін, м. 355, 357, 358, 599
Жовнін, с. 499, 500
Журавне, с. 273
Жорнище, с. 135
Жуковіци 74
Журівка Ольшанська, поселення 131, 161
Журівка, могильник 48, 200

Заале, р. 17, 69, 89
Забужжя 288
Завихвост, м. 429, 540
Загаї, поселення 26, 27, 152, 182, 190
Задесення 429, 566
Закавказзя 262, 524, 529, 594
Закарпаття 58, 101, 118, 119, 130, 136, 192, 365, 397, 398, 477
Закарпатська Русь 368
Залізні Ворота, урочище 313
Залісся, поселення 138
Залозний шлях 321, 330, 334, 342, 394, 427, 429, 466
Заможне, с. 566
Замкова гора, городище 444
Заморське, с. 549
Запоріжжя, м. 132
Заречне, с. 549
Зарічеськ, м. 311, 327, 335, 385
Зарічне, с. 635
Заруб, м. 302, 311, 328, 334, 355, 357, 508, 650
Зарубський брід 357
Зарубинці, с. 499, 648
Західна Волинь 26, 27, 96, 175, 283
Західна Двина, р. 104, 293, 428, 429, 509
Західна Європа 218, 220, 231, 247, 258, 292, 321, 330, 392, 407, 415, 426, 437, 455, 485, 494, 514, 515, 534, 558, 583, 591, 593, 608—610, 635, 637, 643, 655, 657
Західна Русь 416, 448, 451

Західний Буг, р. 28, 39, 53, 82, 96—98, 155, 176, 274, 275, 327, 364, 365, 398, 429
Західноболгарське царство 530
Заяр'є, поселення 71
Збруч, р. 28, 38, 56, 181
Звенигород (Галицький), м. 9, 223, 269, 299, 318, 363, 371, 374, 410, 414, 422, 429, 544, 582, 604, 605, 624
Звенигород (Київський), м. 225, 303, 410, 429, 604, 605, 624
Звенигород, могильник 34
Звенигородське князівство, волость 318, 371
Звягіль, м. 587
Здвиж, р. 328, 335, 499, 508
Здвижень, м. 429
Зеєбург, м. 252
Зелений Гай, поселення 71
Зеленки, с. 572
Зеленче, с. 582
Зимне, городище 98, 111, 120, 122, 125, 128, 160
Зимне, поселення 111, 126, 142, 590, 628
Зимне, с. 98, 410
Зливківський могильник 510
Злота, поселення 97
Зовнішня Русь (Ільмено-Ладозька) 238
Золота Балка, городище 137, 198
Золота Липа, р. 38, 56
Золота Орда 487, 496, 506, 547, 548, 573, 585—588
Золотоноша, м. 357
Золотча, р. 304
Зуша, р. 346

Іван, м. 328, 334, 393
Іване Золоте, могильник 38
Іванківці, поселення 118, 135, 183, 190
Іголом'я, с. 97
Ігореве сільце 388, 389, 399
Ізборськ, м. 234, 250, 256, 410—412
Ізяслав, м. 415
Іллінецький район 132, 135
Іллірія 65, 202
Ільмень, озеро 104, 253, 612
Інгельгейм, м. 240, 521
Індійський океан 139, 612
Індія 139, 612
Інкерман, с. 549, 550
Іпуть, р. 346
Іран 433, 552
Ірландія 434
Ірпінь, р. 28, 154, 235, 328, 333, 477
Ірша, р. 335
Іскир, р. 210
Іскоростень, м. 267, 274, 293, 335, 411, 499
Іспанія 195, 437, 439
Істр, р. 64, 65, 202, 209, 259, 516
Італія 195, 266, 547, 548
Ітіль, м. 242, 269, 431, 441, 529

Йосипівка, с. 205

Кавказ 141, 293, 440, 443, 527, 528, 563, 573
Кавказька (Чорна) Болгарія 427, 429
Казань, м. 594
Каламіта, городище 550, 551
Калиш, м. 544
Калка, р. 326, 345, 354, 363, 492, 544, 562, 574, 575, 578, 612, 617
Калюсь, с. 135
Кама, р. 612
Камінне, с. 512
Камінь, м. 363
Камка, с. 273
Каменець, м. 365, 366, 374
Кам'янець Подільський, м. 38
Кам'янка Велика, могильник 38
Кам'янка-Анчекрак, поселення 140
Канів, м. 25, 51, 137, 147, 150, 151, 154, 172, 275, 328, 334, 342, 416, 427, 434, 466, 494, 649
Кантемирівка, могильник 200
Канцерка Балка, ур. 132, 177
Канцерки, с. 211
Каракорум, м. 581
Каралез, балка 550
Каратуль Велика, с. 356, 573
Каратуль Мала, с. 356, 573
Карачев, м. 350, 352
Карпати 9, 15—18, 22, 56, 66, 69, 95,

98, 137, 217, 273, 275, 283—285, 288, 292, 403, 479, 559, 584
Карпатська котловина 559
Карпатський хребет 368
Картамишево II, могильник 53, 187
Картамишево II, поселення 53
Каспій (Каспійське море) 224, 427, 527, 528
Кафа, м. 556
Кафера, м. 556
Каяла, р. 354
Кветунь, м. 272
Кельн, м. 435, 532
Керч, м. 519, 604
Керченська затока 347
Керченський півострів 526, 552
Киз-Кермен, печерне місто 553
Київ 8, 9, 27, 51, 70, 101, 137, 139, 148, 154, 155, 181, 187, 217, 219—223, 225, 226, 228—230, 234—237, 242, 243, 245—247, 249, 253—255, 257, 259, 261, 262, 267—276, 278, 280, 282—284, 287—309, 311—318, 320, 323, 325—333, 337—348, 350—355, 357, 360, 361, 363, 364, 366, 367, 371—373, 384, 385, 389, 390, 395, 406, 410, 412, 414, 416, 417, 419, 420, 422, 423, 425, 432, 437, 439, 441, 446, 457, 458, 466—472, 474, 476—480, 483—487, 489—491, 493—505, 507, 509, 510, 513—515, 517—528, 530—538, 559, 574, 575, 578—588, 591—600, 602—604, 606, 607, 609, 610, 613—615, 617, 621, 624, 626, 629—637, 639—641, 643—656
Київська земля, князівство 230, 237, 293, 300, 302, 308, 323, 325—329, 332, 334, 335, 337—341, 345—347, 355, 356, 363, 366—372, 379, 390, 457, 458, 465, 472, 479, 490, 491, 494, 503, 561, 573, 582, 584, 616, 650, 656
Київська Русь (Русь, Давня Русь, Давньоруська держава, Руська держава, Руська земля) 8, 160, 217—253, 255—258, 260—263, 265—268, 270, 272—282, 285, 288—294, 297—307, 309, 310, 312—316, 319—323, 325, 326, 328, 330—332, 334, 335, 337, 338, 340—345, 347, 348, 351, 354—357, 361, 363, 366, 368, 369, 371, 373—375, 377—382, 385—390, 393, 394, 396, 411—414, 416—420, 422—428, 430—455, 457—461, 463—469, 471—473, 476—480, 483—487, 489—491, 493—505, 507—510, 513—515, 517—539, 544—546, 553—555, 558, 560, 561, 564—566, 572—576, 578, 583—585, 588—602, 606—616, 618—628, 630, 633—638, 640, 641, 644, 646, 647, 650, 653, 655, 657
Кистені-Чечерськ, поселення 36, 53
Китай 142, 561, 575
Китаївський могильник 499
Кичкас, с. 142
Клецьке князівство 318
Клечеськ, м. 327, 339
Клов, р. 299, 648
Клов, урочище 299
Клонів, с. 498
Княжа гора (Родень) 392, 507, 630
Княжий, могильник 187
Кобин, м. 368
Кобрин, м. 363, 368
Кобуд, м. 328, 586
Ковалівка, с. 205
Кодин I, поселення 71, 87, 150, 169
Кодин II, поселення 56, 71, 87, 124, 150, 169
Кодингородець, м. 586
Козари (Козаре), урочище 242, 502, 527
Козаровичі, могильник 37
Козаровичі, поселення 37, 168, 604
Козель, поселення 89
Козельськ, м. 350, 577
Козлов, с. 135
Колодяжин, м. 335, 337, 393, 415, 582, 632
Колодязний Бугор, поселення 71
Колокша, р. 302
Коломия, м. 429
Коломна, м. 416, 576
Колочин 70, 76
Комарів, поселення 44, 46, 138, 140
Комов, м. 364
Компанійці, могильник 48
Константинополь, м. 139, 202, 205, 208, 220, 224, 240, 253, 254, 257, 259—262, 266—268, 270, 279, 282, 298, 309, 310, 313—315, 331, 332, 411, 432, 441, 485, 486, 504, 505, 516, 521—525, 536—538, 541, 556, 593, 597, 601, 612, 619, 645
Концешти, гунське поховання 207
Копирів кінець 296, 648, 651

Копіївка, с. 594
Корань, р. 355, 356
Кордон-Оба, поселення 552
Коринф, м. 593
Коробчино, с. 212, 213
Коростень, м. див. Іскоростень
Корсунь (на Росі), м. 328, 335, 340, 416, 494
Корсунь (Херсонес), м. 282, 416, 494, 519, 547, 592, 600, 601, 612, 615
Корчак VII, поселення 150
Корчак IX, поселення 150
Корчак, поселення 152, 173, 188
Корчів (Керч), м. 270, 447, 448, 526, 604
Корчеськ, м. 327
Корчик, р. 327
Корчуватівський могильник 25
Кос 137
Косаново, могильник 48
Костіш 87
Костогризово, с. 205
Кострома, м. 577
Котельниця, м. 328
Которосль, р. 238
Кочубеївка, поселення 150
Краків, м. 285, 369, 424, 429, 435, 533, 534, 540, 541, 543, 544, 546, 593
Красна, р. 363, 633
Красний двір 302, 474, 646
Кременець, м. 364, 365, 582, 587
Кремінне, с. 135
Крилоська гора 412
Крим 141, 179, 195, 198, 203, 205, 211, 235, 239, 260, 270, 275, 426, 427, 460, 519, 520, 524—526, 527, 546—557
Кримський півострів 211, 555
Криниця, селище 399
Крирів, м. 348
Кросна, р. 363
Круглик, поселення 107, 111
Крутилів, городище 183
Кснятин, м. 355
Кубей, с. 203, 207
Кудин, м. 328
Кудново, с. 357
Куземе, м. 435, 439
Куйаба (Куяв), м. 413, 503
Кунбабоні, с. 208
Куня, поселення 71
Кур, р. 349
Кура, р. 528
Куропатники, поселення 50, 149
Курськ, м. 273, 293, 301, 314, 346, 348—350, 359, 363, 389, 577, 608, 608
Курське князівство 347
Кучельмин, м. 368, 429

Лавриків Ліс, поселення 149
Ладога, м. 104, 234, 236, 238, 249, 252—254, 410—412, 414, 416, 422, 441
Ладозьке озеро 253, 275
Ласпі, мис 552
Ла-Тен, поселення 191
Латинська імперія 538
Леб'яже, могильник 187
Леведія 211, 559
Лелле, м. 435
Лепесівка, поселення 118, 140, 188, 196
Леплявський могильник 500
Леські, поселення 42, 114
Лецкань 196
Линів, поселення 27, 31, 148, 166, 176
Листвен, м. 289
Литва 373, 432, 437—439, 543, 544, 587, 650, 654, 657
Лівий Градець, м. 284
Лівобережжя Дніпра 271, 272, 274, 289, 326, 387, 404, 407, 427, 428, 477, 478, 489, 499, 503, 506, 509, 511, 512, 577, 593, 628, 653
Лівонія 428
Ліможж, м. 593
Ліндхолм Гойє, могильник 252
Ліски, с., поселення 138, 194
Ловать, р. 612
Лозни, поселення 118, 119
Локна, р. 358
Ломачинці, поселення 120
Лондон, м. 415
Лопасня, м. 346
Лтава, м. 355
Лубни, м. 311, 355, 357, 508
Луг, ур. 150, 364

Луга, р. 364, 365, 386, 397
Лугова, с. 135
Лука Каветчинська, поселення 70, 150, 152, 169
Лука Райковецька, городище 91, 114
Лука Райковецька, поселення 91, 114, 150, 159
Лукашівка, поселення 118
Луква, р. 102, 340
Лукомль, м. 355
Лутава, м. 326, 327, 347, 348, 353, 358
Луцьк, м. 9, 225, 342, 365—367, 369, 389, 414, 467, 539, 544, 587
Луцьке князівство, волость 366, 367, 391
Лучисте, с. 549
Любачів, м. 364, 365, 369
Любачівка, р. 364
Любек, м. 436
Любеч, м. 9, 72, 225, 257, 261, 288, 293, 299, 300, 302, 305, 347, 349—351, 354, 390, 410—412, 414, 415, 425, 465, 466, 498, 507, 508, 594, 632
Люблинщина 29
Люблін, м. 429
Любомль, м. 355, 363, 365, 429, 617
Любомль, могильник 48
Лютіж, поселення 27, 35, 53, 109, 117, 118, 120
Лядська земля (Польща) 288, 544
Львів, м. 9, 171, 369, 587, 636

Мажеве, с. 357
Мазовія 26, 37, 56, 179, 546
Майнц 203
Майстри, с. 142
Макарів Остров, ур. 113
Макерфаан (Київ) 579
Максимівка, с. 205
Мала Азія 138, 192, 432, 519—521, 556, 612
Мала-Копаня, городище 192
Мала Польща (Малопольща) 274, 285, 429, 539—542, 546
Мала Тернівка, с. 205
Малий Галич, м. 368, 434
Манвелівка, с. 212
Мангуп, печерне місто 548, 550—553
Мармурове море 641
Мартинівка, поселення 141
Мачухи, с. 211
Машів, могильник 48
Медобори 181
Межибожжя, м. 328, 339, 363, 429, 587
Межигір'я 183
Мезія 139
Мельниця, м. 363
Мена, поселення 168
Мена, р. 386, 404
Менський район 194
Менцлін, м. 251, 252
Меотійське болото 204
Мец 203
Мика, р. 391
Миколаївка, городище 198
Миколаївський могильник 501, 507, 511, 512
Миколаївська область 140
Микульчиці, м. 274
Мичськ, м. 335, 391, 429
Мільськ, м. 335
Мінськ, м. 307, 410, 428
Могила (Краків-Могила), поселення 97
Могильов 51, 155
Мозгава, р. 540
Мозир, м. 327
Мозолев потік, р. 370
Молдова 39, 41, 66, 84, 89, 118, 119, 131, 140, 141, 155, 192, 193, 276, 508, 546
Молдова, р. 368
Молочарня, ур. 150
Монастирьок, с. 326, 348, 353
Монастирьок, городище 91, 116, 119, 150, 151, 199, 654
Монголія 141, 580, 586
Моравія 84, 85, 89, 284, 315, 429, 435, 438, 593, 595
Моровійськ, м. 326, 327, 347, 348, 353
Москва, м. 8, 227, 340, 346, 576, 648
Московське князівство 657
Муром, м. 250, 278, 297, 301, 302, 314, 316, 411
Муромо-Рязанське князівство, волость 316, 351

Муромська волость 345, 354, 529
Мста, р. 386, 397
Мурсіанське, о. 64
Мухівець, р. 363
Мценськ, м. 350, 353

Надазов'я 526, 529
Надпоріжжя 119, 142, 436
Надчорноморська Русь 275
Надчорномор'я 559, 571, 573
Неаполь, м. 198
Нево, о. 612
Негри, поселення 110
Нежатина Нива, урочище 298
Нежиловичі, с. 499
Незвисько 152
Немига, р. 294
Неполківці, могильник 34
Непоротов, с. 135
Нехвалин, могильник 274
Нижнє Поволжя 210, 269, 427
Нижнє Подністров'я 495
Нідерланди 152, 506
Нікея, м. 538
Нікейська імперія 538
Німан, р. 275, 428, 438
Німецька імперія 532
Німеччина 69, 89, 150, 152, 231, 241, 251, 268, 278, 296, 321, 330, 432, 435, 437, 438, 439, 455, 515, 531—533, 539, 593
Нова Маячка, с. 203
Нова Одеса, с. 205
Нова Черна, с. 89
Новгород (Новгород Великий), м. 9, 181, 218, 223, 233, 236—238, 249, 250, 252, 253, 256, 257, 270, 275, 278, 282, 283, 287—290, 292, 296, 298, 299, 300, 302, 307, 310, 313—315, 317, 320, 339—342, 358, 360, 367, 378, 384, 386, 389, 391, 410—412, 414, 416, 419, 420, 422, 423, 425, 428, 432, 436, 440—442, 462, 469, 470, 472—474, 479, 480, 487, 490, 495, 504, 515, 519, 530, 543, 577, 593, 596, 604, 608, 609, 613, 624, 625, 630, 632, 642, 655, 656
Новгород-Святополч, м. 328, 334, 339, 351—354, 413, 575
Новгород-Сіверська земля, князівство 316, 320, 345, 347, 349, 351—353, 389, 573
Новгород-Сіверський, м. 9, 103, 149, 155, 225, 272 ,273, 293, 316, 317, 348, 349, 351—354, 388, 389, 414, 417, 428, 500
Новгородська Русь, земля 293, 294, 389, 458, 491, 501, 505
Новий Білоус, с. 399
Новий Торг, м. 416
Нові Безрадичі, поселення 187
Новієнтун 64
Новогригорівка, с. 203
Новогрудок, м. 416, 593, 628
Новоіванівка, с. 203
Ново-Клинове, поселення 118
Новотроїцьке, городище 91, 103, 113, 124, 125, 150, 628
Ногайська Орда 573
Норвегія 218, 258, 436, 515, 530, 531, 637
Норин, р. 336
Нура, р. 363

Оболонь, урочище 27, 53, 148
Обухів II, поселення 51
Обухів, поселення 71, 168, 183
Овруч (Вручій), м. 270, 271, 274, 278, 293, 335—337, 396, 416, 436, 650, 651
Огла, р. 209
Одер, р. 438
Одра, р. 5, 16, 22, 23, 28, 57, 72, 73, 75—77, 83—85, 428
Одещина 203
Озерне, с. 549
Ока, р. 24, 269, 275, 293, 345, 346, 427, 428, 498, 529, 576, 577, 612, 653
Олександрівка, с. 205
Олександрія, античне місто 15
Олеське, с. 582
Олешшя, м. 298, 416, 537
Олича, р. 327
Ольвія, античне місто 130, 137, 140, 192
Ольгове поле, урочище 349
Ольжине, с. 399
Ольжичі, с. 267, 326, 327, 387, 399
Онезьке озеро 275
Оничени, поселення 111

Онут, м. 368
Орель, р. 20, 137, 361
Орлеан 203
Оргощ, м. 268, 347, 498
Ормин, м. 350
Оросвар, м. 534
Оскол, р. 565
Осло-фіорд 432
Остер, р. 276, 293, 347, 355, 633
Остерський Городок 348
Острог, м. 96, 413
Оттоманська (Османська) імперія 546, 657

Палестина 594, 612, 619
Паннонія 64, 95, 139, 199, 201, 202, 205, 206, 209, 428, 559, 619
Париж, м. 534, 609
Паріївка, поселення 119, 120, 125, 128
Парма, м. 609
Парос 137, 139
Партеніт, поселення 520, 557
Пархомівка, поселення 71
Пасіки Зубрецькі, поселення 26, 110, 148, 171, 173, 175
Пастирське, городище 119, 120, 124—126, 128, 161, 410, 628
Пастирське, с. 410
Пена, р. 251
Пафлагонія 520
Пачинакія 553
Пентаполь 209
Пеньківка, с. 70
Перевальне, с. 549
Переволока, м. 299, 355, 357
Перемишль, м. 274, 284, 303, 318, 363—365, 369—371, 374, 375, 387, 414, 416, 424, 532, 534, 542—544, 617
Перемишльське князівство 318, 371
Перепетове поле 243
Пересічен (Київський), м. 334, 411
Пересопниця, м. 274, 327, 337, 363, 365, 366, 389, 429, 435, 440, 495, 500
Пересопницька волость 367
Переяслав, Переяслав Руський (суч. Переяслав-Хмельницький) м. 9, 220, 221, 225, 237, 261, 272, 273 ,290, 293, 294, 298—302, 306, 311, 312, 316—318, 325, 326, 338, 339, 350, 355—363, 378, 390, 411, 414, 417, 423, 425, 428, 437, 440, 442, 467, 507, 508, 560, 565, 577, 608, 616, 634, 635, 640, 643, 652, 653, 656
Переяславець, м. 269, 431, 525, 625, 632
Переяслав-Заліський, м. 414, 437
Переяслав-Рязанський, м. 414
Переяславське князівство, земля 236, 293, 294, 302, 305, 307, 311, 316, 317, 324, 325, 338—340, 345—347, 350, 352, 354—363, 386, 389, 390, 479, 491, 500, 503, 561, 573, 578
Переяславщина 236, 356, 407, 507, 510
Перлеберг, поселення 152
Персія 139, 426, 612
Перше Болгарське царство 530
Першетравне, с. 194
Петроаса, с. 196
Печенея, с. 573
Печеніги, с. 573
Печеніжин, с. 573
Пешт, м. 435, 438
Пилипенкова Гора, городище 25, 125, 147, 148, 152, 171, 188, 199
Пирогівський могильник 25
Південна Волинь 587
Південна Європа97, 245
Південна Русь (Південно-Західна, Південно-Східна) 8, 39, 74, 80, 90, 96, 130, 211, 213, 222, 223, 225, 238, 271, 273, 324, 325, 332, 339, 345, 397, 404—406, 408, 415, 426, 429—432, 434, 437, 438, 448, 451, 500, 580, 584—586, 604, 605, 607
Південне Подніпров'я 477, 495
Південне Подністров'я 397, 398
Південний Буг, р. 20, 27, 47, 49, 55, 64, 66, 69, 79, 86, 96, 119, 151, 154, 155, 186, 326—328, 368
Південно-Китайське море 612
Південно-Східна Європа 435
Північна Буковина 397, 508
Північна Європа 416, 431, 434, 559, 628, 637, 657
Північна Русь (Північно-Західна, Північно-Східна) 8, 229, 238, 247, 253, 316, 396, 413, 415, 416, 430, 431, 440, 451, 504, 576, 587
Північне Причорномор'я 17, 41—43, 46—49, 58, 111, 116, 137, 200,

203—206, 426, 524, 526, 527, 529, 536, 551, 554, 555, 558

Північний Дагестан 209

Північний Кавказ 23, 208, 211, 289, 427, 502, 529, 552, 573

Підберізці, поселення 26, 27, 32, 34, 148, 169

Підлясся 26, 37

Підріжжя, поселення 148

Піза, м. 436

Піна, р. 363

Пінськ, м. 96, 327, 413, 423, 429, 440, 617, 626

Пісочен, м. 299, 501

Пісчане, поселення 71

Пішки, с. 572

Пліснеськ, м. 270, 273, 284, 364, 365, 415, 501, 582, 627

Побужжя 114, 141, 328, 365, 477, 587

Повіслення 17, 22, 37, 56, 85, 102, 195

Поволжя 272, 275, 500, 503, 561, 573

Поворотне, с. 552

Погориння 298, 311, 327, 363, 366, 369

Подесення 577

Поділ (Подолля) 267, 275, 283, 294, 295, 330, 331, 336, 410, 423, 437, 440, 472, 492, 502, 594, 602—604, 607, 609, 626, 634, 636, 638, 649

Поділля 23, 131, 138, 226, 359—361, 437

Подніпровсько-Поволзький тракт 428

Подністров'я 285, 500, 501, 573

Подніпров'я 16, 17, 20, 31, 82, 137, 173, 178, 199, 213, 276, 285, 410, 443, 585, 592, 617, 635, 647

Подонння 553

Подунав'я 17, 38, 46, 48, 86, 88, 111, 116, 179, 193—195, 238, 258, 332, 334, 434, 549, 552, 553, 590

Подунайська траса 429

Полісся 33, 58, 66, 76, 106, 110 ,113, 121, 137, 174, 175, 186, 326, 328, 396, 397, 402, 418, 422, 429, 505

Полкостінь, м. 357

Половецька земля (Половецький Степ) див. Степ (Половецький)

Полонний, м. 335, 391, 415, 417

Полота, р. 233, 428

Полоцьк, м. 234, 256, 257, 261, 278, 293, 295, 314, 315, 320, 340, 378, 379, 387, 411, 412, 414, 416, 422, 423, 428, 460, 469, 490, 515, 519

Полоцька земля 293, 314, 320

Полтавщина 420, 511, 604

Польське Помор'є 73, 104

Польща 6, 23, 28, 31, 32, 46, 47, 56, 57, 63, 69, 70, 74, 81, 85, 97, 100, 117, 121, 152, 191, 194, 218, 274, 275, 278, 285, 288, 291, 294, 295, 299, 308, 310, 317, 330, 363, 364, 368, 373—375, 429, 438, 439, 447, 472, 501, 505, 515, 532—534, 536—540, 542—544, 546, 583, 588, 593, 595, 654, 657

Помор'є 436, 533, 593

Понімання 429, 440

Понтійське, Руське (нині — Чорне) море 64, 139, 204, 210, 239, 240, 553, 555, 557

Попруття 49, 69, 86, 87, 285, 398, 495

Поросся 300, 335, 340, 395, 426, 477, 494, 500—502, 507, 511, 541, 561, 570—573

Пороська волость 445

Портове, с. 205

Посання 29, 38, 58, 100—102

Посейм'я 326, 346, 349, 352, 358, 359

Постугнення 477

Посулля 317, 359—361, 500

Почайна, р. 268

Почеп, поселення 27, 35, 53, 125, 171

Правобережжя Дніпра 82, 103, 124, 271, 276, 326, 404, 407, 431, 477, 498, 500, 503, 507, 512, 653

Прага, м. 169, 284, 369, 429, 435, 534, 593

Пражів, поселення 188

Приазов'я 15, 49, 195, 200, 204, 205, 210, 275, 427, 552

Прибалтика 14, 15, 65, 127, 140, 178, 194, 200, 238, 428, 431, 432, 434—436, 438, 439, 441, 443, 451, 506, 593

Придніпров'я 501

Придністров'я 398, 649

Прикам'я 127, 629

Прикарпаття 22, 82, 92, 98, 101, 102, 114, 130, 192, 194, 273, 276, 283, 397, 429, 437, 477, 501

Прикарпаття українське 107, 158

Прикаспій 209, 224, 238, 239, 427

Прикаспійські степи 202, 558

Приладожжя 486

Прилук, м. 299, 357
Прип'ятське Лівобережжя 326
Прип'ятське Полісся 22, 25, 28, 33, 58, 185, 329, 505
Прип'ять, р.20, 28, 29, 32, 48, 69, 96, 102, 154, 235, 272, 274, 326, 327, 346, 363, 398, 431, 611
Пристроми, с. 356
Приуралля 203, 205
Причорноморські степи 107, 201, 203, 211, 549, 553
Причорномор'я 44, 129, 135, 137, 139, 192, 195, 275, 548, 549, 554, 555, 557, 640, 649
Прірва, ур. 108
Проня, р. 346
Протолчі (Кічкаська переправа), урочище 427, 428
Прусія 435, 438, 439, 506, 539
Прут, р. 54, 58, 71, 72, 79, 83—86, 101, 155, 275, 368, 477, 500
Пруто-Дністровське межиріччя 398
Псел, р. 20, 33, 51, 53, 70, 79, 83, 119, 137, 149, 154, 173, 187, 293, 299, 355, 512
Псков, м. 9, 223, 234, 252, 278, 400, 411, 412, 414, 416, 428
Псковська земля 294
Псковське озеро 253
Пташкіне, с. 552
Путивль 103, 154, 155, 293, 339, 347—350, 352, 354, 388—390, 393, 508, 578
Путивлька, р.349
Путивльське Посейм'я 28
Пфальц, м. 435
П'ятидні, с. 365

Равенна 209
Раденськ, с. 203
Райки, с. 582, 632
Райковецьке городище 337, 392, 393
Раковець Чеснівський, могильник 48
Раффельштеттен, м. 429
Рахни, могильник 186
Рашків I, поселення 119, 146, 147, 150—152, 159
Рашків II, поселення 71, 155, 159, 169
Рашків III, поселення 71, 150, 152, 155, 159, 169, 189
Регенсбург, м. 330, 369, 429, 434, 435, 438, 533, 535, 593
Реймс, м. 534
Рейн, р. 191, 432, 435
Рейсланд 238, 239
Ремезівці, поселення 35,118
Репуженці, могильник 38
Рерик, м. 252, 254
Речиця, р. 346
Ржавинці, городище 183
Ржищів, м. 393
Рижівка, могильник 48
Рильськ, м. 103, 347, 354, 578
Рим, м. 268, 278—280, 285, 287, 312, 532, 548, 550, 612, 644
Римов, м. 354, 362
Рисове, с. 205
Рівне, м. 500
Рідний Край III, поселення 53, 83, 155
Рідний Край, поселення 50, 55
Ріє Фатігард, могильник 252
Ріпнів I, поселення 82, 119, 188
Ріпнів II, поселення 41, 82, 97, 119, 120, 131, 133, 152, 169, 188
Ріпнів III поселення 82
Ріпнів, с. 590
Рогачов, м. 339
Рогізна, поселення 87
Рогоща, с. див Оргощ
Родень, городище 183
Родень, м. 275
Родионівка, с. 205
Родос, о. 137, 298
Розтоки, поселення 150, 153, 169
Роїще, поселення 51, 72, 111, 149, 152, 168, 173
Романове, с. 368
Ромашки, с. 572
Ромен, р. 566
Ромни, м. 355
Росава, поселення 437
Росава, р. 237, 572
Росія 6, 51, 93, 198, 481
Роставиця, р. 237, 328, 481
Ростов, м. 250, 256, 261, 278, 302, 359, 411, 412, 473, 494, 504, 577, 608, 649, 651

Ростовець, м. 237, 335
Ростово-Суздальська земля, князівство 298, 302, 307, 314, 351, 472, 479, 491
Ростовська земля 473
Рось, р. 9, 137, 225, 235—237, 275, 290, 328, 332, 334, 385, 431, 501, 533, 566, 573 ,612
Ругіланд (Ругія) 239
Рудки, могильник 38
Рудичі, м. 326
Румейське (Румійське) море див. **Чорне море**
Румунія 39, 40, 47, 69, 82, 87, 130, 191—193, 196, 207, 654
Руська гора 239
Руський (Грецький) шлях 289, 321, 333, 427, 428
Русь, Руська земля див. **Київська Русь**
Рута, р. 239, 352
Рутенська марка 238, 239
Рюген, о. 181, 238
Рюрикове городище 412, 441
Рязанське князівство, земля 390, 491, 576
Рязань, м. 302, 389, 414, 440, 445, 576, 599

Сагунівка, с. 507
Саков, м. 304, 326, 334
Саксонія 238, 239
Салау, м. 413
Салоніки, м. 372
Салтів, городище 141
Сальниця, р. 312
Самара, р. 304, 311, 360, 427
Самкерц, фортеця 554
Самчинці, поселення 119
Сан, р. 28, 364, 368, 369
Сандомир, м. 438
Сандомирська земля 100
Сарі, м. 528
Саркел (Біла Вежа), м. 242, 270, 348, 521, 529, 554
Сарське городище 412
Сахнівка, поселення 150, 172, 630
Свебія 14
Свенковичі, м. 348
Свентокжиський металургійний центр 118
Святополч, м. 413
Священна Римська імперія 432, 434, 492, 532
Севастополь, м. 281
Сейм, р. 33, 70, 83, 85, 102, 116, 137, 154, 235, 237, 293, 317, 345, 347, 349, 350, 398, 428, 431, 508, 566
Селище, поселення 111
Секешфехервар, м. 546
Семендер 529
Семенки, поселення 119, 141, 150, 151
Семиграддя 56, 368
Семинь, с. 348
Семоч, м. 335
Сенча, с. 150
Сепеш, м. 543
Середземне море 516
Середземномор'є 138, 139, 249, 547, 551, 594, 612
Середнє Подесення 349
Середнє Подніпров'я 8, 16, 28, 36, 38, 49, 58, 69, 81, 85, 86, 107, 110, 118, 126, 135, 137, 141, 154, 155, 160, 168, 171, 173, 192, 199, 200, 217, 226, 230, 234, 238—240, 262, 276, 277, 319, 330, 345, 398, 411, 429, 431—433, 438, 477, 479, 480, 483, 486, 491, 502, 503, 507, 510—513, 519, 581, 585, 586, 588, 591, 628, 629, 631, 646
Середнє Подністров'я 36, 79, 110, 398, 411, 508, 509
Середня Азія 218, 433, 439, 483, 515, 518, 527, 528, 590, 612
Середня Європа 5, 6, 58, 108, 130, 174, 192, 292, 511, 549, 550, 653
Середньо-Дунайський регіон 137, 199
Серет, р. 56, 86, 274, 360, 364, 368, 369, 500
Сибір 427, 612
Синелець, м. 417
Синець, м. 335, 355
Сивашівка, с. 205, 207
Сигтуна, м. 436
Синьково, поселення 27
Сирія 139, 239, 433, 594, 631
Сіверська земля 350, 490
Сіверський Донець, р. 48, 51, 58, 69,

70, 72, 132, 141, 149, 154, 275, 312, 343, 355, 362, 437, 438, 591, 612
Сілезія 47, 436, 533, 544
Сіть, р. 577
Скандинавія 140, 218, 252, 258, 271, 291, 292, 330, 439, 443, 455, 483, 504—506, 518, 521, 530, 592, 629, 654, 655
Склавія 64
Славечна, р. 395
Словаччина 47, 69, 84, 85, 89, 97, 152, 191, 274, 284, 595
Слуцьк, м. 307, 327
Случ, р. 9, 327, 328, 335, 337, 363, 368, 393, 395, 398, 429, 582, 587
Случеськ, м. 327
Смоленськ, м. 218, 247, 249, 250, 257, 278, 288, 293, 297, 298, 307, 314, 325, 338, 339, 341, 357, 366, 378, 389, 411, 412, 414, 419, 423, 440, 467, 470, 480, 484, 491, 494, 507, 515, 577, 608, 640, 649
Смоленське князівство, земля 320, 325, 357, 490, 491, 577
Смотрич, р. 183
Смяч, могильник 71
Смядинь, с. 331
Снов, р. 273, 294, 344, 347, 421, 428
Сновськ, м. 272, 347, 349, 413
Соб, р. 154
Сож, р. 103, 235, 293, 345, 346, 428, 507
Сожиця, р. 297
Сокіл, поселення 72, 80, 87, 107, 149, 155
Солокія, р. 365
Солотвин, поселення 136
Солунь (Салоніки), м. 593
Солхат, м. 556
Соляний (Галицький) шлях 321, 330, 342, 424, 429
Сосна, р. 346
Сочава, р. 368
Спаш, м. 353
Ставчани, с. 135, 183
Станфортбрідж 530
Стара Ладога див. Ладога
Стара Планина, гори 210
Стара Руса, м. 9, 223, 416
Стара Рязань, м. 422, 445, 593, 632
Старигард-Ольденбург, городище 89, 90, 252, 253, 357, 428
Стародуб, м. 272, 301, 302, 347, 348, 353
Стеблів, с. 507
Степ (Половецький) 311, 312, 316, 326, 328, 335, 358, 360—362, 346, 347, 354, 355, 500, 502, 536, 551, 563—565, 571, 592
Степанці, могильник 573
Стецівка, поселення 141
Стир, р. 28, 274, 284, 363, 365, 366, 500, 508
Стільсько, городище 91, 102
Стожеськ, м. 587
Столпьє, м. 364
Стоход, р. 28
Сточа, р. 365
Страсбург 203
Стрижень, р. 348
Стрий, м. 96
Стрий, р. 96
Стрипа, р. 56, 96
Строква (Стряків), с. 357
Стубла, р. 327
Стугна, р. 9, 28, 225, 276, 300, 327, 328, 331, 332, 334, 391, 633, 635
Суботинці, с. 211
Сугдея, м. 551, 556, 557
Суд (Залотий Ріг) 268
Судость, р. 154
Сугрів, м. 312, 358
Судак, м. 552, 553, 557, 593
Судомир, м. 429
Судомир, р. 289
Суздаль, м. 236, 250, 302, 333, 359, 414, 416, 422, 440, 480, 491, 494, 620, 656
Суздальська земля 228, 353, 390, 463, 490, 588
Сула, р. 50, 70, 85, 102, 237, 275, 276, 293, 355, 357—360, 398, 431, 490, 500, 508, 560, 612, 633
Сулейов, м. 438
Супій, р. 347, 352, 357, 359
Сурож, м. 239, 261, 519, 520
Сутійськ, м. 429, 533
Сутин, р. 304, 311

Сушично 196
Сушки 2, поселення 37, 51
Східна Європа 6, 7, 15, 20, 21, 27, 53, 55, 61, 68, 92, 127, 139, 170, 174, 178, 187, 192, 194, 195, 204, 206, 208, 212, 233, 234, 238, 245, 275, 282, 377, 431, 436, 441, 443—445, 448, 449, 451, 477, 483, 486, 488, 490, 502, 505, 506, 509, 514, 515, 544, 546, 558, 573, 583, 590, 591, 594, 612, 628, 637, 653—655, 657
Сян 96

Табаївський могильник 264, 478, 498, 629
Таврика (суч. Крим) 546—556
Таганча, с. 559
Тазово 53
Тамань, м. 552, 554, 555
Таманський півострів 549, 553—555
Танаїс (суч. Дон), р. 204, 209, 239
Тараканів, с. 500
Твер, м. 9, 223, 577
Текуч, м. 434
Тепе-Кермен, печерне місто 551
Тепсень, с. 552
Теребовль, м. 303, 318, 328, 335, 340, 369—372, 389, 429, 544, 602
Теремці, поселення 41, 72, 80, 87, 107, 149, 152, 155, 169
Тернівка II, поселення 35, 53
Тернопільщина 183
Тетерів, р. 9, 155, 225, 235, 328, 335, 404, 418, 419, 429, 431, 499, 508, 582, 587
Тетерівка, поселення 151, 173
Тисмениця, р. 363
Тисм'яниця, м. 368
Тихомль, м. 327, 374, 544
Тікич, р. 573
Тімерево, с. 441
Тіра 64, 130, 140, 192
Тітчиха, поселення 150
Тмутаракань (суч. Тамань), м. 244, 245, 270, 275, 278, 293, 297, 298, 301, 331, 345—349, 352—354, 416, 427, 440, 447, 448, 554, 604, 612, 643
Тмутараканське князівство 526, 555
Товаров, м. 335
Токарі, поселення 110
Торжок, м. 577
Торки, с. 573
Торкин, уроч. 573
Торків, с. 573
Торунь, м. 429
Торч, р. 573
Торч, уроч. 573
Торча, р. 573
Торчанка, р. 573
Торчевський степок 573
Торческ, м. 300, 328, 335, 340, 389, 413, 415, 416, 434, 494, 544, 572
Торческе узгір'я 573
Торчин (Волинь), с. 573
Торчин (Галиччина), с. 573
Торчиновичі, с. 573
Торчиці, с. 573
Торчів, м. 573
Трансільванія 593
Трапезунд, м. 556, 557
Трапезундська імперія 546
Трапезус, укріплення 550
Треполь, м. 300, 328, 334, 413, 415, 494
Трубіж, р. 189, 238, 275, 276, 326, 347, 356, 357, 560, 633
Трубецьк, м. 108, 347
Трюсо, м. 441
Турійськ, м. 363
Турис, фортеця 259, 516
Туров, м. 103, 278, 296, 298, 314—318, 327, 341, 359, 360, 366, 389, 416, 429, 440, 467, 494, 593, 651
Турово-Пінське князівство, земля 292, 293, 299, 307, 318, 326, 327, 367
Туровська земля, волость 307, 326
Турія, р. 96, 363
Тушемля 76
Тюрингія 238
Тясмин, р. 70, 154, 155, 237, 328, 431

Уборть, р. 335, 508
Увітичі, м. 304, 305
Угерське Градіште, м. 284
Угла, р. 360
Угорка, р. 365
Угорська земля 21
Угорська Русь 222
Угорське, урочище 242, 245, 255

Угорщина 47, 191, 208, 218, 285, 288, 291, 308, 310, 317, 330, 345, 368, 373—375, 428, 429, 437, 438, 483, 497, 503, 515, 525, 534, 536—544, 546, 563, 578, 583, 587, 588, 593, 629, 655, 657
Угровськ, м. 364, 365, 583
Удай, р. 345, 355, 357, 360
Удеч, м. 440
Уж, р. 335, 508
Україна 258, 276, 277, 316, 325, 362, 364, 397, 403, 408, 432, 433, 451, 477, 479—481, 483, 500, 505—510, 512, 514, 558, 559, 561, 569, 577, 583—585, 635, 637, 650
Український Лісостеп 33
Уланівка, поселення 72, 114, 149, 173
Умань, м. 118
Упа, р. 346
Усвят, м. 289
Устюг, м. 416, 497
Устя, м. 302, 357, 359
Устя, поселення 71, 111
Ушеськ, м. 335, 429
Ушиця, м. 368, 372, 429

Феодоро, князівство 557
Фермопіли 202
Філіппополь (суч. Пловдів) 270
Фінляндія 438
Фінська затока 275, 438
Фракія 192, 202, 259, 516
Франкське королівство 240, 283
Франкфурт-на-Майні, м. 268
Франкфурт-на-Одері, м. 438
Франція 28, 218, 241, 242, 249, 291, 439, 455, 515, 531, 534, 591, 593, 609, 655
Фулли, м. 553
Фуна, поселення 552

Хайтхабу, м. 251, 252, 253
Халдія, укріплення 556
Халеп, м. 334
Хамлідж, м. 239
Харакс 549, 550
Хвалимичі, с. 365, 419
Хвощовате, с. 604
Хвощове, с. 420
Херсон, м. 204, 549, 593, 600, 601
Херсон (Херсонес), м. 281, 427, 444, 519, 525, 526, 550—556, 593, 601, 602
Хитці, поселення 71, 141, 151, 152
Хирія, р. 353
Хлепча, поселення 126
Хлопків, поселення 107, 149, 155, 189
Ходосівка, поселення 175, 199
Хозарія (Хозарський каганат) 124, 128, 141, 142, 206, 209—211, 224, 241—243, 246, 247, 269, 270, 426, 427, 443, 451, 502, 518, 521, 526—529, 546, 553—555, 591, 593, 594, 600, 628, 654
Холм, м. 221, 365, 429, 582, 587, 617
Хорватія 583
Хордабе, м. 413
Хорезм 528, 529
Хоробор, м. 353
Хорол, м. 355, 358
Хорол, р. 355, 361, 363, 565
Хортиця, острів 184, 301, 304, 311, 427, 487, 526, 574
Хоруля, могильник 72
Хотин 38
Хотомель, городище 103, 113
Хотомель, поселення 113
Хрещатицька долина, уроч. 502, 580, 644
Христофорівка, с. 205
Хрінівка, поселення 119, 132
Хутір Половецький, с. 507, 511
Хуча, городище 125

Царград (Цареград, Царгород), див. **Константинополь**
Целіков Бугор, поселення 71
Центральна Європа 292, 306, 431, 514, 549, 550, 583
Церковщина, урочище 652

Чаплин, городище 53
Чаплин, могильник 55, 137, 185, 186
Чатирдагський могильник 549
Чемерин, м. 327
Червен, м. 308, 317, 365, 367, 429, 532, 545
Червенські гради (земля) 101, 274, 284, 288, 291, 293, 532, 533
Червенщина (Червона Русь) 368
Червоне море 139

Черепин, поселення 32, 50, 80, 97, 125, 149, 169
Черкаси 154
Черкащина 511
Черн, м. 368
Черневе, поселення 119
Чернелів Руський, могильник 43, 111
Черниця, с. 139
Чернівці, м. 533
Чернігів, м. 9, 155, 181, 221, 225, 234, 247, 250, 261, 270—272, 289, 290, 293, 294, 297, 298, 300, 301, 306, 314, 316, 320, 323, 325—327, 341, 342, 344—349 351—353, 357, 359, 360, 363, 378, 387, 389, 390, 395, 396, 410—412, 414, 417, 419, 420, 422, 423, 428, 432, 433, 436, 437, 440, 442, 464, 482, 504, 507, 508, 513, 536—539, 541, 565, 577, 578, 591, 597, 599, 607, 608, 617, 621, 625, 629, 630, 632, 635, 636, 640, 642, 643, 653, 655, 656
Чернігівське князівство, земля 236, 293, 298, 300, 301, 314, 316, 320, 324—326, 339, 341, 345—355, 386, 390, 395, 464, 491, 503, 577, 578,614
Чернігівщина 236, 268, 326, 347, 348, 351, 396, 399, 403, 404, 407, 498, 507, 510, 619
Чернігово-Сіверська земля 479, 500, 561
Черняхів, могильник 39
Чехія 69, 150, 152, 218, 272, 274, 284, 330, 515, 525, 533, 534, 537, 583, 595, 654
Чингульський курган 567
Чичерськ, м. 327, 346
Чишки, поселення 26
Чорна могила, курган 181, 264, 265, 592, 629
Чорна, р. 549, 550
Чорна Русь 429
Чорне (Румейське) море 57, 195, 210, 217, 239, 240, 292, 427, 431, 432, 480, 526, 528, 529, 547, 558, 612
Чорнобиль, м. 335
Чорноморське, с. 205
Чортів Ліс, урочище 429
Чорторий, р. 565
Чубин, м. 586
Чудське озеро 275
Чурнаєв, м. 335, 340
Чуфут-Кале, печерне місто 551
Чучин, м. 328, 415

Шарки, с. 572
Шарукань, м. 312, 358
Шатково, поселення 51, 168
Швейцарія 191
Швеція 218, 240, 258, 278, 436, 438, 445, 447, 515, 530, 637
Шексна, р. 612
Шелігі, поселення 70
Шестовиця, с. 248, 271, 348, 432, 513, 591, 630
Шишино 5, поселення 126, 149
Шлезвіг, м. 428
Шлезвіг-Гольштейн, земля 89
Шостка, м. 500
Штеттин (Щецин) 181, 183, 252, 253
Шуба, поселення 89
Шумськ, м. 327
Шумськ, поселення 173

Щирець, м. 318, 371

Юрмин, м. 339
Ютландія 37, 253, 443
Юр'єв (Тарту), м. 290, 416
Юр'єв (на Росі), м. 293, 328, 335, 507, 508

Яблунівка, с. 507
Яблуня, с. 205
Ягнятин, м. 500
Янчино, с. 357
Ярослав, м. 369
Ярославль, м. 473, 576, 577, 624
Ясенів, с. 582
Ясла, м. 96
Яський Торг, м. 368
Ятвягія 438

Покажчик імен*

Абашина Н. С. 51
Абу Хамід ал-Гарнаті 427, 428, 449—451, 503
Авдій, різьбяр 370
Авзоній 201
Авраамка, літописець 579
Агапіт 222, 613
Агафій 204
Агафія 307
Агнешка, дочка Болеслава III Кривоустого 539
Адальберт, єпископ 268, 531
Адам Бременський (Адам з Бремену) 224, 253, 435, 436
Акікдін, ігумен 620
Алексєєв М. П. 224
Алексєєва Т. І. 506—510, 512, 513
Алеппський Павло 635
Ал Біруні 419
Алімпій 222, 626
Ал Ідрісі 238, 429, 434
Ал Істархі 224, 413
Ал Масуді 95, 160, 218, 223, 235, 254, 426, 460, 528, 598
Ал Умарі 557
Ал Факіх 224
Ал Хорезмі 239
Ал Якубі 413
Альбуін 205
Алтуноп, хан 311
Альмош, герцог 534
Альмош, угорський кн. 528
Альоша Попович 614
Амброз А. К. 27
Амміан Марцелін 202, 206
Амін Разі 449
Анастас Корсунянин 282
Анастасія Ярославівна 531, 534
Андраш II 394
Андрій I, угорський король 531, 534
Андрій Юрійович Боголюбський, кн. 225, 226, 229, 237, 310, 312, 314, 327, 333, 342, 343, 347, 353, 359, 361, 367, 388, 391, 463, 466, 474, 491, 492, 537, 616
Андрій Володимирович Добрий, кн. 317, 318, 327, 338, 350, 359
Андрій II Бела, угорський король 373—375, 542—545
Андрій, дворецький 369
Андрій, королевич 542, 544, 545,
Андріх, чеський король 533
Андронік Комнін 444, 536, 541
Анна, візантійська принцеса 282, 526, 532, 554
Анна (мати Данила Галицького), княг. 374, 540, 542
Анна Ярославівна 531, 534, 535, 609, 626, 655
Аннінський С. О. 224
Анно, архієпископ 435
Антоній Печерський 469
Антонович В. Б. 9, 225, 228, 480, 584, 585
Арбман Х. 10, 231, 250

* Скорочення, прийняті у покажчику: в. кн. — великий князь, кн. — князь, княг. — княгиня, св. — святий.

Ар Рудравері 224
Арсеній, архієпископ 474
Арциховський А. В. 223, 495, 589
Ардагост, кн. 235, 460
Арістотель 595, 618
Арпад 213
Артамонов М. І. 47, 203, 211
Асєєв Ю. С. 10, 652
Аскольд (Осколд), кн. 221, 245, 247, 254, 261, 262, 412, 457, 519, 522, 523, 527, 528, 614
Асуп, половецький хан 311
Аспар 202
Аспарух 142, 206, 209—211
Аттіла 79, 201—204, 206, 208
Ауліх В. В. 69, 225, 412

Балай, монгольський воєначальник 583
Бантиш-Каменський Д. М. 9, 226
Баран В. Д. 10, 39, 62, 69, 92
Баран Я. В. 10
Барсов М. П. 94, 96, 99
Бартольд В. В. 224
Батбаян 209
Батий, хан 219, 480, 561, 575—586, 588
Бахтін М. М. 589, 590
Баян 205
Бейліс В. М. 224
Бейхані 434
Белдуз, хан 311
Бела III, угорський король 373, 541
Бела IV, угорський король 545
Беляєв І. Д. 394
Бенедикт Бор, палатин 542, 543
Беньямин, купець 435
Бережков М. Г. 219
Березовець Д. Т. 69
Берка, король Бірки 254
Берлінський М. В. 226, 410
Бернард Клервоський 285
Бернштам А. Н. 205v
Бернякович К. В. 69
Бестужев-Рюмін К. М. 584
Бідзіля В. І. 27
Біляєва С. О. 10
Біляшевський М. Ф. 41
Бланков Ж. 231
Бледа 202
Бліфельд Д. І. 225
Блюме Е. 41
Бобринський О. А. 130
Богдан Хмельницький 635
Богданов А. П. 506
Бож, король антів 18, 63, 157, 235
Болеслав, єпископ 435
Болеслав Високий, польський князь 539
Болеслав I Лядський (Хоробрий), польський король 236, 288, 531, 532
Болеслав II Сміливий, польський король 274, 294—297, 472, 533
Болеслав III Кривоустий, польський князь 315, 364, 533
Болеслав IV Кудрявий, польський князь 364, 537, 539
Болеслав Хоробрий (Великий), польський король 274, 447
Боняк, половецький хан 302, 311, 312, 315, 561
Борис Володимирович, кн. 221, 278, 287, 288, 309, 332, 387, 447, 497, 534, 596, 619, 626, 646
Борис Вячеславич, кн. 297, 298
Борис Жидиславич, боярин 491
Борис Коломанович 310
Борис-Рогволд, кн. 314
Борис Юрійович, кн. 333, 494
Борислав, боярин 331
Борковський І. 69
Боровський Я. Є. 10, 225
Боян 606, 623, 624
Бравлін, кн. 235, 239, 261, 460, 519
Брайчевський М. Ю. 10, 39, 42, 47, 231
Бранер Е. 41
Бржетислав, син чеського короля Андріха 531
Браун Ф. О. 557
Бромлей Ю. В. 482, 496
Бруно Кверфуртський, єпископ 531
Бруно, магістр 546
Брунон, німецький єпископ 633
Брячислав, кн. 289
Бунак В. В. 506
Буребіста 192

Бурі, монгольський воєначальник 580
Бурундай, монгольський воєначальник 364, 365, 577, 587
Бурхард, німецький єпископ 296, 532

Вадим, кн. 235, 460
Варда Фока 526
Вакуленко Л. В. 39, 55, 69
Ваня З. 76, 78
Василій, ігумен 651
Василій II Болгаробойця, імператор 526, 530, 554
Василій, св. 282, 337, 630
Василій, чернець 222
Василь Костянтинович, посадник 237
Васильєв Л. С. 162
Васильєвський В. Г. 519, 520
Василько, боярин 331
Василько Романович, кн. 354, 363, 365, 374, 375, 464, 540, 543, 587
Василько Ростиславович, кн. 368—371
Василько Ростиславович Теребовльський, кн. 298, 302—305, 318, 615
Василько Юрійович, кн. 474, 572
Вацлав, св. 534
Велес 182, 624
Великанова М. С. 509, 510
Венера 139
Веніамін Тудельський 434
Вернадський Г. 10, 65, 519, 520
Вернер Й. 75, 78
Висоцький С. О. 223, 600, 606v
Винокур Й. І. 39, 69
Вишата, воєвода 291, 331, 527
Вілінбахов В. В. 252
Вільгельм Рубрук 451, 569
Вінітарій 18, 50, 63
Вінцентій Кадлубек 540
Вірт А. 65
Владимирський-Буданов М. Ф. 584
Владислав II, польський князь 364, 538, 539
Владислав-Герман, польський князь 364, 533
Владислав Ласконогий, польський князь 540, 544
Водов В. 10, 231
Вознесенська Г. О. 418
Володар Ростиславич, кн. 298, 303, 307, 310, 318, 370, 371, 534
Володимир Андрійович, кн. 342, 491
Володимир Василькович, кн. 438
Володимир (Володимирко) Володаревич Галицький, кн. 318, 327, 339, 340, 368, 369, 371, 372
Володимир Всеволодович, кн. 362, 363
Володимир Всеволодович Мономах, кн. 9, 220—223, 296—313, 316—318, 322, 326, 331, 333, 337, 351, 352, 357—359, 363, 368, 380, 381, 387, 400, 407, 434, 447, 463, 469, 470, 473, 504, 527, 531, 533—536, 596, 606, 609, 613, 615, 616, 618, 619, 630, 648, 649, 651, 656
Володимир Глібович, кн. 358, 361, 362, 565, 616
Володимир Давидович, кн. 316, 352
Володимир Ігорович, кн. 350, 354, 370, 374, 565
Володимир Мстиславич, кн. 342
Володимир Рюрикович, кн. 345, 434, 545, 579
Володимир Святославич (Святий), кн. 190, 218, 227, 244, 257, 258, 270—272, 274—279, 281, 282, 287, 288, 289, 331, 334, 364, 377, 385, 387, 391, 433, 441, 445, 446, 461—463, 501, 504, 519, 526, 529—534, 544, 554, 560, 564, 594, 595, 597, 607, 609, 614—616, 618, 621, 625, 633, 635, 639, 641, 642, 643, 655
Володимир Ярославич (син Ярослава Мудрого), кн. 291, 293, 527
Володимир Ярославич (галицький), кн. 339, 344, 373, 464, 539—542
Володислав, боярин 374, 375, 542
Володислав, чеський кн. 537
Волузіан, імператор 55
Воротислав, боярин 331
Вратислав, чеський король 296
Вратислав, чеський кн. 274
Всеволод Брячиславич, кн. 293
Всеволод Володимирович (син Володимира Святого), кн. 278
Всеволод Всеволодович Белзький, кн. 375
Всеволод Давидович, кн. 312
Всеволод Давидович Городенський, кн. 307
Всеволод Костянтинович, кн. 363

Всеволод Мстиславич, кн. 314, 315, 317, 358, 359, 391, 462, 467, 473, 574
Всеволод Ольгович, кн. 9, 223, 314, 316, 327, 334, 338, 339, 341, 343, 346, 348, 350—352, 358—360, 364, 369, 371, 372, 387, 470, 491, 539, 649
Всеволод Святославич (Буй Тур), кн. 354, 467
Всеволод Святославич Чермний, кн. 344, 354, 362, 539, 540
Всеволод Юрійович, кн. 576
Всеволод Юрійович (Велике Гніздо), кн. 222, 237, 310, 343, 344, 353, 357, 361, 362, 463, 464, 474, 491, 494
Всеволод Ярославич, кн. 291, 293—300, 306, 331, 366, 367, 387, 465, 469, 527, 609, 610, 616, 646
Всеслав Брячиславич-Полоцький, кн. 294, 295, 469, 596
Вячеслав, новгородський посадник 474
Вячеслав Володимирович, кн. 309, 317, 327, 339, 359, 360, 364, 464
Вячеслав Ярославич, кн. 293, 295, 474
Вульпе Р. 40
Вялніс 182

Гадачек К. 39, 41
Галл Анонім 224
Гамченко С. С. 69
Ганорій III 438
Гаральд Грізний, норвезький король 504, 531
Гарольд II Годвінсон, англосаксонський король 535
Гартвік, купець 435
Гедеонов С. О. 252, 485
Гейза (Геза) II, угорський король 537, 541
Гельмольд 229, 436
Генсель В. 7, 30, 57, 76—78, 80
Генріх I, французький король 531
Генріх II, германський імператор 532
Генріх IV, германський імператор 286, 297, 532
Генріх Бородатий, сілезький кн. 545
Генріх Лев, герцог 436
Географ Баварський 95, 100
Георгій Амартол 219, 595, 612, 615
Георгій Амастридський 224, 519, 520
Георгій, дружинник кн. Бориса 534
Георгій, тисяцький 531
Герард, єпископ 544
Герета І. П. 43
Герман Збігнев, король 364
Герман Й. 7, 70, 75, 76, 78
Германаріх 18, 50, 62, 202
Геродот 202
Гертруда, княг. 531, 627
Гертруда, св. 434, 535
Гетрик, датський король 253
Гізель І. 252
Гільчерувна З. 72
Гліб, боярин 331
Гліб Всеволодович, кн. 342
Гліб Всеславич, кн. 307
Гліб Володимирович, кн. 221, 278, 288, 309, 332, 387, 447, 497, 534, 596, 619, 626, 646
Гліб Поткович, боярин 374
Гліб Ростиславич (Рязанський), кн. 361
Гліб Святославич, кн. 473, 541, 604
Гліб Юрійович, кн. 342, 343, 360, 361, 467, 491, 494, 537
Годловський К. 7, 72, 75, 78
Голубинський Є. Є. 520
Голубовський П. В. 561
Гомер 618
Гонорій III, пап римський 438
Гончаров В. К. 225
Гор 139
Гордята, боярин 331
Гороховський Є. Л. 51, 71
Горюнов Є. О. 27, 51, 70, 153
Гостомисл, кн. 235, 460
Грабовський П. 584
Греков Б. Д. 10, 94, 95, 97, 98, 230, 404, 455, 468, 480, 585
Гремислава Інгварівна 544
Григорій VII, папа римський 297
Григорій IX, папа римський 545
Григорій, диякон 626
Григорій, ігумен 314
Григорій Назіанзін 595
Григорій, чернець 608
Грушевський М. С. 7—9, 78, 81, 82, 95, 210, 225, 229, 296, 302, 379, 394, 410, 454, 480, 585

Гудкова О. В. 54, 55
Гумільов Л. М. 565
Гунімуд, син Германаріха 202
Гуревич А. Я. 280
Гуюк, монгольський воєначальник 580
Гюря, тіун 357
Гюрята Семкович, посол 538

Давид Ігорович, кн. 298, 299, 302—304, 317, 364, 367
Давид Ростиславич, кн. 222, 298, 316, 342, 343, 354, 467, 491
Давид Святославич, кн. 300, 302, 303, 307, 309, 315, 316, 351
Дажбог, язичницький бог 182, 279
Даниленко В. М. 51, 75, 78
Дамаскін Іоанн 595
Даниїл, ігумен 9, 221, 612
Данило, ігумен 434, 619
Данило Заточник 321, 381, 595, 612, 621
Данило Романович Галицький, кн. 220, 345, 354, 363—365, 368, 369, 373—376, 391, 438, 464, 471, 540—545, 574, 578, 582—584, 586—588, 618
Дворнік Ф. 10, 232
Дебець Г. Ф. 506, 508
Дем'ян, тисяцький 375
Денгізих, син Аттіли 204
Державін В. 97
Джебе, полководець 574
Джейхані 426
Діакону Г. 40
Діонісій, воєвода 545, 618
Діонісій Павлович 618
Дір, кн. 245, 247, 254, 255, 412, 457
Дмитрій Солунський, св. 632, 656
Дмитро, боярин 345
Дмитро, воєвода 578, 581
Дмитро Завадович, посадник 308
Дмитро Мірошкович, посадник 474
Дмитро, св. 365, 366
Добриня (син Малка), воєвода 282, 596
Добриня Никитич 614
Доброніга-Марія Володимирівна 531
Довженок В. Й. 9, 143, 225, 230, 394, 404, 455, 456, 480, 586
Довнар-Запольський М. В. 468
Домбровська Т. 31
Доннерт В. 10, 231
Досіфей 612
Дулу 208
Дяченко В. Д. 511

Едвін, син Едмунда II 535
Едмунд II Залізний бік, англійський король 535
Едуард, син Едмунда II 535
Еймунд, конунг 257, 504, 642
Ерік I Добрий, датський король 530
Ерік II, датський король 310

Євдокія Ізяславівна 539
Євпатій Коловрат 576
Євпраксія-Адельгейда 532, 613, 647
Євстафій Солунський 433, 561
Євфимія Глібівна 538
Єлизавета Ярославівна 504, 531
Єрмій Созомен 201, 202
Єфименко О. П. 394
Єфимія Володимирівна 310
Єфросинія Мстиславівна 537, 541
Єфросинія Полоцька 420

Жакі А. 285
Житецький П. І. 584

Заверняєв Ф. М. 27
Залізняк А. А. 223
Застерова Б. 95
Захарія Ритор 224
Заходер Б. Н. 224
Збислава Святополківна 533
Звенислава Всеволодівна 538
Збігнев, польський князь 533
Земан І. 70, 75, 78
Зігмунд I 96
Зіневич Г. П. 513
Зосим 201, 202
Зоценко В. М. 10

Ібн ал Асір 224
Ібн ель Недім 598
Ібн Русте (Ібн Даста) 106, 413, 449, 450
Ібн Фадлан 431, 441, 598

Ібн ал Факіх 413, 427
Ібн Хаукаль 223, 224, 413, 427
Ібн Хордадбег224, 239, 413, 427, 431
Ібн Шегуй хан 209
Ібрагім ібн Якуб429, 431, 532
Івакін Г. Ю. 10, 225
Іван, єпископ холмський 587, 618
Іван, писець 573
Іван Василькович, кн. 318, 370, 371
Іван Войтишич, боярин 309, 339, 368, 536
Іван Годинович 629
Іван Ростиславич Берладник, кн. 368, 371, 372, 373, 434, 538—541
Іван (Ярославич) Юрійович 342
Ігнатій, диякон 520
Ігор Ольгович, кн. 100, 339, 349, 360, 390, 471, 473, 539
Ігор Рюрикович, кн. 240, 265—267, 283, 332, 384, 463, 472, 502, 524, 525, 530, 559, 595, 628
Ігор Святославич, кн. 9, 221, 222, 325, 343, 344, 346, 347, 353, 354, 360, 361, 368, 470, 473, 540, 564, 565, 616, 617, 620
Ігор Ярославич, кн. 293, 294
Ізіда 139
Ізяслав, син Володимира Святого, кн. 278, 293
Ізяслав Володимирович, кн. 301, 302, 370
Ізяслав Давидович, кн. 316, 327, 341, 347, 349, 350, 352, 353, 360, 372
Ізяслав Мстиславич, кн. 579, 586
Ізяслав Мстиславич (син Мстислава Великого), кн. 9, 223, 236, 314, 315, 317, 318, 326—328, 332, 333, 338—340, 347, 349, 350, 352, 359, 360, 364, 367, 372, 388, 390, 391, 425, 464, 471, 495, 536, 537. 539, 541, 571, 615
Ізяслав Ярославич, кн. 292, 294—298, 331, 387, 388, 457, 464, 465, 469, 472, 531—533, 646
Ієсус Христос 570, 579, 627
Іларіон, митрополит 9, 218, 221, 289, 291, 340, 496, 595, 608, 618, 655
Ілля 607
Ілля Муромець 278, 614
Іловайський Д. І. 520
Імре, король 435
Інгвар, кн. 540
Інгеборг Мстиславівна 310
Індикоплов Козьма 595, 610, 612
Індріх, чеський кн. 537
Інокентій III, папа римський 373
Інокентій IV, папа римський 438
Іоаков Мніх 496
Іоан Готський 553
Іоніце І. 40
Іоанн, митрополит 434, 538
Іоанн, ігумен 615
Іоанн Богослов 630
Іоанн I Цімісхій, візантійський імператор 270, 525, 555, 595
Іоанн II Комнін, візантійський імператор 315
Іраклій (Ираклий) 94, 95, 142
Ірина Кунігунда 627
Ірина Мстиславівна (Добродія) 536
Ірнах, син Аттіли 204
Ісаак Ангел 538
Ісаак Комнін 310
Ісак з Чернігова 436
Ісак бен Ашер 435
Ісак з Русі 436
Істрін В. М. 219, 224
Ітлар, половецький хан 301, 357
Іштван I Святий, угорський король 534, 541

Йордан 13, 14, 17, 18, 49, 50, 62—64, 66, 73, 81, 83, 87, 155, 194, 202, 203
Йосип 210

Казимир I, польський король 291
Казимир II Справедливий, польський король 438, 539, 540
Казимир Пяст, польський король 531, 533
Калокір, посол 525
Канут Великий, король 531
Капелле Т. 231, 249
Каракоз Мнюзович 572
Карамзін М. М. 10, 229, 576
Карас Кокай 572
Каргер М. К. 225
Карл Великий 205, 218, 448

Карсавін Л. П. 589
Каспарова К. В. 25, 29
Кекавмен 224
Кза, хан 354
Кий, кн. 101, 220, 233, 235, 244, 245, 254, 259, 412, 421, 460, 516
Кирик, диякон 611
Кирил Ростовський, єпископ 468
Кирило Туровський 618, 619, 656
Кирило (Костянтин) Філософ, слов'янський просвітитель 284, 595, 597, 598, 600, 601, 612
Кирпичников А. М. 231, 591, 631
Китан, хан 301, 357
Кілієвич С. Р. 225
Климент (Клим) Смолятич, митрополит 340, 537, 538, 608, 618, 656
Ключевський В. Й. 10, 21, 94, 95, 98, 160, 228, 394, 410, 453, 454, 584
Кнут, герцог 310
Кобяк, половецький хан 564, 565
Ковалевський О. П. 224
Коваленко В. П. 225, 394
Кожум'яка 276
Козак Д. Н. 10, 26, 27, 56, 154
Козарин, воєвода 502
Козьма Празький 284
Коломан (Кальман), угорський король 310, 375, 534, 542, 543
Колчин Б. О. 418
Конрад (Кондрат) Мазовецький, польський кн. 540, 543, 544, 546
Константин II 142
Константин VII Багрянородний, візантійський імператор 95, 99, 211, 224, 237, 267, 268, 291, 332, 384, 427, 431, 441, 524, 553, 559, 560, 592
Константин IX Мономах, візантійський імератор 291, 309
Константин Великий, візантійський імператор 268
Кончак, половецький хан 354, 361, 564, 565
Корзухіна Г. Ф. 418, 631
Корнієнко П. Л. 240, 567
Королюк В. Д. 7
Корчинський І. 102
Коснячко, боярин 331
Костомаров М. І. 9, 226—229, 410, 453, 584
Костянтин, майстер 351, 630
Костянтин, митрополит 537
Костянтин Всеволодович, кн. 362
Костшевський Ю. 23, 29
Котляр М. Ф. 10, 230, 446
Котляревський О. О. 584
Котувдей, хан 572
Котян, половецький хан 467, 543, 545, 574
Кравченко Н. М. 39, 51
Краснов Ю. О. 404
Крачковський І. Ю. 224
Кримський А. Ю. 224, 480
Крузе Ф. 251
Куза А. В. 225, 231
Кузьма, єпископ 541
Кузьмін А. Г. 219, 222, 239, 252
Куліш П. А. 584
Кулькан, хан 576
Кунік А. А. 253, 520
Куно, граф 532
Кубрат 208, 209
Куратовська З. 77, 88
Куремса, полководець 586, 587
Куря, половецький хан 302, 559
Кухаренко Ю. В. 25, 69
Кучера М. П. 225, 231, 276, 277, 393
Кучинський С. 99
Кучкін В. А. 222
Куя, хозарин 242

Лазар Богша, київський ювелір 420
Лазар Саковський, боярин 326
Ласло I, угорський король 534
Ласло Сар, герцог 534
Лебедєв Г. С. 78
Лев Данилович, кн. 587
Лев Діакон 268
Лев Діоген 309, 310, 536
Левашова В. П. 404
Леведій 212
Левченко М. В. 224, 519, 520
Леон, єпископ 538
Леопольд, герцог 435

Леопольд Штаденський, граф 532
Лер-Сплавинський Г. 7, 23
Лецієвич Л. 57, 77
Лешко, польський князь 540, 542—544
Лихачов Д. С. 219, 230, 480
Лібуцій, єпископ 268
Ліниченко І. О. 468, 470
Ліпкінг Ю. О. 70
Літаврин Г. Г. 7, 157, 224, 411
Ловмянський Х. 7, 14—16, 23, 24, 95—97, 100, 241, 285, 378, 481
Лозинський В. 75
Ломоносов М. В. 16, 252, 410
Лука Жидята 595, 618
Людмила, св. 534
Людовик I Благочестивий, франкський імператор 283, 521, 531
Людота, коваль 420, 604
Лябуда Г. 69, 96, 98
Ляпушкін І. І. 91, 102, 143

Маврикій, ірландський чернець 535
Маврикій Стратег 17, 64, 66, 106, 158, 516, 517
Мавродін В. В. 96, 98, 260, 378, 480, 481
Магомедов Б. В. 10
Магнус Добрий, норвезький король 531
Маджак, цар волинян 235, 460
Макарій, митрополит 520
Макаренко М. О. 39, 91
Макарова Т. І. 418, 631
Максим, митрополит 588
Максим Грек 621
Максимов Є. В. 25, 27, 29, 51, 171
Максимович М. О. 9, 226, 227, 252, 410, 584
Мал, кн. 267, 271, 335, 463, 472, 596
Малала Іоанн 595, 612
Малк Любечанин 275
Малуша Любечанка 275
Малфрідь Мстиславівна 310
Мамай, хан 575
Мамант, св. 262, 522, 523
Манасія 269
Мануїл, візантійський імператор 310, 444, 537, 541
Марія, Богоматір 330, 536, 545
Марія (Марица) Володимирівна 309, 536
Марія, дочка Константина IX Мономаха 291
Марія Мстиславівна (дочка Мстислава Володимировича), княг. 314, 543, 649
Матвій, єпископ 285
Матузова В. І. 224
Мауці (Могучій), монгольський воєначальник 586
Махно Є. В. 39, 40, 47
Мачинський Д. О. 238
Мединцева А. О. 223, 231
Мезамір, антський посол 516
Мельникова Є. О. 224
Менандр Протиктор 17, 66, 516
Менгу (Менгухан), монгольський хан 578, 580
Метеган, печенезький кн. 564
Мефодій, слов'янський просвітитель 284, 597
Мешко I, польський кн. 447, 532
Мешко II, польський король 533
Мешко III Старий, польский кн. 537, 539, 540
Микита Хоніат 218
Микола (Миколай, Никола), св. 366, 522, 579
Микола I, папа римський 522
Микула, соцький 376, 471
Микула Селянинович 614
Милей, баскак 586
Милоніг Петро 651
Миц В. Л. 10
Михаїл, св. 299, 365, 577
Михайло Всеволодович Чернігівський, кн. 345, 442, 574, 576, 578, 598
Михайло (Михалко) Юрійович, кн. 343, 353, 467
Михайло III, візантійський імператор 522
Михайло VII Дука, візантійський імператор 296, 448
Міллер Г. Ф. 220, 410
Мілюков П. М. 410, 584
Мітреа Б. 40
Мітуса, співець 369, 370, 623

Міхно, посол 492
Мовчан І. І. 225
Мовчанівський Т. 582
Мовчанівський Ф. М. 91
Мойсей, ігумен 220, 343, 615, 616
Мойсей Угрин 222, 534
Мокош, язичницька богиня 182, 279
Мономан, монгольський воєначальник 583
Мо Савейр, єпископ 535
Мошес Ханессі 436
Моця О. П. 10, 231, 394
Мстислав Андрійович, кн. 491
Мстислав Володимирович, кн. 400
Мстислав Володимирович Великий, кн. 220, 225, 229, 241, 248, 250, 297, 298, 302, 305—310, 313—318, 333, 337, 338, 346, 347, 358, 391, 400, 461, 482, 536, 538, 616, 649
Мстислав Володимирович (тмутараканський, чернігівський) Хоробрий, кн. 215, 244, 289, 290, 387, 457, 533, 554, 613, 643
Мстислав Всеволодович, кн. 380, 467
Мстислав Глібович, кн. 577
Мстислав Ізяславич, кн. 295, 339, 341—343, 360, 364, 365, 367, 371, 372, 464, 466, 467, 491, 537, 538, 541, 572
Мстислав Мстиславич Удатний, кн. 345, 375, 467, 543, 544, 574, 651
Мстислав Романович Старий, кн. 344, 345, 467, 487, 574, 575, 578
Мстислав Ростиславич, кн. 342
Мстислав Святополкович, кн. 222, 304
Мстислав Святославич, кн. 345, 354, 467, 574
Мстислав Юрійович, кн. 576
Мстислав Ярославич Пересопницький, кн. 374, 375, 437
Мюллер Л. 10, 231

Наджий Хамадані 449, 450
Насонов А. М. 10, 160, 219, 230, 274, 617
Настаська (Настя), дружина Ярослава Осмомисла 539
Невегловський А. 31
Нестор Літописець 206, 219, 220, 233, 235, 244, 249, 250, 256, 259, 410, 411, 476, 496, 595, 608, 615, 619, 621, 655
Никифор, митрополит 306, 309
Никифор III, імператор 444
Никифор, боярин 331
Никон, чернець 244, 608, 614, 615
Нифонт, архієпископ 237
Нідерле Л. 7, 22, 41, 94, 95, 97, 98, 102, 509
Нізамі Гянджеві 449, 450
Новосельцев А. П. 224
Ногай, темник 588
Нушибі 209

Обломський А. М. 51
Оболенський Д. 10, 231
Ода, княг. 532
Одон, кн. 539
Озирис 139
Оксенстієрна Е. Г. 231, 250
Олаф Святий, шведський король 535
Олаф Скотконунг, шведський король 531
Олаф Трюггвасон, норвезький король 436, 530, 535
Олег Віщий (Олег), кн. 236, 240, 243, 247, 254, 255, 257, 261, 262, 265, 266, 271, 457, 485, 523, 529, 530, 595, 596, 601, 628
Олег Володимирович, кн. 312
Олег Святославич (древлянський), кн. 270, 271, 275
Олег Святославич (курський), кн. 363, 491, 617
Олег Святославич (Гориславич), кн. 348, 351, 534
Олег Святославич (новгород-сіверський), кн. 296—298, 301—303, 305, 307—309, 311, 316, 346, 348, 351, 353, 363, 447, 467, 606
Олег (Настасич) Ярославич, кн. 373, 539, 541
Олекса Попович (див. Альоша Попович), богатир 575
Олександр, ставленик польського князя Лешка 540
Олександр Всеволодович (белзький), кн. 540, 541, 544
Олександр Всеволодович (володимиро-волинський), кн. 375
Олександр Македонський 420, 655
Олександр Невський, кн. 487
Олексій I Комнін, візантійський імператор 309, 312

Олексій III Ангел, візантійський імператор 373, 444
Олексій Ісаакович, імператор 373, 538
Олісей Петрович (Гречин) 626
Ольга, княг. 100, 224, 265—268, 271, 275, 283, 333, 386, 395, 399, 408, 411, 463, 482, 519, 524, 525, 531, 594, 597, 642
Осолук, половецький хан 564
Орлик А. 65
Орлов О. С. 219
Орлов Р. С. 10, 493
Оттон I, німецький імператор 268, 531, 532
Оттон II, німецький імператор 532

Павло Діакон 205
Павло, св. 625
Павло Алеппський 635
Павлов-Сільванський М. П. 394, 455
Пакослав, воєвода 540
Пархоменко В. О. 480, 520
Парчевський М. 75, 77
Пастернак Я. 62, 78
Пачкова С. П. 10, 27, 29
Пашкевич Г. О. 107
Пашуто В. Т. 10, 231, 410, 455, 457, 462, 464, 468, 586
Пейсах, воєначальник 554
Пеленський Я. 10, 231
Пеняк С. І. 69
Перкунас 182
Персовський Ф. 99
Пертнер Р. 249
Перун, язичницький бог 182, 184, 267, 279, 285
Петраускас О. В. 10
Петрашенко В. О. 394
Петрило, боярин 341, 352
Петров В. П. 7, 62, 70
Петро, св. 299, 623
Петро Бориславич, боярин 615
Писаренко Ю. Г. 10
Плано Карпіні 436, 496, 579, 581, 587
Платон 618
Платонов С. Ф. 454
Плейнерова Й. 170
Плетньова С. О. 211, 561, 563, 570
Пліній Старший 14, 18, 139
Поболь Л. П. 25, 51, 70
Погодін М. П. 21, 226, 479, 584, 585
Пожезінський А. 72, 73, 75
Покровський М. М. 230, 410, 455, 456
Полібій 139
Полікарп, чернець 9, 222, 616, 620
Полонська Н. 520
Помпоній Мела 13
Попова Л. М. 224
Поппе А. 231, 597
Порфірій 595
Поулік Й. 7
Предслава Володимирівна 288
Предслава Святополківна 534
Премислава Володимирівна 534
Пресняков О. С. 454
Претич, воєвода 271, 503
Присьолков М. Д. 219, 220, 616
Приходнюк О. М. 10, 69, 70
Пріск 202, 203, 208
Пріцак О. 10, 231, 232, 238, 242—246
Прокоп, св. 534
Прокопій Кесарійський 17, 62, 64—66, 73, 87, 181, 204, 259, 516
Протоген 192
Пруденцій, єпископ 240, 521
Птолемей Клавдій 15, 16, 18, 61
Путята, київський боярин 282, 306, 331, 473

Рамм Б. Я. 284
Раппопорт П. О. 231, 412, 421, 424
Расовський Д. О. 573
Ратибор, посадник 298, 331
Ратша, боярин 331, 473
Рафалович І. А. 70
Рашид-ад-Дін 579
Рейнеке П. 41
Рерик 253, 254
Реріх М. К. 501
Рибаков Б. О. 10, 30, 47, 77, 78, 91, 93, 95, 103, 143, 160—162, 219, 220—223, 225, 230, 235, 239, 254, 261, 319, 323, 350, 351, 380, 394, 396, 410, 418, 422,

436, 455, 456, 461, 480, 497, 596, 599, 627, 629, 631
Ридзевська Є. О. 224, 481
Рікман Е. А. 39
Робінсон О. Н. 490
Рогволд, полоцький кн. 315
Род 182
Роже Шалонський 535
Розумовська Л. В. 224
Роланд 218
Роман I Лакапін, візантійський імператор 267, 524, 525, 554
Роман IV Діоген, візантійський імператор 309
Роман Володимирович, кн. 307, 317
Роман Данилович, кн. 587
Роман Ігоревич, кн. 274, 374, 542, 576
Роман Мстиславич, кн. 222, 223, 313, 333, 343, 344, 364, 367, 368, 373, 374, 431, 491, 494, 539—542
Роман Ростиславич, кн. 491
Роман Святославич, кн. 298, 467
Романов Б. О. 219, 589
Ростафінський Ю. 22
Ростислав Володаревич, кн. 318, 369, 371
Ростислав Володимирович, кн. 293, 318, 326, 366, 370
Ростислав Всеволодович, кн. 300
Ростислав Іванович, кн. 541
Ростислав Михайлович, кн. 584
Ростислав Мстиславич, кн. 314, 327, 332, 338, 339, 341, 360, 371, 372, 382, 385, 391, 464, 466, 467, 537—539, 541
Ростислав Рюрикович, кн. 494
Ростислав Юрійович, кн. 236, 328, 360
Руальд, варяг 253
Рудинський М. Я. 39, 44
Русанова І. П. 7, 30, 53, 57, 69, 72, 75, 76, 78, 80, 91
Руя 202
Рюрик, кн. 250, 257, 258, 412
Рюрик Ростиславич (син Ростислава Мстиславича), кн. 222, 225, 237, 333, 337, 342—344, 361, 362, 370, 374, 467, 491, 494, 538—541, 565, 572, 650, 651
Рюрик Ростиславич (син Ростислава Володимировича), кн. 222
Рюрик Ютландський 251
Сагайдак М. А. 225
Самойловський І. М. 25
Самоквасов Д. Я. 511
Самуїл, болгарський цар 530
Санчук Т. В. 224
Сахаров А. М. 224, 519
Сбислав Станіславич, боярин 374
Сварог 120, 182
Свен, датський король 531
Свенельд, воєвода 253, 399, 505
Свердлов М. Б. 224
Свірський А. 637
Святовит 181
Святогор 614
Святополк Ізяславич, кн. 278, 298—305, 307, 311, 312, 317, 326, 330, 332, 364, 463, 470, 473, 502, 531, 533, 534, 606, 615, 648
Святополк Окаянний (Володимирович), кн. 236, 278, 287, 288, 333, 387, 445, 472, 532, 533, 534, 615, 648
Святополк поморський, кн. 544
Святополк Юрійович, кн. 467
Святослав, син Володимира Святого, кн. 278, 288
Святослав Всеволодович, кн. 327—329, 333, 336, 337, 339, 343, 348, 350, 352—354, 361—363, 372, 387, 467, 538, 539, 541, 565, 577, 650
Святослав Давидович (Микола Святоша), кн. 608
Святослав Ігорович, кн. 244, 247, 265, 268—275, 374, 431, 457, 508, 525, 526, 529, 530, 534, 554, 559, 560, 595, 628
Святослав Ольгович (син кн. Олега Святославича «Гориславича»), кн. 237, 327, 333, 339, 340, 347—350, 352—354, 357, 359, 360, 371, 388, 464, 467, 470, 538, 539, 617
Святослав Ростиславич, кн. 471
Святослав Ярославич, кн. 293—297, 306, 316, 345, 351, 465, 469, 532, 533, 606, 608, 613, 621, 627, 647
Сєдов В. В. 7, 22, 30, 53, 75, 76, 78, 94, 98, 102, 103, 158, 240, 253, 394
Сегеда С. П. 10
Селук, хан 314
Серапіон, єпископ 583, 588
Середонін О. І. 454
Середонін С. М. 94

Сильвестр, ігумен 615, 616
Симаргл 182
Симеон, болгарський цар 595, 597, 627
Симеон Логофет 522
Симон, єпископ 9, 222
Симон, чернець 620
Симонович Є. О. 39, 47, 51, 70
Синеус, кн. 250, 256, 290
Сігурд, норвезький король 310
Скжипек Й. 99
Скиба Л. Є. 10
Сміленко А. Т. 39, 42, 47, 54, 91, 94
Смішко М. Ю. 7, 27, 39, 47, 48, 55, 56
Смирнова Г. І. 69
Соболевський О. І. 479, 584
Соловйов С. М. 10, 21, 227, 394, 410, 453, 454, 584
Соломія Данилівна, княг. 544
Сотнікова М. П. 446
Спаський І. Г. 446
Спіцин О. А. 41, 47, 91, 94
Ставр Годинович 614
Ставш, половецький хан 314
Стенбергер М. 249
Станіслав, син Володимира Святого 278
Стендер-Петерсен А. 10, 231
Стефан, ігумен 607, 648
Стефан, візантійський імператор 267
Стефан Сурозький 239, 261, 519
Стефан Угорський, король 532
Стрибог, язичницький бог 182, 279
Стрийковський М. 252
Субедей, монгольський воєначальник 574
Судислав, боярин 542, 543, 545
Судислав Бернатович 391
Судислав Володимирович, кн. 278, 290
Сурбар, половецький хан 311
Сурга, хан 311
Сухобоков О. В. 91

Тааз, хан 311
Такенберг К. 41
Тамара, цариця 347
Татищев В. М. 9, 16, 222, 223, 226, 235, 255, 296, 303, 309, 315, 316, 344, 366, 394, 410, 435, 576
Таціт Корнелій 14, 15, 18, 29, 61, 167
Тейрал 84
Терпиловський Р. В. 10, 51
Тименецький К. 99
Тимофій, книжник 370
Тимощук Б. О. 69, 135, 158, 159
Тиханова М. О. 39
Тихомиров М. М. 10, 219, 222, 230, 254, 410, 413, 414, 455, 462, 468, 470, 481
Тітмар Мерзебурзький 224, 252, 439
Товрул, монгол 580
Токарев С. О. 280
Токта, хан 588
Толочко П. П. 10, 225, 230, 234, 246, 260, 265, 278, 336, 394, 404, 410, 418, 456, 468, 480, 490, 504, 586
Томенчук Б. П. 102
Топоров В. М. 20
Торчин, кухар 437
Тотила, готський вождь 516
Тоцька І. Ф. 623
Третьяков П. М. 7, 47, 51, 70, 75, 78, 91, 143, 411, 499
Триглав 181
Трофимова Т. О. 506, 508
Трубачов О. М. 7, 18, 20—22, 24
Трувор, кн. 250, 251, 256
Тугоркан, половецький хан 300, 302, 312, 561, 562
Тудор, тіун 332
Тудор Сатмазович 572

Угедей, монгольський хан 580, 583
Удольф І. 77
Ульд 202
Ульріх, купець 545
Ульфіла, єпископ 196
Урусоба, половецький хан 311

Фасмер М. 22
Фахр ед-дін Мерверудді 598, 600, 601
Федір, митрополит 537
Федір Угринець 627
Федір (Федорець) 619
Федір, чернець 222
Федоров Г. Б. 39, 70

Федоров-Давидов Г. Ф. 566
Феодосій, візантійський імператор 649
Феодосій Печерський 296, 439, 608, 609, 615, 618, 619, 621
Феодосій Халкедонський 521
Феофан, спафарій 266, 521
Феофано, дружина Оттона II 532
Феофіл, візантійський імператор 240, 521
Феофіл Євхаїтський 270, 526
Феофілакт Сімокатта 17, 65, 66, 73, 235, 460, 517
Филип, боярин 375
Філарет, архієпископ 261, 519
Філемон 14
Філій, палатин 543
Філін Ф. П. 7, 24
Фома, пресвітер 618
Фома Ратиборич, боярин 309, 317
Фотій, візантійський патріарх 260, 261, 282, 283, 522, 595
Франко І. Я. 229, 284, 613
Франчук В. Ю. 218
Фредегар 206
Френклін С. 10
Фрідріх I Барбаросса, німецький імператор 373, 436, 542
Фроянов І. Я. 10, 230, 378, 462, 468

Хабургаєв Г. О. 485
Хавлюк П. І. 27
Харламов В. О. 10, 336, 652
Хвойка В. В. 7, 15, 39, 40, 47
Хелхал 206
Хельгу, кн. 554
Хільбудій, антський вождь 259, 516
Ходота, кн. 596
Хойновський І. 561, 571
Хорив, кн. 101, 233, 244, 245, 254
Хорс, язичницький бог 182, 279
Хотян, хан 543
Христина, дочка шведського короля 308, 310
Хроповський Б. 7
Худуд ал-Алем 162
Хюбенер В. 251

Чепурковський Є. М. 514
Черепнін Л. В. 219, 223, 231, 455, 457, 462, 585
Чернецов О. В. 404
Черних П. Я. 601
Чінгісхан 219, 573, 575, 576v
Чорноризець Храбр 598—600
Чудін Іван, боярин 331
Чудін Микула, боярин 331
Чудін Туки, воєвода 331

Шайноха К. 584
Шарукан, половецький хан 311, 561, 562
Шаскольський П. П. 224
Шафарик П. Й. 7, 14, 22, 202
Шахматов О. О. 7, 19, 92, 95, 219, 246, 254, 260, 480, 616
Шварно Данилович, кн. 587
Шевченко І. 10, 231, 520
Шекун О. В. 394
Шиманський В. 77
Шимон (Симон), варяг 504, 531
Шімек Е. 95, 98
Шмідт А. 65
Шовкопляс Г. М. 27
Шокнехт У. 252
Штихов Г. В. 231
Штоєр Х. 251
Штокль Г. 249
Штруве К.-В. 63, 78
Шушарін А. П. 224

Щапова Ю. Л. 418
Щек, кн. 101, 233, 244, 245, 254
Щербакова Т. О. 54
Щербатов М. М. 410
Щукін М. Б. 78
Щусев О. В. 337

Юра Р. О. 225
Юренко С. П. 91
Юріївна, дочка Юрія Довгорукого 372v
Юрій Андрійович, кн. 347
Юрій Василькович, кн. 318, 370, 371
Юрій Всеволодович Володимирський, кн. 464, 574, 576, 577

Юрій Володимирович Довгорукий, кн. 236, 237, 310, 312, 314, 317, 326—328, 332, 333, 338—342, 352, 353, 357, 359, 360, 363, 371, 372, 463, 464, 466, 474, 494, 536, 537, 539, 565, 572, 648
Юрій Ігорович, кн. 576
Юрій Тархан 519
Юстин I 87, 142
Юстин II 142
Юстиніан, візантійський імператор 87, 259, 516, 549, 550, 552, 645
Юшков С. В. 10, 230, 380, 394, 410, 455, 462, 468

Яблоновський О. 584
Яволод, боярин 374
Яжджевський К. 29, 77
Яків, св. 535
Якимович Р. 99
Якубовський О. Ю. 224
Якун, варяг 289
Ян Вишатич, боярин 331, 473, 608
Ян Длугош 254, 434
Янін В. Л. 10, 223, 231, 410, 445, 450, 468, 495
Янка (Ганна) Всеволодівна 602, 610
Янкун Г. 249, 251
Ярополк, боярин 374
Ярополк Володимирович, кн. 305, 312—314, 316, 317, 332, 337, 338, 351, 352, 358, 359, 494
Ярополк Ізяславич, кн. 297, 298, 299, 339, 342, 366, 390, 391, 467, 533, 627
Ярополк Святославич, кн. 270, 271, 275, 399
Ярослав (Георгій) Володимирович (Мудрий), кн. 9, 223, 226, 229, 236, 244, 257, 276, 278, 287—293, 297, 318, 328, 329, 332, 333, 335, 340, 345, 349, 355, 366, 370, 384, 426, 446, 457, 461, 470, 501, 504, 507, 526, 530—535, 560, 561, 592, 595, 606, 607, 609, 614, 618, 626, 635, 641, 642, 644, 646, 655, 656
Ярослав Володимирович Осмомисл, кн. 222, 341, 367, 368, 372, 373, 379, 387, 464, 539—541
Ярослав Всеволодович, кн. 353, 354, 362, 467, 579, 617
Ярослав Ізяславич, кн. 342, 366, 367, 372, 467
Ярослав Інгваревич, кн. 363
Ярослав Мстиславич, кн. 362
Ярослав Святополкович, кн. 307, 310, 314, 316—318, 364, 534
Ярослав Святославич, кн. 302, 303, 314, 316, 346, 351
Ярослав Юрійович, кн. 367
Ястребицька А. Л. 589
Яхія Антіохійський 224

Зміст

Передмова до третього тому 5

Частина перша. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ 11

Розділ I. Походження слов'ян 13
Глава 1. Найдавніші писемні свідчення про слов'ян 13
Глава 2. Територія давніх слов'ян (за даними мовознавства) 19
Глава 3. Слов'яни у II ст. до н. е.— першій чверті I тис. н. е. (за археологічними даними) 25
Глава 4. Слов'яни у другій чверті I тис. н. е. 39

Розділ II. Слов'яни у другій половині I тис. н. е. 61
Глава 1. Писемні джерела про слов'ян V—VII ст. . . 61
Глава 2. Археологічні джерела до вивчення слов'ян V—VII ст. 67
Глава 3. Проблема походження ранньо-середньовічних слов'янських культур в археологічній літературі 75
Глава 4. Велике розселення слов'ян 83
Глава 5. Слов'яни у VIII—IX ст. 90

Розділ III. Економічний розвиток слов'янського суспільства у I тис. н. е. 105
Глава 1. Землеробство та скотарство 105
Глава 2. Ремесло 117
Глава 3. Обмін та торгівля 136

Розділ IV. Суспільний лад та соціальні відносини 143

Розділ V. Культура слов'ян 164
Глава 1. Культура побуту 164
Глава 2. Слов'янське язичництво 181

Розділ VI. **Слов'яни та оточуючий світ** 191
Глава 1. Кельти, германці, балти 191
Глава 2. Скіфо-сарматські племена. Гуни 198
Глава 3. Авари 204
Глава 4. Болгари та хозари 208

Частина друга. **КИЇВСЬКА РУСЬ** 215

Вступ. Джерела та історіографія 217

Розділ I. **Утворення Київської Русі** 233
Глава 1. «Откуду есть пошла Руская земля» 235
Глава 2. Русь і хозари 241
Глава 3. Русь і нормани 247
Глава 4. Русь і Візантія 258

Розділ II. **Русь у період раннього феодалізму (X — початок XII ст.)** 263
Глава 1. Об'єднання східнослов'янських земель у єдиній державній системі 263
Глава 2. Русь наприкінці IX — в другій половині X ст. 266
Глава 3. Князювання Володимира Святославича . . 274
Глава 4. Русь в XI ст. 287
Глава 5. Посилення тенденції загальноруської єдності в першій третині XII ст. 305

Розділ III. **Русь у період феодальної роздробленості (XII — перша половина XIII ст.)** 319
Глава 1. Основні тенденції історичного розвитку Русі 319
Глава 2. Київська земля 325
Глава 3. Чернігівське і Новгород-Сіверське князівства 345
Глава 4. Переяславське князівство 355
Глава 5. Волинське князівство 363
Глава 6. Галицьке князівство 368

Розділ IV. **Соціально-економічний розвиток Русі IX—XIII ст.** 377
Глава 1. Станово-класова структура давньоруського суспільства 377
Глава 2. Феодальні повинності 382
Глава 3. Феодальне землеволодіння 386
Глава 4. Давньоруське село 394
Глава 5. Сільське господарство 404
Глава 6. Давньоруське місто 410

Глава 7. Ремесло 418
Глава 8. Торгівля 425
Глава 9. Гроші та грошовий обіг 443

Розділ V. Державно-політичні і суспільні відносини на Русі 453

Глава 1. Політична форма держави 453
Глава 2. Князівська влада 460
Глава 3. Князівська рада-дума 463
Глава 4. Князівські з'їзди 465
Глава 5. Віче 468
Глава 6. Соціальні рухи 472

Розділ VI. Етнічний розвиток Київської Русі 476

Глава 1. Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі 476
Глава 2. Етнічні процеси в IX—XI ст. 479
Глава 3. Етнічні процеси в епоху феодальної роздробленості Київської Русі XII—XIII ст. 490
Глава 4. Етнічний склад населення південноруських земель 497
Глава 5. Антропологічний склад давньоруського населення 505

Розділ VII. Міжнародні відносини Київської Русі. Русь та кочовий світ 515

Глава 1. Формування міжнародних зв'язків на ранньофеодальному етапі розвитку Русі 515
Глава 2. Поліцентричний характер міжнародних відносин Русі 535
Глава 3. Таврика в епоху середньовіччя 546
Глава 4. Русь і кочовий світ степів 558
Глава 5. Монгольська навала на Русь 573

Розділ VIII. Культура Київської Русі . . 589

Глава 1. Шляхи формування і розвитку давньоруської культури 589
Глава 2. Писемність. Освіта. Наукові знання. Література. Театральні дійства. Музика 598
Глава 3. Мистецтво 625
Глава 4. Архітектура Київської Русі 633
Глава 5. Місце давньоруської культурної спадщини у скарбниці світової культури 653

Умовні скорочення джерел 658
Покажчик географічних назв 659
Покажчик імен 678

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

АСЄЄВ Юрій Сергійович
БАРАН Володимир Данилович
ТОЛОЧКО Петро Петрович та ін.

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Том 3

Слов'яно-Руська доба

Редактор В. О. КОВАЛЕНКО
Оформлення художника Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКОГО
Оператори Л. В. ПЕТРАУСКІНЕ, В. С. БЛАЖЕВИЧ
Корректор Н. В. БЛАЖЕВИЧ
Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

Підп. до друку 23.05.00. Формат 70×100 $^{1}/_{16}$. Папір офс. № 1. Гарн. Шкільна. Друк офс. Ум. друк. арк. 58,8. Ум. фарбо-відб. 64,3+1,5. Обл.-вид. арк. 59,8+0,5. Тираж 1100 пр. Зам. 0—190.

Редакційно-видавнича група
Інституту археології НАН України
04210, Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12
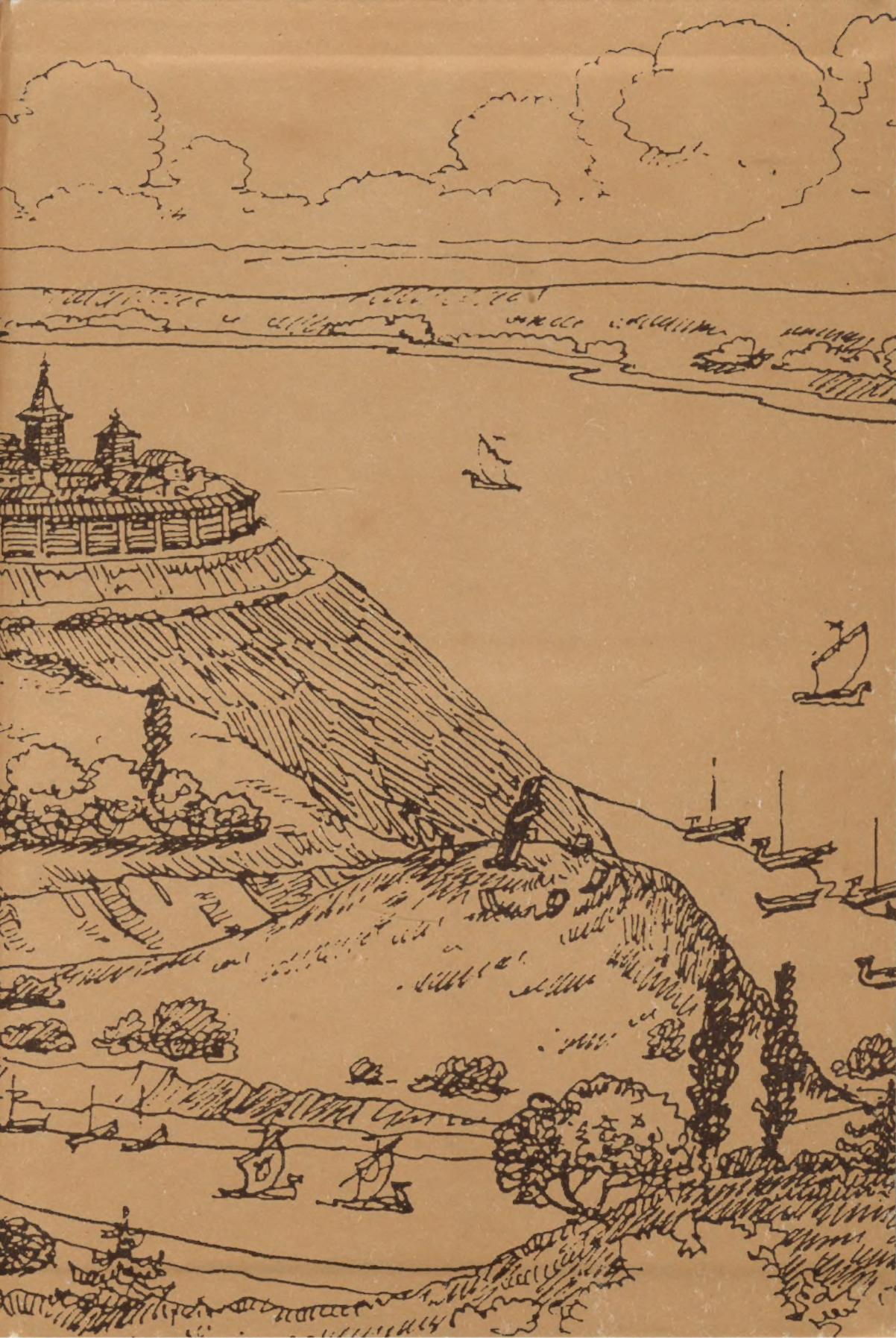
Головне підприємство РВО «Поліграфкнига»
02057, Київ—57, вул. Довженка, 3